Tämän teoksen sähköisen version on julkaissut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) Creative Commons -lisenssillä: CC BY-NC-ND 4.0 International. Lisenssiin voi tutustua englanniksi osoitteessa: https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on saanut sähköisen julkaisuluvan teoksen oikeudenhaltijoilta. Mikäli olette oikeudenhaltija, jota SKS ei ole tavoittanut, pyydämme teitä ystävällisesti ottamaan yhteyttä SKS:aan.

Kalotin kansaa

Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889

Kalotin kansaa

Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889

Maria Lähteenmäki

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura • Helsinki

Historiallisia Tutkimuksia 220

Teos on Suomen Historiallisen Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

ISBN 951-746-599-8
ISSN 0073-2559

Paino
2004

www.finlit.fi

Sisällys

Johdanto: Matka Pohjoiskalotille 7

1. Tornionjoesta rajajoki 15
   1. Suomen sodan aiheuttama katastrofi 18
   2. Tornion jako 1809 33
   3. Uusi levoton raja-alue 51
   4. Keisari kohtaa rahvaan 70

2. Kolmen kansan Norrbotten 79
   1. Jokivarsien ja tunturiylänköjen kansaa 79
   2. Lapsikauppaa kalotilla 98
   3. Laestadiuksen valtakunta 109

3. Avoin tie Jäämerelle 139
   1. Jyykeän markkinat kalotin yhdistäjänä 143
   2. Suomalaista halpatyövoimaa 154
   3. Norjalaistuvat kveenit 166

4. Kirkon ja kruunun ohjattavana 180
   1. Käsivarren pirstottu seurakunta 180
   2. Köyhäinapua ja alkeisopetusta 200
   3. Puulinnan kriminaalit 226

5. Uudisasukkaan arki 240
   1. Eristäytynyt lappilaisyhteisö 240
   2. Kadot tekevät pohjoista tunnetuksi 259
   3. Leivän ja lihan välissä 276

6. Kahden kulttuurin kohtaaminen 287
1. Suomalaistuvat saamelaiset 290
2. Vähän veroja, vähän palveluja 320
3. Suomen Lapin ainoa saamelaispitäjä 330

7. Fellesdistriktin aika päättyy 346
1. Rajanvedot 1825–52 ja Kautokeinon murhat 347
2. Lapin raja itään ja länteen sulkeutuu 370

8. Barentsin meren houkutus 384
1. Etelä-Varangin suomalaisasutus 384
2. Suomen Jäämeren-politiikan synty 403

9. Wenäjän Lappi avautuu 429
1. Kuolan muuttuva asema 429
2. Viides tie Jäämerelle 440
3. Karabellan kansaa 445
4. Kuolan saamelaisten elämää 458

Yhteenveto: Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 470
Suomalaisten ekspansio Pohjoiskalotilla 470
Tuetut uudisasukkaat ja alistetut saamelaiset 474
Pohjoiset vuorovaikutusverkostot 478

Luettelo kartoista, kaavioista ja taulukoista 485

Liite 1: Oulun läänin saamat lahjoitukset tammi–heinäkuussa 1857
Venäjältä, Ruotsista, Englannista ja Saksasta 487

Lähteet 489

Johdanto: Matka Pohjoiskalotille

Matka Lappiin! Mitä nautintoa tai hyötyä moisesta voisi olla? Siellä on karhuja ja sääskiä, jumalattomia ihmisiä, ei teitä, ei ruokaa, ei taloja, kammottavat etäisyydet, järkyttävä kylmyys ja kaikenlaisia rasituksia. Näin kauhistelivat ruotsalaisen Gustaf von Dübenin ystävät, kun kuulivat tämän Ruotsin Lappiin suuntautuvista matkasuunnitelmista. Von Düben ei välittänyt pelotteluista vaan pakkasi muistiinpanovälineensä ja lähti vaimonsa kanssa kohti pohjoista.

Tämä pieni katkelma kuvaa hyvin sitä yleistä suhtautumistapaa, joka vallitsi vielä 1800-luvun puolivälissäkin eteläisemmillä seuduilla; monet tunsivat suoranaista vastenmielisyyttä ja kammoa pohjoisia alueita kohtaan. Tämän päivän näkökulmasta aikakauden ihmisten pelot tuntuvat hassuilta. Matka Tukholmasta tai Helsingistä Lappiin taittuu runsaassa tunnissa eikä kenenkään tarvitse pelätä päätymistä petoeläimen suupalaksi tai jäämistä ilman yösijaa, ruokaa ja muita virkistyksiä. Päinvastoin. Tämän päivän Lappia on rakennettu turistin viihtymisen ehdoilla.

Gustaf von Dübenin kaltaisia uskalikkoja oli romantiikan ajalla ja jo parisataa vuotta aiemminkin lukuisia. He olivat ihmisiä, jotka nimenomaan ja intohimoisesti pyrkivät erämaiden valloittajiksi ja jäätiköiden ritareiksi. 1800-luvun alkupuolella julkaistujen matkakuvausten ja selvitysten kirjo on suhteellisen laaja. Muun muassa A. F. Skjöldebrandin ”Voyage pittoresque au Cap Nord” -teos ilmestyi vuosina 1801–03, kirkkoherra Erik Grapen Enontekiön oloja käsittelevä tutkielma vuosina 1803–04 ja saksalaisen Leopold von Buchin teos ”Reise durch Norwegen und Lappland” 1814. Ranskalaisen La Recherche -tutkimusmatkan (1838) jäsenten matkakirjoja ilmestyi sittemmin useina niteinä, samoin Utsjoen kirkkoherran Jacob Fellmanin muistiinpanoja (1819–43). Mutta huolimatta näistä tiedemiesten tai kirkkoherrojen kuvauksista totesi moni oululainenkin, Etelä-Suomen väestä puhumattakaan,

A. V. Ervastin tavoin vielä 1880-luvulla, että ”Pohjan perä ja sen olot ovat vielä meillä suuressa määrässä tuntemattomia”.[1]

Lapin karuja oloja on moni uhmannut maineen ja kunnian vuoksi, poliittisista, taloudellisista, tieteellisistä tai uskonnollisista syistä, uteliaisuudesta, matkustushalusta tai kiinnostuksesta extreme-oloihin. Löytöretkien jälkimainingit ovat vaikuttaneet vielä pitkään. Lukuisia kansallisuuksia edustaneet varhaiset naparetkeilijät kuten Huippuvuorille ja Novaja Zemljalle 1500–1600-luvulla matkanneet aloittivat tradition, joka huipentui 1800-luvulla sellaisten epätoivoisuuteen asti himottujen reittien kuten Koillisväylän ja Luoteisväylän löytämiseen ja pian myös pohjoisnavan saavuttamiseen. Lukuisilla 1800-luvun alkupuolella pohjoiseen kulkijoilla oli takanaan tämä löytöretkitraditio, eurooppalaisen ihmisen halu ottaa haltuun pohjoiset alueet niin ideologisesti, kulttuurisesti, valtiollisesti kuin maantieteellisestikin. Innostusta lisäsi se, että pohjoisesta tuli romantiikan ilmansuunta jo edellisillä vuosisadoilla luonnontieteiden nousun myötä. 1800-luvun dramaattinen muutos oli se, että vuosisadan loppupuolelle tultaessa Euroopan pohjoisen viimeisetkin jakamattomat alueet jaettiin kansallisvaltioiden kesken. Maailman lumous haihtui sen myötä.

Sama valloittamisen traditio koskee koko sirkumpolaarista aluetta eli Euroopan pohjoisen lisäksi Kanadan ja Venäjän pohjoisia alueita.[2] Haltuunoton osoituksena muun muassa Kanadassa ns. uudelleen löydetyt alueet, vuoret, joet ja maakunnat merkittiin karttoihin eurooppalaisin nimin. Etnohistoriallisesti orientoitunut nykytutkimus on osoittanut, että 1800-luvun löytämisen, sivistämisen ja pelastamisen historia on ollut valloittamisen, kulttuurisen alistamisen ja kahlitsemisen historiaa. Etnisestä näkökulmasta monet löytö- ja tutkimusretket näyttävätkin nykytutkimuksissa rosvoretkiltä.[3] Kiinnostus kylmään sirkumpolaariseen alueeseen lisääntyi vaiheessa, jolloin eksoottinen itä (orientti) ja kuumat alueet (tropiikki) alkoivat olla jo tuttuja ja siten haltuun otettuja.

---

1 Ervasti 1884, esipuhe.

2 Sirkumpolaarisella alueella tarkoitetaan pääosin 60 pohjoisen leveysasteen pohjoispuolella olevia alueita. Pohjoismaiden kohdalla raja vääntäytyy pohjoiseen niin, että sirkumpolaarisen alueen raja kulkee suurin piirtein napapiirillä.

3 Henriksson 1997, 9–12.

Pohjoiskalotin ja Suomen Lapin 1800-luvun historian osalta ei voida puhua samanlaisesta ”neitseellisestä” pohjoisen alueen haltuunotosta kuin Kanadassa tai Venäjällä: pysyvämmät kontaktit lappalaisten/saamelaisten ja virkamiesten ja uudisasukkaiden kesken oli luotu jo pari sataa vuotta aiemmin. Toki Kanadassa ja Venäjälläkin kauppakontaktit ovat hyvin vanhoja, mutta muun muassa Kanadan pohjoiset territoriot asutettiin eurooppalaisilla siirtolaisilla pysyvästi vasta 1800-luvulla. Myös Siperiaa alettiin asuttaa etelän väellä 1800-luvun aikana. Sen sijaan Ruotsin Lapissa pysyvä uudisasuttaminen oli alkanut pari sataa vuotta aiemmin.

Jos ajassa mennään tarpeeksi kauas, on Pohjoiskalotin alueelta löydettävissä ensimmäisiä merkkejä asuttamisesta jo varhain: Komsa-kulttuurin väki eli Jäämeren rannoilla noin 7 000–11 000 vuotta sitten, seuraavaksi saapuivat alueelle saamelaiset ja vähitellen myös muut Suomen heimot. Pääasiallinen tulosuunta oli itä. 1800-luvun alkuun tultaessa Lappi oli edelleen hyvin harvaanasuttu ja tiettömän taipaleen takana eli hankalasti hallittavissa ja tavoitettavissa. Toinen ero Kanadan ja Venäjän pohjoisten alueiden ja Euroopan pohjoisten alueiden haltuunotossa koski maanviljelyä. Euroopan pohjoisessa maanviljelyn levittäminen kulki Golf-virrasta johtuen haltuunoton kärjessä toisin kuin Kanadan tai Venäjän pohjoisessa. Maanviljelys olikin sopiva haltuunoton muoto: sen katsottiin lisäävän väkilukua ja kiinnittävän asutusta. Perifeeristen alueiden saattamisella 1700-luvulta lähtien fysiokratismin hengessä maatalouden piiriin ja Euroopassa käydyillä tieteellisillä väittelyillä oli yhteydet tehtyihin tutkimusmatkoihin. Monet tutkimusmatkat olivat hallitusten tilausmatkoja tai hallitusten tukemien tiedeakatemioiden hankkeita. Muun muassa edellä mainittu La Recherche -tutkimusretki oli Ranskan hallituksen järjestämä.

Myös tämä teos käsittelee tutkimusmatkaa Lappiin. Toisin kuin 1800-luvun alun tutkimusmatkailijat en ollut kirjaa aloittaessani menossa tuntemattomaan pohjoiseen vaan kotimaakuntaani. Vieraus, jonka kohtasin, ei siis liittynyt paikkaan vaan aikaan. Tämän tutkimuksen myötä olen tehnyt matkan 1800-luvun maailmankuvaan, arvoihin, asenteisiin ja arkielämään. Siihen, miksi valitsin tutkimusajankohdakseni juuri 1800-luvun, ovat vaikuttaneet useat eri tekijät:

1) Pohjois-Suomen historialle ajanjakso 1808–1889 on erittäin merkittävä historiallinen käännekohta. Näin siksi, että ”Suomen Lappi” syntyi käsitteenä vasta vuonna 1809. Ruotsin ja Venäjän välisen Suomen sodan (1808–09) seurauksena erotettiin Ruotsin Västerbottenin läänistä kaksi sen koillista aluetta, Kemin Lappi ja puolet Tornion Lapista, joista muodostettiin Oulun läänin Tornion kihlakunta.
2) ”Suomen Lapin” alueellista ja hallinnollista kokonaisuutta alettiin rakentaa 1800-luvun alussa ja se saatettiin loppuun vuosisadan jälkimmäisellä puoliskolla. Rakentaminen perustui Ruotsin vallan aikana luotujen instituutioiden kuten seurakuntahallinnon, oikeus- ja verotuskäytännön ja asutuspolitiikan pohjalle. Länsirajan osalta valtiollinen raja määriteltiin uudelleen vuoden 1809 rauhansopimuksen mukaisesti ja sinetöitiin lopullisesti vuoden 1889 yhteislaitumia koskevan rajasulun myötä. Koillisen rajan (Utsjoelta Paatsjoelle) osalta rajanvedot tehtiin vuosina 1822–52 käytyjen Norjan ja Venäjän rajaneuvottelujen tuloksena. Suomen ja Venäjän pohjoinen raja Kuusamosta Inarijärven itäpuolelle määriteltiin puolestaan tarkasti ensimmäisen kerran vuosien 1821–33 neuvottelujen tuloksena.
3) Kemin ja Tornion Lappien alueliitosta ei ole tutkittu toistaiseksi. Tunnemme kyllä oikein hyvin 1800-luvun alun kuuluisimman alueliitoksen historian eli ns. Vanhan Suomen liittämisen Suomeen (1812), mutta pinta-alallisesti huomattavasti suuremman alueen liittäminen osaksi autonomista Suomea on jäänyt tutkimuksissa problematisoimatta. Samoin Pohjoiskalotti kokonaisena tutkimuskohteena on akateemisissa tutkimuksissa sivuutettu: tähän mennessä Euroopan pohjoisempia alueita on tutkittu pääsäätöisesti vain kansallisista lähtökohdista. Suomessa on tutkittu Lappia, Norjassa Ruijaa ja Ruotsissa Norrbottenia tai sitten tutkimushankkeet ovat olleet kahdenvälisiä.

   1800-luvun alkupuolen historia on ylipäätään suhteellisen niukasti tutkittu ajanjakso. Tämä on selvä puute suomalaisessa historiantutkimuksessa: rakentuihan koko Suomen alueellinen kokonaisuus 1800-luvun alkupuoliskolla lähes sellaiseksi, jona me sen nykyisin tunnemme.
4) Lapin historian näkökulmasta vuoden 1809 alueliitos oli siinäkin mielessä historiallinen, että se provosoi jakamaan jo 1200-luvulla

hahmotellun ja vuonna 1613 tarkemmin määritellyn fellesdistriktin eli yhteisalueen viimeiset seudut Pohjoiskalotin valtioiden kesken: pitkä yhtenäinen ajanjakso Pohjoiskalotin historiassa päättyi.

5) Laajemmassa, yleiseurooppalaisessa/länsimaiden historiassa 1800-luvun alku on erittäin tärkeä ajanjakso siitä syystä, että länsimaisen modernin yhteiskunnan synty on ajoitettu juuri tähän vuosisadan vaihteeseen. Synnyn merkkipaaluiksi on mainittu Ranskan suuri porvarillinen vallankumous ja Englannin teollinen vallankumous. Toisaalta koko ajanjakso 1789–1814 oli Euroopassa aseellisten konfliktien, vallan uusjaon ja monitasoisten rakenteellisten murrosten aikaa. Juuri tuosta muutosprosessista rakentui ns. modernin yhteiskunnan ominaiset piirteet.

Tässä tutkimuksessa kartoitetaan ja arvioidaan Pohjoiskalotin alueella käytyjä fyysisiä ja kulttuurisia rajankäyntejä/rajanylityksiä ja niihin kytkeytynyttä vuorovaikutusta Suomen sodan alkamisesta (1808) Venäjä–Ruotsi -rajasulkuun (1889). Kuten tutkimuksen yläotsakkeesta ”Kalotin kansaa” voi päätellä, työn lähestymistapa on pääpainoisesti sosiaalihistoriallinen. Tarkasteltavia ilmiöitä tutkitaan arkipäivän historian ja sitä kautta avautuvien yhteiskunnallisten olojen näkökulmasta. Tutkimuksen keskiössä ovat pohjoisten pitäjien asukkaat, tavallisen kansa ja virkamiehet. Koska tutkimuskenttä on sekä alueellisesti että teemallisesti lavea ja monitasoinen – liikutaanhan tutkimuksessa neljän maan (Ruotsi-Norja -liittovaltion, Suomen autonomisen suuriruhtinaskunnan ja Venäjän) alueella ja eri etnisten ryhmien parissa – on ollut välttämätöntä työekonomisista syistä rajata työstä pois mielenkiintoisia mutta tähän yhteyteen liian laajoja hallintohistoriallisia tutkimusteemoja ja näkökulmia, kuten maaherra-, nimismies- ja kruununvouti-instituutioiden kehitys tai lapinmaa-järjestelmän purkaminen. Niiden selvittäminen jääköön tulevien tutkijoiden tehtäväksi. Ajallinen painopiste työssä on pääosin vuosien 1808–89 välisessä ajanjaksossa. Kulloinkin tarkasteltavasta ilmiöstä johtuen ajallinen rajaus saattaa olla laveampi. Tutkimusalueeseen kuuluu koko Pohjoiskalotti kuitenkin siten, että 1) Suomen puolelta tarkastelun kohteena ovat vuoden 1809 liitosalueen pitäjät – Alatornio (ja Karunki), Ylitornio (ja Turtola), Muonionniska eli Muonio (ja Kolari), Enontekiö, Sodankylä, Kittilä, Inari ja Utsjoki sekä Tornion kaupunki. 2) Muun kalotin osalta pää-

osin suomenkielisen väestön asuinseudut. Tutkimuksessa esitellään näin paitsi Suomen Lapin oloja, myös Ruotsin Norrbottenia, Pohjois-Norjan Ruijaa ja Kuolan niemimaata. Sinänsä otsakkeessa oleva käsite Pohjoiskalotti on nuorta perua. Sitä käytettiin Ruotsin valtiopäivillä ensimmäisen kerran vuonna 1940, mutta virallisesti se hyväksyttiin käyttöön Pohjoismaisen neuvoston toimesta vuonna 1957.[4]

Tutkimuksen rakenne seuraa 1800-luvun tutkimusmatkailijoiden kulkureittejä Pohjoiskalotilla. Matka alkaa Torniosta, perinteisestä Lapin portista, ja jatkuu Suomen ja Ruotsin Tornionjokilaaksoa myötäillen Muonionjokea ylös. Sieltä matka jatkuu jokilaaksojen ja tunturiylänköjen yli Norjan puolelle Lyngen- ja Altavuonoille. Sieltä palataan takaisin Enontekiön kautta ja jatketaan matkaa Keski-Lapin pitäjiin Kittilään ja Sodankylään. Seuraava kohde on Inari ja sen jälkeen Utsjoen ja Etelä-Varangin maisemat. Matka päättyy Venäjän Lappiin Kuolan niemimaalle: ensimmäisenä tutkimusmatkailijat löysivät Tornion, viimeisenä Kuolan niemimaan. Tutkimuksen tarkoituksena ei ole olla kaiken kattava selvitys pohjoisen alueen yhteiskunnallisista oloista (siihen olisi tarvittu kirjasarja), vaan avata näkökulmia Pohjoiskalotin historiaan ja herättää mielenkiintoa sekä alueen tutkimukseen että autonomian ajan sosiaalihistoriaan. Näkökulmien runsaus on tietoisesti valittu. Tällä valinnalla on haluttu murtaa sitä yksipuolista ja kliseistä kuvaa Lapista saamelaisten, tuntureiden ja pororaitojen maana, joksi sen ovat matkailumainokset ja useat kaunokirjalliset teokset typistäneet. Lappi on myös ”valkoisen miehen” maa, jänkien ja rehevien jokilaaksojen seutu, monimuotoinen, monikulttuurinen ja siksi äärimmäisen mielenkiintoinen.

[4] Lassinantti 1965, 127–136.

Kiitokset

Matka 1800-luvun Suomen Lapin ja samalla koko Pohjoiskalotin ja pohjoisten alueiden historiaan on ollut itselleni henkilökohtaisesti monella tavalla tärkeä kokemus. Tutkimushankkeen myötä olen tutustunut lukuisiin pohjoisten alueiden tutkijoihin niin Norjassa, Ruotsissa, Kanadassa kuin Venäjälläkin. Kolmivuotisen hankkeen aikana olen ollut vierailevana tutkijana Tromssan yliopistossa ja aineistonkeruumatkoilla Victorian yliopistossa Brittiläisessä Kolumbiassa Kanadassa sekä useilla seminaari- ja kokousmatkoilla. Tämä verkostoituminen on ollut sekä innoittavaa että hyödyllistä: oma Pohjoiskalotti-kontekstini on avautunut laajemmin pohjoisille alueille, mikä on täsmentänyt omaa tutkimuksellista viitekehystäni. Pohjoisten alueiden tutkijoiden yhteisön lisäksi minulla on ollut myös onni saada oma tutkimushanke ”Rajanvedot ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1700-luvulta toiseen maailmansotaan”, josta lausun lämpimät kiitokset Suomen Akatemialle ja ennen muuta sen yhteiskunnan ja kulttuurintutkimuksen toimikunnan jäsenille. Kiitän myös Suomalais-norjalaista kulttuurirahastoa apurahasta ja Helsingin yliopiston Historian laitosta työtiloista.

Käsikirjoitukseeni liittyvistä kommenteista esitän lämpimät kiitokset professori Marja Tuomiselle, professori Oiva Turpeiselle sekä dosentti Hanna Snellmanille ja dosentti Helena Ruotsalalle.

Hankkeen aikana olen hoitanut myös muutaman kuukauden ajan Suomen historian professuuria Helsingin yliopistossa ja vastannut seminaariryhmien ohjaamisesta. Haluan kiittää kaikkia seminaarieni opiskelijoita ja tutkijoita, keskustelukumppaneitani sekä hanketta muutoin avustaneita ystäviäni. Heistä mainittakoon Päivi Pihlaja, Jussi Wacklin, Ville Yliaska ja Oona Ilmolahti. Kiitän myös professori Einar Niemeä Tromssasta, professori Peter Suchia ja taiteilija Joyce Klineä Victoriasta, professori Juha Sihvolaa, emeritusprofessori Heikki Ylikangasta, professori Seppo Hentilää ja professori Katariina Mustakalliota sekä dosentti Kristiina Kalleista, tohtori Julitta Suomelaa, tohtori Teemu Ryyminiä, maisteri Joël Ferrandia, osastosihteeri Minna Talviaa, maisteri Pirkko Hautamäkeä, maisteri Petri Tanskasta sekä toimituspäällikkö Rauno Endéniä. Erityiskiitos kuuluu projektinaikaiselle huonetoverilleni maisteri Jaana Gluschkoffille.

Haluan osoittaa kiitokseni myös perheelleni, pojilleni Hansille ja Tuomakselle sekä miehelleni Jarmo Lähteenmäelle, joka on kärsivällisesti kiertänyt vuosikaudet kanssani Lapin kairoja ja Ruijan rantoja. Omistan tämän teoksen muinaisille esivanhemmilleni, jotka katselivat pohjoisia taivaan valkeita ja tähtikirkkaita öitä Kemin Lapista käsin.

Topeliassa 1.3.2004
Maria Lähteenmäki

1. Tornionjoesta Rajajoki

Suomen sota (1808–09) on merkittävä käännekohta Pohjoiskalotin ja Suomen historiassa: vanha Ruotsin Lapinmaa repeytyi kahtia, Suomi sai oman Lappinsa ja Suomen autonomisen alueen pinta-ala kasvoi pohjoiseen päin noin 120 000 neliökilometriä. Kirjailija ja historian professori Zacharias Topelius luonnehtii paljon luetussa teoksessaan *Maamme kirja* (1875) Suomen eroa Ruotsista historialliseksi välttämättömyydeksi. Näin siitä huolimatta, että Suomen irrottaminen Ruotsista oli vaikeaa monille ja se jätti jälkeensä katkeria muistoja molemmin puolin Pohjanlahtea. Ruotsin puolella tunnettiin Suomea kohtaan paljon vanhaa ystävyyttä, ja uuteen tilanteeseen yhdistyi tappion katkeruus, suru valtakunnan jakautumisesta sekä tulevaisuuden pelko, mikä teki eron raskaaksi. Vielä kauan vuoden 1809 jälkeen eli toivo Suomen takaisin valloittamisesta monien ruotsalaisten mielissä. Ero Ruotsista oli Topeliuksen mielestä kuitenkin selvää siitä lähtien, kun Ruotsi menetti Itämeren herruutensa. Suomen puolustaminen ilman Itämeren valtiutta oli Ruotsille yksinkertaisesti liian sotainen vaihtoehto. Myös Suomen puolella oli monille vanha liitto kovin rakas ja uusi liitto kovin epävarma, joten ei ollut ihme, että suomalaisten sydämet ”vuotivat pitkään verta”, kuten kirjailija asian ilmaisee. Topeliuksen mukaan erossa kypsyi kuitenkin Porthanin ”ajatus itsenäisestä Suomesta, omintakeisesta ja itsetoimivasta Suomen kansasta kävi yhä selvemmäksi ja tehokkaammaksi”.[1]

Eron haikeudesta ja hämmennyksestä kertovat myös aikalaislähteet. Esitettiinpä eräässä arviossa Suomen itsenäistymistäkin. Mutta toisaalta jo hyvin varhaisessa vaiheessa uusi suunta itään sai kannattajansa suomalaisen poliittisen, taloudellisen ja kulttuurisen eliitin keskuudessa.

---

[1] Topelius 1875 (1985), 499–500.

Joulukuussa 1808 Suomen ensimmäiseksi kenraalikuvernööriksi nimetty G. M. Sprengtporten julisti kiertokirjeessään kansalle, että ”kauan on Suomenmaa ollut yxi riidan ja kunnia-ahneuden aihe” ja että vallinnut turvattomuus ja pelko ovat estäneet maata kehittymästä. Kysyttiin myös, mitä Suomi oli voittanut ollessaan osa Ruotsia: ”sen, että se vuosisatoja on ollut sotatantereena”.[2]

Lapinmaan historian näkökulmasta Suomen sota ja alueen koillisosan erottaminen Ruotsista ovat erikoisuudessaan mielenkiintoisia. Alun perin sodassahan ei ollut ensisijaisesti lainkaan kyse taistelusta Suomen, puhumattakaan Lapin alueesta, vaan vuoden 1808–09 sota oli ainoastaan eräs osa Napoleonin sotien sarjassa. Vuosien 1789–1814 aikana, Ranskan suuresta vallankumouksesta Wienin kongressiin, Eurooppaa jaettiin aggressiivisesti uudestaan ja Suomen sota oli tässä mittelössä keskieurooppalaisittain katsottuna vähemmän tärkeä juonne. Sota alkoi Venäjän ja Ruotsin välillä 21. helmikuuta 1808 venäläisten joukkojen ylitettyä Kymijoen. Kahta viikkoa aiemmin kuningas Kustaa IV Adolf oli julistanut ”ylösmanauksen kaikille Maan asukkaille heitäs sotan asettumaan”: tyly vihollinen uhkasi ”Suomen Isänmaata”, sen asukkaiden vapautta, koteja, vaimoja ja lapsia.[3]

Venäläisten etenemisreitti Suomeen oli kolmisuuntainen. Venäjän armeijan kolmas armeijakunta lähti etenemään helmikuun lopussa 1808 Savon halki kohti Vaasaa ja Torniota, pääjoukko eteläistä rannikkoa myötäillen ja yksi armeijakunta eteni maahan Kuopio–Vaasa -suunnassa. Rannikkoseutu oli sotatoimien kannalta parhainta aluetta, sillä tieverkosto oli siellä jo rakentunut eikä siellä ollut niin paljon metsiä etenemisen esteenä kuin tiettömässä sisämaassa. Helsinkiin venäläiset saapuivat maaliskuun alussa 1808 ja Turkuun pari viikkoa myöhemmin. Sodan erikoista luonnetta kuvaa se, että ensimmäinen varsinainen taistelu käytiin vasta huhtikuussa 1808 Oulun eteläpuolella, Siikajoella. Kaiken kaikkiaan sodassa käytiin 12 todellista kenttätaistelua 18.4.–27.10.1808 välisenä aikana eli sotatoimet kestivät Suomessa noin kahdeksan kuukauden ajan.

---

[2] G. M. Sprengportenin kiertokirje 23.12.1808 ja G. M. Armfeltin itsenäisyyssuunnitelma. Ks. Suomen historian dokumentteja 2, 1970, 12, 19, 27.

[3] Kustaa IV Adolfin julistus Venäjän taholta uhkaavasta sodasta 6.2.1808. Suomen historian dokumentteja 1, 1968, 459–461.

Suomen sodan sotilaita ruotsalaisessa 1900-luvun alun mykkäelokuvassa Fänrik Ståls sägner. Kuva: Helsingin yliopiston kirjasto.

Voidaan sanoa, että huhtikuussa 1808 sodankäynti kääntyi selkeästi Venäjän eduksi. Silloin alettiin myös suomalaisilla vannottaa uskollisuudenvaloja Venäjän keisarille. Ja kesäkuussa 1808 – jolloin sota oli vielä täydessä käynnissä Oulun ja Kuopion lääneissä – keisari lupasi pitää Suomessa voimassa Ruotsin vallan aikaiset lait ja oikeudet. Aselepo tehtiin Raahen pohjoispuolella Olkijoella 19. marraskuuta 1808: se tarkoitti sitä, että ruotsalais-suomalaisen armeijan oli vetäydyttävä Kemijoen taakse. Huolimatta venäläisten huolto-ongelmista, suomalaisten talonpoikien pienimuotoisesta sissitoiminnasta ja ankarasta vastarinnasta taistelukentillä kamppailu Suomesta päättyi venäläisten voittoon. Mutta vielä silloinkin, kun Porvoossa maaliskuussa 1809 juhlittiin valtiopäiviä ja vannottiin uskollisuudenvaloja, kun Ruotsin kuningas Kustaa IV Adolf vangittiin ja luopui kruunustaan, oli tilanne pohjoisessa epäselvä. Ruotsin puolella Västerbottenissa käytiin vielä taisteluja.

1. Suomen sodan aiheuttama katastrofi

Sodan lopputulos ei ollut yllätys, jos tarkastellaan Venäjän ja Ruotsin armeijoiden kokoonpanoa. Valtaosa ruotsalais-suomalaisesta ruotuarmeijasta oli kouluttamattomia, keski-iältään noin 40-vuotiaita talonpoikia ja perheenisiä. Venäläiset joukot sen sijaan koostuivat koulutetuista sotilaista. Vanhin sotilas kaikkiaan noin 20 000 miehen Ruotsin armeijassa oli tiettävästi 63-vuotias. Kaiken kaikkiaan 3,5 miljoonan asukkaan Ruotsin ja 40 miljoonan asukkaan Venäjän armeijoiden epäsuhta oli ilmeinen. Venäjän armeijassa oli kaikkiaan noin 400 000 miestä. Suomeen helmikuussa 1808 hyökänneitä sotilaita oli noin 24 000. Tammikuussa 1809 joukkojen määrä oli korkeimmillaan, noin 52 000 miestä. Sotatoimia Suomeen oli alettu Venäjällä suunnitella heti Tilsitin sopimuksen (1807) jälkeen.[4]

Pohjoissuomalaiset miehet kuuluivat Savon rykmenttiin ja rannikkoseudulla Pohjanmaan rykmenttiin, jossa oli huhtikuussa 1808 kaikkiaan noin 1 200 miestä. Sisämaan miehiä kuului noin 220 miehen Ka-

[4] Sotaan johtaneesta kehityksestä ja Suomen valloituksesta mm. Lehtonen 1908 ja Osmonsalo 1947.

jaanin pataljoonaan. Pohjanmaan rykmenttiin kuului muun muassa 150-miehinen Kemin komppania. Pohjanmaan rykmenttiä komensi eversti G. von Numers ja Kajaanin pataljoonaa eversti-luutnantti G. Fahlander.[5] Tornion seudun miehet kuuluivat puolestaan Tornion komppaniaan, johon kuului kaikkiaan 180 miestä ja se muodosti yhdessä muiden Länsipohjan rykmentin pohjoisten komppanioiden kanssa pataljoonan, joka liitettiin Savon jääkärirykmenttiin. Rykmentin komentaja oli eversti Johan August Sandels. Joukkojen tehtävänä oli estää Savosta päin eteneviä venäläisiä pääsemästä rannikkoseuduille. Miehet joutuivat taisteluihin muun muassa Oulun eteläpuolella Pulkkilassa ja sittemmin kuuluisalla Koljonvirralla Savossa.[6]

Miesten sotataidon epäsuhdan lisäksi ruotsalaisia joukkoja kaiversivat edelliset tappiot. Aikojen saatossa Ruotsi ja Venäjä olivat sotineet tuon tuosta toisiaan vastaan ja useimmiten Suomen maaperällä. 1700-luvun sodat olivat olleet Ruotsille nöyryyttäviä. Suuri pohjan sota (1700–1721) isoine vihoineen oli johtanut siihen, että venäläiset olivat miehittäneet osan Suomea ja Ruotsille kuuluvia Baltian alueita, samoin kävi pikku vihan (1741–43) aikana. Vielä vuosina 1788–90 Ruotsi ja Venäjä ottivat yhteen. Näistä ikävistä kokemuksista johtuen voidaan sanoa, että Ruotsi oli psykologisen sodankäynnin näkökulmasta alakynnessä jo Suomen sodan alettua. Lisäksi sen strateginen asema oli vakava. Maa oli vihollisten ympäröimä, sillä Ranskan kanssa liittoutunut Tanska-Norja oli julistanut sodan Ruotsille 29. helmikuuta 1808.[7] Lähtöasetelma Suomea ajatellen oli heikko. Tilannetta pahensi se, että sotilaat eivät luottaneet kuninkaaseensa. Jo heti sotatoimien alettua ruotsalais-suomalaisten joukkojen komentaja K. J. Adlercreutz huokaisi, että ”meiltä puuttuu kaikkea paitsi rohkeutta”. Maaliskuussa 1808 eräs upseeri puolestaan arvioi Suomen mahdollisuuksia heikoiksi: ”Tulevaisuutemme näyttää synkältä, erittäinkin meidän sotilaiden. Me jätämme vaimon, lapset, omaisuutemme, ystävät, kaikki vihollisen käsiin, ilman

---

5 Sveriges krig 1808–1809, osa II 1895, liite 25; Lauerma 1983, 84–86.

6 Länsipohjan (Västerbottenin) rykmentin taisteluista tarkemmin Bergenstråhle 1917, 427–458; Gäfvert 2000, 291–292; Luntinen 1997, 36–39; Tommila 1984, 7–24.

7 Gäfvert 2000, 286–292.

että saamme, ilman että voimme täyttää tehtäväämme, puolustaa heitä ja isänmaata...”[8]

Vaikka Suomen sodan taisteluja ei juurikaan käyty Peräpohjan kaupungeissa eikä Tornionjoki-varressa, puhumattakaan pohjoisemmasta alueesta, oli sota läsnä rannikkoseudulla, kuten Oulussa ja Torniossa. Tosiasiallisesti sota tai paremminkin sanottuna sen seuraukset aiheuttivat juuri näillä alueilla 1800-luvun pahimman väestökatastrofin, johon eivät edes 1860-luvun nälkävuosien kuolinluvut yltäneet. Toisaalta sodan tärkeimmät taistelupaikat sijaitsivat lähellä: eräs keskeinen taistelupaikka Siikajoki oli vain vajaan 60 kilometrin päässä Oulusta. Myös Revonlahti ja Pulkkila kuuluivat Oulun lääniin.

Tornioon ruotsalais-suomalaiset pääjoukot saapuivat 21.–22. marraskuuta 1808. Marssi kaupunkiin tapahtui pääasiassa aselajeittain lähes ilman lepoa Oulusta eli noin 150 kilometrin pituisen matkan. Loput joukoista tulivat kaupunkiin joulukuun alkuviikolla. Armeijan pääsairaala pystytettiin Ruotsin Haaparantaan ja pienempiä yksiköitä lähikyliin. Armeijan saaristolaivasto asettui Tornion edustalle, josta tarvikkeita siirrettiin Ruotsin rannikkokaupunkeihin ja kyliin tammikuun alussa.

Vaikka vihollisuudet olivat pysähdyksissä, armeijan marssi Tornioon oli hyvin rasittava ja puutteen leimaama. Lukuisat jokien ylitykset Oulun ja Tornion välillä haittasivat väsyneiden ja haavoittuneiden miesten kulkua. Kuljetusvälineiden puutteen vuoksi miehet kulkivat jalan marraskuun lopun tuiskuissa ja hyytävässä kylmyydessä – pakkasta oli aika ajoin lähes 30 astetta. Lähtiessään taisteluihin Västerbottenin miehillä oli ollut mukanaan myös suksia. Sotajoukkojen perässä laahusti haavoittuneita ja kulkutautien heikentämiä toipilaita, jotka eivät halunneet jäädä vihollisen käsiin. Monille matka oli viimeinen. Matkalla Ouluun kuoli hankeen noin 200 sairasta, joille ei ollut löydetty hevoskyytiä. Raahesta Hailuotoon matkalla ollut laiva juuttui jäihin ja matkustajina olleista 40 sairasta jäätyi kuoliaaksi. Perääntymisreitin varrelta olivat monet asukkaat paenneet metsiin sotaa pakoon eikä sopivia levähdyspaikkoja suurilukuiselle joukolle ollut.[9] Kun suomalais-ruotsalaiset jou-

---

8 Ks. Danielson 1896, 89, 102.

9 Sveriges krig 1808–1809, osa V:1-2 1905, 340–343; Bergenstråhle 1917, 431; Danielson 1896, 541–543.

kot lähtivät Oulusta kohti Torniota, se oli oululaisen opettajan ja kirjailijan Sara Wacklinin muistelun mukaan järkyttävä ja liikuttava näky. ”Heidän käyntinsä oli uupumuksesta ja surusta horjuvaa, he olivat laihtuneita, kalmankalpeita, varjoja entisestään, loppuun kuluneissa vaatteissa, miltei paljasjalkaisina lumirännässä, katseet painuneina, kun he kiväärit sinne tänne sojottaen marssivat epävireisten rumpujen kumeasti päristessä. Hitaasti ja synkkinä he astuivat viivyttelevin askelin, kuin ruumissaatto”.[10]

Joukkojen sairastavuus oli ennen kokemattoman suuri. Tilanne vaikeutui juuri joukkojen saavuttua Tornioon. Runsaan kolmen kuukauden oleskelu alueella oli monille koko sodan raskain ja surullisin kokemus. Sairaita sotilaita oli joulukuun alussa 1808 jo noin 8 000. Heikossa kunnossa olevia miehiä oli jouduttu jättämään rannikon kaupunkeihin Kokkolasta Ouluun kaikkiaan noin 1 400. Tornion alueen piirilääkärinä vuosina 1802–06 toiminut ruotsalainen kenttälääkäri Carl A. Dahlgren toteaa sodanaikaisessa raportissaan, että sotilaat joutuivat ”asumaan ja elämään kuoleman valtakunnassa”. Ruotsin armeijan terveydenhuolto oli ollut koko sodan ajan hyvin puutteellinen ja sairaanhoitoon oli osoitettu aivan liian vähän varoja, vaikka julistus sotalääkärikunnasta olikin annettu vuonna 1806. Käytännössä julistuksen ohjeita ei noudatettu. Lääkäreitä oli vähän, osa heistä oli kokemattomia, osa täysin kouluttamattomia välskäreitä ja heidän apureitaan. Instrumentteja, sidetarpeita ja muita varusteita oli heikosti. Kaiken kaikkiaan lääkintätöissä toimi Suomen sodan aikana noin 80 henkilöä. Laskuissa on kuitenkin mukana myös kaupunginlääkäreitä, piirilääkäreitä ja lääketieteen opiskelijoita. Siteinä käytettiin muun muassa kaulahuiveja, irtileikattuja kauluksia, paidan riekaleita, sukkanauhoja, tuohta ja puiden lehtiä. Joiltakin joukkueilta puuttui kokonaan jopa perusläke- ja välinekirstu. On arvioitu, että kolmen kuukauden aikana, joulukuusta 1808 helmikuuhun 1809 kuoli Tornion seudulla tauteihin yli 2 000 sotilasta.[11]

---

[10] Wacklin 1844–45 (1989), 128.

[11] Sveriges krig 1808–08, osa V:1–2 1905, 343; Sveriges krig 1808–1809, osa II 1895, 431; Gäfvert 2000, 307; Danielson 1896, 302, 512; Lindén 1908, 221–229.

Tukholmassa ongelmat tunnettiin. Johtavana kenttälääkärinä Tornion seudulla toiminut Per af Bjerkén raportoi huolestuneena Tukholmaan useita kertoja paitsi tarvikkeiden puutteesta myös vakavasta lääkäriongelmasta: monet lääkärit apureineen sairastuivat ja menehtyivät samoihin tauteihin kuin potilaatkin. Lääkäri tiedotti myös, että kaikille jouduttiin antamaan samaa lääkettä, oli tauti mikä tahansa. Monille tosin ei voitu antaa mitään, sillä paikkakunnan apteekki oli työtyhjä. Ongelmana oli myös se, että parantuneet saivat taudin uudestaan ja yleensä kuolivat pian sen jälkeen. Bjerkén yritti hankkia haisevissa tuvissa makaaville toipilaille muun muassa poron nahasta tehtyjä nutukkaita, että nämä pääsisivät välillä hengittämään ulos raitista ilmaa. Lääkäri lähetti joka päivä sairastupiin viinakannun, lihakeittoonkin lorautettiin viinaa ja pippuriherneitä tautien ennaltaehkäisemiseksi.[12]

Bjerkén tuli Ouluun Tukholmasta marraskuussa 1808 ja lähti Torniosta lopen uupuneena helmikuun alussa seuraavana vuonna. Hän koki suurena ongelmana ”itsekkäät porvarit ja hienot virkamiehet”, jotka eivät olleet lainkaan halukkaita antamaan tilojaan tai noudattamaan hänen ohjeitaan. Oulun raatimiehet muuttivat ylilääkärin ohjeita ja sairaita sullottiin ”toinen toisensa päälle”. Raportissaan Torniosta tammikuun alussa 1809 ylilääkäri toteaa, että ”armeijan pysähdyttyä tänne Tornioon, sairaat sijoitettiin niin hyvin kuin oli sillä hetkellä mahdollista; niitä taloja ja huoneita, joita edeltäkäsin olin maaherralta anonut, ei saatu, ja kun ei ollut makuuvaatteita, sillä hevosten puutteessa varasto oli kadotettu, täytyi laittaa sijat vain oljille. Sairasluvun enentyessä ei huoneita riittänyt, pakkanen oli ankara ja ahdinko sellainen, että suomalaisessa pirtissä, jossa ei sitä ennen koskaan asunut kuutta henkeä enempää, makasi nyt kolmekymmentä”. Keittohuoneita ei ollut saatu vielä kuntoon joulunpyhinäkään. Tämä johti Bjerkénin mukaan siihen, että tauti ”katarrisesta tulehduksesta muuttui mätäkuumeeksi, joka on saastuttanut ilman ja synnyttänyt vaarallisen ja kuolettavan kulkutaudin”. Ihmisiä sairastui samoin oirein laajalla alueella.[13]

Aikansa mobilisoitua terveydenhoitoa kuvaa hyvin J. L. Runebergin Vänrikki Stoolin tarinoissa ilmestyneet kaksi runoa. Toisen runoelman

---

[12] Ks. mm. Quennerstedt 1901, 6–13.

[13] Per af Bjerkénin raportti 2.1.1809, ks. Danielson 1896, 555–556.

aiheena on Lotta-muori, joka oli aikaisemmissa taistoissa kaatuneen sotilas Svärdin leski. Lotta seurasi eturintaman liepeillä sotapoikia ja myi heille viinaa kauhtuneesta teltastaan. Taistelujen päätyttyä Lotta pakkasi kiireesti teltan, pikarit ja viinalekkerit vedettäviin kärryihin ja riensi perään. Vanhojen naisten leipä oli pieninä palasina maailmalla ja moni Lotan ikätoveri kulki pitkin maata kaupustelemassa, tekemässä luutia tai kuppaamassa. Toisessa runossa vanha sotilas, ukko Lode, kulki auttamassa pelloille ja taistelutantereille kaatuneita haavoittuneita sotilaita, jotka saattoivat maata pitkäänkin, ennen kuin kuolema tai omainen heidät korjasi. Adlercreutz toteaa eräässä kirjeessään, että hevosten puutteen vuoksi pahasti haavoittuneita jouduttiin jättämään kuolemaan ”viheliäisissä” olosuhteissa maanteille.[14] Viinaa tarjottiin sotilaille taistelun tuoksinassa, että ”urhot tilkkasen sais, jos ken tulis taisteluss’ uuvuksiin tai haava jos vaivuttais...”[15]

Myös rannikkoseudun ja alisen Tornionjokilaakson paikallisia ihmisiä koskettivat kuolettavasti sotilaiden mukanaan tuomat taudit. Asiakirjoissa puhutaan sotilaiden kuolleen kenttätautiin (fältsjukan). Se tarkoitti useita eri sairauksia. Arvellaan, että liikkeellä olisi ollut ainakin punatautia, lavantautia, ”hermokuumetta” ja pilkkukuumetta. Täiden vuoksi monet taudit levisivät nopeasti: ”Ilma oli ruton saastuttama.” Sairaanhoito oli alkeellisella tasolla. Sairaat, kuolevat, toipilaat ja terveet sijoitettiin samoihin kurjiin mökkeihin ja pirtteihin, joiden hygieniataso oli äärimmäisen alhainen. Kuten sanottu, myös monien lääkärien ja sairaanhoitajien kohtalona oli kuolla samoilla lavereilla tai pikemminkin permannoilla kuin sotilaidenkin. Sängyistä oli kova pula ja suurin osa potilaista makasi kylmillä ja vetoisilla lattioilla, joiden verhoksi oli haalittu vanhoja käytettyjä olkia. Sairashuoneiden pahnat olivat kosteita virtsasta. Peittoina käytettiin takkeja. Hoitohenkilökunnan avuksi hoitajiksi värvättiin paikallisia naisia ja toipilaita. Kenttäsairaaloista puuttui keittomahdollisuudet ja sairaille tarjottiin vain leipää ja vettä, lämmintä ruokaa he eivät saaneet. Pääasiallisin lääke oli viina. Lisäksi sotilaat olivat puutteellisesti vaatetettuja. Tilanne oli niin kriittinen, että tautien pelättiin koituvan koko armeijan kohtaloksi.[16]

---

[14] Ks. Danielson 1896, 105.
[15] Runeberg 1860 (2000), 157–167, 173.
[16] Lindén 1908, 95–97; Ericsson 2000, 337–338; Snell 1966, 70.

Tornion, Alatornion, Karungin ja Ylitornion sotavuoden 1809 kuolleisuusluvut kertovat karua kieltään. Alatorniolla kuoli vuonna 1809 yhteensä 624 ihmistä. Heistä 228 eli 37 % menehtyi ”kuumeeseen”, 112 ”rokkoon” ja 41 punatautiin ja ripuliin. 93 ihmisen kuolinsyytä ei osattu nimetä. Katastrofaalisesta epidemiasta kertoo se, että normaaleina vuosina ennen sotaa (1805) pitäjässä kuolleiden määrä oli 156 ja heti sodan jälkeen (1810) 103. Vuoden 1809 kuolleisuusprosentti oli 21 %, kun se ennen ja jälkeen sodan oli 4–5 %. Tilanne Torniossa oli samansuuntainen (ks. kaavio 1). Menehtyneet olivat kaikenikäisiä, miehiä, naisia ja lapsia. Eniten kuume tappoi tammi–helmikuussa 1809 eli pian sen jälkeen, kun sotilaat olivat saapuneet alueelle. Rokko tappoi puolestaan touko–heinäkuussa. Syksyn tullessa epidemiat laantuivat.[17] Ruotsin puolella tilanne oli pahin Uumajan seudulla. Uumajan seurakunnassa väkimäärä laski sodan seurauksena 19 prosenttia eli 8 400:sta 6 800:aan. Paitsi sotatappiot ja taudit, alueen väkimäärää alensi muuttoliike rauhallisemmille seuduille.[18]

Kaavio 1: Kuolleisuus (%) Alatorniolla ja Torniossa 1809–80

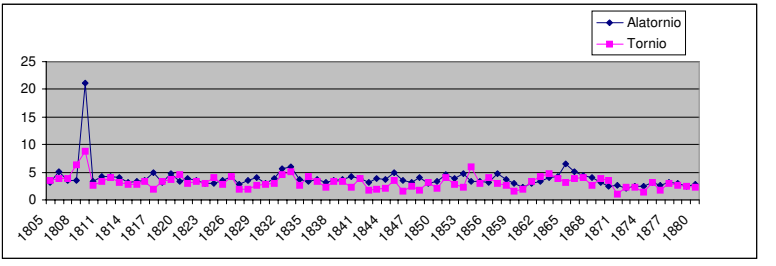

Lähde: Alatornion ja Tornion kuolleiden luettelot 1805–1865. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA; SVT, Kuolleisuus Alatorniolla ja Torniossa 1870–1880.

[17] Alatornio, Tornio, Karunki, Ylitornio. Kemin rovastikunnan syntyneiden ja kuolleiden luettelot pitäjittäin 1805–65. OMA.

[18] Ericsson 2000, 341–342.

Kuumetauti koski nimenomaan rannikkopitäjiä, mutta väestön liikkuvuudesta kertoo se, että kuumeeseen kuolleita oli myös Lapin sisämaassa ja pohjoisessa, kuten Sodankylässä, missä väestöstä kuoli kuumeeseen vuonna 1809 kaikkiaan 26 henkilöä eli 25 % kuolleista. Jokivarren pitäjässä Ylitorniolla kuumeeseen kuolleita oli jo 32 % kaikista kuolleista. Alatornion kuolleitten luettelossa on paljon lapsia ja nuoria, joskin myös vanhuksia. Alle kymmenvuotiaita lapsia kuolleista oli peräti 251 eli 40 % tuona vuonna kuolleista. Väkilukuun suhteutettuna Alatornion alle 10-vuotiaiden lasten kuolleisuus nousi vuonna 1809 8,5 prosenttiin, kun se ennen sotaa (1805, 1806, 1807) oli ollut keskimäärin 3,5 prosenttia. Sodan jälkeen (1810, 1815) lasten kuolleisuus laski 2,5 prosenttiin. Lapsikuolleisuus ja erityisesti alle yksivuotiaiden kuolleisuus oli tuona aikana muutenkin korkea, mutta katastrofivuonna lasten kuolleisuus nousi entisestään.[19] Alle yksivuotiaiden tavallisimpia kuolinsyitä olivat 1700–1800-luvulla isorokko, tuhkarokko, hinkuyskä ja tulirokko sekä kurkkumätä. Sotavuosina 1808–09 ja katovuosina 1867–68 pikkulapsia kuoli lisäksi aikuisiakin kaataviin kulkutauteihin.[20] Vuosien 1808–09 katastrofilla oli omat vaikutuksensa Alatornion sodanjälkeiseen yhteiskunnalliseen ilmapiiriin, kuten tuonnempana tulemme näkemään.

Tilanne Tornion seudulla oli monissa kylissä kaoottinen. Sotilaille rakennettuja kenttäsairaaloita perustettiin Haaparannan lisäksi läheisiin Vuonon, Mattilan, Nikkalan, Putaan ja Laivajärven kyliin. Kalixin pitäjässä oli lisäksi yksi kenttäsairaala, samoin Luulajassa ja Piitimessä. Lisäksi sairastupia oli ainakin Vojakkalassa, Alaraumolla ja Karungissa (ks. kartta 1). Kyläkunnille sairaiden sijoittaminen oli kohtalokas. Kylistä saattoi kuolla lyhyen ajan sisällä kymmeniä eri-ikäisiä ihmistä. Kuumeeseen kuolivat tammikuussa 1809 muun muassa parinsadan asukkaan Vuonon kylästä kaksivuotias Brita ja hänen 47-vuotias isänsä Johan Junkkala, 20-vuotias piika Brita Olofintytär, leskivaimo Maria Antintytär, 13-vuotias talollisen tytär Eva Pehrintytär, 14-vuotias talollisenpoika Hans Hansinpoika sekä ikäneito 73-vuotias Eva Nilsintytär. Tam-

---

[19] Lapsikuolleisuus 1805–1815, Alatornio. Kemin rovastikunnan väkilukutaulut. OMA.

[20] Turpeinen 1987, 292–293.

Tornion seutu muuttui suomalais-ruotsalaisten joukkojen vetäydyttyä sinne joulukuussa 1808 kuolemanloukuksi. Tilojen, muonan, lääkkeiden ja hoitajien puute johti muun muassa Alatorniolla vuosisadan pahimpaan väestökatastrofiin. Kuvan piirros on Johan Tirénin Sairaala Torniossa. Se on julkaistu C.O. Nordensvanin kirjassa Finska kriget 1808–1809 vuodelta 1898.

mikuun 1809 aikana Vuonon kyläläiset saivat saattaa haudan lepoon 27 kyläläistä eli noin 14 % yhteisön väestä. Tammikuussa kuoli paljon väkeä myös muissa Vuonon kaltaisissa sotilassairaalan sijoituspaikoissa, kuten Haaparannassa. Kuolleissa oli naisia ja miehiä suurin piirtein saman verran.[21]

Vuonon kylään (joka rajanvedossa jäi Ruotsin puolelle) tuotiin 224 sairasta sotilasta joulukuun alussa 1808 eli sairaita oli enemmän kuin

[21] Alatornion srk:n kuolleiden luettelo 1808–1810. Mf. KA; Kemin rovastikunnan väkilukutaulut 1809. Alatornio. OMA; Hederyd 1988, 51.

Kartta 1: Ruotsalais-suomalaisten joukkojen etenemistie Tornion seudulla 1809

kylän omaa väkeä. Sairaat olivat ruotsalaisesta rykmentistä ja passitettu Vuonoon, koska Haaparannan sairaalaan ei enää mahtunut. Viisi päivää myöhemmin sairaita oli jo 320 ja jo seuraavana päivänä 567. Sairaat joutuivat makaamaan ilman hoitoa: ”suurin osa ei kyennyt suoriutumaan edes välttämättömimmistä tarpeistaan”. Kylä osoittautui sopimattomaksi kenttäsairaalan paikaksi: keittomahdollisuudet olivat kaukana mökeistä ja pirteistä, jonne sairaita oli osin sijoitettu talonväen sekaan. Sairasmökkeihin puolestaan oli tungettu parikymmentä sairasta mökkiä kohden. Vuonon sairashuoneen lääkäriksi määrättiin Porin rykmentistä Johan Edgren ja hänelle apulaiseksi vangittu venäläinen lääkäri. Edgren teki ensivierailunsa Vuonoon joulukuun puolivälissä: ”Kohta sairaitten luo astuttaessa tunkee vastaan myrkyllinen löyhkä, että joka pirttiin on pantu 20 ja 30 sairasta ja että tarpeellisen palvelus- ja hoitoväen puutteesta kaikkialla vallitsee suurta siivottomuutta”. Tammikuun alussa, jolloin suomalaisen armeijan kymmenen kenttälääkäriä kokoontui selostamaan tilannetta sotilasjohdolle, todettiin sairaiden määrän olevan Tornion seudulla 2 515 miestä, näistä 317 oli Vuonossa. Vuonossa oli helmikuun lopussa vielä 93 potilasta, jotka pyrittiin siirtämään pois venäläisten alta.[22]

Se, miksi tilanne muodostui niin tuhoisaksi Tornion seudulla, voidaan selittää osittain tuonaikaisen armeijan huoltojärjestelmällä. Sodankäynti aina ensimmäiseen maailmansotaan saakka perustui pääosin siihen, että sotatantereelta toiselle etenevät sotilaat huollettiin paikallisten asukkaiden toimesta. Tosin oli Euroopan sodissa käytetty myös toisenlaisia huoltotapoja: sotilaille saatettiin antaa rahaa ruoan ostoa varten, ruokaa pakko-otettiin paikallisilta tai miehitetyiltä alueilta alettiin kerätä sotaveroja. Myös sotilaille varta vasten rakennettuja varastoja käytettiin. Suomen sodan aikana huoltokuormastot olivat myös käytössä, mutta tiet ja kuljetuskalustot olivat niin heikot, samoin kuin pohjoisessa merenkulun estävä jäätilanne, että huolto ontui pahoin. Osittain huoltoon perustui käytössä ollut sodankäyntitapakin. Joukot pyrkivät etenemään nopeasti alueelta toiselle, sillä yksi paikkakunta ei pystynyt kovin kauan aikaa elättämään sotajoukkoja. Tilanne Torniossa muodostui toiseksi: joukot pysähtyivät suhteellisen köyhälle ja vähäväkiselle alu-

[22] Lindén 1908, 97–101; Hederyd 1988, 63–66; Danielson 1896, 556.

eelle ja huolto joutui vakaviin ongelmiin, vaikka ruotsalaisjoukkoja siirrettiinkin heti Tornioon saapumisen jälkeen kotiseuduilleen.[23] Pysähtymisen aiheuttaman katastrofin maksoivat näin paikalliset ihmiset ja suomalaiset sotilaat.

Venäläiset tulivat ruotsalais-suomalaisten joukkojen jäljessä niin, että he olivat Oulussa jo 30. marraskuuta ja ensimmäiset kasakat ilmestyivät Kemiin 13. joulukuuta 1808. Matkan varrella he kohtasivat kuitenkin ankaraa rahvaan vastarintaa. Kalajoen tienoilla venäläiset kohtasivat autioita kyliä: asukkaat olivat liittyneet aseistautuneisiin kapinallisiin, jotka ahdistivat venäläiset metsäpoluille. Kokkolassa kaupungin asukkaat olivat aseistautuneet vihollista vastaan kirvein ja ryöstäneet venäläisiltä 53 asetta. Tapahtumat saivat venäläisen upseerin toteamaan, ettei tätä kansaa voiteta lempeydellä, vaan ankaralla kurilla.[24]

Olkijoen sopimus, jonka mukaan ruotsalaisen armeijan oli vetäydyttävä Kemijoen taakse, solmittiin kaksi viikkoa myöhemmin eli 27. joulukuuta 1808. Suomalaiset joukot vetäytyivät kohti Kaakamoa (Kalixia), missä ne antautuivat 25. maaliskuuta 1809. Ruotsin Västerbotteniin venäläiset joukot etenivät kesällä 1809 aina Uumajan eteläpuolelle saakka. Siellä käytiin myös useampia taisteluja, jotka koituivat pääosin ruotsalaisten tappioksi. Venäjän ja Ruotsin väliset rauhanneuvottelut aloitettiin elokuun 9. päivänä Haminassa ja rauha solmittiin 17. syyskuuta 1809. Ruotsi menetti yli kolmanneksen maa-alastaan ja yli neljäsosan väestöstään. Ruotsia neuvotteluissa edustivat vapaaherra Curt von Stedingk ja eversti A. F. Skjöldebrand, Venäjää kreivi N. P. Rumjantsev ja kreivi David Alopeaus. Kreivi Stedingk oli ollut aiemmin Ruotsin lähettiläänä Pietarissa ja hänen kerrotaan nauttineen keisarin suosiota. Kreivi Rumjantsev puolestaan oli Venäjän ulkoministeri ja etevä diplomaatti. Kun raja vuonna 1810 konkreettisesti käytiin läpi, oli mukana myös paikallista väkeä, kuten uuden Norrbottenin läänin maaherra Pehr Adolph Ekorn. Lääninrovasti Matthias Castrén (1764–1845) oli mukana myös Pietarin lähetyskunnassa (1808), jossa ”pieni pohjalainen valtuuskunta” esitteli keisarille alueen oloja. Castrénin teh-

---

[23] Hårdstedt 2000, 352–355.

[24] Sveriges krig 1808–1809, osa V:1–2 1905, 344–345; Danielson 1896, 151–152.

täväksi tuli järjestää Suomeen liitettävän osan kirkolliset olot. Työnsä pohjana hänellä oli paitsi Ruotsin vallan aikaiset selvitykset pohjoisista olosuhteista,[25] myös oma selvityksensä Kemin pitäjän oloista.[26] Hän sai keisarilta jo1810 Pyhän Annan 2. luokan kunniamerkin rintapieleensä.[27] Näin alusta lähtien maan pohjoisosat olivat näkyvillä – tai ainakin niiden toivottiin olevan näkyvillä vallan keskuksissa. Työ Lapin liitosalueen suomalaistamiseksi alkoi näin uusien olojen mukaiseksi välittömästi.

Kaiken kaikkiaan ruotsalaisten neuvottelijoiden asema oli vaikea: valtakunta tarvitsi välttämättä rauhaa. Muistelmissaan Skjöldebrand toteaa, että olisi tarvittu Jumalan kaikkivalta, jotta olisi kyetty voittamaan jotain siitä, mikä oli sodassa menetetty. Venäläisten vaatimukset olivat kovat; he vaativat koko Suomea Ahvenanmaa mukaan lukien sekä Ruotsin Lapinmaan osaa Kalix- eli Kaakama-joelta itään. Näin Lapinmaan suomea puhunut väestö olisi pääosin tullut liitetyksi Venäjään. Vain Jällivaaran (Gällivaren) seudun suomalaisasutus olisi jäänyt Ruotsin alaisuuteen. On esitetty, että Kaakama-jokea rajaksi esittänyt olisi ollut kreivi Alopeaus, joka oli suomalainen taitava valtiomies. Alopeaus oli syntynyt Viipurissa 1769, opiskellut Saksassa ja palvellut Venäjän ulkoministeriössä. Sodan alkaessa hän oli ollut Venäjän lähettiläänä Tukholmassa. Rauhanneuvotteluissa hän sitkeästi halusi suomenkielisen väestön muodostavan yhtenäisen alueen osana Venäjää.

Ruotsalaiset halusivat pysyttää myös Ahvenanmaan Ruotsilla; toisin kuitenkin kävi ja sodan voittaja Venäjä otti Ahvenanmaan. Ruotsin hankalaa asemaa on Suomen sodan sankariksi nimetty G. C. von Döbeln kuvannut näin: ”Ruotsi ajelehtii valtameren myrskyisillä aalloilla,

---

[25] Mm. Johan Wegeliuksen alunperin ruotsinkielinen väitöskirja ”Mielipide yrityksiä taloudenpidon haitoista ja apukeinoista Kemi-Lapinmaassa” vuodelta 1758. Tutkielmassaan Wegelius kehottaa muun muassa edistämään maanviljelystä ja perkaamaan Kemijoen kulun helpottamiseksi. Wegelius 1758 (1972), 1–10.

[26] ”Kuvauksia Kemin pitäjän taloudesta ja luonnosta”, ”Aikaluettelo Kemin eläimistöstä ja kasvistosta vuosilta 1793–99” ja ”Muistiinpanoja Kemi rovastikunnan seurakunnista vna 1805”, ks. Castrén 1802 (1916), 25–26; Suomalaisesta lähetyskunnasta ks. Castrén 1879.

[27] Mm. Kansallinen elämäkerrasto I, 1927, 387–388; Itkonen 1952, 83.

ilman mastoja, ilman purjeita, ilman kompassia."[28] Venäjä tuli kuitenkin sen verran Ruotsia vastaan, että suostui vetämään rajan Tornion–Muonionjoelle Kaakama-joen sijasta. Kerrotaan itsensä keisari Aleksanteri I:n piirtäneen punakynällä rajan kulkemaan suoraan jokilaaksoa myöden. Samalla keisari ilmoitti, ettei hän suostuisi luovuttamaan vallattua Torniota. Haminan rauhansopimus allekirjoitettiin 17. syyskuuta 1809.[29] Näin Lappi liitettiin yli vuosi myöhemmin Venäjään kuin muu Suomi.

Venäjän intresseissä oli tasaannuttaa siviiliväestön elinolot mahdollisimman nopeasti rauhanajan oloihin. Niinpä jo vuoden 1809 alussa suomalaiset saivat hakea korvauksia Venäjän armeijan aiheuttamista vahingoista. Eniten vahinkoilmoituksia senaattiin Oulun läänistä tuli Keski-Pohjanmaan rannikkopitäjistä. Helmikuussa 1809 laaditussa, 305 nimeä käsittävässä listassa, eniten hakijoita oli Siikajoelta (195), sitten Limingasta (56) ja Oulun pitäjästä (45) eli Suomen sodan taistelupaikoilta. Tornion seudulta listassa ei ole yhtään korvausanomusta:[30] korvauksiahan annettiin nimenomaan venäläisten sotilaiden aiheuttamien vahinkojen korjaamiseen, joita Tornion seudulla ei ollut. Omaisten menetyksistä ei annettu korvauksia.

Jumala kurittaa syntistä kansaa

Mitkä sitten olivat tavallisen rahvaan selviytymismahdollisuudet näin yhtäkkisestä ja syvästä kriisistä? Miten pohjoisen ihmiset reagoivat katastrofin sattuessa? Ruotsalainen historioitsija Peter Englund on todennut, että yhtenäisesti vauhkoontuva joukko on elokuvaohjaajien ja ideologien luoma klisee. Tavallisessa arkielämässä toiset kävelevät, toiset lähtevät juoksemaan väärään suuntaan ja kolmannet jäävät vain paikoilleen ihmettelemään, mitä tapahtuu.[31] Tornion seudun väestöstä suurin osa valitsi jälkimmäisen reagointitavan, joskin koko ajan seutu

---

28 Holmberg 1966, 6.

29 Perälä 1921, 91–94.

30 Sotavahinkojen korvausanomukset 1808–1811. Oulun lääni. Senaatin kamaritoimituskunnan arkisto. KA.

31 Englund 2003, 27–28.

oli muuttotappiollinen. Mutta sitä se oli ollut jo ennen sotaa. Muun muassa vuonna 1805 muuttotappio Tornion kaupungissa oli 61 ja 1810 kaikkiaan 49 henkeä. Vasta vuonna 1825 tilanne kääntyi niin, että sisään muuttajia oli enemmän kuin ulos muuttajia.[32]

Mitään joukkopakoa ei katastrofin aikana kuitenkaan syntynyt. Näin siksi, että sotilaiden saapuessa paikkakunnalle uskottiin heidän olevan ohikulkumatkalla: tuonaikaiseen sodankäyntitapaan ei kuulunut asettuminen aloilleen, eikä varsinkaan näin köyhälle ja vähäväkiselle alueelle, kuten kenttälääkäri af Bjerkén asian ilmaisi. Ja sotilaathan olivatkin koko ajan liikkeessä, heitä tuli pikku hiljaa joulukuun aikana ja helmikuun ajan heitä pyrittiin siirtämään pois. Toinen tekijä, joka pysytti asukkaat ahtaiksi käyvissä kodeissaan oli talviaika, elettiin syvintä ja kylmintä talven kautta. Kolmas asiaan vaikuttanut seikka oli ajan lainsäädäntö: hädän hetkellä seurakunnan tuli huolehtia omista jäsenistään eikä irtolaisuusasetusten mukaan voitu noin vain lähteä kotipitäjästä, kuten tuonnempana tulemme huomaamaan. Neljäs asiaan vaikuttanut seikka on se, että väestö oli jo parin vuoden ajan ollut katovuosien riuduttamaa: ehkä osa oli jo huonossa fyysisessä kunnossa sairaiden sotilaiden saapuessa eikä huonokuntoisia omaisia haluttu jättää. Lapsikuolleisuuskin oli ennen sotaa hieman korkeampi kuin sodan jälkeen.

Toisaalta tarttuvia tauteja osattiin kyllä pelätä: muun muassa Enontekiöllä kuoli 1798 isorokkoon 25 henkeä, ja ihmiset pelkäsivät kovasti taudin leviämistä. Tällöin sairas saatettiin jättää oman onnensa nojaan metsään taudin tarttumisen estämiseksi.[33] Rahvas turvautui myös vanhoihin kansanomaisiin lääkintäkeinoihin, amuletteihin ja loitsuihin. Tautien arveltiin tulevan ihmiseen tuulesta, vedestä tai maasta. Tappavia tauteja, joihin ei ollut keksitty mitään lääkettä, nimitettiin ”Jumalan taudiksi”. Isorokko oli niistä yksi. Sitä pyrittiin kuitenkin ehkäisemään polttamalla katajaa tai juomalla katajassa keitettyä vettä. Saman keinon arveltiin tepsivän muihinkin tarttuviin tauteihin. Tautia kantavan henkilön vieraillessa talossa poltettiin kuivia katajan havuja niin, että tupa tai kota oli täynnä savua. Oli myös hyvä pureskella männynpihkaa tai ryypätä katajanmarjavettä. Viinan arveltiin olevan kuitenkin paras lääke

[32] Väkilukutaulut 1805–1825. Tornio. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA.
[33] Grape 1803–1804, 206.

kaikkiin tauteihin. Myös terva, pihka ja suopursuista keitetty vesi auttoi moniin tauteihin. Villalangan kääriminen ranteeseen tai sormeen auttoi puolestaan särkyyn. Lisäksi käytettiin kuivattua väinönputkea ja karhunsappea. Vanha kansa uskoi myös tiettyjen lähteiden veden parantavaan voimaan. Keripukkiin eli könttyriin keitettiin kuumaa lihalientä, johon lisättiin verta ja ruisjauhoja tai sairaalle juotettiin pelkkää verta.[34] Lapissa keripukki ei ollut kovin yleinen, koska alueella syötiin hilloja. Muun muassa tunnettu suomalaissyntyinen tutkimusmatkailija A. E. Nordenskiöld keräytti keripukkia vastaan hilloja ja karpaloita mukaan matkalleen Koillisväylälle. Niin kuin muiden katastrofien ja vastoinkäymisten sattuessa uskottiin Jumalan rankaisseen tätä köyhää kansaa sen synneistä ja nöyrästi rahvas otti vastaan, mitä annettiin.

Liitos-Lappi

Rauhansopimuksen mukaan Suomeen yhdistetystä liitosalueesta muodostettiin 21.9./3.10.1809 kenraalikuvernööri Barclay de Tollyn määräyksestä Tornion kihlakunta. Se käsitti Tornion kaupungin sekä Alatornion (ja Karungin), Ylitornion (ja Turtolan), Muonionniskan (ja Kolarin), Enontekiön, Sodankylän, Kittilän, Inarin ja Utsjoen pitäjät. Tornion kihlakuntaa johtamaan asetti Oulun läänin maaherra C. H. Ehrenstolpe Kemin nimismiehen Jakob Heickellin. Liitosalue tuli olemaan viides kihlakunta laajassa Oulun läänissä (ks. kartta 2).[35]

Ruotsissa Suomen sodasta ja Suomen ja itäisen Lapinmaan menetyksestä vaiettiin.

2. Tornion jako 1809

Erityisen dramaattinen vuoden 1809 rajanveto oli Tornion kaupungille: käytännöllisesti katsoen uusi raja jakoi kaupungin ja sen asukaskunnan toimintapiirin kahteen osaan. Geografia eli Maan-Tieto vuodelta 1855 kertoo rajakaupungiksi muodostuneesta Torniosta seuraavaa:

---

[34] Fellman III 1906, 161–165; Itkonen II 1948 (1984), 449–474.

[35] Lehtonen 1925, 28–29.

Kartta 2: Suomeen 1809 liitetty Lapin liitosalue pitäjineen

”Tornio, saarella Torneon wirran suussa, sai wapaisuuksensa wuonna 1621; waan haastetaan kirkon jo wuonna 1350 tähän wihityksi Upsalan Arkki-piispalta. Torneo on kaikista Suomen kaupungeista pohjoisin ja sillä on wapaisuus käydä kauppaa ulkomailla, waikka wiedään parastaan lohia, woita, terwaa, pölkkyjä, lautoja ja lapin tawaroita, joista isoin osa kuljetetaan Tukhulmiin. Asukasten luku on 600 henkeä.”[36] Tarinan mukaan Tornio sai nimensä siitä, että kun hollantilaiset ja eteläruotsalaiset muinoin purjehtivat näille pohjan perille kalanpyyntiin, heidän laivansa jäi kerran kiinni karille. Jotta kari vältettäisiin, rakennettiin siihen torni. Ja niin karista tuli torn-ö, jonka suomalaiset väänsivät Tornioksi.[37] Sittemmin tutkijat ovat esittäneet, että tornio tarkoittaisi keihästä tai asetta.[38]

Juuri Tornion pohjoisuus oli tehnyt kaupungista kansainvälisesti kuuluisan Lapin portin. Voidaan perustellusti sanoa, että Tornio oli eräs Ruotsin tunnetuimmista kaupungeista 1600–1700-luvulla. Mutta millaisin sanakääntein matkailijat sitten Tornion seutua kuvasivat? Italialaisen Giuseppe Acerbin seurueessa vuonna 1799 matkannut ruotsalainen (ja sittemmin Suomen sodan neuvottelijana toiminut) A. F. Skjöldebrand ylistää Länsipohjaan tuloa ja Tornion seutua ihastuneena: ”Siellä on kaikkialla viehättäviä mäkiä ja niittyjä, ja seutua halkovat Torniojoen monilukuiset haarat, joiden rantojen somistuksena on kyliä sekä haapa-, leppä- ja koivumetsiköitä...” Sen sijaan kaupungin pohjoispuoliset alueet eivät olleet hänen mielestään niin viehättäviä. Itse Tornion kaupunki saa Skjöldebrandilta lyhyen kuvauksen. Kaupunki oli yllättävän pieni ja sen satama matala, mutta kaupungin teki kuuluisaksi se, että se oli viimeinen kaupunki matkalla Lappiin.[39] Samana vuonna Torniossa käynyt englantilainen matkaaja Edward Clarke kuvaa puolestaan lähestymistään kaupunkiin paljon tummemmin sävyin: Vaikka Västerbottenin naiset olivat tukholmalaisia sisariaan kauniimpia, suomalaisten asuttaman seudulle tultaessa jäi taakse ruotsalainen ”vanhurskauden ja

---

36 Geografia eli Maan-Tieto 1855, 38.

37 Calamnius 1868, 191; Tornion varhaisemmasta historiasta katso lähemmin Mäntylä 1971.

38 Ks. Vahtola 1980, 103–111.

39 Skjöldebrand 1799 (1986), 65.

rauhan maa”. Heti aluksi tervehti tulijoita 12 pylvästä, joissa roikkui jonkun pahantekijän käsi tai ruumis. Torniossa kulkijat saivat pujotella sataman tervatynnyreitten lomitse pitkää heinää kasvaville kaduille. Kaupat olivat kyllä täynnä tavaraa – aivan kuin sievissä englantilaisissa puodeissa – mutta kaupungin hintataso oli korkea ja tee kehnonlaista. Kaiken kaikkiaan kaupunki oli niin hiljainen ja ruohottunut, että outo luuli sen olleen hylättynä puoli vuosisataa.[40]

Kaupungin kansainvälisen tunnettavuuden toteaa myös ranskalainen matkailija Léon Morel-Fatio 1856. Tornion maisemat olivat kuuluja Euroopassa[41] – tietyissä seurapiireissä Tornio oli matkakertomusten ansiosta kuuluisampi kuin pääkaupunki-elämään totutteleva Helsinki. Olihan Lappia esitelty muun muassa jo lukuisissa matkakertomuksissa ja ranskalaisessa Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers -sarjassa (1751–66). Myös sellainen kuuluisa valistusajan vaikuttaja kuin Voltaire kirjoitti aikanaan filosofis-leikillisiä kirjoituksia Lapista. Keskiyön auringolla ja erämaakoskien kuohulla oli jo varhain kansainvälinen maineensa.[42]

Mielenkiintoisen uuden ulottuvuuden Tornion seudun arviointiin antavat venäläisten matkailijoiden vierailut alueella. Suomen liittäminen Venäjään sai nimittäin aikaan sen, että Suomi alkoi kiinnostaa venäläisiä matkailijoita aikaisempaa enemmän. Näin etenkin 1830-luvulta lähtien, jolloin höyrylaivaliikenteen alkaminen nopeutti yhteyksiä. Eräs venäläisistä matkailijoista oli Jakov Grot, joka muutti tsaarin virkamiehenä Helsinkiin 1840. Grot tunsi Elias Lönnrotin hyvin ja tämän innoittamana ja seurassa teki vuonna 1846 matkan pohjoiseen. Grotin ensivaikutelma Lapista oli myönteinen. Hän ihasteli pohjoisen väen harvinaislaatuista pyyteettömyyttä ja rehellisyyttä. Grot oli huomannut, että väki oli kestikievareissa niin vieraanvaraista, että veloitti palveluksista listahintaa vähemmän. Kallein hintataso oli Tornion ja Aavasaksan välisessä kestikievarissa. Kun Oulun tienoilla maalaisateria maksoi yhdeksän kopeekkaa, oli se Aavasaksan tienoilla 17 kopeekkaa. Voi olla, että oululaiset tiesivät venäläisen tarkastusmiehen kulusta ja olivat sen

---

40 Clarke 1799 (1997), 197–206.

41 Morel-Fatio 1856, 125.

42 Mm. Hirn 1990, 3–9.

vuoksi vieraanvaraisempia kuin pohjoisempana, jossa kulkijaa ei ehkä tunnistettu valtion virkamieheksi tai jossa hintataso ylipäätään oli korkeampi. Tornio, joka oli Grotin matkan pääkohde, oli hänen mielestään pikkukaupunki, jossa oli vanhoille ruotsalaisille kaupungeille tyypillisiä punaisia taloja ja nurmikkoisia katuja. Grot tuskin uskoi, että kaupunki oli ollut vilkas kauppakeskus ja että sitä oli joskus kutsuttu pikku Tukholmaksi.[43]

Tanskalainen Ludvig Daa puolestaan kävi Lapin ja Karjalan kiertomatkansa päätteeksi kesällä 1867 Torniossa. Hän sai Torniosta kielteisemmän kuvan kuin Grot. Daan mukaan Tornionjoen toiselle puolelle nousseet Ruotsin Haaparannan ja vanhan Suomelle jääneen vanhan Tornion välillä oli eroa kuin yöllä ja päivällä. Haaparanta oli moderni maalattu kaupunki – kuin mikä tahansa ruotsalainen tai norjalainen kaupunki, Tornio puolestaan vaikutti maalaamattomalta, rappeutuneelta ja muumioituneen hiljaiselta. Lainaten kertomusta kaupungin taloudellisesta tilasta, Daa todisti, kuinka kaupunki oli ajautunut sivuun, sen kauppa ja muu elinkeinoelämä oli lamaantunut uuden rajan myötä.[44] Myös Grot kiinnitti huomiota Haaparannan uudenaikaisiin rakennuksiin ja kertoo sen siksi eroavan jyrkästi Torniosta. Haaparannassa oli hänen mukaansa vain kaksi vanhaa rakennusta. Myös kouluolot olivat Haaparannassa paremmat kuin Torniossa. Vaikka siellä oli asukkaita vain 300, siellä oli 60 oppilasta. Samaan aikaan Tornion pedagogiossa oli vain 30 oppilasta. Kaiken kaikkiaan Grotin mukaan Tornion seutu oli kuitenkin yleiseltä hyvinvoinniltaan ”ja talonpoikien tapojen puolesta ensimmäisiä koko Suomessa”. Hyvinvoinnista kertoi Grotin mukaan se, ettei hän nähnyt yhtään kerjäläistä.[45]

Ranskalainen Xavier Marmier kuului Ranskan hallituksen lähettämään La Recherche-laivan tutkimusmiehistöön. Hän kertoo ensivaikutelmansa varhaisemmalta ajalta kuin Grot tai Daa. Hänenkin matkakertomuksensa kuvaa hyvin Haaparannan nousua. Vuonna 1838 se oli Marmierin mukaan huomattava kauppala, vaikka oli ollut parikym-

---

43 Grot 1846 (1983), 79–80.

44 Daa 1870, 251–256.

45 Grot 1846 (1983), 81; Tornion lastenkoulu oli perustettu jo vuonna 1630. Sittemmin sen nimi muutettiin pedagogioksi.

mentä vuotta sitten vain merkityksetön kyläpahanen. Ranskalaisen mukaan kauppala eli vahvaa nousukauttaan: Tukholmaan lähetettiin vaunukuormittain voita, nahkoja ja tervaa. Lukuisat tuontitavarat ja posti puolestaan levitettiin ympäri laajaa Ruotsin Lapinmaata kauppalan kautta. Vuonna 1833 perustettu valtion koulu levitti sivistystä opettamalla historiaa, maantiedettä, ranskaa ja saksaa. Oppilaita oli koulussa tuolloin kolmisenkymmentä. Oppilasmäärä tuli siis nousemaan kaksinkertaiseksi kahdeksassa vuodessa, kuten Grotin kertomuksesta nähdään. Marmier kiinnittää huomiotaan samaan seikkaan kuin sittemmin Daa; Tornion kaupunki oli itse asiassa lähempänä Ruotsia kuin Suomea. Marmierin mukaan Tornion tulisi kuulua Ruotsille, sillä ”toisen osapuolen käyttämä väkivalta tai viekkaus ja toisen heikkous tekivät siitä kuitenkin venäläisen kaupungin, ja tämä tulee viemään kaupungin perikatoon.” Osittain tähän oli syynä se, että ”samalla hetkellä kun Tornio liitettiin Venäjään”, rikkaimmat kauppiaat siirtyivät sieltä pois tavaroineen ja liikkeineen. Marmierin mukaan kaupungissa oli syksyllä 1838 jäljellä enää vain toisen luokan kauppiaita, jotka harrastivat liiketoimia pääosin ruotsalaisten kanssa. Venäläisille he korvasivat tämän maksamalla tulleja. Samalla kun Haaparanta rikastui ja kukoisti Ruotsin pohjoisena etuvartiona, Tornio rappeutui: se oli vain varjo entisestään. Marmierin kuva kaupungista oli sama kuin tanskalaisen Daan. Kaupungit torit olivat kolkkoja ja äänettömiä, tyhjilleen jääneet talot ränsistyneitä ja kadut ruohottuneita. Torniossa oli Marmierin vierailun aikana venäläinen, suomalainen ja ruotsalainen kirkko, 14 kauppiasta ja 20 kasakan varuskunta, kun Haaparannassa oli vain yksi kirkko ja yhdeksän kauppiasta. Kuitenkin nämä kaupungit erosivat täysin toisistaan. Toinen oli mykkä ja synkeä, toinen vilkas ja hymyilevä. Toinen oli kuin vanhan sukupolven hauta, toinen nuoren ja toimeliaan heimon keskuspaikka.[46]

Kaupunkiin tuli1839 ranskalainen madame Léonie D’Aunet miehensä taidemaalari A. Biardin ja palvelijansa kanssa. Biard kuului tunnetun meriupseerin Paul Gaimardin Huippuvuorille ja Pohjois-Norjaan suuntautuneen retkikunnan miehistöön. Pohjois-Norjasta lähti osa seuruetta kotimatkalle Tornion kautta ja niin joutui madamekin kulke-

[46] Marmier 1838 (1999), 74–75.

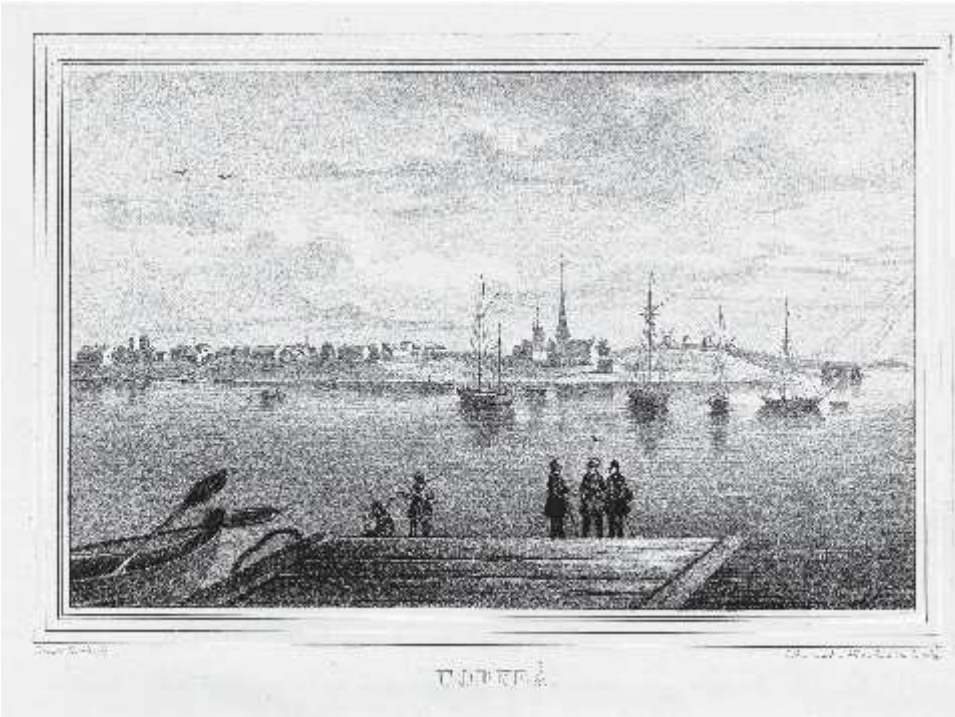

Lennart Forsténin tekemä grafiikan lehti Torniosta on julkaistu teoksessa Finland framställdt i teckningar vuodelta 1845. Kuva: Helsingin yliopiston kirjasto.

maan tuon rasittavan ja vaativan matkan. Torniosta hänellä ei ollut hyvää sanottavaa aurinkoiseen ja idylliseen Haaparantaan verrattuna: ”Tornion puolella on paksuja, harmaita, vaiteliaita muureja, joiden lomassa näkyy joitakin kömpelöitä hirsirakennelmia, kellotorneja ja lyijyllä päällystettyjä kupoleita, joiden huipussa on rautaristi. Toinen (Haaparanta, ML) on kuin puutarha täynnä huvimajoja, toinen kuin hautausmaa.”[47] Kolmas ranskalainen matkailija Léon Morel-Fatio kuvaa parikymmentä vuotta myöhemmin matkakertomuksessaan (1856) lyhyesti myös Tornion pieniä taloja puutarhoineen hauskan näköisiksi,

[47] D’Aunet 1854 (1977), 240.

mutta toteaa samalla, että Haaparanta oli selvästi rikkaampi ja paremmin rakennettu kuin Tornio.[48] Näissä ranskalaisten matkakuvauksissa on nähtävissä selkeästi poliittinen painolasti. Ranska–Venäjä -sodan muistot olivat vielä tuoreita. Entisen vihollisen ja Napoleonin voittajan maassa ei juuri haluttu nähdä mitään kaunista.

Näin siis ulkomaalaiset matkailijat kuvasivat Torniota,[49] mutta miten arvioivat kuuluisat suomalaiset matkailijat kaupungin vuoden 1809 jälkeistä kehitystä? Grotin matkatoveri, Elias Lönnrot, ei mainitse kaupunkia lainkaan. Myös Matias Aleksanteri Castrén ohitti Tornion kesäkuussa 1838 matkallaan Lappiin eli hän kulki alueella samana vuonna kuin Marmier. Castrén ei myöskään mainitse Torniota, tosin hän – kuten kaikki aiemmatkin matkailijat – kiipesi Aavasaksalle katselemaan keskiyön aurinkoa. Yleisenä havaintona Castrén kuitenkin toteaa, että yleensä Tornionjokivarren asukkaat muistuttivat ”nykyään” elintavoiltaan maan muuta väkeä. Castrénhan oli syntynyt Tervolassa ja asui siellä ja Rovaniemellä aina 12-vuotiaaksi asti. Tästä kokemuksesta huolimatta (tai ehkä juuri siksi), Castrénin suhtautuminen Lapin kansaan ja alueeseen oli varauksellinen. Hänen mukaansa napapiirin ohitettuaan kulkija siirtyi pakkasen ja pimeyden valtakuntaan, jossa ei ollut paljon valonpilkkuja odotettavissa. Castrén ohitti uudelleen kaupungin marraskuussa 1841 matkallaan Pohjois-Venäjälle, mutta myöskään tällä kerralla hän ei kerro Torniosta mitään.[50] Pohjoisten reittien lähtöpaikaksi alkoi 1800-luvun alkupuoliskolla tulla Kemi, jossa Castrénkin tapasi Lönnrotin ja muun matkaseurueensa. Lönnrotin yleisarvio pohjoisista alueista on paljon myönteisempi kuin Castrénin: ”Ihminen Lapissa elää vallan yhtä onnellista elämää kuin muualla, seikka, jonka muun muassa lappalaisten iloiset kasvot ja hilpeys joka tilaisuudessa todistavat”.[51]

---

48 Morel-Fatio 1856, 124; Haaparannan historiasta ks. Hederyd 1992.

49 Tornioon ja Lappiin suuntautuneista ulkomaalaisten matkoista ks. myös Vahtola 1983, 135–161; Vahtola 1978; Virkkula 2000; Suomennettuja katkelmia matkakirjoista ks. Erno Paasilinnan toimittamat Tunturit puhuvat 1963, Laaja Lapinmaa 1965 ja Kaukainen pohjola 1968. Ks. myös Lapin matkamiehiä 1984 ja Annanpalo 2000.

50 Castrén 1838 (1967), 18–20, 71.

51 Lönnrotin kirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle 8.3.1838. Lönnrot 1981, 212.

1800-luvun kolmannen suuren kertojan Zacharias Topeliuksen *Vanha kaunis Suomi* -kuvakirja ilmestyi ruotsinkielisenä 1845. Siinä Tornio kuvataan kauniiksi maalaiskyläksi, jossa hökkeleiden joukossa on jokunen vaatimaton herraskartano. Kirjassa olevassa kuvassa näkyy sekä luterilaisen että ortodoksisen kirkon tornit. Topelius kertoo kaupungin vilisevän juhannuksen aikoihin matkustavaisia, joiden päämääränä on Aavasaksa. Haaparannasta suuntautuvan laivaliikenteen Topelius sanoo elävöittävän rajavartioinnista huolimatta Tornion katukuvaa.[52] Topelius ei itse käynyt Lapissa koskaan, vaikka asuikin jonkin aikaa Oulussa. Hänen kuvauksensa pohjoisen maisemista saattaa osittain perustua Suomessa syntyneen, mutta Ruotsissa vaikuttaneen kirjailija Fredrika Bremerin kuvauksiin. Muun muassa romanttisessa ihmissuhderomaanissaan ”Midsommar-resan, en vall-fart” (1848) Bremer kuljettaa tarinan henkilöitä Aavasaksan kauniissa maisemissa juhannusyönä.[53]

Perinteenkerääjä Samuli Paulaharju on sittemmin muistitietoon perustuen luonnehtinut 1800-luvun Torniota vanhaksi pieneksi kaupungiksi, Pohjanlahden perimmäisen pohjukan vaatimattomaksi suurkyläksi, jonka jokapäiväinen yksitoikkoinen arki vain markkina-aikoina vilkastui ja riehaantui suuren maailman menon kaltaiseksi. Kaupungin väestö oli kuin yhtä suurperhettä; kaikki tunsivat toisensa ja tiesivät toistensa asiat ja vieraiden tulo oli heti maalaiselämää elävien asukkaiden tiedossa. Vielä 1800-luvun puolivälissä kaupungin kadut olivat maalaiskylien tapaan nurmettuneita kenttiä ja asukkaiden lehmät saattoivat kaikessa rauhassa astella katuvarren laitumilla. Kaupungin porvareilla oli peltomaita kaupungin ulkosaarilla yhdessä ruotsalaisten kanssa sekä läheisillä kaupunkisaarilla. Pääasiassa viljeltiin ohraa ja perunaa sekä koottiin heinää karjalle. Kaupungin talot olivat enimmäkseen matalia, yksikerroksisia puurakennuksia, monet harmaita, osa laudoittamattomia. Pihojen perillä olivat maalaiseen tapaan pienet navetat ja toisilla myös riihet. Saunoja oli sen sijaan vähän, väki kylpi muistelujen mukaan muuripadoissa. Vain raatihuone sekä kauppiaiden Bergmanin ja Goveniuksen sekä ravintoloitsija Åströmin, rajaviskaali Nymanin

---

52 Topelius 1845 (1978), 258.

53 Bremer 1848, 131–145.

sekä matkustajakotia ylläpitävän Sanna Vikgrenin eli Piponin talot olivat kaksikerroksisia.[54] Kaupungin ilme muuttui huomattavasti, kun kaupunki sai katulyhdyt 1850–60-luvulla. Silta Torniosta Haaparantaan valmistui vuonna 1886–87. Asukkaiden toimia rytmittivät palovartijoiden aamu- ja iltarummutukset, kuten 1800-luvun puolenvälin kaupungeissa oli tapana: ”Kello on kymmenen lyönyt, Jumala varjelkoon kaupunkiamme tulelta ja palolta.” [55]

Pikkukaupungin väkeä

1800-luvun alun pienen hiljaisen puukaupungin ihmisiä kuvaa Suomen puoleisen jokilaakson piirilääkäri Henrik Deutsch keskikokoisiksi niin pituuden kuin voimakkuudenkin suhteen, esivanhempiensa tapoja seuraaviksi, hieman taikauskoisiksi, hitaiksi, väsymättömän tarmokkaiksi työihmisiksi, ylpeiksi vauraudestaan, kiitollisiksi, kunniakkaiksi, rauhallisiksi sekä enemmän ymmärrettäviksi, ovelammiksi ja ajattelevaisemmiksi kuin hämäläiset tai useat muut etelän asukkaat. Pukeutumiseltaan torniolaiset erottuivat talvisin siitä, että he käyttivät turkkeja enemmän kuin pohjoisemman alueen asukkaat, miehet pitivät kotona tehdystä kankaasta valmistettuja sinisiä jakkuja ja pitkiä housuja. Vanhemmat miehet puolestaan pitivät harmaasta villakankaasta tehtyjä vaatteita.[56] Ranskalainen matkailija Morel-Fatio luonnehti torniolaisia puhtaiksi ja kohteliaiksi.[57]

Kuten matkakirjoista voidaan lukea ja kaaviosta 2 nähdä, Tornion väkiluku pysytteli vuoteen 1860 tultaessa alle 700 henkilön. Kuolleisuus oli koko tutkittavan ajanjakson ajan korkea – useina vuosina, etenkin vuonna 1809, 1820–30-luvulla sekä vuonna 1855 kuolleisuus ylitti selkeästi syntyvyyden. Myös Tornion muuttoliike oli viisivuosittain 1810–50 tarkasteltuna pääsääntöisesti tappiollinen. Muun muassa vuonna 1810 kaupunkiin muutti 36 henkilöä, mutta ulos 85 henkilöä. Erityisen paha vuosi tässä suhteessa oli 1820, jolloin sisäänmuuttajia oli

---

[54] Paulaharju 1921a 115–119, 128.
[55] Paulaharju 1921a, 130–132.
[56] Deutsch 1814-15 (1970), 266.
[57] Morel-Fatio 1856, 124.

vain 13, mutta sieltä ulosmuuttaneita peräti 88. Ainoastaan vuosina 1825, 1830 ja 1850 sisään muuttajien määrä oli korkeampi kuin ulosmuuttaneiden.[58] Kaupungissa ei yksinkertaisesti enää ollut entiseen tapaan työpaikkoja: laivanrakennus ja merenkulku olivat hiljentyneet ja kauppiaita muutti Ruotsiin. Ei siis ihme, ettei kaupungin väkiluku päässyt nousemaan.

Kaavio 2: Tornion väkiluvun kehitys 1805–90

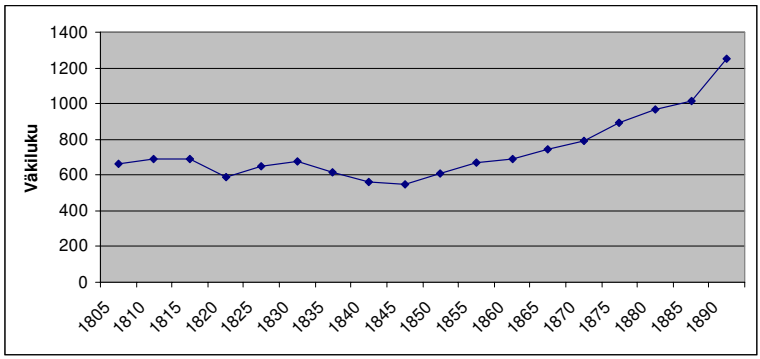

Lähde: Väkilukutaulut 1810–55. Tornio. Kemin Rovastikunnan arkisto. OMA; Väkilukutaulut 1805, 1860–65. Tornio. Tilastokeskuksen kirjasto; SVT, Väestötilasto 1870–90.

Vanhana kauppakaupunkina Torniossa asui vanhoja kauppiassukuja, joista osa oli lähtöisin Ruotsin puolelta. Kauppiaskuntaan kuuluvia miespuolisia henkilöitä laskettiin Torniossa olevan kaikkiaan 15 vuonna 1810. Neljäkymmentä vuotta myöhemmin luku oli 18.[59] Kuten määristä voidaan nähdä, matkailijoiden kuvaukset hieman unisesta ja paikoilleen jähmettyneestä pikkukaupungista vaikuttavat totuudenmukaisilta. Vuodelta 1812 peräisin olevassa senaattiin lähetetyssä Tor-

[58] Muuttoliike 5-vuosittain. Tornio. Kemin rovastikunnan väkilukutaulut 1805–1850. OMA.

[59] Väkilukutaulut 1810–1850. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA.

nion kauppiasseuran jäsenluettelossa on 38 kauppiasjäsentä ja kahdeksan kauppa-apulaista. Seitsemän kauppiasta harjoitti liikkuvaa kaupankäyntiä ja 31 henkilöllä oli kiinteä liike. Tarkempi tarkastelu kuitenkin osoittaa, että seuran jäsenistä seitsemän oli merkitty köyhäksi, kuusi oli kauppiaan leskiä, ja kahdeksan kauppiasta oli siirtynyt Ruotsin puolelle rajanvedon jälkeen.[60]

Ruotsin puolelle muuttaneita olivat muun muassa vanhan ja rutiköyhäksi nimetyn kauppias Samuel Rechardtin neljä kauppiaspoikaa sekä niin ikään jo 1700-luvulla kauppiaana toimineen ja 1810 kuolleen Erik Bergmanin poika Gabriel Bergman. Jälkimmäinen oli myös raatimies ja neljän lapsen isä; kaksi lapsista hän oli tehnyt vaimolleen ja kaksi piialleen. Liekö Gabriel ottanut mallia isästään, sillä myös tämä oli tehnyt Gabrielin lisäksi kaksi aviotonta lasta piioilleen.[61] Paulaharjun keräämän muistitiedon mukaan Bergmanin suvun miehet olivat tunnetuimpia Tornion kauppiaita. Bergman osti maakunnista maalaistavaroita ja kuljetti niitä laivoilla Ruotsiin. Hänen pihapiirissään, aitoissa ja takapuodeissa kerrotaan olleen valtavia kuormia tavaraa odottamassa kuljetusta joko ulkomaille tai Pohjan perille. Kauppiaan pirtissä sanotaan maanneen vieri vieressä matkamiehiä kauppamatkojen aikana. Toinen tunnettu Tornion kauppias oli Lars Tornberg, joka oli käynyt puolestaan kauppaa Pietarin, Libaun ja Espanjan kauppiaiden kanssa. Kolmas tunnettu torniolainen kauppiassuku oli Goveniukset, jotka omistivat kauppalaivoja ja veneitä. Kittilästä lähtöisin olevan papin pojan, kauppias Nordbergin, kerrotaan puolestaan pitäneen suurta sekatavarakauppaa Torniossa. Hän oli ostanut voita, lohta ja poronpaisteja ja lähettänyt niitä Tukholmaan. Hänen pojallaan puolestaan oli kauppa Rovaniemellä. Tervaa oli tuotu Muoniota ja Sodankylää myöden Tornioon myyntiin ja ulkomaille vietäväksi. Myös voita tuotettiin Lapin perukoilta asti. Lisäksi kaupungin pikkukauppiaat myivät puodeissaan Viipurin ja Pietarin ”rihkamaa”. Luvallisen kaupan lisäksi harrastettiin ”luntreijausta” eli Ruotsin puolelta Haaparannasta tuotiin tavaraa tullimiesten ohi. Minään rikollisena toimintana tätä salakauppaa ei väki pitänyt.

---

[60] Luettelo Tornion kauppiaista ja käsityöläisistä 1812. Senaattiin saapuneita vuosikertomuksia ja tilastoja 1808–25. Senaatin arkisto. KA.

[61] Tornion kirkonkirjat 1760–1850, ks. www.genealogia.fi/hiski/

Joka tapauksessa ulkomaan kauppaa harjoittaneet kauppiaat olivat kaupungin yläluokkaa ennen pikkukauppiaita ja käsityöläisiä tai tavallista rahvasta.[62]

Kaupungin toinen suurehko ammattilaisryhmä olivat käsityöläiset. Tornion käsityöläisseuraan kuului 1812 yhteensä 49 aikuisjäsentä ja 22 poikaa, oppipoikaa ja kisälliä. Tornion käsityöläisiä toimi 19 eri ammatissa, kuten kulta- ja satulaseppinä, karvareina, räätäleinä, suutareina, lasimestarina, köydenpunojina ja teurastajana. Kuten muissakin ammattiryhmissä, myös käsityöläissuvuissa säätyvallan aikana periytyi isän ammatti pojille. Kun pikkukaupunki ei kyennyt antamaan tarpeeksi mahdollisuuksia, osa nuorisosta siirtyi Ruotsin puoleisten kaupunkien ohella myös Pohjois-Suomen suurimpaan kauppakeskukseen Ouluun. Eräitä muuttajia olivat torniolaisen karvarin (ja alun perin Kaakamasta 1700-luvulla muuttaneen) Johan Åströmin pojat Karl ja Hemming. Pojat loivat komean uran perustamalla nahkatehtaan Veljekset Åström Ouluun. Siitä kehittyi maan suurin nahkatehdas. Karl Åström oli isänsä apulaisena aina vuoteen 1861 saakka, jolloin hän sai kisällikirjansa. Sen jälkeen hän kiersi ympäri Eurooppaa ja Amerikassa asti oppia saamassa vuoden ajan. Opintomatkan jälkeen hän palasi Suomeen ja aloitti menestyksekkään yritystoiminnan.[63]

Tornioon jääneillä kauppiailla ei mennyt niin hyvin. Tornion pormestarin Ephraim Cajanuksen mukaan vuonna 1812 kaupungin kauppiaista vain kolmen voitiin sanoa olevan varakkaita ja käsityöläisistä neljän. Muut tulivat nippa nappa toimeen.[64] Kansalla ei mennyt taloudellisesti sen paremmin. Kaupunkilaiset elivät milloin milläkin, sekatyöllä, rahdinajolla, kynttilänteolla, kansanparantamisella, kehruulla, kankaankudonnalla ja erilaisilla palveluksilla.[65]

Satamakaupunki Torniossa vanhastaan toiminut ammattiryhmä olivat merenkulun ammattilaiset. Vuonna 1810 kaupungissa oli kippareita, merimiehiä ja luotseja yhteensä 17, vuonna 1850 määrä oli laskenut

---

62 Tornion kirkonkirjat 1750–1850, ks. www.genealogia.fi/hiski/; Paulaharju 1921a, 119–130.

63 Boström 1925, 27–28.

64 Luettelo Tornion kauppiaista ja käsityöläisistä 1812. Senaattiin saapuneita vuosikertomuksia ja tilastoja 1808–25. Senaatin arkisto. KA.

65 Paulaharju 1921a, 119–130.

15:een. Torniossa oli vanhastaan tehty veneet ja laivat omissa veistämöissä. Laivanveistämötoiminta oli elänyt erityisen vilkasta aikaa 1770–80-luvulla, mutta vuosisadan loppua kohti laivanrakennus lamaantui, samoin laivaliikenne. Vuoteen 1807 mennessä ulkomainen purjehdus loppui lähes kokonaan. Tornion laivaliikenne ja sen mukana kauppa palasivat melkein aikaan, jolloin kaupunki sai harjoittaa vain maakauppaa. Ehkä tärkeimpänä tämän kehityksen syynä olivat Tornion heikentyneet satamaolot. Ruotsin vallan viimeisinä vuosina oli nähtävissä jo Tornion taloudellinen lasku.[66]

On kuitenkin selvää, että kaupungin tilannetta heikensi entisestään vuoden 1809 rajanveto. Kun raja vedettiin Tornionjoen kautta, Tornion liike-elämä notkahti. Ruotsin puolelle jäänyt Tornionjokilaakso oli suurempi ja varakkaampi markkina-alue kuin joen itäpuoli. Tilannetta kuvaa hyvin se, että 1852 Torniossa kävi ainoastaan yksitoista kotimaista laivaa. Ulkomaalaiset alukset suuntasivat kulkunsa Ouluun, jonne kyseisenä vuonna tuli 23 ulkolaista ja 54 kotimaista alusta. Uuden ulottuvuuden Tornion kauppaan antoi kuitenkin suuntautuminen Venäjälle: vuoteen 1852 tultaessa tavaraa tuotiin nimenomaan idästä. Venäjältä tuotiin 59 % tavaroista, kun Saksasta tuli 25 % ja Ruotsista ja Norjasta vain 12 %. Tavaraa vietiin sen sijaan eniten Saksaan (38 %), sitten Ruotsiin ja Norjaan (32 %) ja Venäjälle (29 %).[67] Rajanveto oli sikälikin dramaattinen kaupankäynnille, että perinteiset kauppayhteydet Tukholmaan heikkenivät.

Heti rauhanteon jälkeen toukokuussa 1810 Tornion kaupasta huolestunut maaherra C. H. Ehrenstolpe kirjoitti kenraalikuvernööri Steinheilille, että länsirajalla omaksuttu tiukka passi-käytäntö oli ristiriidassa Haminan rauhansopimuksen 10. artiklan kanssa. Sopimuksessa lukee, että rajaseudulla asuva väestö voi ”vapaasti kulkea valtiosta toiseen huolehtiakseen asioistaan ilman, että heille toisen valtion alamaisena tuotetaan vähäisintäkään haittaa tai esteitä”.[68]

---

66 Arve 1921, 71–74.

67 Rein 1853, 242–243.

68 Freds Fördrag Emellan Hans Maj:t Konungen af Swerige Och Sweriges Rike Å ena, samt Hans Maj:t Keisaren af Ryssland Och Ryska Riket Å andra sidan, Fredrikshamn den 17 September 1809, 10.art.

Tornion kauppa-alueeseen kuuluvat asukkaat Ruotsin Neder- ja Övertorneåsta, Karl Gustafista, Öfver-Kalixista, Neder-Kalixista ja Råneen pitäjän alueelta eivät voineet kulkea enää vapaasti, mikä oli erittäin vahingollista Tornion kaupalle.[69] Kenraalikuvernööri vastasikin huutoon. 1810–20-luvulla asiasta käytiin aktiivista kirjeenvaihtoa Oulussa lääninkanslian ja Helsingissä sijainneen kenraalikuvernöörinkanslian välillä. Vuonna 1819 tapahtuneen Suomen vierailunsa (johon palaamme tuonnempana) jälkeen keisari Aleksanteri I antoi senaatin talousosastolle toukokuussa 1820 tehtäväksi katsoa, kuinka hallitus voisi auttaa Torniota. Torniolaisilla oli toive saada kaupungilleen tapulioikeudet eli oikeuden käydä ulkomaankauppaa, jotka sille annettiinkin vuonna 1823. Keisari pyysi arvioimaan myös sitä, olisiko Tornion kauppiaille annettava oikeus tuoda suolaa aluksillaan mistä tahansa kohteesta ilman maksuja. Tämän lisäksi keisari määräsi, että Tornion kauppiaat saisivat käydä Lapin kauppaa ei ainoastaan vain olemassa olevilla kauppapaikoilla ja markkinoilla, vaan myös muissa kylissä. Keisari lupasi myös, että valtio antaisi kaupungille hyvitystä Ruotsin puolelle jääneistä rakennuksista, kuten kirkosta ja kalastusaitoista. Sakoista saatavia rahoja tultiin ohjaamaan kaupungin raatihuoneen käyttöön yhteiskunnallisia kuluja varten. Lisäksi keisari lupasi rakentaa valtion varoilla kasarmit ja muut tarvittavat rakennukset rajajoukoille.[70] Rajavalvontaan sopiva pikkukaupunki haluttiin pitää asuttuna ja toimivana. Myös alueen terveydelliset olot kartoitettiin keisarivierailua edeltävänä keväänä 1819. Lääkintöhallituksen johtaja Gabriel Bonsdorff teki tuolloin laajan tarkastusmatkan Turun, Vaasan ja Oulun lääneihin, joissa hän haastatteli alueläkäreitä. Hän vieraili myös Torniossa, jossa kävi muun muassa kaupungin apteekissa ja tapasi piirilääkäri Henrik Deutschin. Raportissaan Bonsdorff kertoo yleisesti ja lyhyesti Tornion kihlakunnan elinkeinoista, väestömääristä ja yleisistä terveysoloista pitäjittäin.[71]

---

[69] Oulun läänin kuvernöörin Ehrenstolpen muistio kenraalikuvernööri Steinheilille 10.5.1810. KKK 63/1810. KA.

[70] Tornion kaupungin asukasten aseman parantaminen -muistio 8.5.1820. Asiakirja on venäjäksi. KKK 1/1818. KA; Schubert von 1825, 181.

[71] Gabriel Bonsdorffin matkakertomus 1822. Sairauden vuoksi raportti viivästyi kolme vuotta. Senaattiin saapuneet vuositilastot ja kertomukset 1808–25. Senaatin arkisto. KA.

Vaikka Tornion liike-elämän lasku olikin pääosin vuosien 1808–09 sodan seurausta, taustalla oli myös yleiseurooppalainen lama Napoleonin sotien seurauksena. 1830-luvulla kaupungin talous virkosi puutavaran viennin seurauksena, mutta jälleen vuoden 1842 jälkeen lamakausi koetteli Torniota: nyt syynä oli se, että Haaparanta sai täydet kaupunkioikeudet. Aluksi rajanvedon jälkeen torniolaiset suuntasivat kauppansa pääosin Tukholmaan, mutta olojen muututtua alkoi kauppa kääntyä Venäjälle, etenkin Pietariin. Sieltä alettiin kuljettaa säännöllisesti viljaa ja tupakkaa sekä pellavakankaita. Siirtomaatavarat, rautateokset ja muut teollisuustuotteet sen sijaan tuotettiin edelleen Tukholmasta. Puutavaraa vietiin edelleen tukholmalaisten välityksellä sekä myös suoraan Itämeren alueelle. Lapintavaroiden, maalaistuotteiden ja etenkin lohen vienti suuntautui Tukholmaan. Tästä kaupasta johtuen Torniossa käytettiin pidempään kuin muualla rahana Ruotsin taalareita. Suurin osa Suomessa liikkuneista Ruotsin seteleistä saatiin vaihdettua Tukholmassa vekseleiksi ja hopeaan vuoteen 1843 mennessä. Seteleiden lunastus jatkui maan pohjoisosissa aina vuoteen 1850 saakka.[72] Talouden epävakaudesta kertoo kuitenkin se, että keskeisten vientitavaroiden määrät vaihtelivat vuosittain. Näin etenkin rukiin ja lohen määrät. Myös tervan myynnin ehtyminen näkyy taulukosta 1.

Taulukko 1: Tornion kautta meritse vietyjen tavaroiden määriä 1810–59

Vuosi	Ruis tynnyriä	Voi tonnia	Suolattu lohi tynnyriä	Polttopuut syltä	Terva tynnyriä
1810	2.778	555	1.452	30.493	119.278
1820	10.503	796	1.985	25.253	115.361
1830	–	631	1.748	41.671	166.849
1840	1.002	829	283	33.612	162.890
1850	12.564	597	570	21.883	131.048
1859	7.882	884	1.973	42.304	146.090

Lähde: Suomen taloushistoria 3, 172–173.

[72] Kalleinen 2001, 145, 147.

Krimin sodan noususuhdanne 1850-luvulla näkyi Torniossa laivaliikenteen vilkastumisena ja sitä kautta satamatulojen nousuna. Myös kaupungin yleisilme muuttui, kun kaupunkiin majoitettiin uusi kasakkajoukko, nelisenkymmentä Donin kasakkaa. Kerrotaan, että komeita kasakoita mielistelemään juoksi naisia aina Oulusta saakka. Näitä naisia joutuivat sitten kaupungin järjestyksenvalvojat ottamaan kiinni, passittamaan vankilaan ja toimittamaan kotiseuduilleen. Kasakat pitivät kaupungissa toisinaan riehakasta elämää, joivat ja lauloivat, mutta muutoin he tulivat hyvin toimeen kaupunkilaisten kanssa. Kerrotaan, että kasakkojen päällikkö nai nimismies Johan Lingonbladin tyttären ja vei hänet mennessään Venäjälle.[73] Kertomus on hyvä osoitus siitä tavasta, miten venäläisiä kasakoita kuvattiin naissankareiksi. Myös muun muassa J. L. Runeberg nimittää Vänrikki Stoolin tarinoissa Donin kasakka Kulnevia urheaksi soturiksi, joka oli paras mies siellä missä taisteltiin ja maljaa maisteltiin, mutta menestyksekäs myös naisten maailmassa: "...hän suuteli ja surmasi ain´ yhtä hartaasti..." [74]

Torniossa oli 1847 kaikkiaan noin 30 kasakkaa, kasakkakapteeni, komendantti, varikonpäällikkö ja pappi. Oulussa heitä oli kymmenen. Suurin kasakkakasarmi oli kuitenkin Vaasassa, jossa oli 500 sotilasta päällystöineen. Myös Turussa oli venäläisessä seurakunnassa lähes tuhat henkeä, mutta suurin osa heistä oli tilapäisesti Suomessa. Vuonna 1865 Torniossa oli kaikkiaan 67 kasakkaa. Iältään he olivat pääosin 26–28-vuotiaita, ja keskimäärin he olivat kaupungissa 2–3 vuotta. Kasakoiden lisäksi Tornion Pietari-Paavalin ortodoksiseen sotilasseurakuntaan kuului kauppias, palvelijoita, kirjanpitäjiä, vartijoita, lennätinaseman reviisori sekä eläkkeelle jäänyt kollegioasessori vaimonsa kanssa sekä kaksi nahkatyöntekijää. Donin 24. rykmenttiin kuuluneiden kasakoiden määrä laski 1870-luvulle tultaessa. Vuonna 1871 kasakoita oli vain 17 ja koko venäläisseurakunnan jäsenmäärä 86. Yhteisö oli kovasti miehinen: joukossa oli vain viisi naista. Ajan myötä sosiaalinen kanssakäymi-

---

[73] Paulaharju 1921a, 133–134; Tarina pitää paikkansa, 8. Donin kasakkaregementin kapteeni Fédor Alexandrovits Prochoroff ja neiti Gustava Alexandra Lingonblad vihittiin lokakuussa 1870. Vihittyjen luettelo 1870. Tornion srk. Mf. KA.

[74] Runeberg 1848 (2000), 104–113.

nen paikkakuntalaisten kanssa lisääntyi, mikä näkyi muun muassa ennen mainittuina seka-avioliittoina ja kummiksi nimittämisinä. Muun muassa Tornion venäläisen tullivahtimestarin ja hänen vaimonsa pojan Georgin sylikummeina toimivat venäläinen muonakaupan hoitaja ja torniolaisen kauppiaan Anellin vaimo Henrika Anell. Myös venäläisen kuvernementtisihteerin ja tämän vaimon poika Dion sai sylikummeikseen oululaisen kaupunginvoudin Gustav Tembergin vaimon ja venäläisen kauppiaan.[75] Kaiken kaikkiaan venäläisiä joukkoja oli Suomessa vuonna 1810 noin 55 000. Suomen sodan jälkeen määrä väheni noin 12 000:een. Krimin sodan aikana joukkojen määrä nousi jälleen 50 000 henkeen. Sodan jälkeen lukumäärä väheni jälleen noin 9 000 mieheen, jona se pysyikin vuosisadan lopulle saakka.[76]

Huippukausi Tornion liike-elämässä osui vuodelle 1855. Nyt kaupan painopiste oli maitse liikkuvassa kaupassa: englantilaiset ja ranskalaisethan pommittivat rannikkokaupunkeja, kuten Raahea ja Oulua. Kuljetus maitse oli näin turvallisempaa kuin meriteitse. Rahdinajo talvella Pohjois-Ruotsin ja Tornion kautta Pietariin ja Etelä-Suomeen oli kannattavaa ja sen myötä varallisuus kaupungissa ja rahdinajajien perheissä kasvoi. Useimmiten käytetty rahtitie kulki Kajaanin kautta. Itämaisen sodan myötä Tornion kaupan pääpaino alkoi asettua kohti Venäjää ja Etelä-Suomea Tukholman kustannuksella. On sanottu, että vasta Krimin sodan jälkeen Tornio lakkasi olemasta Suomelle vieras Ruotsin Länsipohjan kaupunki, jonka kauppasuhteet itsepintaisesti suuntautuivat sotaan asti Tukholmaan. Torniossa alettiin käyttää myös enemmän ruplaa rahana.[77] Liike-elämän näkökulmasta ylimenoaika ja uudelleenorientaation kausi kestivät Torniossa nelisenkymmentä vuotta eli vuodet 1809–55.

Krimin eli Itämaisen sodan aikana englantilais-ranskalaiset joukot polttivat varustamoja ja laivoja lähes kaikissa satamakaupungeissa. On arvioitu, että kaikkiaan sotavuosina 1854–55 viholliset kaappasivat ja tuhosivat noin 120 suomalaista laivaa. Suomalaiset laivanvarustajat myivät samaan aikaan ulkomaille 166 laivaa, joten Krimin sodan aika

---

[75] Tornion Pietari-Paavalin ortodoksisen sotilasseurakunnan henkikirjat 1872–79. KA; Venäläiset sotilasasiakirjat 1865 ja synnintunnustuksella käyneet 1861–63, 1871. KA; Varelius 1847 (1985), 65–66.

[76] Närhi 1985, 161–180.

[77] Arve 1921, 74–77.

oli erittäin tuhoisa suomalaisille aluksille. Torniossa pelättiin 3. kesäkuuta 1854 vihollisten rantautuvan myös Tornioon: oli kuultu, että Kaskisen väki oli paennut kotoaan. Toukokuun lopussa Raahen satamaan oli puolestaan purjehtinut kolme vihollislaivaa ja noin sata miestä oli astunut maihin. Nämä olivat sytyttäneet palamaan kaupungin laivaveistämön, pikiruukin ja satamassa olleet kauppalaivat. Raahen jälkeen tuli Oulun vuoro. Tämän kuultuaan torniolaiset alkoivat kiireen vilkkaa koota tavaroitaan ja viedä niitä turvaan. Vihollinen tuli kuitenkin vasta 8. kesäkuuta. Englantilaiset upseerit soudettiin maihin Haaparannalle päivällisille ja vasta illallisen jälkeen upseerit kävivät Torniossa. He puhuttelivat pormestaria, tarkastivat makasiineja ja kasakkojen kasarmin, mutta sieltäkin 32 kasakkaa oli siirretty jo pois. Sen jälkeen englantilaiset lähtivät laivoilleen polttamatta satamassa seisovaa ainoaa alusta. Arveltiin, ettei torniolaisilta löytynyt mitään viholliselle kelpaavaa.[78]

Tämäkin episodi kertoo omalta osaltaan kaupungin muuttumisesta. Venäjään liittymisen jälkeen perinteinen Lapin portti Tornio alkoi menettää eksoottisuuttaan ja syrjäytyi. Lappiin tutustumisen painopiste alkoi siirtyä Tornionjoki-varresta Kemi- ja Ounasjokivarteen, etenkin Lapin keskiosiin ja idemmäs Kuolan alueelle. Tornion kukoistusaika lukuisten tutkimusmatkailijoiden kohteena oli 1800-luvun puoleenväliin tultaessa ohi.

3. Uusi levoton raja-alue

Ei ainoastaan Tornion kaupunki, vaan koko Tornion- ja Muonionjokilaakso joutuivat rajanvedon jälkeen uuteen tilanteeseen. Kaikki jokivarren pitäjät jakautuivat kahtia lukuun ottamatta pohjoista Jukkasjärven pitäjää, joka jäi kokonaisuudessaan Ruotsin puolelle. Jokivarren suistopitäjä Alatornio menetti noin puolet alueestaan. Lisäksi paikkakuntaa oli järkyttänyt vuoden 1809 väestökatastrofi.

Syyskuussa 1828 lähestyi Suomen senaatti keisari Nikolai I:stä kirjeellä, jossa välitettiin Alatornion pitäjän edustajien valitus. Siinä alatorniolaiset pitäjänmiehet – kihlakunnantuomari Johan Pulkkinen, lauta-

[78] Wallin 1904, 19–23; Krimin sodasta ks. myös Turpeinen 2003.

Pohjoisia talonpoikia kuvaava grafiikan lehti on julkaistu Léon Morel-Fation matkakirjassa Paysages du Nord vuodelta 1856. Kuva: Helsingin yliopiston kirjasto.

mies Isak Iisakka ja talonpoika Adam Auno – esittivät syvän huolensa siitä kehityksestä, jonka uusi raja oli aiheuttanut paikkakunnalle. Aiemmin yhtenäisestä talous- ja sukualueesta oli tullut levoton rajaseutu, joka imi puoleensa irtolaisia, huonosti käyttäytyviä ja rikollisia ihmisiä. Muutos oli aiheuttanut pitäjänmiesten mukaan suurta turvattomuutta pitäjän yleisissä oloissa. Kaksi vuotta myöhemmin, lokakuun alussa 1831 alatorniolaiset palasivat uudelleen asiaan ja tällä kertaa kiukkuisemmin. Pitäjänkokouksen päätösten sanoma oli sama kuin keisarille osoitetussa valituksessakin ja arvostelu kohdistui nyt suoraan sekä paikkakunnan viranomaisiin että läänin maaherraan.[79]

Pitäjänkokouksessa todettiin, että edellisinä vuosina palveluksesta vapaiden ja irstaudessa elävien henkilöiden määrä oli edelleen kasvanut. Sekä ihmishenget että omaisuus joutuivat näiden varkaiden ja väkivallantekijöiden vuoksi äärimmäiseen vaaraan. Alatorniolaiset vaativat kaikkien irtolaisten, moraalittomien ja vaarallisten henkilöiden lähettämistä pois rajaseudulta. He valittivat myös sitä, että kruunun virkamiehet eivät toimineet asiassa olemassa olevien säännösten mukaan. Kun irtolaisia ja rikollisia oli lähetetty maaherran hoiviin, tämä oli lähettänyt heidät takaisin. Pitäjänkokouksessa jopa mainittiin kolme henkilöä, jotka näin oli vapautettu ja jotka olivat jälleen syyllistyneet rikokseen pitäjässä. Pitäjänmiesten mukaan paikkakunnan yleinen turvallisuus oli uhattuna lääninhallinnon leväperäisyyden takia.[80] Alatorniolaisten huoli oli oikeutettu: kun1825 irtolaisia oli henkikirjan mukaan pitäjässä kaikkiaan 24 irtolaista (14 irtolaista ja heidän kymmenen huollettavaa) eli 0,8 % henkikirjoitetusta väestä, määrä oli noussut vuoden 1830 kadon aikana jo 152:een (47 irtolaista ja heidän 105 huollettavaa) eli peräti 3,5 % henkikirjoitetusta väestöstä. Liikkeellä näyttivät olleen nimenomaan perheelliset irtolaiset. Vuonna 1850 oli irtolaisten osuus laskenut 0,9 prosenttiin. Tilannetta kuvaa se, että 1830-luvun alun katovuosien aikana arvioitiin pitäjässä liikkuneen lisäksi noin 400 köyhää.[81]

---

[79] Senaatin kirje Nikolai I:lle 13.9.1828. KKK 427/1831. KA; Alatornion pitäjänkokouksen pöytäkirjan ote 2.10.1831. KKK 427/1831. KA.

[80] Alatornion pitäjänmiesten kirje kenraalikuvernöörille 19.10.1831. KKK 427/1831. KA.

[81] Alatornion henkikirjat 1825, 1830 ja 1850. Mf. KA; Statistiska uppgifter 1833. Böckerin kokoelma II. KA.

Valituksensa alatorniolaiset osoittivat nyt suoraan kenraalikuvernööri Zakrevskille ilman maaherran välitystä. Kirjeessä he uudistivat käsityksensä siitä, että juuri vuoden 1809 raja oli aiheuttanut paikkakuntaa repivät ongelmat. Kirjeen viesti oli sama kuin senaatin kautta keisarille osoitetussa kirjeessäkin. Rajaseudun erikoisolot olivat houkutelleet niin mies- kuin naispuolisiakin irtolaisia pitäjään ja rikollisuus, irstaus ja laiskuus olivat lisääntyneet paikkakunnalla. Kirjeestä saa kuvan, että pitäjäläiset olivat kauhun vallassa kasvavien irtolaisten ja rikollisten vuoksi. Paitsi hengen ja omaisuuden turva, kasvava ”irstas sakki” turmeli paikkakunnan nuorison moraalin. Jotta rauha ja turvallisuus saataisiin palautettua, pitäjämiesten mukaan irtolaiset ja muut kriminaalit oli lähetettävä yleisiin töihin Sveaborgin linnoitukseen ja sovellettava heihin olemassa olevia säännöksiä. Samalla kuitenkin epäiltiin, josko nämä säännökset riittivät kitkemään irtolaisongelman. Kritiikkiä saivat osakseen myös maaherran toimet. Valittajien mukaan maaherrankin pitäisi tuntea nämä säännökset eikä lähettää ongelmallista väkeä takaisin paikkakunnalle.[82]

Oulun läänin maaherra J. A. Stjernschantz vastasi syytöksiin arvioimalla Alatornion oloja kenraalikuvernööri Arseni Zakrevskille marraskuussa 1831 lähettämässään selvityksessä. Hän myönsi, että Alatornion pitäjässä oli enemmän irtolaisia kuin muissa läänin pitäjissä juuri siksi, että se oli raja-aluetta. Rikollisille rajan läheisyys oli turvallinen; he saattoivat helposti siirtyä rikoksen seurauksia pakoon Ruotsin puolelle ja päin vastoin. Maaherra valitti myös poliisivoimien vähyyttä, mikä osaltaan vaikutti korkeisiin rikoslukuihin.[83]

Pitäjän irtolaisongelma johtui osittain myös alueen maanomistusoloissa ja maalaisväestön rakenteessa tapahtuneista muutoksista. Ruotsin vallan aikana pitäjässä oli lukuisia sotilastorppia ruotusotilasjärjestelmän mukaisesti. 1750-luvulta lähtien ruotumiehet olivat saaneet siir-

---

[82] Alatornion pitäjänmiesten kirje kenraalikuvernöörille 19.10.1831. KKK 427/1831. KA; Maaherran toimista valittaminen ei ollut poikkeuksellista Oulun läänissä. Jo läänin ensimmäinen maaherra C.H. Ehrenstolpe (virassa vuosina 1809–20) joutui riitoihin ja lopulta eroamaan tehtävästään. Ks. Lehtonen 1936.

[83] Oulun läänin maaherran Stjernschantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 21.11.1831. KKK 427/1831. KA.

tyä uudisasukkaiksi, mutta vuosisadan loppupuolella lähtö kiellettiin. Kun 1809 sodan jäljiltä ruotutorppajärjestelmä romuttui Suomen sotaväen hajotuksen jälkeen, väkeä vapautui ”irtolaiseksi”. Tosin osasta ruotutorppia tuli tavallisia torppia ja mäkitupia. Torppien määrä kaksinkertaistui ja mäkitupien kolminkertaistui viidessä vuodessa (1815–20). Määrät olivat kuitenkin pieniä: 1815 torppia oli yksitoista, mäkitupia kymmenen, mutta itsellismökkejä jo 49. Toinen seikka, joka vaikutti irtolaisongelman aktualisoitumiseen, oli isojaon viivästyminen paikkakunnalla. Maanomistusolot olivat epävakaat ja paikkakunnalle kertyi talonpoikien vihaamaa irtainta väkeä, joka pyrki asettumaan aloilleen. Tämä 1820-luvun ”villi aika” päättyi vasta isonjaon päättämiseen 1840-luvulla. Isonjaon jälkeen torppien määrä Alatorniolla kasvoi voimakkaasti: 1820 pitäjässä oli torppia ainoastaan 33, mäkitupia 28 ja itsellistupia 11, vuonna 1851 torppia oli jo 160, mäkitupia 63 ja itsellistupia 84. Torppien määrä alkoi jälleen laskea vuosisadan loppupuolella sahatavarakaupan nousun myötä.[84] Kolmas talonpoikien levottomuutta lisännyt seikka olivat vuoden 1809 sodan jälkeiset tilajaot niillä tiloilla, joilla oli omistuksia rajan toisella puolella, mutta niihin palataan hieman tuonnempana.

Vaikka entisen yhtenäisen alueen pirstominen raja-alueeksi olikin maaherran mukaan pitäjää hiertävien vaikeuksien perussyy, maaherra halusi valaista myös seudun väestön luonteenpiirteitä ja erityisoloja, jotka omalta osaltaan kärjistivät ongelmia. Maaherran mukaan oli tunnettua, että Alatornion rahvas oli niskuroivaa ja riitaista sekä paheellisuuteen ja juoppouteen taipuvaista. He olivat syyllistyneet useampiin ja suurempiin rikoksiin kuin läänin muiden pitäjien väki. Usein puolet tai kolmasosa rikoksiin tuomituista oli Alatornion omia asukkaita. Maaherra äimisteli, että luultavasti ei koko laajassa läänissä ollut toista pitäjää, jossa olisi puoltakaan siitä väkimäärästä, kuin Alatorniolla tuomittu raippa- tai muihin rangaistuksiin Eräs syy tähän surkeaan tilanteeseen oli se, että rajankäynnin jälkeen pitäjän hengellinen huolto oli puutteellista. Se, mitä tämä ”todella taipumaton kansa” tarvitsi, oli pappien tunnettu vaikutusvalta. Alatornion ongelmana oli ollut se, että paikkakunnan kirkkoherra oli enemmän kiinnostunut muusta kuin hengellisestä

[84] Rantatupa 1988, 84–88, 127, 284–285; SVT III, Maatalous 1–2, 1869.

työstä. Maaherran mukaan pahaksi onneksi kyseinen kirkkoherra toimi virassaan 16–17 vuotta ennen kun kuoli kesällä 1830.[85] Tosiasiallisesti pappi oli seurakunnassa 12 vuotta ja hän kuoli1828.

Maaherran moittima kirkkoherra oli Simon Appelgren. Hän oli syntynyt joulukuussa 1755 Paltamon kirkkoherran Simon Appelgrenin perheeseen. Ylioppilaaksi Appelgren oli kirjoittautunut marraskuussa 1772 ja valmistunut maisteriksi kesällä 1778. Ennen kun hänet oli vihitty papiksi Turussa tammikuussa 1804, hän ehti tulla valituksi dosentiksi Turun yliopistoon ja toimia Kokkolan pedagogion sekä Oulun triviaalikoulun rehtorina. Alatornion kirkkoherraksi hänet valittiin helmikuussa 1816. Pappi oli tuolloin jo 61-vuotias ja virka oli hänelle selvästi siirto helpommille päiville. Todennäköisesti hän kuitenkin viimeisteli väitöskirjaansa, joka valmistuikin seuraavana vuonna. Samalla kirkkoherra sai rovastin arvonimen. Ei siis ihme, että maaherra moitti hänen harrastavan muita töitä (opetusta ja tiedettä) kuin seurakuntalaisten hengellistä huoltoa. Papilla oli myös perhe; vaimo oli Pyhäjoen kirkkoherran tytär. Lapsia perheessä oli kuusi.[86]

Appelgrenin kuoltua maaherra pani toivonsa uuteen kirkkoherraan Eric Castréniin, joka oli hänen mukaansa tunnettu tarmokkaaksi ja kunnolliseksi mieheksi. Castrén toimi seurakunnan kirkkoherrana vuodet 1832–46 ja Castrénien pappisuku aina vuoteen 1892 saakka. Kirkkoherrojen todellisia vaikutusmahdollisuuksia seurakunnan ilmapiiriin Oulun läänin maaherra todistaa sillä, että Alatornion naapuripitäjissä Ylitorniolla ja Kemissä oli viroissa hänen mukaansa sellaiset henkilöt, jotka rakastivat järjestystä ja tekivät paikkakunnalla virkatyötään rakkaudella ja lämmöllä, ja tämä näkyi myös kansan käyttäytymisessä. Ylitorniolaiset ja kemiläiset olivat maaherran mukaan moraalisesti siveämpiä ja elämäntavaltaan rauhallisempia ja kunnollisempia kuin alatorniolaiset.[87] Pappien tärkeää roolia korosti myös Peter Laestadius Ruotsin

---

[85] Oulun läänin maaherran Stjernschantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 21.11.1831 ja kenraalikuvernööri Mensikoville 9.2.1832. KKK 427/1831. KA.

[86] Suomen kirkon paimenmuisto II 1918, 179–180.

[87] Oulun läänin maaherran Stjernschantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 21.11.1831 ja kenraalikuvernööri Mensikoville 9.2.1832. KKK 427/1831. KA.

Lapin oloissa: ”Täällä papin itse asiassa tulee olla kuin toinen Mooses, kansansa sekä pappi että profeetta, lääkäri, lainsäätäjä ja luvalla sanoen – kuningas.”[88] Toisaalta pappien valta-asemassa alkoi vähin erin näkyä säätyvallan murtumisen merkkejä jo 1800-luvun alkupuoliskolla. Alatorniolla tämä näkyi muun muassa siinä, että yksittäisten pitäjäkokousten puheenjohtajana tai kokouksen kokoonkutsujana saattoi toimia myös kruunun virkamies tai jopa talollinen.[89]

Verrattuna moniin muihin rajaseurakuntiin Alatornion pappitilanne oli kuitenkin verrattain hyvä. Muoniossa uusi pappi Erik Kristian Castrén sairastui henkisesti jo virkaanastumisvuonnaan ja virkaa laitettiin hoitamaan Esajas Castrén. Tämä puolestaan osoittautui ”juopoksi”. Hänen setänsä rovasti M. Castrén kirjoitti tilanteen epätoivoisuudesta näin: ”Esajas parka on ruvennut niin ylettömästi käyttämään viinaa, että tuomari ja vouti sinne pohjoiseen tekemiensä virkamatkojen jälkeen ovat sekä kirjallisesti että suullisesti pyytäneet minua kaikin mokomin toimittamaan hänet pois siitä seurakunnasta, jossa hän on niin huonosti selvinnyt ja juoppoudellaan vetänyt ylleen kuulijansa halveksimisen ja valitukset.” Virallisesti Erik Kristian Castrén toimi Muonion kirkkoherrana 15 vuotta, vaikkei käytännössä kyennyt virkaa hoitamaan. Jo aikaisemminkin seurakunnalla oli ongelmia kunnollisen papin saamisessa. Mathias Kolström tunnettiin viinanjuojana ja viinan valmistajana, eikä hänen maineensa aviomiehenäkään ollut nuhteeton. Tästä huolimatta Kolström toimi Muonion kirkkoherrana 17 vuotta.[90]

Myös Ruotsin puolella rajavarren pohjoisissa seurakunnissa oli ongelmia. Jukkasjärvellä kirkkoherra Ingemar Lindstedtin elämäntapaa kuvattiin rappeutuneeksi: hän itse juopotteli, vaimo teki lapsen toiselle miehelle ja tytär sai aviottoman lapsen. Eräänkin kerran kirkkoherra oli pitämässä kyläkinkereitä ja tarjoamassa pyhää ehtoollista heikossa tilassa. Jumalanpalveluksen aikana hän oli humalassa ja rippipuheen aikana hän joi rippivieraille tarkoitetun viinin, häneen puheensa oli niin sekavaa ja tolkutonta, että kansa poistui mielenosoituksellisesti koko huoneesta. Lindstedtin edeltäjä, kirkkoherra Pehr Palmgren, puolestaan

---

88 Laestadius 1827 I (1928), 50–51: Miettinen 1943, 168.
89 Rantatupa 1988, 265–268.
90 Ks. Miettinen 1943, 172–173.

joutui käräjille häväistyskirjoitustensa ja väärän valansa takia. Kaiken kaikkiaan juoppous oli kirkkoherrojen pahin ongelma: vuosina 1808–29 Turun hiippakunnassa oli 48 pappia syytettynä juoppoudesta eli 10 % hiippakunnan papeista. Heistä erotettiin 30. Myös nimismiehiä moitittiin huonon esimerkin näyttämisessä, vaikka heidän tuli päinvastoin olla rahvaalle hyvänä mallina.[91]

Pohjoisessa kansa valitti myös kruunun virkamiehistä. Oulun läänin maaherran mukaan pohjoisten seutujen virkamiehet eivät saaneet kansan keskuudessa ymmärtämystä siksi, että heillä oli vaikea kaksinainen rooli. Heidän tuli olla toisaalta pelättyjä ja auktoritatiivisia, toisaalta rakastettuja neuvoja-antavia isällisiä esimerkkikansalaisia. Maaherra kuitenkin myönsi, etteivät virkamiehet ehkä olleet puhutelleet kaikkia irtolaisista huolta pitäviä alatorniolaisia talonpoikia asiaankuuluvalla vakavuudella. Alatornion nimismies oli eronnut muutama vuosi aiemmin. Valitukset olivat selvä epäluottamuslause nimismiehen toimille, olihan juuri hän vastuussa paikkakunnan yleisestä turvallisuudesta ja irtolaisten silmälläpidosta. Nimismiehen asema ei ollut 1800-luvun alkupuolella vahva: maaherra sai erottaa hänet eikä nimismies voinut edes valittaa päätöksestä. Myös pitäjän kihlakunnankirjuri joutui eroamaan prosessin aikana,[92] mikä kertoo yleisesti rajaseudun olojen ja erityisesti siihen liittyvän irtolaisongelman olleen hyvin arka asia. Levottomuuksia haluttiin välttää kaikin keinoin.

Alatorniolaisten luonteeseen kuului maaherran mukaan olennaisena osana heidän taipumuksensa kaupankäyntiin, matkustamiseen ja kuljeskeluun. He kulkivat ympäri maata kuin ”landsskoijarit” konsanaan. Tämä oli omiaan lisäämään epävakaata ja paheellista elämäntapaa viettävien määrää. Toisaalta maaherra myöntää, että paikkakunta oli hyvinvoivempi kuin monet muut pitäjät. Ylellisyys oli saavutettu itsepäisyydellä, jota maaherra nimittää ”itsenäisyyden tunteeksi” varoittaen samalla, että tällainen itsenäisyys tulee aina vahingolliseksi, mikäli ei noudateta yleistä siveyttä ja seurata ”todellista” tietoa. Kaiken kaikkiaan

---

[91] Ks. Miettinen 1943, 171–175, 179; Hytönen 1905, 78.

[92] Oulun läänin maaherran Stjernschantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 21.11.1831 ja kenraalikuvernööri Mensikoville 9.2.1832. KKK 427/1831. KA; Ylikangas 1982, 60–65.

alatorniolaisten ansiot tulivat kaupasta, kalastuksesta ja karjanpidosta, sen sijaan maanviljelys oli maaherran mukaan läänin alhaisinta tasoa heti Lapinmaan jälkeen. Juuri kauppa Ruotsiin oli problemaattinen. Jo vanhastaan alatorniolaiset olivat tottuneet kulkemaan tuttuja kauppareittejään, uudessa tilanteessa tullimaksuja pyrittiin kaikin mahdollisin keinoin välttämään ja niin tavallisetkin kansalaiset lähtivät laittomille teille. Samaa laitonta kulkua, tavaranvaihtoa ja salakuljetusta tukivat rajan molemmin puolin levittäytyvät sukuyhteisöt ja yhteiset kalastusalueet.[93]

Se, että alatorniolaiset kuvittelivat irtolaisongelman ratkaisuksi irtolaisten lähettämistä Sveaborgiin eli Suomenlinnaan, oli maaherran mukaan ymmärrettävää heidän omaan paikkakuntaan rajoittuvan näkemyksensä takia. Jos ratkaisu olisi Sveaborg, sinne olisi pitänyt lähettää vähintään neljäsosa tai jopa kolmasosa pitäjän miespuolisesta väestöstä. Sitä paitsi Sveaborgiin lähettäminen oli henkilöille moraalisesti pahempi vaihtoehto kuin palauttaminen kotiseudulleen. Se, ettei maaherra mielellään lähettänyt irtolaisia linnoitukseen, johtui myös siellä riehuneesta kolerasta. Maaherran mukaan olisi ollut inhimillisesti kohtuutonta, jos pelkästä irtolaisuudesta olisi saanut kuolemantuomion. Nimittäin linnoitukseen lähettäminen olisi tarkoittanut käytännössä juuri sitä. Pitäjäläisten kapea näkemys kävi ilmi maaherran mukaan myös siitä, etteivät nämä ymmärtäneet, ettei ketään voitu noin vain lähettää, vaan kaikki tapaukset tuli tutkia tarkoin ja vasta syylliseksi toteamisen jälkeen langettaa rangaistus. Pitäjäläiset sekoittivat keskenään myös irtolaiset ja rikolliset; heille he kaikki olivat samaa moraalitonta ja vaarallista väkeä.[94] Tämä asenne oli yleinen koko Euroopassa fysiokraattien keskuudessa: 1760-luvulla tehdyn tutkimuksen mukaan irtolaisten joukossa oli sankoin joukoin varkaita ja murhamiehiä, ihmisiä, jotka elivät yhteiskunnassa olematta sen jäseniä ja jotka kävivät suoranaista sotaa kaikkia kunnon kansalaisia vastaan. Esitettiinpä, että tarvittaessa olisi järjestettävä yleisharavointeja heidän pyydystämisekseen ja kiinniottajat

[93] Oulun läänin maaherran Stjernschantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevkille 21.11.1831. KKK 427/1831. KA.

[94] Oulun läänin maaherran Stjernschantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 21.11.1831. KKK 427/1831. KA.

olisi palkittava. Koska irtolaiset uhmasivat yleistä järjestystä ja heidän elämäntapansa kertoi laiskuudesta heidät oli pantava pakkotyöhön.[95]

Moitittu Sveaborgin työsiirtola oli perustettu1804 asetuksella. Sveaborgin maine oli huono eikä siis ihme, että filantrooppinen maaherra epäili lähettää sinne irtolaisia. Työ oli siellä kovaa, työpäivät pitkiä, kuri ankara ja tilat ahtaat. Vuonna 1819 arvioitiin, että holvihuoneisiin jouduttiin sijoittamaan lähes 500 vankia, vaikka tilaa oli vain 350 hengelle. Viranomaiset ja vangit pelkäsivät erityisesti kulkutautien leviämistä. Vankeja pyrkikin karkaamaan sieltä jatkuvasti. Lisäksi vuosien mittaan laitoksessa oli ollut selkkauksia saaren venäläisen sotilaspäällystön ja suomalaisten viranomaisten kesken. Vaikka oloja pyrittiin kohentamaan vuonna 1817 asetetun komitean toimesta, ne olivat vielä maaherra Stiernschantzin selvityksen aikaan kurjat. Juuri irtolaisten pitämistä Sveaborgissa arvosteltiin: kesällä 1818 tarkastusmatkan Suomen vankiloihin tehnyt kenraalikuvernööri Fabian Steinheil ihmetteli, että Sveaborgissa säilytettiin 300 irtolaista, vaikkei heille oltu kyetty järjestämään asianmukaisia töitä. Irtolaisten kasvattamista hyödyllisiksi kansalaisiksi – mikä oli tarkoitus – ei sellaisissa oloissa voinut kenraalikuvernöörin mukaan toteutua. Tähän näkemykseen yhtyi myös Stjernschantz, toisin kuin alatorniolaiset.

Sveaborgin työsiirtolan lisäksi Suomessa oli autonomian alussa yhdeksän kruununvankilaa, joista pohjoisin oli Oulussa. Vuonna 1810 Suomen sairaanhoidon tilaa kartoittanut professori Josef Pipping toteaa raportissaan, että ”lika, ahtaus ja huono ilma kuuluvat vankiloissa päiväjärjestykseen, ja kurjuuden kukkuraksi on lukematon määrä syöpäläisiä, jotka kiusaavat ja ahdistelevat rangaistustaan kärsiviä”. Kruununvankiloissa sattui 1820-luvulla levottomuuksia ja väkivaltaisuuksia, jotka jouduttivat rikoslakien ja rangaistusten uusimista.[96]

Kaiken kaikkiaan maaherra Stjernschantz kiisti Alatornion pitäjäläisten syytökset lääninhallinnon leväperäisyydestä, mutta myönsi, että paikkakunnalla asuvien kruunun virkamiesten työssä oli puutteita. Itseään maaherra puolusteli sillä, ettei hän voinut tuntea jokaista suuren läänin yksittäistä ongelmaa. Maaherralla oli kuitenkin ratkaisu pitäjän

---

[95] Foucault 2000, 122–124, 147.

[96] Virtanen 1944, 52, 106–107, 125, 337, passim.

ja koko maankin irtolaisongelman ratkaisemiseksi. Koska maanviljely ja kalastus eivät sesonkiluoteensa vuoksi voineet sitoa niin paljon väkeä kuin oli tarpeen, oli maaherran mukaan kehitettävä muita elinkeinon aloja. Suomessa, kuten kaikissa niissä maissa, joista puuttui oma sotaväki, oli maaherran mukaan heikosti kehittynyt ruukkilaitos ja tehdastyö. Ja kuitenkin juuri teollisuus ja pääomat tuottivat uusia näkymiä irtolaisongelman ratkaisuun, siispä hän esitti näiden alojen tukemista: ”Gif lif åt alt detta!”[97]

Maassa vaihtui kenraalikuvernööri – tiukan sotilaalliseksi luonnehditun A. Zakrevskin tilalle tuli sosiaalisemmaksi kehuttu ruhtinas Aleksandr Mensikov. Zakrevskin epäluulo suomalaisia kohtaan juontui osittain siitä, että hän oli viimeinen kenraalikuvernööri, joka oli taistellut Suomen sodassa suomalaisia vastaan. Nyt maaherra Stjernschantz selosti vielä uudelleen alatorniolaisten ongelmaa hänelle. Tällä kertaa maaherra laittoi toivonsa irtolaisongelman ratkaisuksi siihen, että ”uusi Suomi” saisi omien rajojensa sisäpuolelle oman sotaväen. Sen rykmentteihin ja sotilasosastoihin sijoittuisi lähes 20 000 miestä. Kaiken kaikkiaan maaherra oli sitä mieltä, että tulevaisuudessa pitäisi miettiä uudestaan irtolaisia koskevia säännöksiä. Tuossa uudelleenarviossa tuli hänen mukaansa soveltaa kohtuutta ja tunnollisuutta.[98]

Maaherra Johan Abraham Stjernschantzin näkemykset paikallisen irtolaisongelman ratkaisemiseksi kertovat hänen aktiivisesta pyrkimyksestään kehittää lääninsä oloja. Sinänsä hänellä ei ollut taustansa puolesta aikaisempia siteitä Pohjois-Suomeen. Hän oli syntynyt Skiöldvikin kartanossa Porvoon lähellä 1787 majurin poikana ja saanut myös itse sotilaskoulutuksen. Hän oli osallistunut Suomen sotaan, ansainnut taistelussa urhollisuusmitalin ja joutunut venäläisten vangiksi Kalixissa. Sodan päätyttyä hän oli siirtynyt Ruotsiin ja ollut mukana Napoleonin vastaisessa sodassa. Suomeen hän palasi 1822 ja hoiti kartanoaan ennen siirtymistään Oulun ja Kajaanin läänin maaherraksi. Maaherrana hän toimi vuodet 1826–33, ensimmäiset kolme vuotta viransijaisena. Maa-

---

[97] Oulun läänin maaherran Stjernschantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 21.11.1831. KKK 427/1831. KA.

[98] Maaherra Stjernschantzin kirje kenraalikuvernööri Mensikoville 9.12.1832. KKK 427/1831. KA.

taloutta harjoittavan kartanon omistajana Stjernschantz oli kiinnostunut alueen taloudellisten olojen kehittämisestä. Hän oli keskeinen vaikuttaja Oulun läänin säätyläisten 1828 perustamassa Oulun Talousseurassa. Hän oli seuran ensimmäinen puheenjohtaja ja johtokunnan jäsen toimien tehtävässään aina Oulusta lähtöönsä saakka vuoteen 1833.[99] Stjernschantzin kohtaloksi koitui erottaminen maaliskuussa 1833: muodollisesti syyt olivat 1820-luvun lopulla tehdyt virkavirheet eräiden velkojen ulosmittauksessa. Maaherra oli hovioikeuden mukaan menetellyt kohtuuttoman ankarasti velallisia kohtaan.[100] Vaikka Stjernschantzin sanotaan matkustaneen ahkerasti katojen koettelemassa läänissään, hän ei tiettävästi koskaan käynyt läänin pohjoisissa pitäjissä.

Kaiken kaikkiaan ajanjakso 1810–70 oli Suomessa voimakkaan väestökasvun aikaa: erityisesti väestö kasvoi Vaasan ja Oulun lääneissä (vuosikasvu 1,6 ja 1,4 %). Lapin ja Vanhan Suomen liittämisen jälkeen asui 1820 Suomessa 1,1 miljoonaa asukasta,1870 luku oli 1,7 miljoonaa. Eniten kasvoi niin sanottu tilaton väestö. Kuten Alatornion pitäjänmiesten valituksista nähdään, irtolaisasia oli kuuma puheenaihe 1800-luvulla myös pohjoisessa. Vuosina 1825 ja 1850 oli O. K. Kilven laskelmien mukaan Pohjois-Suomi (Oulun ja Vaasan läänit) maan pahinta irtolaisaluetta. Kun maassa oli keskimäärin maatalousväestä vuonna 1825 vajaa 8 % irtolaisiksi luettavia, Pohjois-Suomessa osuus oli 10 %. Vastaavat osuudet vuonna 1850 olivat 16 % ja lähes 13 %.[101] Heikki Ylikangas on osoittanut Etelä-Pohjanmaan henkirikollisuutta käsittelevässä tutkimuksessaan, että sosiaaliryhmänä irtolaiset olivat useammin syytettynä henkirikoksista kuin muut. Vuosina 1789–1825 kaikkiaan 62,7 % irtolaisista oli syytettynä ja uhreina 15,7 %. Tosin Etelä-Pohjanmaalla irtolaisten absoluuttinen määrä oli kyseisenä aikana vähäinen, heitä oli Ylikankaan aineistossa ainoastaan 54. Kaiken kaikkiaan eniten henkirikoksista syytettyinä olivat sosiaalisesta laskusta kärsineet talonpoikien lapset, palkolliset ja sotilaat. Koko aineistosta irtolaisten osuus henkirikoksista syytetyistä oli ainoastaan 1,7 % ja uhreista 0,9 %.[102]

---

[99] Wegelius 1904, 343–344; Kansallinen elämäkerrasto V, 1934, 251; Wasastjerna 1880, 325.

[100] Kauranen 1999, 51.

[101] Kilpi 1913; Soininen 1974; Ks. Pitkänen 1980, 368–369, 381.

[102] Ylikangas 1976, taulukot 24, 26 ja 28.

1800-luvun alkupuoliskolla viranomaisten huolena olivat osin irtolaisiksi luonnehditut rikollisjoukot, Etelä-Suomessa maalaisrauhaa häiritsivät ns. Nurmijärven rosvojoukko ja Etelä-Pohjanmaalla sosiaalista elämää häiritsivät puukkojunkkarit. Pääosa myös muualla Suomessa kulkeneista irtolaisista oli miehiä.[103]

Itse irtolaiskäsite oli moniselitteinen. Vuonna 1804 annetun asetuksen mukaan irtolaiseksi laskettiin rikoksista rangaistuksen kärsineet, mutta luvallista toimeentuloa vailla olevat henkilöt, maankiertäjät ja romanit, sotaväestä vapautetut sotilaat, sellaiset henkilöt, joita oli kielletty oleskelemasta määrätyillä paikkakunnilla, palveluspaikoistaan erotetut palkolliset, vakinaista toimipaikkaa karttavat käsityöläiskisällit, kisällit, jotka olivat osoittaneet mestariaan kohtaan uppiniskaisuutta tai eläneet niin, ettei kukaan mestari halunnut ottaa heitä työhön, ulkomaalaiset karkurit ja valtion toimihenkilöt, jotka olivat luvatta jättäneet työpaikkansa.[104]

Kaiken kaikkiaan Alatornion yhteiskunnallinen keskustelu, kuten pitäjän asukkaiden suhde virkavaltaan, maaherraan ja kaupankäyntiin näyttävät Suomen sodan jälkeen kiertyneet nimenomaan sen uuteen asemaan rajapitäjänä: lähes kaikissa ongelmissa uutta rajaa käytettiin perusteena olojen kehittymiselle epäedulliseen suuntaan.

Väkiluku kasvaa

Lapin liitosalueen väkimäärä kasvoi 1810-luvulta lähtien siten, että 1830–50-luvun katovuosien notkahdukset näkyvät väkiluvun kasvukäyrällä, mutta kehityksen suunta oli nouseva, kuten kaaviosta 3 nähdään.

---

[103] Ylikangas 2003; Ylikangas 1976; Nygård 1985, 70–72.

[104] 1800-luvun alun irtolaisuutta säädeltiin 7.4.1802 annetulla värväyssäännöllä, 27.2.1804 annetulla asetuksella julkisista työpaikoista ja 15.5.1805 annetulla palkka-asetuksella. Vuoden 1804 asetusta uusittiin 2.7.1827. Vuonna 1837 asetettiin komitea laatimaan irtolaislakia ja 17.12.1839 annettiin säännös työ- ja ojennuslaitoksista; Virtanen 1944, 43, alaviite 2; Ståhlberg 1893, passim.; Nygård 1985, 11–14, 37–43, 53.

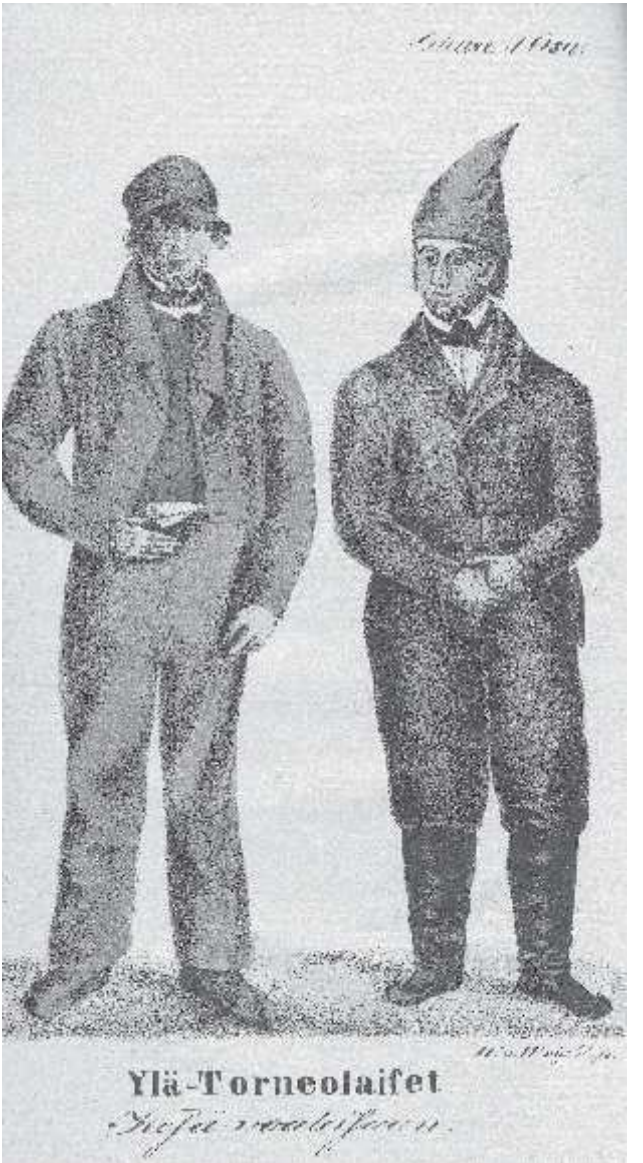

Ylitorniolaisia kesävaatteissaan. Wilhelm von Wrightin grafiikan lehti. Se on ilmestynyt teoksessa Otawa vuodelta 1831. Kuva: Helsingin yliopiston kirjasto.

Kaavio 3: Alatornion, Ylitornion, Karungin ja Muonionniskan pitäjien väkiluvun kehitys 1810–90

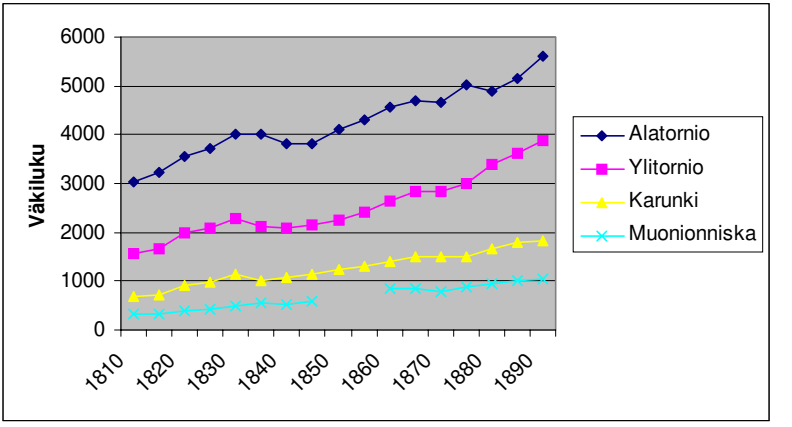

Lähde: Väkilukutaulut 1810–50. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA; Väkilukutaulut 1850–65; SVT, Väestötilasto 1865–90. Tilastokeskuksen kirjasto; SVT, Väestötilasto 1870–90; Enontekiön tiedot luvussa 4.

Jokivarren väkirikkaimmat pitäjät olivat Alatornio ja Ylitornio. Karungin ja Tornion ohella ne olivat myös alueita, joissa vuonna 1809 kuolleisuus moninkertaistui sotatoimien seurauksena, kuten aiemmin on todettu. Maan johto oli erityisen kiinnostunut jokivarren väestökehityksestä, elettiinhän siellä houkuttelevan Ruotsin kupeessa. Keisari lähettikin huhtikuussa 1826 läntisiin lääneihin tiedustelut siitä, kuinka paljon väkeä oli viimeisen viiden vuoden aikana karannut Ruotsiin. Oulun läänistä karanneita oli kruununvoutien ja Tornion maistraatin antamien tietojen mukaan yhteensä 24. Lähtijät olivat pääasiassa Torniosta ja Alatorniolta.[105] Siirtymiä oli tapahtunut niin vähän, että kei-

[105] Torniosta olivat siirtyneet Ruotsin puolelle veljekset palovahdit Pehr Karlsson Saari ja Salomon Karlsson Saari, loisten pojat Sigfrid Lämsä vaimonsa kanssa, Anders Heikka vaimon ja lapsen kanssa, Jacob Johansson Kauppila niinikään vaimon ja lapsen kanssa, Pehr Enbuska vaimon ja lapsen seurassa sekä talollisen poika Abraham Thomasson Kosola. Aiemmin olivat lähteneet alatornio-

sari saattoi ilmoittaa kenraalikuvernöörin kautta, ettei kyseisten henkilöiden suhteen tarvinnut ryhtyä mihinkään toimenpiteisiin.[106] Kaiken kaikkiaan maastapako Suomen sodan jälkeen oli vähäistä, eniten väkeä lähti vuosina 1813–17 ja silloinkin määrät liikkuivat alle parissa sadassa. Kuten aiemmin on todettu, monet Torniosta lähteneet olivat kauppiaita.

Tilajaot ja kalapaikat kiihdyttävät kansaa

Valtakunnan johdon pyrkimyksenä oli vakiinnuttaa sekä Tornion kaupungin että koko rajaseudun arkinen elämä niin nopeasti kuin mahdollista entisiin uomiinsa. Heti Haminan rauhan jälkeen liitosalueen väkeä pyydettiin kuultavaksi. Hallintoviranomaiset halusivat kuulla paikallisen väestön mielipiteitä olojen järjestämisestä. Jo joulukuussa 1809 väestö oli vannonut uskollisuudenvalat keisarille, mutta se ei näyttänyt vaikuttavan väestön mielipiteisiin: paikalliset asukkaat toivoivat olojen jäävän Ruotsin vallan aikaiseen järjestykseen.

Näin ei kuitenkaan tapahtunut, vaan käytännön järjestelyt jokivarsikylien maatilojen, tilusten, kalastusoikeuksien ja muuttosäännösten järjestelystä aloitettiin Suomen hallituskonseljin kesäkuussa 1810 antaman päätöksen mukaisesti. Kaiken kaikkiaan siirtymäaika kesti noin 15 vuotta, mutta eri hallinnon aloilla siirtymäaika vaihteli. Muutto rajan yli ja muu kulkeminen oli suhteellisen helppoa aina vuoteen 1824 saakka, jolloin rajanylittäjiltä vaadittiin passi. Mutta jo sitä ennen oli Ruotsista lähetetty passittomia henkilöitä takaisin, mikä ärsytti niin paikallisviranomaisia kuin asukkaitakin. Muun muassa 1819 Oulun läänin maaherra ilmoitti, että Norrbottenin maaherra oli passittanut ”omavaltaisesti” Ruotsin puolella syntynyttä väkeä Suomeen. Jo aiemmin

---

laiset talolliset Isak Närhi, Johan Johansson Vuoti vaimonsa kanssa, Fredrik Pelttari, Carl Taskila vaimonsa kanssa ja Jacob Pongala vaimon ja lapsen kanssa sekä Johan Henne Bäckström vaimon kanssa. Lisäksi Ylitorniolta Ruotsiin oli siirtynyt talollisen poika Matts Hennisson Vaaraniemi. Oulun läänin maaherra Stjernchantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 10./22.8.1826. KKK 178/1826. KA.

[106] Oulun ja Kajaanin maaherra Stjernchantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 10./22.8.1826. KKK 178/1826. KA.

(1812) Alatornion ja Karungin talonpojat olivat valittaneet samaisen maaherran Pehr Adolf Ekornin (1758–1819) käytöksestä.

Ekorn oli eteläruotsalaisen Strängnäsin pormestarin poika. Hän oli suorittanut oikeustieteen opintonsa Upsalassa ja Tukholmassa, pohjoiseen hän tuli 1780 Västerbottenin läänin pohjoisen tuomiokunnan kihlakunnantuomarin virkaan. Tornion ja Kemin Lapinmaiden tuomarina hän toimi vuodesta 1796 ja osallistui vuoden 1810 rajakomission työhön, kuten aiemmin on mainittu. Hän oli uuden Norrbottenin läänin ensimmäinen maaherra lokakuusta 1811 lähtien, ja ansioistaan läänin kehittäjänä ja muun muassa vuosien 1812–13 kadon taltuttajana ja lääniin vuonna 1814 perustetun talousseuran puuhamiehenä hänet aateloitiin 1815. Virkatoimensa ohella Ekorn ansaitsi tuloja viljelemällä maata ja polttamalla viinaa. Naimisissa olevaa ja lapsetonta Ekornia on kuvattu omapäiseksi ja hieman pelottavan näköiseksi ”originelliksi” kerskailijaksi. Kun tämä suurikokoinen mies vanhanaikaisine tupéineen ja pitkine rottinkikeppeineen astui huoneeseen, häntä ei voinut olla huomaamatta.[107]

Passisäännön voimaantulon jälkeenkin passitta kulkeminen oli rajaseudulla niin yleistä, että ministerivaltiosihteeri Robert Henrik Rehbinder katsoi välttämättömäksi tiedottaa alueen asukkaille vielä 1827, etteivät Ruotsin viranomaiset päästä maahan ketään ilman passia ja ilmoitti, että tullivirkailijat olivat jo pidättäneet suomalaisia talonpoikia tavaroineen rajalla.[108]

Kirkolliset olot saatiin järjestettyä jokivarressa suhteellisen nopeasti, vuoteen 1812 tultaessa. Suomen puoleinen Tornionjokilaakso muodosti nyt kolme seurakuntayhtymää: Alatornion seurakuntaan kuuluivat Karunki ja Tornio, Ylitornioon liitettiin Kolari ja Turtola ja Muonion seurakuntaan Enontekiö. Sittemmin seurakuntarajoja muutettiin. Aikaa vievin toimi oli uusien kirkkojen ja pappiloiden rakentaminen sekä ylipäätään vanhojen seurakuntien omaisuuksien jako Suomen ja Ruotsin kesken.

Kalastusoikeudet ja -paikat aiheuttivat rajajoen väestön keskuudessa enemmän valituksia, vaikka järjestelmä sinänsä oli selkeä. Paikalliset ta-

---

[107] Svenskt biografiskt lexikon 13, 1950, 172–173.

[108] Kenraalikuvernöörinkanslian kirjelmät KKK 325/1827, KKK 214/1827, KKK 38/1819 ja KKK 214/1812. KA.

lonpojat olivat vuokranneet valtiolta lohenkalastusoikeuden, ja hankittu kalastusoikeus oli voimassa myös Haminan rauhan jälkeen. Uudessa tilanteessa lohenkalastukseen oikeutetut talot maksoivat vuokransa omalle valtiolleen. Lohenkalastuksen lisäksi rajajoessa harjoitettiin kuitenkin myös muuta kalastusta, jota rauhansopimuksessa ei erikseen mainittu. Käytännössä – koska valtionraja tuli olemaan myös kalastuksen raja – vanhoista kalapaikoista ja niiden vaihdoista käytiin kiistaa aina 1840-luvulle saakka. Valituksia tehtiin niin Suomen kuin Ruotsinkin puolelta. Viranomaiset pyrkivät selkiyttämään tilannetta, ja 1815 annettiin Oulun ja Norrbottenin maaherrojen julistus laittoman kalastuksen rangaistuksista. Luvaton kalastaja menetti välineensä valtiolle ja maksoi lisäksi sakkoja. Talonpojat pyrkivät vaihtamaan kalapaikkojaan samalla tavalla kuin kiinteistöjäänkin ja säilyttämään näin olonsa mahdollisimman ennallaan.[109]

Oman keskustelunsa aiheuttivat rajajokien niittysaaret. Vanhastaan Tornion- ja Muonionjoissa olevia saaria olivat hallinneet molemmin puolin jokea olleet tilukset. Uudessa tilanteessa jokivarren tilat halusivat säilyttää saarten yhteisomistuksen, mihin venäläiset suostuivatkin. Saaria kutsuttiin sen jälkeen suvereniteettisaariksi: nimi tuli siitä, että ranskankielisessä sopimuksessa ”toinen hallitsija” oli kirjattuna muotoon ”à l‘autre souverain”. Se vääntyi viranomaisten kielessä suvereniteetiksi ja niittysaaret saivat näin uuden yhteisnimen. Tosiasiallisesti saarilla oli edelleen omat vanhat nimensä, kuten Tanskinsaari Tornion Kivirannan edustalla. Sen pohjoisosasta kuului niittyjä kolmelle Ruotsin puolelle jääneelle tilalle, eteläpuoli puolestaan kuului Tornion kaupungille. Saarilta heinää koonneet maksoivat nimellisen summan sekä Venäjän keisarille että Ruotsin kruunulle.[110]

Paljon mutkikkaampi ja pitkällinen neuvonpito koski jokialueen maaomaisuuden jakoa. Konrehtori Jacob Bange selvitti rajan taakse jääneiden tilusten omistussuhteita ja hänen raporttinsa ilmestyi marraskuussa 1810. Kun rajasopimus ratifioitiin lokakuussa 1809, talonpojille annettu siirtymäaika oli vain kolme vuotta. Tänä aikana eli lokakuuhun 1812 mennessä talonpoikien oli joko myytävä, vaihdettava tai luovutet-

[109] Vähä 1993, 391–394; KKK 152/1814. KA.
[110] Harju 1983, 68–84; Rantatupa 1988, 26; Ks. myös Heinänen 1980.

tava valtakunnan ”väärällä” puolella olevat tiluksensa. Jos talonpoika ei tässä ajassa kyennyt tästä selviytymään, kiinteä omaisuus määrättiin myytäväksi huutokaupalla. Käytännössä aikataulu oli kuitenkin liian tiukka ja sitä pidennettiin ensin vuoden 1814 loppuun ja sitten vuoden 1817 loppuun. Kiinteään omaisuuteen liittyviä määräyksiä käsiteltiin Tornion konventiossa tammikuussa 1821 ja vaihtojen lopputarkastukset järjestettiin syksyllä 1823. Päänvaivaa viranomaisille tuottivat ns. rajasaaret, jotka olivat olleet vanhaa yhteisnautinta-aluetta. Vuoden 1810 rajanjärjestelysopimus, maaherrat ja maanomistajat näkivät saarten omistusoikeuden eri näkökulmilta.

Kiistoista ja valituksista huolimatta tilusten vaihdot tehtiin pääosin vapaaehtoisesti. Ensimmäiset vaihdot tehtiin jo vuoden 1811 aikana ja vuosina 1811–14 niitä oli kaikkiaan 145. Hieman yli puolet näistä tehtiin Ylitorniolla ja loput Alatorniolla, Muonionniskassa ja Enontekiöllä. Jakoja suoritettiin maanmittareiden pohjatöiden perusteella. Heidän apunaan oli paikallisia jyvitysmiehiä. Uusien järjestelyjen sutjakkaasta toimeenpanosta kertoo se, että Alatorniolla viranomaisten pakkohuutokaupattavaksi joutui vuonna 1824 vain kuuden maanviljelijän peltoja Ylivojakkalan kylässä ja kahden tilan peltoja Kivirannalla. Kaiken kaikkiaan Alatorniolla joutui metsä-, niitty- ja peltovaihtoihin ja joki- ja merikalastuspaikkavaihtoihin yhteensä 78 tilaa.[111]

Jokivarren kolmessa seurakunnassa laskettiin veroja maksavia manttaalitiloja olevan vuonna 1833 seuraavasti:[112]

	Perintötilat manttaalia	Kruununtilat manttaalia
Alatornio	72 13/96	13 37/96
Ylitornio	34 9/32	8 21/32
Muonionniska	2 13/32	67/96

Mitä pohjoisemmaksi mentiin, sitä vähemmän oli veroa maksavia tiloja ja sitä enemmän lisääntyivät kruununtilat. Kruunun uudistilojen

[111] Vähä 1993, 394–398; Rantatupa 1988, 26.

[112] Gärdar och räntor enligt depererings längder 1833. Tornion kihlakunta. Böckerin kokoelma II. KA.

perustamista Keski-Lapin pitäjiin käsitellään tuonnempana. Kuten maaherra Stjernschantz aiemmin todisti, Alatornio oli Lapin liitosalueen maanviljelyn keskus, joskaan maanviljely ei täälläkään ollut kehittynyt kovin erinomaiseksi verrattuna sitä eteläisempiin alueisiin. Kaiken kaikkiaan Lapin liitosalueella oli kaksi maatalousaluetta: Tornionjokivarsi muodosti Perä-Pohjolan peltoviljely- ja karjatalousalueen ja pohjoisemmat pitäjät Lapin karjatalousalueen.[113]

4. Keisari kohtaa rahvaan

Kuten edellisistä luvuista nähdään, Venäjän vallan alle siirtyminen saattoi rajaseudun väelle hyvin konkreettinen, arkipäivän asioihin vaikuttanut tapahtuma: seurakunnat, maatilat ja kauppa-alueet pilkkoutuivat. Toisen, paljon seremoniallisemman vallanvaihdon tason tavallinen kansa kohtasi keisarivierailun aikana. 1800-luvun alkupuolella myös Oulun lääni pääsi nauttimaan tästä, kun Aleksanteri I teki matkan pohjoiseen loppukesällä 1819. Oulun Wiikko-Sanomia julkaisi matkasta laajan artikkelisarjan keväällä 1830, jolloin tätä ikimuistoista matkaa ja ihastuttavaa keisaria palauteltiin lukijoiden mieliin. Ei ollut sattumaa, että matkakertomusta lämmiteltiin juuri vuonna 1830: vallankumouskuume kiihdytti kansaa jälleen Euroopan keskuksissa ja lukevalle yleisölle haluttiin tähdentää keisari-instituution ja koko imperiumin lämmintä suhdetta Suomen kansaan. Koska jatkokertomuksesta ilmenee hyvin myös 1800-luvun alun matkustamisen vaivalloisuus, tässä seurataan keisariseurueen kulkua Suomen suvessa.

Keisari lähti retkelleen Pietarista, josta hän matkusti ensin Arkangeliin. Sieltä hän lähti eteenpäin 4. elokuuta 1819 ja tuli Suomen puolelle Salmin pitäjässä, Sortavalan ja Valamon luostarin kautta ja saapui Kuopioon kolmen viikon kuluttua eli 25. elokuuta. Paikallisille viranomaisille keisarivierailu oli hermoja raastava kokemus. Jo keisarin tuloreitin majoitustilat tai pikemminkin niiden puute oli suuri ongelma. Keisari oli ilmoittanut ruokailevansa Kuopion ja Oulun välillä, mutta pahaksi onneksi siellä oli vain mustunut savupirtti. Talon talli sen sijaan

[113] Soininen 1974, 19.

Me ALEXANDER I.

Jumalan Armosta,

Keisari ja Itywaldias yli koko Myßänmaan

K. K. K.

Suuri Ruhtinas Suomen maasa

K. K.

Tiedämme tiettäwäksi: Että siitä kuin Me Sen Korkeimman ebäsiolemisesta olemme otanut Suuren Ruhtinan nimen Suomen hallitsemme ala, olemme Me tähän kaunis kahtoneet wahwistaa ja kiinittää Maasa olemat Christillisen Opin ja perustuksiat niin myös uiden wapauxia ja oikeuxia, kuin kukin Sääty ninkutetyssä Suuressa Ruhtinan maasa erinomaisten, ja kaiken sen Asiawoimet yhteisesti, niin yhäkiet kuin aikaiset täyden saatko Constitutionin eli säätämisen jälkeen ovat nautinneet. Luxoamme myös sitä kaikkia niitä etuja ja oikeuxia wahwana ja järjähdymättömänä keidän täydellisesti woimaisiksi. Suurennaxi uskehdeni olemme Me tämän Wakutus-Kirjan Meidän omalla tädellämme alas kirjoittaneet. Annettu Borgóssa sinä 5 päiwänä Maalis-Kuusa 1809.

Päätäriä on kerstamaasti omalla käsellä alaskirjoitettu

ALEXANDER.

Että eläwä on uskoda Kirjemme oikeen kärsiä, wahwistan Armollisimman läsnon läkeen
RGB. H. REINBINDER,
Palwelusta tekewä H. M. Keisarin läsnä Suomen Asiosa.

Aleksanteri I antoi "Wakutus-kirjansa" Porvoossa maaliskuussa 1809. Kuva: Helsingin yliopiston kirjasto.

oli uudempi ja järjestäjät joutuivat pesemään sen. Seinät ja parret koristeltiin tuoreilla koivunoksilla ja näin talli naamioitiin lehtimajan näköiseksi ja tuoksuiseksi. Ruokailua varten haettiin pöytä lähimmästä talosta ja puuttuvat istuimet korvattiin puulavitsalla, jonka päälle laitettiin punainen verkavaate.

Oulun Wiikko-Sanomia kertoo lukijoille – ajan tavan mukaan lehteä luettiin ääneen ainakin pappiloissa ja nimismiesten tuvissa – yksityiskohtaisesti matkan vaiheista. Niinpä kerrottiin keisarin olleen ruokaillessaan hyvin iloinen, laskeneen leikkiä ja puhelleen Suomen maan kauneudesta. Hän kutsui Iisalmeen asti ulottuvia seutuja Pohjolan Italiaksi. Sen sijaan siitä pohjoiseen olevat seudut olivat hänen mukaansa paljon synkempiä. Ruokailun jälkeen keisari lähti seurueineen ylittämään Oulujärveä Oulun läänin maaherran lähettämillä veneillä ja 24 oululaisen merimiehen seuratessa häntä. Järvelle päästessä tuuli yltyi ja osa miehistä jouduttiin siirtämään pienempään veneeseen. Järvenselälle päästessä tuuli sen kuin yltyi ja aallot kävivät korkealla. Kaksi merimiestä viskoi vettä veneestä pois minkä ehti. Kastunut keisari oli totinen ja kysyi kapteenilta englanniksi, oliko tilanne vaarallinen, mutta kapteeni rauhoitteli kaiken olevan kunnossa. Toisen tarinan mukaan keisari rauhoitteli kapteenia, eikä päinvastoin.[114]

Kaikkialla missä keisari liikkui, oli alueen rahvas nuorista vanhoihin kokoontunut katsomaan häntä. Keisari ilahdutti kansaa sanomalla muutaman sanan heille suomeksi. On kerrottu, että nekin, jotka eivät vielä voineet taipua rukoilemaan Venäjän keisarillisen perheen puolesta, siunasivat Aleksanterin nähtyään hänen koko sukunsa. Eräänkin kerran keisarin syödessä illallistaan, oven viereen tunki joukko lapsia häntä tuijottamaan. Keisari jakoi lapsille ”omalla kädellänsä huviksensa” voileipiä ja keitettyjä perunoita. Majapaikoissaan keisarille tarjottiin leipää, voita, maitoa, vasikanpaistia, perunoita ja piimää. Erästä jokea ylitettäessä seurueen opas jäi hämmentyneenä veneen keskelle seisomaan: ruhtinas oli istunut airoihin ja keisari piti perää. Herrat laittoivat vielä rantaan päästyään risuja ja aidaksia rantaan, että jäljessä tulijat saattoivat astua rantaan sotkematta itseään saveen. Talonpoikien hämmennyksesi keisari

[114] Oulun Wiikko-Sanomia 10/6.3.1830 ja 11/13.3.1830; Wacklin 1844–45 (1989), 172–173.

pyyhki vielä heinätupolla hevosensa. Kun seurue vihdoin saavutti tien, keisari oli valmis matkaamaan eteenpäin, mutta nyt tuli ongelmaksi kärryjen puute. Keisari sai kaksirattaiset työkärryt ja matka jatkui: lauta vain istuimeksi ja olkia päälle. Keisari totesi matkan olleen melko vaivalloisen, mutta samalla huvittavan ja unohtumattoman.[115]

Heti kun tieto keisarin vierailusta Oulun läänin pääkaupunkiin tuli maaherran ja viranomaisten tietoon, alettiin kiireen vilkkaa siistiä kaupunkia, korjata maanteitä, maalata rakennuksia, varata kyytimiehiä ja koota maalaisrahvaalta tarjottavaa vierailua varten. Maalaisväestölle annettiin ohjeet pukeutua siisteihin kotona kudottuihin vaatteisiin. Vanhempia naisia ja lapsia nähtiin konttaavan nelinkontin kitkemässä veitsillä yrttejä katukivien välistä. Tulosuuntaan pystytettiin kunniaportti kuusenhavuineen, lehvineen ja värillisine lyhtyineen. Iso A-kirjain koristi portin lakea. Neitokaisten pettymykseksi keisarillisia tanssiaisia ei aiottu kuitenkaan järjestää. Maaherra von Born matkusti läänin rajalle keisaria vastaan ja ympäristön maalaisväkeä virtasi kaupunkiin.

Keisarin oli määrä tulla Ouluun 28. elokuuta, mutta myrsky ja jalkamatka hidastivat tuloa niin, että hän saapui kaksi päivää myöhemmin. Pitkän piinaavan odottamisen jälkeen rattaat vihdoin tulivat näkyviin ja kansa ryhtyi huutamaan eläköötä, mutta tulijat olivatkin keisarin kokit ja keittiö. Ja niin joutuivat suuret ja pienet, köyhät ja rikkaat vaeltelemaan koko yön edestakaisin kadulla epäillen pahinta tapahtuneeksi. Keisarin saavuttua vihdoin Ouluun oli ilta ja kaupunki oli valaistu kynttilöillä. Pitkin keisarin kulkutietä oli molemmin puolin lyhtyjä. Vaikka oli jo myöhä, kansaa oli paljon liikkeellä ja kaikki iloitsivat. Myrskyinen sää oli huolestuttanut keisaria odottavia kaupunkilaisia. Niinpä kun Hänen Majesteettinsa onnellisesti ja terveenä tuli Ouluun, kansan ilo oli ”sitä suurempi ja ihanampi”. Keisari vietti yönsä Keckmannin kartanossa ja heti aamulla matka jatkui Tornioon, josta hän palasi seuraavana iltana myöhään tervalyhtyjen loisteessa. Oulussa hän vieraili sairaalassa, vankilassa, koulussa, kirkossa ja raastuvassa[116] eli kaikissa keskeisissä vallan paikoissa.

---

[115] Oulun Wiikko-Sanomia 13/27.3.1830; Wacklin 1844–45 (1989), 175–176.
[116] Wacklin 1844–45 (1989), 169–172, 176–177.

Päästäkseen Tornioon keisari joutui ylittämään lukuisia jokisuita veneellä ja kaikkialla häntä vastassa oli eläköötä huutavaa kansaa. Keisari saapui Tornioon illalla 31. elokuuta 1819. Kerrotaan, että tuolloinen pormestari E. Cajanus oli aamuvarhaisesta lähtien odottanut täydessä univormussa keisaria, mutta pahaksi onnekseen eksynyt juhlimaan keisarin tuloa jo ennakkoon ja kun tämä saapui, pormestari nukkui. Keisari sai iltapalakseen vain teetä. Hän yöpyi kauppias E. Bergmanin talon yläsalissa. Talo ei ollut suuren suuri, mutta komein talo kaupungissa, taitekattoinen, kaksikerroksinen, punaiseksi maalattu 17 x 9 metrin rakennus, jonka yläkerrassa oli salin lisäksi neljä kamaria. Alakerrassa oli kauppapuoti, konttorihuone, keittiö ja kolme kamaria. Talon suurissa ikkunoissa oli pieniruutuiset lyijyristikot. Seuraavana aamuna keisarille tuotiin aamiaiseksi ainoastaan lohipiirakkaa ja hän otti suosiollisesti vastaan Tornioon varta vasten tuodun seitsenhenkisen saamelaisperheen ja kaksi ilmielävää poroa sekä tapasi kaupungin porvareita, seudun papiston, maistraatin ja virkamiehiä.[117] Keisari palasi Torniosta Kemin kautta Ouluun, eikä matkustanut alkuperäisen suunnitelman mukaan Aavasaksalle, jonne oli häntä varten rakennettu erityinen maja.

Aleksanterin palattua Torniosta olivat oululaiset kerääntyneet katujen varsille nähdäkseen keisarin vielä kerran ennen kuin tämä lähti: ”Häntä seurasi hänen alamaistensa rakkaus täältä, niinkuin ylehensä muualtakin.”[118] Keisarin Pohjois-Suomen matka oli päättynyt ja hän lähti Pohjanmaan kautta kohti Helsinkiä kahden päivän Oulussa olon päätteeksi.

Se, miksi keisari Aleksanteri I uskaltautui näin raskaalle, osin tiettömälle taipaleelle Suomen pohjois- ja länsiosiin, johtui poliittisista syistä. Porvoon valtiopäivistä oli kulunut jo kymmenen vuotta eikä uusia valtiopäiviä ollut kutsuttu koolle. Säätyjen piirissä ilmeni kylmäkiskoisuutta ja Suomen asiain valtiosihteeri R. H. Rehbinder joutui myöntämään, että Suomessa oli edelleen ”yksittäisiä henkilöitä, jotka rakastivat enemmän Ruotsia kuin Venäjää”. Läntisen Suomen, etenkin Vaasan läänin rahvas oli hänen mukaansa aina ollut kiintynyt Ruotsiin ja tässä

[117] Perälä 1921, 30; Nervander 1906, 228; Paulaharju 1921a, 145; Wacklin 1844–45 (1989), 177–180.

[118] Oulun Wiikko-Sanomia 14/3.4.1830.

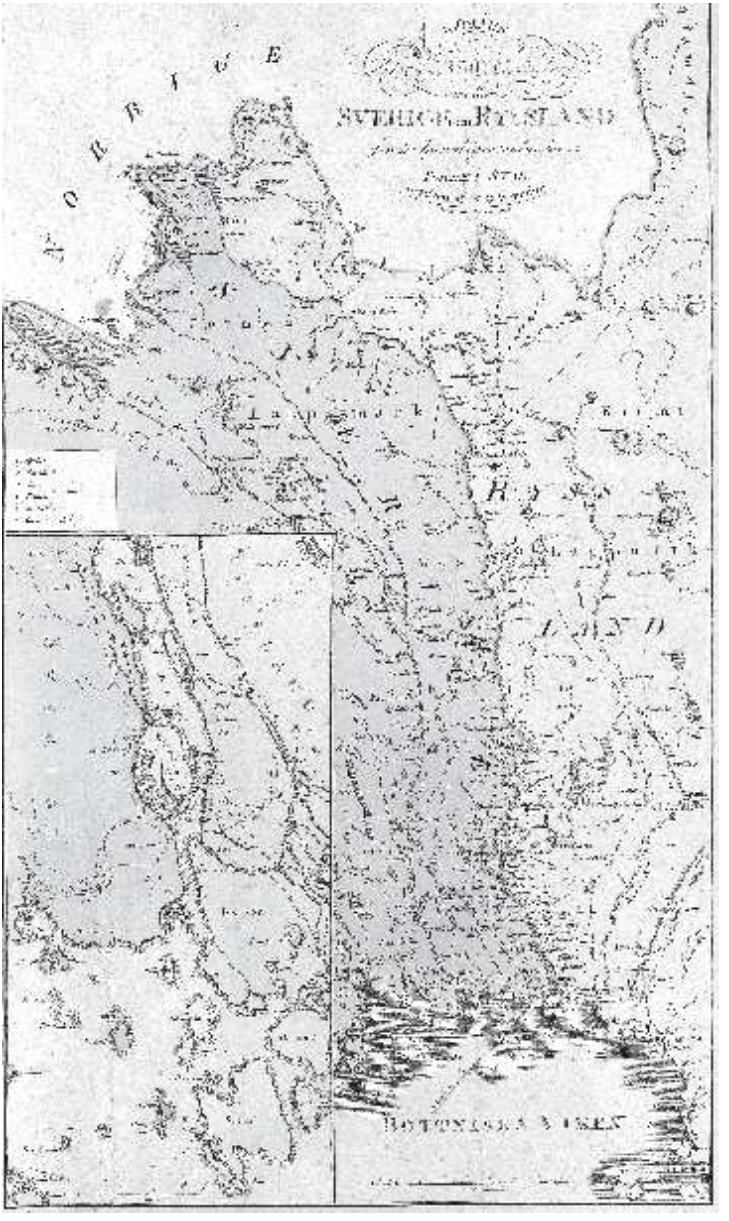

Vuoden 1809 Ruotsin ja Venäjän rajalinja. Kartan on piirtänyt N. G. Werming vuonna 1809. Kuva: Helsingin yliopiston kirjasto.

suhteessa mieliala alueella oli keisaria kohtaan penseä. Sitä paitsi alue oli kärsinyt pahoin Suomen sodassa. Rehbinderin mukaan asiaa auttoi ainoastaan Aleksanterin henkilökohtainen vierailu.[119] Torniolaisten epäonnistunut keisarin vastaanotto ei ehkä ollut yksin juopumuksesta johtuvaa, vaan siihen saattoi sisältyä myös poliittinen manifestaatio. Keisari tai hänen seurueensa ei sitä sellaiseksi kuitenkaan halunnut uskoa: kuten aiemmin on todettu, keisari antoi vierailuaan seuraavana vuonna määräyksen kehittää Tornion elinkeinoelämää.

Suomalaisten suhtautuminen vallanvaihtoon oli suhdanneherkkää koko 1800-luvun alkupuoliskon. Pohjoisessa englantilaisten Krimin sodan aikaiset pommitukset rannikolla ja etenkin Oulun ja Raahen hävitykset nostivat englantilaisvihamielisyyttä ja samalla lojaalisuus emämaata kohtaan vahvistui. Professori Gunnar Suolahti piti huhtikuussa 1921 Suomen Historiallisessa Seurassa esitelmän suomalaisten mielialoista Itämaisen sodan aikana. Suolahden mukaan suomalaisten ”perinnäinen” vastenmielisyys Venäjää kohtaan ei ollut kokonaan hävinnyt 1850-luvulle tultaessa, mutta Venäjä oli saanut yleisön puolelleen suurilla taloudellisilla eduilla, joita Suomi sai tästä liittosuhteestaan. Myös tieteellisissä ja kirjallisissa piireissä toivottiin yhteyden Venäjään tuottavan parhaat edellytykset rauhalliselle sivistystyölle. Sen sijaan fennomaanisen nuorison piirissä vallitsi Venäjän-vastainen mieliala. Krimin sodan aikana ruotsalainen sanomalehdistö kuvasi Venäjää eurooppalaisen sivistyksen viholliseksi ja vaati Suomen yhdistämistä Ruotsiin. Ruotsin vaikutus oli erityisen vahva Ahvenanmaalla, jossa osa saarelaisista avusti vihollista ja antoi ilmi virkamiehiään.[120]

Rajakaupungin erityistarkkailusta kertoo hyvin myös eräs yksittäinen tapaus 1830-luvulta. Torniossa paikallisten asukkaiden ja kaupunkiin sijoitettujen kasakoiden välillä syntyi tappelu lokakuun lopussa 1832. Tapausta pidettiin yhteiskunnallisesti niin vaarallisena, että paikalle lähetettiin senaatin jäsen Carl Fredrik Richter tutkimaan asiaa. Kolme päivää kestäneissä Richterin kuulusteluissa oli koko ajan mukana venäläinen majuri Tichanoffsky. Oman kertomuksensa mukaan

---

[119] Nervander 1906, 148–151.

[120] Historiallisen Seuran kokous 25.4.1921. Historiallinen Arkisto XXX Pöytäkirjat 1921, 32; Paasivirta 1978, 163–194.

pieksetyksi tulleet kasakat, Kirilo Kommissaroff ja Nikolai Pogrebenkoff, lähtivät iltakuudelta 30. lokakuuta 1832 pyytämään tulkiksi kaupungin laidalla asunutta entistä postinkantajaa Johan Lindgreniä. Heidän seuraansa liittyi myös kolmas kasakka, Ivan Gleboff. Yksi kasakoista oli myymässä niinimattoa eräälle talonpojalle ja tarvitsi siihen tulkin. Kun kasakat palasivat Lindgrenin luota, ”alempaa kansanluokkaa” oleva, noin 15 hengen joukko mukiloi heidät. Mitään syytä kiinnikäymiseen kasakat eivät tienneet. He eivät myöskään hämärästä johtuen tunteneet tai tunnistaneet ketään mukiloijaa. Kommissaroff satutti itsensä lyönneistä ja iskuista pahimmin: hänet kaadettiin ja hänet piti verta valuvana kantaa sittemmin kasarmille. Gleboff puolestaan säästyi iskuilta, koska muita kasakoita tuli jäljempänä. Hän myös juoksi kasarmille hakemaan apua.

Kuva illan tapahtumista monipuolistui, kun Richter pääsi kuulustelemaan muita asianomaisia. Lindgrenin mukaan kasakat olivat käyneet hänen luonaan illan aikana kaksi kertaa. Talon emäntä puolestaan todisti, että kasakoiden mukana oli ”maalta tullut” nainen, Anna Kaisa Rop, ja että joukko oli kiihtynyt syystä, että oli kuullut väkijoukon hakevan piiloon pyrkivältä Anna Kaisalta huivia. Kasakat olivat lähteneet kolmistaan pois seitsemän, kahdeksan aikoihin. Samaan aikaan kaupungille oli kokoontunut paljon väkeä, ilta oli kaunis ja suutari Lundgrenin talossa oli tanssit. Talon luona kasakoiden seuraan liittyi piika Stina Forsström, josta eräs todistaja väitti, että tämä oli kiusoitellut sotilaita heittämällä yhden lakin Plantingin talon lankkuaidan yli, mikä kiinnitti väkijoukon huomiota. Stina oli kasakoiden tuttu; hän pesi heille pyykkiä ja puhui vähän venäjääkin.

Kuulusteluissa kävi ilmi, että kasakoita hakannut joukko oli nopeasti hävinnyt ja paikalle oli tullut rouvineen ja tyttärineen iltakävelyllä olleet tullimies Anders Ekholm ja notaari Thomas Backström sekä hieman myöhemmin Johan Ekfors. Naisten siirtyessä sivummalle yrittivät paikalle kiirehtineet kasakat ottaa kiinni miehiä. Tämä sai aikaan suukopua ja Ekfors sanoi saaneensa iskun korvaansa kasakalta. Miehet myönsivät sittemmin, että heidän käyttämänsä ilmaisut olivat asiaankuulumattomia ja sopimattomia. Richter kuulusteli koko joukon myös ”alempaa luokkaa”, nahkurin oppipoika Pehr Sandbergilla sanottiin olleen puukko ja juuri hänen väitettiin tyrkänneen tappelupaikalla piika Stina Forsströmiä epäkohteliaasti kohti maassa makaavaa kasakkaa. Pai-

kalla olleita sepän oppipoikaa, värjärin kisälliä, renkiä, piikaa sekä myös venäläisen kasarmin majuria ja sotilaita kuulusteltiin illan tapahtumista. Jälkimmäisten kuulusteluissa kävi ilmi, että piika Stina Forsström oli niin peloissaan, että pyysi kasakoilta päästä yöksi kasarmille. Hän saikin luvan yöpyä keittiössä. Hän auttoi samalla veristen kasakoiden pesemisessä ja sitomisessa ja toimi tulkkina kasarmille kutsutulle lääkäri Deutschille. Aamuyöllä, kun kaupunkilaiset vielä nukkuivat, Stina hiipi omaan asuntoonsa.

Kaiken kaikkiaan kohua herättäneen tapauksen arveltiin johtuneen yksinomaan ”huonomman väestöluokan” nuorten ajattelemattomuudesta. Paikalla ei ollut ollut poliisia tai muita siviilihallinnon ihmisiä pitämässä järjestystä. Richterin mukaan kyse oli yksittäisestä sattumasta, johon ei liittynyt aiempaa vihanpitoa kasakoiden ja kaupunkilaisten kesken. Venäläisen majurin mukaan kaupunkilaiset suhtautuivat sotaväkeen yleensä hyvin. Kasakat puolestaan ruotsia taitamattomina olivat majurin mielestä ainoastaan vähän tekemisissä paikallisten kanssa. Käytännössä yhteistoimintaa kuitenkin näytti olevan. Tässäkin tapauksessa naisten rooli erilaisten palvelujen tarjoajina ja tulkin käyttäminen kaupankäynnissä kasakkojen ja talonpoikien kesken puhuvat sen puolesta. Myös maaherran kirjeissä vakuutellaan kenraalikuvernöörille, että huolimatta katovuosista, järjestys ja rauha vallitsi koko läänissä.[121]

[121] Oulun läänin lääninkanslian kirje 5.12.1832 ja maaherra Stjernschantzin kirjeet 10.12.1832 ja 25.12.1832 kenraalikuvernööri Mensikoville. KKK 302/1832. KA; C.F. Richterin kuulusteluraportit Torniossa 11.2.–13.2.1833 ja kirje 20.2.1833 kenraalikuvernööri Mensikoville. KKK 302/1832. KA.

2. Kolmen kansan Norrbotten

Kun Tornionjokivarren asukkaat joutuivat Suomen sodan jälkeen miettimään sitä, asettuisivatko he joen itä- vai länsipuolelle, se oli sosiaalisten suhteiden ja kielen kannalta aivan sama. Molemmilla puolilla asui suomenkielistä väkeä ja enemmän tai vähemmän sukulaisia. Mutta millaisiksi Ruotsin Lapin asukkaiden arkielämä ja elämisen ehdot sitten asettuivat 1800-luvulla?

1. Jokivarsien ja tunturiylänköjen väkeä

Haminan rauhassa määritelty uusi valtakunnanraja halkaisi väkivaltaisesti hallinnollisen, etnisen, kulttuurisen ja kielellisen Västerbottenin läänin pohjoisosan kahtia. Ruotsin puolelle jääneestä läänin osasta muodostettiin 1810 Norrbottenin lääni. Uusi lääni koostui 14 ”alamaan” pitäjästä ja kahdeksasta ”lapinmaan pitäjästä” sekä kolmesta kaupungista.[1] Joulukuussa 1809 maaherran tehtäviä hoitanut ja perustettavan uuden läänin tuleva maaherra Per Adolf Ekorn arvioi pohjoisen läänin tilaa vakavaksi muttei toivottomaksi. Oli selvää, toteaa Ekorn, että alueen elämäntapa, varallisuus ja taloudenpito olivat kärsineet sotatapahtumista. Erityisesti kuninkaallista Suomen armeijaa varten pakko-otetut muonavarat sekä niiden jälkeen Venäjän armeijan aiheuttamat ongelmat, muonankuljetukset, majoitus, sotilaiden tekemät ryöstöt ja muut sotatilan harmit, olivat hävittäneet sen hyvinvoinnin,

[1] Lapinmaan pitäjiin kuuluivat Karesuvanto (Karesuando), Jukkasjärvi, Jällivaara (Gällivare), Jokkmokk, Kvikkjokk, Arjeplog, Arvidsjaur ja Malö; Jos ruotsalaisilla paikannimillä on tunnetut suomenkieliset vastineet, käytän tekstissä niitä.

joka läänissä oli nähtävissä ennen sotaa. Läänin väki oli kestänyt nämä rasitukset kuitenkin urhokkaasti: muonavarat oli annettu, mikä todisti rahvaan uskollisuudesta ja alamaisuudesta esivallalle. Jotta läänin väestö pääsisi nyt jaloilleen, oli keskushallinnon korvattava nämä pakkootot. Lisäksi oli järjestettävä Uumajan makasiinista pikaisesti viljaa. Sitä ei kuitenkaan saanut Ekornin mukaan jakaa ilmaiseksi, sillä rahvas oppisi siitä vain huonoille tavoille: vain aivan pakkotilanteissa viljaa tuli jakaa. Kruunun jo lähettämistä viljalasteista Tornionjokivarren väestö oli jäänyt paitsi. Näin siksi, ettei viljaa tuonut laiva ollut päässyt ankaran merenkäynnin takia Ruotsin puolen satamiin, vaan oli joutunut rantautumaan Pohjanmaalle.

Ekorn esitti läänin tilan kohentamiseksi myös kauppasataman avaamista mahdollisimman nopeasti Tornion läheisyyteen Ruotsin puolelle Nikkalan kylään. Näin etenkin siksi, että jokilaakson väen kaupankäynti halpaa viljaa, hamppua, suolaa, tupakkaa ja pellavaa myyvien venäläisten kauppiaiden kanssa loppuisi. Lisäksi rajan seudun kirkolliset olot oli selkiytettävä nopeasti yhdistämällä Ruotsin puolelle jääneet tynkäseurakunnat yhden kappelin alaisuuteen. Kolmas läänin tilaa kohentava uudistus koski maatalouden kehittämistä. Alueen väki oli maaherran mukaan kyvytön siihen ilman keskushallinnon voimakasta tukea: rahvas eli esi-isiensä mallin mukaisesti ja karsasti uudistuksia.[2]

Norrbottenin lääninhallinnossa arveltiin 1821, että Ruotsin puolelle jäi noin 7 000 suomalaista ja 500 saamelaista. Suomen Lapin liitosalueellahan oli suomalaisia noin 9 000 ja saamelaisia noin 900. Tässä yhteydessä on syytä lyhyesti määritellä käsite ”saamelainen”: aina 1800-luvulle ja pitkälle 1900-lukua on saamelaisista käytetty yleisesti ”lappalainen”-nimeä.[3] Muun muassa I. Manninen käyttää 1929 ilmestyneessä teoksessaan ”Suomensukuiset kansat” saamelaisista nimeä lappalaiset, samoin T. I. Itkonen1948 ilmestyneessä suurteoksessaan ”Suomen lappalaiset”. Lappalainen -nimellä on vanhastaan kutsuttu henkilöitä, jotka saivat elantonsa poronhoidosta, kalastuksesta ja metsästyksestä. Lappa-

---

2 L. A. Ekornin kertomus läänin tilasta Ruotsin kuninkaalle 9.12.1809. Landshövdingars skrivelser til Kungl. Maj:t. Norrbottens län. Riksarkivet. Stockholm.

3 Saamen ja suomen kielen sukulaisuudesta ja erkaantumisesta ks. mm. Kulonen 1994, 87–100.

laisella on näin tarkoitettu saamelaisten lisäksi myös muita pohjoisessa asuneita pyyntitaloudesta eläneitä ihmisiä. Saamelainen on sen sijaan etninen käsite, joka nousi 1970-luvulla vahvistuneen saamelaisliikkeen myötä. Saamelainen -nimi onkin sen jälkeen yleistynyt arkikieleen.[4] 1800-luvun asiakirjoissa lappalainen -nimi näyttää jo täsmentyneen tarkoittamaan nimenomaan saamelaista tai vielä täsmällisemmin poronomadi-saamelaista, mutta ei muita pohjoisessa asuneita väestöryhmiä.

Norrbottenin läänin väkimäärä kasvoi 1840-luvulta 1860-luvulle: vuonna 1840 läänissä oli asukkaita 49 000.[5] Vuoden 1865 uudistuneen väestötilaston mukaan läänin väkimäärä oli 74 600 henkeä, joista 12 000 asui em. kahdeksassa lapinmaassa ja 4 300 kaupungeissa. Tiheimmin asuttua aluetta olivat merenranta-alueet Luulajan alueella ja harvaanasutuinta Arjeplogin pitäjä. Väestönkasvu oli etenkin vuosina 1860–65 nopea: läänin väkimäärä kasvoi viidessä vuodessa lähes 6 000 hengellä, suurin kasvu oli kaupungeissa pääosin kaupan ja pohjoisissa pitäjissä uudisasutuksen ansiosta.[6]

Suomenkielisten osuus pysytteli Norrbottenin läänissä 1860-luvulle saakka alle 20 prosentissa. Vuonna 1865 suomalaisia oli läänissä kaikkiaan 16 400 eli 22 prosenttia.[7] Etnisissä suhteissa kauaskantoisin muutos vuoden 1809 rajanvedossa oli se, että se vähensi suomalaisväestön määrää dramaattisesti, lähes puolella: sitä ennen suomalaiset olivat muodostaneet Västerbottenin läänissä laajimmalle levinneen kieliryhmän. Rajan jälkeen heidän asuinalueekseen jäi Norrbottenin läänin pohjoiselle puoliskolle noin 50 000 neliökilometrin laajuinen alue. Jo vanhastaan suomenkielinen asutus oli levittäytynyt paitsi Tornionjokivarteen, myös Muonionjoen länsirannalle. Lisäksi Luulaja-joen varsikylissä Jokkmokissa ja Kvikkjokissa oli vanhaa suomalaisasutusta, samoin kuin Jokkmokin pohjoispuolella Jällivaarassa. Kielirajan voi sanoa kulkeneen Kaakama-joelta lännemmäksi Rånejoelle ja sieltä Luulaja-

---

4 ”Lappilainen” on puolestaan käsite, jolla tarkoitetaan kaikkia vuonna 1938 perustetussa Lapin läänissä asuvia ihmisiä.

5 Sveriges Officiella Statistik, Socialstatistik 1916, 23.

6 Maaherra S. P. Bergmanin kertomus Norrbottenin läänistä 1865. Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. Del H, 1865, 3.

7 Maaherra S. P. Bergmanin kertomus Norrbottenin läänistä 1865. Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. Del H, 1865, 4.

joen latvoille (ks. kartta 3). Norrbottenin ruotsinkielinen väestö oli sen sijaan keskittynyt pääosin rannikon jokisuistoihin, ”alamaan” pitäjiin.

Tornionjokilaakson asutushistoriaa on runsaasti tutkittu eikä siihen ole tässä yhteydessä syytä perehtyä laajemmin. Lyhyesti voitaisiin kuitenkin sanoa, että suomalaisia on siirtynyt vuosisatojen saatossa pikku hiljaa saamelaisten harvaan asuttamaan Tornionjokilaaksoon ja pysyvää asutusta siellä on ollut noin 1100-luvulta lähtien. Uudisasukasmuuttajien ja 1600-luvulla käynnistyneen ruukkitoiminnan takia muuttaneiden lisäksi alue kiinnosti suomea puhuvaa talonpoikaisväkeä kriisikausina, etenkin ison ja pikkuvihan (1713–21, 1742–43) aikana. Kun varhaisemmissa muuttoaalloissa muuttajina oli muun muassa hämäläisiä ja karjalaisia, 1700-luvun muuttajien joukossa oli paljon pohjalaisia. Pohjanmaa kärsi pahoin ison ja pikkuvihan aikaisista venäläisten tihutöistä. Niiltä ajoilta tunnetaan joukoittain karmivia kertomuksia ihmisten elävänä polttamisesta, tulella ja teräaseilla kiduttamisesta ja talojen ryöstöistä. Ei siis ihme, että kansaa hakeutui harvaanasutuille ja turvallisiksi koetuille alueille – oltiinhan joka tapauksessa edelleen saman valtakunnan rajojen sisäpuolella.[8] Kun kansanperinteen kerääjä David Skogman 1860-luvulla kyseli alueen suomalaisilta, mistä he olivat tulleet, vastasi muuan, että ”ihminen on vaimosta syntynyt ja elää vähän aikaa ja on täynnä levottomuutta”. Toinen vastasi, että ”kyllähän sen raamatusta näkee mistä kaikki kansat ovat tulleet ja alkunsa saaneet”.[9] Monien sukujuuret Suomessa olivat jo niin kaukaisia, ettei kysymystä edes ymmärretty.

---

[8] Katso Halila Aimo, Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi suuren Pohjan sodan ja isonvihan aikana 1700–1721. Teoksessa Halila Aimo, Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia IV. 1954; Torninlaakson varhaisesta asutuksesta mm. Vahtola 1980; Tarkiainen 1993, 285.

[9] Skogman 1870, 179.

Kartta 3: Norrbottenin suomalais-, saamelais- ja ruotsalaisalueet sekä vuoden 1867 viljelysraja

Väestömäärä Tornionjokilaakson läntisissä pitäjissä kaksinkertaistui vuodesta 1810 vuoteen 1870 tultaessa:

Taulukko 2: Ruotsin Tornionjokilaakson pitäjien väkiluvun kehitys 1810–70

	1810	1870	Väestönlisäys 1810–70
Alatornio	1351	2033	+ 682
Haaparanta	–	942	
Karl Gustav	1097	2149	+1052
Hietaniemi	1116	1837	+ 721
Ylitornio	1808	2528	+ 720
Pajala	1243	3233	+1990
Korpilompolo	–	1096	
Karesuvanto	443	1364	+ 921
Yhteensä	7058	15182	+8124

Lähde: Vähä 1993, 400.

Suomen puoleisissa Tornionlaakson pitäjissä väestönkasvu oli 1810–70 välisenä aikana kaikkiaan 5 314 henkilöä.[10] Väestönkasvu selittyy luonnollisella väestönlisäyksellä ja uudisasutuksen ja maatalouden kasvulla. Ruotsissa sai 1840-luvulta lähtien jalansijaa liberalistinen talouspolitiikka, jonka seurauksena pyrittiin vilkastuttamaan elinkeinoelämää. Muun muassa ensimmäinen höyrysaha aloitti toimintansa vuonna 1849 ja Norlannin uittoväyliä perattiin ahkerasti. Varsinainen suuri puutavarakausi savotoineen ja metsätyöväestön syntyineen alkoi Pohjois-Ruotsissa – kuten Pohjois-Suomessakin – vasta 1870-luvulla. Muuttoliike ei sen sijaan 1800-luvun alkupuoliskolla juurikaan vaikuttanut väestömuutoksiin. Amerikan siirtolaisuus alkoi täälläkin näkyä tilastoissa 1860-luvulta lähtien. Pohjois-Norjaan muutti Ruotsin Tornionjokilaaksosta vuosina 1816 70 noin 1 500 henkilöä.[11]

Samoin kuin Suomen tai Kuolan Lappi myös Ruotsin Lappi oli 1800-luvun alkupuoliskolla valtakunnan takapajulaa. On kuvaavaa, että

[10] Alatornio, Tornio, Karunki, Ylitornio, Pello, Kolari, Muonio ja Enontekiö. Vähä 1993, 400.

[11] Vähä 1993, 400–401.

vaikka Ruotsissa tuli voimaan kansakouluasetus jo vuonna 1842 (Suomessa vuonna 1866), pohjoisissa pitäjissä kävi vain kuusi prosenttia kouluikäisistä lapsista lukuvuonna 1867– 68 kansakoulua. Koko maan koulunkäyntiprosentti oli samaan aikaan 77,[12] joten Ruotsin Lappi poikkesi 1800-luvun puolivälissä paitsi kieleltään, myös sivistystasoltaan muusta Ruotsista. Ei siis ihme että Lars Levi Laestadius totesi 1820-luvulla, että Lappi on ”yleisön ajatuksissa sama kuin Skyytia kreikkalaisille, Germania roomalaisille ja Siperia venäläisille”. Norrbottenin maaherra totesi 1865, että kansakouluja ja lastenkouluja oli enemmän tai vähemmän täydellisinä toiminnassa joka pitäjässä, paitsi suomenkielisillä alueilla Pajalassa ja Tornion seudulla. Näin siksi, toteaa maaherra, että alueella toimineet uskonnolliset liikkeet vastustivat koulujen perustamista. Todennäköisemmin vastustelun syy oli kuitenkin enemmän taloudellinen kuin opillinen. Lisäksi harva asutus, pitkät etäisyydet ja olematon tieverkosto olivat esteenä koulujen rakentamiselle tälle rajaseudulle. Suomalaisalueet olivat myös oikeudenkäytön tasolla heikossa asemassa: käräjien kieli oli ruotsi, jota suomalaisrahvas ei muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta ymmärtänyt eikä puhunut. Oikeudenkäynnit oli näin tulkattava puolin ja toisin. Maaherran mukaan Tornion Lapissa suomalaiset puhuivat vain suomea mutta saamelaiset sekä suomea että saamea.[13]

Uudistiloihin perustuva talous

Suomalaisilla oli Ruotsin Lapin uudisasuttamisessa 1800-luvulle tultaessa vahva asema. Valtion ohjaama uudisastutushan oli alkanut jo pari sataa vuotta aiemmin. Ensimmäinen uudistalo perustettiin vuonna 1606 Luulajan seudulle. Suomalaisten kansoittamaan Tornion Lappiin Jukkasjärvelle nousi ensimmäinen uudistalo 1631 ja Enontekiölle

---

[12] Tarkiainen 2001, 248–249.

[13] Laestadius 1824 (1999), 15; Maaherra S. P. Bergmanin kertomus Norrbottenin läänistä 1865. Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. Del H, 1865, 4, 18; Tornion Lappi käsitti koko Tornionjokilaakson. Se jakautui vuoden 1809 rauhassa kahtia Ruotsin ja Suomen kesken, mutta viranomaiset puhuivat silti vielä 1800-luvun alussa ikään kuin Tornion Lappi olisi yhä yhtenäinen alue, mitä se kielellisesti olikin.

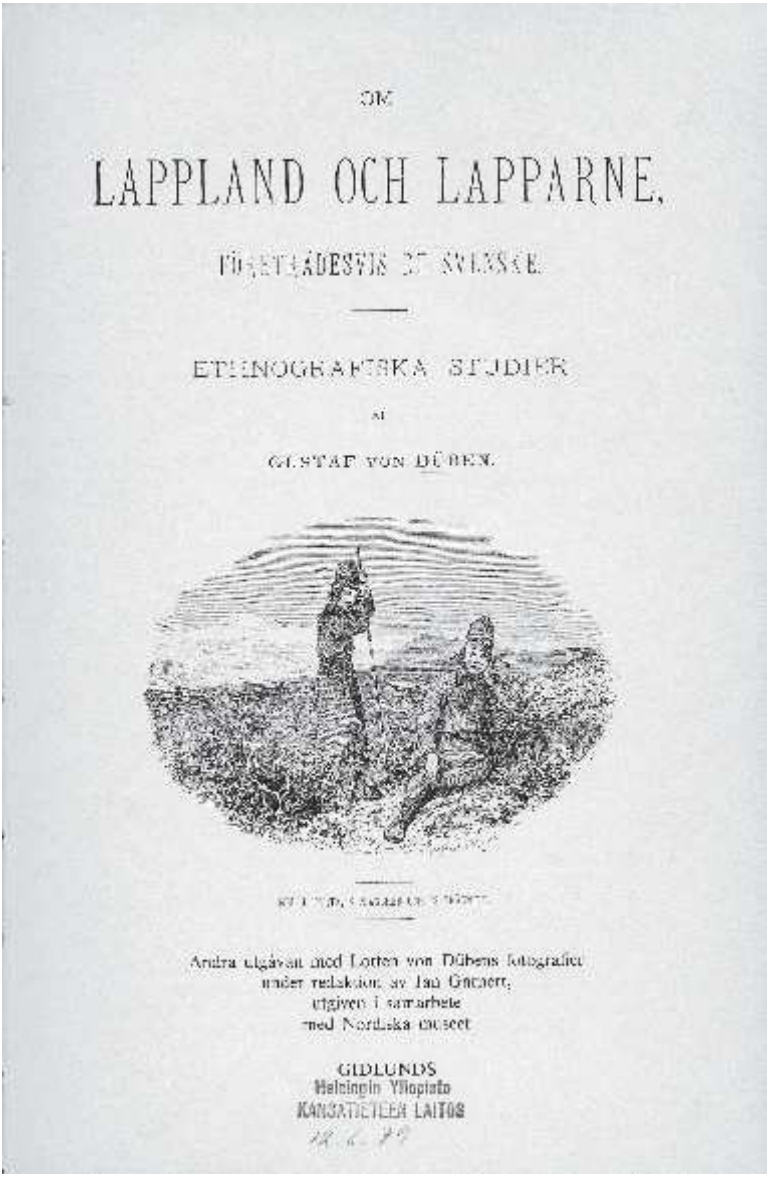

OM

LAPPLAND OCH LAPPARNE,

FÖRETRÄDESVIS ÖFVER SVENSKA

ETHNOGRAFISKA STUDIER

AF

GUSTAF VON DÜBEN.

Andra utgåvan med Lorten von Dübens fotografier
under redaktion av Jan Gaunert,
utgiven i samarbete
med Nordiska museet

GIDLUNDS

Helsingin Yliopisto
KANSATIETEEN LAITOS

Ruotsalainen Gustaf von Düben aloitti uransa kallonmittaaja. Kuvassa hänen klassikoksi nousseen tutkimuksensa Om Lappland och Lapparne kansilehti. Teos ilmestyi vuonna 1873.

1650. Uudisasutus oli hidasta aina 1700-luvun puoliväliin saakka vaikka aikaisempaa järjestelmällisempi uudisasutus aloitettiin vuoden 1673 Lapin plakaatilla. Se tarjosi tuleville uudisasukkaille 15 vuoden verovapauden ja jatkossakin lievän verotuksen. Tästä huolimatta Ruotsin Lapinmaassa oli 1695 ainoastaan 11 uudistilaa, joista seitsemän Tornion Lapissa. Levottomat ajat, verovapaudet ja muut etuudet kiihdyttivät asutuksen leviämistä 1700-luvun alkupuoliskolla niin, että 1748 Tornion Lapissa oli 31 uudistilaa. Tornion Lappiin kuului 1740-luvulla kymmenen lapinkylää eli siidaa.[14] Vuosisadan loppu oli Ruotsin Lapin nopeaa asuttamiskautta. Kruunun antamien etuisuuksien lisäksi työntävänä tekijänä oli rannikkoalueen väestönkasvu sekä se, että pohjoisempana oli vielä tarjolla hyviä metsästysmaita ja kalavesiä.

Uudisasutusta vauhditti 1741 annettu asetus, jossa pohjoiseen asettuville uudisasukkaille luvattiin suuria verohelpotuksia, kuten henkilökohtaista verovapautta kymmeneksi vuodeksi ja 50 vuoden verovapautta maatilalle. Uudisasukkaiksi ryhtyviltä vaadittiin todistettavaa nuhteettomuutta ja riittäviä tietoja kristinopista. Lappiin liitettiin vielä tuolloin suuria odotuksia ja toiveita luonnonrikkauksista, jotka hyödyttäisivät koko valtakuntaa. 1800-luvun uudisastuttamisajatus sai uutta pontta osakseen, koska ”erämaat” haluttiin liittää tiukemmin emävaltioihin kansallisvaltioiden rajaseutupolitiikan puitteissa. Vuonna 1801 kootun tilaston mukaan Ruotsin Lapissa oli kaikkiaan 459 veroa maksavaa ja 308 verovapaata uudistilaa. Näistä Tornion Lapissa oli 60 veroa maksavaa ja 77 verovapaata tilaa.[15]

1700-luvun uudisraivauksen hengessä jatkettiin Ruotsin Lapin maatalouspoliittista keskustelua 1800-luvullakin. Nuori, vain 24-vuotias ylioppilas Lars Levi Laestadius julkaisi 1824 teoksen *Om uppodlingar i Lappmarken på det allmännas bekostnad*, jossa hän voimallisesti puolusti valtion varoilla tehtävää uudisasutuksen kehittämistä Lapissa: ”Ylimuistoisista ajoista lähtien on ollut vallalla se käsitys, että Lappi verrattuna maan eteläisimpiin provinsseihin on villi, luoksepääsemätön ja he-

---

[14] Tornion Lappi levittäytyi osin nykyisen Ruotsin, Norjan ja Suomen alueille. Siihen kuuluivat 1740-luvulla seuraavat siidat: Siggevaara, Tingevaara, Rounala, Peltojärvi, Suottavaara, Kautokeino, Láhpojárvi, Ávjovárri, Teno ja Utsjoki.

[15] Düben von 1873, 461–463; Teerijoki 1993, 40, 42; Gadd 2000, 241.

delmätön maa. Mutta tiettävästi ei vielä ole kukaan teoreettisin todistein tai käytännön kokemukseen nojautuen täydellisesti kyseenalaistanut Lapin mahdollista viljelykelpoisuutta."[16] Laestadiuksen lähtökohta alueen maatalouden järjestelmällisessä kehittämisessä oli, että uudisviljely tekisi Lapista maan, joka ruokkisi ainakin omat asukkaansa.[17]

Laestadiuksen Lapin maatalouden kehittämisen pontimena oli hänen omien sanojensa mukaan rakkaus synnyinseutuun ja isänmaan etu. Laestadius halusi poistaa "viheliäiset" ennakkoluulot, kuten Lapin nimeämisen "villien ja noituuteen taipuvaisten barbaarien maaksi" ja pelottelut kylmyydellä ja nälkäkuolemalla. Jotta Lapin talouselämä saataisiin nousuun, oli selkeästi erotettava kaksi toiminnan kehittämisaluetta: ensinnäkin tunturiylänkö, josta oli jo löydetty malmijuonteita, ja Lapin jokilaaksot, jotka olisivat oivallista peltoviljely- ja karjanhoitoaluetta. Jokilaaksojen asukastiheys olisi saatava nousemaan maataloutta tukemalla ja tämä väestö puolestaan olisi käytettävissä, kun Lapin malmivaroja alettaisiin hyödyntää. Kuten tunnettua, Pohjois-Ruotsin malminlouhinnan historia ulottaa juurensa jo 1600-luvun alkupuolelle. Piitimen Nasafjälletistä malmia löydettiin 1638 ja Luulajan Kvikkjokkista 1661. Tornionjokivarresta Kengisiin avattiin ruukki 1646 ja Junosuantoon seuraavana vuonna. Svappavaarasta löydettiin malmia 1654 ja Jällivaarasta 1730. Löydetyt metallit olivat rautaa, hopeaa ja kuparia.[18]

1800-luvun alussa Lapinmaan mineraalirikkauksien levinnäisyyttä pyrittiin jälleen kartoittamaan. Tunnettu S. J. Hermelinin *Försök till Mineralhistoria öfver Lappmarken och Västerbotten* ilmestyi 1804. Vuonna 1817 puolestaan kuninkaallinen vuorikollegio lähetti tarkastajan kartoittamaan alueen malmikenttiä mahdollista uutta toimintaa varten ja tekemään selkoa alueen ongelmallisista liikenneväylistä. Matkaan lähetetyn Abraham Romanin kertomus ilmestyi 1818. Roman lähti matkalle Luulajasta heinäkuussa 1817 ja päätti matkansa elokuun lopulla Tornioon. Puolentoista kuukauden aikana Roman kulki rannikon kylästä kylään ja uudistalosta toiseen pitkin Kaakama-, Täräntö- ja Tornionjokien varsia. Tornionjoella hänen pääkohteensa oli Pajalan lähellä

---

[16] Laestadius 1824 (1999), 14; Laestadius vihittiin papiksi vuonna 1825.
[17] Laestadius 1824 (1999), 128.
[18] Düben von 1873, 460–461; Laestadius 1824 (1999), 14–15.

olevat, jo autioituneet Kengisin ja Junosuannon vanhat ruukkialueet. Siellä toiminnan lopettamisen jälkeen monet kaivoskuilut ja ruukin tilat olivat veden täyttämät ja niin vanhentuneet, ettei niiden uusiminen näyttänyt tarkastajan mukaan tarkoituksenmukaiselta. Ruukkien malmivuori sijaitsi Romanin mukaan aivan villissä erämaassa, yli sadan kilometrin päässä napapiirin pohjoispuolella eikä kukaan ihminen voinut siellä asua. Kuitenkin sinne oli asettunut uudisasukkaita: läheisessä Muonionniskan kylässä oli 30 taloa ja siellä viljeltiin maata hyvällä menestyksellä.[19] Samanlaista mineraalikenttien tutkimusta tehtiin myös Suomen Lapissa koko 1800-luvun ajan. Muun muassa F. Tengström teki kullanetsintäretken Kemiin vuonna 1837.[20] Ivalojoen kultasuonien löytämisen jälkeen Suomen Lapissa elettiin 1800-luvun loppupuolella varsinaista kultakuumeen kautta.

Huolimatta näistä kartoituksista Ruotsin valtion 1800-luvun alun reuna-aluepolitiikka ja konkreettinen kehittämistyö keskittyivät erämaiden asuttamiseen maanviljelyn avulla. Kuten maaherra Per Adolf Ekorn totesi jo läänin kehittämissuunnitelmassaan vuonna 1809, politiikan yksi pääkohde oli venäläisen halvan viljan tulon estäminen Ruotsin Lappiin. Ruotsi ei halunnut olla viljariippuvainen venäläisistä. Viljakauppa olisi lisäksi lisännyt epätoivottua vuorovaikutusta valtakunnan rajan yli itään.

Ruotsin Lapin uudisasukkaiden ja saamelaisten arjesta antaa hyvän kuvan saksalaisen vapaaherra Daniel von Hogguér matkakertomus 1820-luvulta. Von Hogguér matkusti kahden nuoren ranskalaisen kreivin kanssa vuonna 1828 Ruotsin Lapissa. Parin kuukauden ajan miehet elivät pohjoisessa, piirsivät, kirjoittivat ja opiskelivat ”kaikkea uutta ja merkillistä”. Opiskelua edisti se, että von Hogguér puhui ruotsia; hän oli ollut monta vuotta Ruotsin armeijassa ratsumestarina. Miehillä oli onnea, he saivat parhaan mahdollisuuden Lapin oppaan, Piitimen kirkkoherran Petrus Laestadiuksen. Hän oli herrojen seuralaisena useita viikkoja, hän puhui saamea kuin äidinkieltään ja tunsi Norrbottenin saamelaisalueen hyvin. Herrojen matka alkoi heinäkuussa 1828 Tukhol-

---

[19] Roman 1818, 3–7, 20–21, 27, 30.
[20] Ks. Jernström 1874, 95–106.
[21] Hogguér von 1841 (1928), 49–50.

masta, jatkui Uumajaan ja sieltä kärrykyydillä Lyckseleen. Sinne päättyivät tiet, ja miehet kulkivat erämaiden halki Arvidsjauriin ja Arjeplogiin kävellen, veneillä ja lumen tultua suksin. Tunturiylängöiltä miehet jatkoivat matkaa Tornioon, missä seurue hajosi. von Hogguér palasi Tukholmaan ja ranskalaiset aateliset jatkoivat matkaa Pietariin. von Hogguér julkaisi 1841 romanttisen matkakertomuksensa, jossa hän ylisti ruotsalaisten ystävällisyyttä.

Suurin osa von Hogguérin tapaamista uudisasukkaista oli hänen mukaansa rutiköyhiä huolimatta 15–20 vuoden verovapaudesta ja kruunun myöntämästä metsänkäyttöoikeudesta. Toisinaan valtio jakoi uudisasukkaille kylvösiemeniä tai rahaa, jotta nämä pystyisivät ostamaan välttämättömiä työvälineitä ja karjaa. Turvatakseen toimeentulonsa uudisasukkaat olivat asettuneet asumaan jokien varsille tai järvien rannoille, jotta voisivat kalastaa ja kulkea vesistöjä myöden. Useimmat kävivät myös metsällä henkensä pitimiksi. von Hogguér kehuu muistelmissaan tapaamiaan uudisasukkaita kunnollisiksi, ahkeriksi ja köyhyydestään huolimatta anteliaiksi ja jumalan armoon luottaviksi. Kerran kun matkailijat yöpyivät erään uudisasukasperheen mökissä, asukkailla ei ollut muuta syötävää kuin kuivaa leipää ja maitoa. Sairaudet ja kadot olivat kiusanneet talon väkeä uudistilan perustamisesta lähtien: kahteen vuoteen he eivät olleet nähneetkään lihaa.[21]

Matkailijoiden opas Petrus Laestadius (1802–41) oli köyhän Laestadiuksen pappissuvun jälkeläinen. Suvun esi-isä oli tullut jo 1600-luvulla papiksi Arjeplogiin. Myös toinen Ruotsin Lapissa tunnettu pappissuku Fjällströmit olivat sukua Laestadiukselle. Petruksen velipuoli Carl Erik toimi Kvikkjokissa pappina ja toinen veli, Lars Levi, kirkkoherrana Karesuvannossa ja sittemmin Pajalassa. Veljesten isä oli ruotsalainen uudistilallinen ja äidin juuret olivat saamelaissuvussa. Petrus Laestadiukselle Lappi ei ollut romanttinen turistimaa, kuten hänen opastettavilleen, vaan aivan yksinkertaisesti arkinen työkenttä.[22]

Petrus Laestadius korosti veljensä Lars Levin tapaan voimakkaasti maanviljelyn tehostamista Lapissa. Jopa pahimpien katovuosien aikana 1830-luvulla hän julisti, että kasvattakaa Norlannin maanviljelystä ja väestöä ja estäkää maata autioitumasta. Maan hyvinvointi voitiin Laes-

[22] Hogguér von 1841 (1928), 5–15.

tadiuksen mukaan rakentaa vain maanviljelyksen varaan. Teollistuneita valtioita, kuten Englantia, hän piti suorastaan luonnottomina maina. Hänen kansantaloudellisen ajattelunsa lähti fysiokratismista. Hän korosti askeettista elämää ja vierasti kaikkea ylellisyyttä. Petrus Laestadius on todennut, että hänen opiskeluaikansa Tukholmassa oli hänen elämänsä tyhjintä kautta, pääkaupungin seuraelämä kylmää ja seremoniallista.[23] Tämä askeettisuuden vaatimus näkyi myös hänen hengellisessä sanomassaan.

Ruotsin mallin mukainen maanviljelyn korostaminen jatkui rajan yli pohjoisessa Suomessakin pääosin Suomen Talousseuran johdolla. Maanviljelyksen ylivertaisuutta korostettiin myös pohjoisissa lehdissä. Tämä johtui siitä, että näköpiirissä ei ollut muuta elinkeinoa, joka olisi kyennyt tarjoamaan tarpeeksi työtilaisuuksia alueen asukkaille. Kuten edellä todettiin, ruukkitoiminta ei työllistänyt enää ja suuret malmikaivokset odottivat vielä tuloaan. Muun muassa Oulun Wiikko-Sanomissa julkaistiin huhtikuussa 1830 kirjoitus ”Kansakunnan etu Maanviljelemisestä”, joka oli suora käännös ruotsalaisesta Arkiv för Hushållningen och Näringarne -lehdestä. Artikkelin mukaan juuri maanviljelys hyödyttäisi kansakuntaa kaikista eniten. Seikka, että suurin osa ruotsalaisista eli maataloudesta, oli omiaan lisäämään huomiota maanviljelyn kehittämiseen. Se oli turvallisin vaihtoehto verrattuna sitä muihin elinkeinoihin, kuten ”kaupan ja fabriiki-keinoon”, joiden nähtiin olevan alttiita aikojen ja hallitusten muutoksille, sodille ja muille rasituksille sekä ulkomaiselle kateudelle ja kilpailulle. Maanviljelykseen tukeutuvan maan arveltiin pysyvän asuttuna.[24] Näin siitäkin huolimatta, ettei ilmasto pohjoisessa suosinut maanviljelyä.

Muut rasitukset koettelivat Ruotsin Lapin maataviljelevää väestöä siinä missä Suomen Lapinkin väkeä. Pahimmat katovuodet ajoittuivat 1830- ja 1860-luvuille. Norrbottenin läänissä vuosien 1861–70 suurin kuolleisuus oli Suomen rajan läheisyydessä olevissa pitäjissä: Karl Gustafissa, Nedertorneåssa ja Korpilompolossa. Katovuosista koko läänin asukkaat saivat kärsiä vuosina 1862–65,[25] mutta ne eivät aiheutta-

---

[23] Laestadius 1827 I (1928), 5–19.

[24] Oulun Wiikko-Sanomia 15/10.4.1830.

[25] Nelson 1984, 185; Maaherra S. P. Bergmanin kertomus Norrbottenin läänistä 1865. Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. Del H, 1865, 5–6.

neet niin suurta katastrofia kuin Suomen puolella Oulun läänissä. Paitsi katojen aikaansaama suoranainen nälkä, ihmisten heikon terveyden taustalla vaikutti tavallisinakin vuosina yksipuolinen ruokavalio ja siitä johtuvat vatsasairaudet ja anemia. Uudisasukkaat söivät vain harvoin lämmintä ruokaa tai lihaa. Yleisemmin syötiin rieskaa ja hapanta kalaa ja juotiin piimää. 1800-luvun alussa perunanviljely levisi myös pohjoiseen ja siitä tuli tärkeä lisä ruokavalioon. Suolalla maustettu kahvi oli ainut lämmin juoma. Sen sijaan saamelaisseuduilla sekä saamelaiset että uudisasukkaat söivät paremmin, kuten lihaa, verikeittoa ja kalaa. Vaihtokaupalla he saivat lisäksi kahvia ja jauhoja.[26] Kaiken kaikkiaan Norrbottenin suomalaisalueet olivat 1800-luvun alkupuoliskolla sekä maatalouden että sivistystoimen kannalta muuhun maahan verrattuna heikossa asemassa.

Viranomaisten suhde kansaan

Suomenkielisen väestön asema Pohjois-Ruotsissa nousi Suomessa otsikoihin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran avustaman nuoren pastorin David Skogmanin elokuussa 1865 Suomettaressa julkaisemien artikkeleiden vuoksi. Satakunnassa 1840 syntynyt torpparinpoika Skogman matkusti alueelle historian professorin Yrjö Koskisen (Yrjö-Sakari Yrjö-Koskisen) opastamana kokoamaan kansankulttuuria ja välittämään halukkaille suomenkielistä kirjallisuutta. Sitä ennen hän oli tehnyt jo yhden keruumatkan kotiseudulleen. Skogman arvioi Pohjois-Ruotsin suomalaisväestön tilaa samansuuntaiseksi kuin rahvaan olot olivat olleet 50 vuotta aiemmin eli rajanvedon tapahduttua. Hän myös väitti, että ruotsalaiset viranomaiset pyrkivät järjestelmällisesti sortamaan asukkaiden suomen kieltä ja kansallisuutta. Suomalaisia sukunimiä olisi hänen mukaansa tietoisesti jätetty kirjaamatta kirkonkirjoihin sukutaustan häivyttämiseksi. Suomalaiset maamiehet elivät Skogmanin mukaan Pohjois-Ruotsissa lähes ilman kirjoja. Suomen kieltä Ruotsin hallitus pyrki ”hiljaa ja johteellisesti” polkemaan. Suomalaisilla ”kadotetuilla lapsilla” ei ollut tukenaan edes hengellistä kirjallisuutta, katekismuksia eikä virsikirjoja.[27]

---

[26] Nelson 1988, 78–80.

[27] Skogman 1870, 179; Suometar 164/19.7.1865.

Skogmanin mukaan Ruotsin valtion harjoittama uudisasutuspolitiikka ei ollut ”edullista”. Tästä arviosta huolimatta uudistilallisten määrä kasvoi Ruotsin pohjoisissa pitäjissä vuosina 1799–1858 noin 670 tilalla. Skogman mainitsee ruotsalaisiin lähteisiin nojautuen, että uudisasukkaiden määrän lisääntyminen oli aiheuttanut riitoja saamelaisten ja valtaväestön välille.[28] Skogmanin mainitsemat riitaisuudet uudisasukkaiden ja poronomadien välillä oli asia, johon Ruotsin kruunu oli puuttunut jo 1700-luvulla. Riitojen perussyy oli aina sama: uudisasukas jätti kokoamansa heinät etäällä oleville niityilleen hakeakseen ne talven tullen. Ohi kulkevat porot kuitenkin söivät ja hajottivat ne. Poronomadeja puolestaan raivostutti se, että uudisasukkaat pellonraivaustöissään polttivat jäkäliköt ja käyttivät oman käden oikeutta karkottaakseen porot. Riitojen välttämiseksi oli kruunu antanut sakkomääräyksiä jo vuosina 1781 ja 1785. Norrbottenin maaherra antoi puolestaan huhtikuussa 1796 kuulutuksen, jonka mukaan uudisasukkaiden oli rakennettava aita tai lato heiniensä suojaksi. Viranomaiset totesivat tyytyväisenä vuonna 1802, että kuulutukset oli luettu ja asian piti olla nyt järjestyksessä.

Käytännössä niin ei kuitenkaan ollut, vaan riidat jatkuivat entisellään. Ja niinpä 1813 annettiin uusi käsky. Sakon uhalla poronomadeja kiellettiin porojensa paimentaminen kymmentä kilometriä lähempänä uudistaloja. He eivät myöskään saaneet pystyttää kotiaan tai pysähtyä karjoineen lähelle heinämaita, etteivät porot vahingoittaisi niitä. Uudisasukkaita kehotettiin puolestaan siirtämään kaukana olevat heinänsä asumustensa läheisyyteen. Kruunun valvonta jatkui pitkin 1800-lukua. Muun muassa 1857 annettiin määräys, jonka mukaan poronomadien tuli huolehtia siitä, etteivät heidän poronsa olleet viljelysalueilla kasvukautena eli kesäkuun alusta syyskuun alkuun. Kuulutus luettiin ja jaettiin kolmella kielellä – ruotsiksi, saameksi ja suomeksi – niin ettei kukaan voinut väittää, ettei ollut ymmärtänyt sitä. Riidat poljetuista niitystä laantuivat 1870-luvulle tultaessa. Näin siksi, että osa poronomadisaamelaisista oli siirtynyt itsekin uudisasukkaiksi ja siksi, että kruunun määräyksiä oli alettu noudattaa: ladot nousivat Ruotsin Lapin maisemaan ja pororaitojen kulkusuunnat kiersivät peltoaukeita. Muun mu-

[28] Skogman 1870, 177–178.

assa Arjeplogista ja Arvidsjaurista raportoitiin 1870, että saamelaisten (poronomadien) ja ruotsalaisten (uudisasukkaiden) rinnakkaiselo sujui hyvin.[29] Myös poronomadien edut olivat keskustelujen kohteena. Vuonna 1867 määriteltiin viljelysraja, jonka länsipuolelle uudisasutuksen ei tulisi ulottua (ks. kartta 3). Käytännössä tätä rajaa ei kuitenkaan juurikaan noudatettu. Raja oli sikälikin keinotekoinen, että poronomadeille rajattu alue ei ollut erityisen sopiva viljelykseen: se oli enimmäkseen tunturiseutua. Poronomadien asuttamilla alueilla oli rikkauksia, kuten Kiirunan malmivarat, joita alettiin vuosisadan lopulla tehokkaasti hyödyntää.

Näin siis viranomaiset säätelivät pohjoisten pitäjien eri elinkeinojen harjoittajien kanssakäymistä. Toinen taso on se, miten he kohtelivat pohjoisen asukkaita etnisinä ryhminä? Martti Miettinen kertoo tutkimuksessaan Pohjoisen Tornionlaakson oloista (1943) elävästi ja yksityiskohtaisesti alueen virkamiesten edesottamuksista käyttäen lähteenään viranomaiskertomuksia ja käräjäasiakirjoja 1800–1840-luvulta. Mielenkiintoinen johtopäätös, jota Miettinen ei kuitenkaan tee, on se, ettei Norrbottenin kahdessa pohjoisimmassa pitäjässä (Jukkasjärvellä ja Karesuvannossa) suomenkielisiä suosittu saamelaisten kustannuksella. Jukkasjärvellä, jossa 1840-luvulla väestöstä noin puolet oli saamelaisia, ja Karesuvannossa, jossa 3/4 väestöstä oli saamelaisia, kohdeltiin rahvasta – oli se etnisesti sitten saamelaista tai suomalaista – ruotsalaisten viranomaisten taholta yhtä tasapuolisesti tai jos halutaan sanoa, yhtä alentuvasti, kuten sääty-yhteiskunnan käyttäytymisnormeihin kuului.

Etnisiä ryhmiä (saamelaisia ja suomalaisia) yhdisti se, että niillä oli yhteinen kirkkokieli (suomi). Muun muassa Jukkasjärven rovastikunnan pöytäkirjassa todetaan 1833, ettei papistoa ja nimismiestä lukuun ottamatta juuri kukaan ymmärtänyt ruotsia. Ryhmiä yhdisti myös se, että ne maksoivat kumpikin veroja, ne arvioitiin yhtä sivistymättömiksi ja elivät yhtä heikoissa taloudellisissa oloissa, toinen ahtaassa kodassa ja toinen nokisessa savupirtissä. Kumpaakin ryhmää moitittiin viinaan meneväksi. Kummallakaan väellä ei ollut kotipoltto-oikeutta. Ryhmiä yhdistivät myös yhteiset kauppaintressit: toinen tuotti porotuotteita, toinen maitoa ja voita. Monta kertaa elinkeinot saattoivat olla 1800-lu-

[29] Düben von 1873, 466–469.

vun alkupuolella jo aivan samat: kalastettiin ja metsästettiin, minkä lisäksi perheillä oli muutama lehmä ja peltotilkku sekä poroja. Kummankin ryhmän sanottiin 1800-luvun alkupuoliskolla paikka paikoin palvovan vielä seitoja.

Toki erojakin oli. Kyseisissä pitäjissä suomalaiset kävivät vähemmän kirkossa kuin saamelaiset, kaupanteossa saamelaiset puolestaan olivat paljon ovelampia ja taitavampia ja kovempia kuin uudisasukkaat. Kauppa olikin saamelaisten käsissä: he rahtasivat Ruijasta jauhoja ja jäädytettyjä kaloja ja veivät puolestaan voita ja porotuotteita Jäämeren rannalle. Saamelaisia väitettiin myös ahneiksi: ”Vaikka leskivaimo olisi ollut yli sadan vuoden ikäinen ja sekä kuuro että sokea, hän saa kyllin kosijoita, jos hän vain on varakas”. Suomalaisten arki nähtiin monta kertaa paljon heikompana kuin saamelaisten, joilla oli aina porot turvanaan. Suomalaisten uudisasukkaiden ruokakulttuuria pidettiin alkeellisena poronomadismia harjoittaneiden saamelaisten ruokakulttuuriin verrattuna. Uudisasukkaiden asemaa pidettiin muutoinkin heikkona muun muassa siksi, että uudistilojen miestyövoimaa rajoitettiin tiukoin säädöksin eikä kruununtilaa saanut jakaa perintönä.[30]

Väite, jonka mukaan saamelaisia kohdeltiin huonosti ja heidän asumistaan, ulkomuotoaan, tapojaan ja kulttuuriaan halveksittiin viranomaisten taholta etnisistä syistä, saa uuden ulottuvuuden, kun sitä verrataan pohjoisten pitäjien suomalaisten arkeen. Tämä lähtökohta perustuu siihen metodiseen ohjeeseen, jonka mukaan tutkittaessa etnisiä ryhmiä, ne on määriteltävä aina suhteessa toisiinsa.[31] Tässä kontekstissa ruotsalaisten viranomaisten ”alistus” ei siis näytäkään kohdistuvan ensisijaisesti saamelaisiin etnisenä ryhmänä, vaan rajaseudulla asuvana ns. alempana kansanosana. Tähän sääty-yhteiskunnan hierarkkiseen alatasoon, rahvaaseen, kuuluivat saamelaisten lisäksi myös suomalaiset uudisasukkaat. Tutkimuskysymyksen liiallinen rajaaminen etniseen diskurssiin tai yksittäisen etnisen ryhmän erilaisuuden korostaminen voi vääristää menneisyydestä luotavaa kuvaa. Samalla voidaan todeta, että kulttuurisen erilaisuuden ja oman erilaisuuden korostaminen on tyypil-

---

[30] Ks. Miettinen 1943, 2–6, 13, 15, 30, 32, 34, 43, 45, 48, 76, 116–118, 165, 193.

[31] Teinonen 1997, 299; Etnisyydestä mm. Ruotsala 2002, 63–65.

listä nimenomaan 1900-luvun lopun ja 2000-luvun alun historian ja kulttuurin tutkimuksissa. Antropologi Jukka Siikala on todennut, että kulttuuriset erilaiset ovat edelleen olemassa ja vieläpä itsensä erilaisiksi tuottamina.[32]

Poronomadismin nousu ja tuho

Ruotsin Lapin poronomadit eli porosaamelaiset asuttivat pääosin tunturiylänköjen ja alueen viiden suuren virran (Tornion-, Kaakama-, Luulaja-, Piitime- ja Skellefteå-jokien) latvojen kyläyhteisöjä. Vahvoja saamelaisalueita olivat Arvidsjaurin, Arjeplogin, Kvikkjokin ja Jokkmokin seudut eli Skellefteå-joen ja Piitime-joen latvat. 1800-luvun alkupuolisko muodostui poronhoidosta elantonsa saaneiden saamelaisten osalta selkeäksi murrosvaiheeksi.

Vaikka jälkiä peurasta kesytetyn poron hoidosta on löydettävissä Siperiasta jo 200-luvulta e.a.a. ja Pohjois-Norjastakin 800-luvulta, poronomadismi muodostui Ruotsin Lapin läntisissä osissa pääelinkeinoksi vasta 1600-luvulla. Poronomadeilla tarkoitetaan henkilöitä, jotka saivat pääasiallisen elantonsa porojen paimentamisesta. Olennaisena osana poronomadismiin kuului vaeltava elämäntapa: perhe ja yhteisö muuttivat porojen mukana eri laitumille talveksi ja kesäksi. Tornion Lappiin kuuluneella Enontekiöllä suurporonhoito on nuorta perua, se levisi sinne 1700-luvulla. Kemin Lapissa, samoin kuin Kuolan niemimaalla, poronhoito oli pienimuotoista.[33]

Mielenkiintoista tässä poropaimentolaisuuteen siirtymisen ajoituksessa on se, että se tapahtui juuri samoihin aikoihin, kun Ruotsin kruunu alkoi tukea uudisasutusta pohjoisessa. Voisi siis ajatella, että ilmiöt liittyvät toisiinsa. Aivan suoraa yhteyttä muutosprosessien suhteesta on kuitenkin vaikea osoittaa. Laajempaan poronomadismiin siirryttiin peurakannan vähentyessä 1600-luvulla. Uudisasutusta puolestaan lisäsi Västerbottenin rannikkoseutujen väestönkasvu vasta 1700- ja 1800-lu-

---

32 Siikala 1997, 25–26.

33 Mm. Kortesalmi 2003, 562–564; Poronhoidossa tapahtuneita muutoksia on viime vuosina tutkittu ahkerasti. Väitöskirjoista mm. Heikkinen 2002 ja Ruotsala 2002. Ks. myös Tuisku 1999 ja Pennanen 2000.

vuilla. Ruotsin valtion roolin aktivoituminen ja pyrkimys Lapinmaan haltuunottoon nimenomaan 1600-luvulla onkin nähtävä loogisena jatkeena maan harjoittamalle alueellisen laajenemisen politiikalle. Kuten tunnettua, Ruotsi levittäytyi vuosisadan aikana niin itään kuin kaakkoon sekä etelässäkin Keski-Eurooppaan asti. Pohjoisessa Ruotsin päätavoitteena oli saada osa kalaisasta ja kaupalle edullisesta Jäämeren rannasta, mutta hanke kariutui ja Ruotsin pyrkimys Jäämerelle päättyi siihen.

Varsinainen poronomadismin huippukausi Pohjois-Ruotsissa ajoittui 1750-luvulta vuosisadan loppuun eli samaan aikaan, kun uudisasutus eli yhtä huippukauttaan. Tällöin vielä saamelaisilla oli hallitseva asema Lapinmaan kaupassa ja taloudessa. 1850-luvulle tultaessa tilanne oli täysin toinen. Poropaimentolaisuutta harjoittavan saamelaisväestön määrä laski ja yhteisön sisäinen rakenne muuttui. Sitä, miksi poronomadismin valtakausi murtui juuri 1800-luvun puolivälissä Ruotsin Lapissa, on selitetty monella tavalla. Aikaisemmin yleisenä ja ikään kuin itsestään selvänä selityksenä on pidetty valtion harjoittaman uudisasutuksen leviämistä ja poronomadien kilpailua uudisasukkaiden kanssa. Sittemmin tämä tulkinta on osoittautunut kestämättömäksi. Brittiläisen sosiaaliantropologin Tim Ingoldin mukaan muutoksen syyt ovat löydettävissä poronhoitoyhteisöjen sisäisestä dynamiikasta ja muutoksista siinä. Poronomistuksen monopolisoituminen johti siihen, että yhä harvemmat omistivat poroja ja yhä suurempia tokkia. Näin myös yhä harvemmat käyttivät alueen laitumia. Tilanne johti yhteisön väkimäärän vähentymiseen: osa heistä, joita porotalous ei enää kyennyt elättämään, siirtyi uudisasukkaiksi. Myös norjalainen kansatieteilijä Ørnulv Vorren on sitä mieltä, että poronomadismin heikentyminen johtui yhteisöjen sisäisestä muutoksesta. Sen taustalla oli kollektiivisen pyyntitalouden muuttuminen yksityisomistukseen perustuvaksi poronomistukseksi, mikä hajotti vanhan yhteisöjen taloudellisen yhtenäisyyden. Venäläinen kansatieteilijä A. M. Khazanov puolestaan on nostanut esiin saamelaisten harjoittaman suoran ja epäsuoran kaupan ja vuorovaikutuksen uudisasukkaiden ja kaupunkien porvareitten kanssa ja todennut, että kaupassa tapahtuneet muutokset muuttivat koko poronomadismin luonnetta. Monet tutkijat, kuten Vorren, ovat selittäneet poronomadismin alasajautumisen syyksi siirtymistä vaihdantataloudesta rahatalouteen. On myös todettu, että juuri kauppa edesauttoi saamelaisten

keskinäistä tuloerojen kasvua, suurporonomistajien luokan syntyä ja vähensi poronomadismista elantonsa saaneiden määrää.[34]

Ruotsalaisen tutkijan Roger Kvistin mukaan kaupan keskittäminen kaupunkien porvareiden käsiin vuoden 1846 määräyksellä johti saamelaisten hallitseman lapinkaupan heikentymiseen. Samalla vuotuisten markkinoiden merkitys hiipui ja pysyvät kauppapuodit alkoivat nousta myös pohjoiselle maaseudulle. Muun muassa Jokkmokkissa oli 1840-luvulta lähtien ympäri vuoden avoimia kauppapuoteja. Saamelaiset harjoittivat kuitenkin kauppaa, mutta nyt he joutuivat myymään ja vaihtamaan tavaroitaan talosta taloon. Samaan aikaan myös talonpojat alkoivat harjoittaa kauppaa. Poronomadismin valta-alueilta Luulaja-joen latvoilta oli käyty aktiivista kesäkauden kauppaa myös rajan yli Norjan rannikolle: ruotsalais-norjalaisen lapinkomitean mukaan 1840-luvulle tultaessa saamelaiskauppa rajan yli oli vähäistä.

Myös kaupantekomalli muuttui. Talonpoikien ja porvareiden välinen kauppa oli perustunut tavaranvaihtoon tai luotolla myyntiin. Saamelaisten kohdalla käytiin vain vaihtokauppaa ja he olivat näin turvatummassa asemassa kuin talonpojat. Tilanne alkoi muuttua saamelaisten osalta 1820-luvulta lähtien rahatalouteen siirtymisen myötä, ja Kvistin mukaan kaupantekomalli alkoi pohjoisessa muistuttaa Etelä-Ruotsissa harjoitettua kauppaa. Myös Norjan ja Ruotsin väliset rajoitukset ruotsalaisten porojen laiduntamisesta (1843) Norjan puolella olivat omiaan heikentämään poronomadismia.[35]

2. Lapsikauppaa kalotilla

Norrbottenin ja Pohjois-Norjan välisiin rajanylityksiin liittyi 1800-luvun alkupuolella eräs mielenkiintoinen ilmiö: suomenkielisiä lapsia myytiin Ruotsin ja suomen rajaseudulta kasvattilapsiksi Ruijan norjalaisille ja saamelaisille. Agraariyhteisöissä kasvattilapsijärjestelmä ei sinänsä ollut outo ilmiö: päin vastoin järjestelmä oli yleinen ja yleisesti

[34] Ingold 1980, 78–81, 201–207; Vorren 1977, 5–12; Khazanov 1984, 73, passim.; Kvist 1986, 19–21.

[35] Kvist 1986, 24–28, 32.

Norrbottenin saamelaisia Sorselesta vuonna 1871. Kuva on julkaistu Gustaf von Dübenin teoksessa Om Lappland och Lapparne 1873.

hyväksytty sosiaalihuollon muoto 1800-luvun alkupuolen yhteiskunnassa. Erikoista kveenilasten kasvateiksi antamisessa oli kuitenkin se välitystoiminta, jota Ruotsin Lapin saamelaiset harjoittivat.

Pohjois-Ruotsissa asuvat vanhemmat antoivat Jäämerelle kulkevien saamelaisten mukaan lapsiaan ehdolla, että nämä sijoitettaisiin ruijalaiseen perheeseen. Saamelaiset kuljettivatkin lapsia ja myivät tai jättivät heidät sitten perille päästyään taloihin. Tämäntyyppistä välityskauppaa harjoitettiin ainakin 1840-luvulle saakka. Etenkin papit alkoivat kiinnittää asiaan huomiota, kun epäiltiin että lapsia olisi myös varastettu myytäväksi ja että saamelaiset olisivat ostaneet lapset vanhemmiltaan. Vuodelta 1801 tiedetään tapaus, jossa kaksi saamelaista tuli pohjoisnorjalaiseen Prestebakkenin kylään mukanaan 12–14-vuotias kveeni-

poika, jonka he halusivat myydä rengiksi. Myytävien lasten hinta liikkui yleensä 10–15 riikintaalarin välillä. Saamelaiset pitivät rahan korvauksena lasten kuljetuksesta ja muista kuluista. Maksu voitiin suorittaa myös tavaroina. Vuodelta 1845 on Lyngenistä tieto, jonka mukaan 1830-luvun alussa Ruijaan tulleista kveeneistä osa jätti lapsensa kasvattilapseksi norjalaisiin tai saamelaisiin perheisiin. Yleensä lasten luovuttamisen taustalla olivat köyhyys ja nälänhätä.[36] Myös Enontekiön kirkkoherra Erik Grape viittaa 1700-luvun lopussa kirjoittamassaan kertomuksessa Enontekiön seurakunnan oloista, että nimenomaan suomalaiset saattoivat antaa lapsiaan Norjaan, mutta saamelaiset eivät.[37] Tämä kertoo siitä, että uudisasukkaiden talous oli heikommissa kantimissa kuin saamelaisten, mutta myös uudisasukkaiden suuremmasta lapsiluvusta tai heikentyneistä mahdollisuuksista työllistää kotonaan tai lähitaloissa jälkikasvuaan.

Lapsikauppaa harjoitettiin etenkin Tromssan ja Narvikin välisellä alueella Ofotenin, Ibestadin ja Balsfjordin alueilla,[38] mistä yhteydet Ruotsiin olivat hyvät: kaksi erilaista talousaluetta, yhtäältä voin ja lihan tuottajat, toisaalta jauhojen kuljettajat ja kalan tuottajat, kävivät kummallekin osapuolelle edullista vaihtokauppaa. Ibestadin pastori B. Blom kirjoitti keväällä 1897 aiheesta norjalaiseen Morgenbladetiin kirjoitussarjan ”Menneskehandel i Norge i vort Aarhundrede”. Hän todisti rippikirjoja ja kirkonkirjoja hyväkseen käyttäen, että ihmiskauppaa oli ”kirjaimellisesti” Norjassa harrastettu 1800-luvun alkupuolella. Konfirmoitujen luettelosta oli löydettävissä useita norjalaisissa perheissä asuvia nuoria miehiä ja naisia, joiden syntymäpaikka oli Ruotsi. Näitä Norjaan vuonna 1810 kuljetettuja ja kaupattuja oli muun muassa 19-vuotias Johannes Olsen. Seuraavana vuonna rippilasten joukossa oli useampia kaupattuja: 20-vuotias Johannes Pedersen, 19-vuotias Maria Henriksdotter ja 23-vuotias Peder Hansen. Jälkimmäinen oli myyty norjalaisille viidestä riikintaalerista. 20-vuotias Eva Johnsdotter puolestaan oli myyty 2-vuotiaana John-nimiselle norjalaiselle – näin tuli Evasta Johnsdotter: omien vanhempien nimet eivät olleet tiedossa. Evan

---

36 Qvigstad 1922, 27.
37 Grape 1803–1804, 12.
38 Qvigstad 1922, 27; Guttormsen 2001, 26.

kanssa samaan aikaan konfirmoitiin Berith Adamsdotter, joka oli ostettu 7-vuotiaana. Vuonna 1814 kaupattuja lapsia oli rippikoulussa 21-vuotias Anders Olsen ja 22-vuotias Henrik Henriksen, josta oli maksettu lehmä.[39] Kaupattavat lapset tuotiin Norrbottenin läänistä Pohjois-Ruotsista Jukkasjärven tienoilta, missä köyhyys pakotti vanhempia luopumaan lapsistaan.[40]

Tuolloinen Ibestadin kirkkoherra Gunnar Berg oli ilmoittanut tapauksista maaliskuussa 1812 Finnmarkin viranomaisille ja lapsikauppa vähenikin tai muuttui salakuljetukseksi. Kun Berg kuoli 1828, lapsikauppa jatkui taas vilkkaana.[41] 1830-luvun katovuodet lienevät kiihdyttäneet lasten vientiä. Kirkonkirjoista saaman tiedon lisäksi Ibestadin pastori Blom sai tietoja kauppalapsista haastattelemalla alueen rahvasta. Hän saikin selville useita lapsia, jotka oli tuotu tällä tavalla Norjaan.[42] Tarinan mukaan Sara Hansdotter Ylitalon talosta Sopperosta oli ollut nelivuotias, kun hänet oli ryöstetty kotinsa läheisyydestä. Koska kodin läheltä oli löydetty suden jälkiä, suden pelättiin vieneen tytön. Viejä oli kuitenkin saamelainen, joka oli kuljettanut tytön Norjan tuntureille ja vaihtanut hänet kaksivuotiseen vuoheen Stordalenissa Norjan rannikolla. Sara oli asunut kasvattivanhempiensa luona aina näiden kuolemaan saakka ja mennyt sitten piiaksi. Aikuistuttuaan hän oli mennyt piiaksi norjalaisen Jo Ottersenin luo ja ajan oloon pariskunta oli avioitunut. Vuosien päästä Saran veli oli sattumalta saanut vihiä mahdollisesta sisarestaan ja näin Sara, joka oli täysin unohtanut suomen kielen, pääsi selville taustastaan. Myös toisessa tapauksessa veli ja sisar, jotka molemmat oli annettu saamelaisen vietäväksi ja myyty jauhoista ja viinasta, tapasivat ikääntyneinä toisensa. He olivat lähtöisin Pajalasta.[43]

Eräs pastori Blomin haastattelema muistelija oli itsekin kauppalapsi. Kertoessaan tarinaansa Lars oli 70-vuotias. Hän oli Tornionjokivarren alueelta lähtöisin oleva kveeni eli suomenkielinen. Sitä, miksi hän joutui kaupatuksi, hän selitti sillä, että hänen isänsä oli toisessa aviossa ja hänen suhteensa äitipuoleen ei ollut hyvä. Aivan köyhästä perheestä hän

---

39 Morgenbladet extanumer 5/3.1.1897.
40 Schöyen Carl, ”Menneskehandel”. Verden Gang nr 101, 1909.
41 Morgenbladet extranumer 5/3.1.1897.
42 Morgenbladet extranumer 9/16.1.1897.
43 Lidman 1959, 75–82.

ei ollut lähtöisin eikä häntä annettu nälän takia. Lars kertoi, että hänen setänsä oli Haaparannassa kauppiaana ja tätinsä oli ”hyvässä asemassa” Tukholmassa. Isän pään Larsin luovuttamiseksi käänsi Sarre-Per -niminen saamelainen, joka kolme päivää kehui Norjan oloja ihaniksi. Norja oli kuin Amerikka! Vihdoin isä myöntyi ja poika lähti Sarre-Perin mukaan lapinkylään keväällä hankien ollessa vielä kantavat. Sinne päästyään Larsin vaatteet vaihdettiin. Hänet puettiin vanhaan lapinpukuun ja pantiin pulkkaan ja matka kohti Norjan tuntureita alkoi. Elettiin 1830-luvun puoliväliä.

Lars-poika oli tuolloin kahdeksanvuotias. Hän kärsi nälästä, hänelle ei annettu päivittäin kuin kauhallinen ”särvintä”, jota hän kävi pyytämässä saamelaispiialta. Lisäksi hän pelkäsi Sarre-Periä. Hän yritti karata, mutta tämä sai hänet kiinni ja varoitti yrittämästä uudelleen karkuun. Kesän tullessa saamelaiset olivat jutanneet Lars mukanaan jo Norjan tunturiylängöille. Hän oppi koko joukon saamen kieltä ja pystyi seuraamaan sitä, mitä nämä puhuivat. Syksyn tultua Larsia lähdettiin viemään Savangerin vuonon rantakylään. Kiinnostuneita ostajia toki oli, mutta kun ostajat näkivät laihan ja pienen Larsin, he eivät suostuneetkaan kauppoihin. Sarre-Per manasi, että jos hän joutuu viemään pojan takaisin Ruotsiin, niin henki lähtee. Seuraavassakaan kylässä myynti ei onnistunut ja säilyttääkseen henkensä pelästynyt Lars yritti jälleen karkuun, mutta hänet löydettiin piilosta ja lähdettiin viemään seuraavaan paikkaan. Siellä hänet osti norjalainen isäntä viljalla ja kannullisella viinaa. Tässä perheessä Lars asui 21-vuotiaaksi asti. Hänelle kävi hyvin. Häntä kohdeltiin hyvin ja talon emäntä oli hänelle kuin oma äiti.[44]

Pastori Blomin haastatteleman Larsin mukaan Sarre-Per oli henkilö, joka paitsi välitti lapsia vanhempien toivomuksesta, myös ryösti heitä. Suosittuja olivat ruotsalaiset 6–12-vuotiaat pojat. Sarre-Per nappasi heidät toisessa kädessä puukko ja toisessa kädessä liina. Sillä suljettiin pikkupoikien suut, etteivät nämä kirkuisi.[45]

Pastori Blom julkaisi Morgenbladetissa todisteeksi vielä Ibestadin nimismiehelle osoitetun kirjeen 12. päivältä kesäkuuta 1812. Siinä kirjoittaja vouti Krogh kertoo ruotsalaisten lasten ostosta lappalaisrengiltä

---

[44] Blom B., ”Menniskehandel i Norge”, Morgenbladet extranumer 9/16.1.1897.
[45] Morgenbladet extranumer 9/16.1.1897.

10 riikintaalarilla ja pyytää nimismiestä puuttumaan asiaan. Oletettavasti tämä kirje oli seurausta pastori Gunnar Bergin ilmoituksesta. Ehkä asioihin puuttuminen saikin aikaan parannuksen, ainakaan kirkonkirjoihin ei tullut kirjattu uusia Ruotsissa syntyneitä kasvattilapsia. Blomin mukaan on kuitenkin merkkejä siitä, että lasten välitystä rahasta tai tavarasta olisi tapahtunut 30–40 vuoden ajan aktiivisesti. Kun papilta kysyttiin jatkuuko kauppa edelleen (elettiin vuotta 1897), pappi totesi, ettei usko. Mutta samaan hengenvetoon hän kertoo, kuinka hänelle tarjottiin kasvatettavaksi pientä köyhää saamelaispoikaa. Se, miksi lapsia välitettiin juuri Ibestadiin, selittää pastori helpolla tuloreitillä Ruotsista Jukkasjärven kautta. Moraalinen puoli asiassa oli problemaattisempi. Pastori ei kuitenkaan ryhtynyt tuomitsemaan kauppaan osallistuneita suoralta kädeltä: tilaisuus teki varkaan. Pappi kertoo vuoteen 1837 ajoittuvasta tapauksesta, jolloin talon isännän ollessa poissa kotoa emäntä otti saamelaisrengiltä taloon kasvattilapsen. Vasta myöhemmin renki tuli vaatimaan hintaa lapsesta. Sitä hän ei kuitenkaan enää saanut.[46]

Kesäkuussa 1812 käsiteltiin puolestaan Ibestadin seutua järkyttänyttä kasvattilapsen murhaa Astafjordin käräjillä. Kyse oli 13-vuotiaan Gabriel Isaksen -nimisen rengin löytymisestä kuolleena rannalta. Kävi ilmi, että poika oli kveeni, joka oli kolme vuotta aiemmin tullut saamelaisen välittämänä Norjaan. Gabrielin oli ostanut kahdeksalla riikintaalarilla tuolloin 32-vuotias Johannes Jensen, joka omisti maalaistalon vaimonsa kanssa. Koska Jensenillä ei ollut tarpeeksi rahaa, hän antoi viisi taalaria rahana, lampaan ja yhden vuohen pojasta. Gabriel ei sopeutunut oloihin ja hänestä tuli varas ja pahantapainen lapsi. Hänen arveltiin sittemmin pyrkineen takaisin Ruotsiin. Tutkinnassa ilmeni, että isäntä itse oli surmannut rengin suutuksissaan ja niin Johannes Jensen tuomittiin menettämään päänsä.[47]

Mielenkiintoisen lisänsä tähän lapsikauppakeskusteluun antaa tieto siitä, että Lars Levi Laestadius olisi ottanut asiaan kantaa. Erään tiedon mukaan hän kirjoitti Ruotsin viranomaisille, että lasten kuljetus tuli sal-

---

[46] Morgenbladet extranumer 13/8.1.1897.

[47] Morgenbladet extranumer 13/8.1.1897; Verdens Gang nr 86, 1909; Eriksen 1981, 113.

lia: muutoin nämä kuolisivat nälkään.[48] Laestadius otti kantaa käytyyn keskusteluun julkaisemalla artikkelin 1838 Norrlands-Postenissa, jossa hän viittaa norjalaisten viranomaisten keskuudessa nousseeseen kohuun lapsikaupasta. Laestadiuksen mielestä asiaa pohtineet eivät tunteneet pohjoisen oloja, jonka vuoksi oli levinnyt käsitys, että täällä harjoitettiin suoranaisesta orjakauppaa. Käsitys oli papin mielestä virheellinen: koko kaupassa oli kyse pikemminkin lastensuojelutoimenpiteestä (barnhertighetswerk) kuin kaupasta. Lapsettomat vuonojen perheet ottivat yksinkertaisesti vain köyhien lapsia kasvateikseen. Olosuhteet pohjoisissa pitäjissä olivat sellaiset, etteivät lasten vanhemmat kyenneet korvaamaan saamelaisille lasten kuljetusta uuteen kotiin, jolloin saamelaiset saivat kuljetus- ja ylläpitokulut perille päästyään kasvattivanhemmilta: ”så oskyldig är hela denna Barnhandel”, niin viatonta koko lapsikauppa oli! Laestadius lisää, että lapset saivat uusissa kodeissaan paremman hoidon kuin koskaan kotonaan ja että ilman taloudellista pakkoa vanhemmat eivät luopuisi lapsistaan.[49] Laestadius tiesi mistä puhui. Hän itse oli lähtöisin hyvin köyhästä, suorastaan kurjasta uudismökistä. Laestadius on muistellut, että hänen kotiseudullaan Arjeblogissa lapset kasvatettiin mitä suurimmassa ”viheliäisyydessä”, mutta niin halveksittuja ja repaleisia kuin Lars ja veljensä Petrus, ei koko pitäjässä ollut: kukaan ei edes halunnut tunnustaa, että oli tekemisissä heidän kanssaan. Isä oli juovuspäissään kiivasluontoinen ja pahapäinen, saamelaislähtöinen äiti oli puolestaan syrjäänvetäytyvä ja uskonnollisuuteen taipuvainen. Taistelu leivästä oli kovaa: toisinaan vanhemmat lähtivät etsimään ruokatarvikkeita kauempaa ja pienet pojat jätettiin yksin kotiin päiväkausiksi. Varmuuden vuoksi heidät sidottiin naruilla kiinni: toinen pöydän jalkaan, toinen uuninpankon pylvääseen.[50]

Se, mikä selittää lasten välitystä nimenomaan Ibestadin alueelle pastori Blomin esittämän helpon kulkuväylän ja Laestadiuksen esittämän nälänhädän uhan lisäksi, on myös alueen elinkeinorakenne. Paikkakunta oli vahvasti maatalousvoittoista ja perhekoot suurempia kuin esimer-

---

48 Eriksen 1981, 114.

49 L-L. Laestadius, ”Om Communikationen mellan norra delarne af Swerige och Norrige. Frågan om Barnhandeln”. Norrlands-Posten nro 18, 1838.

50 Mm. Maunu 1891, 4–6.

kiksi Altassa tai Etelä-Varangissa. Kahdeksan lapsen perheet eivät olleet harvinaisuuksia. Maalaistalot tarvitsivat paljon miestyövoimaa ja siksi toisella kymmenellä olleet lapset olivat kysyttyjä. Vuonna 1865 Ibestadin pitäjän perheissä oli kaikkiaan 196 kasvattilasta, 105 poikaa ja 91 tyttöä, eli 3,4 % pitäjän asukkaiden kokonaismäärästä. Vastaavana aikana Itä-Ruijassa Etelä-Varangin pitäjän väestöstä kasvattilasten osuus oli 3,1 %, joten kohua herättäneessä Ibestadissa ei ollut poikkeuksellisen paljon kasvattilapsia.[51]

Lasten antaminen kasvateiksi kielii vanhempien taloudellisesta ahdingosta ja halusta turvata lapsilleen paremmat toimeentulomahdollisuudet. Samalla paine kotona helpottui, syöjiä oli vähemmän. Toisaalta toisella kymmenellä ollut lapsi oli jo tavallisestikin töissä kotiseudun tiloilla. Lähetetyt lapset eivät sijoittuneet kotiseudun taloihin. Kasvattilapset olivat samalta seudulta kuin muukin Norjaan muuttava väki: Ruotsin ja sittemmin Suomen Lapista. Saattoi myös olla, että lapset toimivat airueina: heidän peräänsä voitiin lähettää muita perheenjäseniä. Tilannetta voitaisiin lasten sopeutumisen kannalta verrata sotavuosina 1941–45 Ruotsiin ja Tanskaan lähetettyjen ja sinne jääneiden sotalasten tilanteeseen. Kveenilasten osalta kävi samalla tavalla. Erään tiedon mukaan kveenilapset eivät halunneet tulla palautetuksi kotimaahansa. Norjalaisten mukaan siksi, että heitä kohdeltiin enimmäkseen hyvin norjalaisissa perheissä.[52] Käytännössä lapsilla ei ollut vaihtoehtoja, puutteessa elävään perheeseen palaaminen saatettiin kokea nöyryyttävänä ja häpeällisenä. Se, että pastori Blom avasi lastenmyynti-keskustelun 1890-luvulla, on sinänsä kiinnostavaa. 1800-luvun lopulla lastensuojelu nousi etenkin lasten teollisuustyön johdosta aikakauden kuumaksi puheenaiheeksi. Aihe oli siis mitä ajankohtaisin.

Koko käsitteellä ”lapsuus” on oma pitkä historiansa. On sanottu, että 1500- ja 1600-luvuilla myönnettiin, että ”lapsuus” on olemassa. John Locken teos *Some Thoughts Concerning Education* (1693) on yksi osoitus ”lapsuuden” eriytymisestä. Valistuksen aikana 1700-luvulla Rousseaun käsitys siitä, että lapsi on jotain erityistä ja tärkeää sellaisenaan, oli läpilyönti tässä ajattelussa. Yleisemmin lapsuuden synty on

---

[51] Folketellinga 1865 Ibestad. UBT; Folketellinga 1865 Sörvaranger. UBT.

[52] Qvigstad 1922, 27.

Kartta 4: Poronomadien kulkureitit Pohjoiskalotilla 1751–1852

kytketty painokoneen, lukutaidon ja modernin yhteiskunnan kehittymiseen. On sanottu, ettei ”lapsuus” olisi voinut syntyä ilman ajatusta, että jokainen yksilö on sinänsä tärkeä. Lapsuuden huippukautena tutkijat ovat pitäneet vuosien 1850–1950 välistä ajanjaksoa. Tuolloin länsimaisen kulttuurin läpi löi ajatus, että kaikki lapset oli koulutettava, lapset eivät saaneet työskennellä esimerkiksi tehtaissa, heidät puettiin lapsille suunniteltuihin vaatteisiin, heille julkaistiin omaa kirjallisuutta ja heillä alkoi olla omia huoneita.[53]

Muuttuva asennoituminen lapsiin ja lapsuuteen on selvästi nähtävissä norjalaisessa lehtipolemiikissa. Toisaalta Blomin puheenvuorot voidaan liittää 1800-luvun lopun nationalismi-innostukseen. Norjassa elettiin voimakkaan norjalaistamisvaiheen aallonharjalla. Kertomukset moraalittomista kveeneistä, jotka hylkäsivät lapsensa ja kelvottomista saamelaisista, jotka välittivät lapsia rahasta, olivat oivallista materiaalia Norja-intoilijoille.[54]

Kaiken kaikkiaan lapsikauppa oli määrällisesti marginaalinen ja alueellisesti rajautunut ilmiö. Kuten sanottua lasten kasvatiksi antaminen ei ollut 1800-luvun arvomaailmassa moraalisesti tuomittavaa. Lasten työntekoon niin ikään suhtauduttiin sallivasti ja rohkaisevasti. He joutuivat kantamaan vastuun itsestään jo pieninä. Köyhien tai tavallisen rahvaan lasten turvattomuutta kuvaava esimerkki on esimerkiksi se, että kun yltäkylläisesti varustettu ranskalainen tutkimusmatkailijaseurue Lars Levi Laestadius mukanaan lähti Pohjois-Norjan Kåfjordista kohti Karesuvantoa syksyllä 1838, matkaseurueen kannoille liittyi nuori tyttö, joka oli ollut Kåfjordin ruukissa kesän töissä ja oli palaamassa Tornioon pienine säästöineen, sekä orpo poika, joka kulki seurueen mukana Karesuvantoon.[55]

Norjalaisissa lehdissä käyty keskustelu lapsikaupasta osoittaa hyvin aikakautensa muuttuvia käsityksiä lapsen paikasta perheessä, yhteisössä

---

[53] Lapsuuden käsitteen muotoutumisesta 1500–1600-luvulla ”pienestä aikuisesta” ”lapseksi”ja siihen liittyvistä merkeistä, kuten vaatetuksen, leikkien, koulunkäynnin ja lukutaidon kehittymisestä eri yhteiskuntaluokissa sekä 1700–1800-luvulla käsitysten muuttumisesta perheinstituution, moraalin ja seksuaalisuuden alueilla ks. Ariès 1982, 47, 66–78, 90–91, 121, 127, 147, 186–194, 227–274; Postman 1985, 21, 36, 44–45, 53, 64.

[54] Ks. Morgenbladet 13/8.1.1897.

[55] Marmier 1838 (1999), 27.

Parkajoen Kallan talo Muonionjoen varrella Norrbottenissa. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1933. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

ja yhteiskunnassa. Vaikka Suomessakin alettiin 1800-luvun alkupuolella keskustella aikaisempaa aktiivisemmin ilman vanhempia elävien lasten asemasta,[56] maaseudulla elettiin vielä pitkään orpojen ja turvattomien köyhien lasten huutokauppaamisen aikaa. Viranomaiset tiedottivat, että etenkin syrjäisillä seuduilla lapsia kulki joukoittain kerjäämässä. Ensimmäinen tilasto lapsista, jotka olivat orpokodeissa tai kasvattina perheissä, koottiin Suomessa vuonna 1805. Yhteensä näitä lapsia oli runsaat 8 000, 7 100 maaseudulla ja 900 kaupungeissa.[57] Useimmiten köyhät ja orvoksi tai hylätyksi jääneet lapset huudettiin maaseudulla halpaan hintaan taloihin kunnantaloilla pidetyissä huutokaupoissa muiden köy-

[56] Ks. Pulma 1987, 29–40.
[57] Fougstedt, Raivio 1953, 38–47.

hien ja ”vaivaisten” tapaan. Ruodulla kierrättämisen järjestelmä oli perua 1700-luvulta, ja sitä harjoitettiin Suomessa aina 1920-luvulle saakka pitäjissä, missä ei ollut vaivaistaloja. Huutolaislapsen elämä oli erittäin raskasta sekä fyysisesti että henkisesti. Huudettavat lapset saattoivat olla vain 2–3-vuotiaita orpoja, jotka pantiin töihin heti kun kynnelle kykenivät. Heidän ruokansa oli useimmiten heikompaa ja niukempaa kuin muun talon väen ja heidät erotti ryysyistä.[58]

3. Laestadiuksen valtakunta

Paitsi porotokat ja välitettävät lapset ylittivät pohjoisia rajoja myös maallikkosaarnaajat ja sanankuulijat. Pohjoiskalottia ravisteli 1800-luvun alkupuolella uskonnollinen liike, jota alettiin sen johtajan Lars Levi Laestadiuksen mukaan kutsua sittemmin lestadiolaisuudeksi. Aikalaiset kutsuivat liikettä herännäisyydeksi, uskonnolliseksi lahkoksi tai lukijaisuudeksi sekä vuosisadan jälkipuoliskolla siihen kuuluvia hihhuleiksi. Termiä on selitetty sillä, että ”lahkon” hartaushetkissä kuului ”hih ja huh” -huutoja. Liikkeessä mukana olleet kutsuivat itseään kristityiksi ja viimeistään 1800-luvun loppupuolella lestadiolaisiksi.[59] Herätysliikkeen ensimmäistä vaihetta tutkijat ovat alkaneet kutsua alkuherätykseksi. Sen voidaan sanoa alkaneen keväällä 1846 ja päättyneen 1850-luvun puoliväliin, jolloin liike ehti vakiinnuttaa asemansa Ruotsin ja Suomen rajapitäjissä sekä Pohjois-Norjassa. Liike voimistui jälleen 1860-luvulta lähtien laajaksi, Pohjoiskalotin rajat ylittäväksi herätysliikkeeksi.[60] Lestadiolainen alkuherätys oli leimallisesti Pohjoiskalottiliike, kalotin ensimmäinen maalaisrahvaan joukkoliike.

Juuri herätyksen alkuaikoina Ruotsin puolen pitäjiä kiersi kruununvouti H. W. Hackzell, jonka matkakuvaukset julkaistiin sittemmin Norrbottens Posten -lehdessä. Vuonna 1848 Hackzell oli Ruotsin Karesuvannossa ja Jukkasjärvellä, jossa liike oli saanut jo kannatusta. Hän kertoo lyhyesti raportissaan, kuinka alueen saamelaisväestö oli raitis-

---

58 Eenilä 1973, passim.

59 Gebhard Hannes, ”Lestadiolaiset eli n.k. hihhulit”. Valvoja 1890, 228–238.

60 Raittila 1976, 41.

Kartta 5: Lestadiolaisen herätysliikkeen levinneisyysalue 1840-luvulla

tunut ja muutenkin muuttunut: muuan varakas saamelainen oli tilannut omalla kustannuksellaan paikkakunnalle kirjoja 200 riksin arvosta (se oli puolet Karesuvannon kirkkoherran vuosipalkasta). Väestön muuttunut käytös oli kruununvoudin mukaan ”kaunista hedelmää rovasti L. L. Laestadiin” uutterista ja hellittämättömistä toimista. Hackzell mainitsee myös, että Jukkasjärvellä toimi ensimmäistä vuottaan lestadiolainen lähetyskoulu, jossa opettajana toimi katekeetta ja uudisasukas Juhani Raattamaa. Opettaja oli ollut itsekin viinaan menevä, mutta nyt hän oli pysytellyt aivan raittiina.[61] Seuraavina vuosina kruununvouti ihmettelee edelleen raporteissaan väestön muuttuneesta käytöksestä Sopperossa, Jukkasjärvellä, Karesuvannossa ja Pajalassa: viinanjuonnista oli luovuttu, käräjillä käsiteltyjen asioiden määrä oli romahtanut, aikuiset ottivat kirjat käsiinsä ja lapsia pantiin kouluun. Kruununvouti alkoi kuitenkin huomata liikkeessä myös kielteisiä piirteitä: mukana oli hyvin kiihkeitä kannattajia, jotka väkipakolla yrittävät käännyttää epäileviä.[62]

Hackzellin raportti pohjoisten paikkakuntien uskonnollisista oloista on vuonna 1851 aikaisempaa kriittisempi. Huolimatta siitä hyvästä, mitä tämä ”lukijaisuus” on saanut aikaan, siinä on kuitenkin jotakin ”kummallista, epämiellyttävää ja vastenmielistä.” Myös pakkokäännyttämiset ja kadotukseen julistamiset pöyristyttivät Hackzellia. Kirkossa ”ulvomiset” ja itkeminen ja kaikki muu meteli toi hänelle mieleen hullujenhuoneen. Huonona puolena Hackzell näkee myös taloudellisen toimeliaisuuden vähenemisen Tornionjokilaaksossa. Kun väki oli herennyt viinanjuonnista, se oli siirtynyt ylenmääräiseen kalliin kahvin juontiin. Yleensä seurat järjestävä talo tarjosi lukuisalle sanakuulijoiden joukolle ruokaa ja kahvia ja saattoi joutua lähes puille paljaille. Kokonaiset kyläkunnat ja palvelijat kulkivat viikkokausien ajan kuuntelemassa pappien saarnoja ja työt jäivät tekemättä.[63]

---

[61] Från Enontekis och Karesuando Lapmark, kirj. H. W. Hackzell. Norrbottens Posten 11.3.1848 ja 18.3.1848; Lähetyskoulusta ja saamelaisten alkeisopetuksesta ks. Miettinen 1943, 211–248.

[62] Kronofogden Hackzells Embets Rapport. Norrbottens Posten 31.3.1849, 20.4.1850 ja 27.4.1850.

[63] Kronofogden Hackzells Embets Rapport. Norrbottens Posten 26.4.1851 ja 3.5.1851, 8.5.1852, 15.5.1852 ja 22.5.1852.; Ks. myös Miettinen 1945, 233–255.

Hackzellin kriittiseksi kääntynyt suhtautuminen kertoo laajemminkin viranomaisten suhtautumisesta lestadiolaisiin. Suhteesta kertoo myös se, että alkuvaiheessa lestadiolaisten sanotaan pitäneen salassa öiseen aikaan kokouksia viranomaisten pelossa myös alempana Tornionjokilaaksossa Suomen puolella.[64]

Laestadiuksen kovat saarnat kirkon ylläpitämää tapakristillisyyttä vastaan korvensivat monen kirkonmiehen ja uskovaisena itseänsä pitävän virkamiehen ja kansalaisen mieltä. Laestadius julisti, että juuri tapakristityt olivat pahimpia käännytettäviä, koska heillä ei ollut sydämen kristillisyyttä. Kirkkoherra kutsuikin heitä raittiiksi juomareiksi, siveiksi huoriksi ja rehellisiksi varkaiksi. Yhtenä osoituksena hengellisestä pimeydestä ja pappien pinnallisuudesta Laestadius piti sitä, että ”koskaan ennen ei ollut tapahtunut, että joku hengellisesti murheellinen sielu olisi tullut papin tykö pyytämään valistusta ja lohdutusta”.[65] Kruununvouti Hackzellin Norrbottens Postenissa olleisiin kertomuksiin Laestadius vastasi syyskuussa 1851. Hän myönsi, että ”lukijaiset” häiritsivät herran hartautta, mutta totesi samalla kruununvoutia elähdyttävän oikeauskoinen kiivaus ja ”järkeisuskovaisuus”, tämän uskonnollinen vakaumus oli lisäksi horjuva ja rakennettu petolliselle perustalle. Laestadiuksen mukaan oikeat luterilaiset luulivat tulevansa autuaiksi ilman katumusta, ilman parannusta, ilman hengellistä surua, ilman omantunnon levottomuutta ja ilman sitä murhetta, joka on ”Jumalan mielen jälkeen”. Tämän takia lukijaisuus tuntui viranomaisista niin epäilyttävältä, salaperäiseltä, haaveilevalta ja jopa vahingolliselta.[66]

Viranomaisten ensimmäisen huomion kiinnittivät ennen muuta kirkoissa jumalanpalvelusten aikana esiintynyt levottomuus. Eräs osoitus virkavallan aktivoitumisesta oli Ylitorniolla maaliskuussa 1852 pidetty piispantarkastus. Kyseessä oli sekä kyseisen pitäjän että pohjoisen liitosalueen ensimmäinen piispantarkastus. Kaksi vuotta aiemmin Suomen Lappi oli siirretty Turun arkkihiippakunnasta Kuopion hiippakuntaan. Piispa R. V. Frosterus (1795–1884) oli Kuopion hiippakunnan

---

[64] Raittila 1976, 22.
[65] Huutavan ääni korvessa 1852–54 (1938), 43.
[66] Huutavan ääni korvessa 1852–54 (1938), 50–51, 404–407.

ensimmäinen piispa. Hän astui virkaansa tammikuussa 1851 eli vuotta ennen Ylitornion vierailua. Uusi piispa oli oppinut pappisuvun jälkeläinen. Hän oli väitellyt tohtoriksi vuonna 1840, oli Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran perustajajäseniä (1831) ja istui par'aikaa kansanopetusta valmistelevassa komiteassa (1852). Hänen vaimonsa oli aatelissukua, ja myös Frosterus korotettiin aatelissäätyyn 1875.[67]

Piispan tarkastusajankohdan valinta ei ollut sattuma. Juuri noihin aikoihin alkuherätyksen väki kulki ahkerasti seuroista toiseen keskuspaikan ollessa rajapitäjissä, Karesuvannossa, Pajalassa ja Suomen puolella Ylitorniolla, Muoniossa ja Kittilässä. Eräs mukana ollut on muistellut Kitkiöjoen suuria hurmoksellisia seuroja vuonna 1854, jolloin Sakon taloon oli kokoontunut kansaa joka suunnalta Kittilää, Jällivaaraa, Tärnätöä ja Matarenkia myöten. Talossa oli kaksi isoa asuinrakennusta – ne olivat kansaa täynnä – kolme lämmitettävää riihtä – ne olivat myös täynnä – ja olipa väkeä vielä isossa navetassakin. Suurella juomapadalla keitettiin saarnaväelle ruokaa, ja viilipyttyjä oli happanemassa pitkät hyllyt kukkurapäin. Makuutiloiksi laitettiin lattioille heiniä, porontaljoja ja raanuja. Saarnaajina olivat seuroissa Juhani Raattamaa ja Heikki Parkajoki eli Parka-Heikki ja "veisukorissa oli suuri veisaaja, Vinsan Kreeta, täräntöläinen, jolla oli ääni kuin miehellä, iso ja komea... ja käsikauloin siinä itkettiin ja iloittiin, hypättiin ja tanssattiin, anottiin ja anteeksi annettiin".[68] On kerrottu, että kansa oli Laestadiuksen varhaisista saarnoista aivan kauhuissaan: äpärät, staalot, viinapirut ja riettaat näyttivät kahta kauheammilta. Ja niin moni saamelainen ja suomalainen jätti viinanjuonnin, rikkoi viinaleilinsä, tunnusti porovarkautensa ja huorintekonsa: "Pimeänä kaamosaikana, jolloin taivaanvalkeat leimusivat avaruudessa ja sähisten syöksähtelivät maahan saakka, oli korkealla pohjoisessa leimahtanut toinen suuri taivaantuli, joka löi alas ja poltti syntistä kansaa."[69]

Usein kävi niin, että ennen kun saarnaaja ehti lopettaa saarnaansa oli koko seurapirtti jo voimakkaassa liikkeessä ja liikutuksessa. Muo-

---

[67] Bergholm 1984, 485.

[68] Paulaharju 1937, 300–302.

[69] Paulaharju 1937, 292–294; Laestadius ammensi saarnoihinsa aineksia paikallisesti uskontoperinteestä. Saamelaisesta uskomusperinteestä ks. Outakoski 1991 ja Pentikäinen 1994, 130–162.

nion kirkkoherra J. F. Liljeblad kirjoitti Inarin kappalaiselle J. W. Durchmanille maaliskuussa 1849, että väki tuli kirkkoon jo ennen jumalanpalveluksen alkamista ja liikuttui ”kirkon kalleudesta ja nostit semmosen äänen, joka, sittekun Jlan (Jumalan) palvelus oli alkanut – vaikka mulla ei ollut liikuttavaa saarnaa, kun en vielä saattakkan pusertaa luonnollisen taipumisen kyynelpussia – olletiki lopulla nousi semmoseen pauhuun, että vielä kuulutusten aikana en tahtonut kuulla omaa äntäni”.[70] Toiset kiittivät Jumalaa suurella huudolla, usein vielä ruumiinliikkein tehostettuna. Toiset saarnasivat suruttomille parannusta ja ”usein huomattavalla menestyksellä”. Lukemattomat salaiset synnit ja väärinteot tulivat ilmi näissä tilaisuuksissa ja sovitetuksi. Useassa eri lähteessä toistuu sama tarina, jonka mukaan eräältä tunnetulta porovarkaalta meni koko tuhatpäinen tokka, kun hän heräsi kuuliaisuuteen omantunnon äänelle.[71]

Kuulijakunnan äänekkäät liikutukset, huudahdukset, taputukset ja pystyyn hypähtelyt suorastaan säikyttivät ulkopuolisia tarkkailijoita. Kun tähän liittyi Laestadiuksen ja hänen oppilaittensa käyttämä kovaääninen kansankieli, saattoi vierailija tuntea itsensä hyvinkin turvattomaksi: jumalanpalveluksiin ei kehotettu tulemaan lainkaan sivistyneitä ihmisiä, koska siellä esiintyi sanontoja, jotka loukkaisivat heidän häveliäisyydentunnettaan ja joita kruununvouti piti sopimattomina saarnastuolissa käytettäviksi.[72] Kova kieli ei ollut kuitenkaan uutta pohjoisissa seurakunnissa, jo kirkkoherra Gabriel Tuderus 1600-luvulla käännytti saamelaisia moittimalla heitä ”lihanhimoisiksi sioiksi ja saatanan yllyttämiksi koiriksi, jotka pyrkivät vastustamaan oikeata, puhdasta ja totista jumalanpalvelusta”.[73] Nyt palattiin tuohon samaan kielenkäyttöön. Laestadiuksen mukaan kova kieli johtui siitä, että kansa oli saatava näkemään sisäiseen maailmansa: ”Juuri sielullisten voimien kiihotus on tarpeen, ennenkuin ihmisten silmät avautuvat näkemään tätä sisällistä maailmaa”.[74]

---

[70] J. F. Liljebladin kirje J. W. Durchmanille 12.3.1849, ks. Raittila 1968, 102.
[71] Tapaninen 1925, 131.
[72] Kronofogden Hackzells Embets Rapport. Norrbottens Posten 31.3.1849.
[73] Tuderus 1773 (1963), 513.
[74] Huutavan ääni korvessa 1852–54 (1938), 57.

Ruotsin Karesuvannon (Karesuandon) kirkko rakennettiin vuonna 1833. Siitä tuli lestadiolaisen herätysliikkeen tärkeimpiä keskuksia. Postikortti.

Piispa Frosteruksen matka Ylitorniolle maaliskuussa 1852 liittyi suoraan lestadiolaisen liikkeen piirissä esille tulleisiin levottomuuksiin. Norjan puolella Kautokeinossa 1852 tapahtuneen kapinan johdosta käytiin kirjeenvaihtoa Tukholman Venäjän asiamiehen ja Pietarin sekä Pietarin ja Oulun välillä. Asiamiehen raportin mukaan kautokeinolaisten fanaattisen liikehdinnän takana oli vaarallinen lahko, joka sekoitti uskontoon ”muinaislappalaista pakanuutta ja tunnisti mitä absurdimpia oppeja”. Lahko ei käyttänyt Raamattua ja käännytti väkeä väkivallalla. Lahkon kokoukset muodostuivat asiamiehen mukaan usein orgioiksi. Kirjelmässä mainitaan myös, että samansuuntainen uskonnollinen liike on levinnyt muutamia vuosia sitten myös Ruotsin saamelaisten keskuuteen ja että oli myös pelättävissä, että liike levittäytyy myös

Pohjois-Suomeen.[75] (Kautokeinon tapahtumiin palataan tarkemmin luvussa seitsemän).

Kenraalikuvernööri Mensikov vaati asiasta selvitystä Oulun läänin kuvernööriltä helmikuussa 1852 ja asiasta tiedotettiin maaliskuussa myös Kuopion uudelle piispalle Frosterukselle. Kuvernööri Lavonius ilmoitti vastauskirjeessään, ettei hän ollut kuullut Norjan liikehdinnästä, mutta sanoi tietävänsä rovasti Laestadiuksen liikkeestä. Liikkeen jäsenet osoittivat hänen mukaansa suurta suvaitsemattomuutta sekä huusivat ja tanssivat kirkossa, mutta samalla olivat hylänneet viinan ja elivät kristillisesti. Varmuuden vuoksi kuvernööri lähetti seurakuntiin kiertokirjeen, jossa hän antoi kirkoissa julkaistavaksi ankaran varoituksen epäjärjestyksen tuottajille. Samalla tuomiokapituli määräsi kappalaiselle apulaisen herännäisyyden valtaamaan Kittilään. Valituksi tuli K. F. Pfaler (1817–69), joka toimi apulaisena Kittilässä vuonna 1851 ja Muonion kirkkoherrana vuosina 1854–68.

Toukokuussa 1852 kuvernööri kertoo toisessa kirjeessään, että kyseiset kautokeinolaiset olivat Laestadiuksen lähettämien saarnaajien kiihottamina ruvenneet pitämään itseään maailman oikeina vapahtajina, hylänneet Raamatun, häirinneet kirkonmenojen aikana pappia ja karkottaneet hänet saarnastuolista. Suomen Lapin pappeja kuvernööri kehotti huolehtimaan henkilöistä, jotka olivat saaneet vaikutteita norjalaisesta lukijaisuudesta.

Piispa Frosterus antoi marraskuussa 1853 Mensikoville raportin käynnistään Ylitorniolla, Muoniossa ja Kittilässä. Laestadiusta hän kuvaa sanomalla, että hän on tunnettu ensin hartaana raittiussaarnaajana ja sittemmin yltiöpäisestä uskonharrastuksestaan ja raa'assa ja säädyttömässä äänilajissa pidetyistä saarnoistaan. Piispa myöntää liikkeen raitistavan vaikutuksen, myös rikokset olivat vähentyneet ja elämä siistiytynyt. Liike tunnusti myös Raamatun ja Lutherin kirjoitukset.[76]

Kittilän kirkossa sattui vuonna 1850 liikutuksia, joiden johdosta piika Johanna Kallo Kallon kylästä sai sakot kirkkorauhan rikkomisesta. Johanna oli tuolloin 29-vuotias. Hän oli käynyt ehtoollisella vuosittain 1846–50, mutta ei sitä ennen. Johanna avioitui seuraavana vuonna ja

---

[75] Ks. Castrén 1934, 140–148.

[76] Castrén 1934, 141–144.

muutti miehensä Johan Muodoslompolon kanssa Ruotsin puolelle rajaa. Muoniosta kymmenen kilometrin päässä Ruotsin puolella oleva Muodoslompolo oli tunnettu lestadiolaisuudestaan. Maallikkosaarnaaja Heikki Parkajoki oli sieltä kotoisin. Samoihin aikoihin myös ylitorniolaiset palvelustytöt Kaisa Juhanintytär Jolanki ja rattosjärveläinen 24-vuotias Brita Stina Antintytär Leppäniemi tuomittiin kihlakunnanoikeudessa vuonna 1852 vankilaan liikutustensa aiheuttaman häiriön vuoksi.[77]

Myös Kittilän talvikäräjillä 1860 sakotettiin piikoja kirkkorauhan rikkomisesta. Tällä kertaa sirkkalaista Sofia Lintalaa ja kinisjärveläistä Maria Rantataloa. Maria oli 38-vuotias ja Sofia 24-vuotias. Vastaavia tapauksia sattui myös Ruotsin Karl Gustafin kirkossa helluntaina 1858 ja Neder-Kalixin kirkossa seuraavan vuoden pääsiäisenä, jolloin liikutukset aiheuttivat syytteet kihlakunnanoikeudessa. Syytettynä olivat Karl Gustafissa Priita Mårdberg, Kreeta Kaisa Huru ja eräs palvelijatar, Neder-Kalixissa eräs suomenkielinen palvelijatar.[78] Liikutukset olivat tärkeimpänä aiheena myös niissä sanomalehtikirjoituksissa, jotka muutamien vuosien väliajan jälkeen vuonna 1858 alkoivat kertoa Tornionjokilaakson lestadiolaisten toiminnasta.

Norrbotten-lehdessä maaliskuussa 1859 julkaistussa Haaparannalta tulleessa kirjeessä kerrotaan, että ”lestadiolaiset herännäiset” ovat levittäytyneet jo alas Karl Johanin seurakuntaan saakka ja että kolme naista on tuomittu käräjillä huutamisesta ja tanssimisesta julkisessa jumalanpalveluksessa. Naiset olivat lehden mukaan suostuneet lääkärin tutkimuksiin, joissa haluttiin selvittää, olivatko he hulluja. Alueläkärin mukaan naiset eivät olleet sen hullumpia kuin tavalliset huonon kasvatuksen saaneet naiset olivat. Syy naisten erikoiseen käytökseen oli heidän itsensä mukaan Pyhä Henki.[79]

---

77 Kittilän käräjien sakkoluettelot. Lapin tuomiokunnan arkisto. KA; Kittilän srk:n rippikirjat 1850 ja Ylitornion srk:n rippikirjat 1852. Mf. KA; Lohi 2001, 111–128.

78 Kittilän käräjien sakkoluettelo 1860. Lapin tuomiokunnan arkisto. KA; Kittilän srk:n rippikirjat 1860. Mf. KA; Lohi 2001, 111–128; Missiönääri C.J. Grapen mukaan Neder-Kalixin ihmisten hengellinen tila oli suruton ja kuollut. Paikalliset ”separatistit” puolestaan olivat ilman johtoa ja noudattivat omaa vanhurskasta oppiaan. Grapen kertomus Neder-Kalixista 10.7.1860. Pekka Raittilan kokoelma. Laestadiana 10, Hcd:16. OMA.

79 Norrbotten nr. 10/ 12.3.1859.

Lestadiolaisista alettiin kirjoittaa myös Etelä-Suomen lehdissä. Muun muassa Suomettaressa julkaistussa Kemistä tulleessa kirjeessä todettiin toukokuussa 1864, että ”niin kutsutuita heränneitä on ilmestynyt useampiin paikoin seurakuntaa, jotka harrastavat hyvin ahkerasti ja iloisella mielellä tanssin kanssa tietää uudistettua uskoa joka liene saanut vaikutuksensa raja seurakunnista Ruotsista”.[80]

Paikallisille koulutetuille papeille ja kirkkoherroille uusi uskonnollinen liike oli uhka ja siihen suhtauduttiin pääosin varauksellisesti sen suvaitsemattomuuden, kirkon pappien syyllistämisen ja liikutusten vuoksi. Myös liikkeen kristinoppia ja maallikkosaarnaajien opettamisen kykyä epäiltiin. Muonion kirkkoherra J. F. Liljeblad (1809–62) joutui seuraamaan liikkeen nousua läheltä, tulihan herännäisyys Muonioon jo vuonna 1847. Liikehdintä ja lestadiolaisten vahvat saarnat saivat hänet hämilleen ja tutkiskelemaan itseään ja uskonnollista vakaumustaan. Kollegalleen Durchmanille hän kirjoitti maaliskuussa 1849: ”Mitä mie ittestäni sanon on se: että vaikka mie olen ollut, ja olen ilman Jlan (Jumalan) armota, semmonen saastanen, Ryökäleen ilkiä syntinen juuri kun paska tunkiosta kaivas jonku traasun, niin perkeleen kaltanen, niin mie aina fästään oman vanhurskauden kanssa, kuule! pyydän vielä hyväxi tulla ja tuntua, miekin, ha ha! lastan sillä Jesuksen kyneleet, veren ja Vaivan ja menen usein – ja nykyjänki – niin kauvas että olen nk. hengellisesti kuollut ja suruton, tuomitten itteni helvetin katkerimpaan vaivaan, van en saa sitä polttamaan. Kiroon itteni kuinka jo löydän Mosexen sanat terävimmäxi, mutta ne ei tehota, enkä kuitenkaan toinnu.” Kirjeestä näkyy jo selvästi Laestadiuksen sanan vaikutus: pappi kilvoittelee toisaalta kovaa kristinoppia vastaan, toisaalta kiroaa itsensä ja tuomitsee hengellisesti kuolleeksi. Samassa kirjeessä Liljeblad moittii Durchmania liian siivoista saarnoista: ”Täällä on täydytty haukkua, herjata, huutaa, rukoila, saarnata ja puhua, täällä on täytynyt saarnastuolin vetä pirtti puheet, perätuan salaisuudet ja tina flaskut jm.sk. ennenkun on Viina astioista pohjat puhkaistu, ennenkun, no jo kyllä on.”[81] Samaan hengenvetoon Liljeblad toteaa Kautokeinon pappiin ve-

---

[80] Suometar 30.5.1864, nimim. B.B-nen Kemistä.

[81] J. F. Liljebladin kirje J. W. Durchmanille 12.3.1849, ks. Raittila 1968, 98–99.

doten, että sielläkin papit toteavat, että kyllä he, jotka ovat oppineet ja lukeneet tietävät, että herätykset eivät ole oikein. Liljeblad luonnehtii myös Laestadiusta, joka oli hänen mukaansa saarnannut itsensä ja seurakuntansa helvettiin. Sieltä provasti oli pyörtänyt takaisin ja alkanut pyörryttämään ja haukkumaan siivoja seurakuntalaisiaan.[82]

Durchmanille maaliskuussa 1849 lähettämässään, ristiriitaista tilintekoa muistuttavassa kirjeessään Liljeblad myös ihmettelee ja ihailee saamelaisten sisäistä paloa: ”Et sie Veliseni usko, kuinka nuo heikot, lastatut, kirjantaitamattomat Lappalaiset lastavat Lannan kirjamiehiä, ne ovat niin elävät, halulliset, huolelliset, niillä on purje taivaaseen... Niillä lappalais rievuilla on niin halu: eilenki yxi 40-vanha mies osti Apisen opetellakseen lukemaan ja muan joka lukea saattaa osti Uskon harjoituksen.”[83]

Myös Kittilän kappalainen Johan Nordberg (s.1791) tunsi vetoa lestadiolaisiin. Liljeblad toteaa, että Tervolan ja Kittilän papitkin olisivat myös ”heränneet”. Kruununvouti Slottsbergin sanotaan suhtautuneen Nordbergin kääntymykseen kielteisesti: ”Nordberg eksyi yltiöpäisyydessä niin kauas, että hän lahkolaisten kanssa heitti kuperkeikkoja ja kristillisessä nöyryydessä hartauskokouksissa asettui pöydän alle.” Toisen tiedon mukaan Kittilän kappalaisena 42 vuotta (1828–70) toiminut Nordberg olisi käynytkin aluksi heränneitten seuroissa, mutta kun häntä oli siellä kielletty saarnaamasta ns. Nordborgin postillasta, oli hän suuttunut eikä käynyt sen jälkeen seuroissa.[84] Vahvan puolustajan lestadiolainen liike sai vuosisadan jälkimmäisellä puoliskolla Kittilän kirkkoherrana vuosina 1874–83 toimineesta Karl Abiel Heikelistä (1846–1919). Ennen virkaansa hän oli ollut ylimääräisenä pappina Ylitorniolla. Heikelin sanotaan olleen nuoruusvuosistaan lähtien lestadiolainen ja 1870-luvulla tunnetuin lestadiolainen pappi.[85]

---

82 J. F. Liljebladin kirje J. W. Durchmanille 12.3.1849, ks. Raittila 1968, 99–100.

83 J. F. Liljebladin kirje J. W. Durchmanille 12.3.1849, ks. Raittila 1968, 100.

84 J. F. Liljebladin kirjeet J. W. Durchmanille elokuussa 1850 ja 18.5.1851. Ks. Raittila 1968, 106, 110; Kulpakko 1978, 2; Andersson 1954, 380: J. F. Liljebladista ja hänen kirjeenvaihdostaan ks. Raittila 1968.

85 Raittila 1967, 242.

Heikel julkaisi 1867 Kyrkligt Weckobladissa sekä myöhemmin 1873 arvion pohjoisen hengellisistä liikkeistä kirjasena, jossa hän pyrki oikomaan lestadiolaisuuden ympärillä liikkuneita huhuja, loruja ja suoranaisia valheita. Heikel esittelee kirjoituksessaan liikkeen 30-vuotista historiaa toteamalla, että ”erinomainen hengellinen liikunto on levinnyt kansasta” ja että se on seurausta pääosin Laestadiuksen uutterasta työnteosta. Toisin kuin monet lestadiolaisuutta vastustaneet papit, Heikel antoi arvon Laestadiuksen tukemille maallikkosaarnaajille mainiten saarnaajat Juhani Raattamaan, Erkki Antti Juhonpietin ja Heikki Parkajoen, jotka olivat tehneet tärkeää työtä kansan elämäntapojen muuttamiseksi. Pajalasta kotoisin ollut Juhonpieti (1814–1900) oli ammatiltaan sorvari ja rokottaja, Raattamaa (1811–99) uudisasukas, samoin kuin Parkajoki (1813–94). Heikel korostaa kuitenkin, ettei Pohjois-Suomessa ollut vallalla suurempaa jumalattomuutta kansan keskuudessa kuin etelässäkään.[86] 1800-luvun jälkipuoliskolla Heikelin kaltaisten koulutettujen lestadiolaispappien määrä kasvoi. Muun muassa rovasti ja filosofian maisteri Johan Fredrik Thauvón (1828–1906), jonka matkakertomukseen Kuolasta palaamme tuonnempana, liittyi 1870-luvulla lestadiolaisiin.[87]

”Jumalan seurakunnan palveluspiiat”

Lestadiolainen liike käynnistyi naisten voimin, ja aina 1800-luvun loppupuolelle saakka naisten rooli liikkeessä oli merkittävä. Jo ensimetreillä suunnan näyttäjänä oli nainen, eikä aivan kuka tahansa, vaan kouluja käymätön köyhä saamelaisnainen. Laestadiuksen kristillisyyskäsitykseen vaikutti eteläisessä Norrbottenissa jalansijaa saanut lukijaisuus ja sen edustaja, nuori ”Lapin Maria” eli Milla Clementsdotter (s. 1813)[88]. Laestadius tapasi hänet ollessaan tarkastusmatkalla eteläisessä Norrbottenissa Åselessä talvella 1844 ja juuri hänen julistamansa sana

[86] Heikel 1873, 11, 17, 24.
[87] Raittila 1967, 266.
[88] Milla oli poronomadisuvusta. Hänen isänsä kuoli tytön ollessa 5-vuotias. Hän joutui lapsuudessaan kokemaan nälkää, vilua ja väkivaltaa ennen kuin avioitui ”uskovaisen” miehen kanssa. Mm. Pohjanen 1999, 188–192.

sai aikaan käänteen Laestadiuksen elämässä. Lars Levi Laestadius on itse muistellut, ettei hän koskaan unohda sitä iltaa, jonka hän vietti Marian kanssa: hän sai tuntea silloin taivaallisen ilon esimakua. ”Hänen yksinkertainen kertomuksensa vaelluksestaan ja kokemuksistaan teki niin syvän vaikutuksen sydämeeni, että minullekin valkeus koitti.”[89] Jo viisi pitkää vuotta ennen tapaamista Laestadius oli kilvoitellut uskossaan yksin: Karesuvannon kylän väki luuli, että heidän pappinsa oli tulossa hulluksi, kun tämä nähtiin synkkänä kiertävän kirkkoa. Oman suosikkipojan Leevin kuolema ja omat sairaudet synkensivät pastorin mieltä entisestään. Palattuaan Åselestä kuulivat seurakuntalaiset jo uudenlaisia saarnoja ja parin vuoden päästä kansaa niin Norjasta, Ruotsista kuin Suomestakin kokoontui kuuntelemaan häntä: ”Siitä lähtien eivät suruttomat Ruotsin Lapissa enää saaneet mennä rauhassa helvettiin.”[90]

Nuoren kansannaisen Millan nostaminen Laestadiuksen tiennäyttäjäksi ennusti naisten tärkeää roolia liikkeen levittämisessä. Eräs edellytyshän liikkeen laajenemiselle oli juuri naisten saamat liikutukset. Liikutukset olivat se ensimmäinen ulkoinen tekijä, joka erotti lestadiolaisuuden kirkkokristillisyydestä. Liikutukset olivat erittäin tärkeä osa lestadiolaista jumalanpalvelusta ja oppia. Ensimmäisen kerran liikutuksia sanotaan tapahtuneen jo joulukuussa 1845, jolloin eräs saamelaisnainen, sittemmin saarnaajana kiertäneen Pekka Pilton vaimo, sai niin voimakkaan ”taivaallisen ilon” tunteen, että hypähti korkealle maasta. Tätä alettiin kutsua armonmerkiksi. Siitä lähtien etenkin naiset saivat tällaisia murheen tai ilon liikutuksia etenkin ehtoollisen yhteydessä. Kolme karunkilaista naista on kuvannut liikutuksiin tuloaan niin, että Herran Jeesuksen ruumis ja veri tulivat niin eläviksi heidän sieluissaan, että he tämän veren voimasta tulivat täysin tietämättömiksi tästä elämästä. Joutuipa kolme käräjille tuomittua naista liikutuksiin myös käräjätuvan porstuassa ja vielä tuomarin edessäkin.[91]

Lestadiolaisten naisten liikutukset eivät olleet herätysliikkeessä uusi ilmiö. Varsinkin hurmosherätyksen keskushenkilöinä naiset ovat tun-

---

[89] Huutavan ääni korvessa 1852–54 (1938), 42–43.
[90] Huutavan ääni korvessa 1852–54 (1938), 32–36; Tapaninen 1925, 129.
[91] Miettinen 1942, 48, 161–167, 177.

nettuja. Liminkalainen Kaisa Reeta Våg liikkui ja puhui 1860-luvulla sekä Koillis-Pohjanmaalla että Perämeren rannikolla. Myös himankalainen itsellisnainen Liisa Spark oli tunnettu johtajahahmo. Oulussa seuratoiminnan käynnistäjänä oli 1863 Sofia Ollikainen. Haaparannassa puolestaan Lars Levi Laestadiuksen pojan vaimo ja Petrus Laestadiuksen tytär, alakansakoulunopettaja Angelica Laestadius oli Tornion seudun lestadiolaisten johtohahmoja 1870-luvulla. Ranualla vaikutti 1850-luvulla Elsa Maria Kokkare.[92]

Myös Ruotsin Ylitorniolla vaikuttanut kätilö Mathilda Fogman (1835–1921) oli vaikuttajanainen lestadiolaisessa liikkeessä. Hän tunsi sekä Laestadiuksen että hänen seuraajansa Juhani Raattamaan henkilökohtaisesti. Fogmanin vaikutusvalta ja merkitys paikallisyhteisössä on arvioitu suureksi: ”Rovasti Grape, maaviskaali Ström ja paarmuska Fogman hallitsivat Ylitorniolla.”[93] Fogman tuli uskoon 19-vuotiaana 1852. Laestadiuksen ollessa Pajalan kirkkoherrana oli paikkakunta liikkeen keskus, jossa myös Mathilda saattoi viipyä viikkokausia kuuntelemassa kirkkoherran saarnoja. Sittemmin hänestä tuli Raattamaan sihteeri ja yhteistyökumppani noin 40 vuodeksi. Koska Raattamaa ei osannut ruotsia, Fogman toimi hänen tulkkinaan ja kääntäjänään. Fogman sai myös kipakkaa palautetta vaimon oikeasta roolista seurakunnassa. Raattamaa hyväksyi kuitenkin valistuneet vaimotkin seurakunnan rakennustyöhön. Hän nimitti Mathildaa Jumalan seurakunnan palveluspiiaksi.[94]

Myös Muonion ja Kittilän seudulta tunnetaan naisia, jotka nousivat 1860-luvulta lähtien paikallisesti merkittäviksi uskonnollisiksi vaikuttajiksi. Kittilässä lestadiolaisen herätyksen keskuspaikaksi tuli Könkään kylä, joka sijaitsee noin 30 kilometriä kirkonkylästä pohjoiseen Ounasjoen varressa. Kylässä oli 1840-luvulla 12 tilaa, joista yhdeksän on merkitty kruununtilaksi ja kolme uudistilaksi. Kahta lukuun ottamatta tilat olivat tyypillisiä keskilappilaisen uudisasukastilan kokoisia eli 1/8 manttaalin tiloja. Johan Paksuniemen (s. 1792) tila oli juuri tällainen tila, samoin kuin hänen naapurinsa herastuomari Mikko Mikonpoika

---

92 Raittila 1976, 232–233; Raittila 1965, 166; Myös Lohi 2001, 111–128.
93 Kaivola 1959, 75.
94 Kaivola 1959, 79–81.

Jokelan (1795–1883) tila. Paksuniemen Johanilla ja Marialla lapsia oli seitsemän ja Mikko ja Matleena Jokelalla lapsia kahdeksan eli päällisin puolin perheet edustivat tyypillisiä uudisasukasperheitä Keski-Lapissa.[95]

Eräässä suhteessa Paksuniemen ja Jokelan talot eivät olleet keskivertolappilaisia. Niissä nimittäin harjoitettiin poikkeuksellisen ahkerasti jumalanpalvelusta jo ennen lestadiolaisuuden ”suurta tulvaa”. Vielä pitkälle 1900-luvulle sitkeästi eläneen tarinan mukaan Jokelan vanhaisäntä Mikko oli rukoillut Suomen sodan aikoihin Jumalaa ja pyytänyt tätä varjelemaan kotikonnut. Venäläiset kasakat olivat uhkaavasti nousseet ylös Ounasjokea Kittilän pitäjän eteläosassa olevaan Alakylään asti, mutta pyörtäneet siitä takaisin. Näin Kittilän pohjoiset kylät Köngäs mukaan lukien säästyivät tuholta. Siitä lähtien Jokelassa sanotaan pidetyn pyhärukouksia. Eikä vain kerran viikossa, vaan kolmesti sunnuntaisin talonväki polvistui rukouksiin isännän johdolla. Kirkkolain mukaanhan isännän vastuulla oli talonväkensä hengellinen kasvatus. Matkatessaan Utsjoelta Kittilän kautta Ouluun vuonna 1830 pastori Jacob Fellman tapasi Jokelan isännän: ”Kittilän Jokelan talossa tervehti minua vanha harmaahapsinen mies, sininen takki yllään ja Suomen talousseuran mitali rinnassa. Hän oli talon isäntä ja kohteliaasti hän minut vei siistiin vierashuoneeseen. Pöydällä oli komea hopeapikari, sekin saman talousseuran lahjoittama.” Pikari oli täytetty vierasta varten viinalla. Kun vieras ihmetteli, etteikö viinanpoltto ollut Lapissa kielletty, vastasi isäntä, että on kaikilta muilta paitsi nimismieheltä ja papilta, ”mutta aina sentään tipahtaa syrjäänkin.”[96]

Talon vanhaemäntä Margareta (1762–1853) oli hurskas ihminen. Kun lestadiolaisuuden ensimmäiset saarnaajat saapuivat Kittilään 1849, he menivät ensimmäisenä juuri Jokelaan ja ihmettelivät tuolloin mummon kristinopin tietoja. Tämä luki pietistisiä postilloja ja veisasi vanhoja Siionin virsiä. Kun alkuherätyksen lähetit kuuntelivat mummon saarnoja, he tulivat vakuuttuneeksi siitä, että mummo oli uudestisyntynyt ja kristillisissä asioissa valaistunut. Seuraavana vuonna Muodoslompolosta tullut Heikki Parkajoki käännytti isäntäväen lestadiolaisiksi. Sa-

---

[95] Kittilän srk:n rippikirjat 1845–51. Mf. KA; Maakirjat Sodankylä (ja Kittilä) 1845. Mf. KA.

[96] Fellman 1819 (1980), 323.

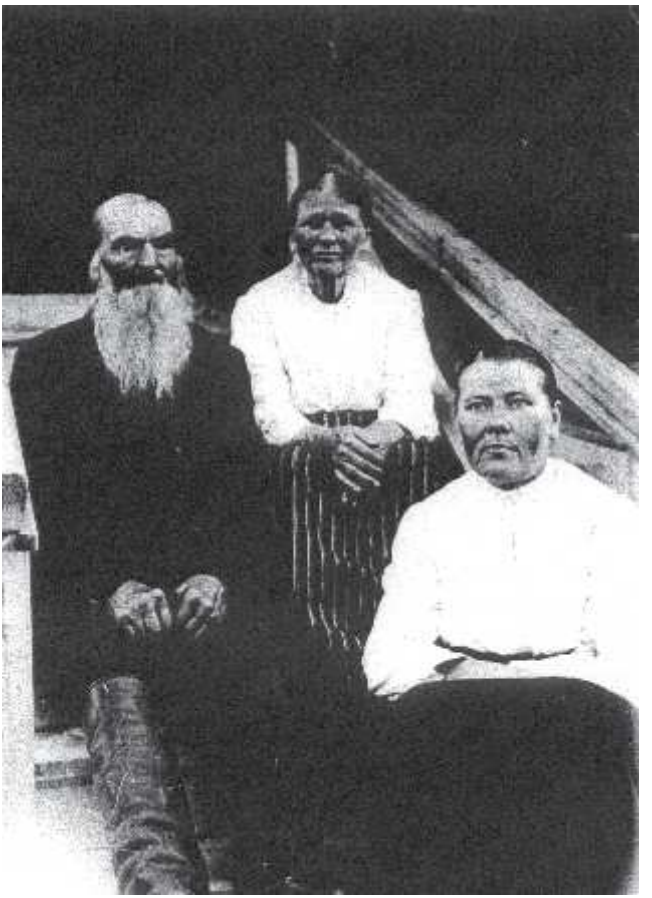

Pietari Hanhivaara Kittilän Könkäältä vaimonsa ja tyttärensä kanssa. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1920. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

malla hän itse joutui nimismiehen toimesta siirretyksi vankikyydillä Oulun lääninvankilaan irtolaisuudesta syytettynä.[97]

Kirkkoherra Karl Abiel Heikel on kuvannut Kittilän kristillisyyttä ennen lestadiolaisuuden tuloa näin: ”Kansalla oli jonkunlaista omaa-

[97] Havas 1927, 53; Kulpakko 1978, 2.

wanhurskautta; he pidit kauheana syntinä jonkun ruuan eli juoman nautitsemisen sunnuntai-aamulla edellä Herran Ehtoolliselle käymisen, waan ei he sitä pitäneet syntinä, että edellisenä yönä pojat hekumassa makasit tytärten wieressä y.m. Kirkossa käytiin koreissa waatteissa itseänsä näyttelemässä ja muita katsomassa; se oli Jumalan palvelus! Ja kuin rippikirkosta tultiin, niin tarvitsit miehet saada aika ryypyn, toiset kaksi eli useamman, niin että jalat tutisit alla. Sunnuntai-illat wietti nuori kansa tansseissa, korttipelissä y.m."[98]

Jokelan talon uskonnollisessa ilmapiirissä kasvoi myös talon lasten kiinnostus lestadiolaisuuteen. Mikko Mikonpoika Jokelan lapsista vanhimman, Mikon, poika Mikko nai Lars Levi Laestadiuksen kätilö-tyttären Hedvigin ja pariskunta muutti Yhdysvaltoihin kesällä 1881. Toiseksi vanhin poika Pehr eli Pietari Hanhivaara (1833–1926) tunnetaan alueen saarnaajana, samoin kuin nuorempi poika Fredrik Paksuniemi (1840–1921), joka sittemmin toimi myös valtiopäivämiehenä. Naisten rooli näidenkin poikien heräämisessä oli keskeinen. Ensimmäinen kittiläläinen herännyt oli sittemmin kovapuheisena saarnaajana tunnettu Sirkan kylän talollinen Matti Laakso (1815–81), joka hakeutui lestadiolaisten piiriin Muonionjokivarteen sisarensa hukkumisesta järkyttyneenä vuonna 1848. Sieltä palattuaan hän alkoi saarnata ja sai kuulijakseen Jokelan talon tyttären Magdalenan (s. 1830).

Magdalena puolestaan veti mukanaan kolme vuotta nuoremman veljensä Pietarin, joka 1856 ryhtyi myös itse puhumaan seuroissa. Myös Fredrikin kääntymiseen liittyi keskeisesti nainen. Hän oli naapuritalon tytär Johanna Paksuniemi (1839–1931). Fredrik Paksuniemi on muistellut heräämistään näin: "Eräänä sunnuntaina istuin taas kotonani seuroissa. Rukousten jälkeen alettiin, kuten tapana oli, puhutella saapuville tulleita. Naapurimme tytär Johanna Paksuniemi, sama, josta myöhemmin oli tuleva minulle elämänkumppani, saarnasi minulle hyvin liikutettuna Jumalan rakkaudesta syntisiä kohtaan, kertoen useampia Raamatun lauseita, m.m. noita helliä rakkauden sanoja." Myös Johanna itse kulki seuroissa. Hän on muistellut, että hänelle tuli 1860-luvun alussa pidettyjen Kurtakon kokousten jälkeen halu kulkea ja puhua seuroissa. Myös saarnaaja-veljesten sisaret Maria (1829–1902) ja Kaisa

[98] Heikel 1873, 27–28.

(1837–1932) kulkivat sittemmin 1890-luvulla keskustelemassa seuroissa. Samoin kuin muidenkin lestadiolaisessa liikkeessä olleiden naisten, ei heidänkään paikkansa ollut kuitenkaan saarnapöydän takana. Seppo Lohi on todennut, että liikkeen vakiintuessa naiset häipyivät tai häivytettiin taustalle. Myös uskonnollisissa lehdissä heidän kirjoituksensa vähenivät 1890-luvulle tultaessa.[99]

Oululainen J. A. Maunu esittelee 1891 ilmestyneessä Laestadiuksen elämän kerrallisessa kuvauksessa tämän ihannenaista: Vaimo ei saanut olla ylhäistä sukua, koska tällöin tämän vaatimukset olivat liian suuret, ei myöskään rikas, sillä rikas vaimo teki miehestään orjan. Vaimo ei myöskään saanut olla oppinut, sillä oppi saattoi vieroittaa hänet taloustöistä, eikä liioin ”siewän-siwistynyt”, sillä sellaista pitäisi ylen määrin palvoa. ”Miehen pitäisi saada hänet tahtonsa mukaan sivistää. Semmoinen oli Laestadiuksen naisihanne”.[100] Vaimon Laestadius otti 27-vuotiaana samasta kylästä lähtöisin olleesta uudistilallisen tyttärestä Brita Catarina Alstadiuksesta. Pariskunnalle syntyi 15 lasta.

Feministisen tutkimuksen on vaikea löytää Laestadiuksesta tasa-arvon mallisaarnaajaa kirkon piirissä. Kaiken kaikkiaan lestadiolainen liike, kuten herätysliikkeet yleensäkin, oli yhteiskunnalliselta näkemykseltään konservatiivinen protestiliike. Se ei asettanut kyseenalaiseksi vallitsevaa alamaisajattelua. Sen sijaan se kyllä vahvisti uskonnolliseen vakaumukseen perustuvaa pohjoisten yhteisöjen ryhmäsidonnaisuutta ja vahvisti syrjäseutujen ihmisten itsetuntoa.

Lestadiolaisuuden siirtyminen ei-saamelaisiin pitäjiin Suomen puolelle, kuten Kittilään, merkitsi sitä, että liikkeen puhujat olivat pääosin suomalaisia eivätkä saamelaisia, kuten pohjoisessa Ruotsissa tai Ruijassa. Tässä suhteessa Suomen Lappi poikkesi muusta varhaisesta lestadiolaisuuden levinneisyysalueesta. Lestadiolaisuuden kieli oli kuitenkin alusta lähtien pääosin suomi. Tämä johtui siitä, että saamelaisten kirkollisen opetuksen kieli oli Ruotsin valtakunnassa aina 1800-luvulle saakka suomi, joskin Laestadius saarnasi myös saameksi. Suomen Laestadius opetteli vasta Karesuvantoon tullessaan. Saattaa olla, että Laestadiuksen

---

[99] Kittilän srk:n rippikirjat 1845–51. Mf. KA; Havas 1927, 57–58; Lohi 1997, 111–128; Raittila 1967, 247–248.

[100] Maunu 1891, 9–10.

käyttämä karkea ja töksähtelevä kieli juontuu osittain hänen murteellisesta suomen kielen taidostaan. Leimallista alkuherätykselle oli myös sen taistelu ”riettaan kusta” eli paloviinan juontia vastaan. On myös tunnettua, että alkuherätys raitisti rajapitäjiä: Karesuvannossa lestadiolaisuuden ehdottoman raittiuden vaatimus raitisti koko kylän, myös lukuharrastus nousi, käräjöinti loppui ja väärintekoja alettiin korvata. Laestadius lähetti myös nimenomaisia raittiuslähettejä Karesuvannosta jo vuonna 1847.[101]

Lestadiolaisuuden tutkija Martti Miettinen on osuvasti todennut, että lestadiolainen herätys oli elämänliike, joka ”ei pysynyt salassa eikä arkana piiloitellut, vaan joka rohkeasti esiintyvänä ja hyökkäävänä luonteeltaan synnytti paljon liikettä ja kuohuntaa sekä puolesta että vastaan”.[102] Tämä alkoi näkyä 1800-luvun jälkipuoliskolla liikkeen hajaantumisena ja opillisina kiistoina.

Liike pysyi kuitenkin suhteellisen yhtenäisenä aina Laestadiuksen seuraajan Juhani Raattamaan kuolemaan (1899) saakka. Toki jo aiemmin oli liikkeen sisällä esiintynyt eriäviä opillisia näkemyksiä. Vuonna 1875 Ylitorniolla pidettiin suuri kokous, jossa uudet näkemykset torjuttiin, mutta vain toistaiseksi ennen suurta 1890-luvun hajaannusta.[103]

1800-luvun lopulla erimielisyyttä aiheutti muun muassa lestadiolaiselle hartaudenharjoitukselle tunnusomainen ääneen tunnustaminen, julkirippi eli ”viva vox”. Sitä pidettiin jo liikkeen varhaisessa vaiheessa välttämättömänä tunnusmerkkinä elävästä uskosta ja Laestadius piti siitä tiukasti kiinni. Hän vaati ”armonjärjestyksen mukaisesti, jota noudatetaan täällä pohjoisessa, että syntisen pitää seisoa alastomana ei ainoastaan Jumalan ja hänen enkeleittensä edessä, vaan myös maailman ja kaikkien perkeleitten edessä”. 1800-luvun jälkipuoliskolla näistä osin kiusallisistakin rippitilanteista siirryttiin tunnustamaan vain ns. julkisyntejä ja arkaluontoisimmat synnit tunnustettiin salaripissä jonkun tai joidenkin kristittyjen kuulleen. Ehkä erikoisuudessaan tunnetuin joukkotunnustus tapahtui Pajalassa joulukuussa 1850, jolloin 88 miestä Pajalasta ja lähipitäjistä lähetti Ruotsin kuninkaalle puumerkein varus-

[101] Miettinen 1942, 51–64, 163–164, 197.
[102] Miettinen 1942, 137.
[103] Tapaninen 1925, 134.

tetun synnintunnustuksensa. Kirjeessään miehet tunnustavat rikkoneensa ahkerasti tulliasetusta vastaan ja salakuljettaneensa lapsuudestaan lähtien tavaroita Suomesta ja Venäjältä. Mielenkiintoista on, että puolustuksekseen miehet toteavat, etteivät he olleet pitäneen kruunulta kavaltamista syntinä. Kruunu pyysi oikeuskanslerinvirastolta asiasta lausunnon ja jätti miehet rankaisematta, mutta velvoitti heitä omantunnon mukaan maksamaan rahaa pitäjän köyhäinhoitokassaan. Rahaa kertyikin melkoinen summa, yli 800 riksiä. Vastaavanlainen pienempi tapaus ilmeni myös Kittilässä.[104] Syntien julkisen tunnustamisen vaatimuksen lisäksi lestadiolaisessa liikkeessä heikkeni vuosisadan lopulla vaatimus liikutuksista. Kun kaikki eivät päässeet hurmostilaan yrityksistään huolimatta, näiden ihmisten teeskenneltyjä liikutuksia alettiin kutsua kylmiksi hypyiksi.[105] Erno Paasilinnan 1967 ilmestynyt esikoisteos ”Kylmät hypyt” on saanut nimensä juuri tästä ilmiöstä.

Laestadius-myytti

Jos joku, niin Lars Levi Laestadius oli 1800-luvulla Pohjoiskalotin kruunaamaton kuningas. Hän oli eläissään ja myös kuolemansa jälkeen hyvin ristiriitaisia tunteita herättävä. Osa aikalaisista piti häntä kunnioitettavana ja rakkaana oppi-isänä, puheliaana, auttavaisena, älykkäänä ja karismaattisena sankarina, toiselle osalle hän oli villi-ihminen, karkea, huonokäytöksinen, jörö ja kaikin tavoin vastenmielinen. Useimmiten ihailevat katseet tulivat rahvaan parista, kriittiset sen sijaan säätyläisten piiristä. Kenenkään toisen pohjoisessa vaikuttaneen yksittäisen henkilön merkitys ei ole ollut niin alueellisesti laaja-alainen kuin hänen. Missä vaiheessa Laestadiuksesta sitten tuli Lapin henkinen johtaja ja auktoriteetti ja miten myyttiä hänestä on ylläpidetty? Hänhän ehti vaikuttaa vain 16 vuotta, ennen kuin hän kuoli 21.2.1861 Pajalassa keskellä itkevien omaisten ja ystävien piiriä: ”Karhun taljalla maaten, kurjassa tuulenhuokoisessa huoneessa heitti lappalaisten reformaattori, uudistaja, liiallisesta rasituksesta ja huonosta hoidosta henkensä, korutonna kuolemassa, niin kuin oli elämässäkin ollut.”[106]

---

[104] Miettinen 1942, 251–253.
[105] Tapaninen 1925, 134; Miettinen 1942, 241, 246; Maunu 1891, 50.
[106] Tapaninen 1925, 132.

Lars Levi Laestadius oli Pajalan kirkkoherrana vuodesta 1849 kuolemaansa 1861 saakka. Kuvassa Pajalan pappila. Kuvaaja Maria Lähteenmäki vuonna 2003.

Kun hän kuoli helmikuussa 1861 Oulun Wiikko-Sanomissa oli pieni ilmoitus: ”Kuollut. Laurentius Lewi Laestadius, kirkkoherra ja provasti Ruotsin puoleisessa suomalaisessa seurakunnassa Pajalassa Tornion joen warrella, on tulleen tiedon mukaan kuollut 21.p viime helmikuuta. Provasti Laestadius oli hywin merkillinen ja tuttu pohjoisimmissa paikkakunnissa Suomea, warsinkin erityisten saarnainsa wuoksi ja siitä hengellisestä liikkeestä, jonka hän herätti tienoollaan. Hän oli myös Franskan kunnialegionin ritari.”[107]

Kuollessaan Laestadius ei ollut suosionsa huipulla. Päinvastoin. Hän joutui lähes koko 1850-luvun vastaamaan paikkakuntalaisten ja virkamiesten valituksiin käräjillä. Vielä Karesuvannossa ollessaan hän oli

[107] Oulun Wiikko-Sanomia 16.3.1861.

alueen itsevaltainen pastori. Vielä tänäkin päivänä 250 kilometriä napapiiriltä pohjoiseen sijaitsevan Karesuvannon eli ruotsalaisittain Karesuandon kyläkuvaa hallitsevat puinen kirkko ja Laestadius pörte eli Laestadiuksen pirtti. Tälle saamelaisten asuttamalle alueelle rakennettu kirkko valmistui 1816. Nykyisen kirkon alttaritauluna toimiva puuveistos kuvaa Laestadiusta, tämän oppilasta Juhani Raattamaata ja saamelaistyttö Millaa, jotka seisovat rinnakkain Jeesuksen alapuolella. Paikkakunta on näin vielä lähes 200 vuotta myöhemmin alkuherätyksen elävä muistomerkki. Laestadius toimi Karesuvannon kirkkoherrana vuosina 1826–49. Pappila oli hänen kotinsa ja virka-asuntonsa sekä sittemmin myös seurapaikka. Nykyisin museona toimivassa pappilan pihapiirissä olevassa pirtissä on yksi noin 30 neliön huone, jonka vasemmassa kulmassa on tukeva ”muuri” eli leivinuuni ja piisi eli avoin tulisija. Ulkoilman kylmyyttä eristää pimeä porstua, johon kulkijat ovat arvattavasti jättäneet tavaransa ennen astumistaan matalasta ovesta pirttiin.

Ranskalaiset tutkimusmatkailijat Paul Gaimard ja Xavier Marmier yöpyivät pirtissä matkallaan Tornioon elokuussa 1838 ja Marmier kuvaa asuntoa hyvin askeettiseksi, kaikesta paistoi läpi köyhyys. Asunto oli ahdas ja kylmä. Ranskalaiset saivat olkipatjat lattialle ja nukkuivat pitkän erämaavaelluksen jälkeen kuitenkin tyytyväisenä hirsimökin suojissa. Edelliset yöt he olivat viettäneet märkien porontaljojen alla tunturissa. Myös pappilan astiasto oli niukka; se käsitti karkeasti maalatut saviastiat ja rautahaarukat. Kaikesta askeettisuudesta huolimatta ranskalaiset antoivat arvoa oppineelle kirkkoherralle. Tämä oli ollut heidän seurassaan Pohjois-Norjan Kåfjordista lähtien, kertonut heille matkalla tarinoita staalosta ja opastanut heitä vaikean tiettömän taipaleen läpi Karesuvantoon. Tämän lisäksi miehillä oli myös yhteisiä tieteellisiä harrastuksia: Laestadius antoi ranskalaisten käyttöön muun muassa tiedot monivuotisista säähavainnoistaan ja tuhansia kasveja käsittävän kokoelmansa. Näistä ansioistaan Laestadiukselle annettiinkin 1841 Ranskan kunnialegioonan ritarimerkki.[108]

Laestadiuksen kaksinaisesta luonteesta kertoo toinen samaan aikaan liittyvä kuvaus hänestä. Vuotta myöhemmin eli 1839 samaa tietä Altasta Tornioon kulkeneen Marmier’n seurueeseen kuului jo aiemmin

[108] Mamier 1838 (1999), 51, 191.

mainittu nainen, Léonie d'Aunet. Tällä kertaa vierailijat eivät olleet lainkaan niin tervetulleita kuin edellisenä vuonna. D'Aunet kuvaa Laestadiusta pöyheäksi ja moukkamaiseksi. "Kirkkoherra tarjosi meille epämiellyttävän sekoituksen oppinutta pöyhkeyttä ja maalaismaista moukkamaisuutta. Lakki päässä, piippu suussa hän osoitti vastahakoisesti meille huoneen eikä välittänyt meistä sen enempää." Pappi esiintyi rouvan mukaan mahtaillen ja ylimielisesti ja kuvitteli olevansa huomattavakin henkilö. Kaiken lisäksi tämä "mörökölli" tarjosi heille ruoaksi vain ohrakakkuja, kalan ja nauriita, joista otti vielä aikamoisen maksun.[109] Laestadiuksen nurjan suhtautumisen takana saattoivat olla hänen tunnetut pahat päivänsä, mutta töykeys saattoi liittyä myös siihen, että tulija oli hienosteleva kaupunkilaisnainen. Laestadiuksella oli tarkka käsitys naisen paikasta synnyttävänä ja nöyränä miehensä palvelijana, eikä matkusteleva rouva sopinut ollenkaan siihen kuvaan.

Ulkonäöltään Laestadiuksen sanotaan olleen keskimittainen ja vanhemmiten "lihawanläntä" ja kumaraniskainen. Sekä pyhisin että arkisin hän pukeutui seurakuntalaistensa tavoin kotikutoisiin sarkavaatteisiin ja pieksuihin. Suussaan hän piti lahjaksi saamaansa isoa pahkapiippua, johon oli kaiverrettu 12 apostolia. Toisinaan hänellä oli, kuten omassa vihkitilaisuudessaan, saamenpuku.[110]

Kun Laestadius muutti 1849 Pajalaan kirkkoherraksi koko liike alkoi samoihin aikoihin levitä ympäristöpitäjiin. Tämä "ulostulo" merkitsi ristiriitoja ja hyökkäyksiä Laestadiusta vastaan. Pajala oli paljon suurempi ja heterogeenisempi seurakunta kuin Karesuvanto. Ruukinpatruuna Sohlberg ja eräät talonpojat nousivat pappiaan vastaan. Missä määrin kyseessä oli paikallisen "pääoman" ja "kansankiihottajan" välienselvittely, opilliset erimielisyydet tai säätyläispatruunan henkilökohtainen vastenmielisyys rahvaanomaista pappia kohtaan, on vaikea arvioida. Todennäköisesti riitaan olivat syynä kaikki esitetyt seikat. Laestadius on kuvannut tilannetta näin: "Kirkon ympärillä asuu vain variksia ja harakoita, mutta metsäkylissä viihtyvät talvitiaiset." Pastori joutui useaan otteeseen vastaamaan seurakuntalaisten ja virkamiesten valituksiin käräjillä törkeästä kielenkäytöstä, kunnianloukkauksista, luvatto-

[109] D'Aunet 1839 (1977), 222–223; D'Aunet 1854.
[110] Maunu 1891, 50–51.

mien verojen vastaanottamisesta ja muun muassa silloin, kun hän kielsi ”äpärän” tehnyttä naista tulemasta kirkkoon. Hän syytti naista jopa sukurutsauksesta, mutta perui puheensa ennen käräjiä. Paitsi ulkoinen painostus, Laestadiuksen ongelmana oli heikkenevä terveys. Häntä on kuvattu erittäin työteliääksi mieheksi, mutta vuosikymmenen lopulla hänen näkönsä heikkeni niin paljon, ettei hän enää pystynyt kirjoittamaan uusia saarnoja. Väki väheni kirkossa, kun seurakunta oli kuullut jo saarnat moneen kertaan. Muutenkin suurin liikkeen alkuinnostus alkoi laantua. Alkuvuodesta 1861 hän kärsi pahoista vatsakivuista ja on oletettu, että hän olisi kuollut vatsasyöpään.[111]

Laestadiuksen kuollessa hänen ympärilleen oli kokoontunut ”opetuslasten” joukko, jotka oppi-isänsä kuoleman jälkeen jatkoivat tämän työtä. Hänen saarnojaan levitettiin edelleen ja julkaistiin laajoina kokoelmina kaikissa Pohjoismaissa. Käsinkirjoitetut saarnat olivat osa aikansa kirjallista kulttuuria pohjoisessa. Painettua kirjallisuutta oli suomeksi vain yksittäisiä kappaleita ja niiden saantikin oli hankalaa. Käsinkirjoitetut ja käsin kopioidut saarnat sen sijaan olivat tuoreita ja niissä otettiin kantaa myös alueen omiin ongelmiin. Laestadiuksen ”opetuslapset” levittivät saarnoja ja lukivat niitä ääneen seuroissa ja näin ne kulkivat kädestä käteen paikkakunnalta toiselle. Liikkeen hajaannuksen jälkeen Laestadiuksella, alkuherännäisyyden johtajana, oli oikeutettu paikkansa kaikkien uusien suuntien ikonografioissa. Pekka Raittilan laskelmien mukaan lestadiolaisia saarnaajia ja julistajia oli 1800-luvulla 647, joista 77 eli 12 % oli pappeja.

Saarnaajien tausta oli hyvin monipuolinen, vaikka suuri osa maallikoista oli talollisia, heidän poikiaan tai uudisasukkaiden jälkeläisiä. Pirtin pöydän takaa saarnasivat tasavertaisina ”herrat ja narrit”. Eräs saarnaajista oli Käkisalmen vankilassa vuosina 1855–62 taposta istunut pohjanmaalainen häijy ja puukkojunkkari Antti Isotalo (1824–1906). Hän oli neljä kertaa aviossa ollut talollinen ja työmies. Viimeisimmän avioliittonsa Isotalo solmi 1879. Sulhanen oli 55-vuotias lestadiolaissaarnaaja ja morsian 24-vuotias Pohjois-Satakunnasta kotoisin oleva nainen. Lestadiolaisuuteen Isotalo kiinnittyi 1860-luvulla ja hän oleskeli Kittilässä useaan otteeseen 1870-luvulla. Innoituksensa lestadiolaisuu-

[111] Mm. Leivo 2000, 5; Maunu 1891, 38–49.

teen Isotalo sanoi saaneensa Alahärmän kappalaiselta A. W. Ingmanilta. Isontalon Antista tuli Etelä-Pohjanmaan ja Lounais-Suomen pääsaarnaajia. Muita lestadiolaissaarnaajia olivat muun muassa Suonenjoelta lähtöisin ollut pastori ja lukuisten muistokirjoitusten tekijä Aatu Laitinen, Karesuvannossa syntynyt tunturisaamelainen Henrik Unga eli Posti-Heikki ja valtiopäivämies sekä rovasti ja maisteri Albert Heikel Oulusta.[112] Voidaan sanoa, niin kuin monen muunkin ”suurmiehen” kohdalla, kuoltuaan Laestadiuskin kasvoi ulos inhimillisestä muodostaan ja muuntui myytiksi.

Elävästä Laestadius-entusianismista kertovat ne lukuisat kaunokirjalliset teokset, joita on ilmestynyt niin suomeksi kuin ruotsiksikin. Niistä mainittakoon pohjoissuomalaisen Annikki Kariniemen romaani ”Riekon valkea siipi” vuodelta 1967 ja pohjoisruotsalaisen Bengt Pohjasen ”Ropandes röst” vuodelta 1981. Jälkimmäinen teos suomennettiin 1999 ”Huutavan ääni” -nimisenä. Kariniemi kertoo Laestadiuksen tarinan minä-muodossa ja marssittaa lukijoiden eteen kiusauksissaan hoippuvan pohjoisen papin. Pohjanen puolestaan aloittaa kertomuksensa Lästadin kylästä, Laestadius-nimen synnyinseuduilta, vuodelta 1615, mutta johdattelee pian lukijan Lars Levin elämäntaipaleelle ja pohjoisten yhteisöjen arkeen.

Lestadiolaisuus etnisenä ja nationalistisena liikkeenä

Kuten nykyään tiedetään, Lars Levi Lestadiuksen äiti oli saamelainen. Tämä seikka on aiheuttanut sen, että lestadiolaisuutta on viime vuosina alettu pitää korosteisesti etnisenä liikkeenä. Liikkeen etnisyyttä on selitetty myös sillä, että etenkin alkuherätyksen aikana nimenomaan saamelaisilla maallikkosaarnaajilla oli liikkeen johdossa keskeinen osa. Näin Pohjois-Ruotsissa ja Ruijassa, mutta ei kuitenkaan samassa määrin Suomen Lapissa. Myös se, että lestadiolainen liike ylipäätään sai alkunsa saamelaisten asuttamalta alueelta, on ollut omiaan korostamaan liikkeen etnistä luonnetta. Etninen korostus on ollut vahva etenkin 1990-luvulla, jolloin muun muassa Pohjois-Norjassa saamelaisten ja kveenien etninen liike eli vahvaa nousukauttaan. Tutkijat ovat kuiten-

[112] Raittila 1967, 58–59, passim.

kin jo varhemmin, aina 1950-luvulta lähtien väitelleet siitä, mikä rooli lestadiolaiselle herätysliikkeellä oli 1800-luvun aatteellisessa liikehdinnässä.

Lestadiolaisuuden eräs perusteoksista on norjalaisen historioitsijan Dagmar Sivertsenin väitöskirja (1955), jossa hän esittelee ja arvioi Norjan lestadiolaisuuden levinneisyyttä ja opillista kehitystä. Tutkimuksessaan Sivertsen sitoo lestadiolaisen liikkeen laajempaan poliittiseen liikehdintään eikä näe lestadiolaisuutta erityisenä saamelaisena uskonnollisuuden muotona. Lestadiolaisuuden merkitystä nimenomaan saamelaisten uskontona ja ”vastarintaliikkeenä” on sen sijaan korostanut norjalainen sosiaaliantropologi Ivar Björklund. Hän on selittänyt liikkeen vahvuutta saamelaisten keskuudessa talouden murroksella ja kriisillä. Björklundin mukaan sekä saamelaiset että kveenit kärsivät vuosisadan loppupuolella taloudellisesta lamasta ja kulttuurisesta alistamisesta. Tämä johti heidät vastakkainasetteluun paikallisten viranomaisten kanssa. Lestadiolaisuus toimi tässä kontekstissa saamelaisia ja kveenejä yhdistävänä vuorovaikutussuhteena: se loi ns. henkisen liiton ryhmien välille ja samalla säilytti heidän kieliään ja kulttuuriaan.[113] Liikkeen saamelaista luonnetta on argumentoitu myös sillä, että lestadiolaisessa liikkeessä tunnusomaiset liikutukset ja hurmoksellisuus on kytketty nimenomaan saamelaisten samanistiseen perinteeseen.[114] Tähän voisi tehdä sen kriittisen huomautuksen, että miten suomalaisissa pitäjissä, kuten Ylitorniolla, Muoniossa tai Kittilässä, liikkeen hurmoksellisuus sitten selittyy.

Englantilainen sosiaaliantropologi Robert Paine on puolestaan todennut, että lestadiolaisuus oli tärkeä yhdistävä liike ennen muuta Pohjois-Norjan kveeneille: liike oli suomalaisuuden ja yhteenkuuluvuuden symboli. Painen mukaan lestadiolaisuudella oli sosiaalisesti ja psykologisesti terapeuttinen rooli sekä kveenien että saamelaisten keskuudessa. Samansuuntaiseen käsitykseen on päätynyt norjalainen historioitsija Einar Niemi. Hänen mukaansa lestadiolaisuus oli vahva turva nimenomaan suomen kielelle: olihan se kieli, jota itse Laestadius käytti saar-

---

[113] Sivertsen 1955, 96, 270, 296; Björklund 1978, 120, 171 ja 1985, 171, 323; Ks. myös Minde 1998, 7–10.

[114] Raittila 1982, 113.

natessaan. Suomi oli myös koko liikkeen valtakieli. Samoin kuin Paine, myös Niemi näkee lestadiolaisuuden suomalaisuuden symbolina. Se säilytti suomalaista identiteettiä Suomesta muuttaneiden keskuudessa Ruijassa.[115] J. A. Maunu kirjoitti suomalaisuusliikkeen huippukautena (1891), että "...ulkopuolella meidän maamme rajoja hän syntyi ja ulkopuolella sitä hänen elämänsä ajan vaikutti, mutta sittenkin on hän luettawa Suomen miesten joukkoon, sillä suomalaisen kansan keskuudessa hän eli, sen hyväksi hän työnsä teki ja sen kansan parista hän on saanut hartaimmat oppilaansa".[116]

Tässä yhteydessä on kuitenkin tärkeää huomata, ettei Laestadius itse kirjoituksissaan jakanut eikä arvottanut seurakuntalaisiaan eikä liikkeen aktiiveja ensisijaisesti näiden etnisen ryhmän mukaan, vaan heidän uskonnollisen vakaumuksensa ja elämäntapansa perusteella[117] Etnisyys ei siis ollut hänelle keskeinen pohjoisen väen erottelun kriteeri, kuten se ei näytä olleen monille muillekaan pohjoisissa seurakunnissa toimineille kirkkoherroille ja virkamiehille.

Ivar Björklundin aikalaisen, suomalaisen lestadiolaisuudentutkijan Pekka Raittilan mukaan lestadiolaisuus oli merkittävä ja ensimmäinen Pohjoiskalotilla syntynyt kansanliike. Raittila korostaa liikkeen laajempia kytkentöjä muihin 1800-luvun alun pohjoismaisiin herätysliikkeisiin.

Lestadiolaisuus sai vaikutteita muun muassa ruotsinkielisestä Norlannin lukijais-liikkeestä. Suomalaisiin herätysliikkeisiin, kuten wiklundilaisuuteen, lestadiolaisuuden sitoi Raittilan mukaan yhteinen kirkollinen tausta, suomenkielinen hartauskirjallisuus ja henkilökohtaiset yhteydet. Toinen Raittilan tärkeä havainto on, että lestadiolaisuus ei levinnyt "kulovalkean" tavoin itsestään, vaan sen hegemonian saavuttaminen vaati liikkeessä toimijoilta aktiivista taistelua kannattajakunnasta lukui-

---

[115] Paine 1965, 65–67; Niemi 1974, 9.

[116] Maunu 1891, 4.

[117] Elinolojen ja elämäntavan korostaminen näkyy mm. edellä esitetyssä L-L. Laestadiuksen vuonna 1824 ilmestyneessä *Yleisen uudisviljelytoiminnan mahdollisuuksista ja eduista Lapissa* sekä myös P. Laestadiuksen niin ikään edellä esitetyissä päiväkirjoissa (1827); Ks. mm. Huutavan ääni korvessa 1852–54 (1938) ja L-L. Laestadius, Saarnat 1–3, 1996–2000; Myös Henry Minde toteaa, ettei Laestadius korostanut rotua tai etnisyyttä, mutta sen sijaan saamelaisten sosiaalisia ja hengellisiä oloja ja elämäntapaa. Minde 1998, 16.

sia eri uskonnollisia suuntia, kuten separatisteja, baptisteja ja uusevankelisia vastaan. Sekä vaikutteiltaan että hegemoniapyrkimyksissään lestadiolaisuus ei siis ollut ainutlaatuinen liike 1800-luvulla.[118]

Kritiikkinä sekä lestadiolaisuuden väitettyyn rooliin vähemmistöryhmien vastarintaliikkeenä että identifikaatioon liittyvänä puolustusaseena on norjalainen historioitsija Henry Minde nostanut 1990-luvulla esiin Raittilan tavoin lestadiolaisen liikkeen laajemmat yhteydet. Lestadiolaisuus oli vain yksi pieni osa laajempaa eurooppalaista herätysliikettä, jonka juuret olivat Ranskan vallankumouksen tuottamassa henkisessä murroksessa ja maailmankuvan muutoksessa. Lestadiolaisuutta ei kuitenkaan voida nähdä yksinomaan vallankumouksen vastareaktioksi, vaan se oli osa kokonaisvaltaisempaa modernisaatiokehitystä. Minde korostaa myös, että lestadiolaisuuden, niin kuin muidenkin uskontojen, sosiaalinen merkitys ja muodot eivät ole olleet stabiileja, vaan ne ovat muuttuneet ajan saatossa.[119] Lestadiolaisuuden merkitys 1850-luvun suomalaisille ja saamelaisille oli jotain muuta kuin esimerkiksi 1920-luvun ihmisille. Päinvastoin kuin Björklund, Minde tulee yhden pohjois-norjalaisen saamelaisyhteisön (Stuoranjárga lähellä Lofootteja) tutkimisen perusteella loppupäätelmään, ettei saamelaisuus säilynyt alueella lestadiolaisuuden ansiosta, vaan huolimatta siitä: kulttuurinen variaatio ei seurannut etnisiä linjoja.[120]

Suomalaisessa tutkimuksessa lestadiolaisuuden nationalistista ulottuvuutta on käsitelty niukasti huolimatta siitä, että liikkeen tutkimuksella on pitkät ja vahvat perinteet. Siihen on omat kansalliset syynsä. Vuonna 1962 ilmestyneessä artikkelissaan ”Lestadiolaisuus suomalaiskansallisena ja kirkollisena ilmiönä” Pekka Raittila toteaa, että lestadiolaisuus on kaiken kaikkiaan ollut irrallisessa asemassa suomalaisessa herätysliiketutkimuksessa: sitä pidettiin 1800-luvulla ilmestyneissä tutkimuksissa ”vierasperäisenä” lahkona eikä herätysliikkeen osana. Vasta myöhempi tutkimus hyväksyi sen osaksi suomalaista herätysliikettä. Raittila korostaa arviossaan liikkeen suomalaisuutta ja suomenkielisyyttä: liike syntyi pääosin suomenkielisellä alueella, suomalaisen kan-

[118] Raittila 1976, 161–202; Raittila 1982, 109–110.
[119] Minde 1998, 16, 19–21.
[120] Minde 1998, 21–22.

san keskellä ja ruotsalais-suomalaisen kirkollisen perinteen pohjalta. Raittila painottaa liikkeen merkitystä nimenomaan suomen kielen säilymiselle Ruijassa, Norrbottenissa ja Pohjois-Amerikan siirtolaisuusalueilla. Hän kiistää väitteen, että liikkeen rajoittuminen suomalaisten ja saamelaisten piiriin johtuisi rodullisista syistä. Muun muassa ekstaattisia ilmiöitä on esiintynyt ”kaikkina aikoina ja kaikkialla” uskonnollisten herätysten yhteydessä. Sen sijaan lestadiolaisuus vähemmistöjen uskontona korosti sen muista poikkeavaa erityisluonnetta ja edisti sen eristymistä. Lestadiolaisuuteen 1800-luvun lopulla liittynyt ankara rigorismi eli ryhmäkuri selittyy Raittilan mukaan liikkeen vanhoillisuudesta käsin: perifeerisen liikkeen piirissä pyrittiin pitäytymään yksinkertaisessa elämäntavassa ja torjumaan keskuksista tulevaa yhtenäistämispainetta vastaan.[121] Lestadiolaisuus edusti tämän näkemyksen mukaan ”pohjoista periferiaa” vastakohtana (etelän) keskuksille eli sillä voidaan sanoa olleen alueellisen vastakulttuurin rooli. Raittila nostaa esille myös viranomaisten toimet liikkeen hurmoksellisuutta vastaan etenkin vuoden 1850 tienoilla. Juuri samoihin aikoihin alkoi suomalaisten asema suhteessa saamelaisiin liikkeen johdossa pikku hiljaa vahvistua liikkeen levitessä suomalaisseuduille. Raittilan mukaan viranomaisten huoli liittyi järjestyksen järkkymiseen, jonka liikutukset ja käännytysinto aiheuttivat. Vastaavasti viranomaisten mielenkiinto heikkeni alkuherätyksen laantumisen jälkeen ja sen jälkeen, kun lestadiolaisuus ”osoittautui yhteiskunnallisesti vaarattomaksi”.[122] Myös muissa kirjoituksissa on nostettu esille lestadiolaisuus nimenomaan yhteiskuntarauhaa rikkovana kansanliikkeenä ja sitä kautta venäläisten viranomaisten pelon kohteena.[123]

Pienten Euroopan maiden nationalistisia ryhmiä tutkinut Miroslav Hroch on jakanut kansalliset liikkeet kolmeen kehitysvaiheeseen, jonka avulla voidaan hahmottaa myös lestadiolaisen alkuherätyksen positiota. Tämän mallin mukaan 1800-luvun alkupuoliskon pohjoinen liikehdintä ajoittui pääosin kansallisen liikehdinnän ensimmäiseen vaiheeseen, jolloin toiminta oli luonteeltaan kulttuurista, kirjallista ja folkloristista

---

[121] Lestadiolaisuus suomalaiskansallisena ja kirkollisena liikkeenä, kirj. Pekka Raittila. Valvoja 1/1962, 20–25; Raittila 1982, 114.

[122] Raittila 1976, 25.

[123] Mm. Castrén 1933, 140–148 ja Mustakallio 1998, 198–225.

eli tässä vaiheessa ei ollut vielä olemassa selkeitä poliittisia tai kansallisia tavoitteita. Kehityksen toisessa vaiheessa ilmaantui jo joukko kansallisen aatteen edelläkävijöitä ja militantteja sekä poliittisen kamppailun ensimmäiset merkit olivat jo havaittavissa. Kolmannessa vaiheessa kansalliset ohjelmat saavuttivat joukkokannatuksen vaiheen.[124] Tämän jaottelun perusteella ei 1800-luvun alkupuolen lestadiolaisen alkuherätyksen luonteesta ja suhteesta nationalistiseen liikkeeseen voida tehdä pitkälle meneviä johtopäätöksiä. Björklundin huomautus, jonka mukaan lestadiolaisuus loi henkisen liiton ja tiivisti vuorovaikutussuhdetta pohjoisen suomalaisten ja saamelaisten välillä on kuitenkin merkittävä päätelmä. Kun tähän yhdistetään se Raittilan huomautus, että lestadiolaisuus lähensi pohjoisen säätyläisten ja rahvaan välisiä suhteita ja edisti näin demokratisoitumiskehitystä,[125] voidaan todeta, että alkuherätys tahtomattaan tai tahtoen pohjusti pohjoista maaperää kansalliselle liikkeelle. Toisaalta, jos ajatellaan kruunun harjoittamaa politiikkaa valtakunnan yhtenäistämiseksi, palveli lestadiolaisuus myös tätä tarkoitusperää. Kaiken edellä esitetyn perusteella lestadiolaisuus näyttäytyy paitsi uskonnollisena, myös vahvasti yhteiskunnallisena liikkeenä.

Toisaalta kun tarkastellaan arkipäivän historian näkökulmasta pohjoisten pitäjien ihmisten toimintaa – tässä tapauksessa uskonnollista liikehdintää – on helppo yhtyä tunnetun brittihistorioitsijan Eric Hobsbawmin toteamukseen. Hänen mukaansa kansakunnat ovat kaksijakoisia ilmiöitä, jotka ovat pääasiassa ylhäältä rakennettuja, mutta joita ei voi ymmärtää analysoimatta niitä myös alhaalta päin, eli siis suhteessa tavallisten ihmisten olettamuksiin, toiveisiin, tarpeisiin, haluihin ja etuihin. Näin siitä huolimatta, että kansan toimet ja tahto eivät ole välttämättä kansallisia tai varsinkaan nationalistisia.[126]

---

[124] Hroch 1985, 8–9, 22–23.
[125] Laestadiana 10, Pekka Raittilan kokoelma Da:17. OMA.
[126] Hobsbawm 1994, 19.

3. Avoin tie Jäämerelle

Pohjoisia valtiollisia rajoja ylittivät myös kauppiaat ja siirtotyövoima. Tornionjokilaaksosta kulki Pohjois-Norjaan ”ikimuistoinen” kulkureitti, joka pysyi yhtä aktiivisessa käytössä vuoden 1809 jälkeen kuin sitä ennenkin. Suomen uusi valtiollinen tilanne ei rajasuhteita muuttanut. Norjaan pyrkijöiltä vaadittiin tosin passi ja papintodistus, mutta käytännössä rajan ylitti myös väkeä, joilta tämä dokumentit puuttuivat.[1] Kun Ruotsin ja Norjan välisestä rajasta sovittiin 1751, Ruotsin lapinmaiden asukkaiden sallittiin kulkea rajan yli Norjaan kalastamaan ja metsästämään. Alueen saamelaisille rajasopimus takasi lisäksi oikeuden porokarjan kuljettamiseen kesäksi Norjan puolelle.

Kun jutaavat saamelaiset kulkivat tunturipaljakoita pitkin, muu rahvas kulki vanhoja, paikoin umpeenkasvaneita polkuja hyödyntäen jokiuomia, suonsyrjiä ja kangasmaita. Yleisin kulkureitti seurasi aluksi Tornionjokea ylös Muonionjoelle, sieltä kulkijat etenivät Karesuvannon kohdalta joko Kilpisjärven kautta Skibotniin eli vanhaan Jyykeään Lyngen-vuonolle tai Enontekiön (Hetan) ja Norjan Kautokeinon kautta kulkevaa reittiä Alattioon eli Altaan Altavuonon pohjukkaan (kartta 6). Vaarallisin reitin osa Altan suunnassa oli Altan ja Kautokeinon välinen alue, jossa kulkijat joutuivat kiipeämään paikoin jyrkän Beaskkádastunturin yli. Siinä kohtaa jokiuoman törmät olivat niin jyrkät, ettei joen vartta voinut kulkea. Paras kulkuväline olisi ollut näillä alueilla poro, mutta niitä muuttajilla ei ollut. Seutu oli vaarallista erämaata. Koska reittiä ei ollut merkitty maastoon, alueelle eksyi toisinaan väkeä. Siellä oli myös karhuja ja susia, mikä sai kulkijat matkaamaan isommissa ryhmissä. Yksin kulkemisesta ja katoamisista kirjoitettiin sittemmin 1880-luvulla juttuja lehtiin: naisen luita ja vaatteita oli susien jäljiltä löytynyt

[1] Qvigstad 1922, 37.

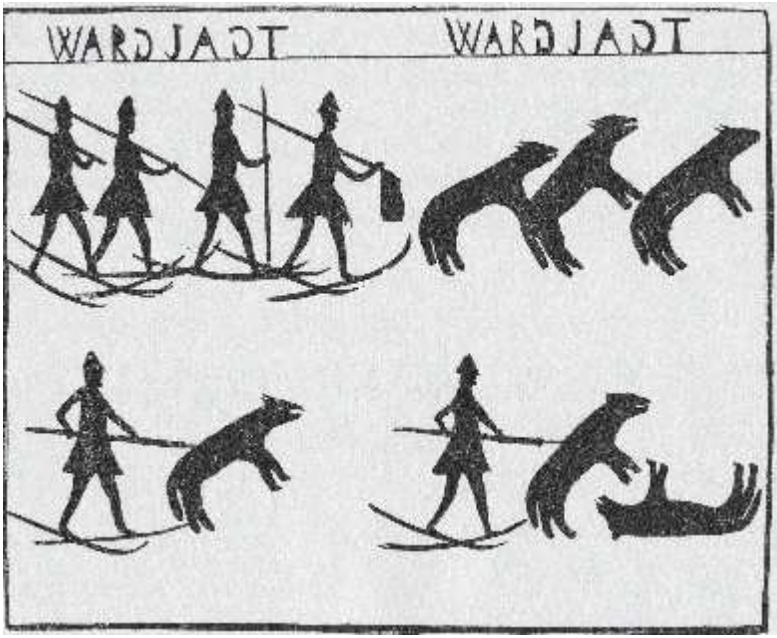

Pohjoisen pitkillä tiettömillä taipaleilla matkanneita kulkijoita ahdistelivat sudet, minkä takia väki pyrki kulkemaan ryhmissä. Kuvan piirros susijahdista on Gustaf von Dübenin teoksesta Om Lappland och Lapparne vuodelta 1873.

Suomen rajan läheisyydestä.[2] Jos reitti oli vaikeakulkuinen pohjoisen asukkaille, se oli monin kerroin hankalampi matkailijoille: ”Ette tiedä miten vaarallisia Lapin erämaat ovat. Kuvitelkaa upottavia, mutaisia soita, joilla on mahdoton päästä kulkemaan eteenpäin: Joudutte kulkemaan tapaamatta yhtäkään ihmisasumusta ja näkemättä ainoatakaan tietä”.[3]

Matkan hankaluudesta kertoo myös se, että kun ranskalaiset matkailijat ylittivät Beaskkádas-tunturia vuonna 1838, he joutuivat purkamaan hevosten lastit ja kantamaan tavarat itse ylös: hevosten kaviot lipesivät kalliolla ja kun ne yrittivät nojautua vaivaiskoivuihin, ne murtuivat ja seurueen viisi hevosta luisui alas tunturin rinnettä.[4] Kilpisjär-

[2] Mm. Paasilinna 1988, 20.
[3] D’Aunet 1854 (1977), 203.
[4] Marmier 1838 (1999), 29.

ven reitti oli sikäli helpompi, että se kulki Suomen rajalta Lyngen-vuonon rantaan pääosin Skibotn-joen laaksoa. Suurin osa väestä matkusti Jäämerelle jalkaisin, talvisin jotkut myös hevosilla ja poroilla tai suksilla. Matkaa kertyi Torniosta Altaan runsaat 500 kilometriä ja Skibotniin eli Jyykeänperään vajaat 500 kilometriä.

Sen, minkä Skibotniin tulijat kohtasivat ensimmäisenä, sai varmaan monen tulijan hengen salpautumaan: valtavat Lyngenin alpit nousevat vuonosta lähes parin kilometrin korkeuteen. Ylinnä kaikista on Jiehkkevarri (Norjan Mont Blanc), joka nousee 1 833 metriä meren pinnan yläpuolelle ikuisesti lumihuippuisena ja jäätävän massiivisena: kaikkiaan tunturinselänne on kymmenen kilometriä pitkä. Myös vuonon itärannalla on 1 200 metriin nouseva tunturien ketju: Revdalsfjellet, Larsbergsfjellet ja Nuortanjarga. Ensihämmennyksen mentyä ohi Tornionjokilaakson ja Keski-Lapin pehmeistä jokilaaksoista ja järvien rannoilta muuttaneet saivat huomata, että Skibotnin laakso oli suojaavien tunturien vuoksi Ruijan lämpimin paikka. Kun Tromssaan tuli sateita ja tuulia Atlantilta ja Varangille Barentsinmereltä, skibotnilaiset saattoivat nauttia suojaisista säistä. Sittemmin Skibotnia on tästä syystä nimitetty Ruijan aurinkorannaksi.

Kun saksalainen tutkimusmatkailija Leopold von Buch matkusti Ruijassa vuosina 1806–08, korkeat vuoret näyttivät hänestä saarilta: syvät kapeat vuonot sulkivat vuorijonoja niemekkeiksi eristäen pienet kylät tunturien ja vuonojen väliin. Paikkojen väliset etäisyydet olivat suhteellisia. Linnun tietä asuinseutujen väliset matkat olivat lyhyitä: polkuja pitkin ja veneillä huomattavasti pidemmät. Toisin kuin Suomen muuttajat, Buch tuli Jäämeren rannalle laivalla. Hän kävi muun muassa Altassa, Hammerfestissa ja Nordkapissa. Jos matka maitse oli kulkijoille hankala, se oli Buchin mukaan myös meritse: matka oli ensinnäkin valtavan pitkä ja Jäämeren viikkojakin kestävien oikukkaiden tuulten ja korkean aallokon takia vaarallinen. Myös ruotsalainen Johan Erik Forsström, joka oli Enontekiön kirkkoherran Grapen kanssa retkellä Lyngenvuonolla kesäkuussa 1800, kertoo kuinka he joutuivat myrskyn kouriin: hetkessä aallot nousivat niin korkeiksi, että vesi tulvi veneeseen. Pelästyneet matkaajat pääsivät turvaan, mutta harmikseen Forsström menetti perhoskokoelmansa meren aaltoihin.[5]

---

[5] Buch 1814, 220–225; Johansen, Skjerven 1984, 27.

Kartta 6: Länsi-Ruijan suomalaisasutus 1800-luvulla

1. Jyykeän markkinat kalotin kansan yhdistäjänä

Kauppa oli syy, jonka vuoksi väki Ruotsin Lapinmaasta oli vaeltanut vuosisatojen ajan Jäämeren rannalle. Jyykeänperän markkinat mainitaan ensimmäisen kerran lähteissä vuonna 1571, mutta ne olivat vieläkin vanhempaa perua. Lapinmaan varhaiset markkinareitit voidaan jakaa talvi- ja kesäteihin ja venereitteihin. Tiedetään, että esimerkiksi 1605 kulki venereitti Tornionjokea myöden aina sen latvoille, josta oli suhteellisen lyhyt matka Norjan vuonoille. Reitin päähän Norjan puolelle olikin muodostunut Hergottenin markkinapaikka. Sieltä venematka saattoi jatkua vuonoja mutkitellen Skibotniin. Toinen Ruotsin Lapin halki kulkenut vanha markkinatie oli talvireitti Luulaja-jokea pitkin ylös Norjan rannikolle. Suomalaisten paljon käyttämä reitti Tornionjoen lisäksi oli Torniosta lähtenyt ja sittemmin Muonionjokea ja Könkämäenoa myöden kulkenut reitti Skibotn-joelle ja sieltä Skibotniin oli talvireitti, samoin kuin Altaan menevä reitti.[6]

Markkinoita järjestettiin 1800-luvun alkupuolella perinteisesti kahdet vuodessa. Vaikeiden liikenneyhteyksien takia markkinat järjestettiin talvisaikaan; maa oli roudassa ja kulku helpompaa. Kylmänä aikana myös teuraslihan ja muiden elintarvikkeiden säilyvyys oli hyvä. Perinteisesti syysmarkkinoille kokoontuivat kalastajasaamelaiset kaloineen ja tunturisaamelaiset lihoineen. Niitä kutsuttiinkin ”lappalaismarkkinoiksi”. Kevätmarkkinoille sen sijaan saapuivat Tornion kauppiaat ja markkinoita kutsuttiinkin ”kveenimarkkinoiksi”. Vuodesta 1840 vuosisadan loppuun saakka markkinoita järjestettiin kolmet vuodessa. Koska matka markkinoille oli pitkä ja se kesti useita päiviä, pitkämatkalaiset täyttivät paikkakunnan kaikki mökit ja aitat.[7] Vuonna 1846 rakennettiin etelästä saapuvia matkalaisia varten Helligskogenin tunturimaja, joka sijaitsi (ja sijaitsee yhä) Skibotnjoen varressa noin kolmisenkymmentä kilometriä Skibotnista.

Markkinat olivat erämaiden asukkaille varsinainen suurtapahtuma, sosiaalisen kanssakäymisen, kulttuurivaihdon ja kaupan tärkein kohtaamispaikka. Jyykeän markkinoilla kohtasivat norjalaiset, torniolaiset ja venäläiset kauppiaat, Ruotsin Lapinmaan ja Pohjois-Norjan saamelais-,

---

6 Hage 1996, kartta, 5; Vanhoista reiteistä ks. myös Vilkuna 1957.

7 Hage 1996, 4.

Pohjoiskalotin kauppaverkoston soluja olivat markkinapaikat, joita oli muun muassa Tornion- ja Muonionjokivarsilla ja Jäämeren rannikoilla. Kuvassa Bosekopan markkinat Vesisaaren lähellä. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1927. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

suomalais- ja norjalaisväestö. Väki saapui markkinapaikalle pääosin pitkissä pororaidoissa, Tornion kauppiaat myös hevosrekineen. Torniolaiset tulivat pääosin kalan ja turkisten ostoon, vaihtotavarana heillä oli kankaita, vaatteita, kattiloita ja voita sekä aseita, kirveitä ja lukkoja. Norjalaiset kauppiaat puolestaan toivat jauhoja, suolaa, tupakkaa ja traania ja halusivat poronlihaa, riekkoja ja voita vastineeksi. Saamelaiset myivät poronlihaa, taljoja, nutukkaita, riekkoja ja patjan täytteeksi poronkarvoja. Kotiinsa tunturiin he kuljettivat elintarvikkeita, kuten voita, jauhoja, kahvia sekä tupakkaa. Jyykeän seudun paikalliset asukkaat, valmistivat markkinoille lapasia, sukkia, ryijyjä sekä myivät kuivakalaa,

tynnyrisilliä ja suolakalaa. Markkinoiden tavaravaihto oli melkoinen. 1800-luvun puolivälissä vaihtoi omistajaa vuosittain noin 1 500 poroa, 8 000 riekkoa, 28 000 kg voita ja 40 000 kg jauhoja. Näiden lisäksi myytiin laskematon määrä kalaa. Kauppiaat asettuivat pitkiin koju- ja aittarivistöihin Skibotnin päätien varteen ja laiturissa oli kymmenittäin kalastajaveneitä. Itse markkina-alue käsitti puolisen kilometriä pitkän ja noin sadan metrin levyisen kaistaleen Skibotnin eli Jyykeänperän kylää.[8]

[8] Hage 1985, 40–55; Hage 1996, 4; Ks. myös Hauglid 1978 ja Björn 1981.

Ruijan suomalaisyhteisöt

Jos suomalaisten ja ruotsalaisten kauppayhteydet Ruijaan ovat hyvin vanhaa perua, kveenien eli suomalaisten/suomea puhuvien asettuminen vakinaisesti Jäämeren rannoille oli paljon nuorempi ilmiö. Kveenien asuinpaikat sijoittuivat pitkin vuonojen rantoja Tromssan ja Finnmarkin lääneihin. Suomalaiset kutsuivat Jäämeren rantaa Ruijaksi.

Läntisessä Ruijassa eli Tromssan läänissä ja Finnmarkin läänin länsiosassa arvioidaan asuneen vakinaisesti kveenejä 1600-luvun loppupuolelta lähtien. Näiden varhaisten kveenien asuinpaikkoina olivat Lyngen ja Kvenangen sekä Ullsfjord ja Nordreisandalen. Myös Altassa asui yksi kveeniperhe jo 1660-luvulla. Vilkkaampi kveenimuutto ajoittui 1700-luvulle. Etenkin vuosina 1710–40 ja 1770–1800 kveenien muutto oli vilkasta.[9] 1600-luvun lopun suuret nälkävuodet, seuraavan vuosisadan alun iso ja pikku viha sekä 1700-luvun lopun katovuodet saivat väen liikkeelle kohti pohjoista. Muuan ruijalainen on muistellut, että hänen isoisänsä tuli Ruijaan ”Kyrön pellon sodasta”[10] tarkoittaen ilmeisesti Suomen sodan taistelupaikkoja. Kaiken kaikkiaan Norjan väestötilastoihin kveeneiksi merkittyjä oli Ruijassa 1890-luvun alussa noin 7 000. Vuosisadan alussa heitä oli noin 700. Vilkkain muuttoaalto ajoittui 1860–70-luvulle. Yli puolet muuttajista oli palvelusväkeä, päivä- ja metsätyöläisiä. Miehiä ja naisia oli muuttajista vuosisadan loppupuolella lähes saman verran.[11]

Tromssan läänin kveenit

1800-luvun alkuun tultaessa vahvoiksi suomalaiskeskuksiksi vakiintuvaa aluetta Länsi-Ruijassa olivat Tromssan läänissä Lyngenvuonon alue, jossa asui puolet läänin kveeneistä, sekä Finnmarkin lääniin kuuluvan Altavuonon rannat. Suomalaiskyliä oli myös niiden välisellä niemekkeellä vuonojen varsilla. Vuoden 1801 väestölaskennan mukaan Lyngenissä oli 257 ja Alta-Talvikin alueella 348 kveeniä. Lyngenin

---

9 Guttormsen 2001, 23–24.

10 Skogman 1870, 179.

11 Niemi 1977, 23–27, 46–47; Jokipii 1982, 44–46; Suomen siirtolaisuudesta ks. tilasto: http://www.migrationinstitute.fi

alueella kveenit muodostivat 15 % pitäjän väestöstä, Altassa lähes puolet.[12] Kansallisuudeltaan Lyngenin väestöstä oli vuonna 1801 saamelaisia 79 %, kveenejä 15 % ja norjalaisia vain 6 %.[13] 1800-luvun loppuun tultaessa norjalaisten osuus kasvoi huomattavasti.

Johtuen Tromssan satamakaupungista ja sen vetovoimasta Tromssan lääni oli sen sijaan norjalaisenemmistöinen jo 1800-luvun alkupuoliskolla.[14]

Taulukko 3: Tromssan läänin väkiluvun kehitys etnisten ryhmien mukaan 1845, 1865 ja 1891

Vuosi	Kveenejä		Saamelaisia		Norjalaisia		Yhteensä
	Lkm	%	Lkm	%	Lkm	%	Lkm
1845	995	3	5 867	19	24 489	78	31 351
1865	3 157	7	7 698	17	34 483	76	45 338
1891	2 391	4	8 771	13	53 847	83	65 009

Lähde: Helland 1899, 476.

Lyngeniin saapuvat suomalaiset eli kveenit, joiksi heitä alettiin nimittää, asettuivat uusina, kouluttamattomina ja kielitaidottomina pitäjän sosiaalisessa hierarkiassa alapäähän. Sinänsä kveeni-nimi on hyvin vanhaa perua. Kveeneiksi kutsutaan kielellisesti ja etnisesti omaksi ryhmäkseen erottuvaa pohjoisnorjalaista historiallista vähemmistöä, jonka kulttuuri perustuu suomalaiseen kulttuuriin ja kieli suomen kieleen.[15] Mutta minkälaiseen yhteisöön pääosin Tornionjokivarresta muuttaneet suomalaiset sitten tulivat?

Lyngenin pitäjän mahtimies 1860-luvulle tultaessa oli nimismies Henrik Oxaas (1815–1898), joka asui neljä taloa käsittävässä kartanossaan vaimonsa, kahden poikansa ja kuuden tyttärensä kanssa. Perhe kasvoi sittemmin vielä kahdella lapsella. Talon palveluskuntaan kuului kolme kveenirenkiä ja kolme kveenipiikaa sekä kotiopettaja Nils Xavier. Erikoista nimismiehen isännöimässä Karnesin kartanossa oli se, että siellä toimi ”pieni yksityinen hourula”. Vuonna 1865 hoitolassa oli seit-

[12] Qvigstad 1922, 12, 18.
[13] Johnsen, Skjerven 1984, 22.
[14] Helland 1899, 476.

semän hoidokkia: kolme norjalaista, kolme saamelaista ja yksi kveeni. Hoidokeista oli neljä naista ja kolme miestä. Heidän keski-ikänsä oli 43 vuotta. Enimmillään hoidokkeja oli 12. On todennäköistä, että hoidokit tekivät töitä nimismiehen maatilalla, joka oli pitäjän suurin. Talossa oli kolme hevosta, 20 lehmää, 34 lammasta sekä neljä sikaa. Myös pitäjän suurimmat vehnäpellot ja perunamaat kuuluivat nimismiehen kartanoon. Nimismieheen henkilöityy 1800-luvun puolivälistä lähtien mahdollistuva säätykierto ja sosiaalinen nousu: Alun perin Oxaas oli ollut ammatiltaan puuseppä, joka oli tullut Lyngeniin korjaamaan paikallisen nimismiehen taloa. Tämä oli havainnut Henrikin teräväksi mieheksi ja ottanut hänet apulaisekseen. Sittemmin nimismies oli saanut viran Trondheimista ja näin tuli Oxaasta hänen sijaisensa. Toimeliaana miehenä Oxaas oli kerännyt pian suuren omaisuuden. Kartanoon kuului maatilan lisäksi muun muassa mylly, nuottia, veneitä ja isompi Jäämeren kalastuksessa käytettävä alus sekä kalkkitehdas.[16]

Toinen suomalaisten siirtolaisten uuden kotipitäjän Lyngenin varakkaista oli kauppias Knud Figenschou (1803–1889). Hän oli vanhaa, alun perin Bergenistä lähtenyttä kauppiassukua. Paitsi kauppias ja maanviljelijä sekä kestikievarin isäntä ja postilinjan perustaja ja ylläpitäjä, Figenschou oli myös suurperheen huoltaja. Hän oli 15 lapsen isä. Ensimmäisen vaimonsa kanssa hän teki seitsemän lasta ja toisen kanssa kahdeksan. Ajan korkeasta lapsikuolleisuudesta ja lapsivuodekuolleisuudesta myös varakkaiden keskuudessa kertoo se, että Figenschoun ensimmäinen vaimo Dorthea kuoli 12 päivää seitsemännen synnytyksensä jälkeen, vauva eli neljä kuukautta. Myös pariskunnan edellinen lapsi oli kuollut puolentoista vuoden ikäisenä. Pikkulasten kuolemalta ei säästy-

---

[15] Ensimmäiset tiedot kveeneistä liitetään noin vuodelta 900 peräisin olevaan norjalaisen Ottarin kronikkaan. 1700-luvulla kveenikansan historian nosti esille mm. H. C. Porthan ja 1800-luvulla jo lukuisammat tutkijat. 1900-luvun jälkipuoliskolla kveeni-innostus nousi Pohjois-Norjassa etnisen mobilisaation myötä ja nykyään Ruijassa toimii yhteiskunnallisesti aktiivinen kveenijärjestö lehtineen. Lukuisista kveenitulkinnoista ks. mm. Julku Kyösti, *Kvenland–Kainuunmaa*.1986 ja Saressalo 1996, 15–29; Anttonen 1999, 72–91; Kveeni-määritelmästä ks. Saressalo 15; Viime vuosina myös Ruotsin Tornionlaaksossa on alettu puhua sikäläisistä ”kveeneistä”.

[16] Folketellinga 1865 Lyngen, 18. UBT; Slekten Figenschou 1987, 17–18, 228.

nyt seuraavakaan vaimo Wilhelmina. Pariskunnan ensimmäinen tyttövauva eli vain neljä tuntia. Lyngenin seudun mahtisukujen verkostoitumisesta kertoo se, että nimismies Oxaasin vaimo Erasine ja Figenschoun toinen vaimo Wilhelmina olivat sisaruksia.[17]

Palvelijoita Figenschoun tilalla oli 12; taloudenhoitaja, kotiopettaja, kolme renkiä, viisi piikaa, yksi ”heikkomielinen” mies sekä 6-vuotias kasvattitytär. Kenen kasvattitytär 6-vuotias Petrika Pedersdotter oli, ei selviä lähteestä. Ehkä hän kuului aikaisemmin esitettyihin ”kauppalapsiin”. Todennäköisesti hän oli joko jonkun palvelijan tai taloudenhoitajan. Myös tässä kartanossa kveenien osana olivat palvelustyöt. Kuvaavasti taloudenhoitaja ja kotiopettaja olivat norjalaisia. Nuorimmat piiat, 21-vuotias Marie Pedersdotter, 20-vuotias Marie Gustavsdotter ja 23-vuotias Elise Henningsdotter olivat kveenejä, samoin kaikki kolme renkiä sekä kasvattitytär.[18]

Myös pienessä Skibotnin markkinakylässä oli oma herransa, tilallinen Albrigt eli Alberth Rasch. Vielä tänä päivänäkin hänen talonsa tervehtii kulkijoita satamasta lähtevän ja hieman ylöspäin viettävän markkinatien varrella. Myös muutamia markkinoille tulleiden kauppiaiden tavara-aittoja on säilynyt. Raschin talo kuvaa hyvin konkreettisesti Jyykeänperän 1800-luvun sosiaalista hierarkiaa. Noin vuonna 1840 rakennettu kaksikerroksinen hirsirakenteinen päärakennus rokokooikkunoineen oli varsinainen linna kveenien yksihuoneisten mökkien rinnalla. Yksistään talon alakerrassa oli kuusi huonetta. Talo sijaitsi myös näyttävästi markkinatien ja sataman välissä. Suurtilallinen Raschin – eli Vanhan Raskan, joksi suomalaiset hänen nimensä väänsivät – sopikin asua keskeisellä paikalla: hän omisti koko kylän maat ja rakennuksistakin enimmillään parikymmentä. Skibotniin tulleet suomalaiset muuttajat alkoivat rakentaa ensimmäisiä mökkejään enimmäkseen vuokramaalle.[19] Raschin tila oli siitä erikoinen, että siellä oli pitäjän monipuolisimmat viljelykset: siellä viljeltiin vehnää, ruista, kauraa, herneitä ja perunaa. Navetassa oli lisäksi viisi lehmää, 16 lammasta ja kaksi sikaa.[20]

---

17 Slekten Figenschou 1987, 67, 79.
18 Folketellinga 1865 Lyngen, 23. UBT.
19 Hage 1996, 11; Paulaharju 1928, 28; Liste over Folketellet i Lyngen 1845. SAT.
20 Folketellinga 1865 Lyngen, 69. UBT.

Skibotnin eli Jyykeän seutu oli Lapin sisämaasta tulleille jylhää katseltavaa. Kuvassa Storfjordin kveenien eli Suomen siirtolaisten taloja. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1927. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

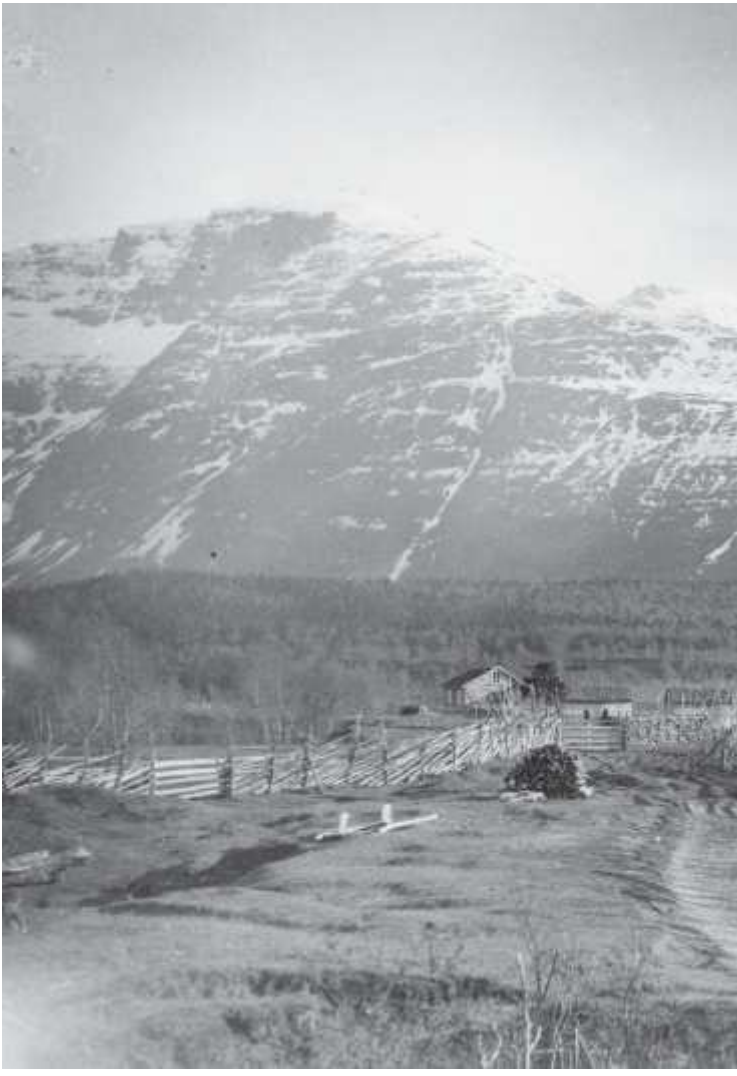

Turhaa ei Skibotnia ole kutsuttu Ruijan lämpimimmäksi alueeksi. Kylä sijaitsee lähes 70 pohjoisella leveysasteella eli noin 300 kilomeriä napapiiriltä pohjoiseen.

Lyngenin suomalaiset asettuivat uudella asuinalueellaan vuokraviljelijöiksi ja palvelijoiksi, mutta myös kalastajiksi. He rakensivat pieniin

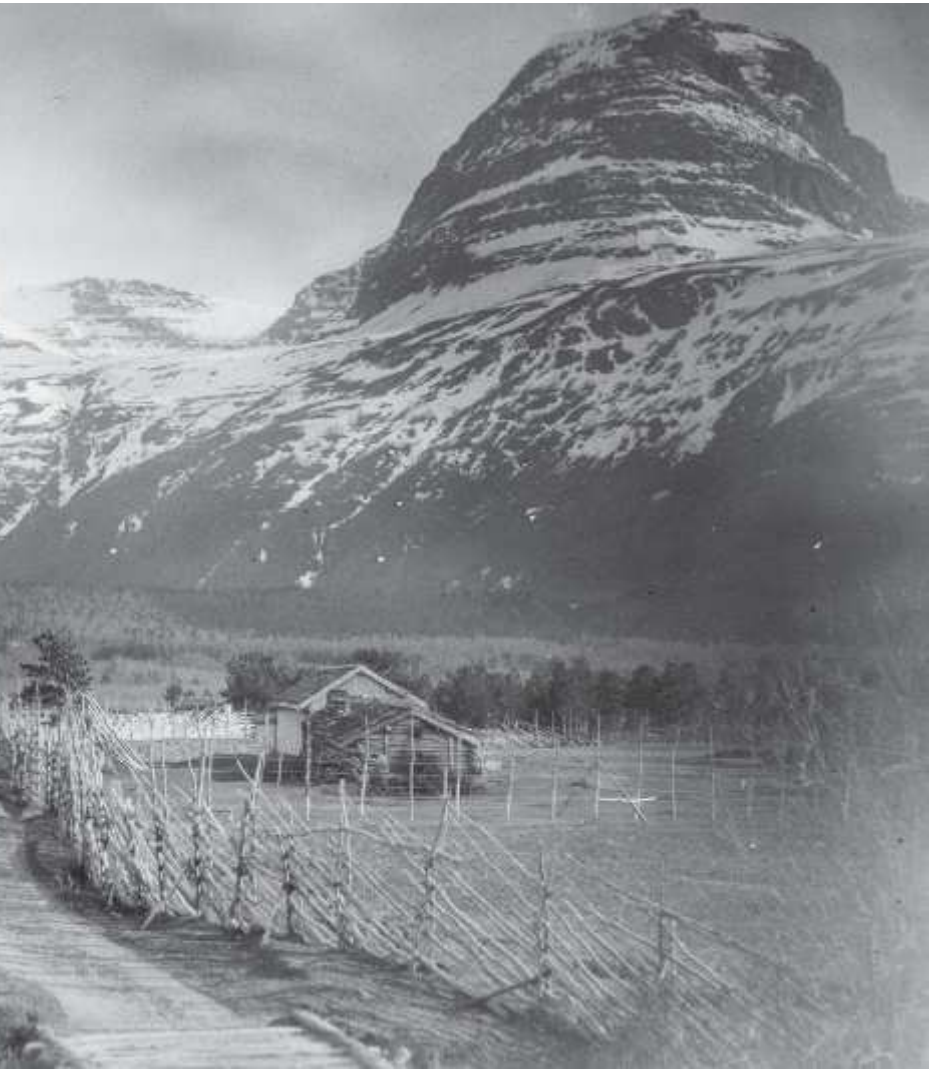

hirsisiin, yleensä yhden huoneen mökkeihinsä eteiset ja latoivat katoille maata ja pian niissä kasvoikin nurmi. Kattotiiliä ei käytetty, koska ne olivat ensinnäkin kalliita ja toiseksi myrskytuuli riepotti ne tiehensä. Vaatetukseltaan suomalaiset eivät juurikaan poikenneet norjalaisista; paksut tummat villakangastakit, leveälieriset hatut ja nahkasaappaat

miehillä, naisilla pitkä nilkkoihin ulottuva hame, huivi ja paksu palttoo.[21] Siirtolaisten talous rakentui mahdollisimman pitkälle omavaraistalouteen. Sitä symboloivat lehmä ja muutama lammas. Pienistä viljapelloista väki sai ohraa ja perunamaasta perunaa, joillakin oli hevonen ja toisilla muutama vuohi. Perunanviljely yleistyi Pohjois-Norjassa 1800-luvun alussa. Yleisin ammatti kveenien keskuudessa oli maanviljelijä-kalastaja.[22] Kotitarveturskaa ja silliä kukin haki suojaisalta ja useita kilometrejä pitkältä Lyngenvuonolta. Suurempaan pyyntiin miehet menivät Honninsvågiin, Hammerfestiin ja Itä-Ruijaan Varangin vuonolle. Kalaa myymällä siirtolaiset saivat rahaa suolan ynnä muun välttämättömän ostoon. Viinapoltto oli luvallista talonpojille, mutta suomalaiset joutuivat maksamaan uudessa kotimaassaan moninaisia veroja ja maksuja, kuten maaveroa, viinaveroa ja kestikievarimaksua.[23]

Muutamia poikkeuksia Lyngenin kveenien muuten niin yhtenäisessä ammattijakaumassa oli. Jyykeän kuulu ammattikunta oli Seppälän suvun sepät, joiden perilliset vielä 1980-luvullakin harjoittivat Skibotnissa suvun ammattia.[24] Suvun Jyykeänperän kveenien kantaisä oli Pajalassa asunut Iisakki Lasunpoika (Seppälä), joka alkoi paikkakunnalle tultuaan harjoittaa vanhaa ammattiaan. Norjan väestötilastossa hän kulkee nimellä Isak Lars Larsen. Hän muutti Lyngeniin vuonna 1864, ja jo vuoden päästä hänen sanotaan ymmärtäneen norjaa. Tähän lienee syynä se, että hän joutui päivittäin tekemisiin norjaa puhuvien kanssa ja että oli Pajalasta lähtöisin: hänen isänsä oli ollut aikanaan töissä Tornionjoki-varressa Kengisin ruukissa, seppänä hänkin. Tullessaan Norjaan Isak oli 44-vuotias. Hän oli naimisissa 57-vuotiaan Maria Pedersdotterin kanssa ja perheeseen kuului isäänsä sepän töissä auttava 21-vuotias Isak sekä neljä nuorempaa lasta.[25]

---

21 Rode 1842, 223, 250; Niemi 1983, 514.

22 Folketellinga 1865 Lyngen. UBT.

23 Rode 1842, 297.

24 Paasilinna 1988, 28–30.

25 Folketellinga 1865 Lyngen, 8. UBT; Paulaharju esittelee kirjassaan Seppälän Iisakin pojiksi myös ”Heikin” ja ”Erkin”, joten Iisakki Seppälä lienee avioitunut sittemmin uudelleen. Ks. Paulaharju 1928, 31.

Jos Skibotnia kehuttiin aurinkoiseksi paikaksi, Altavuonon pohjukka tuli tunnetuksi vihreänä keitaana. Altajoen varsilla kasvoi tiheä metsä ja ohra viihtyi jopa paremmin kuin Skibotnissa. Kuten Tromssan läänissä, myös Finnmarkissa oli vuosina 1800-luvun alkupuoli vilkas asuttamiskausi. Kun 1801 Finnmarkin läänissä asui 7 700 ihmistä, luku vuonna 1865 oli jo 20 300. Suhteutettuna koko Norjan väestönkasvuun, Finnmark oli kehityksen kärjessä. Osittain väkilukua kasvatti muuttoliike Suomesta ja Etelä-Norjasta, mutta myös luonnollinen väestönkasvu.[26]

Vuoden 1825 tilaston mukaan Finnmarkin länsiosassa asui 159 kveeniperhettä: Alta-Talvikin rovastikunnassa 85 perhettä, Hammerfestin ympäristössä 45 perhettä ja Kistrandissa ja Kautokeinossa 29 perhettä. Tässä vaiheessa on arveltu saamelaisväestön osuudeksi 71 %.[27] Vuonna 1845 oli saamelaisia enää 51 % koko läänin väestöstä. Koska alue oli vanhastaan merisaamelaisten asuma-aluetta, osuuksista nähdään yhtäältä norjalaisten ja toisaalta kveenien muuttoliikkeen nopea vaikutus alueen etniseen rakenteeseen.

Vuoteen 1846 tultaessa kveenit jakautuivat Finnmarkin läänin rovastikuntiin seuraavasti:[28]

Läntinen rovastikunta:		1380
– Hammerfest	154	
– Hammerfestin kunta	118	
– Alta-Talvik	865	
– Loppen	50	
– Kistrand+Kautokeino	205	
Itäinen rovastikunta:		348
– Vardö	8	
– Vadsö	134	
– Vadsön kunta	129	
– Nesseby	64	
– Lebesby	13	
Yhteensä		1728

[26] Bottolfsen 1990, 142–145.
[27] Rode 1842, 104.
[28] Stockfleth 1848, 39–40.

Altan seudun kveeniväestön runsaus vuoden 1846 tilastossa selittyy sillä, että yksistään Kåfjordin kupariruukki työllisti kyseisenä aikana noin 450 kveeniä. Suuri suomalaisten muutto Kåfjordiin tapahtui vuosina 1837–41, jolloin työvoiman kysyntä kaivoksessa oli suurinta. Lyngenin väki puolestaan oli tullut pääosin jo aiemmin. Muuttovuosia olivat etenkin 1800–1806, 1832–33 ja 1839, jolloin sekä Pohjois-Suomessa että Pohjois-Ruotsissa oli ankaria katovuosia. Tuntureiden yli vaelsi tuolloin jalkaisin useita perheitä. Tulleiden ensimmäinen huoli oli saada nälkäiset lapsensa sijoitettua kasvattilapsiksi saamelaisille ja norjalaisille. Monet näistä katovuosia pakoon tulleista jatkoivat sittemmin matkaa Kvenangeniin, Altan ja Talvikin alueelle sekä Hammerfestiin. Osa palasi kotipaikkakunnalleen Suomeen tai Ruotsiin olojen kohennuttua. Hammerfestin kveenit olivat niin ikään 1830-luvun alun katoja paenneita. Myös vuoden 1835 kolera oli ajanut väkeä Keski-Lapista juuri näille alueille.[29]

Vuonna 1875 Finnmarkin läänissä oli 24 185 asukasta, joista kveeneiksi merkittyjä oli 4 286 eli 18 %. Saamelaisia läänin asukkaista oli enää 29 %. Vuoteen 1900 tultaessa kveenien osuus laski 16 prosenttiin, mutta saamelaisten osuus pysyi samana. Korkeimmillaan kveenien osuus läänin asukasmäärästä oli vuonna 1870 (21 %),[30] joka olikin Suomesta muuton huippuvuosi.

2. Suomalaista halpatyövoimaa

Kåfjordin kupariruukki sijaitsi Altavuonon eteläisen sivuvuonon Kåfjordin pohjukassa. Altasta sinne oli matkaa kymmenisen kilometriä. Kåfjordin kylän rantakaistale oli noin kolme kilometriä pitkä ja sen varrelle olivat talot sijoittuneet kylätien varteen. Kylä jäi ja jää edelleen vuonon ja tunturin väliin. Ruukin toiminta-aikana kylän takana olevan tunturin rinteestä oli sisäänmenoaukot useisiin kaivosluoliin[31] ja niistä metallinkuljetustiet ja rautatie kylän satamassa olevaan ruukin sulattamoon. Paikkakunnalla 1839 vieraillut ranskalainen matkailija

[29] Stockfleth 1848, 42–44.
[30] Qvigstad 1926, 8; Store norske leksikon 5 1989, 72.

kuvaa kylää näin: ”Muutamia vuosia sitten siellä oli vain joitakin kalastajien ja rannikon lappalaisten majoja, nyt se on suuri, vauras ja toimelias kylä, jonka näkeminen ilahduttaa Ruijan kurjuuden masentamaa matkailijaa.”[32]

Kaivos avattiin 1826. Jo aiemmin oli huhuttu, että tunturissa olisi kuparia, olipa joku kivenhakkaaja sitä löytänytkin. Lääninherra Gunder Hammer ilmoitti kuparilöydöstä jo 1700-luvun puolivälissä, mutta kaivamiseen ei kuitenkaan vielä tuolloin ryhdytty. Tapahtumasarja lähti liikkeelle erään paikallisen asukkaan kuparilöydöstä, mutta jatko oli englantilaisten käsissä. Hammerfestin vilkkaassa satamakaupungissa asui kaksi toimeliasta englantilaista kauppamiestä, John Rice Crowe ja Henry Dick Woodfall. Miesten yhteinen yritys osti suuria määriä kalaa ja vei sitä Vienanmerelle Arkangeliin ja Välimerelle. Kalan lisäksi Crowen ja Woodfallin rahtialukset rahtasivat Venäjältä viljaa, Hollannista tupakkaa ja Englannista halpaa rommia, joka oli erityisen suosittu vientiartikkeli Arkangeliin. Crowe oli tullut Hammerfestiin jo 1819 ja yritys menestyi hyvin. Hänen etunaan oli venäjänkielen taito. Hänen kasvatusisänsä (isän veli) oli ollut amiraalina venäläisten palveluksessa, joten myös John oli oppinut kielen. Hammerfestissa Crowe toimi myös Englannin varakonsulina. Joka tapauksessa, kun tieto kuparista tuli Crowen ja Woodwallin korviin, he palkkasivat 1825 nuoren englantilaisen kaivosmiehen tutkimaan Kåfjordin kallioperää. Tulokset olivat niin hyviä, että he päättivät aloittaa alueella kaivostoiminnan.

Aluksi Norjan viranomaiset suhtautuivat epäillen kuparikaivoksen avaamiseen, sillä alueen metsävarojen ei katsottu riittävän sulattojen polttoaineeksi. Muutoin viranomaiset suhtautuivat hankkeeseen myönteisesti. Crowe teki ensimmäisen hakemuksensa marraskuussa 1825, ja lupa kaivoksen perustamiseksi tuli helmikuussa 1826. Heinäkuun alusta 1826 alkoi varsinainen kaivostyö, kun yksitoista Trondheimista tuotua kaivosmiestä aloitti työnsä. Alku ei ollut onnekas. Lyhyen ajan sisällä yksi kaivosmies kuoli ja kaksi loukkaantui räjähdyspanoksen lauettua liian aikaisin.[33]

---

[31] Vuosiin 1833–34 tultaessa kaivoksessa oli yhteensä 12 kaivosluolaa ja louhimoa. Moberg 1968, 38.

[32] D’Aunet 1854 (1977), 202.

[33] Moberg 1968, 9–10, 13, 18–21.

Kåfjordin eli Kaavuonon ruukkiyhteisöä hallitsi kirkontorni. Kuva on julkaistu Suomen Kuvalehdessä 1.4.1874.

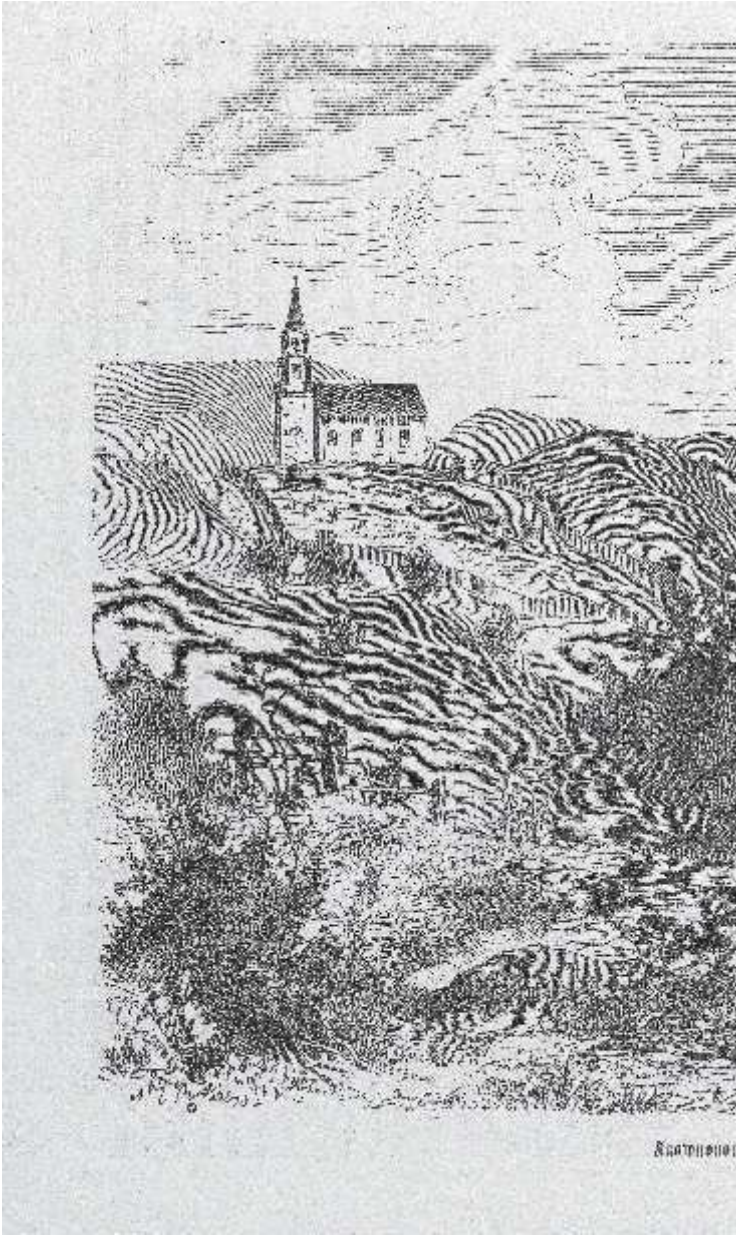

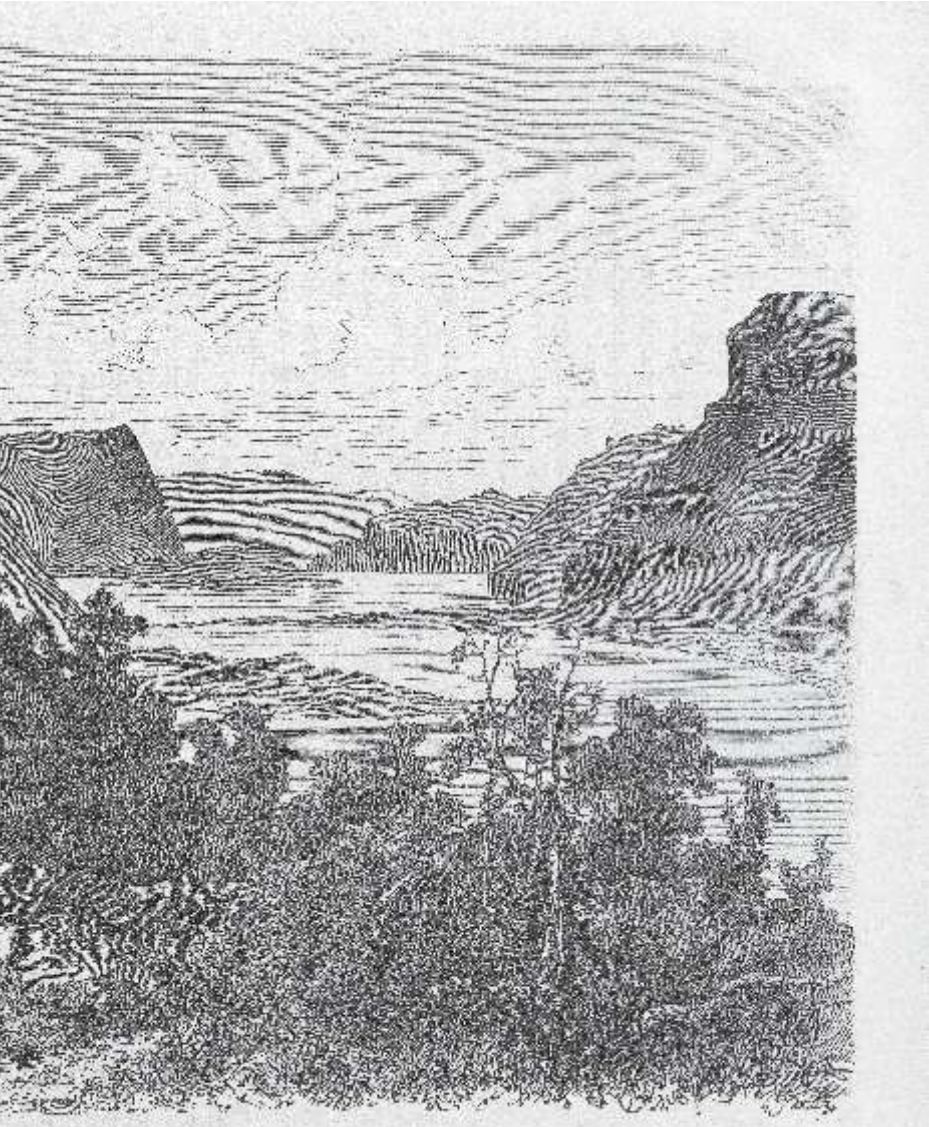

Juuri kun Crowella oli huolia puutavaran ja työvoiman niukkuudesta ja löydöksen riittävyydestä, ilmoitettiin hänelle rikkaammasta löydöksestä. Tällä kertaa löydöksen tekijäkin on selvillä. Tarinan mukaan kuparisuoni löytyi siten, että tunturin haltija osoitti aarteensa säälistä unessa eräälle köyhälle Kåfjordin saamelaistytölle, turvekammissa asuvalle Marith Aslaksdotter Guttormsenille eli Guttorm-Maaretille, ”...olen jättänyt sinulle kolme kerää ja ja kätkenyt joka kerhän vaskirahan”. Niinpä kävikin, että kun Maaret oli tunturissa lampaita kaitsemassa, liukastui hän ja samalla paljastui kimalteleva kallio hänen eteensä. Tyttö sitoi huivinsa löytöpaikkaan ja kiirehti kylään, josta tieto vietiin eteenpäin nimismiehelle. Palkkioksi löydöstään Maaret halusi 900 kg venäläistä ruisjauhoa – ja sai sen.[34]

Siihen saakka Kåfjord oli ollut pääosin merisaamelaisten asuinpaikka, nyt kaikki tuli muuttumaan. Vuonna 1801 kylässä asui yhteensä 108 henkilöä 17 perheessä. Näistä 14 oli saamelaisperheitä ja kolme kveeniperheitä. Norjalaisia kylässä ei asunut yhtään.[35] Saamelaisten ja kveenien asuttamasta hiljaisesta pikkukylästä tuli maailman pohjoisin suurteollisuusyritys. Perimätiedon mukaan saamelaiset ajettiin kammeistaan ja kveenit menettivät maansa. Maaret sai löydöstään palkkioksi koko eliniäkseen ruoan ruukista. Kun hänestä aikanaan aika jätti, työt ruukissa seisautettiin koko päiväksi ja muori saatettiin isolla joukolla ja kunnialla hautaan.[36]

Todellinen työväestön värväys Kåfjordiin alkoi vuodesta 1830 lähtien. Seuraavana vuonna työmiesten listoilla oli jo Suomen puoleltakin Tornionjokilaaksosta tulleita. 27-vuotias Isak Henriksen Reidojaure oli tullut Suomen Karungista vaimonsa ja neljän lapsensa kanssa. Vuoden 1832 kirkonkirjassa on jo 67 Suomesta tullutta.[37]

Kåfjordin tehdas toimi Pohjois-Suomesta ja Pohjois-Ruotsista tulleen työvoiman – nykyisin sanottaisiin halpatyövoiman – varassa. Jo loppuvuodesta 1827 Crowe teki värväysmatkan Pohjois-Ruotsiin ja saikin sieltä mukaansa työväkeä. Paitsi itse kaivoslouhintaan, väkeä tarvittiin myös malmin seulontaan ja kuljetukseen, joka tapahtui aluksi hevosilla. Kesällä 1828 kuljetusta varten rakennettiin rautatie.

---

[34] Paulaharju 1928, 91–92; Moberg 1968, 22.
[35] Rode 1842, 108.
[36] Paulaharju 1928, 91–92; Helland 1899.
[37] Moberg 1968, 33.

Suomesta ei varsinaisesti värvätty väkeä. Suomesta tulleilla piti olla muuttotodistus, jossa tulija lupasi olla maassa vähintään kaksi vuotta. Pian kuitenkin suomalaisia oli enemmistö kaivostyöläisistä. Heidät havaittiin hyviksi työntekijöiksi, vaikkei heillä ollut aiempaa kokemusta kaivostyöstä. Etelä-Norjan kaivoksista tuli ammattimiehiä, ja paikalliset tulivat töihin kaivokseen huonoina kalavuosina. Kaivoksen johto halusi mahdollisimman paljon lapsiperheitä, näin työvoima olisi pysyvämpää ja palkkataso pysyi alhaisena. Vuonna 1832 oli kaivostyöläisiä Kåfjordissa 90, muuta henkilökuntaa 122 ja kylässä asukkaita 400.[38]

Ruukin työntekijämäärä kehittyi kansallisuuden mukaan vuosina 1840–1860 seuraavasti:[39]

Kansallisuus	1840	1850	1860
Suomalaisia	472	419	556
Norjalaisia	395	363	383
Ruotsalaisia	85	71	108
Englantilaisia	34	23	17
Venäläisiä	5	3	3
Saksalaisia	11	4	–
Saamelaisia	–	7	31
Yhteensä	1 002	790	1 098
Suomalaisia %	47	53	51

Työntekijöiden joukossa oli alusta lähtien myös naisia ja lapsia. Kupariruukin henkilölistan mukaan heinäkuussa 1834 työskenteli tehtaalla:.[40]

	Miehiä	Naisia	Lapsia	Palvelustyttöjä	Renkiä	Yhteensä
Kveenejä	112	46	45		18	221
Norjalaisia	84	37	98	4		223
Ruotsalaisia	13	5	14			32
Englantilaisia	7	1	1		8	17
Venäläisiä	2					2
Saksalaisia	2					2
Yhteensä	220	89	158	4	26	497

[38] Moberg 1968, 30–34, 44–45.
[39] Bottolfsen 1990, 152.
[40] Moberg 1968, 52.

Lapset olivat usein isiensä ja äitiensä apulaisina ruukissa. Ehkä hieman yllättää se, että lapsia oli kaivoksessa töissä enemmän kun naisia. (Siirtolaislapsiin palaamme vielä luvussa kahdeksan). Kaivoksen palkkalistoilla ei ollut alussa lainkaan saamelaisia ja heidän osuutensa jäi kaiken kaikkiaankin vähäiseksi.

Kaivosyrittäjä Crowe pyrki etsimään koko ajan uusia kuparisuonia alueelta ja onnistuikin – jälleen paikallisen saamelaisen avustamana – löytämään kuparia Altan läntisessä naapuripitäjästä Kvenangenista. Kjekanin kupariruukkia koekäytettiin 1830-luvulla ja vuosina 1841–75 sen toiminta oli vilkkaimmillaan. Kaiken kaikkiaan ruukki jäi paljon pienemmäksi kuin Kåfjordin ruukki. Pitäjän asukkaiden kansallisuusrakenne oli saamelaisvoittoinen: vuonna 1845 asukkaista 69 % oli saamelaisia, 21 % norjalaisia ja 11 % kveenejä. Mutta samoin kuin Kåfjordissa halutuinta ja helpommin saatavaa työväkeä olivat täälläkin kveenit. Kveenien osuus nousi ruukin työvoimatarpeen kasvun myötä: vuonna 1865 oli kveenien osuus pitäjän väestöstä noussut jo 31 prosenttiin. Myöskään täällä työväkeen ei värvätty saamelaisia. Vuonna 1845 Kjekanin ruukissa oli töissä 12 kveeniä ja kuusi norjalaista. Kaksikymmentä vuotta myöhemmin (1865) ruukissa työskenteli 37 kveeniä, 26 norjalaista ja seitsemän ruotsalaista.[41] Kåfjordin tavoin Kjekanin toiminta loppui 1870-luvulla ja väki alkoi muuttaa pois.

Se yhteisö, johon suomalaiset tulivat Kåfjordissa, oli monilta osin toisenlainen kuin esimerkiksi Lyngenissä, jossa suurin osa väestä oli pientä maatilkkua viljeleviä kalastajia. Sosiaalinen hierarkia ruukkikylässä oli monitasoinen ja se avasi myös monille kveeneille sosiaalisen nousun mahdollisuuden. Yleisellä tasolla kansallisuuksien hierarkia pysyi samana kuin Pohjois-Norjassa yleisemminkin: ensin tulivat norjalaiset, sitten suomalaiset ja saamelaiset.[42] Kåfjordissa tämä kolmijako murtui: englantilaiset teollisuusyrittäjät perheineen, saksalaiset ja ruotsalaiset ammattimiehet sekä muutamat venäläiset työläiset sekoittivat arvoasteikkoa. Jo ruukin ammattinimikkeet antavat suuntaa monitasoiselle sisäiselle hierarkialle: ylimpänä olivat tehtaan omistajat: Crowen rakennuttama valkea kartano ”The House” englantilaisine puutarhoineen

[41] Antonsen 1993, 49–50, 61, 65.
[42] Mm. Wikan 1995, 190.

ja kuuluine juhlineen oli kveenien silmissä kuin toisesta maailmasta - niin kuin se olikin. Seuraavan tason muodostivat tehtaan englantilainen johtajisto sekä ylemmät ja alemmat työnjohtajat eli ns. overtigerit. Varsinaiset työläiset jakaantuivat erikoismiehiin, kuten undertigereihin ja sulattomestareihin, joissa oli myös kveenejä. Muun muassa 27-vuotias Oluf Torvahauti (Olavi Tervahauta) oli sulattomestari, samoin kuin 49-vuotias Johan Haralla. Undertigerinä toimi puolestaan muun muassa kveeni kveeni Peder Norström. Erikoisosaajien jälkeen tulivat muun muassa räjäyttäjät, louhijat ja kuljettajat. Naiset ja lapset olivat yleensä päivätyöläisiä. Ennen työläisiä sijoittuivat konttoristit ja muut tehtaan toimistoon kuuluva väki.

Ruukin hierarkia oli omansa, mutta myös ruukin kasvattama kylä eli säädynmukaista elämäänsä. Alueläkäri, nimismies, pappi, kunnankirjuri sekä opettajat kuuluivat kylän herrasväkeen. Jälkimmäisten joukossa oli myös yksi kveeni, kveenien opettaja Salomon Johansen. Heidän jälkeensä tulivat moninaiset käsityöläiset suutareista leipureihin sekä kauppiaat. Oman ammattikuntansa muodostivat kalastajat: Spitzbergskipperit eli sipperit, Huippuvuorilla kalastavat, olivat omaa luokkaansa ennen tavallisia avomerellä kalastavia turskanpyytäjiä ja pienillä veneillä kalastavia pienyrittäjiä.[43]

Kveenien puolesta ja vastaan

Suomalaisten olot eivät olleet Kåfjordissa ongelmattomia, vaikka monet kehuivatkin heitä hyviksi työntekijöiksi. Vieraiden, eri kieltä puhuvien siirtotyöläisten määrän kasvu alkoi etenkin 1830-luvulta lähtien nousta julkiseen keskusteluun. Pelko konkretisoitui kolerakammoon, mutta todellisuudessa kyse oli laajemmasta työvoima- ja kansallisuuskysymyksestä. Tromsö Tidende -lehdessä käytiin 1840-luvun alussa kiivasta polemiikkia yhä kasvavasta kveenijoukosta. Olivatko kveenit hyödyksi vai haitaksi Pohjois-Norjalle? Kveenien oikeuksien puolustajat, kuten 1825 Vesisaareen papiksi tullut Nils Vibe Stockfleth (1787–1866) ja Kåfjordin ruukin johtaja Crowe, todistivat, että ilman kveenejä Kåfjordin ruukki ei tuottaisi voittoa (omistajilleen). Kveeneistä oli

[43] Ammattien kirjosta Folketellinga 1865 Alta. UBT.

näin suoranaista taloudellista hyötyä. Stockfleth korosti, että kveenit olivat asuttaneet norjalaisten hylkimiä alueita yhdessä saamelaisten kanssa ja että kveenejä oli asunut Pohjois-Norjassa jo lukuisten sukupolvien ajan. Miksi siis heitä pidettiin edelleen muukalaisina? Suomalaisten nähtiin lisäksi tekevän ne työt, jotka eivät kelvanneet norjalaisille ja selvästi alhaisemmalla palkalla. Tromsö Tidende -lehden mukaan norjalaiset saivat ruukissa päivässä 48 riikintaalaria, mutta kveenit tyytyivät 40 taalariin (1840).[44]

Stockfleth korosti myös, että koska kveenit olivat lähtöisin Pohjois-Suomesta, he olivat sopeutuvaisempia Ruijan ilmasto-oloihin kuin etelänorjalaiset työläiset. Moraalisilta ja fyysisiltä ominaisuuksiltaan kveenit asetettiin puolustuskirjoituksissa saamelaisten yläpuolella ja heitä verrattiin norjalaiseen rahvaaseen. Stockfleth ihmetteli ääneen sitä, että kveenit maksoivat kyllä valtiolle kuuluvat maksut, mutta mitä he itse saivat? Kouluopetus oli järjestetty vain norjaksi, eivätkä kveenit kuulleet edes jumalanpalveluksia omalla äidinkielellään. Kveenit olivat järjestäneet esimerkiksi Kåfjordissa omalla kustannuksellaan lapsilleen suomenkielisen opettajan. Samaan aikaan tehdas maksoi norjankielisen opettajan palkan. Crowe puolestaan kehui suomalaisia säästäväisiksi, kunnollisiksi ja taitaviksi työntekijöiksi. Koska kveenit olivat niin säästäväisiä, heidän arveltiin tulevan toimeen pienemmillä palkoilla. Ruijassa tarjolla olevat työt olivat usein kausiluontoisia, mikä sopi hyvin kveeneille, jotka palasivat joutoaikana Suomeen, eivätkä jääneet köyhäinhoidon rasitukseksi.[45] Myös Skibotnin suurtilallinen Albrigt Rasch suhtautui kveeneihin myönteisesti. Hänen mukaansa oli selvää, että muuttajien myötä kveenien kieli leviäisi yhä enemmän ja syrjäyttäisi norjan ja saamen kieltä.[46]

Kveenien ”vastustajat” puolestaan valittivat, että kveenit polkivat palkkoja ja veivät norjalaisten työpaikat. Kveenejä pidettiin norjalaisten mukaan parempina työntekijöinä kuin norjalaisia. Lisäksi kveenit olivat ylpeitä, uppiniskaisia, brutaaleja ja jähmeitä. Kohta kveeneille kai järjestettäisiin erityinen kveenivirkamies ja oma yliopistonsa! Näin pitkälle ei

---

[44] Tromsö Tidende nr 41–42/1840; Tromsö Tidende nro 59/1844.

[45] Ks. Stockfleth 1848, 2, 5–9, 11–17, 25–29, 33, 35; Qvigstad 1922, 23–24.

[46] Tromsö Tidende 18.6.1865.

edes Stockfleth sentään mennyt, vaikka muistuttikin, että jopa Venäjän keisari on sallinut perustaa Keisarilliseen Aleksanterin yliopistoon Helsinkiin ”kveeninkielen” professuurin.[47] Suomen kielen ja kirjallisuuden professuuri perustettiin Helsingin yliopistoon 1850. Ensimmäiseksi viranhaltijaksi valittiin M. A. Castrén.

Eräs peruste, johon kveenien muuttoliikkeeseen kielteisesti suhtautuneet usein vetosivat, oli kveenien itsepintainen pitäytyminen suomen kielessä. Useissa lähteissä puhutaan kveenien vaikeudesta oppia norjaa. Tietyillä, suhteellisen vahvoilla kveenialueilla, väki puhuikin yksinomaan kveeniä. Niinpä Hammerfestin ja Lyngenin kveenit opettivat lapsilleen ainoastaan kveeninkielisistä lukukirjoista, jotka useimmiten olivat uskonnollisia kirjoja. Samoin oli laita Kautokeinossa. Perheissä, joissa isä oli norjalainen ja äiti kveeni, puhuttiin kveeniä. Samoin perheissä, jossa isä oli kveeni ja äiti norjalainen. Sen sijaan läntisimmillä alueilla, missä kveenit olivat vähemmistönä, he ymmärsivät norjaa ja sitä sallittiin opetettavan myös lapsille.[48] Saamelaisseuduilla puolestaan kveenit omaksuivat saamen kielen. Näin tapahtui jo 1700-luvulla, jolloin kveenejä oli suhteellisen vähän. Kielen lisäksi he omaksuivat myös saamelaisten pukeutumistyylin ja muut tavat [49] Vastaavasti norjalaiset, jotka asuivat kveenienemmistöisillä paikkakunnilla, omaksuivat kveenin kielen. Altan Elvebakkessa, joka oli eristäytynyt suomalainen yhteisö, puhuivat siellä asuneet norjalaiset kveeniä, rakensivat saunoja ja pukeutuivat kuin kveenit.[50]

1800-luvun alun alussa käydyssä kveenikeskustelussa on mielenkiintoista se, että 1700-luvulla tulleet kveenit nähtiin myönteisemmässä valossa kuin 1800-luvun alussa tulleet. ”Vanhat kveenit” edustivat harvalukuisena ja maanviljelyyn keskittyneenä ihanne-muuttajia, joihin viranomaiset suhtautuivat myönteisesti. Tulijat olivat kunnollista työväkeä. Sen sijaan 1800-luvun alun vähitellen kasvava kveenijoukko tuli ”venäläisestä Lapista”. Joukko ei välttämättä enää viljellyt maata, vaan teki kaivostöitä, kalasti, palasi takaisin kotiseuduilleen aika ajoin eikä

---

47 Tromsö Tidende nr 59/1844; Stockfleth 1848, 3, 27–28, 32.
48 Stockfleth 1848, 42–44.
49 Näin etenkin Itä-Ruijassa, ks. Qvigstad 1922, 21, 35 - 36.
50 Qvigstad 1922, 43.

tahtonut sopeutua niin nopeasti kuin aiemmin tulleet harvat joukot. Vuosina 1828 ja 1832 annettiinkin määräykset tulijoiden ”heikoimman aineksen” palauttamisesta takaisin kotiseudulleen. Laittomasti eli ilman passia ja papintodistusta tulleet voitiin palauttaa, samoin henkilöt, jotka olisivat tulleet olemaan köyhäinhoidon rasituksena sekä rikoksista tuomitut. Käytännössä kunnollisiksi katsotut passittomat saivat kuitenkin jäädä, sen sijaan köyhät käännytettiin.[51]

Pohjois-Norjan suomalaiset alkoivat muovata uutta elämäänsä siinä määrin nopeasti, että Suomessa ja Norjassa asuvat suomalaiset erotettiin toisistaan jopa luonteenominaisuuksiensa puolesta.[52] Osittain syinä näihin mielipiteisiin, joita esitettiin nimenomaan 1840-luvulla, oli yleinen kveenikriittisyys ja se, että tulijoiden joukossa oli löydettävissä muutamia rikoksentekijöitä ja ns. ”onnenonkijoita” ja kulkureita. Yleisenä puheenaiheena ja käsityksenä näyttää olleen, että Norjaan muuttaneita leimattiin rikollisiksi. Venäläinen Jakov Grot mainitsee vuoden 1846 matkakertomuksessaan, että Pohjois-Norjaan menneiden suomalaisten joukossa olisi erityisen paljon käräjiä vältteleviä, mutta että ”jälkeläiset ovat kuitenkin kunnon väkeä”.[53]

Kirkkoherra Rode osoittaa kuitenkin, että Finnmarkissa ei ollut rikollisuutta Norjan keskiarvoa enempää: vuonna 1831 tuomittiin läänissä 159 henkilöä eri rikoksista. Näistä valtaosa (65%) oli syyllistynyt varkauteen. Eniten tehtiin porovarauksia (26 %).[54] Myös norjalaisen historioitsijan Einar Niemen mukaan muuttaneiden rikollista taustaa on liioiteltu. Vuosina 1861–70 Vesisaareen muuttaneista vain yhdeksän promillea oli syyllistynyt jonkin laittomuuteen kotimaassaan. Suomalaiset siirtolaiset eivät syyllistyneet muuta väkeä enemmän laittomuuksiin uudessa kotimaassaan.[55] Siirtolaiset eivät myöskään olleet sen moraalittomampia kuin norjalaiset tai saamelaisetkaan. Muun muassa Alta-Talvikin alueella aviottomia lapsia syntyi vuosina 1825–31 yhtä paljon nor-

---

[51] Qvigstad 1922, 15–17, 31, 37, 42; Stockfleth 1848, 24; Rode 1842, 207–208.

[52] Qvigstad 1922, 44; Ks. kveeniriidoista myös Nielsen 1995, 213–217.

[53] Grot 1846 (1983), 74.

[54] Rode 1842, 217–219.

[55] Niemi 1977, 119–120.

jalaisille ja saamelaisille kuin suomalaisillekin.[56] Voi siis sanoa, että suurin osa kveeneistä oli tavallista pohjoissuomalaista ja pohjoisruotsalaista rahvasta. Suomalaisten muuttoa ja oloja Norjassa 1860-luvulta lähtien on tutkittu paljon eikä sitä näin ollen ole tässä yhteydessä syytä toistaa, mutta lyhyesti voitaisiin todeta, että muuttojen pääasiallisin syy oli taloudellinen. Ruijan vetona olivat suuret kalansaaliit ja sen myötä pysyvämpi leipä: sen olivat kokeneet muuttojen airueina toimineet lukuisat pohjoissuomalaiset kalastuksen kausimuuttajat. Ruukkityöt ja maan saanti vaikuttivat myös muuttohaluja lisäävästi. Pohjois-Suomen ja Pohjois-Ruotsin työntövoimana puolestaan olivat vastaavasti jatkuvat katovuodet ja epävarma toimeentulo.[57]

Vähemmistökielikysymys

Stockfleth oli keskeisessä roolissa kveenien puolustajana, mutta hän oli aktiivinen myös saamelaiskysymyksessä ja vähemmistöjen koulukieliriidoissa. Koska vähemmistökielikeskustelu koski kveenin lisäksi myös saamea, tässä on syytä valottaa myös tätä työtä. Stockfleth oli papin poika ja hänen vaimonsa papin tytär, joten myös hänellä – niin kuin monilla muillakin 1800-luvun alun papeilla – oli vahva tarve lähetystehtävään. Stockflethin saamelaismyönteisyys nousi ennen muuta uskonnollisista syistä. Saadakseen saamelaiset Jumalan sanan ääreen hän julkaisi lukuisia peruskirjoja saameksi. Muun muassa 1840 ilmestyi saamenkielen kielioppi ja 1852 norja–saame -sanakirja. Näitä tehdessään Stockfleth oli yhteistyössä suomalaisten A .J. Sjögrenin ja M. A. Castrénin kanssa. Hän kävi myös opintomatkoilla Suomessa, Ruotsissa ja Tanskassa. Muun muassa joulukuun alussa 1841 hän matkusti rouvansa kanssa Elias Lönnrotin vieraaksi Kajaaniin. Rouva asui Paltamon pappilassa ja herra opiskeli Lönnrotin luona. Saman vierailun aikana Stockfleth ja Lönnrot tekivät matkan Karjalaan, josta edellinen palasi helmikuussa Norjaan.[58] Stockfleth käänsi vuosina 1826–29 Uuden

---

[56] Rode 1842, 215–216.

[57] Mm. Jokipii 1982; Niemi 1977; Eriksen, Niemi 1981; Onnela 1981; Kansanperinteen klassikko: Paulaharju 1928.

[58] Lönnrot 1841 (1981), 300–301.

testamentin sekä laajoja osia Vanhasta testamentista saameksi. Stockflethin viimeisenä käännöksenä ilmestyi Lutherin postilla vuonna 1857.[59]

Stockflethin aktiivinen toiminta saamelaiskäännösten parissa herätti vastustusta vanhoillisissa piireissä. Varsinkin kun tämä vaati pohjoisen alueen papeilta ja opettajilta saamenkielen taitoa. Stockfleth esitti myös, että yliopisto-opetusta saamen kielessä voisi antaa tunnettu norjalainen tiedemies J. A. Friis. Sekä pappispiireissä että Norjan suurkäräjillä toimi kuitenkin hyvin vahva norjan kieltä korostava ryhmä johdossaan entinen Alta-Talvikin kirkkoherra N. F. J. Aars. Hänen sanomansa oli selkeä: saamenkielen yliopisto-opetuksesta oli luovuttava ja opetettava sen sijaan saamelaisille norjaa. Stockfleth pyrki puolustautumaan julkaisemalla vuonna 1848 laajat myönteiset selvitykset sekä kveenien että saamelaisten asemasta kuninkaallisessa Norjassa. Konservatiivisten piirien nousu puolustamaan perinteisiä arvoja vuoden 1848 mellakoivassa Euroopassa ajoi kuitenkin alas myös Stockflethin tapaisen liberaalin pyrkimykset. Stockflethin kohtaloksi kielikysymyksessä tuli masentava tappio. Vuonna 1851 perustettiin Norjan kouluhallinnon yhteyteen erillinen ”Bibringe Lapperne Oplysning i det Norska Sprog” -niminen kanslia. Lyhyemmältä nimeltään se oli finnefondet. Sen kautta organisoitiin varoja saamelaisten ja sittemmin myös kveenien norjanopintoihin. Kanslian toimintamotiivi oli selvä: vähemmistöt tuli norjalaistaa opettamalla heille norjaa. Finnefondet toimi aina vuoteen 1921 saakka.[60]

3. Norjalaistuvat kveenit

Miten Länsi-Ruijaan 1800-luvun alkupuolella tai sitä ennen muuttaneiden suomalaisten sitten kävi? Kuinka nopeasti he unohtivat kielensä, tapansa ja kulttuurinsa, vai unohtivatko he? Norjassa 1865 suoritetun väestönlaskennan mukaan entisessä suomalaispitäjässä Altassa asui Suomessa syntyneitä enää 29 henkilöä[61] eli 3 % yhteisön asukkaiden

[59] Mm. Norsk Biografisk Leksikon V. Bind XV, 1966, 22–29.
[60] Mm. Larsson 1989, 6–7.
[61] Folketellinga 1865 Alta, 93. UBT.

kokonaismäärästä. Kuten edellä esitetystä muistamme, suomalaisten osuus oli 1801 lähes puolet paikkakunnan väestöstä. Lyngenissä vastaava luku oli Ruotsissa ja Suomessa syntyneiden osalta 186 henkilöä eli 5 % kunnan asukasluvusta,[62] kun se ennen oli 15 %. Luvut ovat yllättävän pieniä ja seuraavassa tarkastelenkin Altan tilannetta hieman tarkemmin.

Altan kunnan alueella väestölaskennassa Suomessa syntyneiksi merkityt henkilöt sijoittuivat pääosin kolmelle asuinalueelle: itse Altan kylään, sen eteläpuolella olevaan Reipakseen ja länsipuolella olevaan Kåfjordiin. Altassa ja Reipaksessa asui kummassakin kymmenen Suomessa syntynyttä ja Kåfjordissa yhdeksän. Suomessa syntyneiksi merkityt olivat tulleet Ruijaan keskimäärin 23-vuotiaina. Tuloaika kuvaa hyvin muuttovirtojen huippuja: 29 nimetystä yhdeksän oli tullut 1830-luvulla, kahdeksan 1860-luvulla, seitsemän 1840-luvulla, kaksi 1850-luvulla ja kolme jäljellä olevaa vuosina 1809, 1810 ja 1825. Jotta asukkaista tulisi tarkempi kuva, käyn seuraavaksi tarkemmin läpi Altan pitäjän suomalaisia.

Altan suomalaiset

Eräs Altan kylän suomalaisista, Salomon Johansen, oli opettaja. Hän oli syntynyt Torniossa 1830 ja tullut Norjaan 10-vuotiaana vanhempiensa kanssa 1840. Salomon lienee opillisesti tänä aikana korkeimmalle yltänyt suomalaissiirtolainen. Hän oli valmistunut Tromssan seminaarista opettajaksi 1853 ja toimi kotikylässään Altassa opettajana aina vuoteen 1870 saakka. Hän toimi myös saamen ja kveenin tulkkina käräjillä ja oli mukana kveeninkielisen raamatunhistorian kääntämisessä.[63] Salomon oli naimisissa ja perheessä oli kaksi lasta. Perheen kanssa asui myös palvelustyttö. Samassa talossa asui myös kalastaja Peder Olsen vaimonsa kanssa. Salomon omisti lehmän ja viljeli perunaa. Perheen kielisuhteista ja kansallisuudesta kertoo se, että kirkkoherra on merkinnyt, että Salomon osasi suomen lisäksi saamea ja norjaa ja että lapset ja vaimo puhuivat myös norjaa. [64] Perheessä siis pu-

[62] Folketellinga 1865 Lyngen. UBT.
[63] Dahl 1957, 201.
[64] Folketellinga 1865 Alta, 2. UBT.

huttiin myös suomea. Salomonin vaimo, palvelustyttö ja kalastaja Peder olivat oletettavasti norjalaisia.

Altan kylän maanviljelijöihin kuului Suomessa vuonna 1800 syntynyt Mikkel Matis Gambola. Mikkel oli ollut Norjassa jo 40 vuotta. Hän oli ollut 25-vuotias muuttaessaan maahan 1825. Mikkel oli naimisissa itseään 15 vuotta nuoremman Ellenin kanssa. Heillä oli kaksi aikuista poikaa, jotka asuivat kotona. Lisäksi talouteen kuului Ruotsissa syntynyt palvelija Marie. Hän oli ollut Norjassa kaksi vuotta eli tullut maahan 1863. Mikkelin eli Mikon maatalo oli suhteellisen suuri: perheellä oli neljä lehmää, kaksi lammasta ja hevonen. He viljelivät ohraa ja perunaa. Mikkelin perheen kielisuhteista kertoo se, että hänen on merkitty ”ymmärtävän” norjaa. Pappien merkitsemistapa oli kirjoittaa joko ”ymmärtää” tai/ja ”puhuu norjaa”.[65] Todennäköisesti perheen jokapäiväinen kieli oli suomi.

Statuksella ruukintyöläinen-maanviljelijä Altan kylässä asui kaksi Suomessa syntynyttä miestä. Toinen heistä oli Per Persen Granati. Hän oli tullut Norjaan 17-vuotiaana vuonna 1833 todennäköisesti Tornionjokilaaksosta. Per oli naimisissa ja perheeseen kuului yksi tytär. Perheellä oli kolme lehmää ja kaksi lammasta ja he viljelivät ohraa ja perunaa. Myös Perin kohdalle pappi oli merkinnyt, että hän ”ymmärtää” norjaa. Per oli ollut maassa jo vuosia, mutta ei ollut saanut papilta ”puhuu norjaa” -mainintaa.[66] Perheen kieli lienee ollut suomi.

Näiden lisäksi Altan kylässä asui viisi Suomessa syntynyttä naista. Kolme heistä oli naimisissa maanviljelijän kanssa, yksi kalastajan ja yksi oli vanha, yksinelävä muori. Marie oli tullut Norjaan 1847, Magdetena 1845, Susanne 1842, Brita 1855 ja Eva jo1809. Eva oli ollut 9-vuotias tullessaan maahan, neljä muuta naista olivat tulleet aikuisiällä (26–38-vuotiaina). Naisten ja heidän kielisuhteistaan kertoo se, että Eva-muorin ja Marien kohdalla ei ole mitään kielitaitomerkintää. He siis luultavammin puhuivat norjaa. Magdetena ja Susanne sen sijaan vain ”ymmärsivät” norjaa.[67]

---

[65] Folketellinga 1865 Alta, 13. UBT.
[66] Folketellinga 1865 Alta, 14. UBT.
[67] Folktellinga 1865 Alta, 13–14. UBT.

Toisen vanhan suomalaiskylän, Reipaksen, kymmenestä Suomessa syntyneestä oli seitsemän miestä ja kolme naista. Miehistä viisi oli Reipaksen ruukin työläisiä ja kaksi maanviljelijää. Naisista yksi oli maanviljelijän vaimo, toinen tehtaalaisen vaimo ja kolmas ”päivätyöläinen”.

Reipaksen maanviljelijät olivat yleensä hyvin toimeentulevaa väkeä. Alue oli erityisen sopiva ohran viljelylle ja aluetta onkin sanottu tienoon vilja-aitaksi. Eräs maanviljelijöistä oli Suomessa 1818 syntynyt ja Norjaan 1835 tullut Salamon Salomasen. Salamon oli naimisissa itseään 14 vuotta nuoremman Ingeborgin kanssa ja heillä oli neljä tytärtä ja kaksi poikaa. Perheellä oli kolme lehmää, kolme lammasta ja hevonen sekä ohra- ja peruna-viljelykset. Salomon puhui norjaa.[68]

Toinen maanviljelyksestä elantonsa saanut Suomen lähtöinen oli maatilan emäntä Brita Olfsdotter. Brita oli tullut Suomesta vuonna 1831. Hän oli naimisissa Mikkel Aronsenin kanssa ja Norjassa heille oli syntynyt kolme lasta, poika ja kaksi tytärtä. Vuonna 1865 perheeseen kuului lisäksi 7-vuotias Hanna, jonka yhteyteen on merkitty ”fattiglem”. Voi olla, että Hanna oli toisen tyttären avioton lapsi.[69] Perheen maatila oli kylän vauraimpia. Aronsenin tilalla oli kuusi lehmää, kaksi hevosta ja neljä lammasta. Maa tuotti ohraa ja perunaa. Aronsen ymmärsi ja puhui norjaa.[70]

Lähdekriittisestä näkökulmasta Aronsenin perheen kirjaamistapa väestötilastoon on mielenkiintoinen. Nimittäin toisesta yhteydestä tiedetään, että myös talon isäntä, Mikkel Aronsen oli lähtöisin Suomesta, vaikka häntä ei ollut Suomen syntyiseksi tai edes kveeniksi merkitty. Alun perin hän oli Mikko Aaroninpoika Tornion seudulta. Hän oli syntynyt 1795 ja muuttanut Norjaan Britansa kanssa 1831 tai jo aiemmin vanhempiensa mukana. Brita puolestaan oli syntyisin Muoniosta. Samuli Paulaharjun haastatellessa Altan suomalaisia 1920-luvulla tunsi ja muisti vanha väki Aaronin-Mikon hyvin. Tämä oli tarinan mukaan rikastunut myymällä viinaksia ja matkamuistoja: sillä tavalla hänestä oli tullut rikas maanomistaja. Mikosta sanottiin, että hän teki mitä tahtoi,

---

68 Folketellinga 1865 Alta, 19. UBT.
69 Paulaharju 1928, 80.
70 Folketellinga 1865 Alta, 22. UBT.

kun toiset tekivät mitä osasivat. Mikon käsitöihin kuuluivat muun muassa messinkiset kulkuset ja puusta tehdyt lapinäijät (nuket), jotka hän puki lapinvaatteisiin ja myi hyvästä hinnasta englantilaisille matkailijoille ja kupariruukin isännille. Matkamuistojen myynti näyttää tuottaneen jo tuolloin!

Pohjois-Norjasta alkoi tulla todellinen turistikeskus Nordkappin ansiosta: laivamatkoja sinne alettiin järjestää Norjan rannikolta vuonna 1845. Lontoosta järjestettiin ensimmäinen turistimatka Nordkappiin 1875. Mukana oli 24 brittiä. Tarinan mukaan turistibisneksen aloittanut Mikko Aaroninpoika oli isokokoinen ja partainen mies, eikä vaimo Britakaan pieni ollut. Myös talon tyttäret olivat koreita: kultasormuksin, verkavaattein ja silkkinauhoin koristautuneena tytöt kuljeskelivat kylän raittia.[71]

Aronsenin perheen taustan häviäminen väestötilastossa panee epäilemään entisestään ”Suomessa syntyneiden” lukua. Lähempi tarkastelu osoittaakin, että uusia Suomen lähtöisiä löytyy enemmänkin kuin 29, ainakin kaksinkertainen määrä. Toinen esimerkki väestötilaston epätarkasta luokitellusta on tapaus Juha Pruntsi. Vuoden 1865 väestötilaston merkinnöissä hän on nimellä Johan Brousi. Hän oli asunut 32 vuotta Norjassa eli tullut maahan katovuotena 1833. Hänet on merkitty syntyneeksi Ruotsissa vuonna 1806. Pruntsi oli lähtöisin Kemistä, joka kuului tuohon aikaan Ruotsiin eli merkintä on niiltä osin oikein. Hän oli naimisissa Malene Johansdotterin eli ”Mallun” kanssa, joka oli tullut Norjaan niin ikään 1833. Pariskunnalla oli yksi tytär Maria.[72]

Ainoa seikka, joka paljastaa Pruntsin perheen taustan on merkintä, että he ”ymmärtävät norjaa”. Toinenkin epätarkkuus liittyy tämän perheen merkitsemiseen. Yhdessä vanhan pariskunnan kanssa isoa Pruntsin taloa asusti tytär Marian perhe. Hänen miehekseen on merkitty Ruotsissa syntynyt Erik Wirkola. Tosiasiallisesti Marian mies oli Iistä lähtöisin ollut Virkkulan Erkki, joka ammatiltaan oli Huippuvuorten kippari eli sippari (Spitsbergskipper). Hän pyydysti Jäämerellä mursuja, hylkeitä ja muuta suurta riistaa. Marialla ja Erkillä oli vuoteen 1865 mennessä viisi tytärtä, joiden nimet ovat kirjoissa kovasti norjalaiset: Marie,

---

[71] Paulaharju 1928, 77.

[72] Folketellinga 1865 Alta, 33. UBT.

Dina, Amalia, Lisabet ja Josefina[73] Arkikielessä he olivat todennäköisesti suomalaisittain maijoja, mantoja, liisoja ja tiinoja.

Joka tapauksessa Pruntsin talo oli Aronsenien tilan suuruusluokkaa eli kylän suurimpia. Navetassa ammui kymmenen lehmää, lampaita talossa oli kymmenen ja sikoja kaksi sekä vielä hevonen. Pellot lainehtivat ohraa ja maa tuotti perunaa. Se, miksi Pruntsin talon väki jälkikäteen kveenien keskuudessa muistetaan hyvin, johtui osittain tilan suuruudesta, mutta myös talon tavoista. Monille ”nälkälantalaisille”, joiksi Pruntsin äijä Suomesta tulleita muuttajia kutsui, talo oli ensimmäinen Ruijan etappi pitkän ja raskaan kävelymatkan jälkeen. Äijä antoikin tulijoille suolasilliä, piimää ja ohrarieskaa sekä suojan pään päälle, mutta teetti sitten vastapalvelukseksi tulijoilla maa- ynnä muita töitä.[74]

Kaiken kaikkiaan Reipaksen yhteisön väki näyttää kveenivoittoiselta. Vaikka Suomessa syntyneiksi ei ole merkitty kuin kymmenen, heitä oli ja toisen polven kveenejä huomattava joukko asukkaista. Vuoden 1865 väestötilaston mukaan kylässä asui kaikkiaan 342 asukasta, heistä 27 henkilön osalle on merkitty norjan osaamisen aste ”ymmärtää tai/ja puhuu norjaa” ja lisäksi 26 henkilön osalle Norjassa oloajan pituus tai suoraan ilmoitettu, että henkilö on kveenien jälkeläinen. Näiden lisäksi on useita sellaisia, joiden nimi tai muut tiedot antavat olettaa, että he olivat Suomen sukuisia. Esimerkiksi Suomen lähtöiseksi merkityn Andreas Johansen Karguksen naapurissa asui samassa työpaikassa oleva ruukintyöläinen Johan Johansen Kargus, joka on merkitty Ruotsissa syntyneeksi. Miehet olivat todennäköisesti kuitenkin veljeksiä. Johan oli tullut kaksi vuotta aiemmin Norjaan kuin Andreas.[75]

Toinen esimerkki on maanviljelijä-tehtaalainen Adam Mikkelsen Abbalatt, joka on tilastoihin merkitty Ruotsissa syntyneeksi sotavuonna 1808. Hän oli tosiasiassa Pellossa syntynyt Adam Mikonpoika Haapalahti. Adam oli tullut Ruijaan 1831. Hän menestyi työssään niin hyvin, että hänestä tuli Kåfjordin kaivosvouti eli tiikeri, kuten kveenit työnjohtajaa nimittivät. Adamin pojasta Johan Fredrikistä tuli itseoppinut lääkäri ”tohtori Haapalahti”. Karl-pojasta puolestaan tuli Kåfjordin

---

[73] Folketellinga 1865 Alta, 33. UBT; Paulaharju 1928, 74–78.
[74] Paulaharju 1928, 75; Folketellinga 1865 Alta, 33. UBT.
[75] Folketellinga 1865 Alta, 23. UBT.

ruukin työläinen. Hän asui yhdessä vaimonsa ja poikansa kanssa isänsä talossa, jossa asui myös piika poikansa kanssa ja Ruotsista 1864 saapunut kuusilapsinen Aron Sjöholmin perhe.[76] Myös Isak Frimodig on merkitty rekisteriin Ruotsissa syntyneeksi. Tosiasiallisesti hän tuli Suomen Karungista vuonna 1829 vaimonsa kanssa. Myös maanviljelijä-kalastaja Simen Monsen ja kalastaja Hans Monsen olivat Suomesta lähtöisin, vaikkei heidän kohdallaan ei ole mitään kveeni- eikä syntymäpaikkamerkintää. Tilastoissa he olivat jo sulautuneet norjalaisiksi.[77]

Kaikkiaan Reipaksen kylässä oli 53 erityismaininnalla varustettua henkilöä (eli 15 % väestöstä), vaikkakin Suomessa syntyneiksi olikin merkitty vain kymmenen. Suomen sukuisten määrä oli vieläkin suurempi, sillä lapsille ei useinkaan merkitty kielen osaamista, pääosin maininta liitettiin ensiksi mainitun isännän jälkeen. Sukunimien vaihteleminen isän nimen mukaan tekee sen, ettei ketjuja voi helposti seurata väestötilastoista. Suurimmalta osalta puuttui virallinen sukunimi, he olivat vain jonkun tyttäriä ja poikia, niin kuin ajan länsisuomalaislähtöinen tapa oli. Niinpä Isak Henriksenin pojasta tuli Abraham Isaksen ja Lars Henriksenin pojasta Petter Larsen. Tulipa Kåfjordin ruukin työläisen, venäläisen Johan Danilofin ja Ruotsissa syntyneen kveenivaimon Eva Henriksdotterin pojasta norjaa puhuva Johan Danielsen.[78]

Kåfjordin väki

Kolmas suomalaisten asuttama kylä Altassa oli Kåfjord, kuten aiemmin on jo kerrottu. Vuoden 1865 väestölaskennan mukaan siellä asui enää yhdeksän Suomessa syntynyttä henkilöä. Näistäkin seitsemän oli Gaupin perheen väkeä. Jakob Gaup (Jaakko Kauppi) oli Kåfjorgin ruukin työläinen. Hän oli syntynyt 1807 ja tullut maahan väestölaskentaa edeltävänä vuonna eli 1864. Jakobin perheeseen kuului vaimon lisäksi neljä tytärtä ja poika. Gaupin perheen kanssa asui yksin

[76] Moberg 1968, 50; Folketellinga 1865 Alta, 22–23. UBT.
[77] Paulaharju 1928, 74; Moberg 1968, 50; Folketellinga 1865 Alta, 61, 33, 38. UBT.
[78] Folketellinga 1865 Alta, 67. UBT.

elävä nainen, joka ”sai elantosta ruukista”. Hän oli tullut Norjaan 1841. Samassa tehtaan ”rivitalossa” asui myös Ruotsissa syntynyt kveeni Helena matruusipoikansa kanssa. Helena oli tullut Norjaan 1835. Samoihin aikoihin Norjaan oli tullut myös Ruotsissa syntyneet Britha-Kaisa kahden lapsensa kanssa ja Marie-niminen iäkäs nainen. Britha-Kaisan mies lienee menehtynyt ruukissa onnettomuudessa, koska hän samoin kuin Marie sai vanhuudenavustusta ruukista. Helenasta mainitaan, että hän oli työläinen ja sai niinikään avustusta ruukista.[79]

Koska Kåfjordin Suomessa syntynyt väki oli huventunut näin vähälukuiseksi, on syytä katsoa väestötilastoa jälleen tarkemmin. Kaiken kaikkiaan Kåfjordissa oli vuonna 1865 yhteensä 98 taloa, joissa asui 800 henkilöä. Valtaosa taloista (72) oli yhden perheen taloja tai mökkejä, loput useamman perheen taloja. Suurimpia olivat ruukin työläisten talot, joissa suurimmissa asui 40–41 henkilöä. Yhteisössä oli oma kauppiaansa, kveenien opettaja, ruukin koulun opettaja, oma räätäli, oma suutari ja oma puuseppä. Vähemmistö yhteisön miespuolisista jäsenistä (29) sai elantonsa kalastuksesta ja maanviljelystä. Loput kylän väestä sai elantonsa ruukista.[80]

Kåfjordilaisista on merkitty Ruotsissa syntyneeksi 160 henkilöä ja Suomessa syntyneeksi yhdeksän. Sen sijaan mielenkiintoista on Kåfjordissa syntyneiden osuus: heitä oli 445. Suurin osa heistä oli vuonna 1865 lapsia. Keskiverto-kåfjordilainen ydinperhe oli perhe, jossa Ruotsissa syntyneeksi merkitty kveeni-isä teki töitä ruukissa ja kveenivaimo oli kotona lasten kanssa tai teki osapäivä/sesonkitöitä ruukissa. Osittain työläisten sukunimet (joskin osin vääntyneetkin) kertovat lähtöalueista: Villivainen, Karinen, Golli, Likainen, Niemi, Lanta, Memila, Kristo, Karpani, Latti, Friski, Haralla, Hyru, Herski, Naulapauda, Tava, Lauri, Runtadalla, Mansika, Golovara, Pasmajervi, Helilla, Bajala, Rauti, Longa, Niska, Kopula ja Lampa. Jos vaimot olivat töissä, kuten tiedämme heidän jossain määrin olleen, sitä ei merkitty väestötilastoon, paitsi jos kyseessä oli leskiäiti tai yksinasuva nainen. Ruukin palkkalistoilla olevilla oli keskimäärin kolme kotona asuvaa lasta perhettä kohti. Vanhemmat olivat tulleet ruukkiin töihin pääosin 1830-luvulla, jolloin työ-

---

79 Folketellinga 1865 Alta, 56. UBT.

80 Folketellinga 1865 Alta, 50–70. UBT.

voiman tarve oli suuri. Tultaessa 1860-luvulle suuri osa ymmärsi norjaa, mutta ei välttämättä puhunut.[81]

Storvik-Kvenvikin sinnikäs kveeniyhteisö

Oma joukkonsa Altavuonon suomalaisasutuksessa ovat Storvikin ja Kvenvikin kveeniyhteisöt, jotka sijaitsivat Altan kylän länsipuolella Altavuonon sivuhaaran Kaavuonon rannalla. Yhteisöihin kuului vuonna 1865 yhteensä 19 taloa, joissa asukkaita oli 94. Näistä oli Suomen lähtöisiä kveenejä 70, Ruotsin lähtöisiä kveenejä 13 ja norjalaisia 11. Merkittävää näissä kveeniyhteisössä oli se, että kukaan niiden asukkaista ei ollut syntynyt Suomessa, vaan he olivat toisen tai useamman polven kveenejä, jotka asuivat omilla syntysijoillaan. Tästä huolimatta he kaikki puhuivat päivittäin suomea. Se, että yhteisön jäsenet olisivat erityisen vanhoja, ei selitä kielen säilymistä. Asukkaiden ikäpyramidi vuonna 1865 oli keski-ikävoittoinen: aikuisväestöä oli 56 %, alle 17-vuotiaita lapsia 36 % ja yli 60-vuotiaita 8 %. Lasten keski-ikä oli yhdeksän vuotta ja kussakin lapsiperheessä oli keskimäärin kolme lasta. Ensimmäisen lapsensa storvikiläiset ja kvenvikiläiset saivat naisten ollessa keskimäärin 24-vuotiaita ja miesten 27-vuotiaita.

Yhteisöjen elinkeinorakenne oli homogeeninen: joka talossa oli lampaita, keskimäärin kuusi lammasta/talo, lehmiä oli yhteisöissä yhteensä 27 eli 1,5 lehmää taloa kohden. Hevonen oli viidessä talossa ja vuohia kahdessa. Kylän asukkaat saivat kaikki elantonsa maataloudesta. Viljelykasvina oli ainoastaan peruna, ohra ei täällä, toisin kuin Altan rehevässä laaksossa, viihtynyt. Tyypillinen perhe tällä alueella oli kvenvikiläisen Nils Nilsenin perhe. Nils oli suomalaista sukua oleva maanviljelijä. Hän oli syntynyt Kvenvikissä 1827. Nils oli naimisissa itseään vuotta vanhemman Ragnhildin kanssa. Myös Ragnhild oli syntynyt Kvenvikissä ja taustaltaan suomalainen. Pariskunnalla oli kaksi poikaa ja tytär. Heidän kanssaan asui myös Nilsin isä Nils Nilsen, joka myöskään ei ollut syntynyt Suomessa, vaan Kvenvikissä 1793. Perheen kveenijuuret ulottuivat näin vähintäänkin 1700-luvun loppupuoliskolle. Ajan vanhusturvasta kertoo se, että Nilsin ja Ragnhildin taloudessa asui myös isoisän veli.

[81] Folketellinga 1865 Alta, 50–70. UBT.

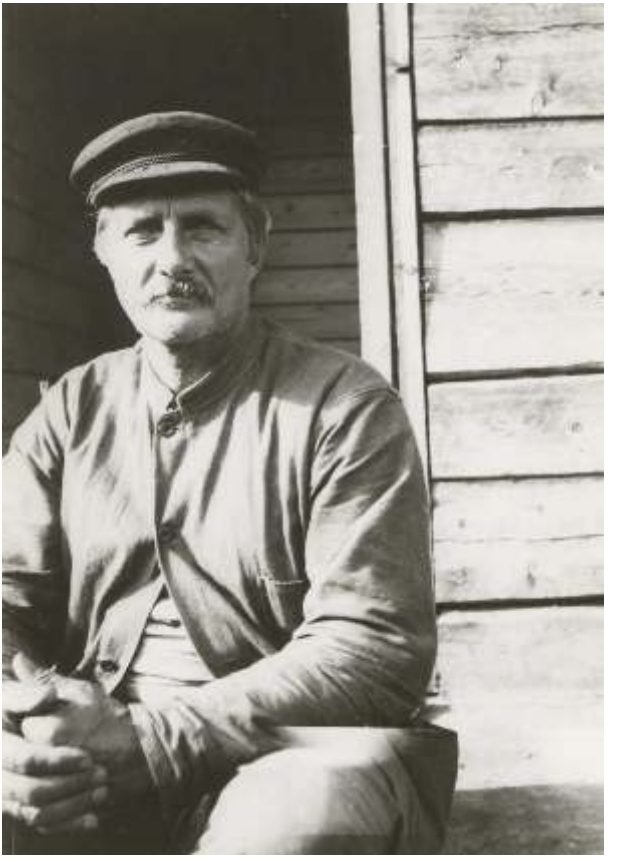

Altan kveeni Kalle Virkkula oli Jäämeren kuuluisa kalastaja kuten isänsä ja isoisänsäkin. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1926. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Perheen maatilaan kuului kolme lehmää, hevonen ja kymmenen lammasta sekä perunaviljelykset.[82]

Yhteisöjen pitäytymistä omassa iso- ja isoisovanhempien kielessä voidaan selittää yhteisön koheesiolla: paitsi kieli, asukkaita yhdisti elinkeino sekä ehkä eristyneisyys, kiinteys ja muunkielisten vähäisyys. Lisäksi aviopareista molemmat olivat useimmiten kveenilähtöisiä ja toisen polven kveenejä, jotka olivat syntyneet samalla Altan alueella. Suljetussa yhteisössä kieli ja uskonto, kuten aiemmin on todettu, säilyivät kauemmin.

[82] Folketellinga 1865 Alta, 46–49. UBT.

Mutta minne hävisivät ne 400 suomalaista tehtaantyöläistä, joiden vielä vuonna 1850 ilmoitetaan työskennelleen Kåfjordin ruukissa? Osa muutti Itä-Ruijaan, osa merkittiin tilastollisesti norjalaisiksi, kuten aiemmin olemme nähneet, ja osa merkittiin Ruotsissa syntyneiksi. Tämä suomalaisten häviäminen väestötilastosta kertoo myös vähemmistön integroitumisesta valtaväestöön. Suku- ja etunimien vääntyminen norjalaisiksi, kveenimerkintöjen ”unohtaminen” ja puutteellisuus ja väärien lähtöalueiden merkitseminen kertovat muuttajien identiteetin häipymisestä ja uuden norjalaisen identiteetin luomisesta. Se huomautus täytyy kuitenkin tehdä, että suomalaisten sukunimien vääntäminen tunnistamattomiksi ei välttämättä ollut tarkoituksenhakuista. Tulijat itse eivät juurikaan osanneet kirjoittaa ja norjalainen pappi sai tiedot joko suullisesti tulijalta tai tämän mukanaan tuomasta nimismiehen tai papin todistuksesta. Myös Suomen puolella papit olivat ruotsinkielisinä vääntäneet nimiä. Tuon ajan kirjoitustapa poikkesi nykyisestä, mikä osittain selittää sukunimien erikoista muotoa. Yhtä kaikki, vallitseva sukunimikäytäntö niin Norjassa, Ruotsissa kuin Suomessakin oli vielä 1800-luvun alkupuolella muokata isän etunimestä patronyymi, jolloin se vaihtui joka polvessa. Voidaan kuitenkin sanoa, että jos kveenejä ei saatu käytännössä heti norjalaistettua, se tehtiin ainakin paperilla.

Norjalaistamisprojekti, joka kiihtyi vuosisadan loppua kohti, oli täydessä käynnissä 1860-luvulla suomalaisalueilla. Ruijassa kiertänyt David Skogman totesi, että vielä 1796 Norjan hallitus tuki suomalaisten asuttamista Ruijaan, mutta vuoteen 1865 tultaessa mielet olivat muuttuneet ja suomalaisia pidettiin rasituksena. Skogman lainaa 1842 ilmestynyttä norjalaisen F. Rhoden teosta ”Optegelser fra Finmarken”, jossa tämä kysyy, ”tuottavatko suomalaisten muuttamiset Ruijaan sellaista hyötyä, että se voittaisi sen vahingon että Ruija täytetään kaikenmoisilla heittiöillä”.[83] Suomalais-norjalaisen historioitsijan Teemu Ryyminin mukaan suomalaisten leimaaminen rikollisiksi näkyi paitsi norjalaisessa, myös suomalaisessa lehtikirjoittelussa.[84] Rikolliseksi leimaaminen liittyi

[83] Skogman 1870, 185–186.
[84] Ryymin 2003, 86–92.

osittain myös käytyyn irtolaiskeskusteluun: kaikki ilman lupaa kuljeskelevat olivat lain ja asetusten mukaan rikollisia.

Norjalaiset valittivat siitä, että ennen Ruijan suomalaiset asettuivat aloilleen viljelemään maata, nyt he siirtyivät paikasta toiseen työn perässä, tulivat välillä Suomeen ja kohta jälleen palasivat takaisin Ruijaan. Sesonki-aikojen ulkopuolella he sortuivat kerjäämään tai ryhtyivät muihin laittomiin tekoihin. Rhoden mukaan suomalaiset levittivät siivottomuutta eikä niistä, jotka muuttivat edestakaisin maiden välillä, ollut mitään hyötyä kummallekaan maalle. Norjalaisten valitukset liittyivät ensi sijassa siihen, että Suomesta alkoi nälkävuosien vuoksi virrata yhä enemmän väkeä ja sen myötä pitäjien vaivaiskassat saivat lisähoidettavia. Ruijalaisten mielestä Norjassa toteutettu kahden vuoden odotusaika ennen kansalaisoikeuden saamista oli liian lyhyt: väki eli juuri ja juuri säästöillään pari vuotta, saivat ”kotopaikka-oikeuden” ja olivat siitä lähtien ruijalaisten elätettävänä. Niissä tapauksissa, että kansalaiseksi pyrkivä kerjäsi, teki rikoksen tai sai tukea viranomaisilta odotusaikana, hän sai passituksen takaisin Suomeen. Skogmanin mukaan suomalaisia ”vihataan edeltä kaikkia sen tähden, että he niin sitkeästi pitävät kielensä, ja sen kautta vaativat Lappalaiset ja Norjalaisetkin sitä oppimaan”. Suomalaiset kyllä osasivat arvostelijoiden mukaan norjaa, mutta heidän ”kummallinen” ylpeytensä ja itserakkautensa oli saanut aikaan sen, etteivät he halunneet oppia norjaa. Ruijan viranomaiset pelkäsivät, että suomi sivuuttaa norjan. Estääkseen suomen kielen leviämisen, eräs metsänomistaja oli kieltänyt palkkaamasta suomalaisia töihinsä. Hänen lampuodeilleen ja torppareilleen annettiin myös tiedoksi, että jos he puhuvat suomea, he saavat lähteä.

Näiden puheiden siivittäminä Ruijan suomalaiset alkoivat muovata omaleimaista alakulttuuriaan uudessa kotimaassaan. Alakulttuurilla (subculture) tarkoitan tässä sitä, että kveenikulttuuri sisältyi suurempaan, ympäröivään kulttuuriin.[85] Se sai valtakulttuurista vaikutteita, mutta piti myös kiinni omista perinteistään, tavoistaan ja arvoistaan. Kveenikulttuuri poikkesi selkeästi pohjoisnorjalaisten yhteisöjen kulttuurista, mutta pian se poikkesi myös siirtoväen lähtöalueiden, kuten Tornionlaakson tai Keski-Lapin, ihmisten tiedoista, taidoista, elämisen

[85] Alakulttuuri-käsitteestä ks Hannerz 1992, 74.

tavoista ja malleista. Näin syntyi uusi pohjoinen alakulttuuri, kveenikulttuuri, joka 1900-luvun lopulla nousi tutkijoiden mielenkiinnon ja itse kveenien poliittisen toiminnan kohteeksi.

Kveenien kulttuuri ei kuitenkaan elänyt eristettynä, ja niinpä se muokkasi enemmän tai vähemmän myös norjalaisten yhteisöjen elämää ja kulttuurisia käytänteitä. Tämä puolestaan heijastui laajemminkin – haluttiin sitä tai ei – koko pohjoisnorjalaiseen elämisen malliin. Kouluviranomaisten oli otettava kantaa ilmenneisiin ongelmiin, pappien kotikieleen ja tuomareiden Suomessa vallinneisiin säännöksiin. Tästä näkökulmasta katsottuna vähemmistökulttuurin vaikutusalue on aina huomattavasti laajempi kuin sen oma yhteisö. Vaikka Ruijan suomalaiset muuttajat olivat kouluttamattomia, eivät kirjoittaneet lehtiin eivätkä ottaneet julkisesti kantaa Norjan vähemmistöpolitiikkaan, niin he siitä huolimatta vaikuttivat. He olivat poliittinen voima, hiljaisella ja sinnikkäällä tavalla, vain olemalla läsnä.

Ruijan suomalaisten oman erityisen kulttuurin rakentumista voisi jäsentää antropologi Arjan Appadurain globalisaatiomallin avulla. Appadurai jakaa maapalloistumisen eli globalisaation viiteen eri tasoon, ethnoscapeen, mediascapeen, technoscapeen, finanscapeen ja ideoscapeen, Tässä yhteydessä on mielenkiintoista se, että myös muuttoliikkeiden historia voidaan määrittää varhaisen globalisaation avulla. Mallin ethnoscape muodostuu liikkeessä olevista ihmisryhmistä, kuten siirtolaisista, pakolaisista ja matkailijoista. He tuovat uusille asuinalueilleen entisen kotipaikkansa kulttuuripiirteitä, perinteitä ja arvoja. Vastaavasti he omaksuvat uudessa asuinpaikassaan uusia piirteitä kulttuuriinsa tai palatessaan kotiin vievät sinne uusia aatteita ja tapoja.[86] Ruijan suomalaisten kulttuuri rakentui näin jo lähtökohtaisesti erilaiseksi kuin heidän kotiseutunsa kulttuuri heidän sieltä lähtiessä oli. Paluumuuton vuoksi myös kotiseudun kulttuuri oli koko ajan liikkeessä.

Omaehtoisen kulttuurin rakentumisen ja myös arkipäivän historian kautta muovautuva kuva Ruijan suomalaisista siirtolaisista todistaa siitä, että kveenit eivät olleet uudessa kotimaassaan syrjäytyneitä eivätkä avuttomia. He olivat niin sanotussa parhaassa työiässä olevia miehiä ja naisia, jotka touhukkaasti ryhtyivät rakentamaan uutta tulevaisuutta ra-

[86] Appadurai 2002, 50–51.

kentamalla mökin, raivaamalla pellon, avioitumalla ja tekemällä lapsia sekä hyödyntämällä vanhoja taitojaan (maanviljelys, karjanhoito, käsityöt, sepän työt) ja hakeutumalla uusiin ammatteihin (kalastus, suurpyynti ulompana Jäämerellä, ruukin moninaiset työt, palvelus norjalaisissa perheissä). Myös kielentutkija Anna-Riitta Lindgren on todennut, että kveenit, Norrbottenin suomalaiset ja vanhan kansan saamelaiset olivat itse asiassa hyvin ”koulutettuja”, sillä heillä oli ammattitaitoa monilla aloilla. Ammattitaitoa ja kansalaispätevyyttä ei hankittu valtion koululaitoksessa vaan perheen ja suvun piirissä omalla kielellä. Elinkeinoja harjoitettiin ja ammattisanasto hallittiin pääosin omalla kielellä.[87] Näissä oloissa vähemmistöt saattoivat elää ja menestyä hyvin. Tullakseen toimeen ja menestyäkseen siirtolaisten ei välttämättä tarvinnut edes osata enemmistökieltä. Tilanne muuttui 1800-luvun lopulla modernisaation ja vahvistuvan kansallisuusmielisyyden myötä.

[87] Lindgren 1999, 162–163.

4. Kirkon ja kruunun ohjattavana

Vaikka suuri osa Ruijaan muuttaneista lappilaisista jäikin pysyvästi asumaan Jäämeren rannalle, suuri oli myös se joukko, joka kalastuskauden tai kaivostöiden tauottua kesäkuukausiksi lähti taivaltamaan takaisin kotimaahansa heinäntekoon. Lyhin matka kausimuuttajista oli enontekiöläisillä. Kävelymatkaa Skibotnista ja Altasta Käsivarren jokilaakson etappipaikkaan Karesuvantoon oli runsaat parisataa kilometriä.

1. Käsivarren pirstottu seurakunta

Vuoden 1809 rajajärjestelyt jakoivat paitsi pitäjiä, jokivarren tiloja ja saamelaisten porolaitumia, myös kirkollishallinnollisia alueita. Kaikista Lapin rajaseutujen pitäjistä dramaattisimman jaon kohteeksi joutui Enontekiö. Ruotsin vallan aikana Enontekiö kuului Jukkasjärven seurakuntaan, josta se kesäkuussa 1747 erotettiin omaksi kirkkoherrakunnakseen. Strömstadin sopimuksen (1751) mukaisesti Enontekiön pastoraatista puolestaan lohkaistiin Kautokeino Norjalle. Suomen puolelle jäänyt osa seurakuntaa menetti maaliskuussa 1812 kirkkoherrakunnan statuksensa ja se liitettiin kappelina Muonionniskan seurakuntaan. Samalla lakkautettiin Enontekiön kirkkoherran virka, jota hoiti vuoteen 1809 saakka Erik Grape. Hänen jälkeensä kolmen seuraavan vuoden ajan kirkkoherrana oli kappalainen Mathias Kolström, joka sittemmin toimi Muonion kirkkoherrana. Vuosina 1812–56 Enontekiöllä toimi ainoastaan papiksi vihitty katekeetta ja kaikki kirkollinen toiminta keskitettiin Muonion seudulle. Kirkon siirtäminen oli otettu Enontekiön pitäjänkokouksessa esille jo 1812 ja kenraalikuvernöörin kansliassa 1823. Kirkko purettiin, hirret merkittiin ja uitettiin etelämmäksi Palojoensuuhun. Tämän päivän matkailijat voivat nähdä yhä vanhan Enontekiön Markkinan kirkon paikan: näkymätön kirkko on aidattu

ja aitauksen keskellä on kivipaasi muistuttamassa menneestä maailmasta. Kirkollinen elämä Enontekiöllä kohentui 1856, jolloin pitäjä sai jälleen oman kappalaisen. Virkaa hoiti vuosina 1858–66 Berndt F. Cajanus. Tänä aikana pitäjä sai myös uuden kirkon ulommas rajalta Hetan kylään.[1] Enontekiölle kävi vuoden 1809 rajanvedossa samaan tapaan kuin Torniolle: toiminnan painopistettä siirrettiin väen vähetessä tarkoituksellisesti kauemmas rajanpinnasta. Kun Tornio alkoi saada venäläisen varuskuntakaupungin leimaa, Enontekiö alkoi menettää saamelaisluonnettaan ja suomalaistui nopeasti, kuten seuraavista luvuista nähdään.

Enontekiön pitäjä koostui saamen- ja suomenkielisestä väestöstä, jotka olivat aktiivisessa vuorovaikutuksessa ennen muuta kaupan ja porojen kulkureittien vuoksi norjalaisten ja ruotsalaisten kanssa. Kuten aiemmin on esitetty, vanha Jyykeän tie kulki näiden alueiden halki. Enontekiö oli sananmukaisesti monikulttuurinen yhteisö. Kirkkoherran mukaan seurakunnassa oli 1700–1800-luvun vaihteessa 890 asukasta, joista 64 % hän määritteli ”lapplaiseksi” (lappen) ja 36 % (324) uudisasukkaaksi.[2] Vuoden 1804 kertomuksessaan Härnösandin hiippakuntahallinnolle Grape toteaa, että seurakunnassa oli asukkaita 440, joista 275 oli ”lappalaista” ja 165 eli 38 % uudisasukasta. Vuoden 1806 kertomuksessaan hän arvioi uudisasukkaiden osuudeksi edelleen 38 %. Sen sijaan vuoden 1809 rajan myötä uusi kappalainen, Mathias Kolström, toteaa vuosikertomuksessaan, että seurakunnassa oli 386 asukasta, joista 290 oli ”lappalaista” ja vain 96 eli 25 % uudisasukkaita.[3] Otaksuma, että rajanveto vähensi saamelaisten osuutta Enontekiöllä, ei näytäkään pitävän paikkaansa tai sitten Kolströmin tiedot olivat hatarat. Kolmas ja uskottava selitys on se, että Kolström laski uudisasukkaiksi vain suomalaiset uudisasukkaat eikä sisällyttänyt uudisasukaslukuunsa saamelaisia uudisasukkaita.

---

1 Colliander 1910, 55–56; KKK 121/1823. KA: Enontekiön väestökehityksestä Ruotsin vallan aikana ks. Korpijaakko 1989 ja Hiltunen 1978; 1900-luvun puolenvälin elämänmenosta ks. Kortelainen 1995.

2 Grape 1803–04 (1969), 202–203.

3 Kirkkoherra Erik Grapen ja kappalainen Mathias Kolströmin kertomukset Härnösandin hiippakunnan konsistoriumille 24.4.1804, 21.4.1806 ja 27.4.1811. Liitteenä konsistoriumin pöytäkirjoissa 9.10.1804, 22.10.1806 ja 16.10.1811. Enontekiön srk. Muut asiakirjat 1789–1812. Mf 360. KA.

Joka tapauksessa Haminan rauhan 1809 jälkeen Enontekiön seurakunnan väkiluku putosi dramaattisesti puoleen. Väkiluku laski aina 1820-luvulle saakka, minkä jälkeen se alkoi vähitellen nousta. Pitäjässä oli asukkaita vuonna 1850 suurin piirtein saman verran kuin heitä oli ollut vuonna 1810.

Kaavio 4: Enontekiön väkiluvun kehitys 1810 –90

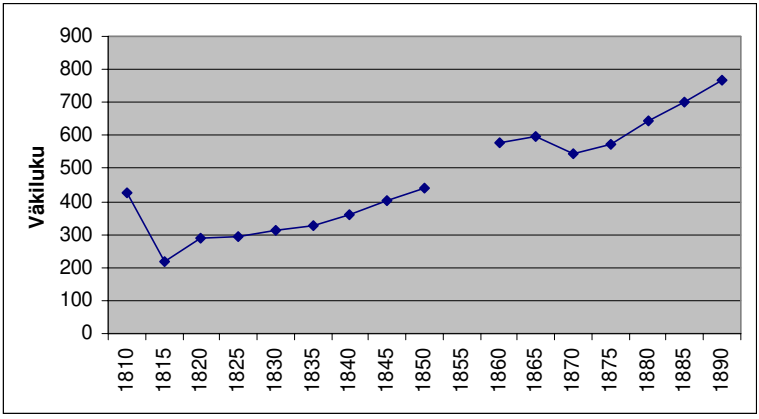

Lähde: Väkilukutaulut 1805–45. Enontekiö. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA; Väkilukutaulut 1850–65. Enontekiö. Tilastokeskuksen kirjasto; SVT, Väestötilasto 1870–90.

Pappi arvioi seurakuntalaisiaan

Kuten edellä todettiin Enontekiön viimeinen kirkkoherra oli ennen vuoden 1809 jakoa Erik Grape, joka aloitti työnsä seurakunnassa 1788. Hän oli Ylitornion kirkkoherran Isak Grapen poika. Myös isoisä, Isak Salomon, oli ollut kirkkoherra. Hän toimi Överkalixin seurakunnassa ja oli syntyisin Suomen puolelta Tornionlaaksosta, joten pohjoisen olot olivat Grapelle sukutaustan vuoksi jo lapsuudesta tutut. Myös Grapen äidin suku oli pohjoisessa toiminutta pappissukua. Äidin isä Pehr Fjällström oli kääntänyt muun muassa saamenkielisen kieliopin ja sanakirjan. Näin ollen Grapen voi sanoa toimineen kotiseudullaan. Se ei tarkoittanut sitä, että hän olisi välttämättä suhtautunut

seurakuntansa asukkaisiin myönteisemmin kuin etelästä tulleet papit. Grapen aikana taistelu rististä ja noitarummusta oli vielä olemassa: vanha uskomusperinne eli kansan keskuudessa vireänä, etiäiset ja kummitukset olivat totisinta totta. Seurakunnan kristillisestä aktiivisuudesta kertoo se, että Grapen aikana oli käytössä väestön pakkokirkossakäyntisäännöstö. Jos väki ei tullut erämaista tiettyinä, heille määrättyinä pyhinä kirkkoon, seurauksena oli rangaistus.[4]

Miten kirkkoherra sitten arvioi uuden vuosisadan kynnyksellä seurakuntalaistensa aineellisia ja henkisiä oloja? Kuten tunnettua, 1700-luvun lopulta lähtien alkoi ilmestyä yhä useampia ja tarkempia kirkkoherrojen ja muiden virkamiesten pitäjänkertomuksia eri maakunnista. Nämä kertomukset pohjautuivat yhtäältä pappien ylläpitämien kirkonkirjojen tilastotietoihin ja paikkakunnan kansanperinteeseen. Toisaalta ne perustuivat virkamiesten omiin kokemuksiin ja havaintoihin alueen elämästä ja ihmisistä. Tälle lähdepohjalle rakensi myös kirkkoherra Grape oman kertomuksensa Enontekiöstä. Pitäjänkertomukset palvelivat hyvin kruunun pyrkimystä syrjäisten seutujen haltuunotossa. Sitä paitsi säännöllinen vuosiraportointi kuului virkamiesten velvollisuuksiin. Grape ei tyytynyt kuitenkaan ainoastaan kuvailemaan kollegojensa tavoin paikkakunnan oloja, vaan aloitti sekä saamelaisten että suomalaisten mittaukset.

Enontekiön suomalaisia uudisasukkaita Grape luonnehtii hitaiksi ja rauhallisiksi. Nämä olivat hänen mukaansa itsepintaisesti kiinni vanhoissa esivanhempiensa tavoissa ja tottumuksissa. Toisinaan nuo vanhoilliset ja särmikkään raa'at asukkaat sortuivat juopotteluun ja esiavioliisiin suhteisiin. Enontekiöllä oli 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa 41 talonpoikaa (perheen päätä), joista 34 maksoi papin mukaan veroa. Uudistalot olivat savupirttejä, harmaita, pieniä ja matalia ja ne oli katettu ylt'ympäriinsä laudoilla. Savu ajautui oven ja katossa olleen pienen räppänän kautta ulos. Valon lähteenä poltettiin talvisin päreitä. Talonpoikaistalojen pihapiireihin kuuluivat myös kesähuoneet. Ne olivat va-

---

[4] Lassinantti 1969, II–V; Jo ennen Grapea Enontekiöllä oli varhaisempia kokemuksia myös saamelaisen papin edesottamuksista. Kappalainen Olaus Sirma (1627–1719) oli puhdistamassa seurakuntaa taikauskosta. Hän oli lähtöisin Sodankylästä ja on saanut historian arviossa lahjakkaan, mutta juopon ja omavaltaisen papin maineen. Ks. Hiltunen 1998, 215–239.

Enontekiön Hetan kylän väkeä matkalla kalastamaan Raaskaltiolle. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1921. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

rustetut leivinuunilla ja keitto-piisillä. Lisäksi niissä oli huone vieraille. Vuonna 1864 kootun tilaston mukaan Enontekiöllä asui kussakin talossa keskimäärin 8,6 henkeä.[5]

Talonpojat saivat elantonsa karjanhoidosta ja kalastuksesta. Muutama lehmä ja lammas takasivat maidon, voin ja villan saannin. Karjanrehuna uudisasukkaat käyttivät heiniin sekoitettua sammalta. Sivuansioita saatiin metsästämällä ja keittämällä liimaa poron sarvista. Liimankeiton suomalaiset olivat omaksuneet saamelaisilta. Maanviljely sen sijaan oli hyvin vähäistä: 60 % pitäjän pinta-alasta oli aukeaa tunturi- ja koivuvyöhykettä. Ainoana viljalajina viljeltiin ohraa. Maa muokat-

[5] SVT III, Maatalous Oulun lääni 1869, taulu 2, XLIV.

tiin lapiolla, auroja ei ollut. Papin mukaan tulisi kestämään kauan ennen kuin paikkakuntalaiset saataisiin innostumaan maanviljelyksestä. Näin siitä huolimatta, että kirkkoherra itse pyrki olemaan hyvänä esimerkkinä ainakin puutarhanhoidossa. Hän kasvatti vaihtelevalla menestyksellä jo 1799 pappilan pelloilla perunaa, pinaattia, lanttua, lehtisalaattia, herneitä, persiljaa ja porkkanaa. Kaksi jälkimmäistä lajiketta olivat papin uusimpia hankintoja. Ryytimaiden viljely oli 1800-luvulla Lapissa leimallisesti säätyläisten harrastus. Nilkkoihin asti ulottuvaan mustaan kaapuun ja käyrään piippuun sonnustautuneella pastorilla oli lemmikkieläimenään kaksi kesyä sikaa ja puolenkymmentä koiraa.[6]

Päivisin karja sai vaeltaa vapaasti metsässä, mutta öiksi se koottiin aitauksiin. Heinäteon talonpojat aloittivat heinäkuun lopulla ja se kesti neljä–viisi viikkoa. Myös luonnonniittyjä käytettiin jonkin verran karjan rehun saamiseksi. Jokaisella uudisasukkaalla oli myös poroja, enimmillään yli sata poroa talonpoikaa kohden. Poronpidonkin suomalaiset olivat omaksuneet saamelaisilta. Kalastus, joka oli tärkeä elinkeino sekä uudisasukkaille että poronomadeille, aiheutti riitoja näiden välille. Välillä kalastuspaikkariitoja vietiin käräjille asti. Uudisasukkaat pyysivät pääosin siikaa ja haukea sekä tammukkaa ja lohta, joita he kuljettivat Kengisin markkinoille.[7]

Uudisasukkaat harjoittivat saamelaisten tavoin keväisin ja syksyisin myös peuran pyyntiä. Vuosittain talonpoika sai noin 10–12 peuraa, joku jopa 20, mikä oli jo tukeva lisä ruokavarastoon. Syksyisin peuroja pyydettiin köysin ja joskus ampumalla, keväällä hankikelien ja jään aikana niitä seurattiin suksilla ja ammuttiin lähelle päästessä. Myös kettuja, oravia ja kärppiä sekä metsälintuja pyydettiin. Lisäksi alueen talonpojat harjoittivat papin mukaan pienimuotoista tervanpolttoa. Miesten käsitöitä, kuten pulkkien tai veneiden tekoa, alueella ei harrastettu. Sen sijaan kyllä sepäntöitä. Kirkkoherran kertomuksen mukaan naiset tekivät villakankaita ja kaikki käyttövaatteet. Päivittäinen talonpojan ruoka sisälsi kalaa, maitoa tai vettä, lihaa tai puuroa sekä voita tai poronrasvaa. Ruokailuvälineitä ei juurikaan ollut: ruoka syötiin käsin yh-

---

6 Clarke 1799 (1997), 268–273.; Rosberg 1911, 207; Grape 1803–1804 (1969), 267–268; Rein 1867, 150–151.

7 Grape 1803–1804 (1969), 260–267.

teisistä kupeista eikä pöytää pyyhitty papin mukaan ruoan jälkeen.[8] Kaiken kaikkiaan kirkkoherran kuvaus alueen talonpojista kertoo hyvin vaatimattomissa oloissa elävistä ihmisistä, jotka savupirteissään tulivat kyllä toimeen, mutta jotka eivät kirkkoherran mukaan tienneet mitään sivistyneen maailman tavoista. Mielenkiintoista talonpoikien kuvauksessa on se, kuinka monessa suhteessa nämä olivat omaksuneet saamelaisten tapoja ja tottumuksia elinkeinonharjoituksessaan.

Enontekiön maanviljelys ei 1830-luvulle tultaessa ollut juurikaan kehittynyt sitten Grapen päivien. Paikkakunnalla viljeltiin edelleen vähän ohraa. Vasta 1850-luvulla ohran satomäärät alkoivat nousta. Vuonna 1850 ohrasta saatiin henkeä kohti 0,3 tynnyriä ohraa ja uutena viljalajina myös kauraa. Muihin pitäjiin verrattaessa määrä oli kuitenkin vähäinen: Sodankylässä ja Kittilässä määrä oli 0,7 tynnyriä ja Muonionniskassa 1,3 tynnyriä asukasta kohden. Joka tapauksessa vuodet 1851–54 olivat hyviä satovuosia Lapin kihlakunnan pitäjissä. Hyviä vuosia seurasi kuitenkin ankara kato 1856. Vuodet 1857 ja 1858 olivat kohtalaisia mutta jälleen vuosi 1859 oli heikko. Vuonna 1860 Enontekiön ohra- ja kaurasadot jäivät 0,2 tynnyriin asukasta kohden kihlakunnan keskiarvon ollessa 0,7 tynnyriä ja läänin keskiarvon 1,6 tynnyriä.[9] Perunaa paikkakunnalla ei vielä viljelty 1830-luvulla. Sitä alettiin vähitellen kokeilla täälläkin vasta seuraavalla vuosikymmenellä. Talonpoikien oloja kuvaa hyvin se, että pettuleipää syötiin ns. hyvinäkin vuosina ja se, ettei Enontekiön rahvas juonut kallista kahvia toisin kuin muutamat henkilöt naapurissa Muonionniskassa tai kymmenet Ylitorniolla ja Alatorniolla. Venäläistä tupakkaa sen sijaan polttivat enontekiöläisetkin muiden pohjoisten pitäjien asukkaiden tapaan. Rahvas asui edelleen 1830-luvulla savupirteissä. Näin oli myös Muonionniskassa, Sodankylässä ja Kittilässä. Sen sijaan jokivarren eteläisimmissä pitäjissä, Alatorniolla ja Ylitorniolla, osa rahvaasta asui jo piipullisissa taloissa. Vanhoista tavoista karjankasvatuksessa kertoo se, että enontekiöläiset käyttivät yhä hevosen lantaa karjan ruokinnassa niin kuin muukin pohjoisten pitäjien väki.[10] Vuoteen 1850 tultaessa Enontekiöllä oli 244 lehmää eli 0,5 lehmää asu-

---

8 Grape 1803–1804 (1969), 268–273.

9 Rein 1867, 161–173.

10 Tornion kihlakunta. Statistiska uppgifter 1833. Böckerin kokoelma II. KA.

kasta kohden. Samaan aikaan muissa saamelaispitäjissä, Inarissa ja Utsjoella, oli vähemmän karjaa. Edellisessä pitäjässä lehmiä oli 0,3 ja jälkimmäisessä 0,2 asukasta kohden.[11]

Miten uudistilojen lukumäärä sitten kehittyi paikkakunnalla 1800-luvun aikana? Enontekiön maakirjaan on merkitty 1875 kaikkiaan 72 tilaa. Ero vuosien 1830 ja 1845 tilanteeseen oli melkoinen; tuolloin tiloja oli ainoastaan 23 ja 25. Herääkin kysymys, liittyikö tilojen perustaminen 1860-luvun nälkävuosiin? Ei liittynyt. Tarkempi tarkastelu nimittäin osoittaa, että suurin osa verovapauden saaneista uudistiloista perustettiin 1850-luvulla. 1840-luvulla tiloista perustettiin vain viisi ja 1860-luvullakin ainoastaan kahdeksan. Aktiivisimpia perustamisvuosia olivat vuodet 1856 ja 1858,[12] jotka olivat – kuten edellä todettiin – huonoja satovuosia. Onkin oletettavaa, että tilojen perustamisen innostus nousi 1850-luvun alun hyvistä vuosista, jotka loivat uskoa maanviljelykseen myös Lapin kihlakunnan pitäjissä.

Enontekiön uudistilat sijaitsivat 1845 enimmäkseen Hetan, Palojoensuun ja Peltovuoman kylissä. Uusien uudistilojen myötä kasvoi Peltovuoma vuoteen 1875 tultaessa Enontekiön suurimmaksi uudistilakyläksi. Uusia uudistilakyliä olivat Kelottijärvi, Kyrö ja Suontajärvi[13] Tiloista oli 65 % kooltaan 1/8 manttaalin tiloja. Suurimmat 1/4 manttaalin uudistilat olivat pastori C. F. Pfalerin asuttama Suomelan tila Hetassa, Johan Henrikinpoika Mannelan tila Kelottijärvellä ja talollisten Johan ja Erik Kolströmin isännöimä Nikkisen tila Peltovuomassa. Ne kaikki oli perustettu 1840–50-luvulla ja nauttivat vapautta täydestä verosta kaksikymmentä vuotta.[14]

---

[11] Rein 1867, 210.

[12] Enontekiön maakirjat 1830, 1845 ja 1875. Mf. KA; Enontekiön uudisasutuksen historian alku on ajoitettu vuoteen 1650, jolloin alueelle perustettiin ensimmäinen uudistila, Kuttaisen tila.

[13] Enontekiön maakirjat 1845 ja 1875: Vuonna 1845 kaikkiaan 25 tilasta Hetassa sijaitsi viisi verotilaa, Palojoensuussa 11 ja Peltovuomassa 9. Vuonna 1875 Peltovuomassa oli 20 verotilaa, Palojensuussa 16, Hetassa ja Suontajärvellä kummassakin 10, Kelottijärvellä 9 ja Kyrössä 7. Mf. KA.

[14] Kertomus verovapautta nauttivista uudistiloista Enontekiöllä 1865–67. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Enontekiön maakirja 1875. Mf. KA.

Katoavat saamelaiset?

Kuten edellä on käynyt ilmi, Enontekiö suomalaistui nopeasti 1800-luvun aikana. Kun vielä vuonna 1810 saamelaisten osuus pitäjän väestöstä oli noin 67 %, osuus laski vuoteen 1860 tultaessa 16,5 prosenttiin ja vuoteen 1900 tultaessa kymmenen prosenttiin (ks. taulukko 4). Pitäjän epävakaista raja-oloista ja etnisen ryhmän määrittelemisen epämääräisyydestä kertoo se, ettei 1800-luvun alkupuoliskolta ole täysin tarkkoja tietoja etnisistä suhteista.

Taulukko 4: Saamelaisten lukumäärä ja osuus Enontekiön pitäjän väestöstä 1810–1900

Vuosi	Lkm	%	Vuosi	Lkm	%
1810	701	66,8	1860	110	16,5
1820	–		1870	114	
1830	116		1880	100	
1840	–		1890	101	
1850	–		1900	95	10,2

Lähde: Komiteamietintö 3/1905, taulukko XV, 408–409; Viivoilla merkityistä ei ole tarkkaa tietoa.

Koska on oletettavaa, että näin nopean muutoksen taustalla olivat ainakin osittain seka-avioliitot, katsotaan seuraavaksi enontekiöläisten avioitumista aktiivisimpina uudisasutusvuosikymmeninä. Vuosina 1836–65 solmittiin pitäjässä sata avioliittoa. Näistä 60 % oli paikkakuntalaisten keskenään solmimia liittoja. Kuvaavaa Enontekiön rajapitäjäluonteelle oli, että 40 prosentissa avioliitoista puoliso oli ulkopaikkakuntalainen: 13 % puolisoista tuli Norjan Kautokeinosta, 10 % Ruotsin Karesuvannosta[15], 10 % Muonionniskasta, neljä prosenttia Kittilästä ja kolme prosenttia Suomen Karesuvannosta. Puoliso haet-

[15] Yksi puoliso on Norjan osuudessa ”Norjasta”, muut Kautokeinosta, Ruotsin osuuteen sisältyy yksi puoliso Ruotsin Pajalasta ja yksi ” Ruotsin Enontekiöltä”.

tiin näin lähipitäjistä olivat ne sitten Ruotsin, Suomen tai Norjan puolella. Voidaan ajatella, että avioliittojen kautta syntyneet sukuverkostot olivat vanhaa perua. Mielenkiintoista on, että rajoja ylittävät liitot olivat vielä 1800-luvun puolivälissä (uusista rajoista huolimatta) niin yleisiä.[16]

Se, miten avioliitot solmittiin etnisen ryhmän mukaan ja kuinka paljon joukossa oli seka-avioliittoja, on visaisempi kysymys. Kuten oheisesta kaaviosta 5 nähdään, enontekiöläiset suvut jakaantuivat tässä suhteessa selkeästi kahteen ryhmään: poronomadeihin, jotka avioituivat lähes aina vain keskenään ja talollis- ja uudisasukassukuihin, joiden seassa oli lukuisia seka-avioliittoja. Erittäin kiinnostavaa on huomata, että muutamat lähtökohtaisesti saamelaiset suvut, kuten uudisasutukseen siirtyneet Hetta ja Eira, toimivat ikään kuin ”sisäänheittäjinä” tai sopeuttajina suomalaisille uudisasukassuvuille, kuten kittiläläisille Kyrön tai Uusikartanon suvuille. Tärkeää on myös huomata, etteivät Hetat tai Eirat naineet lainkaan poronomadisuvuista: etnisyys ei siis ollut keskeinen avioitumiskriteeri vaan elinkeino. Poronomadisukujen jäsenet, kuten Valkeapäät, Vasarat tai Labbat, hakivat puolisonsa mieluummin Kautokeinosta tai Karesuvannosta kuin naivat uudisasutukseen siirtyneen saamelaisen. Raja näyttää olevan yllättävän jyrkkä tässä suhteessa.

Kolmas tärkeä lähdekriittinen havainto on se, että kirkkoherrojen merkitsemät vihittyjen luettelot 1830–60-luvulla noudattavat niin ikään elinkeinon, eivätkä etnisen ryhmän mukaista, merkintätapaa. Pääosin vain poronomadit ovat saaneet ”lappalainen”-merkinnän (lappen). Sen sijaan uudisasutukseen siirtyneillä saamelaisilla tätä merkintää ei välttämättä ole.[17] Tämä tapa johti siihen, että Hettojen ja Eirojen saamelaisuus alkoi kirkonkirjoista häipyä. Havainto on tärkeä siksi, että 1800-luvun puolivälistä laaditut viralliset väestötilastot pohjautuivat viime kädessä pitäjien kirkkoherrojen merkintöihin. Tämä johti puolestaan siihen, että muun muassa Enontekiön väestö näyttää virallisissa tilastoissa suomalaisemmalta kuin se itse asiassa olikaan. Tätä ilmiötä voidaan kutsua tilastolliseksi sulautumiseksi. Tämä näkyy myös taulukossa 4. Ilmiö on samansuuntainen kuin edellisessä luvussa esitelty suomalaisuus-

[16] Vihittyjen luettelot 1836–65. Enontekiön srk. Mf. KA.
[17] Vihittyjen luettelot 1836–65. Enontekiön srk. Mf. KA.

Kaavio 5: Enontekiöläisten sukujen avioliittokenttiä 1836–1865

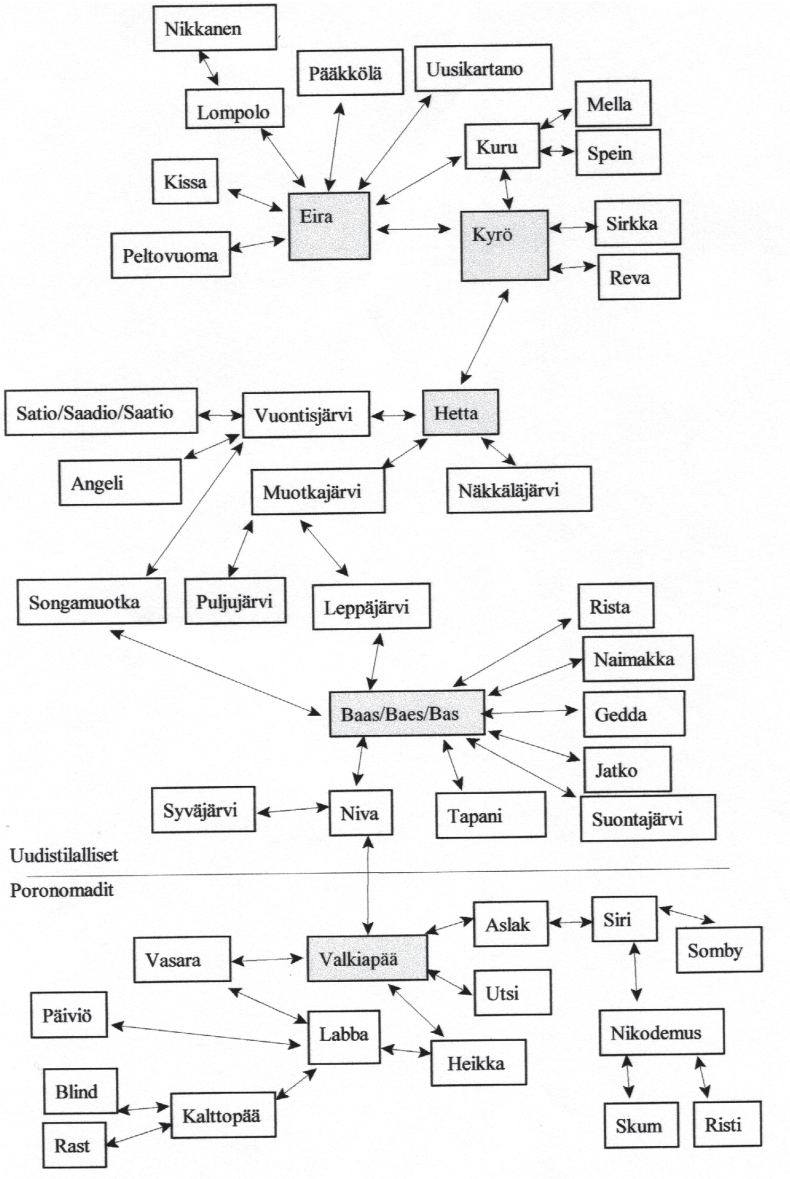

Lähde: Vihittyjen luettelot 1836–65. Enontekiön srk. Mf. KA; Tarkasteluun on otettu viisi sukua, joista Eira, Hetta ja Baas ovat lähtökohtaisesti saamelaisia uudistilallissukuja, Kyrö on suomalainen uudisasukassuku ja Valkiapää on poronomadisuku. Kuten kaaviosta nähdään, avioliitot muodostavat kolme kenttää: ensinnäkin Eiran ja Kyrön sukujen viisi avioliittoa kertovat sukujen vahvasta liitoksesta. Toinen vahva keskittymä on Baasin suvun jäsenillä ja kolmas kenttänsä on poronomadien keskinäiset avioliitot. Uudistilallisia ja poronomadeja yhdistää ainoastaan renki Antti Niilonpoika Valkiapään ja piika Anna Ollintytär Nivan liitto vuodelta 1836. Anttia ei ole merkitty ”lappalaiseksi”. Pääosin myöskään ei Baaseja, Eiroja eikä Hettoja. Palvelusväen sukunimet tulivat usein talon mukaan, niinpä renki Pekka Erikinpoika Kyrö on merkitty lappalaiseksi, samoin hänen vaimonsa Anna Erikintytär Eira ”lappalaiseksi leskeksi”.

merkinnän häviäminen Norjan väestötilastoista. On kuitenkin selvää, ettei sulautuminen ollut yksinomaan tilastollista, vaan myös todellisista kulttuurista sulautumista tapahtui: Enontekiöllä saamelaiset suomalaistuivat ja Ruijassa suomalaiset norjalaistuivat 1800-luvun aikana. Mutta kuten Ruijan suomalaisten osalta, myös Enontekiöllä suomalaistuneet saamelaiset muodostivat oman, mielenkiintoisen elinkeino- ja kulttuuriryhmänsä. He puhuivat sekä saamea että suomea, harjoittivat ammattia, jossa oli sekä saamelaisia että suomalaisia piirteitä ja ”sekoittivat” näin kummankin kulttuurin piirteitä arkipäiväisessä elämässään.

Kirkkoherra Grape mainitsee 1803 ilmestyneessä kertomuksessaan, että Enontekiöllä oli kahdeksan saamelaistaloutta, jotka eivät eläneet paimentolaisuudesta.[18] Hän ei mainitse nimeltä talouksia, mutta voidaan päätellä, että ne kuuluivat kaaviossa nähtäviin, ei-lappalaisiksi merkittyihin sukuihin. Vuoden 1810 maakirjan mukaan Enontekiöllä oli 24 tilaa. Näistä Hetassa viisi, Palojoensuussa neljä ja Peltovuomassa kolme. Mukana oli jo saamelaissukuisia tilallisia, kuten Näkkäläjärvi, Wasara ja Hetta.[19]

Poronomadien ja suomalaisten/saamelaisten uudisasukastalollisten vahva erillisyys avioliittokentillä näkyi myös fyysisessä asumisessa.

[18] Grape 1803–1804 (1969), 286–287.

[19] Tornion ja Kemin Lapinmaiden maakirja 1810. Venäjälle jääneet alueet. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA.

Poronomadit elivät viidessä lapinkylässä, Lainiovuomassa, Könkämässä, Suonttavaarassa, Rommavuomassa ja Peltojärvellä, eli pääosin eri kylissä kuin uudistilalliset. Grape kertoo, että jokaisella kylällä ja jokaisella saamelaisella oli omat veromaansa. Erittäin mielenkiintoinen on kuitenkin kirkkoherran huomio siitä, että saamelaiset itse joustivat vanhoista tarkoista rajoistaan ja kulkivat mielensä mukaan kylästä toiseen kuka ensin ennätti.[20] Siida-järjestelmä tarkkoine kylärajoineen alkoi rapautua täälläkin vähin erin.

Kirkkoherra Grape kuvaa alueen ”lappalaisia” eli poronomadeja sangviinisiksi eli vilkasluonteisiksi. Ulkomuodoltaan saamelaiset olivat uudisasukkaita (suomalaisia) noin 25–30 cm lyhyempiä, iholtaan tummia, mustatukkaisia ja ruskeasilmäisiä. Grapen kuvauksen mukaan seudun väki asui ympäri vuoden kodissa, jotka olivat vajaa neljä metriä halkaisijaltaan. Talvella kota eristettiin vanhoilla raanuilla tai villapeitteillä, kesällä hurstilla. Tulipesä oli keskellä kotaa irtonaisten kivien ympäröimänä ja siinä pidettiin tulta kaiken päivää. Maalattia oli peitetty kuivilla koivunvarvuilla. Samassa kodassa saattoi asua kaksi, jopa kolmekin taloutta. Liikoja tavaroita kotaan ei sitten mahtunutkaan; vaihtovaatteet ja vähäiset keittovälineet sekä pieni kirstu rahoille ja viinalle. Muuta kalustusta ei ollut, vieraille annettiin istuimeksi porontalja. Ruokatavaroita, kuten lihaa, säilytettiin tolppa-aitoissa eli nileissä ja jäädytettyä poronmaitoa lukollisissa ahkioissa. Joillakin perhekunnilla oli erilliset aitat kirkkovaatteita varten.

Keskimäärin poromiehillä oli kirkkoherra Grapen arvion mukaan parisensataa poroa poromiestä kohti. Ero uudistilallisiin ei tässä suhteessa siis ollut kovin suuri: uudisasukkaillakin saattoi olla satakunta poroa. Hyvinä vuosina – kun kevät ei ollut kylmä eikä kesä liian lämmin – tämä määrä elätti poromiehen ja hänen perheensä hyvin. Koska poronomadit saivat sekä ruoan että vaatteet porosta, heidän ei välttämättä tarvinnut harjoittaa muita elinkeinoja. Myös kaikki kulunsa: kruunun veron, pitäjämaksun, tuomarin maksun, kruununvoudin maksun, tulkin palkan, papin kymmenykset, kellonsoittajan palkan ja Norjan maksun he saattoivat suorittaa poron tuotteilla.[21]

---

[20] Grape 1803–1804 (1969), 275.

[21] Grape 1803–1804 (1969), 274–277.

Enontekiön poronomadit jutasivat joka kevät porojensa kanssa Norjan tuntureille, mistä he ennen mainitun maksunkin maksoivat. Jos he aikoivat harjoittaa Norjassa myös kalastusta, heidän oli maksettava korkeampi maksu. Lähtö oli huhtikuun lopussa ja paluu marraskuun alussa. Alkoi kuitenkin ilmaantua tapauksia, että kaikki lähtijät eivät palanneetkaan takaisin vaan yksittäisiä perhekuntia jäi Norjaan. Kirkkoherraa huolestutti asia siksi, että lähtijät eivät olleet pyytäneet häneltä mitään papinkirjaa muuttoa varten.[22] Norjan kauppa alkoi vähin erin hiljentyä uusien rajamääräysten ja markkinat korvaavien pysyvien kauppojen perustamisen myötä viimeistään 1850-luvulta lähtien.

Kun verrataan saamelaisten ja suomalasten poliittisia oikeuksia 1800-luvulle tultaessa, ne olivat yhtäläiset. Saamelaisia toimi muun muassa pitäjäkokousten kuudennusmiehinä ja kihlakunnanoikeuden lautamiehinä kuten uudisasukkaitakin. Kaisa Korpijaakko-Labba on todennut, että korkeammalla tasolla yhdenvertaisuus näyttäytyi siinä, että Ruotsin vallan aikana saamelaiset luettiin talonpoikaissäätyyn kuuluviksi valtiopäiväedustusta ja valtiopäivämiehen vaaleja järjestettäessä. O. K. Kilpi puolestaan toteaa 1800-luvun käytännöstä rinnastaa poroja omistavat ”lappalaiset” talollisiin.[23] Tosin enontekiöläiset eivät osallistuneet Lapin ensimmäisen valtiopäivämiehen, sodankyläläisen uudisasukkaan Matti Paavonpoika Riipin, Tukholmassa olon (1760–65) kustannuksiin eivätkä liioin olleet omasta mielestään edes vaikuttaneet tämän valintaan.[24] Tapaus kuvaa hyvin sitä, etteivät tuon ajan Lapin asukkaat kokeneet muodostavansa yhteistä ”maakuntaa”, vaan katsoivat edustavansa omaa sukuaan tai omaa kyläänsä.

Kun uudistiloja perustettiin Enontekiölle niin aktiivisesti 1850-luvulla, herää kysymys, aiheutuiko tästä riitoja tulijoiden ja poronomadien kesken? Enontekiön käräjäpöytäkirjat vuosilta 1850–59 antavat

---

[22] Grape 1803–1804 (1969), 286–287.

[23] Korpijaakko-Labba 2000, 36–37, 103; Kilpi toteaa teoksessaan Suomen ammatissatoimiva väestö ja sen yhteiskunnalliset luokat, että 1800-luvun viimeisellä neljänneksellä ryhmään ”talolliset” kuuluivat maanomistajat, talon omistavat talonpojat, talonpojat, jotka viljelivät toisen taloa, uudisviljelijät ja ”lappalaiset”, joilla oli poroja. Kilpi 1913, 146–147.

[24] Talonpoikaissääty vapautti Lapinmaan asukkaat valtiopäivämiehen lähettämisen kustannuksista vuonna 1766. Korpijaakko-Labba 2000, 37.

Näkkälän Salkon talo Enontekiön Hetassa. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1921. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

toisaalta yllättävän, toisaalta ymmärrettävän kuvan: uudisasukkaat eivät käräjöineet poronomadien kanssa vaan pitäjän talollisten kanssa. Yleisimpiä käräjöinnin syitä olivat riidat niityistä, veloista ja korvauksista.[25] Se, ettei uudisasukkaiden ja poronomadien kesken käräjöity kuin muutamissa tapauksissa[26], johtuu siitä, että uudistilalliset asettuivat kyliin/seuduille, jossa asui jo talollisia eikä poronomadikyliin. Uudistilalliset ja poronomadit eivät näin joutuneet ns. intressiristiriitoihin tulijoiden kanssa kuten kylissä jo asuneet talolliset. Toisaalta käräjäkirjat paljastavat, että vanhat talolliset antoivat lainoja ja vuokrasivat maitaan uudistilallisille: yhteistyötä oli siis avioliittojen lisäksi myös muissa järjestelyissä (vain osa tapauksista päätyi käräjille). Asetelma on sikäli kiinnostava, että yleisesti saamelaistutkimuksissa korostetaan ”saamelaisten ja uudisasukkaiden” välisiä ristiriitoja. Ehkä näin oli laita ensimmäisten uudisasukkaiden saapuessa 1600-luvun lopulla ja 1700-luvun alussa, mutta 1800-luvulle tultaessa tilanne oli toinen: uudisasukkaat riitelivät talollisten kanssa.

---

[25] Mm. Enontekiön syyskäräjät 1850 § 11, syyskäräjät 1851 § 27, talvikäräjät 1852 §11 ja § 24, syyskäräjät 1852, § 13 ja § 18, talvikäräjät 1853, § 13 ja § 26, talvikäräjät 1855, § 17, § 18 ja § 20, talvikäräjät 1854, § 33, §34 ja § 43, syyskäräjät 1854, § 40, syyskäräjät 1855, § 10, § 11, § 12, § 17, § 22 ja § 26, syyskäräjät 1856, § 5, § 11 ja § 31, talvikäräjät 1856, § 12, § 46, § 51 ja § 52, talvikäräjät 1857, § 26, § 34 ja § 39, syyskäräjät 1857, § 21 ja § 32, talvikäräjät 1858, § 18, § 28 ja § 32, syyskäräjät 1858, § 42 ja § 59, talvikäräjät 1859, § 27, § 28, § 32 ja § 50, syyskäräjät 1859, § 12, § 27 ja § 32. Enontekiön käräjäpöytäkirjat 1850–59. Lapin tuomiokunnan arkisto. KA.

[26] Esimerkiksi Enontekiön talvikäräjillä 1850 käsiteltiin 16 riitajuttua, joissa toisena osapuolena oli talonpoika/uudisasukas. Vain yhdessä niistä oli kyse uudisasukkaan ja poronomadin keskinäisestä vihanpidosta, syyskäräjillä 1856 vastaavia juttuja oli 23 eikä niissä ollut yhtään poronomadin ja talollisen/uudisasukkaan välisestä kiistaa. Talvikäräjillä 1859 juttuja oli kaikkiaan 46. Niistä kahdeksassa oli poronomadi toisena osapuolena. Näissäkin tapauksissa puolessa oli kyse riidoista Norjan poronomadien kanssa. Kautta koko 1850-luvun tilanne oli sama: käräjillä käsiteltiin runsaasti talonpoikien/uudisasukkaiden keskinäisiä tai palkollisten korvaus- ynnä muita riitoja. Ks. Enontekiön käräjien pöytäkirjat 1850–60. Lapin tuomiokunnan arkisto. KA.

Kirkkoherran ja tavallisen rahvaan välit olivat viileät ja etäiset. Kertomuksessaan Grapen ääni on ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvan kasvattajan ja valistajan ääni: kaukana 1840-luvulta lähtien saarnanneiden lestadiolaisten maallikkosaarnaajien tavasta ottaa kuulijansa. Enontekiöläiset olivat hänen laumansa, jota hän yritti parhaansa mukaan paimentaa. Mielenkiintoista Grapen kertomuksessa on se, ettei hän erityisesti nosta alueen uudisasukkaita saamelaisten edelle, vaan pitää myös näitä yhtä kehittymättöminä. Ensisijaisesti säätyero jakoi alueen ihmiset syvästi erillään oleviin luokkiin. Miten sitten Grape sai läpi kristinuskon sanomansa? Lars Levi Laestadius totesi sittemmin, että kirkkoherra sai kyllä tienoon väestön itkemään saarnoillaan, mutta ei näiden sydämiä sulamaan: kyyneleet kuivuivat heti kirkosta poistuttaessa ja elämänmeno jatkui yhtä ”jumalattomana” kuin sitä ennenkin. Itse Grape oli samaa mieltä. Ehtoollisellekin saamelaiset tulivat vain siksi, että saivat viinatilkan – ja toivat jopa 2–3-vuotiaat lapsensakin mukanaan.[27]

Samanlaisen kuvan saamelaisten kristillisyydestä on antanut Piitimen kirkkoherra Petrus Laestadius. Hän kertoi saksalaiselle matkailijalle ”tositarinaa” siitä, kuinka eräs saamelaismummo teki kuolemaa. Paikallinen pappi yritti lohduttaa kuolevaa lupaamalla ikuista elämää ja taivaan iloja. Muori oli kauan hiljaa ja kuunteli papin puheita. Sitten hän yht’äkkiä keskeytti tämän ja kysyi, saisiko hän taivaassa viinaa. Pappi yritti saada vaimon ajattelemaan muita asioita, mutta muori puisteli vain päätään ja kysyi uudestaan, oliko taivaassa tulta ja oliko siellä ylhäällä lämmin. Pappi yritti kääntää kuolevan ajatukset pois näin maallisista asioista, mutta tästä muori suuttui ja raivoissaan huusi, ”Mitä! Ei tulta eikä viinaa!” Hän oli maan päällä paljon kärsinyt ja palellut valittamatta, mutta nyt hän oli kyllästynyt. Jos pappi ei varmuudella voinut luvata hänelle, että hänen ei tarvitsisi ainakaan palella taivaassa, niin sitten hän mieluummin menisi helvettiin: siellä hänen tietojensa mukaan oli lämpöä riittämiin.

Laestadius kertoi toisenkin vastaavanlaisen tarinan saamelaisten Kristus-käsityksestä. Nuori saamelaismies kääntyi papin puoleen ja pyy-

[27] Lassinantti 1969, VI; Grape 1803–1804 (1969), 4.

si päästä rippikouluun, jotta voisi mennä naimisiin. Mies kävi pappilassa rippikoulun ja palasi takaisin kotaansa tunturiin. Kotiväki kokoontui palaajan ympärille kyselemään kuulumisia, kuten tapana oli. Nuorukainen vastasi totisena, että hänen täytyi kertoa huonoja uutisia: Jeesus Kristus oli kuollut. Nuorukainen vakuutti, että kotiväki voi täydellisesti luottaa uutisen todenperäisyyteen, sillä sen oli itse pappi kertonut monet kerrat. Kotiväki järkyttyi tästä kuolinilmoituksesta ja ryhtyi pohtimaan sitä, kuka nyt voisi olla Kristus. Harkinnan jälkeen perheen isä totesi, että sopiva ehdokas olisi nuorukainen, koska hän tuli hyvin toimeen papin kanssa. Jos nuorukainen ei suostuisi, oli vaarana, että heidän luokseen lähetettäisiin Kristukseksi joku Uumajasta.[28]

Tämänsuuntainen käsitys kristinopista rahvaan keskuudessa ei rajoittunut kuitenkaan Lappiin. 1800-luvun alussa sekä Etelä-Suomessa että Etelä-Ruotsissa olivat rahvaan käsitykset taivaallisista asioita hataria. Kun eräältä iäkkäältä rengiltä kysyttiin, kuka Jeesus oli, vastasi hän, että hän oli kuullut joskus sanan ”Jössus”, muttei tiennyt kuka se oli, Kristuksesta sen sijaan hän ei ollut kuullut puhuttavan koskaan. Toinen renki taas luuli, että jumalia oli seitsemän. Kun hänen sanottiin erehtyneen, korjasi hän, että jumalia oli kahdeksan. Eräältä talonpojalta puolestaan kysyttiin, mikä on Raamattu. Tämä arveli sen olevan mies, johon hänen vaimonsa lisäsi, että hän kyllä luulee, että Raamattu on nainen.[29] Myös edellä esitetyllä tarinalla kuolevan saamelaisvaimon lämmön ja viinan tarpeesta on vastineensa Pohjanmaalla: ”Rovasti: Ja pianhan vanhaemäntä jo pääseekin kaikista vaivoista taivaan iloon... Vanha Mar: Mitäs vanha ilost, koha mis o lämmin!”[30]

Kuten nämä kertomukset omalta osaltaan antavat aiheen uumoilla, luterilaisen kirkon opettama oppi ei välttämättä ollut kovin syvällisesti omaksuttu kansan keskuudessa. Koska kristinopin tietämyksen taso oli yleisesti heikko 1800-luvulla niin etelässä kuin pohjoisessakin, kertomuksia ei voida pitää osoituksena nimenomaan saamelaisten tai Lapin asukkaiden vähättelystä. Jos tarinoilla haluttiin jotakin pilkata, niin rah-

---

[28] Petrus Laestadiuksen kertomaa saksalaiselle matkailijalle Daniel von Hogguérille. Ks. von Hogguér 1828 (1928), 100–102.

[29] Miettinen 1943, 294–295.

[30] Virrankoski 2001 I, 463.

vasta yleisesti. Voi sanoa, että Lars Levi Laestadius käytti tätä asennetta hyväkseen saarnatessaan rahvaalle ja käänsi sen kirkonmiehiä vastaan. Laestadiuksen mukaan kansa ei rakastanut pappissäätyä, koska se ei ollut saanut ”mitään hengellistä hyvää papeilta suurten uhrausten korvikkeeksi”, myöskään ”sivistyneistö” ei Laestadiuksen mukaan pitänyt papistoa arvossa.[31]

Papiston ja rahvaan kosketuspintojen vähäisyydestä säätyjärjestelmässä kertoo konkreettisuudessaan asuminen. Enontekiön sosiaalista kerrostumaa kuvaa hyvin se, että seurakuntalaiset asuivat omissa kylissään pitkin pitäjää, mutta kirkkoherran Grapen ja nimismies Abraham Rechardtin perheet asuivat rinnakkain markkinapaikkana tunnetussa Markkinan kylässä Lätäsenon varrella. Pappila, tuomarintupa ja pappilan panimotupa, jossa kirkkoherra keitti viinansa, sekä markkinapuodit olivat rintarinnan edustamassa maallista ja hengellistä valtaa paikkakunnalla.[32]

Etnisen kiistelyn paikka

Enontekiö muovautui 1800-luvun aikana monikulttuuriseksi yhteisöksi, jossa kahden etnisen ryhmän, suomalaisten ja saamelaisten, elinkeinot alkoivat sekoittua, mutta vain osittain. Poronomadit elivät omalla tavallaan, mutta uudisasukas-saamelaisten asumistaso muistutti suomalais-uudisasukkaiden asumista.

Verrattaessa paikkakunnan väestökehitystä muihin Lapin pitäjiin, se oli kaikista rajuin: etniseltä koostumukseltaan väestö muuttui vuoden 1809 rajan jälkeen nopeasti. Syynä tähän olivat 1) se, että osa poronomadiperheistä jäi rajanvetojen jälkeen Ruotsin puolelle, 2) uudistilalliseksi hakeutui useampia poronomadismista luopuneita saamelaisia, 3) seka-avioliitot ja muuttoliike naapuripitäjistä ja 4) tilastollinen merkitsemistapa: vain poronomadit merkittiin ”lappalaisiksi”. Kaikki nämä seikat johtivat siihen, että Enontekiö suomalaistui tilastoissa mutta myös käytännön elämässä nopeasti.

---

[31] Huutavan ääni korvessa 1852–54 (1938), 273.

[32] Lassinantti 1969, IV.

Toinen johtopäätös, joka tässä yhteydessä voidaan tehdä, liittyy kirkkoherrojen käsitykseen seurakuntalaisten etnisestä jaosta. Kirkkoherra Grapen 1800-luvun alussa julkaistusta kertomuksesta paljastuu selkeästi näkemys, ettei kirkollisen viran haltija erotellut seurakuntalaisiaan ensisijaisesti etnisyyden mukaan, vaan käsitteli heitä ”tasavertaisena rahvaana”. Kuten kirkkoherran kertomuksestakin käy ilmi, etninen ero ei 1800-luvun alun arkielämässä välttämättä näkynyt vahvana: uudisasukkaiden joukossa oli myös saamelaisia, jotka olivat ryhtyneet uudisasukkaiksi. Tämä näkyy myös muun muassa vihittyjen luettelon merkitsemistavoista. Pelkkä porojen omistus ei etnisyyttä määritellyt: sekä suomalaisilla että saamelaisilla uudisasukkailla oli poroja. Poronomadit erottuivat ennen muuta elämäntapansa kautta muista.

Joidenkin enontekiöläisten saamelaissukujen 1800-luvulla tapahtuneet elinkeinonvaihdokset ja samalla kulttuuriset rajanylitykset ovat nostattaneet jälkijättöisesti, 1900-luvun loppupuolen etnisen mobilisaation aikana, etnisiä jännitteitä paikkakunnalla: kuka oikeastaan onkaan oikea, alkuperäinen saamelainen. Se, onko poronomadien jälkeläiset ainoastaan oikeita saamelaisia vai kelpaako seka-avioliittoja solmineet uudisasukas-saamelaisten jälkeläisetkin tähän ryhmään, on tätä kirjoitettaessa vielä ratkaisematon konventionaalinen kysymys.

2. Köyhäinapua ja alkeisopetusta

Matka Enontekiön käsivarresta Kittilän kirkolle kulki Könkämäenon ja Muonionjoen varsia etelään ensin Karesuvantoon, sieltä Kuttaseen ja Muonionniskan kylään. Sieltä vanha polkutie poikkesi sisämaahan kohti Jerisjärveä ja lopulta yhytti Ounasjoki-varren. Kesällä 1838 Kittilään Kemistä matkannut Mathias Aleksander Castrén toteaa, että Kittilän sanotaan kaikkina aikoina olleen oikea köyhyyden ja kurjuuden koti.[33] 1800-luvun puoliväliin tultaessa se ei kuitenkaan merkittävästi poikennut naapuripitäjistään.

[33] Castrén 1838 (1967), 32.

Suku elättäköön köyhänsä

Lapissa ei ollut 1800-luvulla vaivaishoitolaitoksia lainkaan, joten köyhät oli joko jätettävä yksittäisten henkilöiden (pääasiassa sukulaisten) huostaan, kierrätettävä heitä ruodussa tai annettava heille satunnaista apua. Lähtökohtaisesti tilanne koko valtakunnan köyhäinhoidossa oli, että aikuistuneet lapset, perhe ja suku olivat vastuullisia omista vaivaisistaan. Vasta sen jälkeen, jos tämä tuki oli mahdotonta, vaivainen saattoi saada pitäjän apua, joka sekin oli vastikkeellista eli sitä sai työtä vastaan. Toinen 1800-luvun alkua leimaava piirre oli, että köyhyyteen liittyvää kiertelyä pyrittiin estämään lainsäädännöllä, kuten jo aikaisemmin alatorniolaisista irtolaisista puhuttaessa on todettu. Kerjuu kiellettiin jälleen kerran vuosien 1817 ja 1822 laeilla, edellisen perusteella luotiin myös ajatus köyhäinhoidollisista työlaitoksista. Vuonna 1852 tuli voimaan uusi asetus vaivaishoidosta. Sen ensimmäisessä pykälässä todetaan heti alkuun, että jokaisen seurakunnan tulee hoitaa omat köyhänsä ja hädänalaiset asukkaansa ja että apu oli annettava työtä vastaan. Köyhien lasten osalta asetus sääti, ettei ainoastaan lasten ylöspito vaan myös hoito ja ”siveellinen”kasvatus kuului kunnan vastuulle. Köyhät ja hädänalaiset jaettiin eri luokkiin; kehitysvammaisiin, toisten apua tarvitseviin vammaisiin ja vanhuksiin, muihin ikääntyneisiin, sairaalloisiin ja tilapäistä apua tarvitseviin, onnettomuuden, sairauden tai muun yhtäkkisen tapahtuman vuoksi apua tarvitseviin ja turvattomiin alle 16-vuotiaisiin lapsiin.[34] Pitäjien vastuu vaivaishoidosta korostui entisestään, kun 1865 säädettiin uusi kunnallislaki, joka vapautti seurakunnat tästä raskaasta tehtävästä.

[34] Hans Kejserliga Majestäts Nådiga Förordning, angående allmänna fattigwården i Storfurstendömet Finland 22. Mars 1852.

Taulukko 5: Köyhäinapua saaneet sukupuolen mukaan Kittilässä, Sodankylässä, Inarissa, Alatorniolla ja Torniossa 1805–65

	Kittilä			Sodankylä			Inari			Alatornio			Tornio		
	M	N	Yht.	M	N	Yht.	M	N	Yht.	M	N	Yht.	M	N	Yht.
1805	–			2	1	3	–			–			1	3	4
1810	–			5	4	9	3	0	3	65	85	150	2	14	16
1815	–			10	14	24	18	15	33	19	45	64	0	2	2
1820	–			9	20	29	0	0	0	45	65	110	1	19	20
1825	–			6	16	22	0	0	0	33	55	88	3	20	23
1830	5	4	9	11	12	23	0	0	0	35	83	118	2	14	16
1835	15	19	34	13	16	29	–			41	88	129	3	14	17
1840	12	19	21	18	28	46	2	3	5	45	85	130	4	6	10
1845	7	3	10	10	8	18	0	1	1	50	84	134	2	7	9
1850	5	2	7	17	23	40	0	3	3	90	123	213	5	7	12
1855	7	5	12	–			9	9	18	90	102	192	3	15	18
1860	15	17	32	–			0	2	2	83	117	200	8	23	31
1865	19	19	38	35	44	79	2	0	2	144	195	339	5	28	33

Lähde: Kemin rovastikunnan väkilukutaulut 1805–65. OMA. Vuosina 1805–25 Sodankylän tiedoissa myös Kittilä.

Kuten oheisesta taulukosta 5 nähdään tunnetut katovuodet nostivat köyhien lukumäärää. Muutenkin viisivuotisvaihtelut saattoivat olla suuria. Taulukosta nähdään myös se, että köyhäinavun saajina oli hieman enemmän naisia kuin miehiä. Väkilukuun suhteutettuna oli köyhäinhoitolaisten osuus eri kunnissa seuraava:

	Kittilä		Sodankylä		Inari		Alatornio		Tornio	
	as.	%	as.	%	as.	%	as.	%	as.	%
1830	1017	0.8	1349	1.7	562	0	4027	2.9	677	2.3
1850	1231	0.5	1704	2.3	637	0.4	4104	5.1	606	1.9
1865	1681	2.2	2090	3.7	772	0.2	4704	7.2	741	4.4

Mitä maatalousvaltaisempi pitäjä oli, sitä enemmän oli kunnan vaivaishoitolaisia. Eniten apua maksettiin henkeä kohti Alatorniolla ja vähiten Inarissa. Maatalousvaltaisuus pakotti yhteisön ottamaan enemmän vastuuta heikosti menestyvistä pitäjäläisistä. Maatalouspitäjissä oltiin haluttomia maksamaan kasvavia köyhäinhoitomaksuja. Esimerkiksi Kittilän talvi- ja syyskäräjillä 1860 väiteltiin useaan otteeseen mak-

suista ja pitäjäkokouksissa se oli yleisin keskusteluaihe.[35] Kittilän pitäjäläisten närkästyksen syy näkyy tilastoissa: vuonna 1855 kunnanhoidokkeja oli 12, viisi vuotta myöhemmin yli kaksinkertainen määrä eli 32. Pitäjäläiset yrittivät pärjätä köyhäinhoitokassallaan ja toisinaan hieman erikoisillakin järjestelyillä. Muun muassa 1868 kaikilta irtolaismiehiltä kiellettiin kalastus, perheelliset ”löysät” sen sijaan saivat kalastaa perheidensä hengen pitimeksi. Katovuosina pyydettiin apua virkavallalta ja niinpä esimerkiksi 1862 läänin kuvernööriltä saatiin lainaa kehruutöiden teettämiseksi hätäaputöinä. Vuonna 1868 köyhäinavun saajiksi hyväksyttiin muun muassa ”sokea-Olli”, joka sai kiertää ruodussa siten, että hän oli kussakin talossa kerrallaan neljä päivää. Useimmat köyhät saivat avustuksensa kunnanjauhoina. Jauhomäärät vaihtelivat perheen koon mukaan 8,5 kilosta 17 kiloon.[36]

Paitsi yksittäisiä henkilöitä, ruotupiirissä (ruojipiirissä) kiersi myös kokonaisia perheitä. Niklavu ja Anni Vasaran (nimestä päätellen saamelainen) perhe oli eräs heistä. Vanhempien lisäksi perheeseen kuului neljä lasta. He kiersivät Kittilän taloja muutaman poron ja pulkan kanssa. Perhe oli puettu peskeihin ja jaloissaan heillä oli moneen kertaan paikatut poronkalloista tehdyt kengät. Kun perhe tuli taloon, parempi ruoka häipyi kaappeihin ja kiertäjille keitettiin koparakeittoa ja kastikkeeksi tarjottiin poron kynsirasvaa. Muistelman mukaan perhe otti tyytyväisenä vastaan mitä sai. Sittemmin perhe hajotettiin.[37] Perheen työllistäminen ja syöttäminen oli talolle taloudellisesti raskaampi kuin yksittäisen henkilön.

Martti Miettinen on esittänyt tulkinnan, että uudisasukkaat olisivat olleet kitsaampia maksamaan köyhäinapua kuin saamelaiset.[38] Lapinmaan komitean mietinnössä (1905) tarkennetaan kuitenkin, että nimenomaan Lapin suomalainen ”irtain väestö” – ei siis koko väestö – oli ”yleensä tunnettu siitä, että se ei hyvinä aikoina suuresti” huolehtinut tulevaisuudestaan, mutta kärsi taas puutetta huonoina aikoina: ”Vai-

---

35 Kittilän syys- ja talvikäräjien pöytäkirjat 1860. Lapin tuomiokunnan arkisto. Mf. KA.

36 Andersson 1954, 329, 331, 327; Luetteloita turvattomista henkilöistä Kittilässä 1871, Muonionniskassa 1857 ja Sodankylässä 1857. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA.

37 Muistelma Kittilästä, ks. Eenilä 1971, 31;

38 Miettinen 1943, 93–94.

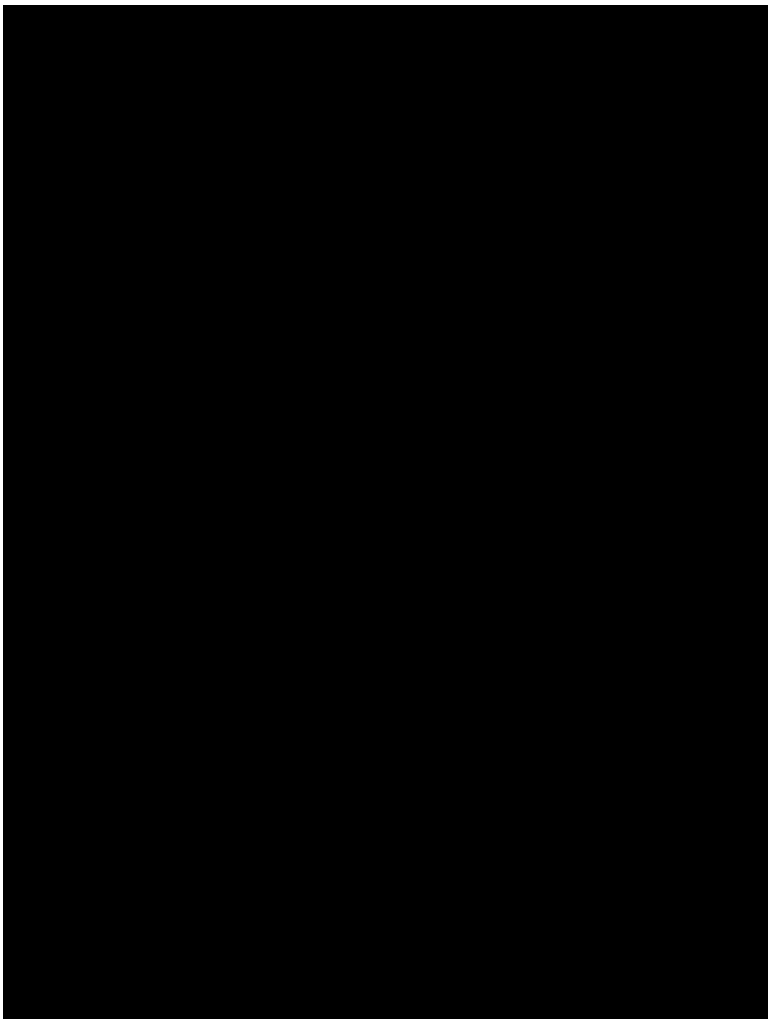

Ilman perheen ja suvun tukea joutuivat vanhukset lähtemään kerjuulle. Pohjoisessa Lapissa ei ollut vaivaistaloja 1800-luvulla. Kuvassa kerjäläisukko Petsamossa. Kuvaaja Claes Tandefelt vuonna 1939. Kuva: Yksityiskokoelma.

vaishoitoa pitää se jonkunlaisena elatuslaitoksena, joka on velvollinen häntä ja hänen perhettään hädän tullen ja vanhuuden saavuttua auttamaan jopa elättämäänkin.” Sen sijaan saamelaiset nähtiin paljon uhrautuvaisempina: he eivät turvautuneet juurikaan köyhäinapuun ja auttoivat pulassa olevia perheensä ja sukunsa jäseniä.[39]

Tähän voisi tehdä sen huomautuksen, että saamelaiset eivät olleet homogeeninen ryhmä, vaan heidän yhteisönsä olivat yhtä hierarkkisia kuin Lapin suomalaistenkin. Eri elinkeinoa harjoittavilla saamelaisilla oli myös omat tapansa järjestää vaivaishoito: poronomadien huoltojärjestelmä toimi eri periaatteilla kuin esimerkiksi Inarin seudun vakinaisesti asuvilla kalastajasaamelaisilla. Edelliset asuivat pienissä perhe- ja sukuyhteisöissä, siidoissa, jotka jo sinällään olivat köyhäinhoitoyksiköitä. Lisäksi he viettivät liikkuvaa elämää ryhmissä; jokaisen ryhmän mukana kulkivat köyhät ja vaivalloiset tai he jäivät odottamaan talvikyliin tuntureilta palaavia sukulaisiaan. On myös kerrottu päinvastaisia tarinoita siitä, miten huoltojärjestelmä saattoi ontua ja kuolevia ja heikkoja olisi jätetty vaelluksen aikana tunturiin, jonne he menehtyivät voimien ehtyessä. On myös kertomuksia siitä, että ”entisinä aikoina Ruotsin lappalaiset” olisivat surmanneet hankalasti hoidettavia vanhuksia työntämällä heidät jyrkänteeltä alas ahkiossa, upottamalla heitä avantoon tai sulkemalla heidät onttoon puuhun.[40] Jukkasjärven saamelainen Johan Turi on teoksessaan ”Kertomus saamelaisista” todennut, että vanhuksilla oli vaikeuksia pysyä kulkevan kyläkunnan mukana. Pitkillä matkoilla he väsyivät ja joutuivat yöpymään metsässä: ”Kyllä he saivat palella kauheasti. Ovatpa muutamat kuolleet matkan varrella eivätkä muut olleet joutaneet heitä etsiskelemään. Vuosia myöhemmin on nähty luita mutta ei niistä ole pidetty lukua enempää kuin poron luista.”[41] Lähdekriittisesti voisi todeta, että miksi saamelaiset olisivat jättäneet vanhuksensa heitteille, jos he eivät antaneet lapsiaankaan hädän hetkellä kasvateiksi. Todennäköisesti näissä muisteloissa on kyse yksittäisistä tapauksista eikä heitteillejättöjä voi yleistää.

---

[39] Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 176–177.

[40] Ks. Itkonen 1948 II (1984), 281, alaviite 1.

[41] Turi 1910 (1979), 36: Myös intuiittien elämästä tiedetään, että vanhuksia saatettiin jättää heitteille. Mm. Wallis 2002.

Lapsia veräjällä Kolarin Sieppijärvellä. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1921. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Inarissa puolestaan köyhäinhoidon ohjesääntö hyväksyttiin 1851. Sen mukaan ”pääsiäisen tienoilla” päätettiin, ketkä köyhät sijoitettiin ja minne. Pitäjäläiset jaettiin neljään varallisuusluokkaan ja maksut määräytyivät sen mukaan. Huutolaisen kotiinsa ottanut sai 1850-luvulla maksuksi 6–10 ruplaa vuodessa.[42] Yksityinen hyväntekeväisyystoiminta helpotti jonkin verran köyhien avuntarvetta. Niinpä 1870 Inarin pitäjänkokous sai tehtäväksi luetella lapset, jotka pääsivät ”Yhdistys Turvattomain Lasten kasvatusta varten” avun piiriin. Avunsaajia oli 33 lasta

[42] Itkonen 1952, 140–141.

11 perheestä. Lasten ikä vaihteli vuodesta 14 vuoteen. Mielenkiintoista on, että avustettavista 22 oli poikaa ja vain 11 tyttöä. Myös se seikka, että avustettavat olivat pääosin Inarin uudisasukaskylistä, on huomionarvoista. Apua annettiin kuitenkin puolet uudisasukasperheisiin ja puolet kalastajasaamelaisten perheisiin, kaksi lasta oli aviotonta ja yksi köyhyyteen suistuneen kuntalaisen lapsi. Niinpä 8-vuotias isätön lapsi Maria Leena Akujärvi Kyrön kylästä pääsi avustuksen piiriin. Perusteluna oli se, että äiti oli kivulloinen ja joutunut turvautumaan monina vuosina köyhäinapuun. Uudistilallisen Henrik Karisaaren kaikki kuusi lasta pääsivät niin ikään avun piiriin perheen suuren köyhyyden vuoksi. Myös kalastajasaamelaisen Anders Sarren viisi lasta saivat apua. Lapset oli sijoitettu sukulaisten ja ystävien luo. Isä mainitaan ”paha-maineiseksi” ja pitäjänkokouksen saamien tietojen mukaan hän asui Ruijassa.[43] Myös Kittilässä alle 15-vuotiaat turvattomat lapset, joita 1873 arveltiin olleen 28, elätettiin köyhäin rahoilla ja sijoitettiin hyviksi tunnetuihin perheisiin, mutta osa eli valvottuna vanhempiensa luona.[44]

Oulun läänin turvattomain lasten haarakomitea oli perustettu toukokuussa 1870 Helsingin yhdistyksen kehotuksesta. Komiteaa johti maaherra tukenaan oululaisia säätyläismiehiä. Yhdistyksen ensimmäisenä tehtävänä oli saada käsitys siitä, kuinka paljon pohjoisissa pitäjissä ylipäätään oli turvattomia lapsia. Vuonna 1870 läänissä arvioitiin olleen orpoja turvattomia lapsia 1 267, turvattomia ei-orpoja 3 261 ja huonotapaisia 32 eli kaikkiaan avun tarpeessa oli 4 560 lasta. Kolme vuotta myöhemmin turvattomia lasten määräksi arvioitiin 3 510 lasta, jotka pääosin kulkivat ruotulaisina talosta toiseen.[45] Se miksi määrä oli niin erilainen kuin ennen johtui todennäköisesti laskutavasta ja siitä, ettei

---

[43] Inarin pitäjänkokouksen pöytäkirja 17.7.1870. Mf. KA; Utsjoella köyhäinhoitoa järjesteltiin uusien säädösten mukaisiksi syyskuussa 1853. Utsjoen pitäjäkokouksen pöytäkirja 25.9.1853. Mf. KA.

[44] J. J. Junttilan kirje Kittilästä 7.1.1873 Oulun läänin turvattomain lasten haara-komitealle. Oulun läänin turvattomain lasten haara-komitean arkisto. Oulun lääninhallituksen arkisto. OMA.

[45] Oulun läänin turvattomain lasten haara-komitean perustavan kokouksen pöytäkirja 5.5.1870, Luettelot turvattomista lapsista 1870 ja 1873. Oulun läänin turvattomain lasten haara-komitean arkisto. Oulun lääninhallituksen arkisto. OMA.

tietoja kaikista pitäjistä saatu. Haara-komitea perusti Oulun lääniin myös lastenkoteja, muun muassa Oulunsaloon Varjakan turvattomien poikien ”holhouslaitoksen”. Liitos-Lapin pitäjistä sinne sijoitettiin vain muutama lapsi: Niku Saari -niminen poika Alatorniolta. Niku oli ”raatari”-linjalla ja menestyi koulussa hyvin. Parinkymmenen oppilaan koulun toiminta-idea oli selkeä, lapset tekivät töitä pelloilla ja kasvimailla elannokseen ja kävivät samalla koulua.[46]

Jo ennen turvattomain lasten haara-komitean perustamista Ouluun kerättiin Lapinkin pitäjistä tietoja heitteillä olevista lapsista, mikä kertoo muuttuvista asenteista lapsia kohtaan. Lääninhallinto pyysi 1844 Lapin pitäjistä listoja lapsista, joita lääninhallinnon tulisi tukea. Kirkkoherra J. Nordberg lähetti Kittilästä kolme nimeä, Muonionniskasta lähetettiin yhdeksän lapsen lista, Enontekiöltä 13 pojan lista, Inarista kahden sisaruksen nimet ja Sodankylästä neljän lapsen nimet. Loppujen lopuksi tuen piiriin pääsi näistä 31 lapsista vain neljä. Kaikki neljä olivat hyvin köyhien vanhempien lapsia. Avun perille saaminen oli oma lukunsa. Sodankylän kirkkoherra C. Heickell ilmoitti lääninhallinnolle, ettei hän ole vielä voinut antaa Unarin kylässä asuvan kuusivuotiaan Anna-Stinan perheelle 7,70 ruplan avustusta, koska perhe asui niin kaukana kirkonkylältä. Kirkkoherralla ei ollut vielä ollut mahdollisuutta puhua tyttären äidin kanssa siitä, olisiko tämä vai joku muu henkilö sopivampi ottamaan vastuun lapsen kasvatuksesta. Tytön isä oli muuttanut monta vuotta aikaisemmin Ruijaan.[47]

Norjan Kautokeinon saamelainen Anders Baer kuvaa oivallisesti 1850-luvulla kirjoittamissaan muistelmissa poronomadiperheen huolto-

---

[46] Toinen haara-komitean perustama laitos oli Limingan lastenkoti, joka oli osoitettu tytöille. Lasten ikä lastenkodeissa vaihteli muutamasta kuukaudesta 19 ikävuoteen. Kertomus Varjakan turvattomain poikain holhouslaitoksesta 8.1.1872. Oulun läänin turvattomain lasten haara-komitean arkisto. Oulun lääninhallituksen arkisto. OMA; Ks. myös Årsberättelser afgifna af Föreningen för värnlösa barns uppfostran i Finland för åren 1872, 1873 och 1874. 1875, 26–29, 62.

[47] Kirkkoherra C. Heickellin kirjeet 2.2.1844 ja 4.10.1844, Lapin kihlakunnassa köyhimpien ja hädänalaisimpien lasten luettelo 29.12.1844, Kirjeet Kittilästä 12.12.1844, Muonionniskasta 15.12.1844 ja Utsjoelta 14.11.1844. Oulun läänin turvattomain lasten haara-komitean arkisto. Oulun lääninhallituksen arkisto. OMA.

järjestelmään liittyviä ristiriitoja. Anders eli Antti oli kaksilapsisesta nomadiperheestä. Aivan köyhä perhe ei ollut. Isän omaisuus oli pojan vartuttua noin 900 poroa ja rahaa 160 taaleria ”maahan kätkettynä”. Lukutaidoton ja norjan kieltä osaamaton Antti joutui tekemään pitkiä päiviä jo varhain isän ratketessa ryyppäämään: ”kaamosajan pitkinä pakkaspäivinä oli mielestäni pahinta porojen luona erämaassa” kylmässä, yksinäisyydessä ja susien pelossa. 16-vuotiaana poika pääsi kouluun ja oppi perustaidot, kävi rippikoulun ja meni naimisiin isänsä mielestä liian köyhän naisen kanssa. Avioiduttuaan Antti sai mukaansa 19 vaimonsa poroa. Samalla hän joutui väkisin ottamaan huollettavakseen orvoksi jääneen vaimonsa pikkuveljen, joka sai mukaansa 20 poroa. Näine hyvineen Antti palasi isänsä kotaan ja isä antoi hänelle 120 poroa myötäjäisinä. Uusi perhetilanne aiheutti paljon harmia ja riitoja, mutta vanheneva isä ei päästänyt poikaa lähtemään kotakylästä. Hän kieltäytyi antamasta Antille tämän äidin perintöä eli 60 poroa, mikä piti Antin samassa kodassa. Isä itse ei enää jaksanut kulkea porojen mukana: poika oli hänen vanhuudenturvansa ja pitääkseen asemansa hän piti omassa omistuksessaan kaikki porot. Antti joutui vastentahtoisesti tekemään ilmaiseksi työtä isälleen: ”Isä ajatteli voivansa ahdistaa ja pelotella minua ainakin sillä, ettei aio antaa minulle kuin puolet merkkiporoistani, ja näin saada minut luopumaan erkanemisaikeistani”.[48] Kuten tästä yksittäisestä muistelmasta käy ilmi, saamelaisten huoltojärjestelmään ei liittynyt sen enempää romantiikkaa kuin uudisasukkaittenkaan. Aikalaisvirkamiesten käsitykset järjestelmästä olivat maalailevan romanttisia pääosin siksi, etteivät he tunteneet poronomadien oloja.

Myös aiemmin esitetty uudisasukkaiden harjoittama lasten ”myynti” norjalaisperheisiin oli osa pohjoista sosiaalihuoltoa, samoin kuin lasten huutokauppaaminen ja kierrättäminen ruoduissa. Koko Suomessa maksettiin 1830 keskimäärin 1,3 prosentille väestöstä köyhäinapua, 1850 osuus oli 2,4 % ja 1870 kaikkiaan 3,1 %,[49] joten ennen mainituista Lapin pitäjistä Sodankylä edusti keskivertosuomalaista tasoa, saamelaispitäjä Inarissa sen sijaan maksut henkeä kohti olivat selvästi

[48] Hetta, Baer 1993, 81–82, 101–103, 107.
[49] Pulma 1994, 64.

alle ja maatalouspitäjä Alatorniolla vastaavasti yli suomalaisen keskivertotason. Köyhäinavun suuruus oli näin sidoksissa elinkeinoon.

Se, miten pitäjä kartutti vaivaishoitokassaansa, vaihteli hieman eri pitäjissä: tässä suhteessa yhtenäinen valtakunnallinen menettely oli vielä kehitteillä. Kittilässä perittiin köyhäinhoitomaksuja vuonna 1862 kaikkiaan 367 hopearuplaa eli 0,20 ruplaa asukasta kohti. Se oli enemmän kuin esimerkiksi Sodankylässä, jossa edellisen vuoden köyhäinhoitomaksut olivat yhteensä 289 ruplaa eli 0,10 ruplaa asukasta kohden. Miksi näin? Tilanteeseen vaikutti yhtäältä se, että Kittilässä toimi erilainen keruuperiaate kuin naapurikunnassa. Kittilässä verorasite oli jaettu sukupuolen mukaan siten, että talolliset sekä heidän poikansa ja renkinsä maksoivat kukin köyhänkassaan 50 kopeekkaa, aikuiset naiset, piiat ja tyttäret 30–40 kopeekkaa ja syytinkimuorit ja -ukot 60 kopeekkaa. Nähtävästi syytinkiläisillä arveltiin olevan varoja: hehän saivat talosta katon päänsä päälle ja toisinaan myös ruoan. Maksun suuruuden määräsi taloudelliset olot: varakkaimmalla kauppiailla ja tilallisilla sekä virkamiehillä maksu oli 70 kopeekasta ruplaan. Sodankylässä sen sijaan kukin veronmaksaja maksoi sukupuolesta ja iästä riippumatta 25 kopeekkaa vuosittaista köyhänmaksua.[50] Inarissa puolestaan 1851 hyväksytyssä köyhäinhoidon ohjesäännössä määrättiin, että varat taksoitettiin veroa maksavilta perheenpäiltä, jotka jaettiin neljään maksuluokkaan. Muut perheiden verovelvolliset saivat maksaa samassa maksuluokassa puolet siitä, mitä perheenisät maksoivat.[51]

Kun verrataan Kittilän ja Sodankylän oloja, Kittilän kirkonkylällä asui maksukykyisiä virkamiehiä enemmän kuin Sodankylässä. Koska virkamiehillä oli isot taloudet palvelijoineen, heidän maksamansa köyhäinhoitomaksu nousi enimmillään kymmeneen ruplaan, kuten kruununvouti Landmanin tapauksessa. Kihlakunnantuomari Nylander ja metsänhoitaja Rancken maksoivat kumpikin köyhänkassaan seitsemän ruplaa. Kappalainen Nordberg maksoi neljä ruplaa ja nimismies

---

[50] Taxerings Längd öfver Fattig medlen i Kittilä socken för år 1862 ja Taxerings Längd öfver Hemmans och Personella Fattig afgiften i Sodankylä församling för år 1861. Veronkantoluettelot 1861–62. Lapin kruununvoudin arkisto. OMA; Vuonna 1860 Kittilässä oli 1 566 asukasta ja Sodankylässä 2 073. Väkilukutaulut. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA.

[51] Itkonen 1952, 141.

Boucht kolme ruplaa. Köyhäinhoitotilitys paljastaa näin mielenkiintoisesti kirkonkylän säätyläisten hierarkkisen järjestyksen. Talonpoikien osalta eniten köyhäinhoitomaksuja maksoi alakyläläinen 1/4 manttaalin tilan omistava Olof Jääskö, jonka talous maksoi yhteensä 5,30 ruplaa. Hänen talouteensa kuului kaksi poikaa vaimoineen, kaksi tytärtä, renki ja kaksi piikaa. Könkään kylässä asuva Johan Köngäs puolestaan maksoi köyhäinkassaan 4,60 ruplaa niinikään 1/4 manttaalin tilastaan yhdessä neljän poikansa ja kahden tyttärensä kanssa.[52] Taulukosta 5 nähdään myös se, että Lapissa – kuten muuallakin – köyhyys oli sukupuolittunutta: köyhiä naisia oli enemmän kuin miehiä. Kaiken kaikkiaan veronmaksukykyisiä säätyläisiä oli pohjoisessa vähän. Kemin rovastikunnassa laskettiin 1810 asuneen aateliin kuuluvia 19, säätyläisiä 107 ja opettavaa henkilökuntaa 70. Tässä opettajat on erotettu säätyläisistä eli herrasväestä, joiksi heidät kuitenkin pohjoisissa yhteisöissä useimmiten luettiin: he poikkesivat selkeästi rahvaasta. Vuonna 1850 tilanne oli muuttunut sikäli, että opetustehtäviä hoitavia oli 82 ja säätyihin kuuluvia 93.[53] Säätyläisten määrä ei näytä kovinkaan muuttuneen 40 vuodessa. Osittain lukujen eroa selittää se, että Kemin rovastikunta käsitti toisia pitäjiä kuin 1847 perustettu Lapin rovastikunta.

Köyhyys ja sairaus kulkivat 1800-luvulla usein rintarinnan. Keski-Lapin olemattomia lääkärinpalveluja kuvaa se, että senaatissa pohdittiin 1851 tuliko Kittilään lähettää oma lääkäri, jonka toiminta-alueena olisi Kittilä, Inari ja Enontekiö. Näin Lapin väki saisi lääkäriavun, joka siltä vielä tyystin puuttui: lähin lääkäri oli Torniossa satojen kilometrien päässä. Vertailun vuoksi senaatissa todettiin, että olot Norjan Lapissa olivat huomattavasti paremmat. Siellä hallitus oli ylläpitänyt lääkäriä yhtäjaksoisesti jo 30 vuotta.[54]

---

52 Veronkantoluettelot 1861–62: Sodankylä ja Kittilä. Lapin kruununvoudin arkisto. OMA.

53 Kemin rovastikunnan väkilukutaulut 1810 ja 1850. OMA.

54 Suomen senaatin kanslianeuvos Langenskiöldin muistio Suomen Lapin sisäiseksi rakentamiseksi 21.10.1852. Asiakirja on venäjänkielinen. KKK 159/1851. KA.

Kittiläläinen Romavaaran perhe poroineen. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1920. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Tyhmä pohjoinen kansa?

Paitsi köyhyys tulee lähes kaikissa 1800-luvulla kirjoitetuissa pohjoista kuvaavissa matkakertomuksissa korosteisesti esiin Lapin kansan sivistystason alhaisuus. Kansakoululaitoksen ja sitä edeltäneen lastenkoulujärjestelmän historiaa on Suomessa tutkittu laajasti, mutta tässä yhteydessä on syytä palauttaa mieliin Lapin kansanopetuksen keskeiset piirteet.

Lukutaidon edistämiseksi 1800-luvulla Lapin pitäjissä toimi seurakuntajohtoinen kiertokouluna toiminut katekeetta- eli lastenopettajajärjestelmä. Sen juuret olivat 1600-luvulla, jolloin Lapin kansaa alettiin käännyttää kristinuskoon. 1700-luvulla toimi sekä Ruotsin Lapin-

maassa että Pohjois-Norjassakin jo lukuisia missiönäärejä eli lähetyssaarnaajia. Suomen Lapin ensimmäisistä katekeetoista päätettiin joulukuussa 1750. Sitä ennen, 1723, oli Ruotsin kuningas antanut julistuksen, joka velvoitti koko maassa vanhempia ja holhoojia opettamaan lapsilleen sisälukua ja kristinoppia. Samana vuonna annettiin myös erillinen säädös kristinopin opettamisesta saamelaisille ja kaksi vuotta myöhemmin Tornion pedagogion rehtori Johan Wegelius laati muistion koulujen perustamisesta Lappiin. Lapin seurakunnista ensimmäisenä koulun sai Utsjoki, jonne 1728 valmistui koulutalo lapsille. Ensimmäisenä opettajana aloitti pastori Anders Hellander 1742. Koulu toimi vuoteen 1750 saakka, jolloin sen toiminta lopetettiin uusitun järjestelmän mukaisesti. Koulun tilalle perustettiin kaksi katekeetan virkaa ja Hellanderista tuli Utsjoen kirkkoherra. Toinen katekeetta siirrettiin Inariin 1779. Enontekiöllä puolestaan asiaa pohdittiin 1770-luvulla ja ensimmäinen katekeetta asetettiin paikkakunnalle 1780. Sodankylässä katekeetan palkkaamista suunniteltiin 1781, mutta paikkakunnan ”suuren varattomuuden” takia asia jäi. Vuoteen 1809 tultaessa Suomen Lapissa toimi neljä katekeettaa: Utsjoella kaksi, Enontekiöllä yksi ja Inarissa yksi.[55]

Sinänsä kansan oman kielen käyttö uskonnollisessa opetuksessa juontaa juurensa uskonpuhdistukseen sekä valistuksen periaatteisiin. Käytännössä lukutaidon kuulustelut organisoitiin 1700-luvun alkupuoliskolla erillisten rippikoulujen osaksi. Säännöllisiä rippikouluja toimi 1700-luvun lopulla Lapin pitäjistä ainakin Sodankylässä ja Enontekiöllä.[56] Jo varhaisessa vaiheessa lukutaito oli avioliittoon pääsyn ehto, joten jokaisen naimahaluisen oli läpäistävä kuulustelu. Mitä varhemmin opinnot aloitti, sen tuskattomammin katsottiin itse kuulustelun sujuvan.

Kaikkiaan vuosina 1809–80 Lapin liitosalueen pohjoisissa pitäjissä toimi 41 katekeettaa:

[55] Viimeinen katekeetta toimi Suomen Lapissa vuoteen 1954 saakka. Kähkönen 1989, 9, 15, 27–30; Liukkonen 1993, 32.

[56] Kähkönen 1989, 21.

Taulukko 6: Katekeettojen lukumäärä Lapin kihlakunnassa pitäjittäin 1809–80

Pitäjä	1. katekeetta	1.virka	1809–1880 katekeettoina toimineita yhteensä
Kittilä	1839	1877	5
Sodankylä	1837	1837	4
Muonionniska	1826	1812	7
Enontekiö	1781	1781	3
Inari	1779	1858	8
Utsjoki	1751	1751	14
Yhteensä			41

Lähde. Tiedot on poimittu Esko Kähkösen tutkimuksesta, ks. Kähkönen 1989, katekeettamatrikkeli, 421–471.

Kuten katekeettatoimien aloittamisvuosista nähdään, Lapin katekeettajärjestelmä oli suunnattu nimenomaan alueen saamelaisväestölle. Suomalaisseudut sen sijaan saivat selkeästi myöhemmin lastenopettajansa kuin saamelaispitäjät. Tässä suhteessa uudisasukasperheet olivat heikoimmassa asemassa. Tämähän perustui niihin uskomuksiin, että a) uudisasukasvanhemmat osasivat lukea, laskea ja kirjoittaa, b) he osasivat ja tahtoivat opettaa lapsiaan ja c) uudisasukkaat asuivat pääosin kyläyhteisöissä, joissa säännöllinen kirkollinen opetus oli mahdollista. Näinhän tilanne ei ollut syrjäisissä Lapin pitäjissä. Keski-Lapin pitäjistä tuli tässä suhteessa väliinputoajia.

Useimmin katekeetat vaihtuivat Utsjoella, jossa vuosien 1809–80 välisenä aikana toimi kaikkiaan 14 henkilöä katekeetan töissä. Myös Inarissa vaihtuvuus oli suuri. Vaikeinta viran täyttäminen oli Muonionniskassa, jonne saatiin katekeetan virka 1812, mutta henkilö siihen vasta 1826. Enontekiön katekeettojen vähäinen määrä johtui rajajärjestelyistä, jotka pilkkoivat seurakunnan.

Suomalaispitäjistä Kittilässä katekeettoja alettiin palkata vuodesta 1839 lähtien. Ennen kuin virka vakinaistettiin (1877) virkaa ehti hoitaa neljä määräaikaista katekeettaa. Ylitorniolla syntynyt Axel Forss (1799–1873) oli heistä ensimmäinen. Forss tuli Kittilään vaimonsa ja neljän lapsensa kanssa Enontekiön lukkarin tehtävistä. Toinen katekeettana Kittilässä tilapäisesti toiminut oli Johan Rännare, joka oli sodan-

kyläläinen talonpoika. Rännare oli toiminut ennen Kittilään tuloaan Sodankylän katekeettana. Hän ei ollut Kittilässä pitkään. Alkuinnostuksen jälkeen hänen katsottiin laiminlyöneen tehtävänsä ja siksi eronneen. Kolmas Kittilän määräaikainen katekeetta oli Hailuodossa syntynyt lestadiolainen saarnaaja ja värjäri Henrik Höglund (s. 1831), joka tuli Kittilään oululaisen vaimonsa ja neljän lapsensa kanssa. Höglund toimi lastenopettajana vuosina 1853–64, jonka jälkeen hän muutti Ruijaan Vesisaareen.[57]

Paikkakunnan ensimmäinen oma poika, Johan Samuel Junttila (1835–1906), toimi lastenopettajana vuosina 1869–78 ja sen jälkeen pitäjän lukkarina ja aktiivisena kunnallisena vaikuttajana. Junttila toimi myös muun muassa kunnan kirjurina ja kasöörinä, kansakoulun johtokunnan varaesimiehenä ja jäsenenä osallistuen aktiivisesti pitäjän- ja kirkonkokouksiin. Hän toimi myös kaksi kautta 1880-luvulla talonpoikien valtiopäivämiehenä.[58] Junttilan ensimmäinen vaimo oli paikkakuntalainen Margareta Jokela, jonka kanssa hänellä oli 11 lasta. Margareta oli tunnetun lestadiolaisen Jokelan suvun jäsen Könkään kylästä. Hän kuoli 1888 keuhkotautiin. Junttila nai uudeksi vaimokseen ja lapsilleen äidiksi 23-vuotiaan piikansa, Rovaniemellä syntyneen Kaisa Krigsholmin, joka synnytti lukkarille vielä yhdeksän lasta. Junttilan työrupeaman aikana (1877) vakinaistettiin katekeetan virka.[59] Junttila edustaa hyvin suhteellisen heikosta taloudellisesta asemasta sosiaalisesti noussutta paikallista vaikuttajapolvea. Uusi kunnallishallinto avasi paikkoja juuri näille paikallisille kyvyille. Junttila lienee ollut avioton lapsi, mutta avioliiton ja ammatillisen monitaitoisuutensa avulla hänestä tuli valtiopäivämies ja kunnan luottohenkilö. Hänen pojanpoikansa on Lapissa hyvin tunnettu taiteilija Einari Junttila.

Junttilan opetusvelvollisuus oli vain kolme kuukautta. Hänen edeltäjillään se oli ollut epämääräisempi, joten järjestelmällistä opetusta ei Kittilässä ollut ennen 1870-luvun loppua. Katekeetan tehtävänä oli kiertää pitäjän lukuisissa kylissä opettamassa lapsia. Katekeetan toimi muuttui kiertokoulunopettajaksi vuosisadan loppupuolella. Katekeet-

---

57 Kähkönen 1989, 440, 458; Liukkonen 1993, 34.

58 Talonpoikaissäädyn historiasta 1800-luvun valtiopäivillä ks. Hytönen 1923.

59 Tuominen 1999, 46–51; Kähkönen 1989, 440–441.

tojen palkka maksettiin julkisista varoista, ei siis pitäjämaksuista, ja heidät määräsi tehtävään hiippakuntahallinto. Katekeetoiksi värvätyt olivat kirkkoherrojen nostamia etevimpiä oppilaita, eikä heillä ollut erityistä koulutusta.[60] Vasta 1870-luvulla alettiin perustettaviin virkoihin vaatia myös alan koulutusta, kuten Kittilän kohdallakin on nähtävissä. Lapin pitäjissä oppineet kansanmiehet ja etevät koulupojat vaihtuivat koulutettuihin vähitellen 1800-luvun lopulta lähtien.

Opetustoimi kehittyi Kittilässä siinä määrin, että pitäjässä toimi vuodesta 1885 lähtien kaksi kiertokoulunopettajaa. Kylät jaettiin kahteen piiriin, pohjoisemmat kylät kuuluivat ”ylipiiriin” ja eteläisemmät alapiiriin. Joka kylässä pidettiin koulua oppilasmäärästä riippuen kuudesta kahdeksaantoista päivään vuosittain eli koulu ei juurikaan rasittanut nuorisoa. Vuonna 1891 kiertokoulun pitoajat olivat kahdesta viiteen viikkoa kylää kohden. Uudesta asenteesta koulutusta kohtaan kertoo se, että joulukuussa 1886 pitäjän kirkonkokous päätti yksimielisesti kantaa kymmenen penniä jokaiselta ripillä käyneeltä, jotta kuuromykkä lapsi voitaisiin lähettää asianmukaiseen kouluun.[61]

Sodankylän pitäjän kouluoloista kertoo se, että 1837 saatiin ensimmäinen ja 1851 toinen kiertävä katekeetta pitäjään. Pitäjässä oli tosin 1700-luvun puolivälissä toiminut kirkkoherran opettama katekeetta. Vuosisadan lopussa lastenkoulu ei kuitenkaan enää toiminut, mistä syystä pitäjäläiset saivat maksaa sakkoja lasten opetuksen laiminlyömisestä. Pitäjän lasten lukutaidosta kertoo rovasti Mathias Castrén 1804, että lapset osasivat suhteellisen hyvin sisäluvun, vaikkeivät osanneetkaan tavata. Aikuisessa väestössä lukutaidottomia oli kuitenkin: erästäkin itsellistä oli yritetty saada opettelemaan lukemaan varoituksilla, istuttamalla jalkapuussa ja pitämällä vedellä ja leivällä, mutta tuloksetta. Mies väitti, että hänen päänsä on niin kova, ettei pysty oppimaan. Paikkakuntalaiset kuitenkin väittivät, ettei miehen järjessä ollut mitään vikaa, mies oli vain haluton. Kirkkoherralla oli vielä eräs pakote: mies ei päässyt vihille, kun ei ollut käynyt rippikoulua. Mies ratkaisi asian asumalla naisen kanssa vihkimättä. Pariskunnalla oli useampia lapsiakin.

---

[60] Kähkönen 1989, 440–441.

[61] Kittilän kirkonkokousten pöytäkirjat 6.10.1881, 12.12.1886 ja 6.1.1891. Kittilän srk:n arkisto. Kittilä.

Katekeettojen lisäksi pitäjässä toimi säännöllisesti pyhäkoulut vuodesta 1859 lähtien. Opettajina pyhäkouluissa toimivat lukutaitoiset pitäjäläiset. Ensimmäinen kansakoulu Sodankylässä avattiin tammikuussa 1889.[62]

Kaiken kaikkiaan Lapin pitäjien väen lukutaito todettiin rovastien tarkastuksissa kohtuulliseksi tai hyväksi riippuen siitä, mistä vuodesta puhuttiin (oliko katovuosi) ja miten lastenkoulujärjestelmä pitäjissä toimi. Muun muassa Utsjoella todettiin lukutaidon olevan hyvä vuoden 1828 tarkastuksessa. Lönnrot puolestaan toteaa matkallaan Lapissa, että inarilaisten kristinopin taito oli parempi kuin useimmilla Suomen seuduilla. Sodankylästä todetaan 1858, että lukutaito on ”paremman puolista”. Kittilässä maaliskuussa 1837 pidetyssä tarkastuksessa puolestaan arvioitiin Kittilän seurakuntalaisten kristinopin sisälukutaito naisilla välttäväksi, mutta monilla miehillä puutteelliseksi. Ulkolukutaito kaikilla kahta lukuun ottamatta oli välttävä. Kuulusteluissa rahvas oli hiljaa ja järjestys ja raittius olivat tarkastajan mukaan hyviä. Paikkakunnalla vallinneen kadon ja sen myötä syntyneen suuren köyhyyden vuoksi lastenopetus oli pitäjässä pahasti laiminlyöty. Tarkastajan toivomus olikin, että pitäjään oli saatava mitä pikemmin taitava lukkari, joka opettaisi myös lapsia. Vanhemmille teroitettiin, että lasten opetus oli nimenomaan vanhempien vastuulla. Pitäjäläiset olivat kyllä yrittäneet saada katekeetan, mutta kukaan ei ryhtynyt toimeen mitättömän pienen palkan vuoksi.[63] Vuoden 1886 piispantarkastuksessa sekä kittiläläisen nuorison että aikuisten sisälukutaito ja kristinopin taito todettiin tyydyttäväksi. Kirkkoherran informoima piispa moitti ankarin sanoin etenkin nuoria Kaukosen kylässä, jossa ”vanhempain ja isäntien ristissä käsin ja vieläpä pelolla nähdä ja kuulla lastensa ja palvelijoittensa vallattomuutta”. Näille kelvottomille piispa kehotti lukemaan C. H. Zellerin kirjaa ” Lasten kasvatus aikaa ja ijänkaikkisuutta varten”: teoksen piti piispan mielestä kuulua jokaisen perheen lukemistoon.[64]

---

[62] Andersson 1954, 269–271, 214–216; Liukkonen 1993, passim.

[63] Pöytäkirjat Kittilän, Sodankylän ja Utsjoen seurakunnista 17.12.1828 ja Pöytäkirja Kittilän seurakunnasta 1.–2.3.1837. Kemin rovastikunnan tarkastuspöytäkirjat 1826–40. Cd.3. OMA; Oulun Wiikko-Sanomia 5.6.1858; Itkonen 1952, 89–90, 131.

[64] Piispantarkastuksen pöytäkirja Kittilässä 2.–5.4.1886. Kittilän srk:n arkisto. Kittilä.

Tyttö pirtissä. Kuvaaja Claes Tandefelt vuonna 1939. Kuva: Yksityiskokoelma.

Oliko Lapin kansan lukutaito heikompi kuin eteläisempien pitäjien väki? Tällaista johtopäätelmää ei voida tehdä. 1700-luvun loppupuolella Turun hiippakunnan (johon Lapinkin pitäjät kuuluivat) seurakunnissa kansan sisälukutaito yleistyi kaikkialla. Aluksi opetusta antoivat pääosin lukkarit, joissakin pitäjissä erityiset koulumestarit. Lapissa on arvioitu lukutaidon opetuksen edenneen pääsääntöisesti samaa tahtia kuin muuallakin, joskin pitkät etäisyydet ja opettajien heikko saatavuus heikensivät alueen tilannetta. Samassa yhteydessä kuitenkin todetaan, että lukutaito oli 1800-luvun alkuun tultaessa kaikkialla ”aivan koneellista, määrättyyn kirkolliseen tarkoitukseen sovitettua”.[65] Koko 1800-luvun ajan

[65] Vikman 1910, 215–216.

Lapin lasten opetus toteutettiin osin katekeetta- tai kiertokouluissa, mutta pääosin kuitenkin rippikouluissa ja kotiopetuksena. 1890-luvun alkuun tultaessa Lapin kihlakunnassa oli vain neljä varsinaista kansakoulua, Enontekiöllä, Kittilässä, Sodankylässä ja Utsjoella.

Opetusjärjestelmän kehittämisen rasitteena saattoi 1800-luvun alussa olla etelän papiston nurja suhtautuminen pohjoiseen. Työ pohjoisessa nähtiin niin työläänä, että itse arkkipiispa ja koulumies E. G. Melartin kirjoitti lääninrovasti Mathias Castrénille: ”Parasta olisi ollut, jos venäläiset rauhanneuvottelijat olisivat luovuttaneet Norjalle tai Ruotsille koko Lapin väestön, josta on meille pelkkää vaivaa. On totisesti muutakin tekemistä kuin ajatella noiden pahantapaisten villien sivistämistä, mikä ei kuitenkaan koskaan voi johtaa mihinkään tulokseen.”[66] Melartin ei ollut mikä tahansa pappi, vaan muun muassa maan ensimmäisen, toisen ja kolmannen koulukomitean jäsen. Ensimmäinen koulukomitea perustettiin 1814. Komiteoiden työn tuloksena syntyi vuoden 1843 koulujärjestys, joka korvasi vanhan Ruotsin vallan aikaisen koulujärjestyksen. Lapin suhteen arkkipiispa oli väärässä: tosiasiallisesti Lapin kansa ei poikennut tässä suhteessa juurikaan etelän väestä. Tosin pienen vähemmistön, suomea puhumattomien saamelaisten, opetus ja opetukseen osallistuminen koettiin ongelmaksi ja siitä kannettiin huolta. Muun muassa Utsjoen kirkkoherra C. F. Stenbäck lähetti toukokuussa 1842 Turun tuomiokapituliin muistion koskien norjalaisen pastorin N. V. Stockflethin saamentamien kirkollisten kirjojen käyttöä saamelaisten opetuksessa. Inarissa kieltä ei sen sijaan koettu ongelmaksi: vuoden 1858 rovastintarkastuksessa seurakuntalaiset toivoivat, että kristinopin kielenä käytettäisiin suomea: se oli vanha uskonnon ja Jumalan sanan kieli ja siihen oli totuttu.[67]

Lapissa lukuhalua kiihdyttävänä tekijänä voidaan nähdä myös aiemmin lestadiolaisuuden yhteydessä mainittu ”lukijaisuus”. Se vaikutti pääosin Tornionjokilaaksossa, mutta myös Kittilän seuduilla. Sen piirissä korostettiin pyhien tekstien lukemista. Myös lestadiolainen liike edesauttoi lukutaidon leviämistä: kirjoitettuja saarnoja kierrätettiin kä-

---

66 Ks. Itkonen 1952, 103.

67 Kirkkoherra Stänbäckin muistio 31.5.1842. Saapuneita kirjelmiä Utsjoki ja Inari 1828–50. Turun tuomiokapitulin arkisto. TMA; Itkonen 1952, 152.

destä käteen. Kirjoja kansa omisti niukalti. 1800-luvun perukirjoissa on kuitenkin löydettävissä yksittäisiä uskonnollisia kirjoja sekä talonpoikais- että saamelaisperheistä. Lukuharrastuksesta pohjoisessa kertoo se, että säätyläisillä oli Torniossa lukuseura vuosina 1805–30. Siellä toimi myös kirjasto 1830–40-luvulla. Myös Rovaniemellä toimi kirjasto 1850-luvulla. 1860-luvulla kansankirjastoinnostus nousi ja tuolloin kirjastoja oli jo alisessa Tornionlaaksossa kolme ja Sodankylässä ja Inarissakin yksi. Kirjastot olivat kuitenkin pieniä ja rahvas käytti niitä vähän. Yleiset kirjastot levisivät maaseudulle 1800-luvun loppupuolella. Kemiin perustettiin yleinen lainakirjasto 1877. Ajan hengestä kertoo se, että Kansanvalistusseura perustettiin 1872. Seuran tarkoitus oli julkaista ”kelvollista” lukemista rahvaalle, kuten suomalaisuusmies Yrjö Koskinen asian ilmaisi.[68]

Kaiken kaikkiaan kansan lukutaito oli autonomian ajan alkupuolella kohtalainen, mutta sen sijaan kirjoitustaito heikko. Rahvas eli lähes täysin tiedonvälityksen suullisessa maailmassa. On vaikea löytää 1800-luvun alkupuoliskolta pohjoisen rahvaan itsensä kirjoittamia tekstejä muutamia poikkeuksia lukuunottamatta. Lähes kaikki tässä tutkimuksessa käytetyistä asiakirjoista on allekirjoitettu puumerkein. Tähän liittyykin yksi virkamiesten vallan strateginen kohta. Lukutaidosta huolimatta kansa ei voinut varmentaa kirjoitettua tekstiä, sillä asiakirjat oli kirjoitettu ruotsiksi. Vasta 1800-luvun lopussa alettiin paikka paikoin käyttää myös suomea. Jotta kansa olisi päässyt kontrolloimaan viestinsä sisältöä, sen oli opittava kirjoittamaan. Suomalaisuusmiehet tarttuivatkin juuri kirjoitustaidon ja suomenkielisen kirjallisuuden tuottamiseen suunnitellessaan kansan kouluttamista.

J. V. Snellman arvioi Saimassa kesäkuussa 1844 ilmestyneessä artikkelissaan ”Sivistyksen taso Suomessa” suomalaista kirjallisuutta köyhäksi sekä laajuudeltaan että sisällöltään verrattuna ruotsalaiseen. Samalla hän korosti, että kansan henkisiin toimintoihin kuului toki paljon muutakin kuin vain painetut kirjat ja arkit: sivistys oli henkistä toimintaa, rakkautta kaikkeen, mikä koski ihmisen korkeampia henkisiä harrastuksia ja kykyä toimia näiden edistämiseksi. Kuitenkin Snellmanin mukaan oli niin, että Suomi ja Ruotsi eivät olleet samalla sivistystasolla.

---

[68] Ks. Mäkinen 1997, 160, 189, 193, 198, 342–347, 393–399.

Suomen sisälläkin oli eroja. Suomen ruotsalaisilla alueilla, rannikolla, rahvaan sivistys oli korkeammalla tasolla kuin sisämaassa. Suomen ruotsalaisessa rahvaassa oli lisäksi itsetietoisuutta ja se katseli suomalaista rahvasta ”tavallaan säälivästi”. Samalla tavalla Ruotsin rahvas oli sivistyneempää rannikolla kuin sisämaassa, mutta kaiken kaikkiaan se oli sivistyneempää kuin Suomen. Syiksi maiden rahvaan sivistystason erilaisuuteen Snellman näki kristinuskon ja yhteiskuntajärjestyksen: ne olivat olleet voimassa kauemmin Ruotsissa kuin Suomessa. Toinen syy tilanteeseen oli valtiollinen: Ruotsi oli valtiollisesti itsenäinen, Suomi ei. Vaikka Suomella oli ”onnekseen” ollut ruotsi opetuskielenä, se ei paljon auttanut, sillä rahvas ymmärsi vain sanat ”herra” ja ”renki”. Ehkä myös suomalaisen kansanluonteen hitaus ja epäröinti olivat vaikuttaneet sivistyksen heikkoon tasoon, pohti Snellman.

Ratkaisuna kansan sivistystason nostamiseen Snellman näkee papiston roolin uudelleenarvioimisen. Papit varmaan tunsivat rahvaan elintapoja, mutta ”useimmille muille maamme säätyhenkilöille kansan ajatustapa ja suomalainen kansanluonne ovat vielä tänäkin päivänä selittämätön arvoitus”. Tosiasia oli Snellmanin mukaan myös se, että kirkon piirissä tapahtuneet (herätys)liikkeet todistavat siitä, ettei kirkko toimi kansan henkisten tarpeitten tyydyttämiseksi niin tehokkaasti kuin ennen. Tästä voidaan tehdä se johtopäätös, että kirkon vaikutus sekä kansan suureen joukkoon, että sivistyneisiin on aikojen kuluessa heikentynyt. Snellmanin kirjoitus, jonka hän oli suunnannut Helsingfors Tidningarissa ollutta suomalaisen sivistyksen tasokkuutta korostanutta artikkelia vastaan, paljastaa sen, kuinka vähäinen suomenkielinen kirjallisuus ja etenkin oppikirjatuotanto ylipäätään oli: ”Hävetäänkö siis kansan kieltä? Ei hävetä, mutta sivistyneistölle, joka ylistää kansan kielen rikkautta, on se sittenkin käsittämätöntä ja vastenmielistä”.[69]

Likainen Lappi?

Kolmas köyhyyden ja sivistymättömyyden lisäksi toistuva väite matkakertomuksissa on Lappiin liittyvä siivottomuus ja likaisuus. Tämä kuva on kyllästymiseen asti kertautunut varhaisissa matkakertomuksissa

[69] Snellman J.V, ”Bildningens ståndpunkt i Finland”, Saima n:o 23, 6.6.1844.

ja uusinnettu nykytutkimuksissa ja kuvauksissa. Jälkimmäisissä yksittäiset likaisuuskuvaukset on nostettu esiin todistamaan menneisyyden ihmisten rasistista suhtautumista saamelaisiin. Ehkä näissä menneisyyden likaisuuskuvauksissa on kuitenkin enemmän kyse kulttuurisesta erilaisuudesta kuin suoranaisesta rasismista. Muun muassa kirkkoherra Jacob Fellman kuvaa ensimmäisellä Lapin-matkallaan näkemäänsä sodankyläläistä uudistaloa hyvin siivottomaksi ja toteaa, että siisteyden suhteen antoivat sodankyläläiset toivomisen varaa: Usein lattiat ovat siistimättä ja tavallisesti taloja hallitsi vastenmielinen löyhkä: lattiat kuurattiin vain juhannukseksi. Likaisuutta lisäsi se, että huoneiden seinät ja katot olivat noen peitossa. Fellman toteaa, että nähtyään asunnon saattoi vain kuvitella uudisasukkaiden henkilökohtaisen puhtauden tason. Ensivaikutelmaa ei korjannut se, että väki iästä ja sukupuolesta riippumatta joi ahkerasti viinaa ja poltti tupakkaa.[70] Myös Mathias Aleksander Castrénin alleviivaa kahdessa matkakertomuksessaan (toinen matka eteni Torniosta Muonioon, Peltovuomaan, Ivalojoelle ja Utsjoelle 1838, toinen Kemistä Kemijoen vartta ylös Keski-Lapin halki Ivaloon ja Kuolaan 1841) oivallisesti 1800-luvun alkupuoliskon matkailijoiden omaa kulttuurista taustaa. Castrén, samoin kuin Enontekiön kirkkoherra Erik Grape ja monet muut vanhojen pappissukujen Lapissa syntyneet jälkeläiset, eivät kyenneet kuvailemaan objektiivisen etnografisesti Lapin väestön oloja, vaan heidän kertomuksensa muistuttivat etenkin lian kuvaamisessa erehdyttävästi esimerkiksi ranskalaisten tutkimusmatkailijoiden kerrontatapaa. Jos Fellman moitti suomalaisia uudisasukkaita likaisuudesta, kuvaa Castrén useasti kovin sanoin ja yökötystä tuntien saamelaisten likaisuutta ja pohjoisen ihmisten asuinsijojen ja pihapiirien epäjärjestystä.[71] Hän arvioi aluetta kuin vieras ja sitähän hän tiettömien taipaleiden takana olikin. Toisaalta hän ei ollut mikään keskivertomatkailija, vaan hänen juurensa pohjoisten pappien suvussa olivat pitkät. Mathias Aleksander Castrénin esi-isä oli rusthollarin poika, Pälkäneen kirkkoherra Olavi Castrén (k. 1736) ja suvun miehet siitä eteenpäin pappeja.[72]

---

[70] Fellman III 1906, 407–408, 425.
[71] Castrén 1838 (1967), 33–36.
[72] Kansallinen elämäkerrasto I, 1927, 386–392.

Sukujuuret eivät näytä vaikuttaneen hänen käsityksiinsä Lapista, ainakaan myönteiseen suuntaan. Niillä on ehkä kuitenkin ollut vaikutusta siihen, miksi Castrén valitsi tutkimuskohteekseen juuri syrjäiset seudut. Osaltaan Castrénin kielteinen ja ennakkoluuloinen asenne kertoo siitä, kuinka vierasta napapiirin takainen tiettömien taipaleiden takana oleva alue ylipäätään oli monille Lapin suurten jokivarsien ”maalikylien” asukkaille: Ensinnäkin Tornionjokivarsi ja toiseksi Lapin pohjoinen liitososa muodostivat omat kulttuurisesti ja taloudellisesti poikkeavat alueensa. Lisäksi Kemijoen varsi napapiirille saakka omansa: se oli hallinnollisesti ja kulttuurisesti kuulunut vanhaan historialliseen Pohjanmaan maakuntaan ja se erosi Lapin pitäjistä 1800-luvun alkupuolella selkeästi, mikä on nähtävissä hyvin muun muassa matkakirjoista.

Toisaalta Castrénin ja Grapen kuvaukset kertovat aikakauden vahvasta säätysidonnaisuudesta, vaikkei Castrénia sinänsä voi suoraan verrata pohjoisissa seurakunnissa pitkään asuneisiin pappeihin. Yhteistä oli kuitenkin se, että ympäristöä katsottiin pappissäädyn arvomaailman ja maailmanjärjestyksen linssien läpi. Se katse oli yhteiskuntaluokastaan tietoisen ihmisen katse. Näyttää myös siltä, että etenkin Castrénilla, joka kirjoitti matkakertomuksensa paljon matkojen jälkeen jo asuessaan Helsingissä, oli ehkä tarve erityisesti korostaa erillisyyttään Lapista ja ehkä hieman häivyttääkin pohjoista syntyperäänsä. Hän kirjoittaa matkastaan Rovaniemeltä Kemiin, että ainoat jäljellä olleet tuttavat tuolla alueella olivat kosket ja putoukset. Ketään sellaista ihmistä, jonka hän olisi voinut tavata, ei siellä enää asunut.[73]

Kun verrataan Castrénia Laestadiuksen veljeksiin, ero on huikea, vaikka he olivatkin aikalaisia. Laestadiuksen veljesten köyhä tausta vaikutti heidän asenteisiinsa Lapin saamelais- ja uudisasukasväestöstä. Laestadiukset olivat syntyneet pohjoisessa myös, mutta toisin kuin Castrén, he eivät koskaan halunneet muuttaa pois. He kaikki tekivätkin elämäntyönsä juuri Lapissa. Heidän kertomuksissaan ei myöskään korostu ihmisten likaisuus ja kotien epäjärjestys, kuten Castrénilla. Sen sijaan kyllä köyhyys, taloudellinen turvattomuus ja hengellisen hoidon puute.

---

[73] Castrén 1838 (1967), 57.

Matkailijoiden ja säätyläisten, kuten M. A. Castrénin, naturalistisia kuvauksia Lapin väen likaisuudesta ei voida tulkita etnisin perustein. Lian korostamisessa oli kyse ennen muuta säätyläisten ja rahvaan välisistä elämäntapaan ja kulttuuriin liittyvistä käsityseroista. Suomalaisen rahvaan hygieniakäsityksiä on vanhastaan arvioitu lähes samoilla sanoilla kuin saamelaistenkin. Muun muassa 1700-luvulla Carl von Linné kirjoittaa matkakertomuksessaan, että Iin ja Kemin seudun talonpojat ”ovat pirteissään pimeyden lapsia, samoja he ovat myös ulkoasultaan, avarat valkeat housut jalassa, edestä yhteenneulottu turkki yllään: toraisia. Huoneissa haisi oksettavasti hapansiika, samoin hapansilakka; huoneissa epäsiistiä. Eivät osaa puhua kuin pelkkää suomea”.[74] Savupirttien tummuus entisestään loi kuvaa likaisesta rahvaasta. Vastaavia kuvauksia löytyy sittemmästä kaunokirjallisuudesta runsaasti, ajatellaanpa vain Ilmari Kiannon Ryysyrannan Jooseppia tai F. E. Sillanpään Hurskasta kurjuutta.

Säätyläisen arvosidonnaista katsetta rahvaaseen voisi verrata valkoisten tutkimusmatkailijoiden katseeseen heidän arvioidessaan ”primitiivisiä” kansoja. Viktoriaanisen ajan matkailijoiden tekstejä tutkinut Mary Louise Pratt kutsuu länsimaisen ihmisen tapaa katsoa ja kuvata kohdettaan, ”toista”, läsnäolon retoriikaksi (rhetoric of presence). Prattin mukaan (valkoinen) katsoja on kaiken näkemänsä herra ottamalla maiseman haltuunsa. Hän estetisoi näkemänsä ja kuvailee sitä kuin maalausta; taustaa, vuoria, järviä. Toiseksi hän etsii näkemästään merkityksiä, kuvailee sen rikkautta ja yksityiskohtia. Kolmanneksi hän arvioi ja arvostelee näkemänsä tuomitsevasti ja arvosidonnaisesti kykenemättä arvioimaan omaa tilaansa tai katsomisnäkökulmaansa: muualta katsottuna kohde näyttäisi ehkä toisenlaiselta.[75]

Kansanelämää tutkineet ruotsalaiset etnologit Jonas Frykman ja Orvar Löfgren sekä suullista perinnettä, muun muassa Kalevalan ja Kantelettaren runoja, tutkinut folkloristi Satu Apo ovat päätyneet samaan näkemykseen. Apon mukaan siisteyskäsitykset ja -käytänteet olivat 1800-luvulla eräs tärkeimmistä säätyläisiä ja rahvasta erottavista piirteistä. Säätyläisluokkaan kuuluvien mielestä rahvas oli yleisesti siivotonta; sitä

[74] Linné 1732 (1993), 190.
[75] Pratt 1992, 204–205.

siivottomampaa ja ”oksettavampaa”, mitä enemmän se poikkesi omasta elämäntavasta. Rahvas puolestaan halveksi säätyläisten herraskaisuutta ja hajusteiden käyttöä turhuutena ja turhamaisuutena. Työtä tekevällä kansalla ei ollut aikaa töiltään ylenmääräisesti hinkata itseään. Ajateltiin, että työtä tekevä ihminen sai olla työnsä näköinen: ”Jonka käsi paskassa, sen suu on rasvassa.” Rahvaan perusteluina olivat myös uskonnolliset seikat: ulkoinen turhuus oli vastakohta sisäiselle puhtaudelle. Koreilevat ja tuoksuvat ihmiset olivat kansan mielestä todennäköisesti sisäisesti ruokottomia. Elämäntaparistiriitoihin liittyi vahvoja affekteja ja jopa aggressiivisuutta. Herroja ei vihattu vain siksi, että he keräsivät veroja, vaan myös siksi, että he vaativat ”säädyllisyyttä”.[76] Rahvasta ärsytti myös se opettava ja ylenkatsova asenne, jota säätyläiset harrastivat. Säätyläisen arviot likaisuudesta saattoivat olla henkilökohtaisesti loukkaavia ja nöyryyttäviä. Puolustuksekseen kansa keksi likaisuudella pröystäilyn.[77]

Sittemmin 1900-luvun alussa, kun tuberkuloosia vastaan alettiin pohjoisessakin taistella talo talolta ja mökki mökiltä, luotiin tuberkuloottisiin perheisiin taudin ja sen myötä köyhyyden ja likaisuuden nöyryyttävä leima, vaikkei tuberkuloosi ollutkaan leimallisesti köyhien tai likaisten ihmisten sairaus. Viranomaisten harjoittamasta taudinvastaisesta taistelusta tuli myös tehokas kansan elämäntapojen kontrolloija. Yksilö oli lainsäädännön mukaisesti hallintopakon alainen ja hänen oli alistuttava viranomaisten tarkkailuun: ”Jokainen on velvollinen alistumaan tuberkuloosikokeeseen.” Pirttien ovet ja kamarien lukot avattiin viranomaisen katseelle ja sitä myötä alkoi murentua perheiden yksityisyyden suoja. Kasvavan kontrollin myötä kansan ruokailutottumukset, nukkumajärjestys, siisteyskäsitykset, seurustelutavat ja koko elämäntapa alkoi muokkautua viranomaisten haluamaan suuntaan.[78]

Tunnettu englantilainen antropologi Mary Douglas on todennut, että käsityksemme liasta muodostuu kahdesta seikasta, hygieenisyyden vaatimuksesta ja vakiintuneista tottumuksista. Hygieniaa koskevat säännöt muuttuvat sen mukaan, kuinka tietämyksemme muuttuu. Tottu-

---

[76] Apo 1995, 166–167.
[77] Frykman, Löfgren 1979, 148–159. 160–163, 177–184.
[78] Lähteenmäki 2000, 147–162; Ks. myös Helsti 2002, passim.

mustemme kohdalla säännöt kuitenkin joustavat. Lika on Douglasin mielestä asioiden systemaattisen järjestämisen ja luokittelemisen sivutuote. Siivoamisen, pesemisen, kuuraamisen ja järjestämisen takana ei ole niinkään bakteerikammo ja pelko tai huoli sairastumisesta, vaan huoli järjestelmästä ja sen järjestyksestä. Puhtaus ja moraali ovat tiukasti sidoksissa toisiinsa, mutta myös sekä aikaan että paikkaan. Siivottua kotia esimerkiksi pidetään osoituksena yhteisön tiettyjen sääntöjen noudattamisesta. Saastainen ja järjestykseltään kaoottinen koti on merkki asukkaan sosiaalisesta ja mahdollisesti myös psyykkisestä poikkeavuudesta, johon yhteiskunnan järjestyksenpitäjät katsovat oikeudekseen puuttua.[79]

Douglasin malli sopii hyvin arvioihin 1800-luvun Lapin ihmisten, etenkin saamelaisten, sanotusta siivottomuudesta. Etelästä tulleiden tai pappiloiden ja kruunun virkatalojen kasvattamat kuvaajat tuomitsevat pihojen epäjärjestyksen ja pesemättömät kasvot kulttuurisen ylemmyyden antamalla varmuudella. Epäjärjestys oli uhka, joka täytyi poistaa muuttamalla pohjoisen asukkaiden tottumukset ja tavat. Samalla pohjoisten elintapojen kohtaaminen täsmensi katsojan silmissä myös sen joukon rajoja, joihin hän katsoi itse kuuluvansa. Douglasin mukaan juuri kulttuuri antaa joukon perusluokkia, positiivisen mallin, johon aatteet ja arvot siististi järjestetään.[80]

3. Puulinnan kriminaalit

Uusilla alueilla vaikutusvaltaa havittelevalle valtiolle oikeudellisten olojen yleisvaltakunnallistaminen on eräs keskeisimpiä ja kiireisimpiä työkohteita. Ei siis ihme, että myös Lapin liitosalueen oikeudellisiin oloihin alettiin kiinnittää entistä enemmin huomiota. Lapin sisäisten olojen kehittämissuunnitelmassa, jonka valtioneuvos Fabian Langenskiöld esitteli 1852 senaatille, esitettiin pienehkön vankilan rakentamista Kittilään. Hanketta perusteltiin sillä, että pohjoisten alueiden pikkurikollisten kuljettaminen Oulun lääninvankilaan tuli kruunulle liian kal-

[79] Douglas 2000, 15, 53.
[80] Douglas 2000, 90.

liiksi. Esimerkiksi utsjokelainen, joka oli saanut pikkurikkeestä sakon, ei voinut useinkaan sitä köyhyyden takia maksaa ja määrättiin sen takia neljäksi päiväksi vankilaan. Hänet kuljetettiin näin kruunun kyydillä monta sataa kilometriä vankimuonalla varustettuna. Kruunu menetti 40 hopearuplaa ja utsjokelainen vapautensa lähes kahdeksi kuukaudeksi.[81]

Kuten tunnettua, Ruotsin kruunu tehosti merkittävästi alueellista kontrollia 1600-luvulla uudistamalla muun muassa oikeuslaitosta, tehostamalla verotusta, perustamalla toimivamman läänijärjestelmän ja tarkentamalla väestökirjanpitoa. Myös Lapin oikeudelliset olot saatettiin uuteen järjestykseen. Lapinmaa jaettiin tuolloin kolmeen tuomiokuntaan, joista yhden muodostivat Tornion ja Kemin Lapit. Aluksi tuomiokuntien tuomareina toimivat voudit. Kihlakunnanoikeus lautamiehineen ulotettiin pohjoisimmillekin alueille 1680 ja Tornion Lappi jaettiin kuuteen ja Kemin Lappi kahdeksaan käräjäkuntaan. Lapin kihlakunta erotettiin 1810 perustetusta Tornion kihlakunnasta 1837 ja Lapin tuomiokunta luotiin 1847. Se käsitti viisi käräjäkuntaa: Enontekiö-Muonion, Kittilän, Sodankylän, Inarin ja Utsjoen.[82] Suuriruhtinaskunnan lakien mukaan tuomarien tuli asua piirissään. Senaatissa 1852 laaditun kehittämissuunnitelman mukaisesti tuomarille pyrittiin järjestämään valtion toimesta asunto Kittilästä.[83] Virkatalo valmisti 1859. Ennen sitä Lapin tuomiokunnan tuomari asui pysyvästi Torniossa.

Lapin tuomiokunnan tuomareiden kotitausta sijoittui maantieteellisesti Oulun tienoille. Tuomiokunnan ensimmäiseksi tuomariksi määrättiin lokakuussa 1847 Carl Johan Grönblad (1812–93). Grönbladin isä oli alkujaan porilainen, mutta Oulun maalaiskunnassa asunut kihlakunnantuomari ja laamanni, isoisä porilainen kankurimestari ja isoisän isä porilainen liinakankuri. Grönblad oli naimisissa ruotsalaisen Amanda Constantian kanssa ja pariskunnalle syntyi seitsemän lasta. Torniosta perhe muutti 1860 Jyväskylään.[84]

---

81 Suomen senaatin kanslianeuvos F. Langenskiöldin muistio Suomen Lapin sisäiseksi rakentamiseksi 21.10.1852. KKK 159/1851. KA.

82 Itkonen 1948 (1984), 58–59.

83 F. Langenskiöldin muistio 21.10.1852. KKK 159/1851. KA.

84 Uusi sukukirja I, 1943–46, 384–392.

Grönbladin jälkeen Lapin tuomiokunnan kihlakunnantuomariksi valittiin keväällä 1860 Frans Johan Nylander. Hän asui asemapaikallaan Kittilässä virassaoloaikansa aina kuolemaansa 1869 saakka. Frans Nylander (1814–69) oli vanhaa oululaista kauppiassukua. Hänen esi-isänsä oli tunnettu oululainen kauppias ”Saari-Simu” eli Simon Nylander. Tämän viidestä pojasta neljä oli kauppiaita ja yksi piispa. Fransin isä oli myös kauppias ja äitinsä Maria kauppiaan tytär. Frans Nylander kuoli naimattomana ollessaan 55-vuotias.[85]

Ennen 1800-lukua Lapin käräjillä käsitellyt asiat koskivat pääasiassa siveellisyyttä, salavuoteutta ja varkauksia.[86] 1800-luvun alkupuolella Kittilän kihlakunnanoikeudessa käsitellyt asiat olivat hieman erisuuntaisia. Esimerkiksi talvikäräjillä 1830 käsiteltiin 82 juttua, joista lähes puolet (37) koski saatavia, velkoja ja korvauksia. Toiseksi eniten käsiteltiin perintöön ja elatukseen liittyviä asioita sekä perukirjoja (19). Muutamassa tapauksessa tuli esille maatilojen rajariidat ja porojen tallomat heinät sekä varkaudet. Yhden kerran käsiteltiin salavuoteutta, korttipeliä ja uudistilan verotusta. Eräs juttu koski sorvariksi pääsy-anomusta. Vastaavanlainen tilanne oli Kittilän talvikäräjillä myös 1860: käsiteltyjä asioita oli 106, joista 52 tapausta koski velanmaksua, korvausta tai saatavia. Viidessätoista asiassa käsiteltiin perukirjoihin ja perintöihin liittyviä asioita, yhdeksässä tapauksessa raja- ja niittyriitoja ja seitsemässä varkauksia ja näpistyksiä.[87]

Kruunun harjoittaman valtakunnan yhdenmukaistamispolitiikan keskeinen periaate oli, että riippumatta syrjäisestä asuinseudusta tai kulkuongelmista, kaikki pikkurikkeetkin tuli paljastaa, niistä tuli antaa rangaistus, rikkomus tuli käsitellä asianmukaisessa järjestyksessä ja tarkasti sovitun kaavan mukaisesti. Rangaistuksessa oli tärkeintä sen täytäntöönpanon varmuus: rahvaalle oli osoitettava, että järjestelmä toimi aukottomasti myös pohjoisessa. Rangaistus ei kohdistunut siten yksinomaan rangaistavaan, vaan se suunnattiin myös kaikkiin muihin yhtei-

---

85 Bergholm 1984, 961–962.

86 Itkonen 1948 (1984), 59.

87 Kittilän talvikäräjät 1830. Tornion tuomiokunnan arkisto. KA; Kittilän talvikäräjät 1860. Lapin tuomiokunnan arkisto. KA.

Kittilän vankila eli puulinna. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1920. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

sön jäseniin.[88] Kittilän varavankilan perustaminen 1855 oli eräs osoitus tästä politiikasta.

Ensimmäinen vanki tuli varavankilaan eli puulinnaan maaliskuun alussa 1855. Hän oli 33-vuotias ”maankiertäjä” Martin Sarionoff. Hänet tuotiin taloon, jonka päärakennus oli 17 metriä pitkä ja kymmenen metriä leveä ja rakennettu kahden metrin korkuisen kivijalan päälle. Keskimmäisessä kerroksessa oli neljä vankiselliä ja vahtimestarin asunto. Kivijalassa oli puuvaja, varastot ja makasiini. Yläkerran ullakolla säilytettiin vankirautoja ynnä muuta välineistöä. Talon urakoi torniolainen

[88] Ks. Foucault 2000, 150–151, 156–157.

raatimies, nahkurimestari Johan Åström,[89] jonka olemme tavanneet jo aiemmin.

Vankilan ensimmäisenä esimiehenä toimi kruununvouti Gustaf Slottsberg, joka oli virassaan vuodet 1849–59. Hänen jälkeensä virkaa hoitivat Nils Edvard Sandman (1859–63) ja Konrad Wilhem Planting (1864–74). Konrad Planting on tullut sittemmin tunnetuksi miehenä, joka sananmukaisesti sekosi Lapin kultaan. Hän oli nimittäin Lapin kruununvoudin arvokkaassa virassa juuri silloin, kun ensimmäiset kultalöydöt tehtiin Ivalojoelta. On sanottu, että Kuusamossa syntynyt vääpelin ja nimismiehen poika Konrad Planting oli muuttanutkin Kuusamosta Kittilään juuri kullan takia. Virkamatkoillaan pohjoisessa Planting kantoi aina mukanaan vaskoolia. Kun kaksi miestä, oululainen Jakob Ervast ja raahelainen Nils Lepistö toivat hänen työpöydälleen Kittilään syyskuun alussa 1869 kaksi kiloa kultaa, houkutus oli liian suuri. Planting yritti päästä osalliseksi kullasta ja teki välittömästi oman valtaushakemuksen samaan paikkaan ja alkoi heti kaivaa alueella. Riitaa puitiin sittemmin useilla käräjillä ja tilanne johti lopulta siihen, että jo seitsemänkymmenvuotias Planting määrättiin henkilökohtaiseen konkurssiin. Sitä ennen hän kuitenkin ehti kuolla.[90] Kruununvoutien moninaiset työt laajassa Lapinmaassa johtivat siihen, että käytännössä puulinnaa hoiti vahtimestari, jona toimi ensin entinen katekeetta Axel Forss ja sitten Aaron Möykkynen.

Kultakuumesta sanottakoon lyhyesti se, että Planting ei todellakaan ollut ainoa kullan innoittama säätyläinen. Muun muassa torniolaiset kauppiaat nahkatehtailija Åströmin suvusta, Goveniuksista ja Nordbergeistä lähtien olivat aktiivisesti mukana kullankaivuussa.[91]

Kittilän nimismiehenä toimi 1800-luvun alkupuolella kolme miestä. Sodankylässä asunut Sven Mathlein,[92] Jeremias Stenhagen ja August Gotthard Boucht. Oululaislähtöinen Stenhagen hoiti virkaa vuosina

---

[89] Niemelä 1989, 45–46.

[90] Lisäksi kruununvoudin sijaisena toimi A. G. Boucht vuosina 1859 ja 1864; Dramaattisesta Lapin kullan ensilöydöstä on tehty elokuva ”Lapin kullan kimallus”, jossa Plantingia esittää näyttelijä Lasse Pöysti; Kullankaivuun historiasta mm. Partanen 1999, 79–84.

[91] Partanen 1999, 40–41, 54, 66.

[92] Mathleinista ks. Fellman I 1906, 164–165.

1839–53. Häntä seuranneen A. G. Bouchtin isä Petter Boucht oli toiminut Oulun lääninhallinnossa venäjän kielen kääntäjänä. Suku oli alunperin Bucht ja lähtöisin Saksasta, josta Augustin isoisän isoisä oli siirtynyt 1700-luvun alussa kapteeniksi Ruotsin armeijaan ja asettunut Ylitorniolle. Nimismies Boucht avioitui 1838 Josefina Riekin kanssa ja heille syntyi kaksi poikaa, joista toinen loi elämänuransa sittemmin hovioikeuden asessorina ja toinen muutti Kanadaan siirtolaiseksi oltuaan sitä ennen maanviljelijänä Kittilässä.[93] Kuten tuomareiden kotitaustat, myös voutien sukutaustat kytkeytyivät Oulun seudun säätyläisiin.

Maaritin ja Ellan kohtalo

Kittilän puulinnan ensimmäiset vangit olivat maankiertäjä, varas ja juoppo. Tämä kuvaa hyvin myös sittemmin vankilaan passitettujen vankien syntilistaa. Poikkeuksen tekivät kaksi saamelaisnaista, Maarit Olofintytär Outakoski ja Ella Antintytär Jomppanen. Naiset olivat kumpikin Utsjoelta kotoisin ja kumpaakin syytettiin lapsenmurhasta.

Maarit syntyi maaliskuussa 1825 Utsjoella. Hänen isänsä oli saamelainen Olof Niilonpoika ”Niljas-Ovllá” Outakoski (1792–1874) Outakosken kylästä. Hänen ensimmäinen vaimonsa oli Margretha Náitalan ja toinen Maarit Laurintytär West eli Láras-Máret. Olofilla oli kaikkiaan kahdeksan lasta, joista neljä vanhinta, tyttäriä kaikki, olivat ensimmäisestä avioliitosta. Maarit Olofintytär oli perheen neljäs lapsi. Maaritin perhe eli vaatimattomasti. Vuonna 1861 hänen isällään ei ollut poroja, mutta neljä lehmää, kaksi sonnia, yksi nuori nauta sekä kymmenen lammasta. Isä Olof maksoi taloudestaan vuosittain 50 kopeekkaa lapin veroa ja 3,70 ruplaa pitäjämaksuja (1861), mikä oli suhteellisen korkea summa: verohan oli sidottu henkilömäärään eikä varallisuuteen.[94] Ripille Maarit pääsi 23-vuotiaana vuonna 1848 ja Norjaan hän muutti 30-vuotiaana vuonna 1855. Ennen Ruijaan muuttoaan Maarit sai aviottoman lapsen huhtikuussa 1852.[95]

---

93 Släktkalender III 1960, 29–34.

94 Jemnknigs-längd öfver skatten och extra medlen uti Utsjoki Lappmark för år 1861. Veroasiakirjat 1861. Lapin kruununvoudin arkisto. OMA.

95 Utsjoen seurakunnan rippikirja 1836–66. Mf. KA; Kittilän varavankilan vankiluettelot 1855–70. OMA; Solbakk 2001, 636–637.

Kittilän puulinnan vankiluetteloon Maarit on merkitty joulukuun 20. päivä 1860 eli kahdeksan päivää sen jälkeen, kun Utsjoen nimismies oli passittanut hänet Kittilään. Teon, lapsenmurhan, raskauden vuoksi hän istui siellä poikkeuksellisen pitkään eli puolitoista vuotta odottamassa oikeusprosessin päättymistä. Kesäkuun 1862 jälkeen häntä ei vankilistoista enää löydy. Utsjoen käräjäoikeus oli tuominnut Maarit Olofintyttären maaliskuussa 1861 kuolemaan: hänen päänsä tuli hakata irti ja ruumis oli poltettava roviolla. Maaritin pelasti jo vuonna 1825 uusittu rikoslaki, jonka mukaan kuolemantuomiota pyrittiin välttämään. Niinpä Maarit tuomittiin uudelleen helmikuussa 1862 edelleen 28 päiväksi vankilaan vedelle ja leivälle, julkiseen rippiin ja lähetettäväksi Siperiaan pakkotyöhön eliniäkseen.[96]

Siperiaan karkotukseen lähettäminen alkoi Suomessa vuonna 1826. Jo sitä ennen oli kruununvankiloiden suunnaton ahtaus ja heikko kunto herättäneet ajatuksen miespuolisten irtolaisvankien panemisesta venäläiseen sotaväkeen ja elinkautisten linnavankien karkottamisesta Siperiaan. Venäjällä suosittiin pitkäaikaisia vankeusrangaistuksia, jolloin tuomitut ohjattiin kaivoksiin töihin.[97] Lähettämiseen vaikutti myös muuttuva suhtautuminen rikoslakiin ja rangaistuksiin. Siperiaan karkotus oli ollut esillä eri säätyjen kokouksissa 1809 ja senaatti käsitteli asiaa muun muassa 1818. Karkotuksen idea oli se, että aikaisempi ankara rikoslaki koston ajatuksineen, kidutuksineen ja teloittamisineen korvattiin parantavalla ja kasvattavalla työllä, joka tuli suorittaa kaukana tavallisten ihmisten arjesta.

Michel Foucault on kritisoinut käsitystä rangaistusten lieventymisestä 1800-luvun alussa. Foucault'n mukaan uudistusten taustalla oli pikemminkin tarve uudistaa vallan väärä ekonomia kuin uudistaa rikoslakia sen julmuuden tai heikkouden vuoksi. "Mestauslavan tilalle, missä kidutetun ruumis oli hallitsijan rituaalisesti ilmenevän voiman kohteena, ja rangaistusnäyttämön paikalle, missä oli tarkoitus jatkuvasti esittää rangaistusta yhteiskunnan jäsenille, oli tullut suuri arkkitehtoninen kokonaisuus (vankila), joka oli luonteeltaan moninainen, hierarkkinen ja suljettu sekä sulautui itse valtion koneistoon. Oli kyseessä aivan toisen-

[96] Kittilän varavankilan vankiluettelot 1860–62. OMA.
[97] Virtanen 1944, 187–188.

lainen todellisuus, aivan toisenlainen vallan fysiikka, aivan toisenlainen tapa ottaa omakseen ihmisten ruumiit."[98] Paitsi rikollisten eristäminen vankiloihin ja pakkotyölaitoksiin ja yksityiskohtaiseen päiväjärjestykseen konkretisoituneen kovan kurin ja kontrollin tiukkeneminen, uuteen rangaistusajatteluun kuului olennaisena osana työn teettäminen vangeilla. Foucault selittää tätä osuvasti talousjärjestelmän muutoksella: vielä 1700-luvulla eivät työvoima ja ihmisruumis olleet yhtä hyödyllisiä eivätkä kaupallisessa mielessä yhtä arvokkaita kuin 1800-luvun teollistuvassa yhteiskunnassa. Tuomitun rangaistuksesta tuli olla kollektiivista hyötyä.[99] Niinpä muun muassa yleiset työt ja lähettäminen kaivostöihin Siperiaan edistivät yleistä hyvää.

Ensimmäiset Siperiaan lähetetyt rikolliset olivat kuolemaan tuomittuja miehiä, jotka vietiin kaivos- ja tehdastöihin. Elinkautiseen tuomittuja naisia alettiin lähettää Uralin taakse 1848. Suomalaisten vankien sijoituspaikkoja oli kolme, Tomskin ja Jenitsein kuvernementit ja Baikaljärven itäpuoli. Kaikki alueet olivat tulevan Siperian rautatien (1905) varressa. Kaiken kaikkiaan Suomesta lähetettiin Siperiaan vuosina 1826–88 kuolemantuomiosta armahdettuina 806 miestä ja 93 naista, rikoksista tuomittuina siirtolaisina 1 201 miestä ja 111 naista ja irtolaisuudesta tuomittuina 852 miestä ja 258 naista. Rikollisten karkotukset lopetettiin 1888 Venäjän uudistaessa rikoslakiaan.[100] Sittemmin routavuosina Siperiaan määrättiin majesteettirikoksista tuomittuja.

Maaritin kanssa saman kohtalon jakoi samaan aikaan "puulinnassa" istunut Ella Antintytär Jomppanen eli Jompan. Ella oli Maaritia kuusi vuotta nuorempi. Hän oli syntynyt elokuussa 1831 Utsjoella ja käynyt ripillä 19-vuotiaana 1850. Ellan isä oli tunturisaamelainen Antti Antinpoika Jomppanen ja äiti Maria Högman. Lapsia perheessä oli kaikkiaan seitsemän, joista yksi oli annettu kasvattilapseksi. Ellan kotipaikaksi ei ole merkitty erityistä kylää, vaan perhe lienee asunut tunturiseudulla. Isä omisti 20 poroa, joten perhe ei yksinomaan voinut elää poronhoidolla. Todennäköisesti Jomppasen perhe, kuten moni muukin pienporonomistaja, sai elantonsa sekataloudesta, kuten poroista, pororen-

---

98 Foucault 2000, 160.
99 Ks. Foucault 2000, 78.
100 Juntunen 1983, 25–41, 188, 190–191.

kinä olemisesta, piikomisesta ja kalastamisesta. Veroa perhe maksoi 1861 vaatimattomasti 1,26 ruplaa, josta 15 kopeekkaa lapin veroa.[101]

Ella synnytti aviottoman lapsen, Ella Marian, heinäkuussa 1855. Äiti-Ella kävi vielä ehtoollisella kotikirkossaan joulukuussa 1858 ja jälleen syyskuussa 1860, joten Ella Antintyttären oleskelu Norjassa supistui kevääseen 1859. Lapsen nimi löytyy seuraavan kerran pitäjän kuolleiden luettelosta maininnalla, että hän on kuollut Norjassa kesäkuun alussa 1859 ja että hänet on haudattu sinne runsas kolme viikkoa myöhemmin. Nelivuotiaan tytön kuolinsyy on jätetty auki.[102]

Kittilän varavankilan vankiluetteloon Ella ilmestyi maaliskuussa 1861. Maarit oli ehtinyt istua siellä jo kolmisen kuukautta. Inarin käräjäoikeus tuomitsi 30-vuotiaan Ella Antintytär Jomppasen helmikuussa 1861 menettämään päänsä. Myös hänen ruumiinsa tuli polttaa. Tuomio muutettiin elinkautiseksi kruunun kaivoksilla Siperiassa tehtäväksi pakkotyöksi. Sen lisäksi hän sai vielä 28 päivää vankeutta vedellä ja leivällä sekä oli pakotettu julkiseen rippiin. Valituksen johdosta tätäkin rangaistusta muutettiin maaliskuussa 1862 siten, että Siperian sijasta Ella lähetettiin pakkotyöhön Villmanstrandin eli Lappeenrannan kuritushuoneeseen loppuiäkseen. Näin kävi lopulta myös Maarit Olofintyttärelle.[103]

Lappeenrannan kehruuhuone perustettiin marraskuussa 1816 Turun kehruuhuoneen[104] käytyä ahtaaksi. Laitos avattiin 1819 ja sinne määrättiin lähetettäväksi koko maasta kaikki rikoksista tuomitut naiset sekä muista lääneistä kuin Turun ja Porin ja Uudenmaan-Hämeen läänistä kotoisin olevat ”pahantapaiset ja joutilaat” naispuoliset irtolaiset. Laitos toimi aina vuoteen 1881, jolloin siellä olevat naisvangit siirrettiin Hämeenlinnaan. Kehruuhuone koostui kahdesta kivisestä kasarmista ja

---

[101] Jemnkningslängd öfver lappskatten och extra medlen uti Utsjoki lappmarken för år 1861. Veronkantoasiakirjat 1861. Lapin kruununvoudin arkisto. OMA.

[102] Utsjoen srk:n rippikirjat 1836–66 ja kuolleitten luettelo 1859. Mf. KA.

[103] Kittilän varavankilan vankiluetteloita ja kirjeitä 1860–62. OMA.

[104] Turun kehruuhuone perustettiin 1737. Aluksi sinne määrättiin vain irtolaisia, mutta Ruotsin vallan ajan lopulla myös rikoksista tuomittuja naisia. Kehruuhuone oli kaksikerroksinen tiilitalo, jossa oli neljä vankihuonetta, muutamia työ- ja varastohuoneita ja vahtimestarin asunto. Virtanen 1944, 58.

puurakennuksesta. Lisäksi rakennettiin uusi talousrakennus, jossa oli sauna, panimo ja leipomo. Vankila-aluetta ympäröi lauta-aita.[105]

Kaiken kaikkiaan lapsenmurhista kuolemaan tuomittuja naisia karkotettiin Siperiaan 71. Kaikki olivat piikoja. Lapsenmurha oli 1800-luvulla tyypillinen naisten rikos.[106] Kirkko tuomitsi ankarasti avioliiton ulkopuolella syntyneet lapset, mikä osaltaan vaikutti naisten ankaraan päätökseen päästä eroon lapsesta. Läheskään aina äiti ei päätynyt näin epätoivoiseen tekoon, vaan lapsi eli yhteisössä joko äitinsä tai äidin suvun elättämänä tai kasvattilapsena.

Kittilässä syntyi Maaritin ja Ellan tuomitsemisvuonna 1860 yhteensä 34 lasta, joista vain yksi avioliiton ulkopuolella. Alle 10-vuotiaita lapsia pitäjässä kuoli seitsemän. Utsjoella aviottomien lasten osuus oli suhteellisesti ottaen korkeampi kuin Kittilässä tai Sodankylässä, jossa aviottomien lasten osuus oli 60 syntyneestä viisi. Utsjoella kyseisenä vuonna syntyi seitsemän lasta, joista kaksi avioliiton ulkopuolella.

Taulukko 7: Avioliiton ulkopuolella syntyneiden lasten osuus % syntyneistä vuosina 1810–1860 Torniossa, Alatorniolla, Kittilässä, Sodankylässä, Inarissa ja Utsjoella

	1810	1820	1830	1840	1850	1860
Tornio	38	8	6	25	26	13
Alatornio	4	12	13	13	7	11
Kittilä	–	–	3	5	0	3
Sodankylä	2	2	5	2	6	8
Inari	–	8	0	0	0	0
Utsjoki	–	0	0	9	11	29

Lähde: Kemin rovastikunnan väkilukutaulut 1810–1860. OMA.

Kuten taulukosta nähdään, läntiset rajapitäjät Tornio ja Alatornio tekivät poikkeuksen. Siellä avioliiton ulkopuolella syntyneiden osuus oli muita pitäjiä korkeampi. Etenkin sotavuosien 1808–09 levottomuuk-

[105] Virtanen 1944, 376–378.
[106] Juntunen 1983, 42; Virtanen 1944, 378.

sien jälkeen Torniossa avioliiton ulkopuolella syntyneiden osuus oli erityisen suuri: vuonna 1810 yhteensä 28 lapsesta kymmenen eli 38 % oli syntynyt avioliiton ulkopuolella, myös vuonna 1809 avioliiton ulkopuolella syntyneiden osuus oli Torniossa 38 %. Vuonna 1808 osuus oli 26 % ja 1811 yhteensä 22 %.[107] Kuten aiemmin Alatorniota käsittelevässä luvussa on osoitettu, paikalliset tunnustivat pitäjän ongelmat ja laittoivat sen, samoin kuin rikollisuudenkin, irtolaisten syyksi. Ehkä oli niin, ettei maataan puolustavaa isoa sotilasjoukkoa haluttu nimetä ongelman aiheuttajaksi. Eräs syy saattoi olla se, että naiset raskaaksi saattaneet miehet saattoivat uuden rajan myötä paeta vastuutaan Ruotsin puolelle, kuten alatorniolaiset väittivät.

Ella ja Maarit, kehruuhuoneen vangit

Avioliiton ulkopuolella lapsen tehnyt ja hänen surmastaan tuomittu Ella Jomppanen tuotiin Kittilästä vankikuljetuksella Lappeenrannan kehruuhuoneelle 23. heinäkuuta 1862 eli nelisen kuukautta sen jälkeen, kun hänelle oli luettu lopullinen tuomio. Maarit Outakoski puolestaan saapui 21. lokakuuta 1862. Ennen Lappeenrannan kuritushuonetta Maarit oli ehtinyt istua Kittilän varavankilassa lähes kaksi vuotta. Kehruuhuoneella oli Lapin naisten tulovuonna kaikkiaan 295 naisvankia. Näistä suurin osa, 128 naista, oli tuomittu lapsenmurhasta ja 74 muista rikoksista, kuten murhasta, ryöstöstä ja varkauksista. Loput 93 oli irtolaisuudesta tuomittuja.

Elinkautista vankeutta istui kehruuhuoneella 72 naista ja määräaikainen vapausrangaistus oli 215:llä. Yhdeksälle naiselle rangaistuksen kestoa ei ollut määritelty tarkasti. Vangeista 20 oli alaikäisiä eli alle 24-vuotiaita. Kauimmin vankilassa oli ollut Gerda Antintytär Hämeestä. Hänet oli tuomittu jo elokuussa 1820 ja siitä lähtien hän oli ollut kehruuhuoneella. Ellan ja Maaritin tullessa taloon Gerda oli 75-vuotias. Hän oli viettänyt elämästään 50 vuotta vankilassa ja tuli myös kuolemaan siellä: elinikäinen vankeus tarkoitti sananmukaisesti elinikäistä vankeutta. Gerda istui lapsenmurhasta. Kehruuhuoneen vanhin vanki,

[107] Kemin rovastikunnan väkilukutaulut 1810–1860. OMA.

84-vuotias Liisa Forsell Hämeestä sovitti puolestaan 40 vuotta aiemmin tekemäänsä varkautta. Yli 60-vuotiaita naisvankeja oli useita.

Kehruuhuoneella oli myös pohjoisen naisia. Oulun läänistä oli kaikkiaan 17 naista (1862). Heidän keski-ikänsä oli 44 vuotta. Vanhin heistä oli lapsenmurhasta elinikäiseen 1831 tuomittu 64-vuotias Anna Kostet. Anna kuoli vankilassa helmikuussa 1864 istuttuaan sovittamassa rikostaan 33 vuotta. Oulun läänistä kotoisin olevista naisista seitsemän istui lapsenmurhasta, viisi murhasta tai taposta ja neljä varkaudesta. Ainoastaan yksi heistä oli tuomittu irtolaisuudesta.[108]

1800-luvulla tapahtunut rangaistusten lieventämispyrkimys näkyy kehruuhuoneen naisten saamissa tuomioissa. Ennen vuotta 1847 lapsenmurhasta sai aina elinkautisen, sen jälkeen saattoi päästä 14:llä, kahdeksalla tai jopa viidellä vuodella olosuhteista riippuen. Varkaudesta alettiin antaa vuodesta muutamaan vuoteen vankeutta, mutta myös elinkautisia rangaistuksia langetettiin, kuten Anna Huovisen tapauksessa. Irtolaisuudesta sai parisen vuotta. Turun kehruuhuoneella, jossa oli paljon irtolaisuudesta tuomittuja, monilla oli ainoastaan puolen vuoden tuomio. Turun kehruuhuoneella työskenteli 1862 muun muassa alatorniolainen Margreta Aarni, joka oli saanut kahden vuoden tuomion irtolaisuudesta.

Naiset tekivät kehruuhuoneissa pitkää päivää. Aamu aloitettiin jo kello neljä peseytymisellä ja huoneiden siivoamisella. Työt alkoivat kello viisi. Kolmen tunnin aamutöiden päätteeksi toimitettiin kello kahdeksan aamurukous ja tarjottiin aamiainen. Työtunteja oli päivässä yksitoista ja päivä päättyi illalla kello yhdeksän, jolloin kaikkien vankien tuli mennä makuulle. Naiset saivatkin paiskia töitä olan takaa: Yhden vuoden rangaistusaika vastasi 500 vyyhden kehräämistä tai lepeiden karstaamista 1 600 vyyhteä varten tai villojen sekoittamista 3 200 vyyhteä varten. Ohjesäännön mukaan se, joka teki työnsä nopeammin, sai lyhennettyä rangaistusaikaansa. Tavallisia töitä olivat häkilöiminen, villojen karstaaminen, kehrääminen, höyhenien riipiminen ja sukkien kutominen. Pääasiassa kudottiin villa-, sarssi-, liina- ja rohdinkankaita.

---

[108] Förteckning öfver de i Willmanstrand och i Åbo spinnhus innsatte fångslige personer för år 1862; Kassaräkning vid krono spinnhuset i Willmanstrand år 1862. Vankila-asiakirjat 1807–1918. KA.

Työn tuloksena syntyi muun muassa lakanoita, pyyhkeitä, naisten ja miesten vaatteita, sukkia, kaulahuiveja, yöpaitoja ja sängynpeitteitä. Tuotteita vietiin muun muassa muiden vankiloiden ja sairaaloiden tarpeisiin. Kankaita ja kudonnaisia myytiin myös yksityisille.[109] On selvää, että kehruuhuoneen naisten pitkät rangaistukset olivat vankilalaitoksen taloudelle erittäin hyödyllisiä: vankien vaatimattomiin ylläpitokustannuksiin tuloista meni vain pieni osa.

Keväällä 1862, ennen Ellan ja Maaritin tuloa kehruuhuoneelle, siellä oli uudestaan puhjennut Siperia-innostus.[110] Myös Oulun läänistä kotoisin olleet naisvangit, Agneta Virkkunen, Eeva Tervo ja Maria Takala, olivat ilmoittaneet halustaan muuttaa Siperiaan. Heidän mukanaan lähti yhdeksän muuta naisvankia. Siperia-kuumetta kuvaa se, että Agneta ja Eeva oli tuomittu ”vain” kolmeksi vuodeksi vankilaan varkaudesta ja Maria ainoastaan vuodeksi niin ikään varkaudesta. Naisten silmissä häämötti tuohon aikaan kovasti kehuttu siirtola, jonne he lähtivät onneaan etsimään.[111] Siperiaan lähetettiin vuosina 1826–88 kuolemantuomiosta armahdettuja Oulun lääniläisiä yhteensä 45 miestä ja kahdeksan naista. Vajaa kuusi prosenttia Siperiaan lähetetyistä tuli maan pohjoisimmasta läänistä. Vangit joutuivat kulkemaan tuhansien kilometrien matkan jalan ja kahleissa reittiä Viipuri–Pietari–Jekaterinburg–Tomsk–Krasnojarsk–Irkutsk–Nertsinsk.[112]

Ella Jomppasen ja Maarit Outakosken kohtalona oli tehdä työtä ja kuolla kaukana kotoaan Lappeenrannan kehruuhuoneella. Ella kuoli

---

[109] Förteckning öfver de i Åbo spinnhus insatte fängslige personer för år 1862. Yhteensä Turussa oli kyseisenä vuonna 101 naisvankia, joista 9 oli Oulun läänistä. Vankila-asiakirjat 1807–1918. KA; Virtanen 1944, 379–381.

[110] Kirjailija Kristina Carlson kuvaa mainiossa romaanissaan ”Maan ääreen” 1860-luvun Siperia-kuumetta. Paitsi rikollisia sinne hankkiutui myös uutta yhteiskuntaa rakentamaan valaanpyytäjiä, uudisasukkaita, liikemiehiä ja idealisteja. Carlsonin romaanin päähenkilö on ylioppilas, joka matkusti Amurinmaalle onneaan etsimään. Jopa alueen rankka ilmasto näyttäytyy myönteisessä valossa: ”Siperian lyhyt kesä on kaunein syksyllä... päivät ovat korkeita, kuulaita, sinisiä ja täynnä lehtien väreilyä... Amurinmaa, Eldorado, voiko onnellisemmaksi tulla?” Carlson 1999, 82, 90.

[111] Företeckning öfver de i Willmanstrands allmänna spinnhus insatte fängslige personer för år 1862–64. Vankila-asiakirjat 1807–1918. KA.

[112] Juntunen 1983, 49, 62–63.

37-vuotiaana nälkävuoden kesäkuussa 1868 oltuaan laitoksessa lähes kuusi vuotta. Maarit kuoli viisi vuotta myöhemmin, kesäkuussa 1873 samassa paikassa 48-vuotiaana. Tuomiostaan hän ehti kärsiä 11 vuotta.[113] Jos Ella ja Maarit olisivat joskus palanneet kotiseuduilleen, tilanne siellä olisi muodostunut heille hyvin vaikeaksi: lapsenmurhaa pidettiin pohjoisissa yhteisöissä niin raskaana rikoksena, ettei sen tekijää enää koskaan hyväksytty ”ihmisten kirjoihin”.[114] ”Jokainen joka paljastui varkaaksi tai huorintekijäksi, menetti kelvollisuutensa ja kunniallisuutensa ja sai toisilta ihmisiltä halvan ja huonon ihmisen kohtelun.”[115] Kansan muistissa lapsenmurhat pysyivät kauan. Kun inarilainen Parta-Hanna eli Hanna Aikio surmasi lapsensa helmikuussa 1740 ja menetti siitä päänsä, sitä muisteltiin kauhulla vielä 1920-luvullakin. Kansantarinat kertovat myös, että surmatut avioliiton ulkopuolella syntyneet lapset saattoivat rääkyä hautapaikoistaan. Muuan Lapin äiti oli piilottanut sikiönsä kirkkotuvan lattian alle, mistä sitten kuului alituisesti raaputusta ja sormennaputusta. Pieni ruumis oli nostettu pois lattian alta ja laitettu arkkuun kirkonporstuaan kansan pelotukseksi. Haudantakaisten äänten kerrottiin estyvän, jos sikiön suuhun laitettiin hopearaha tai hänet ehdittiin kastaa.[116]

Kaiken kaikkiaan kertomus saamelaisnaisten Ella Jomppasen ja Maarit Outakosken rikoksesta, rangaistuksesta ja sovituksesta Lappeenrannan kehruuhuoneella todentaa hyvin sen, miten hyvin kehittynyt ja tehokas suomalainen oikeuslaitos oli. Lainvartijan tarkkaileva silmä osui etäisimmillekin Lapin syrjäseuduille ja rangaistukset pantiin toimeen, ainakin viiveellä. Kertomus kuvaa hyvin myös lastenmurhaan päätyneiden naisten rangaistusten ankaruutta: lapsenmurha oli käytännössä sovittamaton.

---

[113] Förteckning öfver de i Willmanstrands krono spinnhus insatte fängslige personer för år 1868–73. Vankila-asiakirjat 1807–1918. KA.

[114] Itkonen 1948 II, 280.

[115] Hetta, Baer 1993, 31.

[116] Paulaharju 1927, 252–253; Pentikäinen 1995, passim.

5. Uudisasukkaan arki

Tutkimusmatkamme on edennyt nyt puoliväliin, Keski-Lapin sydämeen, Sodankylään. Tänne vaivalloisen matkan päähän kulkivat asemapaikoilleen matkanneiden virkamiesten lisäksi muun muassa 1802 ruotsalainen Göran Wahlenberg sekä 1841 Elias Lönnrot ja M. A. Castrén. Vuosisadan loppupuolella kulkijoita oli jo enemmän. Esimerkiksi revontulitutkijat matkasivat tänne vuosina 1882–84[1] ja G. A. Andersson kulki Keski-Lapin pitäjissä keräämässä tietoja pitäjien historiasta vuonna 1886. Kittilän kaakkoisen naapurin Sodankylän kirkonkylä sijaitsee Kemijoen haarajokien Kitisen ja Jeesiöjoen risteymässä. Matkaa Kittilästä Sodankylään oli osin Jeesiöjokivartta pitkin kulkevaa vanhaa ratsutietä pitkin noin 70 kilometriä. Pitäjä oli pinta-alaltaan Suomen suurin: 1800-luvulla alueeseen kuuluivat myös nykyiset Pelkosenniemen ja Savukosken pitäjät. Sodankylä sijaitsee suurin piirtein samoilla leveysasteilla kuin Ruotsin Pajala, Norjan Bodö ja Kuolan Kantalahti. Kaikki sijaitsevat noin 100–130 kilometriä napapiiriltä pohjoiseen. Aikanaan kun ensimmäinen savolainen uudisasukas pyrki asettumaan Sodankylään hänen kerrotaan tokaisseen: ”Joka elävänä pääsee sinne jänkien keskelle, niin kyllä siellä elää!”[2]

1. Eristäytynyt lappilaisyhteisö

Sodankylän pitäjällä oli Venäjän vastaista rajaa yli sata kilometriä. 1800-luvun alussa Sodankylään, kuten muuallekin Keski-Lappiin pää-

---

1 Ks. Suomalaisesta Tutkimusretkestä Sodankylään ja Kultalaan v. 1882–1883 ja 1883–84 ynnä kuvaelmia Lapista Matkueen jäsenten kirjoittamat 1885.

2 Paavali Pelkonen kansantarinan mukaan, Paulaharju 1927, 25.

si kesäisin jokia ja talvisin pororaidoilla vanhoja talviteitä myöden. Nämä kulkuväylät olivat olleet käytössä jo vanhastaan. Vuodelta 1595 peräisin oleva kartta kertoo Rovaniemeltä kuljetun ensin Sodankylään Kemijokea ja Kitistä pitkin ja sieltä edelleen Inariin Ivalojokea pitkin. Itärajan ylittävät suuremmat joet, kuten Nuorti-, Jauri- ja Luttojoki vievät puolestaan suoraan Venäjän puolelle Tuulomajoelle ja lopulta Jäämerelle. Vastaavasti vienankarjalaiset jauhokauppiaat tulivat näitä reittejä kaupantekoon Suomen puolelle. Kaupanteko ei ollut mitä tahansa laukkukauppaa, vaan ainakin 1700-luvulta on tietoja, että Sodankylän kirkkoherra, nimismies ja kylänvanhimmat tekivät tilaussopimuksen erään Kuolan kauppiaan kanssa tuotavista tavaroita, pääasiassa elintarvikkeista sekä hamppukankaasta ja nuorasta. Venäjän jauhot pelastivat erämaakylät monta kertaa nälästä tilanteessa, jossa paimentolaiselinkeinot alkoivat laantua, mutta karjanhoito ei vielä ollut tarpeeksi tuottavaa. Kemijokea pääsi myös Kemijärvelle ja sieltä edelleen Kuolajärvelle ja itärajan pintaan Kitkajärvelle ja Kuusamoon. Sodankylästä pääsi kartan mukaan myös suoraan Kuolajärvelle ja sieltä Kitkajärvelle. Nämä kulkureitit olivat pohjoisessa käytössä aina 1800-luvun lopulle, jolloin alettiin rakentaa teitä.[3]

Torniosta pääsi Sodankylään myös nousemalla Tornion- ja Muonionjokea Kolariin asti ja vaeltamalla sieltä hieman kaakkoon Kittilän kautta Sodankylän ja Kittilän rajamaalla olevaan Kelontekemän kylään ja sieltä edelleen Sodankylän Vaalajärvelle. Pitäjien välisen talvi- ja kesätien kunnossapidosta vastasivat kylien asukkaat nimismiehen laatiman listan mukaisesti.[4] 1800-luvun puolivälissä posti tuli kylään Kittilän kautta kaksi kertaa kuukaudessa. Postilähetysten määrä oli vähäinen: postisäkissä oli yleensä vain muutamia virkakirjeitä ja Oulun Wiikko-Sanomia. Lehti yritti saada lukijoita tekemään yhteistilauksia,[5] mutta pohjoisen rahvaan keskuudessa tämä kampanja ei vielä onnistunut. Sodankylän pitäjän asukkaiden asenteesta ”etelään” ja sukupolvien erilaisesta suhtautumisesta uuteen tietoon kertoo hyvin Oulun Wiikko-Sanomissa kesäkuussa 1858 julkaistu ”talontekijä Isakinpojan” kirje So-

---

3 Wallin 1893, 74–75; Andersson 1914 (1954), 194–195.

4 Mm. Andersson 1914 (1954), 59, 106, 185.

5 Ks. Oulun Wiikko-Sanomia n:o 51/1832; Mäkinen 1997, 136–140.

dankylästä. Kirje on sinänsä harvinainen dokumentti Lapin rahvaan kirjoitustaidosta, yleensä pohjoisista pitäjistä lähetetyt kirjeet sanomalehtiin olivat virkamiesten laatimia.

> Sodankylässä ei ole monta niin kynään kykenevää, että sanomalehtiin tietoja woisiwat antaa. Etelä-Suomessa luullaan, että täällä ei ole yhtään talonpoikaa kirjoituksen taitawaa, mutta on sentähden täälläkin joitakuita nuoria miehiä, jotka saattaisiwat kirjottaa, mutta syyn, ettei tietoja sanomiin anneta, luulen olewan sen että niitä täällä ei luetakaan, ja sentähden ei ole walistus herännyt ihmisiä tietämään sanomain lukemisen hyödystä. Luku-taito nuorisolla on yleisesti paremman puolista; mutta vanhat sanowat tawallisesti ei sanomissa ole muuta kuin waleita ja herrain loruja ja ettei heitä olekaan koulun (tawauksen) jälkeen opetettu lukemaan. Maanviljelys-työhön on myöskin vanhoista suuri haitta; sillä kun joku haastaa pellon viljelyksestä, niin vanhat kohta sanowat: olella ja petäjällä olen luuni kaswattanut ja ikäni elänyt... Nähtäwä on se siitäkin, kun muuan talonisäntä näki poikansa tekevän kippoa, niin otti isä laudat, nakkasi ne palawaan pirtin-uuniin, pieksi pojan ja sanoi: kyllä minä sinun opetan wärkkäämään...[6]

Epäluulo, pelko ja suoranainen luokkaviha eli syvällä kansan mielissä. Virkavalta edusti pohjoiselle väelle lukuisia vaatimuksia; moninaisten verojen maksua jatkuvina katovuosinakin, tientekovelvoitetta, kyytirahoja, majoitusvelvollisuutta, lukemaan opettelua ja mikä pahinta, se painosti luopumaan vanhoista isiltä opituista tavoista ja tottumuksista. Kaikki se, mihin oli totuttu ja mikä osattiin, ei kelvannut virkavallalle: uudisasukkaat hoitivat väärin karjaansa, peltojaan ja niittyjään, laiminlöivät vanhempien opetusvelvollisuutta, asuivat epäsiististi eivätkä osanneet edes juoda viinaa kohtuullisesti. 1800-luvun puolessavälissä vanha maailma kohtasi ajan uudet haasteet myös Lapissa. Konkreettisemmin se näkyi keskusvallan muutosvaatimuksissa uudisasukkaiden ja saamelaisten elinkeinoissa eli yhteisöjen ja perheiden talouden pe-

---

[6] Oulun Wiikko-Sanomia 23.6.1858.

rustassa. Ei ihme, että uusi yhtenäistämispolitiikka herätti kansassa epävarmuutta tulevasta ja aggressiivisiakin ilmauksia ja töykeyttä virkavaltaa kohtaan: ”sanomissa ei ole muuta kuin waleita ja herrain loruja”!

Matkallaan Lapissa myös Elias Lönnrot kiinnitti huomiota Lapin asukkaiden ”katkeraan” suhtautumiseen virkamiehistöön. Lönnrotia ja Castrénia kiukutti ja vihastutti se, etteivät kuolajärveläiset talonpojat suostuneet kuljettamaan ”heidän tarjoamallaan hinnalla” tutkijoita Kuolan puolelle. Matkapäiväkirjoissaan tutkijat sättivät heille vastarintaa tehneet kuolajärveläiset pahanpäiväisesti. ”Herroja epäiltiin kuten tavallisesti. Sallan rahvas on muuten laiskaa, epäluuloista, veijarimaista, ryypiskelevää, runsaan maksun nylkijöitä milloin vaan sopii, kykenemätöntä...”, kirjoitti Lönnrot joulukuussa 1841. Matkakumppani M. A. Castrén yhtyi toverinsa närkästykseen: ”Me jouduimme Sallassa töykeiden, tyrkyttelevien, ilkeiden ihmisten pariin, jotka eivät halunneet noudattaa toivomuksiamme ja kohtuullisesta kyytipalkkiosta viedä meitä... vaan ajattelivat ainoastaan vähäisten matkatavaroidemme ryöstämistä”.[7]

Rahvaan ja esivallan nihkeät suhteet eivät kuitenkaan olleet lappilainen ilmiö, vaan koko Suomenniemen saloilla elävä rahvas suhtautui yhtä uhmakkaasti ja epäluuloisesti kruunun virkamiehiin. Jotta Lapin tilanne suhteutuisi muun maan oloihin, on paikallaan tarkastella tätä ilmiötä lyhyesti. Pitäjistä eri lehtiin tulleet kirjeenvaihtajien kuvaukset kertovat karua kieltään virkamiesten koulutustasosta ja heidän rahvaaseen suhtautumistaan. ”Vaikka heillä on ollutkin todistukset korkeakouluissa suorittamistaan tutkinnoista, ovat he silti olleet mikä missäkin suhteessa tietämättömiä ja yleensä niin puolisivistyneitä, etteivät ole pystyneet mihinkään käsitykseen kansalaiselämästä eivätkä omista virkatehtävistään ja -oloistaan”. Heillä ei arveltu olevan vähintäkään aavistusta hengellisestä elämästä, todellisesta sielunhoidosta eikä sanankuulijoiden vapahtamisesta ja autuudesta huolehtimisesta. Kerrottiin tarinaa siitä, kuinka eräs talonpoika oli tullut lunastamaan tuomarilta asiakirjaa ja tavannut tämän korttiseurassa, joka yritti piilottaa korttinsa nenäliinoihin, taskuihin ja kämmeniin. Sielunhoitajaa kuolevan luo hakemaan tullut puolestaan saattoi törmätä pappilassa tanssiaisiin. Eräs

---

7 Lönnrot 1841 (1981), 312; Castrén 1841 (1967), 72.

hämäläinen kysyi Suomettaressa 1859, onko rahvaan epäluottamus todellakin niin suuri virkamiehistöä kohtaan, etteivät talonpojat suostu mihinkään ”herrojen” esityksiin, vaikka siitä olisi heille itselleen hyötyä. Itä-Suomessa puolestaan kansa epäili, että vaivaiskassasta oli hyötyä vain ”herroille” mutta ei vaivaisille. Eräs autonomian ajan lopun merkittävimpiä historioitsijoita, professori J. R. Danielson-Kalmari toteaakin, että 1800-luvulle siirryttäessä virkamiesten, kruununvoutien, nimismiesten ja maanmittareiden keskuudessa epärehellisyys ja talonpoikien petkuttaminen oli aivan tavallinen ilmiö. Olot kävivät joissakin lääneissä niin räikeiksi, että kuningas joutui niihin puuttumaan. Etenkin syrjäisissä pitäjissä virkamiesten sanottiin olevan keskitasoa heikompia.[8]

Virkamiesten kieli, ruotsi, oli omiaan luomaan epäuuloa rahvaan ja virkamiehistön suhteisiin. Talonpoika näki virkamiesten kielessä vain keinon, jolla häntä holhottiin ja hänestä pyrittiin hyötymään. Kun tuli puheeksi pitäjämakasiinin, kiertokoulun tai köyhäinhoidon kehittäminen, talonpoika näki niissäkin herrojen vehkeilyn itseään vastaan. Eräässä pohjalaisessa pitäjässä kirkonkokoukseen osallistunut rahvas suuttui perin pohjin papeille, jotka keskenään puhuivat koko ajan ruotsia. Pitäjämiehet arvelivat, että nämä suunnittelivat isompien palkkojen perimistä heiltä ja kieltäytyivät allekirjoittamasta pöytäkirjaa, jossa oli vain ”loruja”. Epäluulonsa rahvas purki keisarille suunnattuihin valituksiin.[9]

1800-luvun alun kuhmolaista kansanelämää tutkinut Antero Heikkinen on todennut, että paikallisia rahvaan ja virkakunnan suhteita kiristivät katovuosien rästit: kruunun tulojen pienentyminen kouraisi henkilökohtaisesti virkamiehiä, saivathan he palkastaan ison osan talonpojilta. Taloudelliseen ahdinkoon ja ulosottoon joutuneet talonpojat puolestaan pitivät kruununvoudin virkamiesten rästirahojen keruuta rosvouksena.[10] Koska katovuosia oli 1800-luvun alkupuoliskolla alitui-

---

8 Kirje Iitistä. Suometar 1/1859; Kirje Kiteeltä. Suometar 13/1859; Suolahti 1974, 9–13; Danielson-Kalmari 1920, 200–202.

9 Kirje Lappajärveltä. Suometar 23/1859; Suolahti 1974, 12–13.

10 Heikkinen 1988, 191; Oiva kaunokirjallinen esimerkki rahvaan ja virkavallan keskinäisestä epäluulosta on 1860-luvulla kirjoitettu ja 1870 ilmestynyt Aleksis Kiven kuvaus seitsemästä veljeksestä, jotka pakenivat karttakeppiä, nälkää ja julkista häpeää aseenaan käyttävää lukkaria turvaan uudisasukkaiksi eteläisen Hämeen metsiin. Julkiseen pilkkaan veljekset eivät vastarinnatta

Sodankylän Vuotson väkeä. Kuvaaja Claes Tandefelt vuonna 1939. Kuva: Yksityiskokoelma.

sesti ja niin muodoin myös ”rosvoretkiä”, osapuolten suhteet eivät päässeet lämpenemään. Lapissa oli paljon verosta vapautettuja, joten sellaista vastarintaa kuin Kuhmossa ei siellä kehittynyt, mutta epäluuloa sitäkin enemmän.

---

suostuneet: ”Ei koita se päivä, jona Jukolan pojat, niskat kyyryssä kuin variksen-poikaset istuvat häpeän mustassa puussa ja kuulevat ihmisten, osoittaen sormellaan, lausuvan: tuossa istuvat Jukolan laiskat veljekset. Tämä päivä ei koita, ennen menen hirteen, tai marssin aina maailman-loppuun!” Kivi 1961, 59.

Sodankylän asukkaat

Sodankylässä asui 1830 noin 1 400 henkilöä. Ennen suuria nälkävuosia (1865) väkiluku oli kasvanut 2 000:een (ks. kaavio 5). Uudisasutuksesta johtuen väkiluvun kasvu oli jyrkempää kuin Torniossa tai Alatorniolla. Suurin osa väestöstä koostui suomalaisista (pohjalaisista, savolaisista ja karjalaisista) uudisasukkaiden jälkeläisistä ja suomalais-saamelaisesta sekaväestöstä. G. A. Anderssonille paikkakuntalaiset kertoivat 1880-luvulla, että Sodankylästä hävisivät ”puhtaat” saamelaiset sukupuuttoon 1830-luvulla tai viimeistään 1800-luvun lopulla. Viimeisiä Sodankylän alkuperäisiä saamelaisia on sanottu olleen pitäjän pohjoisosassa Mutenian kylän talokkaan Antti Pokurin eli Pikku-Antin, hänen isänäitinsä ja tyttärensä. Heidän sanottiin polveutuneen Suikkinimisestä suvusta. Myös vuosisadan lopulla Sompiossa elänyttä Petteri Muteniaa on pidetty ”täysverisenä lappalaisena”. Toisaalta tiedetään, että pitäjän länsiosassa Unarin seudulla sekä itäosissa Keminkylässä osattiin vielä lappia 1800-luvun alkupuoliskolla.[11] Ensimmäisen suomalaisen uudisasukkaan arvellaan muuttaneen Sodankylään 1660. Sodankylä sai kuitenkin uusia saamelaisia pitäjän pohjoisosiin Vuotson kylän seuduille vuosina 1870–75, jolloin Kautokeinosta muutti alueelle viisi ja Enontekiöltä kaksi poronomadiperhettä sekä neljä poikamiestä, Maggoja, Hettoja ja Nikodemuksia.[12]

Keski-Lapin maanviljelys oli pääosin niittyviljelyä. Sodankylässä oli peltoa 1865 noin 250 ha ja niittyä noin 1 800 ha. Karjaa oli lähes joka talossa. Asukaslukuun suhteutettuna jokaisella pitäjän asukkaalla oli nauta, lammas, poro ja pari tynnyrinalaa[13] niittyä. 1800-luvun alusta peltoala kasvoi selvästi uudisasuttamisen myötä: vuonna 1805 viljeltyä maata oli ollut paikkakunnalla vain 90 ha eikä lehmiä ollut kuin alle sata, kun niitä oli kuusikymmentä vuotta myöhemmin yli tuhat.[14]

Kuten maakirjat osoittavat Sodankylässä ja Kittilässä kasvoi veroa maksavien tilojen määrä merkittävästi 1870-luvulle tultaessa. Vuonna

---

[11] Andersson 1914 (1954), 44; Itkonen 1948 (1984), 96–97.
[12] Itkonen 1948 I (1984), 126.
[13] Yksi tynnyrinala on noin 0,5 ha.
[14] Fellman III 1906, 423; Andersson 1914 (1954), 226–227; Rein 1867, 212.

Kaavio 5: Sodankylän ja Kittilän väkiluvun kehitys 1805–90

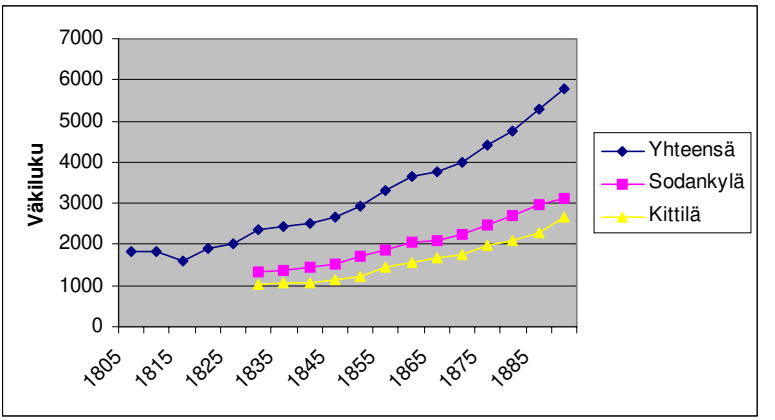

Lähde: Väkilukutaulut 1805–1865. Kemin Rovastikunnan arkisto. OMA; SVT, Väestötilasto 1870–90.

1810 Sodankylässä oli maakirjaan merkittyjä tiloja 126. Vuonna 1830 määrä oli samansuuntainen (125), joten kasvu ajoittui vasta sen jälkeiseen kauteen. Tilanne Kittilässä oli samanlainen. Siellä oli 1810 kaikkiaan 93 tilaa, kaksikymmentä vuotta myöhemmin 90. Pitäjät olivat sen jälkeen varsinaisia Lapin kasvupitäjiä ja maanviljelyn levittämisen kohde-alueita. Vuosien 1845–75 välisenä aikana veroa maksavien tilojen määrä kasvoi Sodankylässä 85 tilalla ja Kittilässä peräti 156 tilalla. Uudistilojen perustaminen ei liity vuoden 1860-luvun nälkävuosiin. Kuten Enontekiöllä myös Sodankylässä ja Kittilässä vilkkain uudistalojen perustamisjakso ajoittui 1850-luvulle. Yksittäisistä vuosista eniten perustettiin verovapauden saaneita uudistiloja Sodankylään vuosina 1851 ja 1859. Kittilässä huippuvuodet olivat 1852–54. Väki näyttää tulleen uudistiloille sekä paikkakuntalaisista että osin myös muuttojen seurauksena. Muuttotilastot osoittavat, että Kittilään tulijoiden määrä oli 1850-luvulla kolmena vuotena (1854, 1855, 1859) suurempi kuin lähtijöiden määrä. Inarissa, jossa vilkkaimmat verovapaiden uudistilojen

perustamisvuodet olivat 1852 ja 1857, olivat molemmat vuodet pitäjän muuttotappiovuosia.[15]

1850-luku nousee näin mielenkiintoisesti Keski-Lapin uudisasuttamisen huippukaudeksi eivätkä oletetut 1860-luvun nälkävuodet. Syitä 1850-luvun aktiivisuuteen voidaan etsiä pitkään jatkuneiden katovuosien aiheuttamista väestön toimeentulo-ongelmista, vuoden 1852 rajasulkuun liittyvistä Lapin kehittämissuunnitelmista senaatissa, Krimin sodan turvallisuuspoliittisista kysymyksistä sekä siitä, että byrokratia saatiin täällä toimimaan tehokkaammin 1800-luvun puolivälistä lähtien: ongelmat tunnistettiin, niihin keksittiin uudisviljelystä ratkaisu ja laadittua suunnitelmaa lähdettiin toteuttamaan myös käytännössä. Kaiken kaikkiaan 1850-luvun uudisasuttamisen myötä Lapin pitäjien haltuunotto ja kontrolli tehostuivat.

Suurimpia kasvukeskuksia Sodankylässä olivat kirkonkylän, Alaperän ja Vaiskojärven lisäksi pitäjän länsiosassa oleva Unarin seutu eli pitäjän läntisten järvikylien alue. Kittilässä puolestaan verotiloja nousi Ounasjokivarren kyliin alkaen eteläisestä Alakylästä kirkonkylään ja sen pohjoispuolella oleviin Sirkan ja Könkään kyliin. Myös Kelontekemän erämaakylässä verotilojen määrä kasvoi merkittävästi. Samuli Paulaharju kuvaa kylää vuonna 1920 näin: ”Tämä maa on jo täyttä Lapinkorpea. Järven ympärillä on joka suunnalla suuri erämaa, jonka korkeimmat nousut kohoavat paljaslakisiksi tuntureiksi.”[16]

Eräs tänä aikana katsastetuista lappilaisista tiloista oli Sodankylän Unarin hallinnolliseen kyläkuntaan kuulunut Mikko Mikonpoika Syväjärven omistama kruunun uudistila. Se sijaitsi Syväjärven kylässä pitäjän länsiosassa. Syväjärvi sai 1/8 manttaalin tilan hallintaansa kesä-

---

[15] Vuonna 1854 Kittilään tuli viisi henkilöä enemmän kuin lähti, 1855 seitsemän ja 1859 kuusitoista. Sen sijaan 1864 tulijoita oli 17 ja seuraavana vuonna 13. Myös Inarissa vilkkaimpia sisäänmuuttovuosia olivat 1860 ja 1864. 1860-luvun tulijat näyttävät olleen eteläisempien kihlakuntien nälkäpakolaisia eivätkä uudistilallisia. Sodankylän osalta muuttotietoja ei ao. vuosilta ole merkitty, mutta oletettavasti tilanne oli siellä samansuuntainen kuin naapuripitäjissä. Kittilän ja Inarin seurakuntien muuttaneiden luettelot 1850–65. Mf. KA; Inarin maakirja 1875. Mf. KA; Tornion ja Kemin Lapinmaiden maakirja 1810. Venäjälle jääneet alueet. Lapin kruununvoudin arkisto. OMA.

[16] Paulaharju 1922, 51.

Taulukko 8: Verotilojen lukumäärä kyläkunnittain Sodankylässä ja Kittilässä 1830, 1845 ja 1875

Sodankylä				Kittilä			
Kyläkunta/ Vuosi	1830	1845	1875	Kyläkunta/ Vuosi	1830	1845	1875
Alaperä	–	–	46	Alakylä	8	13	31
Hietasuvanto	2	–	–	Kallo	7	7	17
Kairavuopio	14	18	–	Kaukonen	7	9	22
Keminkylä	10	12	17	Kelontekemä	9	7	18
Kiurujärvi	3	3	–	Kirkonkylä	23	23	49
Kirkonkylä	16	17	35	Kuivasalmi	–	8	30
Madetkoski	4	9	21	Köngäs	11	13	30
Pelkola	6	6	–	Raattama	11	5	8
Sattanen	10	10	16	Sirkka	14	17	40
Saunavaara	11	10	–	Tepasto	–	6	19
Sivakkamaa	5	4	–				
Sompio	11	13	18				
Unari	14	16	32				
Vaiskojärvi	9	11	22				
Vaalajärvi	10	10	17				
Yhteensä	125	139	224	90	108	264	

Lähde: Maakirjat 1830, 1845, 1875. Sodankylä ja Kittilä. Mf. KA; Alaperä on nykyinen Pelkosenniemi ja Keminkylä (lähteissä usein Kemikylä) nykyinen Savukoski. Ne erkanivat Sodankylästä vuonna 1916.

kuussa 1845. Sitä ennen tila oli ollut hänen isänsä Mikko Seipäjärven ja äitinsä Brita Mattasen hallussa vuodesta 1794. Mikolla ja Britalla oli aikuisikään eläneitä lapsia neljä, tytär ja kolme poikaa, joista Mikko Mikonpoika oli toiseksi vanhin. Nuorempi poika aloitti tilanpidon naapurikylässä ja tytär muutti Muonion pitäjään. Vanhemmat kuolivat 1832 ja 1833, joten kesti 12 vuotta, ennen kuin tila siirtyi virallisesti Mikko Mikonpojalle. Hän omisti sen aina vuoteen 1874 eli kaikkiaan lähes 30 vuotta. Aikanaan hän jätti tilan vanhimmalle pojalleen. Aloittaessaan Syväjärven tilanpidon Mikko oli 45-vuotias ja toista kertaa aviossa. Perheessä oli lapsia kaikkiaan yhdeksän, joista neljä kuoli pienenä. Hänen ensimmäinen vaimonsa kuoli lapsivuoteeseen kolmanteen

Sodankylän Sattasen kylää. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1939. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

synnytykseensä, vauva eli kaksi kuukautta. Toisen vaimon kanssa lapsia syntyi kuusi, näistäkin kaksi kuoli.[17]

Mikko Mikonpoika sai uudistilalle kuuluvan verovapauden 12 vuodeksi, puolta veroa hän tuli maksamaan vuodesta 1855 ja kokoveroa vuodesta 1858 lähtien. Kauniilla paikalla Syväjärven kirkasvetisen järven rannalla sijainneen Syväjärven tilan pihapiiriin kuului 12 rakennusta. Päärakennus muodostui kahdesta eteisen yhdistämästä pirtistä, joista

[17] Rippikirjat 1824–69. Sodankylä. Mf. KA; Syväjärven historiasta ja suvuista ks. Aikio 2000.

toinen oli vanhempaa perua, toinen uudempaa. Talo oli 25 kyynärää eli 14,5 metriä[18] pitkä, runsaat yhdeksän kyynärää leveä ja viisi ja puoli kyynärää korkea eli se oli alueelle tyypillinen pitkänmallinen hirsisen harmaa talonpoikaistalo. Navetta oli yhtä pitkä kuin tupakin, tuohikattoinen ja yhtä hyvässä kunnossa kuin itse päärakennus. Navettakin oli kaksiosainen eteisen jakama rakennus, toisessa päässä oli karjasuoja, toisessa heinälato. Pihapiiriin kuului myös puukattoinen keittokota, tuohikattoinen ladollinen riihi, sauna, talli, kolme aittaa ja vinttikaivo sekä

[18] Kyynärä on noin 58 cm.

naapuri Mattasen kanssa yhteinen venevaja rannassa. Kunnolliseksi maanviljelijäksi mainittu Mikko Mikonpoika omisti 1845 ohrapeltoa kaksi tynnyrinalaa ja 22 kapanalaa eli runsaan hehtaarin, 15 niittyä sekä neljäsosan läheisen Katoskosken myllystä. Hän metsästi ja kalasti kyläkunnan yhteismailla kuten muutkin tilalliset.

Katselmusmiehet, joihin kuuluivat Sodankylän pitäjän katselmusmies, nimismies Titus Ekroos, lautamies ja uudistilallinen Adam Särkelä Syväjärven kylästä ja Niilo Petteri Kumpula, määrittivät Mikko Mikonpojalle hänen velvollisuutensa uudisviljelijänä seuraaviksi viideksi vuodeksi. Hänen tuli ensinnäkin tehdä aitaa 50 syltä vuodessa eli kaikkiaan 250 syltä eli 450 metriä[19], kaivaa ojaa 40 syltä/vuosi eli yhteensä 200 syltä viidessä vuodessa, raivata peltoa kahdeksan kapanalaa vuodessa eli viidessä vuodessa yksi tynnyrinala ja kymmenen kapanalaa. Tämän lisäksi hänen tuli tuottaa kuivattavilta niityiltä vuosittain yksi kuormallinen heiniä. Mikko Mikonpoika tarvitsikin heiniä, sillä navetassa oli kahdeksan lehmää, hevonen ja 11 lammasta. Pari vuotta myöhemmin lehmien ja hevosten luku nousi yhdellä. Ei siis ihme, että uudistila sai katselmusmiehet arvioimaan Mikko Mikonpoikaa toimeliaaksi maanviljelijäksi.[20]

Kaiken kaikkiaan Syväjärven kylässä oli 1800-luvun puoliväliin tultaessa kuusi tilaa, joista puolet oli perintö-tiloja ja puolet uudistiloja. Tilojen jaot vauhdittuivat autonomian ajan loppupuolella niin, että niiden määrä nousi 26:een. Kiihkein jakokausi tässä kylässä ajoittui vuosille 1900–1914, jolloin kylään perustettiin 12 tilaa valtaosin tilajakojen kautta. Tähän vaikutti vuonna 1892 aloitettu isojako.[21]

Verrattaessa Sodankylän ja Kittilän tilojen kasvua muihin liitosalueen pitäjiin havaitaan, että kasvu niissä oli suurempaa kuin Tornionjokivarren pitäjissä. Myös Inarissa ja Utsjoella verotilojen määrä kasvoi merkittävästi. Sopiva uudismaa oli vähissä eteläisemmillä seuduilla ja suunta oli otettava nyt pohjoiseen.

---

[19] Syli on noin 1,8 metriä.

[20] Katselmuspöytäkirjat 30.7.1850 ja 10.8.1856, Unari nro 12. Sodankylän pitäjän katselmuskirjoja 1837–1863. OMA; Sodankylän kirkonkirjat 1845. Mf. KA.

[21] Aikio 2000, 146–147.

Taulukko 9: Verotilojen määrän kasvu vuoden 1809 liitosalueella Suomen Lapissa 1820–75

	1820	1830	1845	1875
Alatornio+	349	439	432	335
Karunki	91			98
Ylitornio+	343	316	333	396
Turtola				
Muonio	–	35	53	75
Enontekiö	–	23	25	72
Inari	–	–	9	61
Utsjoki	–	4	3	41
Kittilä	–	90	108	264
Sodankylä	–	125	139	224
Yhteensä			1102	1566

Lähde: Maakirjat 1820, 1830, 1845, 1875. Mf. KA. Viivalla merkityistä ei ole tietoja lähteissä.

Yleisin tilakoko Keski-Lapissa oli 1/8 manttaalia. Tämänsuuruisia tiloja pyrittiin myös kasvattamaan 1800-luvun alkupuoliskolla, kuten oheisesta taulukosta nähdään. Tilanne muuttui vuosisadan lopulla, kun tiloja alettiin jakaa. Merkittäviä eroja Sodankylän ja Kittilän tilakoossa ei ollut. Sodankylässä tosin oli useampia 1/4 manttaalin tiloja: vuonna 1830 niitä oli 15, 1875 yhteensä 20. Kittilässä oli edellisenä vuonna 1/4 manttaalin tiloja kaksi ja jälkimmäisenä kahdeksan. 1/2 manttaalin tilat sijaitsivat Sodankylässä.

Mutta millainen väkimäärä ja millainen varustetaso tavallisilla sodankyläläisillä tiloilla sitten oli? Jotta päästäisiin kurkistamaan tavallisen uudistalon elämään, tarkastellaan seuraavaksi lähemmin yhtä tilaa, Sodankylän Syväjärvellä sijainnutta Aikion 1/16 manttaalin tilaa. Vuonna 1860 sitä isännöi 59-vuotias Henrik Aikio 56-vuotiaan vaimonsa Elsan kanssa. Perheessä oli viisi poikaa ja yksi tytär. Yksi pojista oli kuollut. Vanhempien ruokakunnassa olivat vielä 17- ja 14-vuotiaat pojat. Tilalla asuivat myös kaksi vanhinta poikaa perheineen omissa talouksissaan. Vanhimmalla pojalla, Johanilla, oli vaimo ja kolme lasta, perheen neljäs lapsi oli kuollut vauvana. Toiseksi vanhin poika, 21-vuotias Gustaf Henrik, asui tilalla vaimonsa Gustafvan ja 2-vuotiaan lapsensa kanssa.

Taulukko 10: Verotilat manttaalin mukaan Sodankylässä ja Kittilässä 1830, 1845 ja 1875

	1830		1845		1875	
Manttaalia	Lkm	%	Lkm	%	Lkm	%
1/2	2	0.9	1	0.4	1	0.2
1/4	17	7.9	17	6.8	28	5.7
1/6	0	0.0	15	6.0	7	1.4
1/8	129	60.0	151	61.1	338	69.4
1/12	4	1.8	13	5.2	18	3.6
1/16	28	13.0	28	11.3	34	6.9
1/18	0	0.0	0	0.0	1	0.2
3/16	20	9.3	5	2.2	34	6.9
5/16	1	0.4	1	0.4	2	0.4
1/32	0	0.0	0	0.0	2	0.4
3/32	0	0.0	0	0.0	6	1.2
5/32	10	4.6	10	4.0	7	1.4
7/32	2	0.9	2	0.8	2	0.4
11/32	0	0.0	1	0.4	1	0.2
5/48	0	0.0	1	0.4	1	0.2
5/64	2	0.9	2	0.8	3	0.6
7/64	0	0.0	0	0.0	2	0.4
Yhteensä	215	100	247	100	487	100

Lähde: Maakirjat 1830, 1845, 1875. Sodankylä ja Kittilä. Mf. KA.

Heidänkin perheestään oli kuollut poikalapsi nelikuukautisena. Syksyllä 1860 tilalla asui 12 henkilöä kolmessa ruokakunnassa.

Syyskuun lopussa väkeä oli kuitenkin yksi vähemmän, sillä Gustaf Henrikin 21-vuotias vaimo Gustafva kuoli lapsivuoteeseen.[22] Tehdystä perukirjasta nähdään nuoren perheen irtain omaisuus. Maatahan heillä ei vielä ollut. Arvoesineitä pariskunnalla ei ollut muuta kuin kaksi sormusta sekä kolme korttelia (noin 1,5 litran) vetävä vaskipata. Tarvekaluja oli sen sijaan jo runsaammin, mikä kertoo hyvin tilan töiden luonteesta, karjanhoidosta, poronpidosta, kalastuksesta, niittyviljelyksestä ja metsästyksestä.

[22] Kuolleet 1860. Sodankylän srk:n kirkonkirjat. Mf. KA.

Gustafva Juhontytär Aikion os Torvisen (1838–1860) kalunkirjoitus:

Irtain omaisuus:
– yksi kultasormus
– yksi hopeasormus
– vaskipata
Rautakaluja
– pyssy
– 3 pataa
– 2 kirvestä
– 3 viikatetta
– 2 veistä, 1 vasara, 1 kivenhakkuri
Puukaluja:
– rukki
– sänky ja kehto
– 4 rekiä
– maitopunkkia
– 5 saavia ja kirnu
– 2 puolikkoa, 1 amme, 7 ämpäriä
– 6 haravaa ja leili
– länget ja luokka
Kaikenlaista:
– 4 potellia ja ottinki
– 2 paria karttoja
– 14 lis. villoja

Pito- ja sänkyvaatteet:
– 6 polsteria
– 4 raanua
– 3 taljaa
– 1 rankinen
– 11 paitaa
– 3 liiviä
– 5 paria housuja
– 3 palettaa
– 2 turkkia
– 2 lakkia
– 2 paria saappaita
– 1 villavyö
– 4 läninkiä
– 3 hametta
– 2 röijyä
– 5 silkkihuivia
– 12 pumpulihuivia
– lapsen paita ja kapalovyö
– tuluppi ja vyöliina
– 3 lakanaa
– 3 kyynärää verkaa

Eläimiä:
– 2 hevosta
– 5 lehmää
– 2 nuorukaista
– 10 lammasta
– koira
Kalanpyyntineuvoja:
– nuottapuoli köysineen
– 4 haukiverkkoa
– 7 särkiverkkoa
– 5 rääpysverkkoa
– 3 rysää
Nahkakaluja:
– 3 porohihnaa
– 3 vuottaraippaa
– laukku ja kengän pohjat
Ruokakaluja:
– 6 tynnyriä ohria
– 7 lis. voita
Saatavia: 44 ruplaa
Velkaa: 93 ruplaa
Hautaus: 10 ruplaa
Tuomarille: rekisteröinnistä 30 kopeekkaa
Waiwasen osa: 30 kopeekkaa
Kirjoitusmiesten palkka 3 ruplaa

Kuten oheisesta luettelosta nähdään nuoripari oli varsin hyvin varustettu kaikilla maatilan työvälineillä. Tilan talous näyttää rakentuneen lappilaisen sekatalouden mallin mukaan. Olennaisena osana siinä oli nautakarja, kalastus, metsästys ja poronhoito. Vaikka nuorellaparilla ei itsellään ollut poroja, he omistivat poronhoidossa ja erotuksissa tarvittavia välineitä. Tilan porot olivat todennäköisesti vanhanisännän omistuksessa. Varallisuudesta kertovat nuoren vaimon silkkihuivit ja perheen kaksi hevosta.[23]

Jos katsotaan Gustaf Henrikin ”elämän naisten” elämänkaaria, oli lapsivuodekuolleisuus ja imeväiskuolleisuuden uudistaloyhteisöjen naisten ja tyttärten pahin uhka. Gustaf Henrikin elämään mahtui kymmenen naispuolista läheistä:

1) Äiti Elsa, syntyi naapurikylässä ja avioitui 23-vuotiaana. Aviomies oli kolme vuotta vanhempi. Perheen ensimmäinen lapsi syntyi yhdeksän kuukauden kuluttua vihkimisestä. Elsa synnytti seitsemän lasta, joista yksi kuoli 12-vuotiaana. Viimeinen lapsi syntyi Elsan ollessa 42-vuotias. Hän kuoli 71-vuotiaana 1875.
2) Ensimmäinen vaimo Kustaava (Gustafva) syntyi naapurikylässä. Hän synnytti kolme lasta, joista ensimmäinen syntyi vuoden kuluttua vihkimisestä. Kustaava kuoli 20-vuotiaana viimeisen lapsen synnytykseen 1860. Aviomies eli leskenä kahdeksan kuukautta.
3) Toinen vaimo Margareta syntyi naapurikylässä. Hän avioitui 30-vuotiaana 1861. Ensimmäinen lapsi syntyi kymmenen kuukauden kuluttua vihkimisestä. Margareta synnytti seitsemän lasta, joista viisi kuoli alle kahden vuoden ikäisenä. Hän kuoli 49-vuotiaana 1880.
4) Anoppi, Margaretan äiti ”Roju-Elli”, saamelainen. Hän tuli asumaan ja hoitamaan lapsia taloon tyttärensä kuoleman jälkeen. Elli oli tunnettu kansanparantaja. Hän eli kuolemaansa asti tilalla eli vuoteen 1890 asti.
5) Kolmas vaimo Valpuri oli syntyisin Rovaniemeltä. Hän oli kymmenen vuotta miestään nuorempi. Avioliitto kesti vuoden päättyen

[23] Gustafva Aikion kalunkirjoitus 1860 (päivämäärän kohta turmeltunut asiakirjassa). Perukirjat Sodankylä. Mf. KA.

Gustaf Henrikin kuolemaan. Mies oli kuollessaan 53-vuotias. Ei perinyt talosta mitään, avioitui sittemmin naapurikylään.

6) Sisar Kaisa muutti 24-vuotiaana naapurikylään talollisen vaimoksi. Sai viisi ruplaa perintöä.
7) Sisar Kristiina avioitui 16-vuotiaana kotikylän talollisen kanssa. Sai viisi ruplaa perintöä.
8) Tytär Karoliina syntyi 1864. Hän avioitui sittemmin naapurikylään, peri osan tilasta, mutta myi osuutensa tilalle jääneelle veljelleen.
9) Tytär Henrika kuoli yhden kuukauden ikäisenä 1862. Kuolinsyy tuntematon. Kirkkoherra on kirjannut kuolleiden luetteloon ”tietoa ei ole annettu”. Sama merkintä toistuu useissa kuolemantapauksissa.
10) Tytär Jemina kuoli yhden kuukauden ikäisenä 1863. Kuolinsyy tuntematon.

Kuten edellisestä nähdään lapsikuolleisuus oli todella suuri, kaiken kaikkiaan Gustaf Henrikin yhdeksästä lapsesta selvisi aikuisuuteen kolme.[24] Myös äitien kuolleisuus oli korkea. Oiva Turpeisen laskelmien mukaan synnytyskuolleisuus oli kuitenkin paljon suurempi synnytyslaitoksissa kaupungeissa kuin savusaunoissa maaseudulla. Äitien kuolinsyyt olivat yleisimmin lapsivuodekuume ja tarttuvat taudit. Koska varsinaista syytä äitien kuolemaan ei tunnettu, muun muassa Elias Lönnrot kirjoitti 1838 ilmestyneessä *Talonpojan Koti-Lääkärissä*, että siivottomuus, vilustuminen, liian aikainen liikkeelle lähtö ja väärä ravinto aiheuttivat kuolemia. Vaikka synnytyskuolemia näyttää kuolleiden luetteloiden mukaan olleen paljon, keuhkotautiin kuolleita oli vieläkin enemmän. Kaiken kaikkiaan vuosina 1816–65 kuoli Suomessa synnytyksessä noin 23 300 äitiä ja keuhkotautiin noin 163 000 henkeä.[25] Pohjoisessa tilanne oli tässä vaiheessa hieman toinen: keuhkotauti ulottui tänne koko voimallaan vasta 1900-luvun alussa.

---

[24] Sodankylän srk:n kirkonkirjat 1800–1890. Sodankylän srk:n arkisto. Sodankylä; Aikio 2000, passim.

[25] Turpeinen 1987, 289–291.

Alle yksivuotiaiden vauvojen kuolleisuus alkoi hitaasti laskea, mutta 1800-luvun alussa se oli korkea, kuten Aikion perheenkin tilanteesta nähdään. Koko maan vertailussakin Lapin luvut ovat synkät. Vuosina 1816–65 Kemin rovastikunnan imeväiskuolleisuus oli Vaasan seudun jälkeen toiseksi korkeinta. Yhtenä syynä imeväiskuolleisuuteen on Turpeinen arvioinut sarviruokinnan. Pohjoisessa etenkin Alatornion seudulla kuolleisuusluvut olivat erityisen korkeat ja siellä käytettiin juuri epähygieenisestä lehmänsarvesta tehtyä ”tuttipulloa” lasten ruokinnassa. Vuonna 1844 julkaistu opaskirjanen neuvookin äitejä ruokkimaan lapsensa mahdollisuuksien mukaan rintamaidolla. Valistus löysi kohteensa. Tornion piirilääkäri raportoi jo 1858, että sarviruokintaa oli vähennetty ja samalla imeväisyyskuolleisuus oli laskenut.[26]

Hitaasti kehittyvä kuntatalous

Kaiken kaikkiaan Sodankylän ”erämaakylän” väestöllä oli vähän asiaa läänin pääkaupunkiin Ouluun tai muille eteläisemmille seuduille. Sodankylän pysymistä eristyksissä kuvastaa hyvin taistelu kunnallishallinnon perustamisesta 1870-luvulta lähtien. Pitäjän miehet eivät mitenkään olisi halunneet perustaa kunnallishallitusta peläten kustannuksia, mutta lopulta kuvernööri pakotti heidät valitsemaan kuntakokouksen virkamiehet (1893) vedoten siihen, että Sodankylä oli Lapin seurakunnista suurin ja ainoa, jolla ei vielä ollut kunnallishallitusta. Vastahakoisuutta kuvaa myös se, että vuoden 1864 asetus holhouslautakuntien perustamisesta toteutettiin Sodankylässä vasta 1882.[27] Samanlainen vastahankaisuus koski myös valtiopäivämiesedustusta. Sodankylähän oli ollut tässä asiassa niin edistyksellinen, että Lapin ensimmäinen valtiopäivämies Tukholman valtiopäivillä oli Sodankylän Riipin kyläläinen Matti Paavonpoika Riipi (1760–62). Sodankyläläisten ja mui-

[26] Turpeinen 1987, 308–314.

[27] Sodankylän nimismiehen kertomus 1871–75. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Andersson 1914 (1954), 274–276; Talonpoikien epäluuloisuudesta ja vastustuksesta pitäjänhallintoja uudistettaessa ks. Soikkanen 1966; Sodankylän pitäjänkokousten pöytäkirjat vuosilta 1858–1900 eivät ole olleet kirjoittajan käytettävissä. Näin siksi, että ne ovat olleet koko hankkeen ajan lainassa Sodankylän seurakunnasta kunnan historian kirjoittajalla.

den Lapin pitäjien hallinnon uudistamisen vastustaminen johtui taloudellisista syistä. Kun valtiopäiviä ei vuosien 1809–63 välisenä aikana kutsuttu koolle erämaapitäjät saivat huokaista helpotuksesta.

Napapiirin takaisen Lapin eristäytyneisyydestä kertoo myös se, että 1869 julkaistuun Suomen virallisen tilaston maataloustilastoon ei pystytty määrittelemään sitä, miten paljon Lapin yksittäisissä pitäjissä oli peltoja, niittyjä, soita, teitä tai vesialueita. Eteläisimmistä pitäjistä luvut olivat jo tiedossa. Mittamiehet eivät olleet vielä ehtineet laskemaan Lapin maan laatua. Sen sijaan kerrotaan, että Lapin kihlakunnan kunnista elintilaa henkilöä kohden oli melkoisesti. Eniten tilaa oli Utsjoella ja Inarissa eli 2 000 ha/asukas (1869). Toiseksi eniten tilaa oli Enontekiöllä (1 600 ha/asukas). Uudisasukaspitäjistä Sodankylässä ja Kittilässä oli keskimäärin 400 ha jokaista asukasta kohden ja Muonionniskassa vähiten eli 240 ha. Koko läänissä maa-ala henkeä kohti oli keskimäärin 95 ha. Taloluku Lapin kihlakunnassa jäi 1860-luvulla noin 700:aan (6 % läänin taloista/savutuvista). Läänin muissa kihlakunnissa talomäärä vaihteli 1 400–5 000 välillä.[28] Tästä näkökulmasta ymmärtää hyvin sen, miksi sodankyläläiset olivat haluttomia kustantamaan muun muassa kalliita teitä pitäjiinsä: maksajia oli yksinkertaisesti liian vähän.

2. Kadot tekevät pohjoista tunnetuksi

Lapin uudisasukkaiden toimeentulo oli lähes koko 1800-luvun niukka. Leipä oli tiukassa jatkuvien katovuosien takia. Pahimpia vuosia Oulun läänissä olivat 1807–13, 1830-luvun alku, 1856–57 ja 1865–68. Kansan suussa 1810-luvun alun katoja kutsuttiin muun muassa seitsemän nälkävuoden ajaksi. Myös sotaväen ja muonan pakko-otot ja viljamakasiinien käyttäminen sotamiesten tarpeisiin heikensivät talonpoikien elinoloja. Sotatoimet ja kulkutaudit vain pahensivat asiaa.

Maanviljelyn edistäminen yleisistä varoista oli napapiirin takaisissa pitäjissä vähäistä 1800-luvun alkupuoliskolla. Näin siitä huolimatta, että sodankyläläiset olivat alkaneet ”suuntautua vakavammalle pohjalle”

[28] SVT III, Maataloustilasto 1869, Oulun lääni taulut 2 ja 3.

SUOMALAISESTA TUTKIMUSRETKESTÄ

SODANKYLÄÄN JA KULTALAAN

VUOSINA 1882—83 JA 1883—84

YHDÄ

KUVAELMIA LAPISTA.

HELSINGISSA,

HINTA: 3 MARKKA 60 PENNIÄ.

Sodankylä pääsi tiedemiesten mielenkiinnon kohteeksi viimeistään vuonna 1882, jolloin revontuliretkikunta aloitti matkansa paikkakunnalle. Kuvassa matkoista vuonna 1885 julkaistun kirjasen kansi. Kuva: Helsingin yliopiston kirjasto.

karjanhoitoon ja maanviljelyyn jo 1700-luvun puolivälissä.[29] Oulun läänin oloja Aleksanteri I:n aikana tutkinut O. I. Lehtonen on osoittanut, että lääninhallinto pyrki kyllä organisoimaan apua lääniin. Maaherra onnistui muun muassa saamaan viljaa Venäjältä ja tuottamaan vuoden 1809 aikana jonkin verran rukiinsiemeniä sekä varoja kuljetuskustannuksiin. Kaiken kaikkiaan vuoden 1809 hätäaputoimet onnistuivat heikosti, hätäviljaa oli vaikea saada ja valvonta oli heikkoa. Avustettavien listalla olivat ensimmäisenä sotamiehet, sitten vasta rahvas. Napapiirin takaisiin pitäjiin apua organisoivia pitäjänkomiteoita ei saatu perustettua edes seuraavina vuosina, jolloin nälänhätä etenkin Sodankyläs-sä paheni ja nälkään kuoli kymmeniä ihmisiä. Vuosien 1810–11 aikana Tornion kihlakunnan alueella toimi pitäjäkomiteat ainoastaan Alatorniolla, Ylitorniolla ja Karungissa. Jokivarren pitäjissä, etenkin Alatorniolla, oli vaikeuksia saada pitäjäkomitean jäsenet valittua. Talonpojat välttivät komiteaan nimittämistä, koska komiteoita velvoitettiin perimään myös annetut lainat takaisin. Toinen syy välttelyyn oli, että talonpojat arvelivat komiteoiden perustamisen taustalla olleen Venäjän vallan pyrkimys muuttaa aikaisempia verotuskäytäntöjä ja rasituksia. Joka tapauksessa viljaa saatiin lähetettyä meritse Alatorniolle joulukuussa 1811 sata tynnyriä ja Ylitorniolle yhdeksän tynnyriä: muut Tornion kihlakunnan pitäjät jäivät paitsi. Kyseisten pitäjien pitäjänmiehet kirjoittivat ahkerasti hädästään Tornion kihlakunnan kruununvoudille, joka välitti kirjeet maaherra C. H. Ehrenstolpelle ja tämä puolestaan avustuskomitealle. Toiminta tuottikin tulosta ja jokivarren pitäjät pääsivät nauttimaan pientä apua. Heinäkuussa 1811 sekä Alatornion että Ylitornion seurakuntalaisille jaettiin sata tynnyriä ruisjauhoja. Avuntarvitsijoita oli kuitenkin joka kylässä paljon ja kunkin ruokakunnan saama tuki oli vähäinen, keskimäärin neljästä kahdeksaan kappaan jauhoja.[30]

---

[29] Tornion kihlakunnan piirilääkäri toteaa kertomuksessaan 1800-luvun alun oloista piirissään, että kymmenestä vuodesta vain kaksi oli hyvää, kaksi täyttä katovuotta ja loput keskinkertaisia. Deutsch 1814–1815 (1970), 282; Andersson 1914 (1954), 184.

[30] Vuosien 1809–12 katoihin liittyvät asiakirjat sijaitsevat Kansallisarkistossa Vuoden 1813 vilja-avustuskomitean arkiston yhteydessä: Raportti jaetusta viljasta kihlakunnittain 20.12.1811, Luettelo Ouluun tuodusta viljasta meritse

Sodankyläläisille erityisen pahoja vuosia olivat 1809–12, jolloin kuolleisuus nousi moninkertaiseksi aikaisempiin ja myöhempiin vuosiin verrattuna. Katovuosina pitkin teitä vaelsi nääntyneitä kerjäläisiä, joiden kasvot ja kädet olivat turvonneet muodottomiksi. Ihmisiltä loppui jopa pettu ja he turvautuivat juuriin ja suolaheinään. Koska ruoka ei sulanut, karkea muona paakkuuntui kuolevien vatsaan aiheuttaen tuskaa ja kipua. Tilannetta pahensi se, että myös metsän riista väheni ja kalasaaliit pienenivät. Juuri näinä samoina vuosina myös Venäjältä tuotujen jauhojen saanti heikkeni. Tilat autioituivat lukuisten kuolemantapausten ja siirtolaiseksi lähdön seurauksena. Vuoden 1810 kadon aikana osa väestöstä pärjäsi vielä edellisen vuoden säästöillä. Vuoden 1810 kuolleiden luetteloon ei ole merkitty nälkään kuolleita, mutta ”rokkoon” kuolleita oli 40 % ja ”kuumeeseen” kuolleita 28 % menehtyneistä. Seuraavana vuonna nälkään kuolleita oli kuusi, nuorin heistä oli 13-vuotias Matti Kiurujärvi Sompiosta. Lisäksi kaksi miestä, 61-vuotias Antti Tepsa ja 41-vuotias Antti Aska löydettiin Sodankylästä etelään johtavalta tieltä kuolleeksi nääntyneenä keväällä 1811. Seuraavana vuonna nälkään kuolleiksi on merkitty sodankyläläinen 75-vuotias Maria Karman ja kittiläläinen 51-vuotias Pekka Kyrö.[31]

Vuoden 1810 kato oli niin ankara, ettei sellaista ollut koettu miesmuistiin. Paitsi vilja myös heinä pilaantui syömäkelvottomaksi. Tornioon Tukholmasta tuotettu vilja loppui heti ja hinnat olivat korkeat. Jos kruununmakasiini ylipäätään paikkakunnilla oli, se ammotti tyhjyyt-

---

vuonna 1811, Kirjeet Alatorniolta joulukuussa 1810 ja 26.3.1811, Kirje Ylitorniolta 16.9.1810, Kirje Karungista 11.12.1810, Luettelo Ylitorniolla ruisjauhoja saaneista 20.7.1811, Luettelo Alatorniolla apua saaneista 22.7.1811, Oulun läänin maaherran kirjeet avustuskomitealle 5.6.1811, 17.6.1811 ja 1.7.1811. KA; Kirjeet Ylitorniolta 23.4.1810, 19.1.1811, 20.1.1811 ja 11.11.1811, Kirjeet Turtolasta 18.9.1810, 19.1.1811, 23.1.1811 ja 2.6.1811, Kirje Torniosta 30.10.1811, Pöytäkirja Alatornion ja Karungin pitäjänkokouksesta 27.10.1811. Tornion kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Avustusten suuntaamisesta Oulun läänin eteläisempiin kihlakuntiin ks. Lehtonen 1925, passim.

31 Kuolleiden luettelot 1810–1812. Sodankylän srk. Mf. KA; Fellman 1819 (1980), 64–67; Andersson 1914 (1954), 200–201.

tään. Sodankylän ja Kittilän nimismies Sven Mathlein kirjoitti kruununvouti Jacob Heickelille touko- ja lokakuussa 1810, että myös varakkaammat talonpojat olivat joutuneet hädän kouriin. Hädästä huolimatta alueet jäivät Sodankylä mukaan lukien kuitenkin kokonaan ilman ohransiemeniä. Lääniä kiertävä tarkastaja ei myöskään ulottanut matkojaan näin pohjoiseen. Rahvaan ongelmia lisäsi se, että sillä ei ollut käyttövaroja juuri lainkaan. Ympäri laajaa lääniä tuli avunpyyntöjä maaherralle Ouluun. Asiaa käsiteltiin senaatin talousosastossa syyskuussa 1810. Pohjoiset pitäjät yrittivät tuoda viljaa entiseen tapaan Arkangelista, mutta nyt se ei onnistunut. Venäläiset talonpojat tai ”virkamiehiksi tekeytyneet henkilöt” kielsivät heitä viemästä maasta elintarvikkeita ja ottivat heidän kuormansa pois.[32]

Ihmisten ainoa pelastustie näytti olevan pako. Kerjuulla kulkua pyrittiin kuitenkin ankarin säännöksin estämään. Maaherran yleisellä kuulutuksella kiellettiin kesäkuussa 1810 kerjuulla kulkeminen vangitsemisen ja kotipitäjään palauttamisen uhalla. Kiertelemistä yritettiin hillitä myös leviävän punataudin vuoksi. Katovuosien jatkuessa kiersi myös kenraalikuvernööri Steinheil kato-alueita (ei kuitenkaan Lappia) ja kiinnitti erityistä huomiota siihen, että hylättyjä tai isättömiä ja äidittömiä lapsia kuljeskeli parvittain pohjoisimmissa lääneissä. Niinpä kerjäläisten toimittamista kotipitäjiinsä tehostettiin ja seurakuntien vaivaisruotuja pyrittiin lisäämään. Nimismies Mathlein ja Kemin rovastikunnan rovasti M. Castrén viestittivät pitäjäläisten hätähuudon jälleen vuonna 1812 Ouluun. Ihmisiä oli kuollut jo nälkään. Jaakonpäivänä eli 25. heinäkuuta. Sodankylässä satoi niin paljon lunta, että se peitti kaikki niityt ja viljan kahdeksaksi päiväksi. Osa hätääntyneistä ihmisistä pyrki Venäjälle Vienanmerelle ja Jäämeren rannikolle, osa lähti Kemijokivartta myöden koti etelää vetäen kelkassa pieniä lapsia. Monet lähtijöistä tuupertuivat nälkäisinä ja tautisina jo Sodankylän ja Rovanie-

[32] Sodankylän ja Kittilän nimismies Sven Mathleinin kirje kruununvouti Jacob Heickelille 16.10.1810 ja Sodankylän kirkkoherran A. Cajanuksen kirje 16.10.1810. Vuoden 1813 vilja-avustuskomitean arkisto. KA; Nimismies Mathleinin kirje Tornion kihlakunnan kruununvoudille 12.5.1810. Tornion kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Senaatin talousosaston pöytäkirja 26.9.1810. KA.

men väliselle taipaleelle. Tällä kertaa Sodankylään saatiin toimitettua ohransiemeniä ja jyviä. Rovaniemeläisiä talonpoikia velvoitettiin viemään hätäapu perille. Koko Tornion kihlakunnassa kato oli niin ankara, että vilja niitettiin heti eläinten rehuksi. Kalasaaliit Tornionjoessa ja Kemijoessa olivat 10–15 % heikompia 1812 kuin normaalivuosina. Myös paikkakunnan harvalukuinen herrasväki siirtyi pois tästä kuoleman kehdosta. Kerrottiin muun muassa, että Lapin papit lähtivät alueelta nälänhätää pakoon. Joka tapauksessa paikkakunnalta lähti vuosina 1809–13 Sodankylän kirkkoherrana ollut Abraham Cajanus. Sodankylä oli ilman kirkkoherraa seuraavat neljä vuotta, kunnes virkaan astui kalajokelaisen sepän poika Erik Ekdahl. Hän toimi kirkkoherrana vuodet 1816–22.[33]

Kadon tuhojen hillitsemiseksi organisoitiin hätäapu Vuoden 1813 vilja-avustuskomitean kautta. Se piti ensimmäisen kokouksensa helmikuussa 1813 ja sitä johtivat senaatin virkamiehet G. E. von Haartman ja H. C. Reuterskiöld. Komitea otti tärkeimmäksi tehtäväkseen juuri Oulun läänin avustamisen. Kruununmakasiinit sijaitsivat pohjoisessa Oulussa ja Torniossa. Tornionlaakson pitäjiin, Alatorniolle, Ylitorniolle, Pajalaan ja Karunkiin pitäjämakasiinit oli perustettu 1760, mutta ne toimivat heikosti. 1800-luvun alun kadon aikana viljahuoltoa hankaloitti myös se, että komitean kanta ilmaiseksi jaettaviin viljoihin oli kielteinen. Komitean näkökulmasta pohjoisosien asukkaat eivät olleet ryhtyneet itse mihinkään varsinaisiin toimenpiteisiin hätänsä karkottamiseksi, kuten esimerkiksi lisäämään teollista toimintaa tai kehittämään säästäväisyyttä. Päinvastoin, viljasta oli poltettu paloviinaa, jonka kulutus oli kasvanut todistaen ”häpeällistä huolettomuutta” maan kehityksestä.[34]

Oulun läänin maaherra yritti vakuuttaa komitealle, että koko Lapinmaa ja osa Kemin kihlakunnastakin olivat oikeasti niin köyhiä, ettei niillä ollut muuta kuin kruununrästejä. Etenkin Sodankylä oli Kuusamon ja Kemijärven ohella kurjassa tilassa. Komitean oli myönnyttävä lähettämään jauhoja näille alueille ilman takaisinmaksuvelvoitetta. Ko-

---

[33] Fellman III 1906, 144–146, 661–663; Lehtonen 1925, 223–232; Suomen kirkon paimenmuisto II 1918, 933.

[34] Lehtonen 1925, 232–235; Kruunun viljamakasiineista Teerijoki 1993, 82.

mitea lähetti pohjoiseen oman tarkastajan, mutta tämä ei päässyt Sodankylään Kemijoen tulvien vuoksi. Myöhemminkin matka jäi tekemättä. Tarkastaja pääsi kuitenkin kesäkuussa 1813 Kuusamoon ja kirjoitti sieltä järkyttävän kuvauksen väestön tilasta: 250 talollisesta vain 16:lla oli jauhoja sekoittaa pettuun, 44 henkilöä oli kuollut nälkään tammikuun ja kesäkuun 1813 välisenä aikana ja ihmiset muistuttivat haamuja turvonneine kasvoineen ja jalkoineen.[35] Koska Sodankylä oli yksi pahiten kärsinyt alue, tarkastajan kuvaus sieltä olisi varmaan ollut yhtä karmea tai karmeampi kuin Kuusamon kuvaus. Merkille pantavaa on se, että suurimpaan kurjuuteen 1810-luvun katovuosien aikana joutuivat Keski-Lapin pitäjät eli juuri uudisasukaspitäjät napapiirin takana.

Jos tarkastellaan lähemmin Sodankylän ja Kittilän syntyvyyttä ja kuolleisuutta kriisin vuosina, havaitaan, että pahimpia vuosia olivat 1810 ja 1812:[36]

Vuosi	Syntyneitä	Kuolleita	Erotus	Väestöä	% kuolleita
1805	71	21	+50	1 814	1.1
1807	68	14	+54		
1808	69	34	+35		
1809	67	54	+13		
1810	46	105	-59	1 823	5.7
1811	58	56	+2		
1812	40	50	-10		
1813	41	28	+13		
1814	52	16	+36		
1815	48	27	+21	1 587	1.7

Rankkojen vuosien saldo näkyy pitäjän väkiluvun laskuna. Kuolleisuusluvut eivät sinänsä kerron kadoista, mutta kuten edellä nähtiin 1810-luvun alun katojen aikana ihmisiä kuoli nälkään tai ruoan heikkouden takia väki altistui taudeille: nälkä laittoi väkeä liikkeelle ja kulkutaudit tekivät tehtävänsä.

[35] Lehtonen 1925, 236–238, 246–249.

[36] Sodankylän (ja Kittilän) seurakunnan väkilukutaulut 1805–1815. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA.

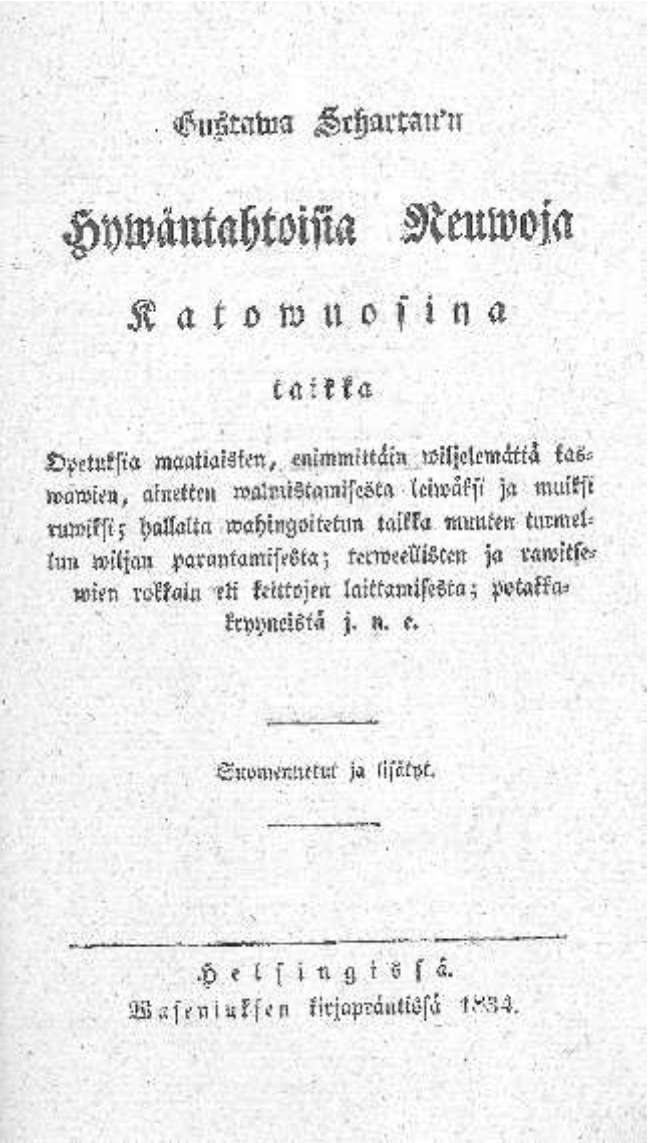

Gustawa Schartau'n

Hywäntahtoisia Neuwoja

Katowuosina

taikka

Opetuksia maatiaisten, enimmittäin wiljelemättä taswawien, aineiden walmistamisesta leiwäksi ja muiksi ruwiksi; hallalta wahingoitetun taikka muuten turmeltun wiljan parantamisesta; kerweelisten ja rawitsewien rokkain eli kettrojen laittamisesta; potakkakrynneistä j. n. e.

Suomennetut ja lisätyt.

Helsingissä.
Waseniuksen kirjapräntissä 1834.

Elias Lönnrot suomensi ja helsinkiläinen Waseniuksen kirjapaino painoi kadon johdosta vuonna 1834 Gustawa Schartaun opaskirjasen Hywäntahtoisia neuwoja katowuosina, jota levitettiin etenkin Pohjois-Suomeen. Kuvassa kirjasen kansilehti. Kuva: Helsingin yliopiston kirjasto.

Myös 1830-luvulla kadot koettelivat pohjoisinta Suomea. Samaan aikaan riehui alueella pororutto. Oulun Wiikko-Sanomissa levitettiin tietoa kuinka kangasjäkälästä valmistetaan ruokaa ja kehotettiin väkeä olemaan uuttera, tarkka ja säästäväinen. Väestö söi olkea ja petäjää henkensä pitimeksi.[37] Sodankylässä vuosittainen kuolleisuusluku ylitti syntyvyyden kuitenkin ”vain” vuonna 1834 ja silloinkin seitsemällä henkilöllä. Maan pohjoisia ja itäisiä läänejä koetellutta 1830-luvun nälänhätää tutkinut Kaisa Kauranen on todennut, että 1860-luvun kriisi oli syvempi kuin 1830-luvun nälänhätä ja siksi jälkimmäinen on jäänyt tutkimuksissa vähälle huomiolle.[38] Kuva 1800-luvun kadoista onkin rakentunut pääosin 1860-luvun tirkistysaukosta käsin. Oulun läänin pohjoisempien pitäjien näkökulmasta tilanne oli kuitenkin toinen, kuten Suomen sodan aiheuttama väestökriisi Alatornion seudulla ja vuosien 1809–13 nälänhätä Keski-Lapissa osoittavat.

Tutkimuksissa unohduksiin on jäänyt myös 1850-luvun katovuodet pohjoisessa Suomessa.[39] Vuoden 1856 katoa seurannutta puutetta pyrittiin kartoittamaan aktiivisesti kenraalikuvernööri Bergin toimesta pyytämällä eri pitäjien kirkkoherroilta arvioita puutteessa elävistä talollisista. Marraskuussa 1856 senaatin virkamies A. L. Born kävi tarkastusmatkoilla eri lääneissä arvioimassa kadon suuruutta. Oulussa tarkastaja kävi 9. marraskuuta. Vuoden 1856 osalta pohjoisista liitosalueen pitäjistä Alatorniolta sekä myös eteläisimmistä läänin pitäjistä ilmoitettiin, ettei pitäjissä ollut kukaan kuollut nälkään. Myös maaliskuussa 1857 tehtyyn kyselyyn vastasivat sekä Muonionniskan että Kittilän ja Ylitornion kirkkoherrat, ettei kuolemantapauksia ollut nälän vuoksi sattunut. Senaatin toimesta Born teki uuden tarkastusmatkan alkuvuodesta 1857 Oulun läänin eteläisimpiin pitäjiin ja tarkasti paikkakuntien viljamakasiinit.[40] Berg määräsi myös tammikuussa 1857, ettei valtion

---

[37] Fellman III 1906, 382–383; Mm. Oulun Wiikko-Sanomia 15.1.1831, 8.9.1832 ja 27.9.1834.

[38] Kauranen 1999, 10–11.

[39] Sodankylästä, Kittilästä, Muoniosta, Enontekiöltä eikä Utsjoelta ei ole pitäjänhistorioita 1800-luvulta.

[40] Muistio keisarille F. s. Hrunésilta 28.11.1856. KKK 213/1856. KA; Muistio 20.4.1857 ja kirkkoherrojen lähettämiä tietoja. KKK 213/1856. KA; Valtio-

viljavarastoista saanut sama henkilö ostaa kuin korkeintaan kaksi mattoa eli säkkiä (viljasäkki oli 147 kg) jauhoja ja niidenkin tarve tuli todistaa nimismiehen, kruununvoudin tai kirkkoherran allekirjoittamalla vakuutuksella. Näin siksi, että varastojen käytössä oli ilmennyt väärinkäytöksiä. Katovuoden sattuessa ne oli tarkoitettu ainoastaan vähävaraiselle väelle, nyt kuitenkin myös varakkaampien oli onnistunut ostaa sieltä viljaa.[41] Tammi-heinäkuun 1857 aikana kruunun apu Oulun läänin asukkaille oli 14 926 säkkiä jauhoja ja 5 655 säkkiä ruista, lisäksi jaettiin siemenohria 16 320 säkkiä.[42]

Eräs pohjalainen talonpoika kirjoitti keisarille toukokuussa 1857 omakätisesti kirjeen, jossa hän toveriensa kanssa toisaalta kiitti keisaria siitä, että kuulopuheiden mukaan ”hän on Lahiottannutt nijn summattomasti Moija tuhansia Ruplija Tähän Suomen Mahan”, mutta toisaalta ilmoitti, etteivät he olleet päässeet niistä osallisiksi. ”Voi Meitä onnettomija köyhijä vaivaisija Näljän kanssa nääntyväisija.” [43]

Myös Lapin pitäjissä toimeenpantiin yleisiä töitä vuoden 1856 kadon seuraamusten lieventämiseksi. Born kävi Oulussa ja laati maaliskuussa 1857 muistion tehtävistä yleisistä töistä. Lapin liitosalueella työkohteita oli neljä. Kiireellisin oli tienrakennustyö Ylitornion kirkolta Turtolan kappelin kirkolle. Tietä oli rakennettu kruunun varoilla jo 1854 ja sitä jatkettiin nyt. Toinen kohde oli Rovaniemen ja Sodankylän välisen tien rakentaminen. Sekin oli aloitettu jo 1849, ja sitä jatkettiin vuosina 1852–56. Kevään 1857 kolmas kohde oli Sodankylän ja Kittilän välinen vanha talvi- ja postitie. Sen rakennustyöt olivat niin ikään aloitettu huhtikuussa 1849 läänin yleisten töiden komitean toimesta. Tietöitä jatkettiin elokuussa 1852, toukokuussa 1855, maaliskuussa 1856 ja kesäkuussa 1857. Työ eteni hitaasti ja varoja näyttää tulleen kohteeseen vain katovuosina. Sittemmin töitä jatkettiin maaliskuussa 1860 sekä sesonkiaikoina elokuusta 1864 marraskuuhun 1868. Neljäs

---

neuvos Bornin kirje kenraalikuvernööri Bergille 9.3.1857 liitteineen. KKK 213/1856. KA.

41 Yhteinen Julistus. Turun Maakonttorista 28. p:nä Tammikuussa 1857. KKK 214/1856. KA.

42 Tilitys saaduista avustuksista 1.7.1857 Oulun lääni. KKK 214/1856. KA.

43 Johan Sakhariaksen poika Järvilän kirje 18.5.1857 keisarille. Allekirjoituksena 12 muun talonpojan puumerkit. KKK 213/1856. KA.

työkohde oli Kittilän kirkonkylältä Sirkan kylään ja sieltä edelleen Muonionniskan kirkolle johtavan tien rakentaminen.[44] Hätäaputöinä kohennettujen postiteiden ja muiden aloitettujen tiehankkeiden avulla pyrittiin luomaan Lappiin alustava tieverkosto siten, että kulku napapiirin takaisiin pitäjiin mahdollistuisi riippumatta vuodenajasta. Myös Lapin poikittaisteiden rakentamiseen kiinnitettiin huomiota, ennen muuta Sodankylän ja Kittilän kytkeminen teillä väylänvarren pitäjiin näyttää olleen tärkeällä sijalla. Näillä tiehankkeilla, vaikka ne valmistuivatkin pääosin vasta 1800-luvun loppupuolella tuli olemaan tärkeä merkitys Lapin alueen niin taloudellisessa kuin kulttuurisessakin haltuunotossa. 1840–50-luvun tiehankkeet loivat pohjan tälle muutokselle.

Wiborg-lehdessä julkaistiin puolestaan keväällä 1859 kirje Kittilästä, jossa Suomen maatalouden tila arvioitiin kokonaisuudessaan alhaiseksi. Syinä tähän arveltiin olevan kylmä ilmasto, vaikeat kuljetusolot, tietämättömyys paremmista viljelysmenetelmistä, viljakaupan ongelmat ja pääomien puute.[45] Uudet tuulet alkoivat puhaltaa maatalouspolitiikassa vasta 1860-luvun suurten nälkävuosien jälkeen. Tämä näkyi myös pohjoisessa. Vuosisadan loppupuolella maanviljelyyn kannustettiin toimittamalla muun muassa Ruijasta siitoslampaita Keski-Lapin kuntiin. Vuonna 1885 perustettiin asiaa ajamaan Torniosta käsin hallinnoitu Perä-Pohjolan Maamiesseura.[46]

Kansallistalkoot pohjoisen ihmisten puolesta

Vuoden 1857 hätäaputoimet olivat siinä mielessä historialliset, että nyt ensimmäisen kerran varainkeruu sai kansallistalkoiden luonteen. Samalla, kun ruplat ja jauhomatot eli -säkit kulkivat hitaasti ja vaivalloisesti postiteitä pitkin etelästä kohti pohjoista, tietoisuus pohjoisen

---

[44] Valtioneuvos Bornin muistio Oulun läänin maaherralle 17.3.1857. KKK 213/1856. KA; Kittilän ja Sodankylän postitien historia lyhykäisyydessään. Kirjoitettu todennäköisesti 1870-luvun lopussa. Kittilän piirin nimismiehen arkisto. OMA.

[45] Bref från Kittilä Lappmark, den 1. Januari 1859, kirj. Matts Pohjalainen. Wiborg nro 2, 1859.

[46] Andersson 1954, 275, 308–309; Ks. myös Lapinmaan komitean mietintö 3/1905.

oloista ja sen kansasta mutta myös ”yhteisestä Suomen kansasta” kasvoi sekä eteläisessä Suomessa että ulkomailla. Siksi on syytä tarkastella hätäaputoimia hieman tarkemmin ennen katsausta vuosien 1865–68 katovuosiin ja vuosisadan lopun maataloudellisiin ratkaisuihin pohjoisessa.

Brittiläisissä The Times ja Daily News -lehdissä esiteltiin maaliskuussa 1857 kurjuuskuvia Suomen maaseudun oloista. Lehtien mukaan nälkiintyneet lapset vaelsivat pitkin teitä ympäri maata kerjäämässä. Oulun, Vaasan ja Kuopion läänien 657 000 asukkaasta noin 250 000:lla ei ollut muuta toimeentuloa kuin kerjääminen ja petunsyönti. Kuolleisuus oli korkea ja kasvoi koko ajan Hädän kerrottiin olevan niin suuri, että lapsiraukat söivät jopa omia sormiaan! Etenkin rannikkoseudut kärsivät kadosta. Näin siksi, että ne olivat joutuneet kärsimään Krimin sodan englantilaisten sotalaivojen pommituksista.[47] Jo hieman ennen juttujen julkaisemista oli joukko brittiläisiä liikemiehiä ryhtynyt toimeen keräyksen järjestämiseksi Suomen hädänalaisten hyväksi. Brittien tarkoitusperät olivat pääosin kauppapoliittisia. Suhtautuminen Englantiin oli Suomessa sodan myötä muuttunut ikävän kielteiseksi; siitä oli päästävä eroon. Kuvankiillotuksen välineeksi otettiin hyväntekeväisyys, jota ruotsalaiset jo harjoittivat erilaisin konsertein, teatteriesityksin ja juhlin kerätyillä varoilla.

Brittiliikemiehet, Joseph Sturge ja Thomas Harvey Leedsistä, tekivät matkan Etelä-Suomeen ja totesivat todellakin väestön keskuudessa katkeruutta englantilaisia kohtaan. Lähetysten jälkeen herrat George Barker ja Wilson Sturge puolestaan tekivät tarkastusmatkan Ouluun ja Tornioon 1. heinäkuussa 1857. Lahjoitukset osoitettiin ennen muuta köyhille pohjoissuomalaisille, osin korvauksena menetetyistä veneistä, verkoista ynnä muista välineistä. Englantilaisten keräykseen osallistui useita kymmeniä lahjoittajia ja rahaa saatiin kerättyä Suomeen 7 350 puntaa. Ensimmäiset lähetykset toimitettiin Kristiinankaupunkiin maaliskuussa 1857 liikemies H. O. Fontellin kautta. Turun kautta yhteyshenkilönä oli kauppias Eric Julin, Tampereella Ferdinand Uhden ja Oulussa kauppias Ferdinand Granberg. Granberg oli Oulussa elokuussa 1856 perustetun Oulun läänin hätäapukomitean jäsen. Komiteaa johti

[47] The Times ja Daily News 31.3.1857.

maaherra Lavonius.[48] Rahan lisäksi britit lähettivät lohduttavia raamatunlauseita, joita käännettiin sitten suomeksi: ”Ylewä=arwoisten antajain toiwon jälkeen tulewat apu=warain saajain mieleen tämän kautta pantawaksi seuraawat muistutus=sanat: Ota wastaan tämä apu, annettuna kristillisestä rakkaudesta, ja anna sen muistuttaa itseäs Kristuksesta, sinun ja kaikkien Wapahtajasta, joka on elämän leipä.”[49] Kaiken kaikkiaan englantilaisten ystävien lahjoitus oli suhteellisen merkittävä. Se käsitti yli 15 000 ruplaa eli lähes puolet enemmän kuin Ruotsista tullut lahjoitus.

Myös lukuisat venäläiset yksityishenkilöt ottivat asiakseen tukea katovuosien köyhdyttämiä suomalaisia talonpoikia. Venäläisen kanssa aviossa ollut Aurora Karamzin lahjoitti 1000 ruplaa ja hänen huikentelevaiseksi luonnehdittu poikansa Paul Deminoff peräti 3 000 ruplaa. Prinsessa Zonssonpoff ja yhdeksän muuta venäläistä säätyläistä keräsivät 2 000 ruplan kolehdin. Maaliskuussa 1857 lahjoituksia tuli muun muassa pietarilaisilta kauppakomppanioilta ja yleisillä listoilla kerättyinä varoina. Keväällä 1857 lahjoituksia alkoi tulla Englannin ja Venäjän lisäksi Saksasta ja Ruotsista (ks. liite 1).[50]

Kuten sanottu mielenkiintoista kevään 1857 suurkeräyksessä oli se, että keräyksen myötä eteläsuomalaisissa pitäjissä ”pohjoinen” tuli tunnetuksi. Kotimaisilta lahjoittajilta saatiin 27 029 ruplaa eli 37 % saaduista rahoista. Suomen eri pitäjissä toimeenpannuilla jauhokeräyksillä saatiin kato-alueelle jauhoja ja viljaa säkeittäin seuraavasti:

---

48 Report of the Committee for the Relief of Famine in Finland 1858, 1–44.

49 Oulun läänin hätäapukomitean kirje 12.5.1857 Köyhäinhoitohallitukselle. KKK 213/1856. KA.

50 Pohjois-Suomen katoa koskevia luetteloita ja kirjeenvaihtoa 1856–57. KKK 213/1856. KA.

Taulukko 11: Suomalaisten jauho- ja viljalahjoitukset tammi–heinäkuussa 1857 Oulun lääniin

Lahjoittaja	Jauhoja säkkiä	Ruista säkkiä	Ohraa säkkiä	Kauraa säkkiä
– Fruntimmersförening, Helsinki	250			
– Mäntsälän pitäjäläiset		55		
– Sipoon, Helsingin, Espoon, Kirkkonummen, Nurmijärven, Lohjan, Inkoon, Pohjan, Kiskon, Pusulan, Pukkilan, Askolan, Pornaisten ja Artjärven pitäjäläiset		285		
– Hämeen läänin keräys	100			
– Tenholan, Karjaan, Lapinjärven, Myrskylän, Karjalohjan, Porvoon, Sammatin ja Ruotsinpyhtään asukkaat		135		
– Tammelan ja Kärkölän asukkaat		24	6	
– Vihdin, Pernajan, Liljendalin,		61		
Pyhäjärven, Ruotsinpyhtään ja Mäntsälän asukkaat		40	2	
– Euran pitäjäläiset		27		0,15
– Snappertunan asukkaat		36		
– Mikkelin, Mäntyharjun, Ristiinan ja Hirvensalmen pitäjäläiset		78		
– Anianpellon kylästä Asikkalasta		20	6	
– Viipurin kauppiailta	150			
– Euran kappelista	700			
– Kauppias N. Andrejeff Sortavalasta		10		
Yhteensä (Säkki on 147 kg)	1200	771	14	0,15

Kuten listasta nähdään kaikki lahjoitukset tulivat eteläisimmistä maanviljelyspitäjistä, joskin lounaisimmat pitäjät näyttävät jääneet keräyksen ulkopuolelle. Kaikkiaan jauhoja toimitettiin Oulun lääniin 2 128 säkkiä, joten Suomesta koottujen jauhojen osuus koko avustuserästä oli 56 % ja Venäjältä tulleen osuus vastaavasti 44 %. Verrattaessa Oulun läänin eri kihlakuntien avustusmääriä toisiinsa havaitaan, että eniten saivat Kajaanin kihlakunnan itäiset pitäjät Paltamo, Hyrynsalmi ja Sotkamo. Niiden saama rahallinen apu oli peräti noin 33 000 ruplaa, kun esimerkiksi Lapin kihlakunta sai kokonaisuudessaan ainoastaan

5 800 ruplaa. Liitosalueen yksittäisistä pitäjistä eniten rahallista apua sai Alatornio (2 138 ruplaa) ja Ylitornio (941 ruplaa). Pohjoisempien pitäjien pääasiallinen avustusmuoto oli kaksi säkkiä jauhoja henkeä kohti.[51] Pohjoisista lääneistä eniten apua annettiin Oulun lääniin, sitten Kuopion ja Vaasan lääneihin.[52]

Yksityisten ihmisten lahjoitukset kertovat liikuttavasti lähimmäisenrakkaudesta. Yksittäiset lahjoitukset vaihtelivat muutamasta kopeekasta tuhansiin rupliin. Lahjoittajina oli piikoja ja renkejä, talollisia ja torppareita, kartanonherroja ja käsityöläisiä, rouvia ja neitejä, leskiä ja kauppiaita, pappeja ja kuvernöörejä: kaikki yhteiskuntaluokat pienimmästä suurimpaan näyttävät olleen osallisena kansallistalkoissa pohjoisen ihmisten puolesta. Eri alueiden lehdissä ilmoitettiin keruista, ja kenraalikuvernööri kehotti vapaaehtoisiin lahjoituksiin.[53]

Tammikuussa alussa 1857 päivätyssä Helsingin seurapiirien listassa on kenraalikuvernööritar Bergin 750 ruplan lahjoituksen lisäksi muun muassa kauppahuone Vaseniuksen 500 ruplan, rouva Borgströmin 500 ruplaa ja rouva Sinebrykoffin 450 ruplan lahjoitus sekä 33 muun säätyläisrouvan ja -neidin pienempiä lahjoituksia. Kreivi Berg ilmoitti itse asianomaisiin lääneihin Helsingin rouvien hyväntekeväisyysyhdistyksen perustamisesta: hänen rouvansahan oli organisoimassa varainkeruuta. Listakeräys tuotti Oulun, Vaasan ja Kuopion läänien köyhille 7 144 ruplaa.[54]

Avustusjauhot päätyivät hädänalaisille paikallisten viranomaisten, etupäässä kruununvoutien kautta. Avunsaajilla tuli olla kirkkoherran tai nimismiehen todistus köyhyydestään. Niinpä kirkkoherra Albert Heikel Ylitorniolta todisti helmikuussa 1857, että 1817 syntynyt uudisasukas Johan Hoikkaniemi Ylitornion pitäjästä Raanujärven kylästä oli kunniallinen mutta köyhä ja niin muodoin oikeutettu saamaan kaksi säkkiä jauhoja kreivitär Bergin lahjoituksesta. Samoin todisti Kolarin seurakunnan pappi ja nimismies, että uudisasukas Nils Abramsson oli kun-

---

[51] Saatujen avustusten tilitys 1.7.1857 kihlakunnittain Oulun lääni. KKK 214/1856. KA.

[52] Senaatin kirje kenraalikuvernööri Bergille 25.2.1857. KKK 214/1856. KA.

[53] Mm. kenraalikuvernööri Bergin kirje 3.1.1857. KKK 214/1856. KA.

[54] Kenraalikuvernööri Bergin kirje 4.1.1857 Oulun läänin maaherralle. KKK 214/1856. KA; Keräyslista 10.1.1857. KKK 214/1856. KA.

niallinen ja hyvämaineinen, osasi lukea ja tunsi kristinopin, mutta oli köyhä ja kahdeksan lapsen isä. Kruunun uudistilan haltija, sodankyläläinen Hans Postila puolestaan sai Lapinmaan kruununvoudin todistuksen mukaan helmikuussa 1857 Helsingin rouvasväenyhdistyksen lahjoituksesta kaksi säkkiä ruisjauhoja vapaaehtoisena lahjana. Hans Postila, joka omisti 1/8 manttaalin tilan Sodankylän kirkonkylästä, kuittasi lahjoituksen puumerkillään. Saman pitäjän viisi muuta isäntää, niin ikään 1/8 manttaalin omistajia, tekivät samoin. Kaikkiaan rouvien jauhoavusta pääsi nauttimaan 19 lappilaista talonpoikaa: kaksi Alatorniolta, viisi Ylitorniolta, kuusi Sodankylästä, kuusi Kittilästä, neljä Muonionniskasta ja kolme Enontekiöltä.[55] Näin koitui ylhäisten naisten rahallisesti pieni mutta hyvä teko syrjäseudun talonpojan ja hänen perheensä eduksi. Kun verrataan avustuksia aikaisempina vuosina annettuihin avustuksiin, 1857 annettu apu ulottui jo pohjoisimpiinkin pitäjiin: uudisasutuksen ja maanviljelyksen raja oli kivunnut jo selvästi napapiirin taakse. Avun matka helsinkiläisrouvilta Hans Postilalle kesti vajaat kaksi kuukautta, mikä tuon ajan Sodankylän oloissa oli suhteellisen nopeaa toimintaa: postihan kulki paikkakunnalle Kittilän kautta. Kreivitär Bergin ruplat muutettiin matkan varrella Oulussa jauhoiksi, joita rekikyydillä vietiin Lapin pitäjiin.[56] Säätyläisrouvien hyväntekeväisyys oli kaunista, mutta kaksi säkkiä jauhoja poisti uudisasukkaan talousongelmat vain hetkeksi.

1860-luvun katovuodet

1860-luvun katovuodet koskettivat Lapin kihlakunnan pitäjiä huomattavasti vähemmän kuin eteläisempiä maatalouspitäjiä. Etenkin poronhoidolla, karjankasvatuksella ja kalastuksella eläneet Inarin ja Utsjoen pitäjät säästyivät pahimmalta. Eräs syy siihen, miksi 1860-luvun nälkävuodet eivät kurjistaneet niin paljon Keski-Lapin pitäjiä kuin eteläisempiä seutuja, oli se, että uudistilat elivät vielä verovapausvuo-

[55] Todistuksia köyhyydestä ja avustettujen listoja Oulun läänin pohjoiset pitäjät 1857. KKK 214/1856. KA.

[56] Lapin kihlakunnan kruununvoudin todistus Hans Postilasta on allekirjoitettu 27.2.1857, helsinkiläisrouvien avustuslista 10.1.1857. KKK 214/1856. KA.

siaan: ne oli perustettu 1850-luvulla ja niillä oli vapautus täydestä verosta 20 vuotta. Tästä huolimatta hätä oli suuri myös pohjoisessa, etenkin niissä pitäjissä, joissa maanviljely oli saanut jo jalansijaa. Kruununvoudin saamien tietojen mukaan Lapin kihlakunnan kaikissa pitäjissä oli menetetty lähes koko sato rukiin, ohran ja nauriiden osalta ja perunastakin oli saatu sato oli alle keskitason. Ainoastaan heinästä oli saatu normaali sato.[57] Sodankylästä tiedotettiin, että ”leipäviljaa hankki se, joka pystyi aina Torniosta saakka. Jolla ei ollut varaa, sai nääntyä”. Pitäjän talonpojat pyrkivät omatoimisesti selviytymään pahimmasta. Maaliskuussa 1865 pitäjänmiehet kokoontuivat pappilaan ja päättivät ottaa jyvälainan Rovaniemen kruununmakasiinista kollektiivisella takauksella: ”Yksi kaikkien ja kaikki yhden edestä”. Aluksi hakemuksen puumerkitsi 25 talonpoikaa, mutta tiedon levitessä lainahankkeesta määrä kaksinkertaistui.[58] Kuolleisuuden osalta pahin vuosi 1860-luvulla oli 1864:

Vuosi	Syntyneitä	Kuolleita	Erotus	Väestöä	% kuolleita
1860	60	26	+34	2 073	1.3
1861	92	28	+64		
1862	77	31	+46		
1863	68	40	+28		
1864	58	72	-14		
1865	62	57	+5	2 116	2.7
1866	54	28	+26		
1867	77	37	+40		
1868	67	68	-1		
1869	87	23	+64	2 219	1.0

Nälkävuosien tunnetut kulkutaudit, tyyfus (joka useimmiten on tulkittu lavantaudiksi tai toisintokuumeeksi) ja pilkkukuume, eivät levinneet tappamaan väkeä pohjoisempiin pitäjiin. Heikot liikenneyhteydet olivat eräs syy tähän. Taudithan levisivät rannikkokaupungeista sisä-

[57] Lapin kihlakunnan kruununvoudin kertomus 1865. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA.

[58] Sodankylän pitäjänmiesten kokouksen pöytäkirjan 26.3.1865 ote. Pöytäkirjoja ja pöytäkirjanotteita. Lapin kruununvoudin arkisto. OMA.

maahan kulkureittejä myötäillen. Tosin yksittäisiä tapauksia ilmaantui myös Lapissa. Vuonna 1861 tyyfusta esiintyi Rovaniemen eteläpuolella Tervolassa ja maaliskuussa 1865 Tornion venäläisessä varuskunnassa. Keväällä 1866 myös Sodankylässä oli hajatapauksia, mutta muutoin pohjoisimmat pitäjät säästyivät. Napapiirin takainen Lappi olikin koko maata ajatellen kulkutautien ja kuolleisuuden osalta parhaiten säästynyt alue. Silti epidemian luontoiset taudit levisivät tännekin: Vuonna 1864 kuolleista menehtyi 34 % kurkkutautiin (pääasiassa pieniä lapsia) ja 23 % ”hermokuumeeseen”. Kruununvouti G. W. Planting kirjoitti kurkkutauti-epidemiasta Tornion piirilääkärille. Myös muualla kihlakunnan alueella kurkkutauti oli riehunut. Kittilässä siihen oli kuollut noin 50 alle kymmenvuotiasta lasta. Seuraavana keväänä Sodankylän nimismies ilmoitti pitäjää vaivanneesta ”hermokuumeesta”.[59] Alatornio, joka oli kokenut kovia Suomen sodan aikana, säästyi 1860-luvun nälänhädässä pahimmalta. Vuonna 1865 pitäjän kuolleisuusprosentti oli 6,5 % ja seuraavana vuonna 5,1. Vuonna 1867 osuus oli 4,4 % ja pahimpana kuolonvuotena 1868 ”vain” 4,1 % väestöstä.[60] Kuten muistamme pitäjän kuolleiden osuus väestömäärästä vuonna 1809 oli peräti 21 %.

3. Leivän ja lihan välissä

Oulun lääninhallinnossa ryhdyttiin myös omatoimisesti korjaamaan katojen riuduttamaa maanviljelystä. Lokakuussa 1826 pidettiin Oulun maistraatissa kokous, jossa käsiteltiin varamaaherra J. A. Stjernschantzin kirjettä. Siinä maaherra ehdotti Oulun lääniin perustettavak-

---

59 Kuolleiden luettelo 1864. Sodankylän srk. Mf. K A; Kruununvouti G. W. Plantingin kirje 12.11.1864 ja Sodankylän nimismies A. K. Plantingin kirje 25.3.1865 Tornion piirilääkärille. Tornion piirilääkärin arkisto. OMA; Isorokkoa ja hermokuumetta oli Lapin kihlakunnan pitäjissä myös mm. vuonna 1853–54. Tornion piirilääkärin kertomus 1854. Tornion piirilääkärin arkisto. OMA; Liukkonen 1993, 38; Rein 1867, 300–301; Turpeinen 1986, 39, 43–46.

60 Alatornion seurakunnan väestötilasto vuosilta 1865–68. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA.

si taloudellista seuraa ”keisari Nikolai I:n valtaistuimelle nousemisen muistoksi”. Seuran perustamista Stjernschantz perusteli sillä, että maanviljelys oli kaikkien elinkeinojen elämän ehtona, se oli perustus, jolla kaikki muu inhimillinen toiminta lepäsi ja se monenlaisen hyötynsä kautta lisäsi valtion tuloja. Se poisti varamaaherran mukaan myös paheet ja rikokset ja tuotti varmempia tuloja ja suojeli ihmisiä puutetta vastaan. Seuran tehtävänä oli herättää harrastusta maanviljelykseen ”kaikissa sen haaroissa” muun muassa jakamalla palkintoja ja kunnianosoituksia, näyttämällä esimerkkiä, neuvomalla, hankkimalla alan kirjallisuutta, malleja ja työkaluja sekä edistämällä läänin taloudellista tilaa kaikissa suhteissa. Varoja seuran toimintaan kerättiin yleisillä listoilla ja tietoja eri pitäjistä koottiin nimismiehiltä ja kirkkoherroilta, joilta saatiin myös parannusehdotuksia. Tämän pohjatyön jälkeen loppuvuodesta 1828 Oulun Huoneenhallituksen seuran eli Oulun Talousseuran toiminta varsinaisesti käynnistyi.[61]

Aktiivisinta seuran toiminta oli Oulun läänin eteläisissä pitäjissä. Lapissa talousseuran toiminta alkoi perunanviljelyksen opettamisella. Seuran valistustyötä innosti se, että pohjoisessa oli jonkin verran virinnyt kiinnostusta asiaan. Marraskuussa 1829 inarilaiset kirjoittivat seuralle kirjeen, jossa he pyysivät ”perunansiemeniä”, 20 rautalapiota ja kuokkia, sillä ”Inarin Lapin seurakunnan asukkaat ovat olleet ja vieläkin ovat köyhiä, kun meillä ei kasva viljaa – vaan kala, poronliha ja pettuleipä on ruokamme”. Talousseura suostui pyyntöön ja lähetti keväällä 1830 Inariin neljä tynnyriä perunoita, lapioita ja kuokkia. Heikkojen liikenneyhteyksien vuoksi perunat eivät kuitenkaan ennättäneet Inariin asti, vaan ne oli istutettava jo Muoniossa. Vasta seuraavana keväänä inarilaiset saivat maahan perunat, joista he syksyllä kokosivat 15 tynnyriä 29 kappaa perunoita. Nimismies Paul Ekdahl lähetti talousseuralle listan perunoiden saajista: hän itse sai suurimman erän, yli kolme tynnyriä. Muut kuusi paikkakuntalaista saivat tyytyä jakamaan jäljelle jääneen runsaan tynnyrin verran perunoita. Lupaava alku päättyi seuraava-

[61] Ote Oulun Maistraatin pöytäkirjasta 18.10.1826 ja J. A. Stjernschantzin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 22.11.1826, ks. Wegelius 1904, 4–5, 8, 36; Oulun läänin kuvernöörin kirje kenraalikuvernöörille. KKK 576/1826. KA.

Inarissa perunanviljely aloitettiin vuonna 1830 Oulun läänin Talousseuran tuella. Kuvassa Pekka Paadarin lapset muokkaavat perunamaata. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1925. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

na vuonna hallan myötä. Vuonna 1833 seura antoi Utsjoen kirkkoherra C. F. Stenbäckille 60 riksiä perunansiementen ostoa varten eri Lapin seurakuntiin toimitettavaksi. Sodankylään toimitettiin näistä kaksi tynnyriä ja loput neljä tynnyriä Inariin. Valitettavasti perunat ehtivät paleltua ennen Inariin pääsyä. Kirkkoherra Stenbäck toimi esimerkkinä omalla alueellaan: seuran lähettämistä vihannesten siemenistä hän kasvatti Utsjoella pinaattia, retikoita, nauriita, herneitä ja porkkanoita. Vuonna 1835 lähetettiin uudestaan perunoita Sodankylään ja Inariin kumpaankin kaksi tynnyrillistä ja Utsjoelle tynnyrillinen Norjasta ostettua perunaa mutta näistäkin turmeltui hallan takia suurin osa. Sodankylän kirkkoherra raportoi seuralle, että 24 tynnyriä perunoita oli jaettu

27 viljelijän kesken. Muonionniskassa kaikkiaan 37 viljelijää osallistui 1841 seuratusti ohran ja perunan viljelyyn.[62]

Keväällä 1844 lähdettiin viemään perunaa Kittilään ja Sodankylään palkkaamalla neuvoja. Tämä osti Rovaniemeltä kymmenen tynnyriä perunoita ja lähti kädestä pitäen näyttämään perunanviljelyn saloja. Neuvojaksi valittiin työmies Filip Pähti. Syyskuussa 1844 seuran kokouksessa käsiteltiin Pähdin raporttia. Kittiläläiset ja sodankyläläiset olivat ottaneet hänet vastaan hyvin epäluuloisina. Tästä huolimatta hän oli suurella vaivalla saanut väen ”kylvämään perunansiemenet”. Väki oli kuitenkin koko ajan nurissut, että peltoa menee liian paljon. Maanviljelystapa oli paikkakunnilla Pähdin mukaan heikko, enimmäkseen peltoja muokattiin huonoilla lapiolla. Oppilaina Pähdillä olivat talolliset Johan Välitalo ja Adam Autio. Toimitusmiehinä perunanviljelyksen käytännön järjestelyissä käytettiin kruununvouteja ja nimismiehiä, joille lähetettiin tarkat ohjeet toiminnasta. Toisin kun Pähdin selostuksesta käy ilmi, perunanviljelyyn liittynyt kirjeenvaihto seuran ja Lapin pitäjien nimismiesten ja kirkkoherrojen kesken oli suhteellisen aktiivista: he lähettivät tietoja perunanviljelyksen edistymisestä suoraan talousseuralle.[63]

Pähdille annettiin tarkat neuvot opastusmatkalle. Hänen tuli ensimmäiseksi käydä Kittilän kirkonkylässä, missä asukkaille tuli opettaa kaikki perunanviljelyksestä. Kirkonkylältä Pähti ja kruununvoudin hä-

---

62 E. Grönqvistin kirje Oulun läänin talousseuralle 30.11.1829, ks. Wegelius 1904, 79–80; Inarin pitäjänmiesten kirje Oulun läänin Talousseuralle 30.11.1829 ja 5.4.1836, Luettelo perunan saajista Inarissa ja Utsjoella vuonna 1831, Kirjeet Utsjoelta kesäkuussa 1834 ja 11.7.1834, Muistiot Sodankylästä 27.7.1834, 27.7.1835, 23.1.1836, 9.5.1836 ja 22.9.1836, Kirje Sodankylästä 2.3.1835, Luettelot ilmaisten perunoiden saajista Sodankylässä 29.7.1834 ja 2.3.1835, Luettelo siementen saajista Sodankylässä 21.9.1836, Luettelo perunan ja ohran saajista Muonionniskassa 22.11.1841. Saapuneita kirjeitä 1828–1841. Oulun läänin Talousseuran arkisto. OMA.

63 Oulun läänin Talousseuran pöytäkirja 2.9.1844, Kirjeet Sodankylästä 9.4.1844, 20.9.1844 ja 11.11.1844, Muistio Kittilästä 6.10.1844, Muistio Utsjoelta 4.9.1844, Muistio Inarista 11.10.1944, Luettelo perunan viljelyksestä Inarin alueella 11.10.1844, Luettelo perunan viljelyksestä Sodankylässä 11.11.1844. Saapuneita kirjeitä 1844. Oulun läänin Talousseuran arkisto. OMA.

nelle palkkaama oppilas lähtivät Kelontekemän kylään, missä Pähti toisti kaikki mitä kirkollakin ja lisäksi opetti oppilaan ohjaajaksi. Sieltä Pähti lähti yksin kohti Sodankylän kirkonkylää. Siellä sama toistui oppilasta myöden, minkä jälkeen Pähti palasi Kelontekemään ja sieltä Ouluun. Mukanaan Pähdillä oli painettuja kirjasia: opetuksen tuli sujua ohjeiden mukaisesti. Keväällä 1844 Kittilän kirkonkylään istutettiin neljä tynnyrillistä perunoita, Kelontekemään yksi tynnyrillinen ja Sodankylän kirkonkylään viisi tynnyrillistä perunoita. Siemenperunoita annettiin ilmaiseksi köyhille ja varattomille maanviljelijöille eli kaikille halukkaille, jotka antoivat maataan viljeltäväksi.[64]

Kannustaakseen väestöä perunanviljelykseen Oulun läänin Talousseura alkoi jakaa palkintoja innokkaille viljelijöille keväällä 1848. Ensimmäiset palkinnot olivat kuuden luodin[65] painoisia sisältä kullattuja hopeapikareita ja niitä luovutettiin 53 henkilölle. Jo aiemmin pohjoistenkin pitäjien talonpojat olivat päässeet palkinnoista osallisiksi. Muun muassa kittiläläinen Heikki Ollila sai 1790 Ruotsin kuninkaalliselta isänmaalliselta seuralta hopealusikan uudisraivauksistaan ja 1832 hänen poikansa hopeapikarin Suomen Talousseuralta. Myös muille maanviljelyksen alalla kunnostautuneille jaettiin palkintoja. Palkintoja sai myös kudonnasta, pellavan ja hampun viljelyksestä sekä suoviljelyksestä. Vuonna 1845 talollinen Johan Välimaa Ylitorniolta sai kuusi luotia painavan kullatun hopealusikan hyvästä maanviljelyksestä. Talollinen Mikko Mikkolalle Kyrön kylästä Inarista annettiin puolestaan talousseuran hopeinen, sisältä kullattu, 26 luotia painava pikari uutteruudesta talonsa hoidossa ja hyvästä käytöksestä.[66]

Perunan ohella alettiin pohjoisiin pitäjiin lähettää nauriin siemeniä. Sodankylästä ja Utsjoelta ilmoitettiin, että nauriinkylvö oli paikkakunnalla tuttua jo vanhastaan. Niinpä Oulun läänin Talousseura lähetti Sodankylään kirkkoherra Olof Melleniukselle 1,3 litraa nauriinsiemeniä keväällä 1836. Saatu sato oli kuitenkin heikko kuivuuden vuoksi. Talousseura perusti myös Ouluun työkalujen mallikokoelman 1830.

---

[64] Oulun läänin Talousseuran kertomus 1844 ja Oulun Talousseuran pöytäkirja 2.9.1844. Oulun läänin Talousseuran arkisto. OMA.

[65] Luoti on 1/32 markkaa eli naulaa. Naula puolestaan on 425 grammaa eli pikari painoi noin 70–80 grammaa.

[66] Andersson 1954, 146; Wegelius 1904, 89–107.

Siihen kuului muun muassa pyörillä varustettu silppukone ja viskuukone. Vuonna 1841 esiteltiin kääntöaura, 1845 ”lammashäkki” ja vinokarhi ja 1847 ”vakoharjakarhi”. Seuran kirjasto perustettiin 1829. Sinne tilattiin 1847 ruotsalaiset ”Tidskrift i Landtmanna och kommunal ekonomie” ja ”Tidningen Teknologen”. Pääosin suomea puhuvalle rahvaalle alettiin 1831 painaa ja jakaa kirjasia *Neuvoja Oulun läänin Talouden seuralta yhteiselle kansalle*. Vuonna 1832 levitettiin kirjasta *Neuvo terveellistä leipää tehdä Peuran- ja Islannin jäkälästä* 600 kappaleen painoksena.[67]

Taulukko 13: Oulun Talousseuran ja valtion avustukset maatalouden edistämiseksi Lapin kihlakunnassa 1830–1865

Vuosi	Avustaja	Kunta	Avustuksen laatu
1830	Ol talousseura	Inari	Siemenviljaa 4 tynnyriä (1 t=125 litraa) sekä kuljetus
			Rautalapioita 20 kpl, kuokkia 20 kpl
1833	”	Utsjoki	Perunoita 1 tynnyri, vihannesten siemeniä
		Inari	Perunoita 4 tynnyriä
		Sodankylä	Perunoita 2 tynnyriä
1835	”	Utsjoki	Perunansiemeniä 1 tynnyri
		Inari	Perunansiemeniä 2 tynnyriä
		Sodankylä	Perunansiemeniä 2 tynnyriä
1836	”	Utsjoki	Nauriin siemeniä
		Inari	Nauriin siemeniä
		Sodankylä	Nauriin siemeniä
		Muonio	Nauriin siemeniä
1844	”	Kittilä	Perunoita 5 tynnyriä, ohjekirjanen, käytännön opetusta
		Sodankylä	Perunoita 5 tynnyriä, ohjekirjanen, käytännön opetusta
1845	”	Inari	Perunanviljelyn neuvontaa
		Utsjoki	Perunanviljelyn neuvontaa
		Enontekiö	Perunanviljelyn neuvontaa
		Sodankylä	Siemenperunoita
		Inari	Siemenperunoita

[67] Oulun läänin Talousseuran kertomukset 1829–47, Luettelo nauriinsiementen saajista Sodankylässä 21.9.1836. Oulun läänin Talousseuran arkisto. OMA.

Vuosi	Avustaja	Kunta	Avustuksen laatu
		Kittilä	Siemenperunoita
		Inari	Paikkakunnalle ensimmäinen aura
1845	Valtion varoista	Kittilä	Suon kuivattamista varten 11 talolliselle avustusta
1847	Valtion varoista	Kittilä	Suon kuivattamista varten avustuksia
1848	Valtion varoista	Kittilä	Suon kuivattamista varten avustuksia
		Sodankylä	Suon kuivattamista varten avustuksia
1852	Valtion varoista	Muonio	Suon kuivattamista varten
		Kittilä	Suon kuivattamista varten
		Sodankylä	Suon kuivattamista varten
1855	Ol talousseura	Utsjoki	Lapioita ja kuokkia, nauriin ja juurikaalin siemeniä
		Inari	Lapioita ja kuokkia, nauriin ja juurikaalin siemeniä
1856	Valtion varoista	Muonio	Soiden viljelyyn
		Enontekiö	Soiden viljelyyn
		Kittilä	Soiden viljelyyn
		Sodankylä	Soiden viljelyyn
		Kittilä	Pellon ja niityn tekemiseen
1857	Ol talousseura	Kaikki kunnat	Nauriin ja turnipsin siemeniä
1860	”	Inari	Puuastioiden palkitsemiseen
1861	Valtion varoista	Muonio	Suoviljelyyn
		Enontekiö	Suoviljelyyn
		Kittilä	Suoviljelyyn
		Sodankylä	Suoviljelyyn
1861	Ol talousseura	Inari	Tynnyrintekijän työkaluja, tekijäpalkintoja
1862	”	Muonio	Heinänsiemeniä
1863	”	Inari	Kaksi lautasahaa
1865	Valtion varoista	Kittilä	Suoviljelykseen

Lähde: Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, taulu XXVII, 444–447.

Kuten avustusluettelosta nähdään, 1840-luvulla seuran toiseksi tärkeäksi valistussaraksi Lapissa nousi suoviljelyn tukeminen. Pitäjiin lähetettiin suoviljelyopasta ja suokuokkia sekä heinän- ja puna-apilansiemeniä. Alussa kansa suhtautui kuitenkin uuteen mahdollisuuteen välinpitämättömästi. Talousseura oli innokas lähettämään myös oppilaita marraskuussa 1840 perustettuun Mustialan maanviljelysopistoon. Vuosina 1841–54 oli opistossa Oulun läänistä 17 vouti- ja kolme karjakko-oppilasta. Alatorniolta lähtivät 1845 maanviljelysoppiin talolli-

sen pojat Matti Luodenpää ja Niilo Peteri. Syksyllä 1847 nuorukaiset palasivat hyvin todistuksin. He valittivat kuitenkin opistossa saamaansa kohtelua ja ruokaa kehnoksi.[68]

”Oikean tiedon” levittämiseksi seura lähetti pohjoisiin pitäjiin myös Oulun Wiikko-Sanomia ja kirjoja. Kuten aiemmin on todettu, kirkkoherrat olivat Lapin ensimmäisiä ”uudisasukkaita” ja maatalouden puolestapuhujia. Niinpä kirkkoherra Andelin Utsjoelta lähetti seuran painettavaksi kirjasen: *Lyhykäinen ja yksinkertainen neuvo maanviljelyksessä Lapinmaan asuvaisten hyödyksi kirjoitettu ynnä Lisäyksen kanssa*. Ei ole tietoa, painoiko seura kirjasen. Vuonna 1869 seura puolestaan lunasti sata kappaletta Aslak Laitin kirjoittamaa lapinkielistä laskuoppia ja lähetti puolet niistä jaettavaksi Utsjoen ja Inarin seurakuntiin. Seura sai senaatilta 1865 kymmenen kappaletta maalaistalojen mallipiirustuksia, joita lähetettiin edelleen kuuteen pitäjään.[69]

Uudisasutuksen aallonharja

Yhteenvetona edellä esitetystä voidaan todeta, että Lapin pitäjien ponnekas uudisasutuksen tukeminen kesti noin 50 vuotta, 1830-luvulta 1870-luvulle. Aktiivisin uudistilojen perustamiskausi ajoittui aikaan ennen vuoden 1877 asetusta. Asetuksen mukaisesti Lapin uudisasutusta jatkettiin ”väliaikaisesti” kaikissa muissa Lapin kihlakunnan pitäjissä paitsi Muonionniskassa. Jo vuoden 1858 asetuksella uudistilojen rakentamista oli vauhditettu: vastuu Lapissa sijaisevien uudisasutukselle soveltuvien alueiden kartoittamisesta sekä tulevien tilojen rakennus- ja viljelyssuunnitelmista oli kunkin paikkakunnan kruununvoudilla tai nimismiehellä. Lokakuussa 1892 annettu asetus tyrehdytti uudistilojen perustamisen. Se ei ollutkaan ihme. Asetuksen mukaan kruunulla oli oikeus hakkauttaa uudistilan mailta kymmenen vuoden aikana kaikki ne puut, jotka olivat kuuden metrin korkeudella 22 cm tai sitä paksumpia.[70]

---

68 Oulun läänin Talousseuran kertomukset 1840–49. OMA.
69 Oulun läänin Talousseuran kertomukset 1850–70. OMA.
70 Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 25–29.

Taulukko 14: Uudistilojen perustaminen Lapin kihlakunnassa pitäjittäin 1830–1901

Pitäjä	Yhteensä 1830–1901	1877 asetuksella	1892 asetuksella
Sodankylä	118	31	6
Kittilä	210	24	5
Muonio	36	–	1
Enontekiö	47	8	1
Inari	104	46	1
Utsjoki	57	16	–
Yhteensä	572	125	14

Lähde: Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 30.

Vaikka vuosisadan vaihteen uudistuva maatalouspolitiikka ei kuulukaan tutkimuksen piiriin, voidaan todeta, että 1890-luvun maatalouspolitiikan henki oli, että nyt uudistilojen perustamisen sijasta Lapissa alettiin jakaa olemassa olevia tiloja pienemmiksi. Kun ajatellaan Lapin maatalouden kehitystä 1800-luvun lopulta lähtien, on selvää, että tilojen pilkkomiset heikensivät talonpoikaisväestön toimeentulomahdollisuuksia. Sodankylän ja Kittilän veroa maksavista tiloista oli 1905 enää 52 % 1/8 manttaalin tiloja. Vuonna 1875 osuus oli ollut vielä 69 %. Vastaavasti esimerkiksi pieniä, 5/64 manttaalin tiloja oli 1,1 %, kun niitä aiemmin oli ollut 0,6 %.[71] Toisaalta savottatyömailta ja uitoista saadut tulot nousivat tässä vaiheessa yhä tärkeämmälle sijalle yksittäisten tilojen talouksissa, joten pohjoisten perheiden elintaso ei välttämättä laskenut, vaan kohentui.

Puutavaran arvon noustessa Lapin kruununmetsien asuttamista käsiteltiin sittemmin useissa valtion komiteoissa: muun muassa 1888 julkaistiin mietintö kruunun yhteis- ja liikamaiden käyttämisestä, vuonna 1900 ilmestyi mietintö komitealta, joka oli asetettu antamaan lausunto niistä periaatteista, joihin valtion metsätalouden tulisi perustua ja 1904 julkaistiin Tilattoman väestön alakomitean mietintö kruununmetsämaiden asuttamisesta.

[71] Maakirjat 1905, Sodankylä ja Kittilä. Mf. KA.

Ei ainoastaan Lappia, vaan koko valtakuntaa koskeva tärkeä 1800-luvun maatalouspoliittinen suuntaus oli pyrkimys irrottautua kaikesta kollektiivisesta omistuksesta. Jo edellisen vuosisadan puolella aloitettu ja 1800-luvulla jatkettu isojako on konkreettinen osoitus pyrkimyksestä jakaa yhteismaat yksittäisten tilojen kesken. Lyhyesti sanottuna isojako tarkoitti sitä, että kylien kapeina sarkoina olleet pellot ja ympäristön niityt jaettiin uudelleen siten, että kukin tila sai yhtenäisen peltoalueen. Samalla yhteisistä kylien kalastus- ja metsästysalueista luovuttiin ja kukin tila sai manttaalinsa mukaan palan metsämaata. Keski-Euroopassa, Englannissa ja Saksassa yhteisalueet oli 1800-luvulle tultaessa jo jaettu. Englannissa jaot oli aloitettu jo 1400-luvulla ja Saksassa 1700-luvulla. Myös muissa Keski-Euroopan maissa ja muun muassa Norjassa yhteisten laidunalueiden jaot olivat ajankohtaisia 1700–1800-luvulla. Jakoja perusteltiin maatalouden kehittämisen ja tehostamisen tarpeella. Toisin kuin Keski-Euroopassa, Suomessa jaettiin myös yhteiset metsämaat. Isojako oli näin edullinen kruunulle: kun kukin tila oli saanut tarkoin määrätyn osansa, loppualueet jäivät kruunun omaisuudeksi. Lapissa isojakoja suoritettiin 1800-luvulla ja pohjoisempien pitäjien osalta vielä 1900-luvullakin. Jakoihin liittyvistä vaikeuksista kertoo se, että isojako kesti Suomessa kaiken kaikkiaan parisataa vuotta. Tilalliset epäilivät ankarasti jakojen oikeudenmukaisuutta ja vastustivat niitä. Muutoksen pelko istui syvällä viljelijöiden mielissä. Ehkäpä sitä voitaisiin verrata 1990-luvun EU:n liittymisen pelkoon: maanviljelijät pelkäsivät yksinkertaisesti elinolojensa heikkenemistä. Hämmennystä aiheuttivat lisäksi isojakoa koskeneet moninaiset asetukset, kirjeet ja määräykset, jotka olivat monta kertaa niin epäselviä ja ristiriitaisia, että ne aiheuttivat tulkintaerimielisyyksiä.

Isojako eteni Lapin pitäjissä eriaikaisesti. Alatorniolla ja muissa väylänvarren pitäjissä isojakoja toimeenpantiin 1820–40-luvulla. Jakoja uusittiin sittemmin sen takia, että länsirajan pitäjien isojakojen jälkeen oli annettu vuoden 1848 asetus, jonka mukaan Keski-Lapin ja pohjoisiin pitäjiin määrättiin tilakooksi jopa 4 000 tynnyrinalaa verollista maata kutakin kokonaista manttaalia kohden, kun aiemmin jaetuissa Muoniossa ja Kolarissa tilakoko oli puolet siitä. Uusien jakojen myötä niiden tilakoot yhtenäistettiin muiden pohjoisten pitäjien kanssa anta-

malla tiloille lisämaita. Sodankylässä isojakoja toimeenpantiin vuodesta 1891 lähtien aina 1920-luvulle ja Kittilässä pääosin vuosina 1882–1918. Inarissa suoritettiin ensimmäinen yhden tilan isojako loppuun 1897, mutta viimeinen jako vasta 1959, Enontekiöllä jakoja suoritettiin vuosien 1908–55 välisenä aikana ja Utsjoella vuosina 1932–57. Valitusten jälkeen prosessi kesti pohjoisimmissa pitäjissä aina 1960-luvulle saakka.[72]

Kaiken kaikkiaan voitaisiin sanoa, että Lapin yhteiskuntaelämän ja perheiden toimeentulon näkökulmasta Keski-Lapin uudisasuttaminen näyttää nimenomaan 1830–70-luvulla rationaaliselta ja perustellulta toimenpiteeltä. Näin siitä huolimatta, että nykyajan ihmisen näkökulmasta pienet pohjoiset tilat näyttävät olleen katovuosien ja tautien kurimuksessa hyvinkin tuottamattomia. Toiminnan lähtökohtana oli ajatus, että ihmisille tuli tarjota joku elämisen mahdollisuus kotiseudullaan. Aikalaisten tiedon ja osaamisen näkökulmasta mikään muu elinkeinonsarka ei olisi voinut tarjota elämisen mahdollisuutta näin pohjoisessa. Vasta puun arvon nousu ja siihen liittyvä uusi talouspolitiikka muutti Lapinkin talouden perusteita. Kertomuksessa Suomen metsistä vuodelta 1858 todetaan Lapista, että ”ainoastaan metsä tekee maanviljelyksen näin perä-pohjassa mahdolliseksi ja siellä olevat seudut asuttaviksi”.[73]

---

[72] Ks. Pohjola 1983, 92–100; Haataja 1949, 59–64, 88; Nohrström 1933, 36, 59–63, 99–100; Tynnyrinala on noin 0,5 ha.

[73] Edmund von Berg, Kertomus Suomenmaan metsistä 1858 (1995), 28.

6. Kahden kulttuurin kohtaaminen

Åbo Tidningar esitteli kesäkuussa 1841 jatkokertomuksena eteläsuomalaisille lukijoille Inarin pitäjän oloja. Kuvaus alkaa ajan tavan mukaan luonnonolojen esittelystä, järvistä, joista, kasvillisuudesta, lämpötiloista, kaamoksesta ja yöttömästä yöstä. Huolimatta Lapin kauniista kesästä ja Inarin ”groteskin romanttisesta” maisemasta elämä pohjoisessa oli kirjoittajan mukaan täynnä vaikeuksia, joista eteläsuomalaisella ei ole mitään käsitystä,. Toisinaan noita kiusankappaleita, sääskiä, hyttysiä ja mäkäräisiä, saattoi olla niin paljon, että ne pimensivät auringon. Toinen kummallinen ilmiö Lapissa oli ”tunturihiirien” (sopulien) vaellus. Kulkija ei voinut kävellä tallaamatta näitä yhteen suuntaan puskevia eläimiä. Tämänlaatuinen hyvin yksityiskohtainen raportointi oli perua 1600–1700-luvulta ja se näkyy erityisen selvästi Lappiin suuntautuneiden matkakertomusten kerrontatavoissa. Michel Foucault on huomauttanut, että yhteisöjen ja ilmiöiden yksityiskohtia alettiin tutkia yhä huolellisemmin ja ottaa ne samalla huomioon poliittisesti, mikä johtui valtion pyrkimyksestä lisätä ihmisten valvontaa ja hyväksikäyttöä[1] eli lyhyesti sanottuna halusta ottaa haltuun alueen luonnonolot ja resurssit sekä ymmärtää alueen ihmisten elämäntapaa. Inarin osalta tämän haltuunoton eräs dramaattisimmista tapahtumista ajoittui 1700-luvun puoliväliin, jolloin lapinkylistä eli siidoista alettiin muovata pitäjiä ja Inarista tuli Utsjoen seurakunnan kappelikunta.[2]

Åbo Tidningarin kirjoittaja siirtyy luonnonolojen kuvailusta luontevasti ihmisten kuvailuun. Inarilaisia hän kuvaa pääosin saamelaisiksi, jotka kaikki pieniä lapsia ja muutamia naisia lukuun ottamatta, ymmärsivät myös suomea. Mielenkiintoista tässä esittelyssä on se, että asukkaat

---

1 Foucault 2000, 193.

2 Ks. Enbuske 2003, 55.

eivät kuitenkaan halunneet kutsua itseään ”lappalaisiksi”, vaan inarilaisiksi: ainoastaan paimentolaiset olivat heidän mukaansa lappalaisia. Lehden toimittajan mukaan inarilaiset elättivät itsensä kalastuksella ja osin 40–50 poron tokilla ja lampailla. Lehmiä ei kirjoittajan mukaan inarilaisilla saamelaisilla ollut, toisin kuin utsjokelaisilla ja alueen suomalaisilla eli lantalaisilla.[3]

Jacob Fellman yhdistää saamelaisuuden kieltämisen elinkeinon vaihtoon: heti kohta kun saamelainen ryhtyi uudisasukkaaksi, hän vaihtoi kielensä, eikä hän halunnut kutsua lapsiaan enää saamelaisiksi. Kielen ja kulttuurin vaihtoa nopeutti pastorin mukaan suomenkielisen hartauskirjallisuuden lukeminen.[4]

Inarinsaamelaisten elinkeinonharjoitus näkyy hyvin perukirjoista. Kolmasosan pitäjän pinta-alasta kattava Inarijärvi hallitsi elantoa ja elämäntapaa. Kalastajasaamelainen Anders Sarre jätti 1830 jälkeensä seuraavan omaisuuden käyttövaatteiden lisäksi:[5]

1 kattila	2 porohärkää
1 pata	2 vaadinta
1 luodikko	1 vasa
1 kirves	4 lammasta
1 viikate	4 karitsaa
1 jääkanki	60 syltä nuottaa
1 vasara	15 syltä köyttä
1 kaira	10 käsiverkkoa
1 höylä	2 venettä
6 poronohjakset	
6 vetoraippoja	
2 vanhaa psalmikirjaa	

Kun vertaamme sitä edellisessä luvussa esiteltyyn Sodankylän Syväjärvellä asuvan uudisasukkaan vaimovainajan perukirjaan, ero näkyy selkeästi. Sodankyläläisen uudisasukkaan maitotalous uupuu kokonaan Inarin saamelaisperheestä vielä tässä vaiheessa. Myös varallisuus on täs-

3 Åbo Tidningar 1841, nrot 45, 46, 47, 49, 51.
4 Fellman III 1906, 336–337.
5 Fellman III 1906, 340–341.

sä tapauksessa vähäisempi. Jos sitä taas verrataan edellä esitettyjä utsjokelaisen varakkaan porosaamelainen Ivar Pieskin nelikymppisen pojan Nilsin perukirjaan, jälkimmäinen edustaa Lapin ”rikkaita”. Vaikka perukirja on vuosisadan loppupuolelta, se kuvaa kuitenkin aivan toisenlaista varallisuutta. Toisin kuin muut, Nils jätti jälkeensä selvää rahaa 157 markkaa, kaksi hopeavyötä, kaksi koristeltua lusikkaa, kaksi pikaria, ryyppylasin, 100 härkäporoa, 450 vaadinta, 153 vuorsoa ja urakkaa, 200 kermikkää ja lehmän. Lisäksi hänellä oli kesä- ja talvikota, aitta, kolme pannua, kolme vaskikattilaa, kuusi rautapataa, puu- ja sarvilusikoita, kolme kannellista ämpäriä, kannellinen saavi, kahdeksan maitopyttyä, leili, läkkipeltiastia, ottinki ja tinapullo. Lisäksi hänellä oli muun muassa poronkoipi-, hylkeennahka- ja vasikannahkasäkit, neljä kirstua, työkaluja, pari kirvestä, parit raudat ja pari pyssyä.[6]

Lapin kansa oli etelän väen tapaan varallisuutensa perusteella hyvin hierarkkinen. Johan Turi selittää Jukkasjärven alueen saamelaisten varallisuuserojen kasvua sillä, että ”kitsaat pororikkaat” eivät pitäneet palvelijoita, jotka olisivat pitäneet heidän elonsa kurissa. Tämä johti siihen, ettei köyhemmillä ollut mitään turvaa. Heidän poronsa upposivat suuriin tokkiin, ja köyhien oli otettava syömäporonsa sieltä. Näistä poroista rikkaat vaativat suuria maksuja, joita köyhät eivät pystyneet maksamaan ja jäivät näin velkasuhteeseen.[7]

Oulun Wiikko-Sanomissa kerrottiin marraskuussa 1856, että kalastajasaamelaisia Inarissa oli noin 460 henkilöä, mutta porosaamelaisia ainoastaan 70. Ruotsin Kuninkaallisen Tiedeakatemian kartoittaja Göran Wahlenberg kulki1802 Kemin Lapin halki ja arvioi Inarissa olleen 65 taloutta. Ne olivat muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta kalastajasaamelaisten asumuksia. Sen sijaan yhtään porosaamelaista paikkakunnalla ei Wahlenbergin mukaan vielä tuolloin ollut.[8] Yleisimpiä kalastajasaamelaissukuja Inarissa olivat Aikio, Kuuva, Mattus, Morottaja, Mujo, Musta, Padar, Palto, Saijets, Sarre ja Walle. Porosaamelaiset puolestaan kuuluivat pääosin kolmeen sukuun; Halt, Inger ja Ståre.[9] He asuivat pääasiassa Kuolan piirikunnassa, mutta olivat Inarissa kirkon-

---

6 Paulaharju 1927, 172–173.
7 Turi 1910 (1979), 26.
8 Wahlenberg 1804, 45.
9 Inarilaisista nimistä ks. Aikio 2003, 96–113.

kirjoissa ja kävivät siellä Herran ehtoollisella. Suomalaisia asui lehden mukaan paikkakunnalla 125 henkilöä 16 ”nyypykissä” eli uudistalossa ja kahdessa verotalossa. Useimmat heistä olivat Kittilästä muuttanutta Kyrön sukua. Saamelaiset halusivat asua kirjoittajan mukaan erillään ja yksinäisyydessä. Viime vuosina inarilaiset saamelaiset olivat alkaneet rakentaa kuitenkin itselleen risu- ja turvekotien sijasta vähäisiä tupia, aittakopperoita ja välillä ladonkin – ”kuitenkin ilman järjestystä. Inarin lappalainen ei paljon tarvitse; joku pata, waskikattila werkon-painamiseksi eli rookaamiseksi, moniahta arkku, puu-kaukalo, tuohi-ropponen ja iso puukko owat tawallisimmat.”[10]

1. Suomalaistuvat saamelaiset

Inarilaisten itseymmärrys nimenomaan ei-saamelaisina inarilaisina juontuu siihen tarkkaan hierarkiaan, joka liitos-Lapin alueen saamelaisten keskuudessa vallitsi. Inarilaiset, utsjokelaiset ja enontekiöläiset määrittelivät itsensä nimenomaan oman asuin- ja toiminta-alueensa (Inarijärven, Tenon ja Könkämäenon) ja elinkeinonsa kautta, eivät etnisen ryhmän mukaan. 1800-luvun alussa kanssakäymistä eri saamelaisryhmien välillä oli kaupan, maa- ja vesialuevuokrausten ja toisinaan myös naimakauppojen kautta, mutta pääasiassa elinkeinosta johtuen ryhmien kulttuuriset koodit, pukeutuminen, ruokatavat ja etenkin kieli olivat erilaiset. Esimerkiksi utsjokelaiset ja inarilaiset eivät välttämättä ymmärtäneet toistensa kieltä. Elämäntavan erilaisuuden on arveltu kertovan Inarin saamelaisten eristäytyneisyydestä, johon Oulun Wiikko-Sanomienkin toimittaja viittaa. Göran Wahlenberg kirjoittaa matkaraportissaan, että Inarin saamelaisten vuorovaikutus muiden kanssa on vaikeaa ja vähäistä. He muodostivat kartoittajan mukaan lähes oman kansansa, joka ei koskaan ollut sekoittunut naapureidensa kanssa eikä koskaan matkustanut muille alueille.[11] Niinpä Utsjoen tai Ruijan poronomadit olivat heille yhtä vieraita kuin suomalaiset uudisasukkaat. Saamen kansa ei ollut yksi kansa vaan joukko saamen kansoja.

---

[10] Oulun Wiikko-Sanomia nro 49, 6.12.1856.

[11] Wahlenberg 1804, 45–46.

Inarilaisen Samuel Aikion pihapiiri. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1914. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Saamelaisten sisäinen hierarkia

Saamelaiset muodostivat 1800-luvullakin selkeän hierarkian varallisuutensa perusteella, mutta myös elinkeinojensa osalta. Ylimmäksi saamelaisten hierarkiassa Utsjoella toiminut pastori Jacob Fellman asettaa porosaamelaiset. He olivat Fellmanin mukaan omaa luokkaansa: nomadit olivat tottuneet riippumattomaan elämään ja avariin näköaloihin sekä muutto- ja markkinamatkoillaan nähneet maailmaa. Tämän takia heissä oli Fellmanin mukaan enemmän ryhtiä ja itseriittoisuutta kuin muissa. Myös ulkoisesti Inarin saamelaiset, jotka olivat tulleet pastorin mukaan idästä ja siten olivat samaa heimoa kuin Kuolan alueen saamelaiset, poikkesivat poronomadeista. Inarilaiset olivat kookkaampia ja vähemmän tummia kuin porosaamelaiset. Fellmanin mukaan inarinsaamelaiset asuivat mielellään erillään toistaan ja olivat kotipaikkasidonnaisempia, kun taas vaeltavat poronomadit elivät kiin-

teämmissä perheyhteisöissä. Jacob Fellman näyttää lainaavan monia luonnehdintojaan suoraan Wahlenbergin raportista. Wahlenberg kertoo lisäksi, että inarilaiset osasivat puhua täysin suomea ja olivat oppineet myös jonkin verran venäjää kiertäviltä venäläisiltä kauppiailta, jotka matkallaan Pohjois-Norjaan kulkivat pitäjän kautta.[12]

M. A. Castrén puolestaan arvottaa saamelaisia toteamalla, että porosaamelaiset olivat uskonnollisissa ja moraalisissa suhteissa paljon alemmalla tasolla kuin kalastajasaamelaiset. Tätä hän selittää yhtäältä sillä, että he elivät paimentolaiselämää ja toisaalta sillä, että heidän kielellään ei ollut uskonnollisia kirjoja. Castrénin mukaan muut saamelaiset pitivät porosaamelaisia villeinä. Myös Fellman lisää, että hänen mielestään inarilaiset, vaikka olivat muita saamelaisia köyhempiä, olivat kaikista saamelaisista itsetietoisimpia ja siveellisimpiä, rajaseudulla elävät utsjokelaiset puolestaan vähiten siveellisiä. Utsjokelaiset tosin yrittivät parhaansa mukaan, mutta heidän virrenveisuunsa oli pastorin mielestä ”mitä huonoin”: heidän äänensä muistutti virran pyörteissä taistelevan ihmisen hätähuutoa.

Toisaalta utsjokelaiset eli jokivarsien saamelaiset pitivät itseään järvialueen inarilaisia parempina. Nämä eivät kuitenkaan tähän tyytyneet, vaan tunsivat ylemmyyttä puolestaan alkeellisimmissa oloissa eläviä kolttia kohtaan. Kolttien sisäisessä hierarkiassa puolestaan rannikon koltat pitivät itseään parempana kuin metsäläisinä pidettyjä sisämaan kolttia. Kunkin ryhmittymän sisällä oli lisäksi samantapainen varallisuuteen perustuva hierarkia kuin uudisasukkailla. Saamelaisillakin oli oma isäntäväkensä eli niin sanottu ”ylempi kerta” ja ”alempi kerta” eli palvelijat ja köyhät. Miesten puolella säätynimikkeet olivat alemmasta ylempään pororengit, isäntärengit ja poroisännät. Saamelaisten auktoriteettiuskosta kertoo se, että porosaamelaiset asettivat suomalaiset virkamiehet arvojärjestykseen siten, että arvokkain virkamiehistä oli tuomari eli esivalta, sitten tulivat piispa, maaherra ja kirkkoherra sekä lopuksi veroja kokoava kruununvouti. Sen jälkeen tuli alempi virkakunta ja vasta sitten oma heimolainen eli suurporonomistaja.[13]

---

[12] Wahlenberg 1804, 46–49; Fellman III 1906, 337; Fellman 1819 (1980), 25–26, 94.

[13] Castrén 1841–44 (1967), 86; Fellman 1819 (1980), 25–26, 94; Wahlenberg 1804, 46–47; Itkonen 1948 II (1984), 280–281.

Maantieteilijä J. E. Rosbergin mukaan nimenomaan paimentolaiseli porosaamelaiset olivat saamelaisten ylimyksiä, osittain rikkaita pohatoita. Rikkaudestaan johtuen poronomadit olivat kuitenkin pahasti niin ruotsalaisten, norjalaisten ja suomalaisten kuin myös ”omien heimolaistensa” ahdistamia paimentolaisparkoja, joiden laumoja kaikki katselivat hyvänä riistana, ja joilta kalastajasaamelaiset kerjäsivät apua aina hätätilassa. Tämän takia porosaamelaiset olivat Rosbergin mukaan arkaluontoista luonnonkansaa toisin kuin joki- ja järvisaamelaiset.[14] Inarin saamelaiset puolestaan mukautuivat elämään suhteellisen nopeasti maata viljelevien uudisasukkaiden kanssa: Inarin saamelaiset ja Ivalon suomalaiset tekivät muun muassa 1843 peuranpyynnistä sopimuksen, jossa osapuolet määrittelivät metsästyskaudet. Myös lohenpyyntioikeuksia ja laidunmaita vuokrattiin uudisasukkaille. Kalavesien ja niittyjen vuokraaminen ei sinänsä ollut uusi asia, muun muassa jo 1600-luvulla inarilaiset olivat vuokranneet omia kalajärviään Näätämön koltille. Vastaavasti on 1820-luvulta tietoja siitä, että inarilaiset niittivät heiniä lampailleen kolttien alueilta ja koltat vuokrasivat omia lohenpyyntioikeuksiaan Kuolan kauppiaille.[15] Inarilaiset eivät olleetkaan niin eristäytyneitä omiin oloihinsa kun Wahlenberg esittää.

Kaikista näistä yksittäisistä vaihto- ja kauppasuhteista paljastuu se, kuinka tietoisia inarilaiset, koltat ja porosaamelaiset olivat ”omien alueidensa” eli kyläyhteisöjensä rajoista. Wahlenberg toteaa, että lappalaiset tietävät aika hyvin, mikä järvi kuului inarilaisille kalastajille ja mitkä sen sijaan venäläisille (koltille). He tiesivät myös, kuinka monta mailia kunkin järven ympärillä olevista maista kuului heille ja vastaavasti venäläisille. Wahlenberg arvelee, että syy näin tarkalle tiedolle perustui ”jus primi occupantis” -periaatteeseen, ensiksi alueen vallannut sai pitää sen. Inarilaiset pystyttivät kotansa toiminta-alueelle ja näin heidän omistuksensa merkkejä näkyi järvien rannoilla. Omistusoikeuden vahvisti ja riitaisuuksia sääteli kotakäräjät.[16] Lapinkylien ja nautinta-alueiden rajat saattoivat hieman vaihdellakin. 1800-luvun alkuun tultaessa lapinkylien rajoissa alkoi ilmetä selviä murtumia, kuten Enontekiön

---

[14] Rosberg 1911, 173.
[15] Itkonen 1948 II (1984), 206, 259; Tanner 1929, 128.
[16] Wahlenberg 1804, 30–31, alaviite 2.

kirkkoherra Erik Grape kertomuksessaan todistaa: alueen saamelaiset olivat itse alkaneet ylittää kyläkuntansa rajoja, kuten aiemmin Enontekiön elämää koskevassa luvussa on todettu. Vuoden 1747 määräys lapinkylien korvaamisesta kirkkopitäjillä alkoi näkyä vähin erin myös käytännössä. Niin kuin useimmiten uusien määräysten tullessa voimaan, uudelleen muovailtavat rajalinjat aiheuttivat paikallisessa väestössä epäluuloa ja eripuraa.

Myös Inarin ja Utsjoen saamelaisten kesken oli naapuripuraa nautinta-alueista. Heidän elinkeinonsa erilaisuus näkyy hyvin näissä kiistelyissä. Elokuussa 1863 inarilaiset kokoontuivat pitäjänkokoukseen pohtimaan sitä, mitä tuli tehdä Utsjoen pitäjän porolappalaisten kanssa, jotka edellisenä talvena olivat porotokkineen asettuneet liian lähelle taloja. Porot olivat turmelleet inarilaisten heinäsuovia ja ennen muuta ”pilanneet” jäkälämaita ja siten aiheuttaneet paljon vahinkoa seurakunnan asukkaille. Heinämaa- ja pororiidat eivät siis aina olleet ns. etninen eli suomalaisten ja saamelaisten välinen riidan aihe, vaan myös saamelaisten keskinäisen eripuran syy. Ratkaistakseen ongelman Inarin pitäjäkokous päätti yksimieleisesti, ettei kukaan Utsjoen ”porolappalaisista vastedes 80 markan uhkasakolla saisi rakentaa porokyläänsä kokonaista peninkulmaa likemmäs Inarin kappelin taloja, eikä kahta neljännestä likempää yhteistä postitietä, jonka varrella se reisaavain poroille tarpeellinen porolaiduin, myöskin isompain porolaumain läheisyydestä tulee pilatuksi ja vuosi vuodelta vähenee, eikä myöskään etelä puolella Waiskojokea, jonka kautta taas peuroja paikkakunnasta pelotetaan.”[17]

Porosaamelaisten muutolla oli merkitystä inarilaisten elinkeinonharjoitukseen. Niinpä seurakunnan jäsenille helmikuun 1865 pitäjänkokouksessa kerrottiin pitäjään muuttavan porolappalaisia. Muuttolupaa hakeneet olivat Nils Länsman, Johan Högman ja Jon Paut joukkoineen ja väkineen. Kuten muissakin pitäjissä, täysin varattomia kunnan vastuulle ei haluttu. Tulijat eivät kuitenkaan olleet ihan tyhjätaskuja: Nilsillä oli noin 100 poroa, Johanilla 50 ja Jonilla 100. Seurakunta suostui muuttoon. Seurakunnalla ei myöskään ollut mitään sitä vastaan, että Enontekiöltä muutti Inariin sisarukset, renki Samuel

[17] Inarin pitäjänkokouksen pöytäkirja 9.8.1863. Mf. KA.

Paadarjärven Junnas Inarissa. Kuvaaja Erkki Mikkola 1920-luvulla.
Kuva: Museovirasto.

Angeli ja piika Brita Angeli.[18] Ei ollut odotettavissa, että pitäjäläiset joutuisivat heidät elättämään.

Pitäjänkokouksissa tällaisia kannanottoja käsiteltiin kuitenkin vähän. Vuosina 1852–70, jolloin voisi ajatella olleen uusista rajankäynneistä johtuneita riitoja ja muuttoja, käsiteltiin pitäjänkokouksissa pääosin köyhäinhoidon järjestämistä ja köyhien sijoittelua, teiden korjaamista, postinkuljetusta ja kyyditysvelvollisuuksia eli suoranaisiin rahallisiin menoihin liittyviä yhteisiä asioita. Myöskään Inarin käräjäpöytäkirjat 1850-luvulta eivät kerro juurikaan riitaisuuksista uudisasukastulokkaiden ja paikallisten kalastajasaamelaisten välillä.[19] Tilanne oli

[18] Inarin pitäjänkokouksen pöytäkirjat 26.2.1865 ja 25.11.1860. Mf. KA; Utsjoki. Veronkantoluettelot 1861. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA.

[19] Inarin pitäjänkokousten pöytäkirjat 1852–70. Mf. KA; Inarin käräjien pöytäkirjat 1852–59. Lapin tuomiokunnan arkisto. KA; Inarin käräjäpöytäkir-

tässä suhteessa samantapainen kuin Enontekiöllä uudisasukkaiden ja poronomadien kesken: ryhmät eivät kohdanneet arkisten toimien merkeissä siinä määrin, että kiistoja olisi pitänyt viedä käräjille.

Väestön sulautuminen kiihtyy

Samoin kuin Enontekiöllä, myös Inarissa pitäjän väestön etninen koostumus muuttui dramaattisesti autonomian aikana: vielä Ruotsin vallan aikana pitäjä oli lähes kokonaan saamelainen, 1800-luvulla se suomalaistui nopeasti. Tämä näkyi niin väestörakenteessa, kulttuurissa kuin elinkeinoissakin. Edellä kuvattu Åbo Tidningarissa ollut luonnehdinta inarilaisista ”inarilaisina” on osa tätä prosessia. Tuttua sanontaa mukaillen voisi sanoa 1800-luvun puolenvälin inarilaisten pohtineen, että saamelaisia emme enää ole, suomalaisiksi emme ole vielä tulleet, olkaamme siis inarilaisia.

Sodankylästä pohjoiseen sijaitsevassa Inarin pitäjässä oli 1805 asukkaita 411, vuoteen 1865 tultaessa asukasmäärä kasvoi 772 henkilöön eli väkimäärä lähes kaksinkertaistui. Vielä 1810 pitäjän asukkaista 94 % oli saamelaisia, 1860 heidän osuutensa oli laskenut 71 %:iin. Vuonna 1920 suomalaisten osuus ylitti saamelaisten osuuden Inarissa.

Inarin uudisasuttaminen alkoi eteläisempään Lappiin verrattuna myöhään. Se keskittyi 1800-luvun jälkipuoliskolle. Ensimmäiset uudisasukkaat tulivat tosin Inariinkin jo 1756, mutta sitten olikin pitkään hiljaista. Kuten muuallakin, uudisasutus asettui vesien äärelle. Suosituimpia alueita olivat Kaamasjoen ja Ivalojoen rannat, joissa sijaitsivat Kyrön ja Muddusjärven kylät. Etenkin Kyrön kylä kasvoi nopeasti ja siitä tuli suomalaisasutuksen keskus Inarissa. Uudisasukkaat ja saamelaiset asuivat siis eri puolilla pitäjää. Vuonna 1805 uudistaloja oli Kyrön kylässä kolme ja Muddusjärvellä yksi. Vuoden 1810 maakirjaan on merkitty 50 inarilaista, jotka asuivat neljässä kylässä. Paatsjoella verotettavia oli 14, Ivalojoella ja Paadarissa kummassakin kymmenen ja

---

joissa on aivan ällistyttävän paljon juopumus- ja viinan salakuljetusrikkomuksia. Enontekiöltä nämä puuttuivat lähes täysin. Syynä voi olla Inarin viranomaisten tiukempi kontrolli, mutta ennen muuta lestadiolaisen liikkeen vahva asema Enontekiöllä.

Taulukko 15: Saamelaisten lukumäärä ja osuus väestöstä Inarissa 1810–1900[20]

Vuosi	Lkm	%	Vuosi	Lkm	%
1810	409	94.2	1860	499	71.1
1820	404		1870	504	
1830	446		1880	535	
1840	471		1890	653	
1850	458	71.8	1900	799	57.2

Lähde: Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, taulukko XV, 408–409; Tarja Nahkiaisojan laskelmat poikkeavat hieman edellä esitetyistä, mutta kokonaisuuden kannalta eivät merkittävästi. Ks. Nahkiaisoja 2003, 173.

Muddusjärvellä 16. Mielenkiintoista on, että tässä vaiheessa uudisasukkaita oli niin vähän, että kaikki on merkitty epätäsmällisesti ”tunturi- ja muuttolappalaisten” (Fjäll och Flytt Lappar) sarakkeeseen. Huomautettakoon, että Utsjoen osalta sen sijaan on eroteltu 12 Tenonkylän asukasta19 tunturilappalaisesta (Fjäll Lappar). Vuonna 1865 Inarin tilanne oli jo toinen: uudistiloja oli jo 51, joista Ivalossa oli neljä, Kyrössä 24, Muddusjärvellä 15 ja Paadarissa kahdeksan.[21]

Uudisasukkaat olivat sekä saamelaisia että suomalaisia. Siirtymällä uudisasukkaiksi saamelaiset takasivat itselleen samat oikeudet maahan ja vesialueisiin sekä vapautuivat määräajaksi veronmaksusta. Houkutus elinkeinon vaihtoon oli siis suuri. Saamelaiset, jotka asuivat Kyrössä, omaksuivat suomalaisen elämäntavan ja ottivat suomalaisia nimiä. Moni saamelainen avioitui suomalaisen kanssa ja sulautui siten suoma-

[20] Lukuja lähdekriittisesti vertailtaessa Kemin rovastikunnan väkilukutauluissa oleviin määriin huomataan, että rovastikunnan väkilukutauluissa summat ovat jonkin verran pienempiä; Todennäköisesti Inarissa tapahtui sama ilmiö kuin Enontekiöllä (ks. luku 4): uudisasutukseen siirtymisen, seka-avioliittojen ja kirkonkirjojen merkitsemistavan vuoksi suomalaistuminen näyttää nopeammalta kuin se todellisuudessa oli.

[21] Tornion ja Kemin Lapinmaiden maakirja 1810. Venäjälle jääneet alueet. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Nahkiaisoja 1995, 160–161, 163; Rosberg 1911, 183.

laisiin.[22] Viranomaisten papereissa saamelaisten nimet alkoivat vaihtua suomalaisiksi. Kehitys oli sama kuin Pohjois-Ruotsin ja Ruijan suomalaisvähemmistöjen sekä enontekiöläisten keskuudessa. Täälläkin vähemmistökulttuuri säilyi paremmin alueilla, missä saamelaisasutus oli tiheämpää.

1800-luvun alussa inarilaisten avioliitot solmittiin pääsääntöisesti etnisten ryhmien sisäisesti. Näin siitä yksinkertaisesta syystä, että tulokkaita oli vielä vähän. Pitäjässä solmittiin vuosina 1809–65 yhteensä 13 seka-avioliittoa. Liitoissa yhdeksässä tapauksessa oli aviomies saamelainen ja viidessä tapauksessa suomalainen. 1800-luvun lopulla tilanne muuttui kruununtorppien perustamisen myötä: yhtäältä seka-avioliitot lisääntyivät ja suomalaisten aviomiesten osuus kasvoi.[23] Viranomaiset arvioivat 1800–1900-luvun vaihteessa, ettei suomalainen nainen lähde saamelaiselle miehelle ellei tämä ollut asunut jo pidemmän aikaa suomalaisten parissa ja tottunut näin suomalaisten tapoihin. Näin siksi, ettei suomalainen nainen kyennyt eikä halunnut sopeutua saamelaiseen elämäntapaan, missä naisten tehtävät olivat paljon vaikeammat ja monipuolisemmat kuin suomalaisessa perheessä.[24]

Saamelaisnaisten elämänkaari oli yhtä työteliäs kuin uudisasukastalojen emäntien. Tytöt joutuivat poikien tapaan noin kymmenen ikäisenä mukaan poropaimeneen. Parin vuoden päästä heidän oli kyettävä jo vartioimaan kantavana olevia vaatimia ja pian heidän oli toimittava jo ”täytenä raitiona”: ”Suopunki hartioille vyyhytettynä, oma koira kintereillä, tyttö seuraa porotokkaa erämaissa, käskien ja kieltäen koiraansa, ja taas joikaillen pelottaakseen tuntureissa ulvovia susia.” Ilmasuunnat he oppivat jo pienenä lukemalla luonnon merkkejä; puiden paksuimmat oksat ja muurahaiskeon kaltevuus johtivat etelään, kivien runsas jäkälä, ja koivuntuohien käppyryys pohjoiseen. Paimentyönsä välillä tytöt kuljettivat kotiin jäkälää ja heinää mutta saattoivat olla mukana myös kalastusmatkoilla Ruijan rannoilla. He vetivät myös kotijärvillään nuottaa, olivat soutajana sekä lähiniityillä heinänteossa ja kenkäheinän korjuussa. Iltaisin heidän töihinsä kuuluivat vielä vaatteiden neulomi-

---

[22] Nahkiaisoja 1995, 160–161, 163; Rosberg 1911, 183.
[23] Aikio 1998, 56.
[24] Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 14; Rosberg 1911, 183.

set, köydenteot, vaatehuolto ja lastenhoito. Ei ihme, että moni vanha Lapin vaimo oli vähän ikäännyttyään jo monen kolotuksen kourissa, kuten Samuli Paulaharju asian ilmaisee.[25]

Kaiken kaikkiaan aviopuolisot otettiin 1800-luvun alkupuoliskolla pääosin oman kylän ja pitäjän alueelta. Muun muassa Muonionjokivarren ”Juhonkylässä” vuosina 1799–1860 puoliso oli 79 prosentissa tapauksista samasta pitäjästä. Tilanne muuttui vuosisadan jälkipuoliskolla liikkuvuuden lisääntyessä ja puoliso haettiin jo vähän etäämpää. Kuten luvussa neljä on esitetty, Enontekiöllä leimaa-antavia olivat valtakunnanrajan ylittävät avioliitot.[26]

Kaavio 6: Inarin ja Utsjoen väkiluvun kehitys 1805–90

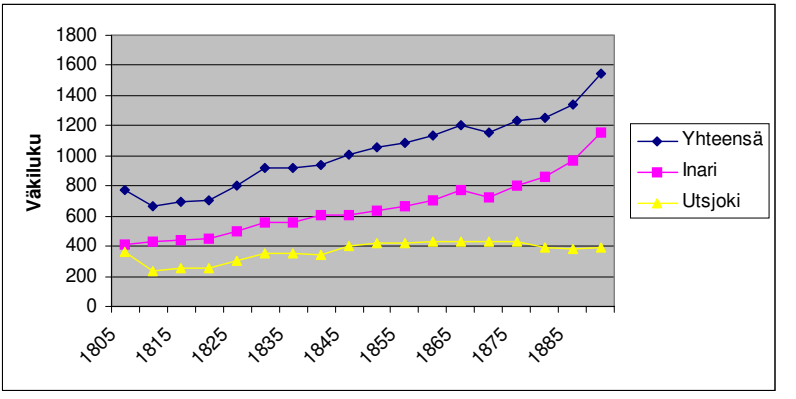

Lähde: Väkilukutaulut 1805–1865. Kemin Rovastikunnan arkisto. OMA: Väkilukutaulut 1860–65. Tilastokeskuksen kirjasto: SVT, Väestötilasto 1870–90.

Inarin kalastajasaamelaisen muuttuminen mökkiläiseksi tai tilalliseksi kävi viranomaisten mukaan useimmiten niin, että aikanaan kotansa jonkin järven rannalle pystyttänyt kalastajaperhe rakensi perheen kasvaessa ja asumisen vakiintuessa kotansa sijaan pienen tuvan. Sitten per-

[25] Paulaharju 1927, 205–216.

[26] Suolinna, Sinikara 1986, 53–55; Juhonkylää ei löydy kartalta, sillä tutkijat antoivat kohteelleen peitenimen. Kylä sijaitsee Muoniossa.

he hankki muutaman lehmän ja lampaita. Niiden laitumena oli tuvan pihapiiri. Kohta kynnettiin jo perunapeltokin tuvan nurkalle. Joissakin tapauksissa lähiniityt muuttuivat pelloiksi. Siinä vaiheessa viranomaiset puuttuivat asiaan ja vaativat asukasta rekisteröimään tilansa. Näin tapahtuikin, ja kalastajasaamelaisesta tuli pitäjän vakinainen asukas ja talon ja palstan omistaja.[27]

Inarin uudisasuttamisen käynnistyminen vuosisadan puolivälissä näkyy hyvin maakirjoihin merkittyjen verotettavien tilojen kasvuna:

Taulukko 16: Verotilojen määrä Inarissa 1830, 1845 ja 1875

Manttaalia	1/2	1/4	1/6	1/8	1/12	1/16	1/18	1/24	Yhteensä
1830	-	-	-	2	-	2	-	-	4
1845	-	-	-	3	3	2	-	-	8
1875	-	1	3	18	13	23	-	1	60
Yhteensä	.	1	3	23	16	27	-	1	72

Lähde: Inarin maakirjat 1830, 1845 ja 1875. Mf. KA.

Pääosin Inarin väestönkasvu perustui pääosin syntyvyyden kasvuun, ei muuttoliikkeeseen. Vuodesta 1847 lähtien Inarista muutti Kuolan niemimaalle 11 tunturisaamelaisperhettä eli 65 henkilöä. He tosin pysyivät kirkonkirjoissa Suomessa, koska he edelleen käyttivät alueen papin palveluksia. Seurakunnan kirkonkirjojen mukaan Inarista muuttaneita oli vuosina 1806–65 yhteensä 116 ihmistä kun sisään muuttaneita oli 109. Yksittäisinä vuosina eniten väkeä lähti vuosina 1808, 1809 ja 1864 eli sodan ja kadon vuosina. Myös rajasulun vuonna 1852 lähtijöitä oli hieman normaalivuosia enemmän eli seitsemän. Näissä luvuissa on mukana virallisesti pitäjästä muuttaneet. Kalastajien kausikulkemista Jäämerelle ei kirkonkirjoihin merkitty.[28]

Vuosi 1852 oli käännevuosi inarilaisten historiassa Norjan ja Venäjän rajasulun takia (palaamme rajasulkuun tarkemmin luvussa 7).

[27] Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 34.
[28] Nahkiaisoja 1995, 157, 159.

Inarilaisten poronhoitomahdollisuudet paranivat huomattavasti, kun norjalaisilta poromiehiltä estettiin tulo Inarin alueen laidunmaille. Nyt etenkin Enontekiön porosaamelaissukuja alkoi muuttaa Inariin porolaitumien perässä: Jomppaset, Kitit, Aikiot ja Länsmannit. 1900-luvun alussa arvioitiin, että Ruotsista ja Norjasta tuli Suomen puolelle kaikkiaan 67 saamelaista. Monet heistä asettuivat asumaan Inarin lounaisosiin. Rajasulun kielteinen puoli oli, että kalastus Jäämerellä periaatteessa (ei kuitenkaan aina käytännössä) estyi. Joitakin inarilaisia muuttikin sulun takia Jäämeren rannalle ja haki Norjan kansalaisuutta. Käytännössä kalastusmatkat Jäämerelle jatkuivat sulusta ja Norjan viranomaisten toimista huolimatta.[29]

Porojen määrä kasvoi rajasulun jälkeen Inarissa huomattavasti. Siitä, miten paljon poroja oli, on esitetty hieman toisistaan poikkeavia määriä, mutta kasvusuunta on selkeä. Lapinmaan komitean laskelmien mukaan poroja oli pitäjässä seuraavasti:

Taulukko 17: Inarin poromäärät ja omistajat etnisen ryhmän mukaan 1750–1900

	Suomalaiset	Saamelaiset	Yhteensä
1750	–	1000	1000
1800	400	3600	4000
1850	800	6200	7000
1900	2600	32000	34600

Lähde: Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 408.

Kun verrataan Inarin tilannetta rajankäynneissä sirpaloituneen Enontekiön pitäjään, havaitaan, että siellä porojen määrä oli varsin alhainen: Enontekiöllä on arveltu olleen poroja vuonna 1900 noin 8 300 ja Utsjoella 5 400 eli Inarista oli 1800–1900-luvun vaihteeseen tultaessa tullut Lapin runsasporoisin pitäjä. Inarissa oli asukasmäärään suhteutettuna eniten poroja: 25 poroa asukasta kohden, Utsjoella oli keskimäärin 11 poroa/asukas ja Enontekiöllä yhdeksän poroa/ asukas. Suoma-

[29] Nahkiaisoja 1995, 157; Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 23.

Ruotsalainen Göran Wahlenberg kiersi Lappia 1800-luvun alussa. Kuvassa hänen laatimansa kartta Kemin Lapista vuodelta 1802. Kartta on julkaistu Wahlenbergin matkakirjassa Geografisk och ekonomisk beskrifning om Kemi Lappmark vuodelta 1804.

laisissa pitäjissä, Sodankylässä ja Kittilässä, porojen määrä asukaslukuun suhteutettuna oli vuonna 1900 edellisessä pitäjässä viisi poroa asukasta kohden ja jälkimmäisessä kolme/asukas.[30] Porokarja ei jakaantunut asukkaiden kesken tasaisesti, vaan poronomistus keskittyi myös täällä, niin kuin Ruotsin Lapissakin yhä harvemmille. On esitetty, että Suomen poronhoitoalueelle olisi alkanut syntyä ns. porokapitalismia 1800-luvun lopussa.[31] Tosiasiallisesti pääoman kertyminen alkoi jo aiemmin. Näin etenkin Utsjoella: vuonna 1861 Utsjoen porokarjasta omisti yli puolet kaksi poroisäntää, Hans Kitti 33 % ja Ivar Pieski 22 %.[32]

Porojen omistus keskittyi 1800-luvun puoliväliin tultaessa yhä enemmän nimenomaan Lapin kihlakuntaan. Kaikkiaan 1864 tehdyn laskelman mukaan poronomistajia oli 49 % Lapin kihlakunnassa, 28 % Kemin kihlakunnassa, 23 % Oulun kihlakunnassa ja 0,5 % Kajaanin kihlakunnassa.[33]

Erittäin tärkeä käännekohta Suomen Lapin poronhoidossa ja kruunun harjoittamassa pohjoisten alueiden haltuunotossa ajoittuu vuoteen 1898, jolloin senaatti määräsi perustettavaksi paliskunta- eli poronhoitoalueet. Jokaisen poronhoitoa harjoittavan oli pakko kuulua alueensa paliskuntaan, muutoin poromies ei saanut nauttia syöttö- ja hakkuuoikeutta ”valtion mailla”. Yhdessä kunnassa paliskuntia saatettiin muodostaa useita: Inarissa paliskuntia oli vuosisadan lopussa viisi, Enonte-

---

30 Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 408.

31 Kortesalmi 2003, 577.

32 Jemnkningslängd öfver lappskatten och extra medlen uti Utsjoki Lappmark för år 1861. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. Veronkantoluettelot 1861. OMA.

33 Rein 1867, 216.

NORD HAVET
KARTA
KEMI LAPPMARK

kiöllä neljä, Utsjoella kaksi, Sodankylässä seitsemän ja Kittilässä neljä. Vuonna 1900 paikallisia poronhoitoalueita oli jo kaikkiaan 67.[34] Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että valtio otti poronhoidon ohjauksen käsiinsä: valtionhallinnossa esimerkiksi porojen määrät tunnettiin aikaisempaa paremmin.

Kemin Lapin kadonnut kansa

Tässä yhteydessä on syytä ottaa lyhyesti esiin historiallinen ilmiö, joka liittyy nimenomaan Keski-Lapin väestöhistoriaan eli Kemin Lapin vanhan saamelaisväestön sulautumiseen suomalaisväestöön. Kemin Lapin häviäminen kartoilta tapahtui 1800-luvulla, mutta itse ns. metsälappalaisten kulttuurin häviäminen oli pitkä, noin parisataa vuotta kestänyt sulautumisprosessi. Metsälappalainen -nimitys tulee alueen luonnosta: Keski-Lapissa kasvoi toisin kuin pohjoisemmassa tunturi-Lapissa paikoin vankkaakin sekametsää. Alueen pitäjien nimistä jätetään ”lapinmaa” tai ”lappi” pois viimeistään 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla. Niinpä muun muassa Inarin lapinmaasta tuli Inarin pitäjä.

Kemin Lappi tunnetaan historiallisissa lähteissä hyvin jo 1500-luvulla. Siihen kuului yhdeksän lapinkylää eli siidaa. Kemin Lapin asukkaat olivat ns. metsälappalaisia, jotka oleskelivat suhteellisen pysyvästi alueillaan. He saivat elantonsa villipeuran ja majavan pyynnistä sekä kalastuksesta. Poroja Kemin Lapin saamelaisilla oli vain veto- ja kulkuporoina sekä houkutusporoina peuran pyynnissä. Laajan Kemin Lapin poromäärän arvioidaan 1750 olleen noin 3 600. Eniten niitä oli nykyisen Kuusamon alueella. Samaan aikaan Kemin Lapissa oli 295 taloutta. Veroa maksavia saamelaisia oli alueella noin pari sataa. Arviot väestön kokonaismäärästä ovat vaihdelleet 600–1 300 välillä. Suurin lapinkylä Kemin Lapissa oli Inari, jossa oli 50–60 verotettavaa savua 1700-luvun puolivälissä.[35]

---

[34] Senaatin kirje 22.3.1898. KA; Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 85–87 ja kartta ”porojen levenemisestä ja porolaitumista Oulun läänissä v. 1900”.

[35] Pohjoisesta lukien lapinkylät olivat Inari, Peltojärvi (vuoteen 1642), Kittilä, Sodankylä, Sompio, Keminkylä, Kuolajärvi, Kitka ja Maanselkä. Utsjoki ja Enontekiö kuuluivat Tornion Lappiin, samoin kuin Tornion-Muonionjokilaakson pitäjät. Mm. Näkkäläjärvi 2000, 138–147; Onnela 1995, 83–85, 105–128.

Kaiken kaikkiaan Kemin Lappi oli hyvin harvaan asuttu. Ei siis ihme, että Ruotsin kruunu piti Kemin Lappia lähes ”käyttämättömänä” erämaana ja ryhtyi uudisasuttamaan sitä aktiivisesti ns. Lapin plakaattien ohjastamana.[36] 1600-luvun uudisasutuksen myötä suomalaistuivat ensimmäisenä eteläisimmät Maanselän ja Kitkan siidat eli nykyinen Kuusamon seutu. Sodankylän korkeudella väestö suomalaistui viimeistään 1800-luvun alkupuoliskolla ja Inarissa vuosisadan loppupuolella.

Vallitseva tulkinta Kemin Lapin metsälappalaisten häviämisestä lähtee kolonialismi-tulkinnasta. Pastori ja kansatieteen harrastaja Antero Varelius kirjoittaa 1847 tekemässään selvityksessä, että lappalaiset olivat muinaisina aikoina levittäytyneet useimpiin Suomen maakuntiin, mahdollisesti koko maahan. Jälkiä heistä oli kaikkialla. Karjalassa asuvat saamelaiset erotti Vareliuksen mukaan siitä, että he olivat epätavallisen pieniä, kalpean keltaisia ja lähes nälkiintyneen näköistä väkeä. Vareliuksen tulkinta saamelaisen väestön häviämisestä eteläisemmiltä seuduilta ja vaellus pohjoiseen on luettavissa valtaosasta 1800- ja 1900-luvuilla julkaistuista saamelaisuutta käsittelevistä teoksista: Lapin kansa työnnettiin väkisin Pohjan perille ja valtakulttuuri raivasi sen alleen: ”Näyttää siltä, että tämän kansan olisi määrä pian kadota koko maailmasta.”[37] Yli sata vuotta myöhemmin, 1980-luvulla ilmestyneessä väitöskirjassa tulkinta on sama: ”Lapinmaahan muuttaneet uudisasukkaat olivat usein – ja valitettavasti – sangen omapäistä ja samalla omavaltaista väkeä, jotka pyrkivät tuon tuostakin laajentamaan valtapiiriään ja elinkeinoaan vastoin saatuja uudisasukaslupia lappalaisten tiluksille”.[38] 1990-luvun militantissa saamelaistutkimuksessa tulkinta on näin jyrkkä: ”Ulkopuolisten sekaantuminen saamelaisten elämään on luonut puitteet henkilökohtaiselle ja rakenteelliselle rasismille, etnosentrismille ja ennakkoluuloille”.[39]

M. A. Castrénin mukaan kaikki Suomen saamelaiset olivat 1830-luvulle tultaessa sivuuttaneet jo suurimmaksi osaksi luonnonkansa-asteen kaksi ensimmäistä porrasta. Saamelaiset olivat luopuneet tuntureista ja

---

[36] Tegengren 1952, passim.; Näkkäläjärvi 2000, 140–143.
[37] Varelius 1847 (1985), 13, 27.
[38] Korpijaakko 1989, 348.
[39] Helander, Kailo 1999, 17.

metsistä eli lakanneet olemasta porolappalaisia. ”Tätä nykyä ei koko Inarin Lapissa ole ainoatakaan oikeata tunturilappalaista, siis pelkästään poronhoitoa harjoittavaa paimentolaista, vaan he ovat joko kalastajia tai niin sanottuja metsälappalaisia”.[40] Castrénin lausunto antaa hyvän kuvan siitä, minkälaisen ajatusvirheen eteläorientoituneet romantiikan ajan tutkimusmatkailijat (ja myös muun muassa Enontekiön papit) tekivät: heidän käsityksensä mukaan ”oikea” tai aito saamelainen oli poronomadi ja niinpä inarilaiset kalastajasaamelaiset tai metsälappalaiset olivat ikään kuin jo tässä vaiheessa menettäneet aitoutensa luopumalla paimentolaisuudesta.[41] Tosiasiallisesti inarilaiset eivät harjoittaneet suurporonhoitoa ennen 1800-luvun loppua.

Castrén jatkaa ajatuskuviotaan toteamalla, ettei veisi aikaakaan, kun saamelaiset luopuvat kokonaan ”luonnonelämästä” ja ryhtyvät uudisasukkaiksi.[42] Tässä näkemyksessään Castrén ei ollut yksin. Samaa vähemmistökulttuurin nopeaa loppua ennustettiin myös muun muassa romaneille ja inuiiteille. Muun muassa tunnettu norjalainen naparetkeilijä Fridtjof Nansen toteaa inuiiteista 1893 ilmestyneessä kirjassaan ”Eskimo Life”, että grönlantilaiset olivat häviävä rotu länsimaisessa sivilisaatiossa.[43]

Saamelaisten alistajiksi on nimetty Ruotsin ja Venäjän/Novgorodin hallitsijat sekä muun muassa muinaiset karjalaiset ja hämäläiset, joiden erä-, kauppa- ja verotusretket alkoivat ulottua jo tuhatluvulla pohjoiseen. Kolonialismi-tulkinta on ollut niin hallitseva, ettei kiihkotonta perustutkimusta saamelaisten sisäisistä verkostoista, keskinäisistä ristiriidoista tai heitä itseään hyödyntävästä yhteistyöstä kulkijoiden ja muuttajien kanssa ole vielä juurikaan tehty. Pääsääntöisesti kanssakäyminen saamelaisten ja tulijoiden/uudisasukkaiden välillä on nähty valloittaja/alistuja -luupista käsin ja lähteistä on etsitty todisteita etnisestä sorrosta. Vielä uusimmissakin tutkimuksissa uudisasukkaat on syyllistetty ja leimattu saamelaiskulttuurin katoamisesta: lauseisiin, kuten ”tuhoisimpia

---

40 Castrén 1838 (1967), 37–38.

41 Samaan elinkeinon/elämäntavan eikä etnisen ryhmän mukaan määrittynyttä lappalais-merkintää käyttivät myös Enontekiön papit, ks. luku 4.

42 Castrén 1838 (1967), 37–38.

43 Vaughan 1994, 263.

saamelaiskulttuurin kannalta olivat uudisasutuksen vaikutukset”[44] tiivistyy vahva kaksinapainen ajatusmalli, joka tutkimuksen näkökulmasta ei ole kovinkaan hedelmällinen. Joskin saamelaisten kulttuurista ja etnistä erikoislaatuisuutta korostavan ”näkyväksi tekemisen” politiikan näkökulmasta vastakkainasettelu onkin ymmärrettävää. Kuten aiemmista luvuissa on esitetty, uudisasukkaat vs. saamelaiset on kestämätön ja tulkintoja vääristävä vertailupari viimeistään 1800-luvun historiasta puhuttaessa. ”Uudisasukkaat” viittaa elinkeinon harjoitukseen, ”saamelaiset” etniseen ryhmään.

Valtakulttuurin valtaa ja valtion harjoittamaa aggressiivista yhtenäistämispolitiikkaa ei kukaan tutkija voi kiistää. Pierre Bourdieun mukaan moraalinen närkästys on kuitenkin jalostettava ja muutettava pamflettitasolta tieteelliseksi tutkimukseksi. Valtakulttuurin vallankäyttöä analysoinut Bourdieu on todennut, että oman kulttuurinsa kieltämiseen sortuvat kaikki alistetut. Sitä tapahtuu siirtomaissa, naisten keskuudessa ja tavallisen kansan parissa. Juuri tähän kieltämiseen perustuu symbolinen väkivalta. Alistetut sisäistävät vallanpitäjien mielipiteet ja tarkkailevat itseään vallanpitäjien silmin. He kokevat itsensä huonommiksi, mitättömiksi, kömpelöiksi, surkeiksi ja moukkamaisiksi. He häpeävät itseään, heitä ujostuttaa, he punastuvat valtakulttuurin edustajien katseen alla.[45]

Toisaalta jos ollaan kiinnostuneita Lapin asukkaiden arkipäivän historiasta ja vuorovaikutuksesta kurjuus- ja alistustulkinta on tullut vanhahtavaksi ja liian mustavalkoiseksi. Kemin Lapin metsälappalaisten ja suomalaisten (eli pääsääntöisesti pohjalaisten, karjalaisten, savolaisten) kohtaaminen saattaa näyttäytyä yksittäisissä tapaustutkimuksissa myös toisenlaiselta, monimuotoisemmalta. Kanadalaisessa tutkimuksessa on viime vuosina nostettu esiin näkemys, että alkuperäiskansat ovat toimineet hyvin rationaalisesti ja omaa etuaan ajatellen kohdattuaan siirtolaisväkeä. Aikaisempi kurjuustulkinta, että he olivat täysin avuttomia ja huijattavissa, on asetettu kyseenalaiseksi.[46] Oman aineistoni perusteella voin yhtyä tähän näkemykseen.

---

[44] Ks. Lehtola 1997, 31; Helander, Kailo 1999, passim.
[45] Pierre Bourdieun haastattelu. Tv-1 dokumentti 22.12.1996.
[46] Ks. Coates, Powell 1989, 1–3.

Esimerkkini koskee Kemin Lapin Sodankylän siidaa, joka suomalaistui pääosin 1700-luvulla. Jo ennen suomalaisten tuloa Sodankylän siidan väkiluku nousi. Yleensähän Kemin Lapin siidojen väkiluku pysyi suhteellisen vakaana 1500–1600-luvulla. Väkimäärän kasvu kertoo suhteellisen hyvästä toimeentulosta (peurakannan ja majavien runsaudesta ja hyvistä kalansaaliista), kuolleisuuden laskusta ja mahdollisesti myös muuttoliikkeestä. Sodankylän lapinkylässä on kruunun verotietojen mukaan arvioitu asuneen vuonna 1563 kaikkiaan 44 saamelaista ja 1619 yhteensä 99. Vuonna 1701 Sodankylän savuluku oli 32 eli asukkaita voi arvella olleen 176. Asukasluvun lasku perustuu siihen olettamukseen, että kussakin savussa eli kotataloudessa olisi ollut keskimäärin 5,5 asukasta.[47] Jälkimmäisessä luvussa näkyy jo Sodankylän uudisasutuksen kasvu 1680-luvulta lähtien. Vuonna 1738 Sodankylän lapinkylässä arvellaan olleen kuusi suomalaista uudisasukasta ja 33 veroa maksavaa saamelaista.[48] Kaiken kaikkiaan voidaan kuitenkin todeta, että väkimäärä siidassa oli käytettävissä olevaan maapinta-alaan suhteutettuna hyvin vähäinen.

Eräs esimerkki siidan harvoista asukkaista oli Vaiskojärven alueella (nykyisessä Askan kylässä) Kitisen varrella noin 1660 syntynyt metsälappalainen Antti Hannunpoika. Antin vaimosta ei ole jäänyt tietoa asiakirjoihin, mutta pariskunnalla oli ainakin kolme poikaa. Vuonna 1680 Antti oli Sodankylän siidan kylännimismies (kylänvanhin). Perheen sulautuminen suomalaisiin alkoi seuraavassa polvessa, kun Antin poika Hannu Antinpoika Aska avioitui uudisasukkaan tyttären Juliana Värriön kanssa. Julianan kanssa Hannu teki yhdeksän lasta. Hän otti 48-vuotiaana kuolleen Julianan jälkeen uuden vaimon, Anna Mustan, mutta lapsia perheeseen ei enää syntynyt. Koska Hannun vanhin veli jäi asumaan kotitilalle, Hannu teki oman talon naapuriin avioiduttuaan ensimmäisen kerran.

Saamelaisen Hannun ja suomalaisen Julianan lapset avioituivat aikanaan ja aloittivat uudisasukaselämän ja suvun suomalaistuminen kiihtyi. Heidän poikansa Heikki eli naimattomana ja toimi sukunsa päämiehenä ja lautamiehenä. Toinen poika Matti avioitui (nimestä päätel-

---

[47] Mm. Onnela 1992, 108, 116–117.

[48] Wahlenberg 1804, 71, alaviite 13.

len karjalaisen) uudisasukkaan tyttären Karin Ramban kanssa ja perheeseen syntyi yhdeksän lasta. Suuri lapsiluku kertoo paikoilleen asettumisesta ja suhteellisen hyvästä toimeentulosta. Lapset syntyivät 2–4 vuoden väliajoin ja ainakin kolme heistä eli aikuisiksi. Matti ja Karin elättivät pesueensa uudisasukkaina, sivuelinkeinona heillä oli metsästys ja kalastus. Perheen vanhin poika Olli toimi lautamiehenä, mutta kuoli nuorena. Seuraava poika Hannu Matinpoika Aska puolestaan oli kirkkoväärti. Hannu Matinpoika avioitui saman kylän tyttären ja sukulaisensa Maria Matintytär Askan kanssa ja ehti saada tämän kanssa neljä lasta ennen kun kuoli 40-vuotiaana.

Miehensä kuoleman jälkeen Maria avioitui suomalaisen uudisasukkaan Abram Halosen kanssa ja muutti tämän kanssa Syväjärven kylään pitäjän länsiosaan uudisasukkaiksi 1800-luvun alussa. Perheen sukunimi muuttui vaihdon myötä Aikioksi tilan mukaan.[49] Vaikka nimi oli saamelaisalkuinen, perhe eli jo täysin suomalaista uudisasukaselämää. Vaikka Askan suvun suomalaistuminen on vain yksi esimerkki, se on sillä tavalla kuvaava, että iso osa vanhoista sodankyläläissuvuista näyttää kirkonkirjojen mukaan suomalaistuneen samaan tapaan. Wahlenberg toteaa, että Sodankylän pitäjässä ei asunut 1800-luvun alussa enää saamelaisia, vaan kaikki olivat suomalaisia uudisasukkaita paria pororenkiä lukuun ottamatta. Wahlenberg toteaa, että Sodankylän asukkaat olivat ruumiinrakenteeltaan, kieleltään ja elämäntavoiltaan samanlaisia kuin suomalaiset talonpojat Pohjanmaalla. Pitäjän väkiluku oli noussut tuolloin 1 600:een.[50]

Muuttoliike hukuttaa metsälappalaiset

Näin Kemin Lapin metsälappalaisen Antti Hannunpojan muisto ja kulttuuri häipyivät historian hämäriin uuden vuosisadan myötä ja oli unohduksissa lähes pari sataa vuotta. Vasta 1990-luvulla sukututkimuksen myötä löydettiin suvun metsälappalaiset juuret. Keskeisiä Askan suvun suomalaistajia olivat elinkeinon vaihdos ja avioliitot.

---

[49] Sodankylän kirkonkirjat 1740–1800. Mf. KA; Kylä Kitisen varrella 1994, 4–12; Lähteenmäki 1999, 233–235.

[50] Wahlenberg 1804, 70–71.

Edellistä edesauttoi kruunu, jälkimmäiset olivat yksilöiden henkilökohtaisia ratkaisuja. Voisi ajatella, että nuoret naimaikäiset uudisasukkaat tai heidän lapsensa toivat tervetullutta valinnanmahdollisuutta muutoin niin vähäväkiseen Sodankylän lapinkylään. Toki rajoista ja majavapaikoista käräjöitiin tulijoiden kanssa, mutta seka-avioliitot kertovat puolestaan myönteisestä suhtautumisesta tulijoihin. Ehkä oli myös niin, että 1700-luvun alussa tulleita pidettiin ja kohdeltiin turvapaikkaa hakevina sotapakolaisina.

Pohjoismaalaisessa saamelaistutkimuksessa on jäänyt vähälle huomiolle saamelais-suomalaisen sekaväestön (mixed-race) historia. Tilanne on erikoinen, sillä koko Keski-Lappi, osa Norrbottenia ja Ruijaa olivat seka-avioliittojen kautta kulttuurisesti sekoittuneet 1800-luvun lopulle tultaessa. On vaikea arvioida, kuinka paljon oli 1600-luvulta lähtien saamelaisten ja valtaväestön välisten avioliittojen kautta syntynyttä väestöä, mutta lukumäärä liikkuu tuhansissa ellei kymmenissä tuhansissa ihmisissä. Sekaväestön laskemisen vaikeus liittyy ennen muuta kirkkoherrojen ja muiden viranomaisten käyttämiin epämääräisiin etnisyyttä koskeviin merkitsemistapoihin: kuten aikaisemmissa luvuissa on esitetty, etnisyys ei ollut viranomaisten ensisijainen merkitsemiskriteeri vaan elinkeino: kruunua kiinnosti työ ja sen tuotto sekä siitä maksettu vero. Amerikkalainen musta-valkoista sekaväestöä tutkinut Rainier Spencer on todennut, että ”race is our historical curse, our great confusion”, rotu on historiallinen kirouksemme, suuri hämmennyksemme. Spencerin mukaan ns. yhden pisaran sääntö (One-Drop Rule) pätee yhä yhdysvaltalaisessa todellisuudessa: jos suvussa on yksikin musta afrikkalainen esi-isä, tulee leimatuksi mustaksi.[51]

Samaa ei voi sanoa puhuttaessa 2000-luvun alun Pohjoiskalotilla vallitsevasta asennoitumisesta saamelaisia esi-isiä omaaviin. Kysymys on pohjoisessa arka ja vahvasti politisoitunut. Vastakkainasettelu lähtee siitä, että lukuisten keskilappilaisten asukkaiden saamelaiset esi-isät ovat eläneet 300 vuotta sitten ja heidän kulttuurinsa on kadonnut/sulautunut eikä heidän jälkiään voida suomalaistuneissa suvuissa enää suoraan tunnistaa. Heitä ei ole haluttu myöskään tunnustaa saamelaisiksi, vaikka he osoittaisivat polveutuvansa alunperin alkuperäisasukkaista. Seka-

[51] Spencer 1997, 126–127.

väestö on saanut lähes aina suomalaisen leiman. Termiin liittyy lähes aina kielteinen lataus eikä siitä ehkä juuri sen takia haluta puhua: ”puhdasrotuisuus” – oli se sitten fiktio tai fakta ja koskipa se sitten suomalaisia tai saamelaisia – on hyve, sekarotuisuus pahe, rasite. Näin oli laita myös 1800-luvulla. Kielteisyys koski myös sekaväestöyhteisöissä asumista. Castrén kuvaa matkallaan tapaamaansa Kittilään asettunutta saamelaista näin: ”Syntyperältään kalastaja oli lappalainen, mutta lapsesta pitäen hän oli elänyt suomalaisten joukossa ja siten menettänyt kansallisuutensa ja sen mukana kaiken ihmisarvonsa.” Miehen olemuksessa ilmeni tarkkailijan mukaan arkuutta ja teeskenneltyä nöyryyttä, kavaluutta, ahneutta ja monia muita ominaisuuksia, jotka tavallisesti ilmenivät sorron lapsissa.[52] Monikulttuurinen yhteisö ja liiallinen kanssakäyminen suomalaisten kanssa oli pilannut ”oikean lappalaisen”.

Myös monissa ulkomaisten matkailijoiden ja kirkkoherrojen teksteissä nousee esiin ”aidon saamelaisen” vaatimus. Muun muassa 1799 Enontekiöllä vieraillut E. D. Clarke toteaa, että jos ihminen voitaisiin muiden luontokappaleiden tapaan luokitella moniin eri lajeihin, hän sijoittaisi epäröimättä ”aidot lappalaiset” yhteen niistä. Utsjoen kirkkoherra A. Andelin puolestaan totesi 1858, että ”nykyiset Lapin suvut eivät enää paljon näytä ‘oikean’ lappalaisen muotoisilta”.[53] On selvää, että 1800-luvulle tultaessa stereotypia aidosta saamelaisesta oli levinnyt jo laajalle ja syöpynyt ihmisten mieliin. Stereotypiaa reprodusoitiin eli uusinnettiin aktiivisesti ajan julkaisuissa. Monet Keski-Lapin väestöä koskevat kielteiset kuvaukset (likaisuus, juopottelu) juontuivatkin enemmän heidän sekarotuisuudestaan eli kuvitteellisesta rodullisesta degeneroitumisestaan kuin heidän Keski-Lapissa asumisestaan tai elinkeinorakenteestaan. Kuten edellä todettiin, aikakauden tarkkailijoiden mukaan oikea tai aito saamelainen oli poronomadi. Muut, kalastajasaamelaiset tai metsälappalaiset olivat näiden näkemysten mukaan epäsaamelaisia.

Viestinnän tutkija Maritta Stoor, itsekin osin saamelainen ja osin suomalainen, on tilittänyt 1990-luvulla omia tuntojaan moni-identtisyydestä näin: ”Oma kipeä kokemukseni on, että moni-identtisyys voi

---

[52] Castrén 1838 (1967), 30.

[53] Clarke 1799 (1997), 287; Andelin 1858, 201.

olla myös stigmatisoiva: koen olevani 'sekaverinen'... Suomea puhuva, saamea taitamaton ja saamelaiselinkeinojen parista poissiirtynyt saamelainen saattaa kokea, ettei todellakaan ole 'täysi' tai 'oikea' saamelainen..." Samanlaisen aitouden vaatimuksen kohtasi myös tutkija Tuula Kopsa-Schön tutkiessaan 1980-luvun romanien kulttuurista identiteettiä: "Ennen romanit olivat oikeita mustalaisia."[54] Eräs syy, miksi kuvitelma menneisyyden yhteisöissä eläneistä vähemmistöistä on pysynyt niin pitkään ahtaana, on tutkimuspoliittinen. Vähemmistötutkimus on vielä nuorta, eikä tutkimuksellisia voimavaroja ole vielä juurikaan käytetty sosiaalihistorialliseen tutkimukseen; siihen, miltä saamelaiset tai romanit näyttivät tai miten he elivät tai jakaantuivat sosiaalisesti menneisyyden yhteisöissä. Se, että saamelaisia on käsitelty yhtenä homogeenisena ryhmänä, on tuottanut myös reproduktion eli kuvan aidosta saamelaisesta.

Saamelaisten ja suomalaisten rajankäynnistä Stoor toteaa, että missä etninen raja milloinkin kulkee ja mihin kohtaan harmaata vyöhykettä raja maastollisesti vedetään, on interetnisen neuvottelun tulos.[55] Näin saattaa olla nykyisin, jolloin etnisyys on korosteisesti politisoitunut pohjoisissa pitäjissä. Menneisyyden, kuten 1800-luvun, yhteisöissä etninen raja – varsinkin Keski-Lapissa – oli kuitenkin hyvin hämärä sekä maantieteellisesti että ihmisten kesken. Näyttää siltä, että ihmiset määrittelivät itsensä ensisijaisesti *elinkeinonsa ja elämäntapansa* mukaan: uudisasukkaaksi ryhtynyt Inarin saamelainen kasvatti lapsensa uudisasukaskulttuurin (joka sisälsi sekä saamelaisia että suomalaisia piirteitä) mukaisesti. Vastaavasti Enontekiöllä, Utsjoella tai Ruijassa saamelaistunut uudisasukas omaksui saamelaisen elämäntavan. Voidaankin esittää kysymys, kuinka syvällisesti Lapin kihlakunnan pitäjien väestö oli eriytynyt etnisesti 1800-luvulla. Oman aineistoni perusteella etninen raja näyttää hämärtyvän nimenomaan yhteisöjen arkielämää tutkittaessa. Ainoa selkeästi poikkeava väestönosa olivat poronomadit. Heidän osaltaan keskeinen ero muihin Lapin kihlakunnan pitäjien väestöön koskee elinkeinoa ja elämäntapaa.

---

[54] Stoor 1999, 69–71; Kopsa-Schön 1996, passim.

Toinen asia, joka on puhututtanut tutkijoita, on saamelaisiin liitetty eksoottisuus, vieraus. Missä vaiheessa saamelaiset itse tiedostivat olevansa eksoottinen, muista eurooppalaisista tai suomalaisista poikkeava kansa? Ehkä ei missään vaiheessa: ehkä rajankäynti ei ollut tuon ajan ihmisille niin tärkeää kuin 2000-luvun ihmiselle. Vakavasti sanottuna siinä vaiheessa, kun kontaktit ja vuorovaikutus lisääntyivät muiden väestönosien ja kansojen kanssa. Vuorovaikutus on ollut välttämätön ehto saamelaisillekin oman erilaisuuden tunnistamisessa, mutta se ei kuitenkaan selitä eksoottisuuden tunnistamista. Voidaankin sanoa, että oman eksoottisuuden tunnistaminen lähti ulkopuolelta, vieraan katseesta. Saamelaiset tuotettiin eksoottisiksi 1600- ja 1700-lukujen tutkimusmatkailijoiden luonnehdinnoissa. Viimeistään 1800-luvulla he itsekin hyväksyivät eksoottisuuteensa ja suostuivat matkustamaan näytteille Euroopan metropoleihin. Nytkin näyttelykohteiksi valikoitui ”aidot saamelaiset” eli poronomadit.

Eksoottisten etnisten vähemmistöjen kuljettaminen näytteille sirkuksiin ja suurkaupunkien estradeille juontaa juurensa löytöretkien ”matkamuistoihin” ja varhaisromantiikan käsitykseen jalosta alkuasukkaasta. 1700-luvulla Euroopan metropoleihin tuotiin näytteille muun muassa tahitilaisia, inuiitteja ja intiaaneja. Samaan sarjaan joutuivat myös Pohjoiskalotin saamelaiset, joiden avulla näytteillepanijat hankkivat rahaa ja sensaatioita. Matti Klinge on todennut, että kaksi Lapille ominaista piirrettä teki sen sopivaksi romantiikan ajan eksotismille. Yhtäältä Lappi on ”vuorinen”, ja siihen soveltuivat ne mallit, jotka Rousseaun ja kumppaneiden jäljessä oli opittu pukemaan sanoiksi vuoristoja ylitettäessä. Toisaalta Lapissa asui todellisesti primitiiviseksi luonnehdittu kansa, poronomadit. Porosta saatiinkin näin koko saamelaisen eksoottisuuden symboli. Juuri porot ja liikkuminen lumen päällä (suksilla tai reellä), olivat jo myöhäisantiikin ajoista saaneet etelän ihmisten mielikuvituksen liikkeelle.[56]

1800-luvulla alkuperäiskansojen näytteillepanot olivat yleisimmillään. Muun muassa alkuvuodesta 1805 lähetettiin Ruotsista eräs saame-

[55] Stoor 1999, 75.
[56] Klinge 1982, 95–97.

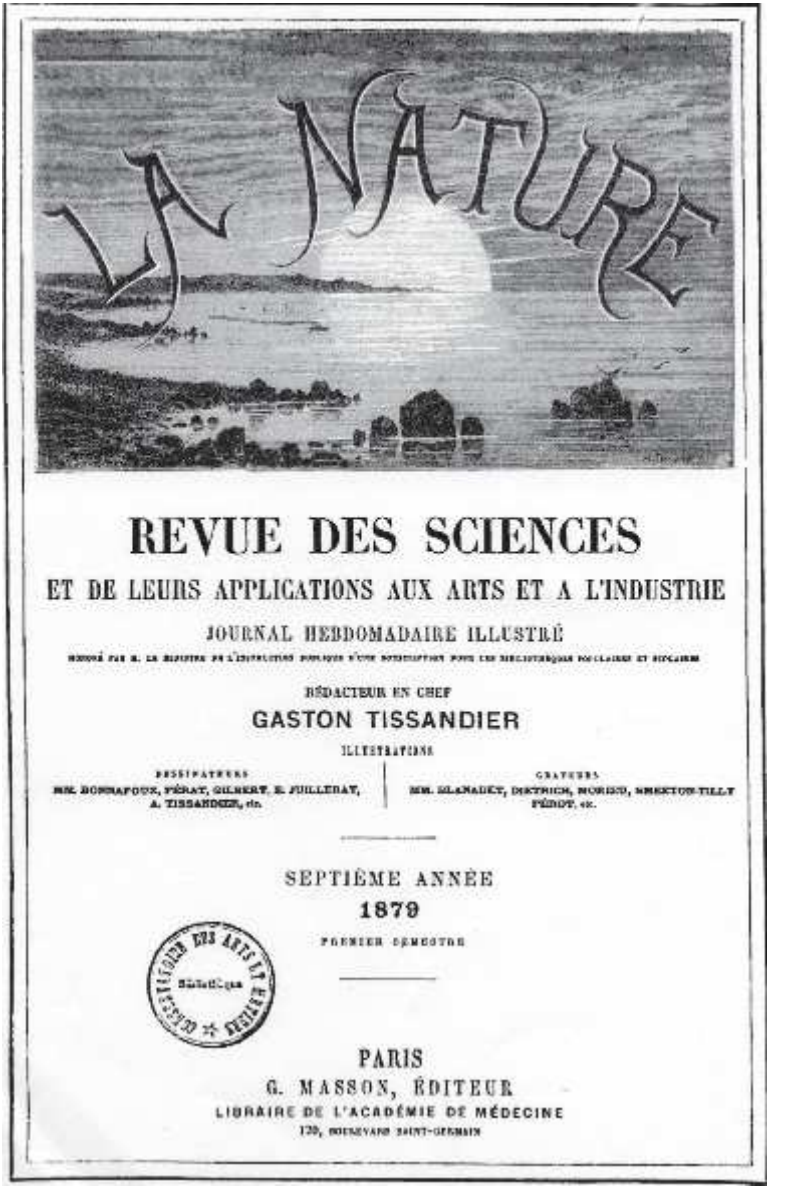

LA NATURE

REVUE DES SCIENCES

ET DE LEURS APPLICATIONS AUX ARTS ET A L'INDUSTRIE

JOURNAL HEBDOMADAIRE ILLUSTRÉ

RÉDACTEUR EN CHEF

GASTON TISSANDIER

ILLUSTRATIONS

DESSINATEURS

MM. BONNAFOUX, PÉRAT, GILBERT, E. FUILLERAT, A. TISSANDIER, etc.

GRAVEURS

MM. SLANADEY, DIETRICH, MORIEU, MIRKTON-TILLY PÉROT, etc.

SEPTIÈME ANNÉE

1879

PREMIER SEMESTRE

PARIS

G. MASSON, ÉDITEUR

LIBRAIRE DE L'ACADÉMIE DE MÉDECINE

120, BOULEVARD SAINT-GERMAIN

Ranskalainen tiedelehti La Nature esitteli näyttävästi Pariisissa pidetyn saamelaisnäyttelyn esineistöä. Kuvassa Na Nature -lehden (1879, 8) aukeama.

être excessivement commodes. Cette écorce si souple se plie à presque tous les usages et en même temps elle est si résistante que les ustensiles à la fabrication desquels on l'emploie paraissent d'une grande

Fig. 1. — Lapons et leurs petits.

Fig. 2. — Lapons et leur traîneau.

solidité. Nous ne serions pas surpris que tel ou tel sac d'écorce de bouleau bien cousu avec des tendons de renne et soigneusement calfaté à la couture ne fût un excellent récipient pour les liquides.

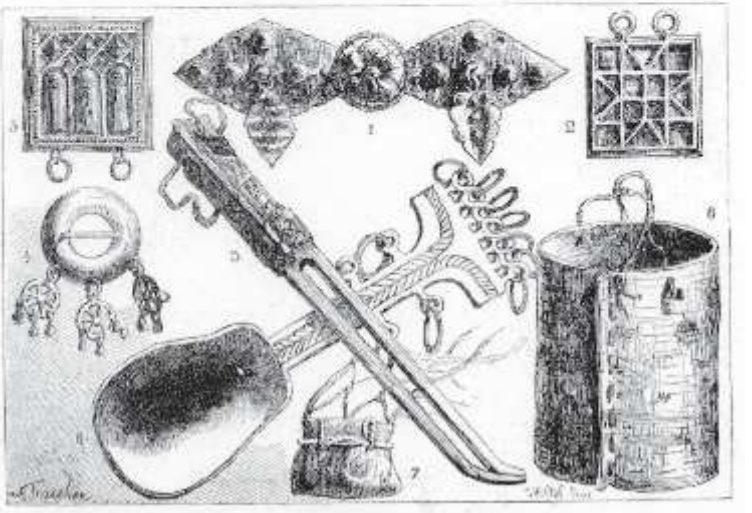

Fig. 3. — Objets divers des Lapons au Jardin d'Acclimatation.

Le vêtement national des Lapons se composait originairement de peaux et de fourrures, principalement de renne, préparées et tannées d'après des procédés très-anciens, ainsi qu'en témoigne un couteau en os (fig. 3, n° 5) qui est à la petite exposition laponne du Jardin d'Acclimatation, et dont la

laispariskunta Wieniin. Heillä oli mukanaan poroja ja pieniä öölantilaisia hevosia. Lyhyen vierailun jälkeen pariskunta palasi kotiinsa runsaiden lahjojen ja kultamitalin kera. Vuonna 1822 puolestaan lähetettiin pieni saamelaisperhe porojen kera Englantiin Stavangerista. Perhe viihdytti katsojia lontoolaisessa näyttelyhallissa laulaen, tanssien ja soittaen viulua. Näyttämön kulissina oli Nordkapia esittävä maisemamaalaus. Näyttely sai suuren suosion: suosio ohitti jopa ison takamuksen omaavan ”hottentottilaisen Venuksen” näyttelyn. Saamelaiset keräsivät parin kuukauden aikana peräti 58 000 katsojaa.[57]

Hottentottilainen Venus eli Saartje Baartmanin tapaus oli aikansa kohu-uutinen. Ainoastaan 137 senttisen mustan naisen toi Etelä-Afrikasta Englantiin buuri, maanviljelijä ja afrikkalaisen laivan lääkäri vuonna 1809. Saartje oli siitä lähtien viiden vuoden ajan näytteillä Lontoossa ja Pariisissa. Ensiesityksiin hänet tuotiin häkissä kuin villieläin, sittemmin hän avioitui ja synnytti kaksi lasta. Hän kuoli isorokkoon 1815. Stuart Hallin mukaan Saartje Baartmanin tapaus kuvaa hyvin kulttuurisen eron ja toisuuden problematiikkaa. Mustasta naisesta tuli eron ruumiillistuma: hän erosi ruumiinrakenteeltaan, väriltään, rodultaan, luonteeltaan ja jopa sukuelimiltään valkoisista naisista. Hänen sukuelintensä uuttera ja innokas tarkka kuvailu muistuttaa pornografista tirkistelyä. Nainen ei ollut olemassa persoonana, vaan hänet ”fetissoitiin”, muutettiin objektiksi. Häntä kohtaan tunnettiin toisaalta vetoa, halua ja hurmiota, toisaalta vastenmielisyyttä. Halulle samanaikaisesti sekä antauduttiin että se kiellettiin. Nainen itse todisti, että hän oli kaikessa tässä mukana vapaaehtoisesti.[58]

Myös Ruotsissa esiteltiin oman maan eksoottista kansaa. Tukholmassa näytettiin 1823 yleisölle vajaan metrin mittaista kääpiösaamelaista, jonka kerrottiin äskettäin hiihtäneen Nordkappista Tukholmaan. Keväällä 1837 marssitettiin Tukholman näyttämölle Arvidsjaurista kotoisin ollut 17-vuotias saamelaistyttö. Hänen erikoisuutensa oli pituus: hän oli yli 190 senttiä pitkä. Tytön äiti kertoi pituuskasvun johtuneen siitä, että hän raskausaikanaan oli säikähtänyt omaa varjoaan. Tyttö kävi

[57] Hirn 1982, 120.
[58] Hall 1999, 200–209.

muiden saamelaisten kanssa myös Berliinissä näytteillä. Vielä vuonna 1851 naiseksi varttunut tyttö esiintyi Tukholmassa.[59]

Suomen puolella vastaavia näyttelyjä oli harvoin. Pari kuusamolaista tosin toi 1830-luvulla poroja näytteille Turkuun ja Pietariin. Jälkimmäisessä ”lähetyksessä” oli mukana myös kolme saamelaista. Sanan Saattaja Wiipurista -lehden ilmoituksissa oli tammikuussa 1840 seuraavanlainen ilmoitus:

> I Handladen Hariton Schuschins gård vid stora gatan i St.Petersburgka Förstaden, ärnar underskrifven, från Lappmarken ankommen, visa trenne Lappländare, af hvilka tvenne äro Manspersoner och en är Qvinna jemte fem Renar, Början sker Söndags eftermid-dag och fortfar följande dagar.
> Samuel Uusitalo från Kuusamo Socken. [60]

1840-luvulla pari Suomen saamelaista kävi myös Tukholmassa esittelemässä hiihtotaitoaan. Helsingissä esiteltiin 1840-luvulla porojen kilpaajo. Sirkusnäytäntöön poro vietiin Helsingissä vuonna 1859.[61]

1870-luvulta lähtien etnografinen kiinnostus saamelaisiin, heidän esineistöönsä ja poroihinsa kasvoi. Muun muassa 1875 Berliinissä ihmeteltiin saamelaisperhettä sekä poroja, koiria, suksia ja talousesineitä. Samana vuonna neljää Karesuvannosta kotoisin olevaa aikuista saamelaista puolestaan esiteltiin Berliinin antropologiselle seuralle. Samalla järjestettiin 1800-luvulla aloitettuja kallonmittauksia.[62] Tämän kirjan

---

59 Hirn 1982, 113–133.

60 Sanan Saattaja Wiipurista nro 3 18.1.1840.

61 Jotta saisimme jonkinlaisen käsityksen 1800-luvun alkupuolen huveista mainittakoon, että Helsingissä oli 1820–30-luvulla suosituimpia julkisten huvitilaisuuksien näyttämönä sotaväen maneesi. Siellä helsinkiläiset muun muassa katsoivat Espanjassa, Ranskassa ja Englannissa suurimpiin huvituksiin kuuluvaksi mainostettua neljän koiran kamppailua hopeakarhua vastaan. Lisäksi yleisöä ihastutti taideratsastajaseurue, jonka suurin vetonaula oli esiintyjättären uhkeat, säännölliset ääriviivat. Myös preussilainen sirkus esiintyi täpötäysille katsomoille. Kaupunkilaisia kävi viihdyttämässä myös kiertävät karhuntanssittajat, silmänkääntäjät, voimanaiset, laskutaitoinen villakoira sekä taideilotulitusten esittäjä. Helanen 1937, 166.

62 Hirn 1982, 113–133; Kallonmittaajista ks. myös Isaksson, Jokisalo 1999, 128–153.

alussa mainittu ruotsalainen Gustaf von Düben aloitti uransa nimenomaan kallonmittaajana. Karoliinisen Instituutin anatomian museoon oli koottu suuri kokoelma saamelaisten kalloja, joita von Düben ryhtyi luetteloimaan 1860-luvun puolivälissä. Luettelon johdantoa varten hän alkoi koota myös tietoja saamelaisista ja teki ensimmäisen matkansa Luulajan Lappiin 1868. Toisella matkallaan (1871) hän tapasi saamelaisen papin Anders Fjellnerin, josta tuli hänen tärkein informanttinsa. Kaksi vuotta myöhemmin ilmestyi von Dübenin tunnetuin teos ”Om Lappland och lapparne”.

Pariisiin vietiin syksyllä 1878 Turun ja Hampurin kautta kymmenen todennäköisesti Norjan saamelaista ja poroja. Sanomia Turusta -lehdessä oli pieni uutinen syyskuussa 1878: ”Harwinaisia matkustajoita. Höyrylaiva Finnmarkista lähti näinä päivinä 10 lappalaista, wieden mukanaan 40 poroa Hamburgin kautta Pariisiin matkustaakseen.”[63] Kuvitettu tieteellinen ranskalaislehti La Nature kirjoitti näyttelystä vuoden 1879 numerossaan. Näyttely järjestettiin Jardin d’Acclimatation’ssa ja yhdeksää ”aitoa” saamelaista esitteli yleisölle herra M. Geoffroy Saint-Hilaire. Saamelaisten lisäksi esillä oli heidän esineitään, kuten koruja, solkia, puukko, laukkuja ja astioita. Kirjoituksessa kerrottiin tarkasti saamelaisten puvuista ja poron tärkeästä merkityksestä saamelaisten elämässä: ”Les rennes constituent la principale richesse du Lapon.” Näyttelyn myötä pariisilaisille tuli selväksi, että inuiitit (eskimot) ja saamelaiset eivät olleet samaa kansaa. Saamelaisten kerrotaan asuvan kolmessa maassa, Venäjällä, Ruotsissa ja Norjassa, osa oli ortodokseja ja osa luterilaisia, kansan oma uskonto oli polyteismia, kansallisuusaatetta heillä ei ole, eivätkä he olleet kiinnostuneita poliittisesta elämästä.[64]

Ranskalaisten jatkuvasta Lappi-innostuksesta kertoo myös se, että muun muassa Napoleonin veljen pojanpoika prinssi ja antropologi Ronald Bonaparte kirjoitti kaksi kirjaa saamelaisista ja otatti ajan tavan mukaan itsestään kuvan lapinpuvussa ollessaan vuonna 1884 pohjoisessa.[65] Vuonna 1895 puolestaan Pariisissa katseltiin näytelmää ”Keskiyön

---

[63] Sanomia Turusta 7.9.1878.

[64] Les Lapons au Jardin d’Acclimatation, kirj. Girard de Rialle. La Nature. Revue des Sciences, septième annèe 1879, 7–11; Hirn 1982, 127–132.

[65] Ks. http://www.a-m-e-r.com/Recherches/RB/Bonaparte.htm.

auringon lapset", jossa laulettiin, tanssittiin ja leikittiin saamelaisessa miljöössä epäaitojen lappalaisten opastuksella. Vielä 1900-luvun alussa vastaavanlaisia näytteille vientejä tapahtui, kuten vuonna 1910,[66] mutta toiminta oli alkanut muuttaa jo muotoaan. Helsinkiin 1936 tullut suuri saamelaisseurue, josta tehtiin myös dokumenttielokuva, ei ollut enää kummajainen sirkusryhmä vaan oman kansansa ja kulttuurinsa mielenkiintoinen edustaja. Lontoosta 1851 aloitetut suuret maailmannäyttelyt avasivat tietä etnisten ryhmien ja kansallisuuksien kansatieteelliselle esittelylle: suomalaisuuttakin esiteltiin omassa, Venäjästä erillisessä paviljongissaan ensimmäistä kertaa Pariisin maailmannäyttelyssä 1889.

Eräs raadollisimmista ja järkyttävimmistä esimerkeistä pohjoisten "villien" näytteille asettelussa tapahtui 1897, jolloin tunnettu yhdysvaltalainen tutkimusmatkailija Robert Peary toi New Yorkiin kuusi grönlantilaista ja asetti heidät näytteille museoon. Neljä heistä menehtyi sairauksiin ja sijoitettiin museon luurankokokoelmaan. Toinen eloonjääneistä pääsi palaamaan kotiseudulleen, mutta orvon Minik-pojan kohtaloksi tuli jäädä suurkaupunkiin. Hän pääsi palaamaan kotiseudulleen vasta aikuisena eikä pystynyt enää sopeutumaan arktisiin oloihin.[67]

Myös pohjoisen ihmiset pääsivät ihmettelemään etelän ihmeitä. Tunnetuin näytös lienee tutkimusmatkailija E. D. Clarken retkikunnan lennättämä kuumailmapallo vuonna 1799 Enontekiöllä: sehän lähetettiin ilmaan siksi, että sen houkuttamana saataisiin mahdollisimman paljon saamelaisia kokoontumaan yhtä aikaa tutkimusmatkailijoiden nähtäväksi. Jo matkalla pohjoiseen Clarken seurueen halu nähdä oikeita saamelaisia oli niin kova, että matkailijat – nähtyään heistä vilauksen veneestä – rantautuivat ja lähtivät saamelaisten perään.[68] Myös pohjoisen väki pääsi näkemään ihmisesittelyjä. Ruijan Suomalaisessa Lehdessä julkaistiin niinkin myöhään kuin 1926 ilmoitus: "Tule katsomaan Regnar Dahlin salissa näytetään 2ksi neekerinaista, jotka laulavat ja tanssivat kansallistanssejaan..." Ilmoituksessa oli kaksi piirrettyä mustaa naista. Naisten kerrottiin olleen Etelä-Amerikasta.[69]

---

66 Hirn 1982, 113–133.
67 Harper 2000.
68 Clarke 1799 (1997), 253, 285–286.
69 Ruijan Suomenkielinen Lehti no 9, 1926.

Näytteille asettautuminen ja kansanelämän katselmukset eivät sinällään ole rasistisia, mutta 1800-luvun alkupuoliskolla niihin liittyi selkeä rasistinen ja kolonialistinen tendenssi. Kulttuurintutkija ja sosiologi Stuart Hall on eritellyt erilaisia stereotypialuokkia, joihin mustat on istutettu viihdemaailmassa. Näiden rodullisten stereotyyppien eli rodullistettujen representaatiojärjestelmien, kuten Hall niitä kutsuu, pohjana on kolme perustyyppiä: isäntäväkeä palvova orja, turmeltumaton alkuasukas ja tyhmänhauska pelle.[70] Luokituksen kaksi jälkimmäistä tyyppiä sopii hyvin kuvaamaan myös saamelaisten paikkoja 1800-luvun tiede- ja kaunokirjallisuudessa sekä aikansa viihdemaailman representaatioissa.

2. Vähän veroja, vähän palveluja

Verotus perustuu periaatteessa vastavuoroisuuteen: alamainen maksaa veroa keskushallinnolle, joka tarjoaa joko fyysistä suojaa, rajarauhaa tai muita etuja veron vastikkeeksi. Verotus oli valtiolle myös yksi tehokkaimmista hallitsemisen ja haltuunoton välineistä. Ennen kuin tarkastellaan lähemmin pohjoisten pitäjien verotusta 1800-luvulla, on syytä palauttaa lyhyesti mieliin muutamia Lapin asukkaiden verottamiseen liittyneitä varhaisempia erityispiirteitä.

1) Saamelaisia oli verotettu 1800-luvun alkuun tultaessa satoja vuosia ensin yksittäisten henkilöiden, kuten kainulaisten ja pirkkalaisten, sitten vahvistuvan kruunun toimesta. 2) Saamelaisten verotus perustui pääosin pyynnin tai porokarjan verottamiseen, sen sijaan Lapin talonpoikien verotus perustui maan verottamiseen. Vuodesta 1695 lähtien tilanne alkoi vähin erin yhdenmukaistua, kun lapin vero sai maaveron luonteen.[71] 3) Kruunun 1600-luvulta lähtien harjoittama verotuspolitiikka on ollut merkittävä ja tehokas tekijä Lapinmaan suomalaistamisessa: uudisasukkaat saivat huomattavia etuja, kuten verovapauden useiksi vuosiksi. Saamelaisten veromaiden supistuminen suomalaisen uudisasutuksen leviämisen myötä puolestaan tuotti myös saamelaisille

[70] Hall 1999, 169–181; Hall 1992, 279–281.
[71] Korpijaakko 1989, 496.

verohelpotuksia. Vuoden 1694 asetuksen mukaisesti jokaiselle lapinkylälle määrättiin maksettavaksi kiinteä summa, kylävero. Periaate oli 1800-luvulla käytössä vielä Enontekiöllä, Inarissa ja Utsjoella. 4) Monisatavuotiset verotusmatkat osoittavat, että pohjoiset alueet olivat luonnonresursseiltaan hyvinkin tunnettuja jo varhain; siellä kulkivat sekä kauppiaat että verottajat idästä, etelästä ja lännestä. Pohjoisen Jäämeren liikenne oli myös omiaan levittämään tietoa pohjoisista turkisaarteista. Taloudellisessa suhteessa Lappi otettiin näin haltuun jo varhain. [72]

1800-luvun alun täsmentyvä verotus

Kruunun yhtenäistämispolitiikassa verotuksen tehokkaalla organisoinnilla ja kattavalla toimeenpanolla oli edelleen keskeinen sija uudelle vuosisadalle siirryttäessä. Vaikka verotusperusteita olikin yritetty ajan saatossa yhtenäistää, autonomian ajan alun Lapin asukkaat eivät olleet tasavertaisia kruununvoutien edessä. Eräs syy tähän tilanteeseen oli lapinveron ja maaveron päällekkäisyys, toinen syy oli uudisasukkaiden saama verovapaus jopa 20 vuodeksi.

Verotusta pyrittiin selkiyttämään erilaisin asetuksin. Keisari antoi armollisen julistuksen kalastaja-, tunturi- (eli poronomadi-) ja metsäsaamelaisten verotuksesta syyskuussa 1843. Siinä saamelaisten verotusta alennettiin siten, että Inari, Utsjoki ja Enontekiö maksoivat kruunulle yhteensä 44 ruplaa: Inari ja Utsjoki maksoi tätä kollektiivista veroa kumpikin 20 ruplaa 50 kopeekkaa ja Enontekiö kolme ruplaa. Tässä yhteydessä lievennettiin myös uudisasukkaiden verotusta 9 ruplasta 60 kopeekasta 3 ruplaksi 45 kopeekaksi manttaalia kohti. Lapinmaan komitean mukaan saamelaispitäjissä ei kuitenkaan välttämättä aina noudatettu annettuja verotusohjeita.[73]

Liitosalue eli Tornion kihlakunta pyrittiin nopeasti organisoimaan niin, että vuosittaiset kruununverot saataisiin koottua. Kuitenkin vielä joulukuussa 1812 kerrotaan vuoden 1810 veroista olevan rästissä Tornion kihlakunnassa noin 5 000 ruplaa eli veroja ei ollut saatu kerättyä.

---

[72] Lapin verotuksesta ennen 1800-lukua mm. Itkonen 1948 (1984), 30–56; Korpijaakko 1989, passim.; Onnela 1992, 129–146.

[73] Senaatin kirje keisarille 19.5.1843. KKK 127/1843. KA; Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 206–209.

Tilanne oli toinen 1811 ja veronmaksu saatiin toimeenpannuksi. Tornion kihlakunnasta koottiin 1811 yhteensä 6 220 ruplaa veroja. Se oli Oulun läänin neljästä kihlakunnasta kootuista veroista 8 %. Yhtäältä heikko tulos kertoo asukasmäärän vähäisyydestä, toisaalta maksukyvyttömyydestä. Kemin ja Kajaanin kihlakunnista tilanne oli samansuuntainen. Niissä koottiin läänin veroista kummastakin 9 %. Sen sijaan väkirikkaimmista kihlakunnista, joissa maanviljely oli pisimmälle kehittynyt ja tuottoisin, koottiin suurimmat verot. Läänin eteläisin kihlakunta Salo maksoi eniten, 40 %, läänin veroista ja Oulun kihlakunta 34 %. Läänin kuvernööri valitti verotuksen heikkoa tulosta vetoamalla käydyn sodan rasituksiin, katovuosiin ja läänin rahvaan yleiseen köyhyyteen. Pohjoisen tilannetta kuvaa se, että Tornion kihlakunnasta ei ollut saatu joulukuuhun 1812 mennessä kerättyä sen vuoden veroja kuin 1 190 ruplaa, mikä oli runsas viidennes edellisen vuoden kertymästä.[74]

Veronkantotilanne oli 1865 jo toinen: Tornion kihlakunta oli jaettu uudestaan ja pohjoisimmat pitäjät muodostivat vähäväkisen Lapin kihlakunnan. Nyt verotettava summa ilmoitettiin jo markkoina. Veroa Lapin kihlakunnan kuusi pitäjää maksoivat 1865 yhteensä 2 312 markkaa. Se koostui seuraavista veroista ja rasitteista:

Lapinvero	719
Manttaaliraha	517
Varsinainen vero (maakirjavero)	449
Vakanssimaksu	369
Kymmenykset	196
Käsityöläismaksu	42
Veroksi-ostoraha (skatteköpeshilling)	15
Rahtimaksut	5
Yhteensä	2 312 markkaa

Varsinaisiin kruununveroihin kuuluivat autonomian aikana maakirjavero, kruununkymmenykset ja vakanssimaksu, jotka menivät keskus-

[74] Sammandrag af Kronans Ordinarie och Extraordinarie Räntor för År 1811. Veronkantokertomukset 1810–11; Oulun läänin kuvernöörin kirje 3.12.1811. Senaatin kamarikonttorin arkisto. KA.

hallinnon tarpeisiin. Lapin kihlakunnan osuus läänin kuuden kihlakunnan 1865 maksamista veroista oli ainoastaan 0,4 %. Veronmaksukyvyn ero sen naapuriin, Kemin kihlakuntaan, oli melkoinen: Kemin kihlakunta kykeni maksamaan läänin veroista 16 %. Eteläiset Oulun ja Salon kihlakunnat maksoivat kaiken kaikkiaan eniten eli 57 % läänin kruununveroista.[75]

Katovuosina pohjoisiin lääneihin annettiin verohelpotuksia. Muun muassa touko–kesäkuussa 1833 kirkoissa luetussa julistuksessaan keisari ilmoitti, että vaikean taloudellisen tilanteen vuoksi kruunu ei ulosmittaa rästissä olevia veroja. Julistus koski kuitenkin vain sellaisia kruununmaiden ja vero- eli perintötilojen viljelijöitä, jotka olivat eläneet moitteettomasti, tarkasti, siivosti, ”viriällä ja uutteralla mielellä” sekä viljelleet hyvin maataan, mutta joiden talouden katovuodet olivat suistaneet tilapäisesti raiteiltaan. Anteeksianto oli julkinen: ”Ylöskantomiehen” tuli merkitä kirjaan kaikki anteeksiantoa hakeneen talouteen liittyvät tiedot, omaisuuden laatu ja tila sekä kurjistumisen syy. Sen jälkeen tiedot tuli lukea ääneen pitäjänkokouksessa ja lopuksi vielä kihlakunnan käräjillä. Eikä siinä kaikki: tiedot tuli lukea vielä kirkossa asianomaisten kuullen. Vielä tuli liittää hakemukseen asetetun lautakunnan ja naapurien todistus hakijan talouden tilasta. Lopuksi papit ja tuomarit saivat omalta osaltaan vahvistaa vaatimusten oikeudellisuuden.[76]

Paitsi se, että lääninhallinto pyrki mahdollisimman nopeasti ja tehokkaasti ottamaan liitosalueen veronkannon piiriin, pyrittiin myös yhtenäistämään veroparseleita. Ruotsin vallan ajalta peräisin olevista

---

[75] Berättelse om uppbörden af allmänna Stats samt Krigsmanhus och Militie boställs kassa medlen jemte förra årens rester i Uleåborgs län år 1865. Veronkantokertomukset. Senaatin kamarikonttorin arkisto. KA; Specifikation uppå de intraden, som ingår uti omstående uppbördssumma för år 1865. Laskelmassa on 300 markan virhe. Lapin kihlakunnan verotuloiksi vuodelta 1865 on ilmoitettu 2 612 markkaa, mutta tosiasiallisesti summa onkin 2 312 markkaa.Veronkantokertomukset. Senaatin kamarikonttorin arkisto. KA; Specification öfver Bevillnings medlen i Torneå stad för år 1865. Veronkantokertomukset. Senaatin kamarikonttorin arkisto. KA; Vastaavat osuudet on myös vuoden 1864 verotilastossa, SVT III, Maatalous 1869, Oulun lääni, taulu 4; Soininen 1974, 374–376.

[76] Julistus, annettu Oulun läänin Maakonttorista 18.5.1833. Oulun Wiikko-Sanomia nro 23, 8.6.1833.

kymmenistä parseleista, kuten majavan, näädän ja oravan turkeista, taljoista, aitaveroista ja linnaveroista pyrittiin luopumaan. Ne korvattiin 1800-luvun alkupuolella ruplilla.

Verovelvollisten taakka koostui 1800-luvun alkupuolella mitä moninaisimmista veroista, kuten taulukosta 15 nähdään.

Taulukko 15: Alatornion, Ylitornion ja Muonionniskan seurakuntalaisten maksamat verot 1833

	Alatornio Ruplaa, kop.		Ylitornio Ruplaa, kop		Muonionniska Ruplaa, kop	
Kotimanttaali- ja maakirjavero	1548	38 1/2	804	68 1/4	64	5
Kruununkymmenykset,						
– ohraa (tynnyriä, kappaa)	*198*	*12 1/4*	*131*	*5 3/4*	*7*	*9 1/2*
– hopeaa	674	60 2/3	446	3 1/4	24	87 1/2
Vuokra						
– niityistä	268	28	201	13 1/4	–	83 1/2
– kalapaikoista	390	10	75	50	–	–
Laamanni- ja tuomarimaksu	34	36	158	49	20	79
Aitavero	1	44	–	–	–	–
Linna-apu	92	36	67	13	7	94
Viljakymmenykset	234	36	15	74	–	88
Lääkerahasto	5	89 1/2	4	39	–	74 1/4
Paloviinaraha						
– kuivaa ruista (leiviskää)	*1592,10*		*922*		*78*	
– hopeaa	514	90 5/6	298	11 1/3	25	22
Suvereniteettimaksu	–	–	1	33 1/2	–	33 1/4
Ruotumaksu	809	9 3/4	484	28	35	82 1/4
Lapinvero	–	–	–	–	13	81
Myllyvuokra	4	80	37	50	–	–
Muut						
Yhteensä ruplissa maksettavat verot	5154	6	3052	60	253	14
Henkeä kohti rahassa mitattava vero (väestö vuodelta 1835)	1,28 ruplaa		1,44 ruplaa		0,45 ruplaa	

Lähde: Gärdar och räntor enligt debeterings längder 1833. Böckerin kokoelma II. KA.

Alatornion ja Ylitornion vauraudesta suhteessa muihin jokivarren pitäjiin kertoo se, että siellä maksettiin enemmän veroa henkilöä kohti kuin pohjoisempana. Vuonna 1810 alatorniolaiset maksoivat henkeä kohti veroa 1,26 ruplaa, kun se Muoniossa oli vain 59 kopeekkaa. Vuonna 1833 ja 1835 tilanne oli lähes sama. Taulukosta 15 nähdään, että alatorniolaiset maksoivat lisäksi huomattavan paljon veroista rukiina (leiviskä on 8,5 kg). Vuonna 1840 Alatorniolla ja Karungissa maksettiin veroa henkilöä kohden 1,10 ruplaa, kun se Muoniossa oli puolet vähemmän.[77]

Kuten liitosalueen jokivarren seurakuntien verotuksesta nähdään, se mitä verotettiin eniten, oli maa. Toiseksi eniten esimerkiksi Alatornion väestöstä maksoi paloviinarahaa, kruununkymmenyksiä ja ruotumaksuja. Jos veronkanto liitosalueen Tornionjokisuiston pitäjissä oli moninainen, oli se sitä myös napapiirin takaisissa pitäjissä. Alueen talonpojilta kruunu peri maaveroa ja saamelaisilta lapinveroa. Lisäksi olivat erikseen seurakunnan maksut. Lapin kihlakunnan pitäjistä Muoniosta, Sodankylästä ja Kittilästä vuoden 1840 veronkannossa saatiin koottua yhteensä 380 ruplaa. Summaan sisältyivät muun muassa palomaksu, käräjätupavuokra, lasarettimaksu, tuomarimaksu, kuljetusmaksut, kellonsoittajan maksu ja köyhäinhoitomaksu. Eli kaikki ne verot, jotka käytettiin pääosin pitäjän omiin välttämättömiin menoihin.[78]

Muutama pieni huomautus Inarin ja Utsjoen 1860-luvun alun verotuksesta on tässä paikallaan. Ensimmäinen huomautus koskee naapurimaissa asuvien verottamista. Inarin pitäjässä vuoden 1860 verotus koski 388 aikuista. Joukkoon kuuluivat 55 uudistilan verovelvolliset sekä 43 kalastajasaamelaista. Erikseen on verovelvolliseksi kirjattu yksi tunturisaamelainen leski, Margreta Ollintytär. Margretan verotus paljastaa, että hän maksoi veroa 3,70 ruplaa, josta lapinveroa 1,50 ruplaa ja pitäjämaksuja 2,20 ruplaa. Näin siitä huolimatta, että hänen tiedettiin

---

77 Veronkantoasiakirjat 1810–40, Alatornio, Karunki, Muonio. Kemin ja Lapin kihlakuntien kruununvoutien arkistot. OMA.

78 Räkning öfver extra uppbörden uti Lappska Häradet för år 1840. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Lapin kihlakunnan kruununvoudin tiliaineistossa ei ole säilynyt Lapin pohjoisimpien pitäjien kruununverojen kantokirjoja 1800-luvun alkupuoliskolta.

asuvan Venäjän puolella. Veroluettelo paljastaa myös sen, että verotettavia olivat myös ne 38 inarilaista, jotka asuivat Norjan puolella. Näistä 13 oli lapsia. Norjassa asuvilta perittiin henkiveroa mutta ei muita veroja. Yhdeltä aikuiselta, niin mieheltä kuin naiselta, se teki kultakin 37 kopeekkaa. Kaksilapsinen perhe sai maksaa näin henkiveroa 74 kopeekkaa, alaikäisistä lapsista ei mennyt veroa. Eläminen valtakunnan rajojen ulkopuolella ei siis vapauttanut inarilaisia kotimaan verorasitukselta.

Toinen Inaria koskeva huomautus liittyy pitäjämaksun ja lapinveron suhteeseen. Olivatko ne toisensa poissulkevia vai maksoivatko saamelaiset kumpaakin veroa? Vuoden 1860 veroluettelon mukaan saamelaiset maksoivat molempia veroja. Kaiken kaikkiaan Inarin uudistilalliset maksoivat henkeä kohti keskimäärin 3,84 ruplaa veroa eli 52 % pitäjän veroista. Saamelaisväestölle suunnatun lapinveron osuus seurakunnan tuloista oli 1860 kiinteä 20 ruplaa eli vajaa 10 % verotuloista. Uudistiloista 12 maksoi pitäjämaksun lisäksi lapinveroa. Tästä voidaan päätellä, että uudisasukkaiden joukossa oli 12 saamelaistaloutta. Lapinveron suuruus vaihteli 10–81 kopeekkaan perheen varallisuuden ja koon mukaan. Eniten lapinveroa maksoi inarilaisista Matti Matinpoika Sarre eli Outinmatin Matti Ivalosta. Hän maksoi 81 kopeekan lapinveron lisäksi pitäjämaksuja 3,20 ruplaa eli lapinveron merkitys oli hyvin vähäinen verrattuna pitäjämaksuihin. Sarren talouteen kuului kolme miestä, kaksi naista ja kaksi lasta. Alhaisimman summan, kymmenen kopeekkaa lapinveroa ja 30 kopeekkaa pitäjämaksuja, maksoi paatsjokelainen Pehr Valle, jolla oli vaimonsa kanssa neljä lasta. Suomalaiset uudisasukkaat maksoivat pitäjämaksujen lisäksi maaveroa, joskin heidät oli uudisasukkaina vapautettu siitä määräajaksi. Saamelaiset uudisasukkaat puolestaan maksoivat pitäjämaksuja ja pientä lapinveroa samalla tavalla kuin kalastajasaamelaiset. Kuten lapinveron pienuudesta voidaan päätellä, sen osuus kaikista veroista ja samalla merkitys oli hiipunut 1800-luvun puoliväliin tultaessa.[79]

Kolmas Inaria koskeva huomautus koskee karjanomistusta, joka kertoo väestön varallisuuden jakautumisesta uudisasukkaiden ja kalastajasaamelaisten kesken ja samalla asukkaiden maksukyvystä. Pitäjässä oli

[79] Maan verottamisen perusteista Lapissa ks. Korpijaakko 1989 ja Korpijaakko-Labba 2000.

1860 kaikkiaan 15 hevosta, 294 lehmää ja muuta nautakarjaa, 808 lammasta ja 1 870 poroa. Jälkimmäisistä omistivat uudisasukkaat lähes puolet eli 45 %. Lähes kaikki pitäjän naudat ja hevoset kuuluivat uudistiloille. Vain kuusi kalastajasaamelaista omisti lehmän tai kaksi ja vain yksi hevosen. Luvun alussa esitellyn Åbo Tidningarin artikkelin tiedot vuodelta 1841 pitävät näiltä osin paikkansa vielä 1860-luvun alussakin: Inarin kalastajasaamelaisilla ei ollut juurikaan nautakarjaa. Uudistiloilla oli nautaeläimiä keskimäärin viisi taloa kohden. Lampaita oli sekä kalastajasaamelaisilla että uudisasukkailla ja kummatkin harjoittivat lisäksi perunanviljelyä.[80] Inarilaiset tilat elivät sodankyläläisten tapaan pääasiassa karjahoidon varassa.[81]

Utsjokelaisten verotuksesta voidaan sanoa, että heidän maksamansa verot vuodelta 1861 ovat samansuuntaisia kuin Inarissa. Lapinveroa maksettiin siellä Inarin tapaan kaikkiaan 20 ruplaa sekä pitäjämaksuja 156 ruplaa. Yhteensä verosumma nousi keskimäärin 0,40 ruplaan asukasta kohden. Selkeä ero inarilaisiin nähden oli se, että utsjokelaisilla oli enemmän poroja, yhteensä 4 571. Porot omisti pääosin 20 tunturisaamelaisperhettä. Suurin porokarja oli verottajan tietojen mukaan poronomadeilla Hans Kitillä, 1 500 poroa, ja Ivar Pieskillä, 1 000 poroa. Kitti maksoi omaisuudestaan lapinveroa kaksi ruplaa ja pitäjämaksua 14 ruplaa eli yhteensä 16 ruplaa, mikä oli huomattavan suuri summa (9 % pitäjän veroista) muihin veronmaksajiin nähden. Pieskin verotaakka oli 1861 kymmenen ruplaa. Jotta perhe olisi elänyt poronhoidolla, sen oli omistettava vähintään 300–400 poroa; Kitit ja Pieskit tulivat näin erittäin hyvin toimeen. Sjögren arvioi vuonna 1826 Utsjoella olleen 1 500–2 000 poroa poromiestä kohden, mutta kokonais-

---

80 Jemnknings längd öfver Lappskatten och sockne inbördes medlen i Enare Lappmark för år 1860. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA.

81 Inarin nimismies kirjoittaa 1876, että elinkeinoelämä Inarissa oli merkittävästi kohentunut poron- ja karjanhoidon elpymisen takia. Karjanhoito oli jo ohittamassa paikkakunnalla poronhoidon. Voita, poronlihaa ja porotuotteita kuljetettiin myytäväksi Jäämeren rannikolle ja kalaa jonkin verran Sodankylään ja Kittilään. Maanviljelys ei sen sijaan ollut merkittävää. Inarin nimismiehen kertomus 1871–75. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA.

määräksi hän arvioi 40 000–50 000 poroa.[82] Lukumäärässä näyttää olevan mukana Norjan puolen poronomadien poroja tai sitten utsjokelaiset olivat antaneet verottajalle harhaanjohtavaa tietoa karjastaan.

Yhteenvetona edellä esitetystä voidaan sanoa, että inarilaiset maksoivat 1860 asukasta kohti veroja 0,30 ruplaa lapinverot ja pitäjämaksut mukaan lukien ja utsjokelaiset 0,40 ruplaa. Suurien porokarjojensa vuoksi utsjokelaiset olivat veronmaksukykyisempiä kuin inarilaiset. Verrattaessa Utsjoen tilannetta maatalous- ja lohipitäjiin, Alatornioon ja Karunkiin, Utsjoen verokertymä oli kuitenkin pieni. Alatorniolla ja Karungissa verovelvolliset joutuivat maksamaan samana vuonna niinkin paljon veroja kuin 1,38 ruplaa asukasta kohden. Luvussa ovat mukana sekä kruununverot että pitäjänmaksut.[83] Inarissa sen sijaan verotulot näyttivät menneen kokonaisuudessaan pitäjän omien kulujen peittämiseen eikä kruununkassaan kilahtanut juurikaan inarilaisten veroja. Kaiken kaikkiaan Lapin kihlakunnassa maksoi 1860 ainoastaan 13 % ja 1863 noin 12 % manttaaliin kirjoitetusta väestöstä veroa.[84] Vielä 1800–1900-luvun vaihteessakin Lapin kihlakunta maksoi asukasta kohden muuhun maahan verrattuna edelleen vähän kruunun veroja. Sen sijaan pitäjämaksut nousivat koko ajan niin pohjoisessa kuin muuallakin.[85]

Jos eivät uudisasukkaiden Sodankylä ja Kittilä eivätkä kalastajasaamelaisten ja poronomadien Inari ja Utsjoki kasvattaneet kruunun rahavaroja, ne eivät vastaavasti saaneet juurikaan kruunun palveluja. Käräjiä pidettiin korkeintaan kaksi kertaa vuodessa, pappi kastoi lapsia, vihki ja hautasi aika ajoin ja kruununvouti kävi kuittaamassa verot. Sanalla sanoen Lapin väki maksoi vähän veroa, mutta ei myöskään saanut kruunulta palveluja.

---

82 Jemnkningslängd öfver lappskatten och extra medlen uti Utsjoki Lapmark för år 1861. Veronkanto-asiakirjat. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Rein 1867, 288; Sjögren 1828, 208.

83 Veronkanto-asiakirjat 1860, Alatornio. Kemin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA.

84 Ks. Rein 1867, 231–272.

85 Ks. Kruunun veronkanto ja suorittamattomien rästien summa 6.4.1897. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Kertomus Utsjoelta 1871–75. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 216–217.

Lapin 1800-luvun verotusolojen kartoitus saa epäilemään sitä selitystä, että Lappi olisi asutettu siksi, että kruunun verotulot kasvaisivat. Ehkä vielä 1600-luvulla tämä argumentti oli keskeinen asutussuunnitelmissa, mutta käytäntö 1700-luvulla ja viimeistään 1800-luvulla osoitti tämän toiveen perusteettomaksi. Miksi sitten napapiirin takaista Lappia asutettiin 1800-luvulla?

Verotulotoiveita painavampi selitys oli pyrkimys kasvavan irtolaisjoukon ja ns. tilattoman väestön kiinnittämiseen maahan. Näin etenkin 1800-luvun alkupuoliskosta puhuttaessa, jolloin – kuten aiemmin Alatorniota käsittelevässä luvussa on todettu – Pohjois-Suomi oli maan pahinta irtolaisaluetta. Keski-Lapin uudisasutusta alettiin 1830-luvulta lähtien järjestelmällisesti lisätä, kuten olemme Sodankylän ja Kittilän uudistilamäärien kasvusta aiemmin nähneet. Tämä tulkinta saa vahvistusta, kun mennään ajassa hieman myöhemmäksi 1800-luvun lopulle, jolloin Tilattoman väestön alakomitea aloitti työskentelynsä. Sen tehtävänä oli nimenomaan asuttaa tilaton väestö kruununtorppiin, ja Oulun lääni oli yksi sen asuttamisalueista. ”Kruununmetsien alueella asuva väestö on harvalukuinen; sen yhteiskunnalliset ja taloudelliset olot ovat hyvin yksinkertaiset ja valtiolla on täällä tavallista helpompi toimia harkintansa mukaan, koska torppien suhde valtioon on ainoastaan väliaikaisesti järjestetty.”[86] Tämä kruununmetsämaiden asuttamista koskeva lausunto kertoo erinomaisesti valtiovallan lähtökohdista Lapin uudisasuttamisessa. Lapin pitäjistä kruununtorppa-asutuksen tärkeimmiksi kohteeksi otettiin Keski-Lapista Inarin ja Sodankylän pitäjät ja toiseksi Tornion-Muonionjokilaaksosta Turtola, Kolari ja Ylitornio. Kaikkiaan kruununmetsätorppien lukumäärä oli 1901 pohjoisissa pitäjissä seuraava:[87]

[86] Kruununmetsämaitten asuttamisesta, komiteamietintö 12b/1901, 1.
[87] Kruununmetsämaiden asuttamisesta, Komiteamietintö 12b/1901, liite XXXII.

Inari	69	
Sodankylä	52	
Turtola	37	
Kolari	28	
Ylitornio	27	
Muonio	11	
Kittilä	7	
Enontekiö	6	
Utsjoki	5	
Yhteensä	242	kruununtorppaa

Näin Lapin pohjoiset pitäjät muiden erämaakylien tapaan avautuivat 1800-luvulla kasvavan väestön varaventtiiliksi ennen Amerikan ja Ruijan siirtolaisuutta.

3. Suomen Lapin ainoa saamelaispitäjä

Vaivalloisia kinttupolkuja ja pitkospuita pitkin on vihdoin edetty Suomen Lapin pohjoisimpaan pitäjään Utsjoelle. Matka näin pohjoiseen oli autonomian ajan virkamiehille raskas. Kirkkoherra Andelinin mukaan matkustaminen Lapissa oli ”aivan työläs sekä talvella että suvella”.[88] Utsjoen maisemaa hallitsee komea noin 200 kilometriä pitkä Teno-joki, norjalaisittain Tana ja saamelaisittain Deatnu. Deatnu tarkoittaa suurta jokea, jonka suuret, kauniit ja lihavat lohet olivat maankuuluja.[89] Joki lähtee Suomen olkapäältä, virtaa Angelin, Karigasniemen ja Nuvvuksen kylien ohitse Utsjoen kirkonkylälle, sieltä Suomen pohjoisimpaan kylään Nuorgamiin ja laskeutuu Norjan puolella Jäämeren vuonoon.

Ruotsin kruunu otti Tenojokilaakson haltuunsa jo varhain. Tornion Lappiin kuulunut Utsjoen lapinkylä mainitaan jo vuoden 1553 veroluettelossa Tenon ja Avjovaaran siitojen ohella. Näiden lisäksi Jääme-

[88] Andelin 1858, 185.
[89] Sjögren 1828, 205.

reen ulottuvassa Tenojokilaaksossa oli kaksi muuta kyläkuntaa, Tenojokisuun ja Varangin siidat. Knäredin rauhassa 1613 Tanska-Norja ja Ruotsi jakoivat Tenojokilaakson siidat siten, että Jäämeren rannikon kyläkunnat aina 30–40 kilometriä jokivartta sisämaahan kuuluivat Tanska-Norjalle ja sisämaan siidat Ruotsille.[90] Utsjoen kyläkunta menetti tässä jaossa puolet alueestaan Norjan puolelle ja Ruotsi menetti yhteytensä Jäämereen. Ruotsin kruunun tiukentuvasta otteesta näin syntyneellä rajaseudulla kertoo se, että kuningas Kaarle IX:n määräyksestä Utsjoelle eli vähäjoelle (pienelle joelle) rakennettiin kirkko vuonna 1700. Nimekseen se sai ”St Ulricä kyrka” kuningatar Ulrika Eleonoran mukaan. Lähetystyötä tukemaan aloitettiin paikkakunnalla myös katekeettakoulu 1728. Ensimmäinen kirkkoherra seurakuntaan nimettiin 1747. Näistä vallan monumenteista alkoi uusi vaihe Utsjoen historiassa, kruunun virkamiesten kausi. Nykyisinkin voimassa olevat valtakunnanrajat määriteltiin Utsjoen osalta 1751.

Utsjoen olemassaoloa ja historiaa leimaa 1700-luvulta lähtien rajan läheisyys. Sitä ennen, ”se oli kansa, vaan ei maa, joka oli kansakuntana”, kuten pastori Andelin asian on osuvasti ilmaissut.[91] Utsjoen seurakunnan rajana oli etelässä Sodankylän seurakunta, sillä Inari kuului Utsjoen seurakuntaan, ja lännessä Enontekiön seurakunta. Vuonna 1805 harvaanasutussa Utsjoen seurakunnassa oli asukkaita 366. Emämaan vaihtumisen (Ruotsista Venäjään) myötä Utsjoen asukasluku laski kolmanneksella. Vuonna 1810 se oli yhteensä 237. Siitä väkiluku nousi vähitellen ollen 1865 kaikkiaan 428 henkilöä. Väestön pääelinkeinot olivat poronhoito ja kalastus. Suurimmat porokarjat Tenojokilaaksossa olivat kuitenkin Norjan puolen saamelaisilla. Vuoden 1845 tilaston mukaan Itä-Finnmarkissa oli 209 porosaamelaista, jotka omistivat vajaa 30 000 poroa.[92]

Kuten aiemmin on todettu, Utsjoen poronomistus oli keskittynyt vuoteen 1861 tultaessa kahdelle poromiehelle, jotka omistivat runsaat puolet pitäjän 5 400 poroa käsittävästä elosta. Porokuningas Hans Kitin (1818–1903) suku oli tullut Norjasta samoin kuin Ivar Pieskin (1819–

---

[90] Solbakk 2001, 129, 131.
[91] Andelin 1858, 195.
[92] Solbakk 2001, 132.

Utsjokelaisen Niiles Vallen perhekunta poroaidalla. Kuvaaja Erkki Mikkola 1920-luvulla. Kuva: Museovirasto.

77). Hans Kitin isä, poronomadi Anders Hansson Kitti, oli syntynyt Norjassa 1720, ja vuoden 1829 Utsjoen asukasluettelon mukaan hänen perheeseensä kuului vaimo ja kuusi lasta. Ivarin isä oli poronomadi Nils Olofsson Pieski (Bisk), joka oli syntynyt Norjassa 1782. Vaimonsa Brithan kanssa hänellä oli kaksi poikaa ja tytär. Samassa taloudessa asui myös Nilsin äiti ja renki vaimonsa kansaa. Ivar itse avioitui 1824 Marith Vuolabin kanssa, ja pariskunta sai kolme lasta. Samuli Paulaharju kuvaa värikkäästi Kitin suvun miesten edesottamuksia: Jopa vanha Kitti-Andaras joutui Trondheimin linnaan pororötöksistä samoin kuin hänen poikansa Kitti-Hannu, jota myös Kunku-Hansiksi sanottiin. Hän oli ”hyvin tunnettu menoistaan aina Porsangerissa asti”. Porokuninkaiden ulkoinen olemus oli näyttävä, ja he erottuivat muusta väestä: ”Komeina ukkoina liikkuivat omien tunturienkin kiertolaiset, Kitit, Länsmanit, Vuolabbit, Pieskit, Jomppaset. Köyhän inarilaisen silmät tämä loisto ihan häikäisi, ja oli erinomainen kunnia hänen majalleen, kun suuri tunturiennapa saattoi sen pienestä ovesta sukeltua si-

sään.” Papeille tunturien miehet veivät lahjojaan, poronlihaa ja muuta tarviketta. Pappi puolestaan antoi vastalahjaksi kahvia ja ryyppyjä.[93] Samuli Paulaharjun lukuisat ja paljon luetut kuvaukset Lapin väestä ovat hauskoja ja ilmekkäitä, mutta lähdekriittisesti voisi todeta, että myös hyvin säröttömiä ja romantisoivia.

Utsjoen tilanne muistutti Ruotsin Lappia; poropääomat keskittyivät harvoihin käsiin. Osa poronelinkeinosta aikaisemmin elantonsa saaneista joutui siirtymään uuteen ammattiin. Laitumia ei enää riittänyt kaikille. ”Työttömäksi jääneet” hakeutuivat sen elinkeinon piiriin, jota kruunu vahvasti tuki eli uudisviljelykseen. Tämän siirtymän osoittavat myös

[93] Pöytäkirja/luettelo Utsjoen seurakunnan väestöstä 2.2.1829. Saapuneita kirjelmiä, Utsjoki ja Inari 1828–50. Turun tuomiokapitulin arkisto. TMA; Utsjoen suvuista ks. Solbakk 2001, 768–769, passim. ja Paulaharju 1927, 146–147, 198–200; Kitti-sukuseura; **http://www:co.jyu.fi/~giihtet/esittely.htm;** Kiitokset myös Jouni Kitille hänen sukuaan koskevista tiedoista.

maakirjat. Vaikka tilojen perustaminen ei välttämättä tarkoittanut maatilan perustamista, on muutos nähtävissä. Veroa maksavia maatiloja Utsjoella oli vuoden 1845 maakirjan mukaan kolme, 30 vuotta myöhemmin (1875) määrä oli kasvanut jo 41:een. Elinkeinon vaihdossa oli näin ollen sekä työntöä että vetoa. Näissä oloissa maanviljelyn levittäminen Tenojokilaaksoon onnistui kruunun rajaseutujen haltuunoton näkökulmasta hyvin.[94]

Taulukko 18: Verotilojen määrä Utsjoella 1845 ja 1875

Vuosi/Manttaalia	1/2	1/8	1/12	1/16	1/18	Yhteensä
1845	1	2				3
1875	1	8	18	12	2	41

Lähde: Utsjoen maakirjat 1845 ja 1875. Mf. KA.

Kuten taulukosta nähdään, tilakoot Utsjoella ja myös Inarissa olivat hieman pienempiä kuin Kittilässä, Sodankylässä tai Enontekiöllä, missä tilojen keskikoko oli yleisemmin 1/8 manttaalia. Kaiken kaikkiaan Utsjoki oli Suomen Lapin vähiten suomalaistunut saamelaispitäjä 1900-luvun alkuun tultaessa. Saamelaisen väestön osuus oli Utsjoella 1860 lähes 99 % ja 1900 vielä 97 %. Enontekiöllähän saamelaisten osuus oli jälkimmäisenä vuonna vain 10 % ja Inarissakin enää 57 %.

Taulukko 19 Saamelaisten määrä ja osuus Utsjoen väestöstä 1810–1900

Vuosi	Lkm	%	Vuosi	Lkm	%
1810	233	98.3	1860	355	98.8
1820	291	1870			
1830	304	1880			
1840	319	1890			
1850	325	98.7	1900	475	97.3

Lähde: Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, taulukko XV, 408.

[94] Väkilukutaulut 1805–65 Utsjoki. Kemin Rovastikunnan arkisto. OMA; Utsjoen maakirjat 1830, 1845 ja 1875. Mf. KA.

Vuoden 1810 maakirjaan Utsjoelle on merkitty 19 poronomadia (käsittää vain perheenpäät eli isännät). Jakob Fellmanin mukaan poronomadeja oli 1820-luvulla 25 taloutta. Vuoden 1861 verotustietojen mukaan poronomadeiksi oli merkitty 20 taloutta eli jonkin verran siirtymää oli tapahtunut uudisasutuksen eduksi.[95] Utsjokelaisten, samoin kuin rajan takaisen Tenojokilaakson pitäjien elinkeinorakenne muovautui vähin erin 1800-luvun kuluessa vähän samantyyppiseksi sekatalousjärjestelmäksi kuin Keski-Lapissa. Ennen uudisasukkaita jokivarren asukkaat saivat elantonsa poronhoidosta, kokoamalla vaihtotavaraksi turkiksia ja majavia sekä pyytämällä lohta. Uudisasukkaiden tulon myötä alkoivat jokisaamelaiset pitää myös karjaa.[96] Valtakunnan pohjoiset osat alkoivat yhtenäistyä näiltäkin osin.

Tätä kehitystä tuki, kuten aiemmin on todettu, senaatissa 1852 laadittu suunnitelmia Lapinmaan sisäisten olojen kehittämiseksi. Eräs kehityskohde oli Utsjoki. ”Kansalaisten yhdenvertaisen oikeudellisen aseman” takeeksi tuli Utsjoella pitää säännöllisesti kerran vuodessa oikeuden istuntoja. Tätä varten valtiolle tuli hankkia aivan kirkon läheisyydestä talo, jonka tulisi sijaita lähellä tulevan nimismiehen asuntoa. Vuosittaisten istuntojen katsottiin olevan välttämättömiä sen takia, että utsjokelaisten asioita käsiteltiin Kittilässä kihlakunnantuomarin johdolla. Matkaa sinne oli yli sata kilometriä. Koska Utsjoen riita-asiat koskivat usein sekä suomalaisia että norjalaisia, raja-alueella kun elettiin, niin suomalaiset viranomaiset eivät voineet vaatia, että norjalaiset todistajat matkaisivat tämän pitkän matkan. Norjalainen oikeushan istui aivan rajan lähellä. Kanslianeuvos Langenskiöldin laatimassa Lapin kehittämissuunnitelmassa todettiin myös, että näissä oloissa ”ei voi odottaa, että meidän rajaseudun asukkaiden oikeudet olisivat yhtä hyvin suojeltuja kuin norjalaisten oikeudet”. Olot raja-alueella tuli senaatin muistion mukaan saattaa norjalaiselle tasolle. Valtion talo tulisi olemaan myös nimismiehen asuntona: hänhän asui tuolloin Inarissa asti.[97]

---

95 Tornion ja Kemin Lapinmaiden maakirja 1810. Venäjälle jääneet alueet. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA; Fellman III 1906, 246.

96 Solbakk 2001, 130.

97 Suomen senaatin kanslianeuvos Langenskiöldin muistio Suomen Lapin sisäiseksi rakentamiseksi 21.10.1852. KKK 159/1851.

Jo kirkkoherra Fellman korosti oikeudellisten olojen järjestämisen tarvetta pohjoisessa pitäjässä. Hänen Utsjoella oloaikanaan (1819–29) utsjokelaiset ja etenkin saamelaiset kaipasivat kipeästi kruunun käräjien järjestämistä laajassa seurakunnassa. Ilman esivaltaa nämä kokivat tulleensa maallisen oikeuden hylkäämiksi. Käräjät oli pidetty vuonna 1812, mutta sen jälkeen ei tuomaria eikä liioin kruununvoutia nähty. Käräjien saamiseksi pyysivät alueen asukkaat Fellmania kirjoittamaan anomuksen, ja niin pidettiin talvikäräjät Inarissa, jonka piiriin Utsjokikin kuului, talvella 1827. Fellmanin mukaan saamelaiset tekivät mitä vain saadakseen ”esivalden” paikalle eivätkä valittaneet siitä syntyneitä kustannuksia. Tuomaria ja kruununvoutia saamelaiset pitivät hallitsijan lähettiläinä ja käskyläisinä, joilla oli valta hänen nimissään tehdä kaikki tai jättää tekemättä. Fellman olikin sitä mieltä, että oli hyvin tärkeää, että ”virastot pitävät silmällä, ettei tätä yksinkertaista, kovasti koeteltua, rauhallista ja lainkuuliaista kansaa laiminlyödä, vaan että sille hankitaan kunnon virkamiehiä, jotka eivät pidä arvoaan alentavana harrastaa sen etuja”.[98]

Samaisilla käräjillä saamelaisrahvas vaati nimismieheltä maksamattomia kyytirahoja: saamelaiset eivät olleet halukkaita maksamaan mitä tahansa vaan oikeuden mukaan. He olivat myös hyvin mielissään siitä, että tuomari vieraili lapinoikeuden eli kotakäräjien istunnossa ja kehotti saamelaisia vastakin hoitamaan riita-asiansa omilla käräjillään. Saamelaiset eivät kuitenkaan tahtoneet tyytyä vain omiin käräjiin. Kruunun käräjät esivaltoineen symboloivat heille yhteiskunnallista turvallisuutta, paikoilleen asettumista ja uutta uskontoa: ”Esivalta on Jumalasta. Onneton se kansa, jolta se puuttuu.”[99] Oikeuskelpoisuus ja oikeudellinen toimintakyky olivat sosiaalisen vuorovaikutusjärjestelmän leimallinen ominaisuus[100] jo tuolloin.

Kuvaava esimerkki suhtautumisesta kruunun virkamiehiin on Utsjoen pitäjänkokouksen päätös vuodelta 1860. Kokouksessa keskusteltiin siitä, että seurakunnan omat porolappalaiset ”ovat ruvenneet kovin likellä asumaan taloja, tuumitteli seurakunta, että pitäis pyydettämän

[98] Fellman 1819 (1980), 183–187.
[99] Fellman 1819 (1980), 188.
[100] Lehtonen 1990, 16.

apu Herra kuvernöörin kautta...” Kokouksen osanottajat halusivat, että Oulussa oleva virkamies sakon uhalla kieltää heidän oman seurakuntansa poronomadeja tulemasta peninkulmaa lähemmäksi taloja ja niittyjä. Asia annettiin nimismies X. Nordlingin tehtäväksi. Tämä suostui ottamaan yhteyttä kuvernööriin kolmen ruplan maksua vastaan. Seurakunta suostui pyyntöön.[101] Oli siirrytty aikaan, jolloin paikalliset riidat kierrätettiin maakunnallisen hallinnon kautta. Aikaisemminhan tällaiset asiat oli hoidettu omilla kyläkäräjillä.

Kaiken kaikkiaan saamelaiset olivat sisäistäneet hyvin luterilaisen maailmanjärjestyksen kolmesta huoneenhallituksesta eli kolmisäätyopin. Sen mukaan Jumala hallitsi maailmaa kolmen säädyn avulla, maallisen hallituksen, hengellisen hallituksen ja huoneenhallituksen avulla. Maallisen hallituksen johdossa oli keisari, joka toimi jumalan sijaisena maan päällä. Esivalta oli keisarin alainen, ja kun kansalainen oli tekemisissä esivallan kanssa, hän oli samalla tekemisissä Jumalan kanssa: tähän ajattelutapaan perustui pohjoisen väen nöyryys virkamiehistöä kohtaan. Hengellisen säädyn edustajia olivat papit, jotka toteuttivat niin ikään Jumalan tahtoa maan päällä. Huoneenhallitus puolestaan koostui yksittäisistä perheistä, jossa isäntä oli perheen ja suvun päämies ja auktoriteetti.[102]

Säätykiertoa ylös ja alas

Kuten sanottu, saamelaisrahvaan arvoasteikossa kirkkoherra sijoittui tuomarin, piispan ja maaherran jälkeen neljänneksi. Eräs syy siihen, miksi papit eivät nousseet hierarkiassa korkeammalle, oli heidän elämäntapansa, joka pohjoisessa saattoi ryöstäytyä sellaisiksi, että rahvas ylenkatsoi pappejaan, kuten Alatorniota ja lestadiolaisuutta käsittelevissä luvuissa nähtiin. Seuraavassa esitellään ja arvioidaan maan pohjoisimman seurakunnan Utsjoen näkökulmasta Lapin pappien työtä, taustoja ja verkostoja. Silmäys pappien maailmaan on sikälikin tärkeä tässä yhteydessä, että Lapin haltuunotossa juuri pappien rooli oli ollut 1600-luvulta lähtien keskeinen – verottajan ohella.

---

[101] Utsjoen pitäjänkokouksen pöytäkirja 30.9.1860. Mf. KA.
[102] Mm. Tiihonen 1996, 386.

Suomalainen kirkkohallinto vahvisti jo Ruotsin vallan aikana luotua hallintoaan pohjoisesta rajaseudusta heti alueliitoksen 1809 jälkeen. Kuten muistamme, lääninrovasti Matthias Castrén sai nimenomaiseksi tehtäväkseen järjestää olot liitos-Lapin alueella. Se kuului edelleen Turun arkkihiippakuntaan vuoteen 1850 saakka, jolloin se liitettiin uudessa hiippakuntajaossa Kuopion hiippakuntaan. Ensimmäinen kysymys, joka herää pohdittaessa Lapissa 1800-luvun alkupuoliskolla toimineiden pappien motiiveja matkustaa tiettömien taipaleitten takana olevien, osittain vierasta kieltä puhuvien seurakuntalaisten sielunhoitajiksi, on se, olivatko valitut papit jotenkin etelässä syrjäytyneitä tai ansiottomia ja oliko Lappi heille ainoa mahdollisuus ylipäätään päästä papiksi.

Utsjoki oli erotettu Ruotsin Härnösandin hiippakunnasta ja Kautokeinon kirkkoherrakunnasta 1751. Samalla siihen oli liitetty Inarin kappeliseurakunta, joka sai oman papin 1837. Alun perin määrättiin, että kirkkoherra asuisi Utsjoella talvella, jolloin saamelaiset poroineen oleskelivat tienoolla. Ja kun väki lähti poroineen kesäisin meren rannikolle, kirkkoherran tuli muuttaa Inariin, missä asukkailla oli vakinaiset asuinsijat.

Pappien saaminen alueelle ei ollut kovin helppoa, ja jos heitä sai, heidän vaihtumisensa oli 1800-luvun alkupuolella yleistä. Vuosien 1809–65 aikana Utsjoen seurakunnassa palveli seitsemän kirkkoherraa ja kolme kappalaista. Ei ollut tavatonta, että pappisvirat olivat avoinna vuosia, jolloin niitä hoidatettiin kappalaisilla tai ylioppilailla. Jotta pappeja ylipäätään olisi saatu Lapin pohjoisimpiin pitäjiin, heille laskettiin kaksinkertaiset virkavuodet palkkioksi oleskelustaan näissä Etelä-Suomesta ja Oulusta kaukana nähdyissä seurakunnissa. Utsjoella, Enontekiöllä ja Inarissa tämä etu oli voimassa vuoteen 1882, Keski-Lapin pitäjissä Sodankylässä, Kittilässä ja Muoniossa etuus lakkautettiin 1847. Lapin kirkonmiehillä oli myös vaaliehto- ja virkaylennysoikeus tiettyjen virkavuosien jälkeen. Se tarkoitti sitä, että Lapinmaan papeilla oli oikeus ilman vaaleja hakeutua keisarikunnan papin virkoihin. Sodankylän, Kittilän ja Muonion kirkkoherroilla Lapissa palveluaika oli kymmenen nuhteetonta virkavuotta, Utsjoella ja Inarissa kahdeksan.[103]

[103] Neovius 1898, 170.

Millaisia pappeja alueella sitten toimi? Saadaksemme kuvan pohjoisen papin profiilista, sukuverkostoista ja perheestä, esittelemme tässä heistä neljä. Alueliitoksen aikaan Utsjoen kirkkoherrana toimi tunnetun pappissuvun jälkeläinen Henrik Wegelius (1767–1823). Hän tuli Utsjoelle lokakuussa 1804 ja lähti syyskuussa 1816 jatkamaan ajan tavan mukaan kuolleen isänsä, Kemijärven kirkkoherran Johan Wegeliuksen tointa. Wegeliuksen suku on lähtöisin Etelä-Pohjanmaalta. Suvun kantaisä Tuomas Uppa oli talonpoika, jonka kaksi poikaa luki papiksi ja otti sukunimekseen Wegelius. Pohjoisessa suvun ehkä tunnetuin pappi on nykyisin rasistisiksi leimatuista puheistaan tunnettu Henrik Wegelius (1735–1791), joka toimi Utsjoen kirkkoherrana ja vastusti ankarasti lapinkielen eli koirankielen käyttöä, kuten hän itse asian ilmaisi. Hänen sukulaispoikansa Henrik Wegelius syntyi Kemijärvellä helmikuussa 1767, kävi koulunsa Oulussa ja kirjoittautui 19-vuotiaana ylioppilaaksi Turussa vuonna 1786. Viisi vuotta myöhemmin hänet vihittiin papiksi ja hän tuli Kemijärvelle isänsä apulaiseksi. Henrik Wegeliuksen ensimmäinen vaimo oli hänen puoliserkkunsa (puoliorpana) ja Jacob Fellmanin sisko Maria, joka kuoli 25-vuotiaana 1804 eli samana vuonna kun Wegelius tuli Utsjoelle. Hänen toinen vaimonsa oli 17 vuotta miestään nuorempi Kemijärven kappalaisen Lars Lithoviuksen tytär Hedvig. Avioliitossa syntyi yksi tytär, joka kuoli sittemmin naimattomana. Henrik Wegelius itse kuoli joulukuussa 1823.[104]

Kun Wegelius lähti Kemijärvelle, Utsjoen seurakunta oli ilman pappia kaksi vuotta. Ja kun uusi kirkkoherra saatiin, hän toimi virassa vain vuoden. Uusi kirkkoherra oli Johan Wilhelm Holmberg, jonka lyhyt virkaura oli skandaalinkäryinen. Jo kohta saavuttuaan Holmberg ryhtyi intiimiin suhteeseen piikansa saamelaisen Briitta Mikontytär Nuorgamin kanssa, joka alkoi odottaa hänelle lasta. Poika syntyi joulukuussa 1820, ja hänet kastettiin vajaan kolmen viikon päästä isänsä kaimaksi. Pappi haastettiin käräjille Peltojärvelle Enontekiölle. Tapausta käsiteltiin kolmilla käräjillä, ja tuloksena oli, että kirkkoherra joutui maksamaan piialleen kaksi lehmää. Avaintodistajana ollut Johan Antinpoika Sauva

[104] Turun hiippakunnan paimenmuisto 1721–1809, II. moniste; Kansallinen elämäkerrasto, V osa, 1934, 577–582.

vei langenneen piian vihille vuonna 1823.[105] Poika Johan Wilhelm Holmberg kasvoi ja varttui Utsjoella. Vuoden 1861 verotuksen mukaan hänellä oli 1/8 manttaalin tila, jossa oli muun muassa kahdeksan lehmää.[106]

Jacob Fellmanin (Utsjoen kirkkoherrana 1819–1831) jälkeen Utsjoki-Inarin seurakunnan paimenen virkaan tuli Karl Fredrik Stenbäck, joka toimi kirkkoherrana vuodet 1832–45. Stenbäck kuului vanhaan pappissukuun. Hän syntyi Alahärmässä huhtikuussa 1798. Hänen isänsä oli Alahärmän kappalainen ja Kuortaneen kirkkoherra ja äitinsä pietarsaarelaisen kauppiaan tytär. Stenbäck kävi koulua Vaasassa ja vihittiin papiksi marraskuussa 1831, eli Utsjoen virka oli hänen ensimmäisensä. Kuortaneelle hän siirtyi isänsä jälkeen 1846. Sittemmin Stenbäck oli pappissäädyn edustajana valtiopäivillä. Karl Stenbäck avioitui aatelisukuisen Emilia von Essenin kanssa kesällä 1817. Nuori rouva ei ”heikosta terveydestään huolimatta epäröinyt seurata puolisoansa melkein maailman ääreen”. Rouvan mukana tuli myös sukulaisneiti, Kimon rautatehtaan kirjanpitäjän Johan Reuterin ja Gustava von Essenin tytär Emma Reuter, jonka sittemmin Inarin kappalainen Josef Durchman nai vaimoksensa. Stenbäckin perheeseen syntyi 12 lasta, joista kolme kuoli pienenä. Lapsista kolme vanhinta syntyi Utsjoella. Pojista vanhin jatkoi isänsä pappisuraa ja kaksi pojista suomensi nimensä Kivekkääksi. Toisesta tuli opettaja ja sanomalehtimies; Konrad Kivekäs toimi muun muassa Oulussa ilmestyneen Kaiku-lehden päätoimittajana. Gustaf Kivekäs puolestaan valitsi tuomarin ammatin. Hän avioitui tunnetun näyttelijättären, janakkalalaisen ratamestarin tyttären Ida Aalbergin kanssa. Karl Stenbäck kuoli toukokuussa 1875.[107]

Toisin kuin Fellman, Karl Stenbäck ei alkanut opiskella saamea vaan laittoi kaiken tarmonsa maanviljelykseen ja pappilan tilusten ja asuinrakennusten kunnostamiseen. Näissä toimissaan hän olikin ahkera ja uusi pappila valmistui 1843. Seurakuntalaisilleen Stenbäck saarnasi tulkin välityksellä. Hän ei ollut myöskään turhan tarkka saamelaisten suomen-

---

[105] Lehtola 1998, 96; Utsjoen seurakunnan kirkonkirjat, ks. http://www.genealogia.fi/hiski.

[106] Veronkanto-asiakirjat 1861, Utsjoki. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto. OMA.

[107] Bergbom 1984, 1234–1237; Castrén 1838 (1967), 43–46.

opetuksen suhteen: hän ei määrännyt sakkoja vanhemmille, jotka laiminlöivät lastensa suomen opetuksen. Muun muassa Sodankylän kirkkoherra sen sijaan määräsi sakkoja.[108] Mathias Aleksander Castrén tapasi kirkkoherra Stenbäckin käydessään Utsjoella 1838. Pappi oli elänyt useita vuosia erämaassa perheensä kanssa, ”eristyksissä ystävistään ja koko sivistyneestä maailmasta”. Kirkkoherran asunto oli vähäinen talo, joka sekin paloi, ja herrasväki joutui asumaan seuraavan talven saamelaisten käyttämässä kirkkomökissä. Stenbäckiä Castrén kuvaa hyvin sivistyneeksi ja tarmokkaaksi mieheksi, joka oli sisäisen kutsumuksen takia asettunut Lappiin. Hän ei ollut asettunut Lappiin sen tähden, että ”voisi uusilla tieteellisillä löydöillä niittää oppineiden laakereita, vielä vähemmän sen vuoksi, että täten pääsisi oikotietä tulevaisuudessa ylenemään virkauralla, vaan rehellisen vakaasti täyttääkseen vaivailloista lähetystehtäväänsä tunturien villien poikien keskuudessa”.[109] Stenbäck näyttää kulkeneen raskasta korpivaellustaan urheasti.

Stenbäckin jälkeen Utsjoen kirkkoherraksi nimitettiin aatelistoon kuulunut sotilassuvun poika Fredrik Wilhelm Stierncreutz, joka asui Utsjoella vuodet 1845–52. Fredrik syntyi Haminan rauhanteon aikaan syyskuussa 1809, kirjoittautui ylioppilaaksi Helsingissä kesällä 1829 ja vihittiin papiksi Turussa helmikuussa 1834. Papin tointa hän harjoitteli ennen Utsjoelle tuloaan Oulussa ja Iissä. Hänen isänsä oli Suomen sodassa mukana ollut vänrikki Johan Stierncreutz. Myös isoisä ja isoisän isä ja tämän isä olivat olleet sotilaita. Suku oli alun perin skotlantilaista aatelissukua, joka aateloitiin myös Ruotsissa. Suomen sodan jälkeen hänen isänsä toimi siltavoutina ja kruununnimismiehenä Iissä. Väärän tuomion vuoksi hänet erotettiin toimestaan lokakuussa 1829. 1800-luvulla Fredrik Stierncreutzin suku oli säätykierrossa sosiaalisesti laskevaa sukuhaaraa. Fredrikin äiti oli Frantsilan kappalaisen tytär. Fredrik Stierncreutz avioitui Utsjoella ”Catharina Hannebergin” eli kittiläläinen talollisen tyttären Katariina Hanhivaaran kanssa helmikuussa 1852. Heidän avioliittonsa kesti vain puoli vuotta, sillä kirkkoherra kuoli Utsjoella elokuussa 1852. Vaimo Katariina oli miehensä kuollessa raskaana ja tytär syntyi tammikuussa 1853. Tytär muutti aikanaan Tukholmaan

[108] Lehtola 1998, 110–111.
[109] Castrén 1838 (1967), 43– 44.

ja kuoli naimattomana vain 22-vuotiaana.[110] Toisin kuin edeltäjänsä, Stierncreutz oli innokas opiskelemaan saamen kieltä ja suoritti julkisen kielikokeen seurakuntalaisten edessä vuonna 1851. Kirkkoherran ongelmat olivatkin muualla: hän oli ahne alkoholille ja rahan lainaamiselle kirkon kassasta.[111]

Utsjoen seurakunnan 1800-luvun alkupuoliskon kirkkoherrojen ajattelutavat tai toimintatavat saattoivat poiketa kovastikin toisistaan, mutta yhtä kaikki he olivat tyypillisiä säätynsä edustajia siinä suhteessa, että ammatti periytyi vielä pääsääntöisesti 1800-luvun alkupuolella isältä pojalle. Vuosisadan puolivälissä tämä järjestelmä alkoi murtua, samoin naimatavat. Pappien avioliitot solmittiin vuosisadan alussa sukujen kesken niin, että Lapin pappissuvut naivat puolisot pääosin keskuudestaan. Lapinkin pappien suku- ja kommunikaatioverkosto muodostui näin hyvin kiinteäksi. Vuosisadan loppupuolella sekin alkoi rapautua. Kolmas Lapin pappeja yhdistänyt asia oli – johtuen juuri edellä mainitusta vahvasta sukuverkostosta – uskollisuus toiminta-alueelle. Tuon toiminta-alueen muodosti koko Pohjanmaa koulukaupunki Oulu keskuspaikkanaan. Oulua voisi nimittää pohjoisten säätyläisten kehdoksi. Pohjoisemmaksi lähdettiin ansaitsemaan kannuksia parempien virkojen toivossa. Kun ”bonukset” oli taskussa, palattiin läänin eteläisiin seurakuntiin, harvoin sitä etelämmäksi. Pitkinä pimeinä talvina papit ottivat asemapaikoillaan tehtäväkseen paitsi perinteisen hengellisen huollon myös ajan valistustehtävän: he viljelivät maata, opettivat rahvaan lapsia ja kokosivat kansatieteellistä aineistoa. Kuten pappien kirjallisista harrastuksista olemme nähneet, monilla kirkkoherroilla oli tieteellisiä ambitioita lähetysinnon lisäksi. Epäily siitä, että Lapin papit olisivat muualla pärjäämättömiä tai ammatillisesti heikompia, ei näytä pitävän paikkaansa. Kaikissa heikkouksissaan, kuten viinan juonnissa, he näyttävät käyttäytyneen samansuuntaisesti kuin etelän kollegat.[112] Kaiken kaikkiaan 1600-luvulta alkanut pappien valtakausi päättyi Lapissa 1800-luvun puoleenväliin tultaessa.

---

[110] Wasastjerna 1880, 518–522.

[111] Lehtola 1998, 110–111.

[112] Rahvaan ja virkamiesten/pappien suhteesta ks. luku 1 (Alatornio) ja luku 5 (Sodankylä).

Kuten Fellmanin muistelmista nähdään, rajanylitys Utsjoelta Norjaan oli osa paikkakunnan arkista toimintaa. Myös Andelin todistaa, että emäkirkon asukkaat olivat alinomaisessa kanssakäymisessä Ruijanmaan saamelaisten kanssa. Etenkin kaupankäynnin ja sukulaisvierailujen muuttoliike Utsjoelta Norjan puolelle oli vilkasta. Vuonna 1840 arvioitiin Norjan vastaisella rajaseudulla asuneen 45 Utsjoen ”lappalaista”.[113] Rajakylä Polmakissa oli 1865 kveeneiksi merkittyjä vain neljä henkilöä, Utsjoen länsipuolella Karasjoella puolestaan luku oli kahdeksan. Sen sijaan Tenojoen suistossa lohenkalastuksesta tunnetussa Tanan pitäjässä kveenejä oli jo 91. Myös Varanginvuonon merikalastus houkutteli utsjokelaisia. Esimerkiksi vuonon pohjukassa olevassa Nessebyn pitäjässä oli kyseisenä vuonna 54 Utsjoella ja 57 Inarissa syntynyttä. Vuonna 1865 Nessebyssä asui kaikkiaan 1 175 henkilöä, joista 210 eli 18 % oli Suomessa syntyneitä. Tähän kohtaan voi tehdä kriittisen huomautuksen Norjan väestötilaston tavasta ilmaista kveenien lukumäärä. Jos tarkastelee tilastosta ainoastaan kveeneiksi merkittyjä, saadaan Nessebyn kveenien lukumääräksi vain 68 eli vajaa 8 % pitäjän väestöstä eli alle puolet siitä, mitä syntymäpaikan mukaan saadaan. Esimerkiksi paljon lainattu norjalaisen J. Qvigstadin tilasto kveenien lukumäärästä Finnmarkin läänissä perustuu juuri väestötilastossa kveeneiksi merkittyihin,[114] eikä anna siten oikeaa kuvaa kveenien todellisesta määrästä.

Kun tarkastellaan lähemmin Nessebyhyn muuttaneita suomalaisia, sieltä nousee mielenkiintoisesti esiin asukkaiden elinkeinon vaihdos. Kuten Utsjoki, Nesseby oli vanhastaan saamelaisenemmistöinen pitäjä. Paikkakunnalle muuttaneille saamelaisille tai osittain saamelaisille utsjokelaisille ja inarilaisille elinkeinon muutos ei ollut suuren suuri: joki- ja järvikalastuksesta siirryttiin merikalastukseen. Mutta Keski-Lapista, kuten Sodankylästä, muuttaneet uudisasukkaiden pojat ja tyttäret omaksuivat saamelaisyhteisöön muutettuaan uuden ammatin, sen myötä myös kalastajasaamelaisten elämäntavan. Näinhän ei tapahtunut suo-

[113] Oulun läänin maaherran R. V. Lagerborgin muistio 3.1.1840. Oulun läänin-kanslian arkisto. OMA.

[114] Folketellinga 1865 Nesseby. UBT; Qvigstad 1926, 8.

malaisten muutettaessa Altaan tai Skibotniin. Tässä kohden onkin mielenkiintoista katsoa, mitä viranomaiset tarkoittivat kirjatessaan joidenkin henkilöiden yhteyteen ”lever som lapp”. Näyttää siltä, että ”elää kuin lappalainen” tarkoitti elinkeinoa ja asumistapaa mutta myös kieltä ja mahdollisesti pukeutumista. Saamelaisen elämäntavan omaksuneet puhuivat kotikielenään saamea.[115] Aina sulautuminen ei tapahtunut siis valtakulttuurin ehdoilla. Millaiset henkilöt sitten elivät kuin lappalaiset, ”lever som lapp”?

Vuoden 1865 väestötilaston mukaan Nessebyssä asui 24 Sodankylässä syntynyttä. Heistä peräti kolmannes oli omaksunut saamelaisen elämäntavan. Eräs heistä oli Antti Mooseksenpoika eli norjalaisittain Anders Mosesen. Antti oli syntynyt Sodankylässä 1827 ja hän oli tullut Norjaan noin 1845. Vaimo Brita oli ehkä kotoisin samasta pitäjästä, ja pariskunnalla oli kolme pientä tytärtä. Heillä oli uudisasukkaiden yleisesti käyttämät nimet: Brita, Anna ja Katrine. Tyttöjen etunimiin saamelaistuminen ei siis ollut yltänyt tai ehkä väestötilaston kokoaja ei niitä kirjannut. Perheeseen kuului lisäksi 15-vuotias saamelainen piika. Perheen pääelinkeino oli kalastus, ja perheen sanotaan eläneen kuin lappalaiset. Heillä oli alueella vallinneen tavan mukaan myös muutama lehmä ja lampaita mutta ei poroja.

Toinen vuoden 1865 väestötilastoon merkitty suomalainen oli Sodankylästä 1830-luvulla muuttanut kalastaja John Matisen Roorka. Johnin vaimo oli Inarin saamelaisia. Vaimo ja neljä lasta olivat olleet maassa vasta vuoden. Onkin todennäköistä, että John oli kuulunut niihin sesonkikalastajiin, jotka vuosittain vaelsivat rajan yli. Rajan sulkeuduttua hän oli sitten asettunut pysyvästi Norjan puolelle ja vaimo ja lapset tulivat perässä. Myös Roorkan perheellä oli karjaa: kuusi lehmää ja 10 lammasta.

Nessebyn seka-avioliitoissa, joissa saamelainen oli toisena osapuolena, valittiin elämäntavaksi yleisimmin saamelaisuus. Inarin suomalainen Johan Matisen Paldo oli naimisissa saamelaisnaisen kanssa ja eli kuin saamelaiset. Myös suomalainen kalastaja Petter Pers Stina, joka oli naimisissa Etelä-Varangista kotoisin olevan saamelaisen kanssa, eli kuin saamelaiset. Torniossa syntynyt kalastaja Henriks Pers oli puolestaan

[115] Folketellinge 1865 Nesseby, 36–38, 40, 42, 45, 47, 52, 54, 56. UBT.

aviossa Vesisaaresta kotoisin olevan saamelaisen Ristenin kanssa ja eli samaten kuin saamelaiset. Kemissä syntynyt kalastaja Jakob Tapio nai myös saamelaisen ja omaksui tämän elämäntavan. Tapio oli tullut Norjaan jo lapsena. Elämäntavan omaksumisessa näyttääkin naimakaupan lisäksi vaikuttaneen se, kuinka kauan henkilö oli ollut maassa. Saamelaisen elämäntavan omaksuneet olivat pääsääntöisesti olleet maassa yli kymmenen vuotta. Muun muassa yksin elänyt suomalaisnainen ja saamelaisen elämäntavan omaksunut Stina Persdotter eli 1865 kalastajana ja oli tullut maahan 1820-luvulla.

Eivätkä ainoastaan suomalaiset vaan myös osa alueen norjalaisista eli ”kuin lappalaiset”. Muun muassa norjalaisen sepän Johan Retterin pojat olivat äitinsä kautta 1/4 saamelaisia. Äiti oli norjalais-saamelaisesta avioliitosta. Poikien sanotaan eläneen saamelaisten tavoin. Taloudenhoitaja ja kalastaja Birit Jensdotter oli puoleksi norjalainen ja puoleksi saamelainen. Birit puhui norjaa, mutta eli kuin saamelainen. Myös toisenlaisia tapauksia löytyy: norjalainen 42-vuotias Sophie Sörensdotter oli naimisissa saamelaisen kanssa ja hän puhuikin saamea. Nessebyhyn muuttaneiden suomalaisten kielenvaihto näyttää olleen samansuuntainen kuin mihin törmäsimme jo Altan seudun kveenien yhteydessä: mitä eristäytyneempi ja kielellisesti homogeenisempi yhteisö oli, sitä varmemmin toista kieliryhmää ja kulttuuria edustava sulautui enemmistön elämäntapaan. Einar Niemen mukaan suomalaiset siirtolaiset sulautuivat saamelaisiin Ruijan sisäosissa, sen sijaan vuonoilla suomalaiset eristäytyivät omiin seuroihinsa.[116] Anna-Riitta Lindgren on todennut, että kielenvaihto eli kielellinen assimilaatio voi kulkea käsi kädessä identiteetin vaihtumisen kanssa, mutta etninen identiteetti voi myös pysyä samana, vaikka kieli vaihtuikin.[117] Lähteiden perusteella voi päätellä, että Nessebyn suomalaiset saattoivat vaihtaa myös identiteettiä, mutta sitä on vaikea lähteillä todentaa. Niin kuin myös sitä, kuinka avomielisesti tulijat hyväksyttiin saamelaisyhteisön jäseniksi. Useat seka-avioliitot puhuvat sen puolesta, että vastaanotto oli myönteistä. Etnisyyttä ei näillä rajaseuduilla näytetty pidetyn keskeisenä puolison valintakriteerinä.

---

[116] Niemi 1977, 61.
[117] Lindgren 1999, 160.

7. Fellesdistriktin aika päättyy

1800-luvun alussa päättyi eräs pitkä historiallinen vaihe koillisella Pohjoiskalotilla, nimittäin niin sanottu fellesdistrikin aika. Fellesdistrikillä tarkoitettiin Ruotsin, Norjan ja Venäjän yhteishallinnassa ollutta nautinta-aluetta, jolla oli pitkät historialliset juurensa. Jo 1200-luvulla alue oli Norjan ja Novgorodin yhteisverotusaluetta, jonne suomea puhuvat birkarlit alkoivat 1300-luvulla työntyä. Yhteisverotusalue käsitti tuolloin idässä Kuolan niemimaan ja koko pohjoisen alueen Jäämeren rannikoineen. Alueen eli siihen kuuluneiden lapinkylien eteläraja kulki vinottain nykyisiä paikannimiä käyttäen Kantalahdesta Sodankylän kautta Kilpisjärvelle ja sieltä Norjaan Lyngenin alueelle. 1600-luvun alussa pohjoisista alueista käytiin kiistaa Tanska-Norjan ja Ruotsin välillä Ruotsin ekspansiivisen politiikan vuoksi. Ruotsin kuningas Kaarle IX halusi olla myös ”lappalaisten kuningas”.[1] Sotien seurauksena fellesdistrikt määriteltiin nyt (1613) täsmällisesti asiakirjoihin, mutta siten, että alueen rajat eivät olleet suljettuja. Tämä erikoinen tilanne pohjoiskalotilla jatkui aina vuoteen 1751 saakka, jolloin ensimmäinen osa fellesdistriktiä jaettiin: Ruotsin ja Norjan välinen raja merkittiin maastoon. Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että nykyinen Suomen käsivarren raja vedettiin Ruotsin tappioksi: Karasjoki, Kautokeino ja puolet Utsjoen alueesta siirtyi Norjan hallintaan. Inarin alueen osalta vuoden 1751 rajaveto merkitsi sitä, että sen olo kolmen valtakunnan (Ruotsin, Norjan ja Venäjän) verotusalueena päättyi. Se jäi nyt Venäjän ja Ruotsin raja-alueeksi. Rajan yli jutaavien saamelaisten osalta vuoden 1751 rajankäynti ei kuitenkaan ollut dramaattinen: heille taattiin oikeus porojen laiduntamiseen, metsästykseen ja kalastukseen rajan molemmin puolin. Uusimmassa saamentutkimuksessa vuoden 1751 lap-

[1] Aarseth 1975, 10–15.

pekodisillen onkin nähty erittäin merkittävänä asiakirjana: saamelaisten oikeudet kansalaisina kirjattiin ensimmäistä kertaa selkeästi asiakirjoihin.[2]

Vuoden 1751 rajanvedoista johtuen fellesdistriktillä on tarkoittu useimmiten ainoastaan sen itäistä eli Etelä-Varankiin ja Murmannin rannikkoon rajoittuvaa aluetta eli seutua, josta Norja ja Venäjä kävivät vuosien 1826–52 aikana neuvotteluja.[3] (Ks. kartta 7). Se, miksi Venäjä ja Norja aloittivat rajaneuvottelut ja olivat päättämässä historiallisen fellesdistriktin lopullista jakoa, johtui pääosin Suomen Lapin muuttuneesta tilanteesta. Suomen liittäminen Venäjään 1809 ja Norjan itsenäistyminen Tanskasta ja liittyminen unioniin Ruotsin kanssa 1814 asettivat paineita neuvottelujen aloittamiselle ja pysyvän rajan määrittelemiselle myös Norjan ja Venäjän välille. Siihen mennessä valtioiden välillä ei ollut pysyvää rajaa.[4]

1. Rajaneuvottelut 1825–52 ja Kautokeinon murhat

Norjan ja Venäjän rajaneuvotteluissa oli kyse pääosin vanhoista Paatsjoen, Neidenin (Näätämön) ja Peisenin (Pitkävuonon) siitojen alueista, joiden väestön enemmistö koostui saamelaisista. Alueen itäosassa oli ns. Venäjän saamelaisia eli kolttia, lännempänä tunturisaamelaisia sekä norjalaisia. Tunturisaamelaisten työntyminen ”ikimuistoisille” kolttien alueille aiheutti konflikteja saamelaisten kesken. Toukokuussa 1822 venäläiset ilmoittivat norjalaisille, että Norjan saamelaiset ovat ylittäneet Venäjän rajan ja aiheuttaneet vahinkoa koltille. Kuningas Karl Johan pyysi Norjan hallitusta tutkimaan asiaa. Kävi ilmi, että rajanylityksiä oli tehty myös Vardön (Vuoreijan) linnoituksesta käsin: venäläisten mukaan sotilaat olivat omineet Paasjoen saamelaisille kuuluneita poroja ja lampaita sekä hakanneet puita Jacobselviltä. Itä-Finnmarkin maaherra puolestaan ilmoitti, että Kuolan maaherra oli jahdannut sotilaita

---

2 Aiheesta on tehty suhteellisen paljon tutkimusta, ks. esim. artikkelikokoelma ”Lappekodisillen. Den förste nordiske samkonvensjon?” vuodelta 1998.

3 Mm. Andresen 1983, 9; Keilhau 1931, 197.

4 Johnsen 1923, 236–237.

Kartta 7: Fellesdistrikt eli yhteisalue

ja muita Norjan alamaisia ”laittomasti” pois fellesdistriktiltä, jonka tämä katsoi kuuluvan Venäjälle. Kaiken kaikkiaan voidaan sanoa, että saamelaisten riidat olivat laukaisevana tekijänä rajaneuvottelujen aloittamiselle.[5] Asetelma oli mielenkiintoinen, paikallisia pohjoisia laidunriitoja lähtivät sovittelemaan isolla koneistolla venäläiset ja ruotsalais-norjalaiset keskushallinnon viranomaiset.

Fellesdistrikillä asui 1825 kaikkiaan 35 norjalaista ja arviolta noin 29 ”venäläistä” perhettä. Koltat laskettiin venäläisiksi. Toisen arvion mukaan kyseisenä vuonna Näätämön ja Paatsjoen siitoihin kuului 67 ”itäsaamelaista” eli kolttaa.[6] Kolttien määrää on vaikea tarkalleen sanoa heidän elämäntapansa vuoksi. Jäämeren rannalla oli ainoastaan heidän kesäpaikkansa, talvella he asuivat sisämaassa talvikylissään. Joka tapauksessa mistään suurista väkijoukoista tai huomattavista taloudellisista eduista fellesdistrikin alueella ei ollut kyse. Rajaneuvotteluissa ei liioin ollut kyse Ruotsi-Norjan ja Venäjän välisen valtiollisen kriisin selvittämisestä. Valtioiden väliset suhteet olivat hyvät tänä aikana. Rajaneuvottelujen aloittamisen pontimena olivat siis paikalliset riidat, mutta niitä käytettiin Norjassa hyvänä verukkeena käynnistää jo vuosina 1789, 1797, 1809 ja jälleen vuonna 1816 toivottu fellesdistriktin jako. Se, miksi Venäjä oli aluksi haluton jakoon, johtui ainakin osittain siitä, että se koki asemansa alueella suhteellisen vahvaksi. Kun norjalaiset alkoivat aktiivisesti puolustaa asemiaan, Venäjä katsoi itselleen edulliseksi toimittaa jako.[7]

Konkreettiseksi neuvottelujen kohteeksi nousivat rajan tarkka kulku maastossa ja sen myötä Etelä-Varangin alueen omistus sekä ennen muuta saamelaisten laidunalueet ja vuotuinen kulku rajan yli. Vastuu Norjan ulkopolitiikan hoidosta oli Ruotsi-Norjan unionin alkuaikoina ennen muuta Tukholmassa asuvalla ”ruotsalaisella” kuninkaalla Karl Johanilla.[8] Norjan hallitus asetti 1822 aloitettujen selvitystöiden jälkeen maaliskuussa 1824 asiaa tutkimaan komitean, ”Komiteen till Fin-

---

5 Andresen 1983, 9; Keilhau 1931, 196.

6 Kreivi G. af Wettenstedtille 1.8.1825 Norjan rajakomissaari J. H. Spörckiltä, ks. Johnsen 1923, liite s. 335 ja 245; Keilhau 1931, 196.

7 Andresen 1983, 33; Keilhau 1931, 198; Sarva 1925, 2–3.

8 Ks. Kaartvedt 1964, 349.

markens opkomst". Runsaan vuoden kestäneiden valmistelujen jälkeen Venäjän ja Norjan rajakomissaarit tapaisivat assistentteineen Kuolan kaupungissa 4. heinäkuuta 1825.[9] Rajaneuvottelukuntaan kuuluivat Norjan puolelta eversti Johan Hendrik Spörck ja majuri Fredrik Waldemar Mejländer. Venäjän neuvotteluja johti yliluutnantti Valerian Galjamin.

Norjan lopullisena toiveena erinäisten komiteaehdotusten jälkeen oli vetää itäraja Gelsomiosta Paatsjokea myöden Salmijärven kautta (Grense) Jacobselville. Lisäksi Norja edellytti, että Suomen suuriruhtinaskunnan ja Norjan välinen raja pysyisi entisellään siten, kuin siitä oli Ruotsin ja Norjan välillä jo aiemmissa rajanvedoissa sovittu. Norjalle ehdotettu alue oli kolmannesta pienempi kuin Venäjälle esitetty alue mutta taloudellisesti merkittävämpi. Venäläiset eivät hyväksyneet esitystä, vaan pyrkivät saamaan itärajan lännemmäksi niin, että Boris Gleb, jossa oli ortodoksikirkko, tulisi sen omistukseen.[10]

Komissaarit esittivät lisäksi viisikohtaisen ehdotuksen alueen väestön asemasta rajan vetämisen jälkeen. Esityksen mukaan kyseisellä rajaseudulla asui tuolloin 64 perhettä eli 149 henkilöä, saamelaisia sekä venäläisiä ja norjalaisia uudisasukkaita. Taloja ja mökkejä Boris Glebissä oli 14, Paatsjoella 18, Sandhavnissa 26 ja Neidenissä seitsemän. Lisäksi Neidenissä ja Sandhavnissa oli kappelit.[11] Ehdotuksen ensimmäisen kohdan mukaan venäläiset perheet tulevalla Norjan alueella ja norjalaiset perheet tulevalla Venäjän alueella saisivat vapaasti valita, jäivätkö he paikoilleen vai muuttaisivatko rajavedon jälkeen. Toiseksi uudisasukkaille taattaisiin kummassakin maassa uskonnonvapaus. Kolmanneksi rajaseudun asukkailla olisi vapaa oikeus kolmen vuoden aikana siirtää asumuksensa haluamaansa maahan tai myydä se. Neljänneksi sekä norjalaisilla saamelaisilla että koltilla oli oikeus kalastaa ja metsästää entisillä alueillaan. Ja viidenneksi heillä olisi myös oikeus saada poronsa palautettua, jos ne ylittäisivät rajan.[12] Näin tapahtuikin. Vuoden 1826 rajan-

---

9 Johnsen 1923, 240–243.

10 Keilhau 1931, 198; Johnsen 1923, 240–241, 247.

11 Kirje kreivi G. af Wettenstedtille Norjan rajakomissaarilta J. H. Spörckiltä 1.8.1825. Ks. Johnsen 1923, liite, 333–335.

12 Johnsen 1923, 245.

vedon välittömät vaikutukset eivät siis näyttäneet ennustavan ongelmia väestölle. Käytännössä fellesdistrikin jakaminen Norjan ja Venäjän valtioiden kesken tuli kuitenkin jatkossa merkitsemään monia muutoksia ennen muuta maanjakopolitiikassa ja uudisasutuksessa.

Komissaarien esittämä rajalinja sai aikaan vastustusta etenkin Venäjällä. He syyttivät muun muassa omaa neuvottelijaansa Galaminia huolimattomuudesta ja välinpitämättömyydestä, jopa suorastaan lahjusten vastaanotosta. Norjalaiset puolestaan olivat suhteellisen tyytyväisiä: he muistuttivat, että Venäjä sai 3/5 yhteisalueesta mutta he vain 2/5.[13] Tosiasiallisesti Norjan saama osa oli alueena paljon arvokkaampi jokilaaksoineen. Neuvotteluja jatkettiin niin, että vuoden 1826 Venäjän ja Norjan rajalinja voitiin ratifioida Tukholmassa toukokuussa 1826 ja Pietarissa heinäkuussa 1826. Sen mukaan raja kulki aluksi Norjan esittämän suunnitelman mukaan Gelsomiosta Paatsjokea myöden Salmijärvelle asti. Siinä kohden rajalinja poikkesi kuitenkin suoraan pohjoiseen eikä koilliseen, kuten norjalaiset olivat ehdottaneet. Salmijärveltä raja eteni nimittäin kohti Boris Glebiä Bökfjordenin vuonon pohjukkaan. Sieltä raja vedettiin maakangasta myöden kaakkoon (Grense) Jakobselvin latvoille, mistä se sitten kulki jokea myöden Jäämereen (ks. kartta). Rajaneuvotteluissa käsitellyt asukkaiden edut tulivat vuoden 1826 konventiossa määritellyksi siten, että saamelaisten oikeudet porojen rajanylityksiin sekä metsästykseen ja kalastukseen edelleen sallittiin tosin aikaisempaan verrattuna rajoitetummin.[14]

Se, miksi Norja sai suhteellisesti parhaan osan fellesdistriktistä, on selitetty sillä, että Ruotsi-Norjan unionikuningas Karl Johan ja Aleksanteri I olivat ystävyksiä. Maiden välit olivat lämpimät myös Napoleonin vastaisen yhteisen asevelimuiston vuoksi.[15] Herrathan olivat tavanneet ensimmäisen kerran Turussa elokuussa 1812 Napoleonin Venäjänhyökkäyksen aattona. Karl Johan oli tuolloin Ruotsin kruununprinssi. Hänet otettiin Turussa vastaan lämpimästi. Käytyjen neuvottelujen tuloksena Aleksanteri lupasi taata Bernadotte-suvun pysymisen Ruotsin valtaistuimella ja Norjan siirtymisen Suomen korvikkeena Ruotsin hal-

---

[13] Sarva 1925, 4.
[14] Johnsen 1923, 248–252, 255–256.
[15] Johnsen 1923, 258.

Pykeijan kylän kveenitaloja. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1927. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

lintaan Tanskalta, mikä tapahtuikin 1814. Ruotsi lupasi puolestaan taistella Venäjän rinnalla Ranskaa vastaan. Näin Tilsitin sopimuksen ikävä muisto maiden välillä oli pois pyyhkäisty. Tuolloinhan Ruotsi oli vielä Ranskan liittolainen Venäjää vastaan. Kuninkaaksi Karl Johan valittiin 1818.[16]

Vuosina 1825–26 käydyt rajaneuvottelut Venäjän ja Norjan välillä koskettivat kouriintuntuvasti yksittäisten ihmisten, niin saamelaisten, norjalaisten, suomalaisten kuin venäläistenkin arkea. Siihen, mitä merkitystä Norjan ja Venäjän rajaneuvottelujen tuloksilla oli pohjoissuomalaisille, käsitellään seuraavissa luvuissa. Suomen asemasta johtuen suomalaisia ei kutsuttu vuoden 1825–26 rajaneuvotteluihin virallisiksi edustajiksi.[17]

---

[16] Mm. Nervander 1906, 135–137.

[17] Johnsen 1923, 253; Pohjoisten rajojen rajamerkeistä ks. Viinanen 2002, 251–263, 278–288.

Solmittu rajasopimus tarkkoine rajankulkuineen ei poistanut ongelmia rajaseudulla, vaan paikallisten asukkaiden kesken oli edelleen riitaisuuksia. Uudet sopimukset näyttävät synnyttäneen uusia riitoja vanhojen kiistojen lisäksi. Norjalaisten porotokat ylittivät rajat, ja suomalaiset kävivät edelleen kalassa Jäämerellä, mutta väki oli tullut epäluuloiseksi ja epävarmuus tulevaisuudesta aiheutti kädenvääntöjä. Kreivi Suchtelen esittikin kenraalikuvernööri Mensikoville kesällä 1830 konkreettisia toimia Norjan ja Suomen saamelaisten keskinäisen riitelyn lopettamiseksi nimeämällä välitystoimikunta, johon kuuluisi norjalainen ja venäläinen virkamies. Senaatin mukaan riitelevien osapuolten saaminen samaan pöytään oli välttämätöntä: he saattoivat henkilökohtaisesti esittää asiansa toiselle osapuolelle. Välitystoimikunnassa oli senaatin mukaan oltava suomalainen virkamies mukana.[18]

Suomen senaatti lähetti kenraalikuvernööri Mensikoville jälleen toukokuussa 1832 kirjeen, jossa se esitti, että vanha rajasopimus Norjan ja Ruotsin välillä (1751) sekä vuoden 1826 sopimus tulisi arvioida uudelleen. Niiden mukaan porokarjat sekä kalastajat ja metsästäjät saivat ylittää rajat, mutta nyt tilanne oli toinen.[19] Ongelma oli siis ilmeinen, mutta toimenpiteet sen ratkaisemiseksi saattoivat olla vaikeasti toteutettavissa ja hitaita pohjoisen heikkojen viesti- ja kulkuyhteyksien takia. Oulun läänin maaherra Lagerborg kirjoitti kenraalikuvernöörille tammikuussa 1834 ja kertoi ärsyyntyneenä lähettäneensä virkamiehensä Torniosta Ruijan Pulmangissa edellisen vuoden joulukuussa pidettyyn rajaongelmia pohtivaan kokoukseen, jossa piti olla mukana niin norjalaisia, suomalaisia kuin venäläisiäkin virkamiehiä. Kun nimetty virkamies matkusti pitkän ja hankalan matkan, hän ei löytänytkään kokousta.[20]

Ruotsin ja Venäjän hallitusten kesken otettiin vuoden 1840 lopulla esille myös pohjoisen rajan suoristusasia, jolloin maat olisivat vaihtaneet maa-alueita. Se kaatui kuitenkin Norjan haluttomuuteen.[21] Ja niin ryhdyttiin jälleen miettimään jutaavien poromiesten aiheuttamia ongelmia.

---

[18] Senaatin kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 19.7.1830. KKK 2/1843. KA.

[19] Senaatin kirje kenraalikuvernööri Mensikoville 28.5.1832. KKK 2/1843. KA.

[20] Oulun läänin maaherra R.V. Lagerborgin kirje kenraalikuvernööri Thesleffille 22.1.1834. KKK 2/1843. KA.

[21] Nootti, päivätty Tukholmassa 10.12.1840. KKK 2/1843. KA.

Tilannearviossa todettiin, että ei ollut tietoa siitä, kumpi osapuoli, suomalaiset vai norjalaiset, olivat menettäneet enemmän, mutta valituksia oli tullut enemmän suomalaisten puolelta. Korvauksista päättäminen arvioitiin hankalaksi ja porojen kulun estämisen nähtiin tuhoavan porokannan. Ongelmana koettiin se, että valitukset eivät olleet kohdistuneet suoranaisesti yksittäisiin henkilöihin, jolloin korvauksiakaan ei katsottu voivan hakea. Ruotsin hallituksen mukaan ruotsalaiset olivat tehneet asiassa kaiken voitavansa. Alueelle oli lähetetty tietoa ongelmista ja viranomaisia oli kehotettu valvomaan tilannetta.[22]

Jälleen marraskuussa 1847 Ruotsin Venäjän lähettiläs paroni Krudenev ilmoitti kirjeessään kenraalikuvernöörille, että Lapissa oli yhä ongelmia: Norjan saamelaisten sanottiin aiheuttavan monilla Suomen Lapin paikkakunnilla harmia. Tämän vuoksi raja ehkä jouduttaisiin sulkemaan. Ruotsin ulkoministeri oli Krudenevin mukaan pitänyt ongelmia vakavina paikallisina probleemoina, joihin keskushallinnon oli vaikea puuttua. Norjalaisille oli tiedotettu asiasta.[23]

Rajasulku 1852

Syyskuun 15. päivänä 1852 sulkeutui valtakunnan raja porokarjalta ja kalastajilta Venäjä-Suomen ja Ruotsi-Norjan välillä. Ennen sitä käytiin hallitusten välillä aktiivista kirjeenvaihtoa ja poukkoilevia neuvotteluja raja-ongelmien ratkaisemiseksi. Pääsääntöisesti Venäjä-Suomi vastusti aluksi rajan sulkemista, mutta Norja puolsi sitä. Ennen sulkua venäläiset kallistuivat rajan sulkemisen puolelle. Prosessin aikana ruotsalaiset pyrkivät vaikuttamaan norjalaisiin, jotta neuvottelut käytäisiin asiallisessa hengessä. Ruotsi–Norja -unionissahan ulkopoliittiset asiat kuuluivat Tukholmaan eivätkä Kristianiaan. Neuvotteluja haittasi se, että

---

22 Mm. Utsjoen kirkkoherra C. F. Stenbäck lähetti Oulun läänin maaherralle 21.12.1839 ja 28.8.1840 kirjelmät, joissa tehtiin maaherralle tiettäväksi Norjan tunturisaamelaisten aiheuttavan vahinkoja Utsjoen ja Inarin väestölle sekä rajaseudun ongelmallisia oloja. Myös kruununvouti G. Slottsberg teki selkoa asiasta maaherralle kirjeessään 2.12.1850. Oulun lääninkanslian arkisto. Hc4:1. OMA; Tukholmassa 13.3.1840 päivätty tiedonanto. KKK 2/1843. KA.

23 Paroni Krudenevin kirje Tukholmasta kenraalikuvernöörin kansliaan 11.11.1847. KKK 2/1843. KA.

toiveet ja esitykset rajojen järjestämisestä tulivat etupäässä paikallisilta suomalaisilta ja norjalaisilta ja päätöksiä tehtiin Pietarissa, Helsingissä, Tukholmassa ja Kristianiassa. Mielenkiintoista tässä on se, että paikalliset riidat punoutuivat diplomaattisten suhteiden hoitoon.

Lyhyesti voidaan sanoa, että rajoilla riideltiin aina vuoden 1826 rajasopimuksesta lähtien. Kenraalikuvernööri sai jälleen toukokuussa 1850 tietoja pohjoisen rajaseudun rauhattomuudesta. Norjan saamelaiset aiheuttivat ”lukemattomia tappioita” Suomen saamelaisille. Sekä Pietarissa että Tukholmassa asiaa oli pohdittu aina 1820-luvulta lähtien, mutta turhaan.[24] Kenraalikuvernöörin mukaan raja-ongelmat johtuivat norjalaisten painostuksesta ja hän katsoi, että avattavat neuvottelut oli syytä käydä Tukholmassa, jolloin poliittiset tavoitteet tulisivat paremmin esille. Venäläisten/suomalaisten neuvottelija Fabian Langenskiöld kyllä voisi mennä neuvottelemaan Norjan hallituksen kanssa Kristianiaan, mutta hänen olisi palattava Tukholmaan valmistelemaan asiaa Krudenevin kanssa. Näin saataisiin täsmennettyä sitä, millaisia norjalaisten aikomukset olivat ja mihin asti he olivat neuvotteluissa valmiita menemään.

Venäläiset eivät halunneet esittää ultimatumia, vaan ratkaista tilanteen neuvotteluilla. Rajan sulkeminen oli heidän mukaansa myös otettava neuvotteluissa esille. Ottaa tai jättää -strategian sijasta venäläiset lähtivät siitä, ettei joka ainoaa paikallista vaatimusta voi ottaa huomioon vaan tilannetta oli arvioitava hieman yleisemmältä kannalta. Neuvottelut oli aloitettava kysymällä, oliko 21.9.1751 sopimus sitova. Jos se katsottiin sitovaksi, neuvotteluilla oli tarkka lähtökohta. Sen jälkeen sopimusta voitaisiin täydentää ja saattaa ajan tasalle. Venäläisten mielestä 2. toukokuuta 1826 tehty sopimus ei ollut vuoden 1751 sopimuksen täydennys, koska se koski vain yhtä yksityiskohtaa. Kun sopimus 1826 tehtiin, ratkaistiin samalla rajan kulku, mutta sitä ei voitu venäläisten mukaan ottaa neuvotteluiden pohjaksi. Uudelleen oli venäläisten mukaan arvioitava myös vuosina 1839 ja 1841 tehtyjen sopimusten jälkeen esiin tulleet ongelmat ja pohtia sitä, voitaisiinko sopimuksista säilyttää joitakin osia uuteen sopimukseen.[25]

---

[24] Maaherra A. Lavoniuksen kirje Oulusta kenraalikuvernöörille 7.5.1850. KKK 161/1851. KA.

[25] Muistio Suomen Lapin olojen järjestämisestä Norjan rajalla toukokuussa 1850. KKK 161/1851. KA.

Senaatissa toukokuun alussa 1850 pidetyssä täysistunnossa L. G. von Haartman esitti omana näkemyksenään, ettei neuvotteluja kannattanut aloittaa vanhalta pohjalta ollenkaan. Vuoden 1751 sopimus ei voinut olla esteenä raja-olojen uudelleen järjestelylle. Haartman viittasi myös kansainvälisen oikeuden kantaan, jonka mukaan vuoden 1751 sopimuksen muut kuin rajalinjaa koskevat säännökset eivät sitoneet Suomen hallitusta.[26] Suomea sitoi vain rajalinjan kulku; muut – kuten porojen laiduntaminen ja kalastusoikeudet – olivat näin muutettavissa ja sovittavissa uudelleen. Jos Norja tähän ei suostuisi, Haartmanin mukaan rajat oli suljettava.

Venäläinen virkamies Léon Séniavine selosti elokuussa 1850 tsaarille pohjoisen tilannetta ja pyysi lupaa neuvottelujen aloittamiseksi. Hän totesi aluksi, että vuoden 1751 sopimuksen pohjalta oli norjalaisten kanssa vaikea saada uutta rajasopimusta. Jotain kuitenkin oli tehtävä, sillä Norjan saamelaiset aiheuttivat kirjoittajan mukaan edelleen ongelmia Suomen puolella ja Norjan kruunu esti suomalaisten kalastuksen Jäämerellä. Monet olivat muuttaneet Suomesta Norjaan saadakseen kalastusoikeuden. Ruotsalaiset yrittivät sovitella välissä ja välttää ylilyöntejä. He olivat yhdeksän vuotta kestäneen neuvottelutauon jälkeen valmiita uusiin keskusteluihin. Niiden perusteella piti määritellä Venäjältä alue, jossa norjalaiset porot voisivat olla ja myös ne alueet, joissa ne eivät saisi olla. Toinen ongelma oli venäläisten kalastaminen, kalastusmajojen rakentaminen ja aseiden kanto Tenojoella.[27]

Kenraalikuvernööri Mensikov lähetti hänelle annetun tarkan selostuksen jälkeen tammikuussa 1851 ulkoasianhallinnolle esityksen Lapin olojen järjestämisestä. Sen mukaan ”Suomen viranomaiset ovat aina asettuneet sille kannalle, ettei vuoden 1751 konventio ole sitova ja että tuskin lienee epäedullista olla sitomatta neuvotteluja niihin, jotka aikaisemmin on lopetettu tuloksettomina”.[28] Samaa näkemystä edusti Langenskiöld antaessaan oman muistionsa keisarille toukokuussa 1851:

---

[26] Osmonsalo 1939, 13.

[27] Léon Séniavinen kirje tsaarille 15.8.1850. KKK 161/1851. KA; Asiasta käyty kirjeenvaihto on pääasiassa ranskankielistä.

[28] Osmonsalo 1939, 209–210; Mensikov Séniavinelle 18/30. tammikuuta 1851 nro 1293. KKK Salaiset asiakirjat 1851–52. KA.

muistiossa teroitettiin erityisesti, ettei vuoden 1751 sopimus sitonut Venäjän hallitusta.[29]

Venäläisen virkamiehen Tukholmassa elokuussa 1852 kirjaaman raportin mukaan Norjan hallitus oli huolissaan saamelaisten tulevaisuudesta ja nimetyn valtuuskunnan mahdollisuuksista saada raja-ehdoista tieto kaikille hajallaan eläville saamelaisille. Norjalaiset väittivät myös, ettei heillä ollut vielä tuossa vaiheessa tietoa rajan tarkasta kulusta. Norjan hallitus kuitenkin vakuutti, ettei se estäisi saamelaisia muuttamasta Suomeen, vaan totesi, että inhimillisistä syistä muutto oli sallittava. Samalla hallitus toivoi, että tsaarin Venäjä osoittaisi ystävällisyyttä ”tälle sivistyksen rajalla elävälle kansalle”, jonka on vaikea oppia ymmärtämään velvoitteita. Norjalaiset eivät nähneet rajan nopeaa sulkemista ongelmana vaan toivoivat, että porosaamelaiset vaihtaisivat ammattinsa kalastajasaamelaisiksi. Norjalaiset olivat myös valmiita neuvottelemaan Tenon kalastuksesta.[30]

Ruotsin ulkoministeri G. A. Stierneld välitti Ruotsin Venäjän-lähettiläälle kohta tämän jälkeen, syyskuun alussa 1852, Norjan hallituksen uudet näkemykset rajaongelmista. Venäjä oli kyllästynyt jo yli vuoden kestäneisiin rajaneuvotteluihin ja uhkaili neuvottelujen lopettamisella. Norjan hallitus oli suostuvainen tähän. Norjalaiset korostivat, etteivät he halunneet rikkoa vuosisatoja kestäneitä suhteitaan Venäjään, mutta samaan hengenvetoon he halusivat oikaista muutamia neuvotteluissa esiin tulleita seikkoja. Norjan hallitus ei ollut väittänyt, että Venäjän saamelaiset eivät koskaan olisi kalastaneet alueella. Sitä paitsi kalastusasia ei Norjan mukaan kuulunut enää Venäjän kanssa käytyihin neuvotteluihin, se oli sovittu jo vuosina 1826 ja 1834. Nyt riidoissa oli kyse vain suomalaisten kalastusoikeudesta. Norjan mukaan historiallinen oikeus kalastamiseen oli neuvotteluissa lähtökohta, joka puolsi norjalaisten oikeuksia. Norjalaiset pelkäsivät, että rajasulun tultua voimaan 15. syyskuuta 1852, Norjan saamelaiset muuttaisivat Suomeen. He otaksuivat myös, että rajasulun seurauksena saamelaiset voisivat hävitä kokonaan. Jos rajasulku kuitenkin tulisi voimaan, norjalaiset halusivat kaikil-

---

[29] Palmstierna 1932, 314; Osmonsalo 1939, 215.

[30] Daschkoffin kirje Leon Séniavinelle Tukholmasta 26.8.1852. KKK 162/1851. KA.

le tiedotettavan, että mikäli he muuttaisivat Suomeen, he menettäisivät Norjan kansalaisuuden, eivätkä saisi sitä heti takaisin. Norjalaiset olivat tiukkoja: kun Venäjä ehdotti rajavyöhykkeen perustamista, norjalaiset eivät sitä hyväksyneet. Saamelaiset eivät Norjan hallituksen mukaan käsittäneet tällaista. Sen mukaan ”saamelaiselle rodulle, joka asuu sivilisaation äärilaidalla ja jolla ole aavistustakaan julkisista oikeuksista, se oli mahdotonta”.[31]

Tukholmassa huhtikuussa 1853 laaditun esityksen mukaan porojen vienti rajojen yli kiellettiin tarkasti nimettyinä aikoina rajaseudulla Karasjoelta Itä-Finnmarkiin. Sääntöjen rikkomisesta oli maksettava sakkoa 10-30 kruunua. Sakkoa ei saanut, jos porot ylittivät rajan vain kymmenisen kilometriä suuntaan tai toiseen. Vuoden 1853 aikana rangaistusta ei annettu, jos omistaja sai porot pois 14 vuorokauden kuluessa. Sakon saivat myös ne ulkomaalaiset, jotka kalastivat alueella. Säännöstö tuli voimaan 14 päivän kuluttua siitä, kun tieto oli saatu paikkakunnalle.[32]

Vaikka paikalliset suomalaiset vastustivat ankarasti rajasulkua, sulku oli pitemmällä tähtäimellä onnekas Suomen Lapin poronomistajille. Porokarjat alkoivat kasvaa rajasulun jälkeen, kun ennen Norjan saamelaisten laitumina käyttämät alueet avautuivat Inarin ja Utsjoen poromiehille. Rajasulun maksoivat Lapin suomalaiset, jotka menettivät mahdollisuuden vuotuiseen Jäämeri-kalastukseensa. Jos Norjan saamelaisia muuttikin porojensa kanssa Suomen puolelle, vastaavasti monet suomalaiset muuttivat pysyvästi Jäämeren rannoille. Rajasulun jälkeen perustettiin rahasto Lapinmaan avustamiseksi. Muun muassa 1865 kuvernööri haki avustuksia rahastosta annettavaksi Utsjoen ja Inarin poromiehille, joiden poroja sudet olivat hävittäneet.[33]

---

[31] Ulkoministeri Gustaf Algernon Stierneldin kirje Daschkoffille Tukholmasta 3.9.1852. KKK 162/1851. KA.

[32] Ordonnance provisoire donné à Stockholm le 9 Avril 1853. KKK 162/1851. KA.

[33] Oulun läänin kuvernöörin kirje kenraalikuvernööri Rokassovskille 12.1.1865. KKK 162/1851. KA; Suomen ja Norjan välistä rajaa koskevat rajakartat ovat Kansallisarkistossa Rajakartta- ja asiakirjakokoelmassa. KA.

Kautokeinolainen Mikkel Persen Siiri vaimonsa ja piikansa kanssa.
Kuvaaja A. Giaever, ei vuosilukua. Kuva: Museovirasto.

Kautokeinon murhat

Rajariidat siirsivät Pietarin, Tukholman ja Helsingin keskushallintojen korkeiden virkamiesten huomion vuosikausiksi Lapin rajoille ja Jäämeren rannoille. Samaan aikaan, kun virkamiehet päätyivät vuosikymmenten riitojen jälkeen rajasulkuun, alueella nousi toinen keskushallintoa huolestuttanut ilmiö. Syyskuussa 1852 sulkeutui valtakunnanraja Suomen ja Norjan välillä, ja marraskuussa samana vuonna puhkesi kapina rajaseudun saamelaiskylässä Kautokeinossa. Alue oli ollut aina vuoteen 1751 Ruotsin aluetta, jonka jälkeen se siirtyi Norjalle. Vuoden 1852 rajamääräykset olivat kautokeinolaisille poronomadeille kohta-

lokkaat; määräyksethän kielsivät heiltä yksiselitteisesti jutaamisen vanhoille talvilaitumilleen Suomen puolelle. Kautokeinolaisten jutaamisalue oli laaja, pohjoinen–etelä -pituudeltaan noin 600 kilometriä: talvikylä oli Muonion lähellä, kesäpaikat Jäämeren rannalla. Asukkaita Kautokeinon laajassa pitäjässä oli 674 (1845). Itse samannimisessä kylässä asui kuitenkin vain vajaat 30 saamelaista, pappi, nimismies ja kauppias sekä muutama heidän ei-saamelainen palvelijansa. Kautokeinolaiset puhuivat pääosin suomea ja saamea, norjaa sen sijaan ymmärrettiin heikosti. Pappi Nils Stockfleth kirjoitti 1848, että Kautokeinossa puhutaan vain kveeniä ja että talonpojat, naiset ja lapset eivät osaa lainkaan norjaa.[34] Heidän kulttuurinen kontekstinsa oli selkeästi saamelais-suomalainen, ei norjalainen.

Kylän kautta etelään päin 1830-luvulla matkannut ranskalainen Léonie D'Aunet kuvaa kylää "lappalaisten kaupungiksi", vaikkei siellä ollut kuin kymmenisen hirsimökkiä ja niiden ympärillä parikymmentä aittaa. Osa noista aittavarastoista kuului nomadeille, jotka kävivät aika ajoin hoitamassa kylällä asioitaan. Alue oli romanttisen ranskattaren mukaan jylhän kaunis: ylinnä nousi mäen päälle rakennettu punainen kirkko, heinää oli kuivumassa seipäillä ja lapset telmivät vasojen kanssa Kautokeinojoen rannan ruohikossa. "Joki teki tällä kohden laajan kaarroksen ja reunusti tätä rauhallisen raikasta näkymää kimaltavana hopeanauhana. Pysähdyin vähäksi aikaa tarkastelemaan tuota viehättävää maisemaa. Olin vihdoinkin asutulla seudulla, tunsin heinän voimakkaan tuoksun, näin kodikkaiden tupien katoilta tupruavan savun, kuulin lasten hilpeät huudot, ja sydämeni oli tulvillaan tunnetta, jota on vaikea pukea sanoiksi."[35]

Marraskuun 8. päivänä 1852 tuo rauhallinen idylli murtui äärimmäisen väkivaltaisesti. Tapahtuma jätti jälkensä ei ainoastaan Kautokeinon vaan koko Pohjoiskalotin historiaan. Tapahtumat alkoivat, kun hurjistunut 35-henkinen poronomadien seurue, miehiä, naisia ja lapsia (osa oli sylilapsia), marssi seipäin ja koivunvitsoin varustautuneina kauppias Carl Johan Ruthin taloon, jossa asui myös ruotsalainen nimismies Lars Johan Bucht. Kuten Enontekiön Markkinassakin, kylän

[34] Stockfleth 1848, 42.
[35] D'Aunet 1839 (1977), 215–216.

”ylempi kerta” – kauppias vaimonsa ja lapsensa kanssa, nimismies ja kirkkoherra vaimonsa kanssa – asui joen oikealla puolella erillään vakinaisesti kylässä asuvasta rahvaasta. Samalla puolella kylää oli myös kirkko ja pappila, jossa oli pieni koululuokka. Kuten muutkin pohjoiset yhteisöt, Kautokeino oli jakautunut fyysisestikin kahden toisistaan poikkeavan kulttuurin kohtaamispaikaksi.

Poronomadien joukko oli aloittanut marssinsa kohti Kautokeinon kirkonkylää edellisenä päivänä. He olivat tulleet siidoistaan ensin Mortasin kylään, jossa he olivat piiskanneet kylässä olevat naiset ja lapset ja erään pariskunnan. Varhain seuraavana aamuna joukko oli jatkanut matkaansa joen jäätä myöten. Matkalla he tapasivat kaksi saamelaista, joista toisen he hakkasivat, toinen pääsi pakenemaan Kautokeinoon. Kahden tunnin päästä seurue oli kirkonkylässä, kello oli kahdeksan aamulla. Heti aluksi joukko meni matkalla paenneen saamelaisen kotiin ja otti tämän uudelleen kiinni, samoin tämän isän.[36]

Kaupan pihassa olleet näkivät uhmakkaan joukon ja heidän vankinsa saapumisen. Pihalla oli sekä kauppias Ruth, nimismies Bucht että 12-vuotias saamelaispoika, joka seurasi nopeasti Buchtia sisälle taloon. Sieltä nimismies haki puukon. Ikkunasta poika näki pihalle, jossa oli yksitoista miestä ja saman verran naisia. Joukon kärjessä olivat Ole Somby, Aslak Hetta ja Aslak Rist. Vieraat käyttäytyivät aggressiivisesti; naiset huusivat saameksi ja miehet suomeksi, että kaikkien piti tehdä parannus ja kääntyä. Ulos tullut Bucht yritti saada otetta vastustajan seipäästä, mutta Aslak Hetta hyökkäsi hänen kimppuunsa ja huusi ”tee parannus ja kääntymys”. Käsikähmä päättyi tappeluun. Silloin kauppias Ruth yritti tulla väliin, mutta joukko kävi myös hänen kimppuunsa. Hetta puri nimismiestä nenään ja löi häntä sitten tämän omalla puukolla, jolloin nimismies jäi makaamaan liikkumattomana maahan. Joukko kaatoi myös Ruthin maahan ja hyökkäsi hänen kimppuunsa. Naiset alkoivat hakata häntä kepeillä. Ruth sai voimakkaan iskun takaraivoonsa ja jäi makaamaan maahan kuin kuollut.[37] Samuli Paulaharjulle kerrotun muistelun mukaan Andaras Pannen ”akka” oli seipäällä iskenyt Buchtin leukapielen poikki. Teon olivat kuitanneet Hetta ja

---

[36] Pursiainen 2001, 5.

[37] Mm. Zorgdrager 1997, 314–315.

Somby, jotka olivat iskeneet isolla puukolla uudemman kerran nimismiestä lapaluiden väliin ja hakanneet halolla päähän, jolloin nimismies oli kuollut.[38]

Kamppailun aikana kaksi joukon ulkopuolista saamelaista pakeni ja kiiruhti toiselle puolelle jokea. Toinen heistä lainasi eräästä talosta sukset ja lähti hakemaan apua hiihtäen. Väkivallan alettua kauppiaan rouva oli yrittänyt tulla miehensä apuun, jolloin myös häntä oli lyöty. Hän pakeni palvelustyttönsä ja rengin kanssa taloon, josta rouva otti kainaloonsa puolitoistavuotiaan tyttärensä ja juoksi turvaan pappilaan. Tämän jälkeen pitäjän pappi Fredrik Hvoslef kiirehti kauppiaan talolle. Siellä hän joutui myös väkijoukon vihan kohteeksi. Hänen kimppuunsa käytiin ja häntä piiskattiin koivunvarvuilla ja vaadittiin tekemään kääntymys. Samaan aikaan kaiken nähnyt 12-vuotias saamelaispoika juoksi kotiinsa ja pyysi väkeään pakenemaan. Nämä kuitenkin arvelivat, ettei heille sattuisi mitään ja jäivät paikoilleen.

Kaiken kaikkiaan Buchtin ja Ruthin pahoinpitelyyn otti aktiivisesti osaa 15 henkilöä. Rituaaliseen piiskaukseen osallistui myös muutama muu nainen. Vain neljä joukkoon kuulunutta oli passiivisia, katsoi vierestä tapahtumia ja huusi. Kauppiaan talon tapahtumien jälkeen joukko siirtyi pappilaan ja pakkokäännytti myös kylän saamelaisväestöä, muun muassa 72-vuotiaan vanhuksen, ja piti heitä vankinaan. Väkeä piiskattiin paljaalle vartalolle koivun vitsoilla ja kehotettiin tekemään kääntymys. Papin raskaana olleen rouvan joukko säästi piiskaukselta. Loppujen lopuksi kauppiaan talosta otettiin tavaroita, ikkunat rikottiin ja päätteeksi talo vielä sytytettiin tuleen. Aslak Hetan mukaan siksi, että se oli huoratalo.[39]

Kauppias Ruth oli tullut Kautokeinoon sen ensimmäiseksi kauppiaaksi 1845, mutta nimismies Lars Johan Bucht ehti olla Kautokeinossa vain vuoden. Hän tuli paikkakunnalle nimismieheksi 1851. Hän oli toiminut Överluleån nimismiehenä vuosina 1838– 48 ja sitä ennen lääninkanslistina Piitimessä. Buchtista on jälkipolvi luonut kaksi ristiriitaista kuvaa, toisessa hän on karkuri ja roisto, toisessa tavallinen virkamies. On väitetty, että Bucht joutui eroamaan 1848 toimestaan talou-

[38] Paulaharju 1928, 488.
[39] Zorgdrager 1997, 315–321.

dellisen vilpin vuoksi. Hänen toimintatapansa on niin ikään kuvattu ankaraksi: Lars Levi Laestadiuksen mukaan Bucht oli käynyt käsiksi kuulijoihinsa, ”saarnannut heille lakia nyrkillä”. Jos näin oli, toimintatapa oli ominaista myös alueen papeille ja opettajille. Buchtin suku oli asunut pohjoisessa jo vuosikymmeniä, joten aivan uudessa ympäristössä hän ei toiminut. Hänen isoisänsä oli Karl Gustafin seurakunnan lukkari ja isä saman pitäjän pitäjänkirjuri. Alun perin suku oli lähtöisin Saksasta ja asettunut 1700-luvulla Pohjanmaalle.[40] Kittilän nimismies A. G. Boucht oli sukua murhatulle nimismies L. J. Buchtille.

Väkivaltaisuuksien alettua hiihtäen apua hakemaan lähtenyt tuli seudun miesten kanssa paikalle, kun joukko sulloi vankejaan aittaan ja oli aikeissa polttaa senkin. Kamppailu kapinoitsijoita vastaan oli niin ankara, että nujakassa sai kaksi saamelaista surmansa, eräs ryhmän johtajista Ole Somby välittömästi sekä pari päivää myöhemmin eräs nainen. Kapinaa käsiteltiin pari vuotta oikeudessa, ja langetetut tuomiot olivat ankaria. Vain viisi kapinoivaan joukkoon kuuluneista vapautettiin. Toukokuussa 1853 annetun tuomion mukaan kuolemaantuomittuja oli kuusi. Elokuussa 1854 annetun lopullisen tuomion mukaisesti vain kaksi kapinan johtajaa, 28-vuotias Aslak Hetta ja 27-vuotias Mons Somby, tuomittiin kuolemaan. Heidät teloitettiin katkaisemalla heidän kaulansa Bossekopan lähellä olevalla metsäkankaalla. Ennen mestausta miehet olivat vuoden Tromssan vankilassa. Mestaushetkellä Somby tuskin pääsi tärisevänä, huutavana ja tuskaisena lavalle, mutta Hetta kieltäytyi papin ehtoollisesta ja huusi, ettei ”saatanan piilu” pysty hänen lihaansa. Paikalla oli iso joukko saamelaisia, ja monet pitivät Tromsö-Tidende -lehden mukaan teloitettuja marttyyreinä. Päättömät miehet haudattiin kaivoskylä Kåfjordin hautausmaalle. Lehden loppupäätelmä tapahtuneesta oli, että oli välttämätöntä luoda lappalaisille suurempi lainkunnioitus.[41]

Kansan suussa tarina Kautokeinon verilöylystä kulki laajalle: ”Vanha Andsjön Kreeta Raisissa vielä muistaa, että häntä ihan vistotti, kun muuan mukana ollut lapinpoika muisteli ja punaliidulla piirteli koko

---

[40] Http://www.bucht-boucht.com; Lohi 1989, 341–342; Huutavan ääni korvessa 1852–54, 404–405; Pursiainen 2001, 10–11.

[41] Tromsö-Tidende 18.10.1854; Paulaharju 1928, 487.

tappelun pirtinseinään.” Kveenityttö Anna-Liisa Peteri oli tapahtumien sattuessa pappilassa piikana ja näki myös tapahtumat. Sittemmin Kautokeinon tapahtumista ilmestyi monilla kielillä kaunokirjallisia töitä. Muun muassa Larin Kyösti kirjoitti 1909 teoksen ”Aslak Hetta. Kertova lappalaisrunoelma”. Kuolemantuomioiden lisäksi tuomittiin kuusi miestä ja neljä naista elinkautiseen vankeuteen. Kolme kapinallista sai 12 vuotta, yksi kuusi vuotta, kuusi yhden vuoden ja neljä alle vuoden vankeutta.[42]

Elinkautisen tuomion saaneiden joukossa oli 26-vuotias poronomadi Anders Baer ja kuolemaan tuomitun Aslak Hetan veli 18-vuotias Lars. Lars Hetta vältti mestaustuomion nuoren ikänsä takia. Vuonna 1867 hänet armahdettiin, ja vapauduttuaan hän toimi Kautokeinossa opettajana ja käänsi Raamatun saameksi. Hän kuoli kotikylässään 63-vuotiaana. Anders Baer oli Hetan veljesten siskon kanssa naimisissa. Hänet armahdettiin 1863, minkä jälkeen hän muutti perheineen Naavuonoon eli Kautokeinosta pohjoiseen olevaan Kvenangeniin. Siellä hän myös kuoli 56-vuotiaana.[43]

Vankilassaoloaikanaan miehet kirjoittivat kertomukset elämästään. Niissä he kertovat laajasti ja elävästi 1840-luvun kautokeinolaisten poronomadien arkisesta elämästä, avioitumisesta, poropaimennuksesta, omistussuhteista, kulkureiteistä, taikauskosta, synneistä ja tapaamistaan ihmisistä. Uskonnostaan Hetta kertoo, että saamelaisten kristillisyys on ollut pintapuolista ja vähäistä. Norjaksi saarnaamisen jälkeen tilanne vielä paheni, sillä Hetan mukaan saamelaiset eivät ole koskaan ymmärtäneet norjaa, eivätkä tehneet sitä vielä 1850-luvullakaan. Omien kulkureittiensä vuoksi väki ei kuullut norjaa, tosin kuin merilappalaiset. Siksikin norjaa oli vaikea oppia Hetan mielestä, että se oli kovaa, lyhyttä ja poukkoilevaa kieltä, kun taas saamen kieli oli pehmeää, pitkää ja venyttelevää. Hetan mukaan syy jumalattomuuteen ei kuitenkaan ollut kielitaidottomuus, vaan syy oli saamelaisissa itsessään. Heissä oli pakanuuden ajoilta asti periytynyttä turmeltuneisuutta. Ensikosketuksensa lestadiolaisiin Hetta oli saanut 12-vuotiaana ollessaan hirsienvedätys-

---

42 Paulaharju 1928, 487–488; Zorgdrager 1997, 482.

43 Pekka Sammallahti ”Kääntäjän jälkisanat”, ks. Hetta, Baer 1993, 164–168; Kautokeinon verilöylyä käsittelevästä kirjallisuudesta, Skagen 1978, 87–97.

matkalla Suomen puolella Kuttasessa. Heränneet olivat hänestä vakavalta näyttäviä kauniita vaaleaverisiä ihmisiä. Hetan mukaan ihmiset hieman pelkäsivät heitä.[44]

Myös Anders Baerin muistiinpanoissa on merkintä kohtaamisesta kristillisyyden kanssa. Baer muistaa papin, joka yritti opettaa heille lukutaitoa. Pappi oli ankara, ja sivalteli Uudella testamentilla osaamattomia oppilaitaan ja ajoi heidät potkimalla ulos kouluhuoneesta. Saamelaiset eivät puolestaan osoittaneet kristillistä kunnioitusta norjalaisille papeille. Baerin tapaaminen pastori Stockflethin kanssa sujui samaan malliin: heikosta luvusta hän ansaitsi papilta iskun Uudella testamentilla korvalle, saman kohtelun saivat muutkin jonossa seisseet lapset. Yksi lapsista, Aslak Hetta, pääsi pakoon, mutta pappi etsi hänet ja löi samalla tavalla kuin muitakin: ”Näin meidän vähäinenkin rakkautemme pappi Stockflethia kohtaan viileni kovasti.”[45]

Tapahtuneen tulkintoja

Sitä, mistä näissä murhaillan traagisissa tapahtumissa ja sen seuraamuksissa oikeastaan oli kysymys, on pohdittu tutkijoiden parissa runsaasti. Tulkinnat vaihtelevat pääosin sen mukaan, millä vuosikymmenellä ne on esitetty.

Ensimmäiset aikalaistulkinnat ja vielä pitkään 1900-luvullakin tutkijat kytkivät paikkakunnan tapahtumat ennen muuta fanaattisen uskonnollisen lahkon teoksi. Joukko on nimetty osaksi uskonnollista liikettä, millenarismia, joka uskoi tulevaan tuhatvuotiseen onnen valtakuntaan, jossa Kristus oli hallitseva.[46] Vähintäänkin moraalisesti syylliseksi liikehdintään leimattiin Lars Levi Laestadius, joka kuitenkin vapautettiin selvitysten jälkeen sekä juridisesta että moraalisesta vastuusta. Keskeinen peruste oli, että jos Laestadius pystyi nostattamaan tällaisen kapinan kuulijoissaan, niin miksei Ruotsin tai Suomen Lapissa esiintynyt saamelaisten ja suomalaisten väkivaltaisia kapinoita.[47] Tulkintojen

---

44 Hetta, Baer 1993, 39, 41, 45–46.

45 Hetta, Baer 1993, 84–87.

46 Björklund 1992, 37; Pursiainen 2001, 1.

47 Kuningas Oscarin päätös Kautokeinon murhista 5.10.1853. Ks. Gripenstad, Tornedalica 1990, 172–173.

uskonnollinen painotus on ymmärrettävä, kun tiedetään joukon aktiivinen käännytysinto ja tapahtumat ennen kohtalokasta päivää. Paikkakunnalla oli jo pitkään ollut jännitteiset suhteet norjankielisen kirkkoherran ja rahvaan välillä. Norjassa määrättiin 1774, että saarnat tuli pitää norjaksi, mitä rahvas ei ymmärtänyt. Ei ole sattuma, että juuri samaan aikaan (1773–77) alueella levisi herätysliike, jonka jäseniä kutsuttiin hurmoksellisen ja äänekkään esiintymisen takia huutajiksi. Vuonna 1847 lestadiolaisuus levisi Kautokeinoon. Samoihin aikoihin oli ilmestynyt norjalaisen pastori Stockflethin saameksi kääntämiä kirkollisia kirjoja, joista he saattoivat ammentaa omatoimisestikin kristinopin sanomaa.

Lestadiolaisuus sai täällä kuitenkin jyrkemmän muodon kuin etelämpänä. Liikkeen kannattajat alkoivat kutsua itseään pyhiksi tai hengellisiksi ja väittivät olevansa Jumalan sanansaattajia ja pyhimyksiä. Syksyllä 1851 kirkossa oli levottomuuksia, ja Stockfleth lähetettiin rauhoittelemaan tilannetta. Tämä ei hyväksynyt pyhien näkemyksiä ja jätti syytekirjelmän näitä vastaan. Helmikuussa 1852 käräjät tuomitsivat 22 saamelaista jumalanpalveluksen estämisestä, rauhattomuuden aiheuttamisesta, valtion uskonnon pilkkaamisesta ja loukkaavasta käytöksestä virkamiehiä kohtaan eri pituisiin vankeustuomioihin. Kirkon johto katsoi tässä vaiheessa, että paikkakunnalle oli saatava oma pappi, ja huhtikuussa 1852 pastori Hvoslef muutti kylään. Pisimpiin vankeusrangaistuksiin tuomitut vapautuivat heinäkuussa 1852, ja heistä tuli syksyn kuluessa Kautokeinon verilöylyn johtajia.[48]

Uskontotulkinta jäi vähemmälle huomiolle 1960–70-luvun tutkijoiden tulkinnoissa ja selitysmalleissa yhdeksi keskeiseksi motiiviksi nousi alueen sosiaalisten ja taloudellisten olojen epävarmuus. Kapina tulkittiin näin osaksi sosiaalista protestiliikettä ja vastarinnan osoitukseksi kovenevaa virkavaltaisuutta vastaan. Rajan sulkeminen 1852 johti yhteisön perinteisten kulkureittien tuhoutumiseen ja pakotti nomadit elämänrytmin muutokseen. Myös perinteinen saamelaisten käsissä ollut rajat ylittävä kaupankäynti heikkeni. Lisäksi kauppias Ruthin käsien kautta kulkeva tuottava viinakauppa on nähty yhdeksi murhamotiiviksi. Fysiokratismin hengessä myös Pohjois-Norjassa korostettiin 1800-luvulla maanviljelyksen kansallista merkitystä pohjoisilla alueilla, ja muun

[48] Zorgdrager 1997, 448–450.

muassa suomalaiset siirtolaiset, jotka ”toivat” maatalouden Ruijaan, saivat tästä erityistä kiitosta. Sen sijaan poronelinkeinon harjoittaminen nähtiin kuolevaksi elinkeinoksi. Paikallisten poronomadien protesti kanavoitui uskonnon kautta tunnetulla tavalla.[49]

Tulkinnoissa on esitetty myös kapinoitsijoiden henkilökohtaisia kosto-ajatuksia, osallistujien mielenterveyden järkkymistä ja yhteisön eristäytyneisyydestä johtunutta kristinopin väärintulkintaa tapahtumien motiiviksi. Myöhemmässä tutkimuksessa nämä selitykset on hylätty. Kautokeinolainen poronomadiyhteisö toimi taloudellisesti hyvin rationaalisesti, sen toimintakenttä oli useita satoja kilometrejä laaja ja sen jäsenet olivat kaupan ja palvelusten kautta vuorovaikutussuhteessa hyvin monenlaisten ihmisten kanssa. Myös heidän sosiaalinen organisoitumisensa sukuyhteisöihin oli hyvin rationaalista elinkeinon menestymisen kannalta.[50]

1990-luvulla esitettiin ajan hengen mukaisesti uusi tulkinta Kautokeinon murhista. Nyt tapahtunutta selitettiin Norjan kiristyvän etnopolitiikan ja sisäisen kolonialismin kautta. Hollantilainen antropologi Nellejet Zorgdrager on korostanut Norjan viranomaisten pyrkimystä norjalaistaa saamelaiset esi-darwinistisessa hengessä saattamalla norja alueen valtakieleksi kirkon ja koululaitoksen kautta. Zorgdragerin mukaan Kautokeinon tapahtumissa oli kyse saamelaisten vastarinnasta norjalaisia kolonialisteja vastaan. Kuten tunnettua 1800-luvun alun norjalaisissa käsityksissä saamelaiset ja etenkin liikkuvat porosaamelaiset nähtiin olevan yhteiskunnallisen hierarkian alimmalla asteella. Kapinassa pahoinpidellyn pastori Hvoslefin tulkinnan mukaan kapinan syy oli saamelaisten etnisessä luonteessa: Saamelaiset eivät kunnioittaneet lakeja eivätkä hyväksyneet rajoituksia, olivat itsekkäitä ja materialistisia. Kaiken lisäksi heillä oli pastorin mukaan syvä viha norjalaisia vastaan. Hvoslef toimi päätodistajana oikeudenkäynnissä ja saattoi kuolemaan tuomitut mestauslavalle. Zorgdrager korostaa, että kapinan jälkeen Norjan valtion ote saamelaisyhteisöistä lujittui. Maaherra muun muassa vaati, että nomadien oli raportoitava poliisiviranomaisille, missä he kesäisin kulloinkin oleskelivat.[51]

---

[49] Qvigstad 1922; Stockfleth 1848; Zorgdrager 1997, 22–27.
[50] Björklund 1992, 37–45.
[51] Zorgdrager 1997, 451–452.

Tähän voisi lisätä sen kriittisen huomautuksen, että kaikkea kulkemista paikkakunnalta toiselle, irtolaisuutta ja muuta kulkua, alettiin säädellä 1800-luvun alkupuolelta lähtien entistä tiukemmin, kuten Alatornion oloja ja pohjoisia rajariitoja käsittelevissä luvuissa on osoitettu. On selvää, että etenkin rajaseuduilla oli myös erityistä valtaväestöstä poikkeavan etnisen ryhmän silmälläpitoa, mutta myös valtaväestöön kuuluneet irtolaisiksi katsotut, kuten esimerkiksi norjalaiset kulkukauppiaat tai Ruijaan matkaavat kausityöläiset, koettiin valtion haltuunoton näkökulmasta ongelmalliseksi. Irtolaisuus oli ajan lakien mukaan rikos, ja poronomadit kuten myös romanit samaistettiin uusien kiristyvien säännösten mukaan ilman pysyvää asuinpaikkaa olevaan ryhmään, ja sitä kautta he olivat uhka ja valtionhallinnon erityismääräysten alaisia. Levollisina aikoina kontrolli on sofistikoituneempaa, sen sijaan kriisitilanteissa paljastuu vallankäytön todellinen luonne. Sen kautokeinolaiset saivat nähdä silmästä silmään 1852.

Toinen huomautus liittyy samaan (muun muassa) Norjan viranomaisten harjoittamaan politiikkaan, jolla pyrittiin nimenomaan estämään/hävittämään liikkuva elämäntapa: liikkuvaa väestöä oli vaikea kontrolloida ja hallita. Kuten aiemmin on mainittu, vuoden 1852 rajaneuvottelujen aikana norjalaiset viranomaiset korostivat, että he halusivat poronomadien vaihtavan ammattinsa kalastajasaamelaiseksi. Toisaalta viranomaiset eivät halunneet poronomadien muuttavan rajan taakse Suomeen tai Ruotsiin. Tässä yhteydessä on syytä korostaa, että poronomadien kohtelu oli siksi ankaraa, että he asuivat rajaseudulla ja että he harjoittivat rajoja ylittävää elinkeinoa. Voisi ajatella, että mikäli kapinoitsijat olisivat olleet samanlaista elinkeinoa harjoittaneita suomalaisia, kohtelu olisi ollut yhtä ankaraa. Elinkeinosta johtuen rajaseudun poronomadien elämäntapa oli erikoinen/toinen pääväestöön verrattuna. Elämäntavastaan johtuen he olivat myöskin haluttomia sopeutumaan norjalaisen valtaväestön tapoihin, tottumuksiin, kieleen ja valtiollisen organisoitumisen malleihin. Tämän sopeutumattomuuden karkea esimerkki oli murhata kruunun virkamies ja enemmistökulttuuriin kuuluva säätyläinen: tässä suhteessa kapinassa oli myös ”luokkataistelun” tunnusmerkkejä. Kapinointia säätyläisiä ja ”ylempiä” vastaan ei yhtenäistämispolitiikkaa harjoittava maa voinut mitenkään katsella sormien lävit-

se. Viranomaisten tuoreessa muistissa oli Euroopan hullun vuoden 1848 tapahtumat kansannousuineen ja luokkasotineen. Sellaisia nousuja ei haluttu millään ehdoilla hyväksyä pohjoisessa, kuten ei muuallakaan maassa. Rangaistuksen oli oltava niin kova, että rahvas muistaisi sen kammotuksella sukupolvien ajan. Niin kuin sitten kävikin.

Yhteenvetona voitaisiin sanoa, että Norjan hallituksen näkökulmasta rajaseudun murhat olivat ensisijaisesti vakava turvallisuusriski. Näin siksi, että rikokset tehnyt rajayhteisön väki puhui naapurimaan kieltä, sillä oli vuosisatoja vanhoja kauppa- ja sukulaisuussuhteita naapurimaahan ja se edelleen liikkui säännöllisesti rajan yli. Rajaseutu oli poliittisesti tulenarkaa aluetta: Torniota esittelevässä luvussa on tullut jo esille, että kun kaupungissa sattui pieni kahakka kasakkojen ja paikallisten välillä, välikohtaus otettiin erittäin vakavasti Helsingissä ja Pietarissa. Paikalle lähetettiin Helsingistä senaatin korkea virkamies ”tutkimaan” asia. Jos näin pienessä asiassa reagoitiin näin voimakkaasti, Norjan valtion kova linja Kautokeinon tapahtumissa oli sen kannalta loogista turvallisuuspolitiikkaa.

Tulkinnat ja niiden tiukka sitoutuminen omaan aikaansa kertovat saksalaisen filosofin Hans-Georg Gadamerin mukaan siitä, että kaikki tulkinta on menneisyyden soveltamista nykyisyyteen. Jotta mennyt maailma olisi nykyajan ihmisten ymmärrettävissä, sen ilmiöt on ilmaistava nykykielellä. Tämä tarkoittaa sitä, ettemme itse asiassa voi tulkita menneisyyden ilmiötä koskaan täysin objektiivisesti. Mielenkiintoista Gadamerin tulkinnassa on se, että tutkijan väistämätön sitoutuminen nykyaikaan tarkoittaa de facto sitä, että myös historiallinen totuus on aikasidonnaista.[52] On siis odotettavissa, että tulevaisuudessa Kautokeinon murhatkin tullaan tulkitsemaan uusin painotuksin. Tapahtumiin liittyvät arkistolähteet on tutkittu jo tarkoin eikä niistä löydy enää ratkaisevasti uutta tapahtumien kulusta. Uusissa tulkinnoissa onkin kysymys siitä, mihin tutkimukselliseen kontekstiin ne sijoitetaan. Yksi asia on kuitenkin selvää kylän traagisista tapahtumista puhuttaessa. Teko oli syvästi ristiriidassa sen kuvan kanssa, jonka lukuisat ulko- ja kotimaiset tutkimusmatkailijat olivat piirtäneet: saamelaiset olivat rauhaa rakastava nöyrä kansa. Kautokeinon tapahtumat horjuttivat tätä myyttiä, ja

[52] Ks. Gadamer 1986, 270–281.

väitänkin että viranomaisten asennoituminen saamelaisiin muuttui tapahtumien jälkeen varauksellisemmaksi.

2. Lapin raja itään ja länteen sulkeutuu

Pohjoiset rajanvedot eivät rajoittuneet ainoastaan Norjan ja Venäjän välisen rajan kulkuun, vaan myös Venäjän ja autonomisen Suomen välisen pohjoisen rajan tarkempaan määrittelyyn. Suomen ja Venäjän välinen rajaosuus Kuusamosta Inarijärvelle oli aina vuoteen 1833 asti sikäli epämääräinen, ettei sitä ollut vedetty maastoon. Paitsi paremmat niitty- ja riistamaat suomalaisia veti itään jo vanhastaan harjoitettu kauppa. Kantalahdesta, Knäsöstä ja Arkangelista kuolajärveläiset hakivat suolansa ja jauhonsa. He ostivat myös kalaa, sokeria, herneitä, kahvia, kankaita ja viinaa. Myös porotarvikkeita tuotiin Suomen puolelle.[53] Muun muassa Lönnrot ja Castrén kertovat heidän ollessaan Kuolajärvellä sinne tulleen 140 kilometrin päästä Akkalan saamelaisia myymään porotavaroitaan.[54] Tavarat kuljetettiin puoleen ja toiseen pororaidoissa, osa rajan väestä oli vakinaisia rahdinajajia. Paitsi Kuolaan tavaraa kuljetettiin myös Norjan ja Suomen välillä. Saamelaisten ja suomalaisten lisäksi itärajan ylitse kauppaa kävivät Vienan karjalaiset eli laukkuryssät, jotka myivät lähinnä vaatteita, hamppulankaa, nappeja ja rihkamaa. Suomalaisten myyntiartikkelina olivat voi, viina, terva ja puutavara. Jotkut suomalaiset asettuivat itärajan takaisiin vilkkaimpiin kauppapaikkoihin, kuten Knäsöhön, kauppiaiksi.[55]

Kuolajärven reittiä kuuluisammat kauppareitit itärajan yli kulkivat etelämpää Oulujoen, Sotkamon ja Hyrynsalmen vesireittejä pitkin rajan pintaan ja sieltä edelleen Venäjän puolelle Vienan Karjalaan. Asiakirjoissa ja vanhoissa kartoissa on merkkejä näistä kauppateistä 1500-luvulta lähtien. 1700-luvulla tiedetään kauppareittejä kulkeneen Vienan Karjalasta Pohjanmaalle viisi, yksi niistä meni Kuusamon ja toinen Paltamon kautta. Jälkimmäinen reitti johti Tornioon, Luulajaan ja

[53] Heinänen 1993, 164.
[54] Castrén 1852 (1967), 72; Lönnrot 1841 (1981), 312–313.
[55] Heinänen 1993, 164–166.

Piitimeen.[56] 1800-luvulle tultaessa nämä ”tiet” olivat yleisesti tunnettuja ja käytettyjä. Tiukat passivaatimukset ja rajanpinnan köyhyys kuitenkin rajoittivat venäläisten Suomen matkoja. Sanomalehti Päivätär kirjoitti joulukuussa 1864, että kun venäläisten kauppa huononi, väki köyhtyi entisestään: ”Yhteen aikaan palasiwatki (venäläiset) ylewinä suurella saaliilla Suomesta, tuoden rahaa ja hameita, ja tyttöjäkin waimoikseen, jotka usiammat owat joutuneet suureen kurjuuteen Wenäjällä. Näillä rajoilla kun tuntewat Wenäjän elämän, ei kukaan halwinkaan tyttö menisi sinne naimisiin...”.[57]

Kun pohjoista fellesdistrikiä alettiin jakaa ensin vuonna 1751 ja sitten vuosina 1825–26, tuli myös ajankohtaiseksi määritellä tarkemmin Kuusamo–Kuolajärvi–Inari–Jäämeri -raja. Tällä suunnalla ennen muuta uudisasutuksen leviäminen rajaseuduille loi paineita rajan tarkemmalle määrittelylle. Kenraalikuvernööri Steinheil lähetti Oulun ja Kajaanin läänin maaherralle heinäkuussa 1821 kirjeen, jossa hän esitti tutkimusten teettämistä rajan kulusta. Kirjeen taustalla oli Arkangelin kuvernementista tullut kirjelmä niistä omistusriidoista, joita Suomen ja Venäjän rajanpinnan pitäjien asukkaiden kesken esiintyi.[58] Maaherra vastasi kenraalikuvernöörille, että hän tulisi asettamaan maanmittari Jacob Johan Garvolinin selvittämään rajankulkua suomalaisesta näkökulmasta. Venäläisen näkökulman rajankulkuun toi Arkangelin kuvernementin maanmittari Ortschin.[59] Kirjeenvaihto rajankäynnistä jatkui ahkerana kahtena seuraavana vuonna: yksinkertainen syy viivytyksiin oli se, ettei rajamerkkejä voitu löytää maastosta eikä yksiselitteisiä dokumentteja ja karttoja rajankulusta ollut. Maaherra von Born mainitsee karttoja olleen rajankäynnistä vuosilta 1650 ja 1778.[60]

Rajakäynnin pohjaksi otettiin kuitenkin varhaisempi, Täyssinän rauhan raja (1595). Rajaahan oli hahmoteltu jo vuoden 1550 tienoilla

---

[56] Wallin 1893, 73–74.

[57] Päivätär 31.12.1864.

[58] Kenraalikuvernööri Steinheilin kirje Oulun ja Kajaanin maaherralle 15.7.1821. KKK 60/1821. KA.

[59] Maaherra von Bornin kirje kenraalikuvernööri Steinheilille 30.8.1821. KKK 60/1821. KA.

[60] Oulun läänin maaherran von Bornin kirje kenraalikuvernööri Steinheilille 13.5.1822. KKK 60/1821. KA; Oulun lääninkanslian kirje kenraalikuvernööri Steinheilille 7.6.1822. KKK 60/1821. KA.

Tornion pirkkalaisten toimesta. Sen mukaan raja kulki Maaselästä Pääjärveltä nykyisen Sallan kautta pohjoiseen Jäämereen Kuolavuonon länsipuolella olevaan Uuravuonoon eli sen mukaan 1800-luvun Muurmannin rannan alue olisi kuulunut Ruotsille jo 1500-luvulla. Näin idässä Ruotsin ja Venäjän raja ei kuitenkaan todellisuudessa ollut, sillä pirkkalaiset vetivät rajan valtaustarkoituksessa huomattavasti idemmäksi kuin se vanhojen tietojen mukaan kulki. Muun muassa aiemmin venäläisille kuulunut kolttien asuma Suonikylän alue oli kartassa piirretty kuuluvaksi Ruotsille. Vuoden 1590 rajankäynnissä raja kulkikin selkeästi lännempää eli linjaa Pääjärvi–Saariselkä–Litsajoki– Jäämeri. Myös reittiä Saariselkä–Petsamojoki esitettiin rajalinjaksi. Kaiken kaikkiaan Täyssinän rajankäynnin vaikein ja riitaisin alue oli pohjoisessa ja siellä tulkinnanvaraisin rajaosuus oli Saariselän tuntureilta Jäämereen ulottuva raja. Vuoden 1595 rajaneuvotteluissa ruotsalaiset vaativat muun muassa rajan vetämistä Kantalahden kautta Jäämereen ja venäläiset puolestaan Pohjanlahteen ja Torniojokeen. Loppujen lopuksi Täyssinän rauhan rajaksi määrittyi maaliskuussa 1596 suhteellisen epämääräisesti Maanselkä–Inarijärvi–Jäämeri -linja. Tarkkaa rajalinjaa Saariselältä pohjoiseen ei käyty, vaikkakin asiakirjoihin määriteltiin rajapaikkoja. Kuvaavaa pohjoisen rajan epämääräisyydestä on se, että kun Olof Tresk kartoitti Kemin Lappia 1640-luvulla, hän ei ottanut Täyssinän rajaa edes huomioon. Riitely itärajasta jatkui paikallisella tasolla 1700-luvulla lukuisilla käräjillä kalavesi- ja saamelaisten nautinta-alueriitojen yhteydessä.[61] Rajan lopullista järjestämistä pidettiin valtion johdossa yllä, muun muassa vuosina 1791 ja 1799 tehtyihin Ruotsin ja Venäjän ystävyys- ja puolustussopimuksiin merkittiin erityiset määräykset rajankäynnistä, mutta kansainväliset poliittiset tapahtumat siirsivät rajakysymykset tuonnemmaksi ja epävarmuus rajojen kulusta jäi riitauttamaan rajan väkeä. Osaltaan sitä oli lisäämässä se, että rajapyykeinkin merkityn rajan pyykit olivat lahonneet tai kadonneet: merkit veistettiin nimittäin puihin tai hakattiin kiviin.[62]

---

[61] Julku 1987, 270–278, 347, 361, 366, 389–400; Lars Sacklénin muistio 5.2.1827. KKK 88/1826. KA.

[62] Osmonsalo 1933, 39–41.

Kuolan saamelainen Fofonoffin suku ryhmäkuvassa. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1914. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Vuoden 1823 aikana rajaneuvottelut jatkuivat. Edellisen vuoden elokuussa maanmittarit olivat seurueineen sopineet rajankäynnistä Venäjän Kemin kihlakunnan ja Oulun läänin välillä, mutta venäläinen maanmittari ei saapunutkaan paikalle ja toimitus siirrettiin seuraavaan kesään. Suomen puolesta rajankulkua johti nimismies Johan Cajan.[63] Hän sai määräyksen matkastaan kesäkuun alussa 1823 ja kuukautta myöhemmin hän oli rajanpinnassa Hyrynsalmella – sen pidemmälle rajankäynti ei ollut edennyt. Paikan päällä osoittautui, että Venäjän kemiläinen Stephan Ivanovitz osasi vain venäjää ja Cajanin oli palkattava tulkiksi paikallinen Pehr Mattsson Kyllönen, joka oli ollut Venäjällä yksi-

[63] Oulun läänin maaherran von Bornin kirje kenraalikuvernööri Steinheilille 28.2.1823. KKK 60/1823. KA.

toista vuotta. Käytännön ongelmista kertoo myös se, että suomalaisilla oli pohjana ns. Claes Claessonin kartan (1650) mukainen rajalinja. Sen sijaan venäläisten käytössä oli kartta vuodelta 1821. Jos raja olisi vedetty sen mukaan, suomalaisten niityistä ja kylistä olisi iso osa jäänyt Venäjän puolelle. Claessonin kartan mukaan ne sen sijaan kuuluivat Suomelle. Cajanin haastattelemat talonpojat todistivat puolestaan, että vähän ennen vuoden 1788 sotaa oli venäläinen maanmittari käynyt rajan.[64] Näihin ristiriitoihin rajankäynti keskeytyi.

Mutta jälleen seuraavana vuonna Arkangelin kuvernööri ilmoitti Suomeen kenraalikuvernöörille kaskeamis- eli maanvaltausriidoista. Kenraalikuvernööri antoi puolestaan Oulun läänin maaherralle tiedon, että rajaseudun väestöltä kiellettiin rajanylitykset. Maaherra teki kenraalikuvernöörille selvityksen rajan varhaisemmista vaiheista ja esitti rajankäyntiä vanhojen nautinta-aluerajojen mukaan.[65] Kenraalikuvernööri suostui tähän, ja Suomen senaatti antoi esityksen hallitsijalle rajankäynnin toimeenpanosta tammikuussa 1826. Rajan tuli kulkea ottaen huomioon ne rajanvedot, joita oli tehty Täyssinän rauhansopimuksen mukaan 1595–96 sekä vuosina 1609 ja 1650 niin, ettei sen jälkeen tehtyjä maavaltauksia otettaisi huomioon. Rajavaltuuskuntaa johti aluksi senaatin esittelijäsihteeri Lars Sacklén, venäjän kielen asiantuntijana toimi senaatin oikeusosastosta Carl von Christiersson.[66] Sacklénin apuna uudelleen suoritettavassa rajankäynnissä olivat lisäksi Viipurin maanmittari G. A. Zweyberg ja Oulun läänin maanmittari Mathias Hackzell (1786–1838). Hackzell oli syntynyt Torniossa maanmittarin poikana. Myös hänen isoisänsä oli ollut maanmittari. Hackzell oli ollut aikaisemmin mukana pyykittämässä Suomen ja Ruotsin rajaa Norjan tuntureilta Tornioon asti.[67] Sacklén raportoi rajankulusta helmikuussa 1827 selostaen vanhojen rajojen perinnettä ja vaikeuksia löytää rajasta kertovia

---

64 Johan Cajanin muistio 5.8.1823. KKK 60/1821. KA.

65 Osmonsalo 1933, 48–51.

66 Suomen senaatin kirje Hänen keisarilliselle majesteetilleen 30.1.1826. KKK 88/1826. KA; Suomen senaatin kirjeet kenraalikuvernööri Zakrevskille 8.5.1826, 5.6.1826 ja 9.9.1826. KKK 88/1826. KA.

67 Bergholm 1984, 541.

dokumentteja. Lokakuussa samana vuonna senaatti raportoi rajankulusta edelleen keisarille.[68]

Toukokuusta 1829 lähtien suomalaista valtuuskuntaa johti maanmittauskonttorin eli -hallituksen päällikkö eversti Carl Tavaststjerna (1774–1855). Hän oli luonut sotilasuraa ja toiminut opetusupseerina Ruotsissa vuoteen 1810, jolloin hän muutti Suomeen. Hän oli syntynyt Kuopion maalaiskunnassa sotilaan poikana. Maanmittaushallituksen johtajaksi Tavaststjerna valittiin 1828.[69] Suomalaisen valtuuskunnan venäjän kielen kääntäjänä toimi edelleen Christiersson. Venäjän asiamiehinä oli puolestaan Vienan Kemin ispravnikka Artemi Postnikov ja maanmittarit M. Blogonovski ja I. Rozitski. Rajaa lähdettiin avaamaan Miinajärven kylästä Kuusamosta, ja päämäärä oli Paatsjoen Muotkavaaralla, eli kaikkiaan käytävää rajaa oli noin 500 kilometrin verran. Heti aluksi törmättiin rajariitoihin, ja toimitus keskeytettiin. Rajakylien viljelys- ja metsästysalueet menivät ristiin. Niittyjen puute oli ajanut suomalaisia itärajan taakse asumattomille alueille. Sitäkään ei varmuudella tiedetty, mihin lääniin ja kylään tällaiset talot kuuluivat. Myös viranomaiset olivat hämmennyksissä rajankulusta, venäläiset viranomaiset muun muassa väittivät, että eräästä kylästä oli venäläiset ajettu väkivalloin idemmäksi. Suomalaiset viranomaiset puolestaan väittivät, että kyseisessä tapauksessa talon sekä kylän asukkaat olivat pääosin olleet suomalaisia. Ratkaistakseen ongelman Suomen senaatti joutui pyörtämään aiemman määräyksensä, jonka mukaan rajankäynti tuli suorittaa vuoden 1596 rajasopimuksen mukaisesti. Jos sitä olisi noudatettu, 70 kuusamolaista taloa olisi siirtynyt Venäjän puolelle.[70]

Vaikeuksien kautta raja saatiin käytyä Suomelle edullisin tuloksin 25. heinäkuuta 1829 Kuusamon Vaatimenoivi -nimiseen tunturiin saakka (ks. kartta 8). Siitä eteenpäin Suomen Lapin halki kulkevaa rajaa ei valtuuskuntien puheenjohtajien mukaan ollut edes tarve käydä. Poh-

---

68 Lars Sacklénin muistio 5.2.1827. KKK 88/1826. KA; Suomen senaatin kirje Hänen keisarilliselle majesteetilleen 22.10.1827. KKK 88/1826. KA.

69 Kansallinen elämäkerrasto V, 1934, 384–385.

70 Suomen senaatin kirjeet kenraalikuvernööri Zakrevskille 4.5.1829 ja 26.4.1830. KKK 88/1826. KA; Suomen senaatin kirje kenraalikuvernööri Thesleffille 16.6.1840. KKK 88/1826. KA; Ervasti 1884, 159–160; Osmonsalo 1933, 52–58.

joisella raja-alueella asui vain harvoja maanviljelyksestä eläviä asukkaita. Venäjän puolella asutus oli vieläkin harvempaa: rajaseudulla oli 80 saamelaisnomadiperhettä. Niinpä suomalaisen delegaation johtaja C. Tavaststjerna tiedusteli Sodankylän, Kittilän, Inarin ja Utsjoen nimismiehiltä, mitä suuntaa raja kulki Vaatimenoivista Jäämereen. Alueiden väki ei ollut kovin innostunut rajankäynnistä, tiesihän se heille lisätöitä. Senaatti ei kuitenkaan hyväksynyt rajan jättämistä silleen. Se perusteli tiukkaa kantaansa sillä, että keisari oli nimenomaan vaatinut rajankäyntiä Arkangelin lääniä vastaan ja sillä, että alueen uudisasukkaiden jatkuvasti lisääntyvät viljelykset ja saamelaisten laitumet, kalavedet ja metsästysmaat vaativat rajan tarkkaa määrittämistä. Rajanvedon arveltiin näin säästävän rajaseudun väestön riitoja. Koska vuoden 1595 rauhansopimus ei näin pohjoisessa antanut suuntaa rajan kulusta, senaatin mukaan raja oli määriteltävä vanhojen nautinta-alueiden rajojen ja perimätiedon mukaan. Rajalinjaa ei varsinaisesti tarvinnut avata, vaan pelkät rajapyykit katsottiin riittävän näin harvaan asutuilla seuduilla. Näin kävikin: pohjoiseen asetettiin vain isot rajapyykit, joiden välit määriteltiin kolmiomittauksilla. Samalla sovittiin, että raja puhdistettaisiin joka kymmenes vuosi, jotta jokainen tietäisi rajan kulun. Lisäksi kaikkiin pitäjiin lähetettiin erityinen kuulutus rajankäynnistä ja kansalaisia muistutettiin rajapyykkien hävittämisestä koituvista rangaistuksista. Arkangelin kuvernementin ja Oulun läänin välinen raja-asiakirja allekirjoitettiin Kuolan kaupungissa 2. syyskuuta 1830 ja vahvistettiin 29. heinäkuuta 1833.[71]

Tämä oli kuitenkin vain osaratkaisu. Muuttoliike rajan yli jatkui ja niittyalueet olivat edelleen itärajan takana. Valitukset jatkuivat pääosin Inarin ja Kuusamon kohdilla raja-aluetta. Valitukset koskivat nyt porojen laidunalueita sekä porojen salametsästystä. Inarilaiset verosaamelaiset Olof Inger, Pehr Halt, Olof Halt, Ivar Skåre, Matts Halt ja Pehr Inger tekivät kirjallisen valituksen Oulun läänin maaherralle helmikuussa 1831 siitä, että Kuolan saamelaiset verottivat heitä laittomasti siitä, että he laidunsivat porojaan näiden ikimuistoisilla paikoilla Kuolassa. Inarilaiset pyysivät, että uhkailua ja väkivaltaakin käyttävät kuolalaiset saatettaisiin edesvastuuseen teoistaan. Kuolalaiset olivat jopa am-

[71] Osmonsalo 1933, 59–61.

puneet heidän porojaan. Laiton verottaminen oli lisääntynyt rajankäynnin jälkeen eli sitä oli harjoitettu jo aiemminkin. Tunturisaamelaiset olivat valittaneet asiasta jo useaan kertaan Kuolan ispraniekalle mutta turhaan. Mitään korjausta asiaan ei ollut tullut. Nyt inarilaiset lähtivät tekemään kirjallista valitusta Suomen viranomaisten kautta. Inarilaisten mukaan heillä oli ennen rajankäyntiä ollut noin 2 000–3 000 poroa, joiden määrä nyt uhkaavasti alkoi vähentyä. He ihmettelivät myös sitä, ettei ”Suomen saamelaisten” eikä liioin ”Norjan saamelaisten” tarvinnut maksaa mitään maksuja siitä, että suomalaiset kulkivat valtakunnan rajan yli Jäämeren rannalle kalaan ja takaisin tai norjalaisten poromiesten kulusta Inarin laitumille. Kansan oikeustajun näkökulmasta oli myös omituista, että saman kruunun alaiset henkilöt joutuivat erilaiseen asemaan laidunmaiden suhteen. Olihan vieressä suomalais-norjalainen malli, jossa eri valtioiden alueilla saamelaisilla oli samat oikeudet.[72]

Oulun lääninkansliasta inarilaisten valitus lähetettiin eteenpäin kenraalikuvernöörille elokuussa 1831, ja siinä otettiin voimakkaasti kantaa inarilaisten puolesta. Kirjelmään liitettiin Utsjoen kirkkoherran Jacob Fellmanin todistus siitä, että Inarin saamelaisten oli pakko seurata porojaan Kuolaan, elleivät he halunneet menettää niitä. Inarilaiset olivat Fellmanin tietojen mukaan yli kymmenen vuotta käyttäneet kyseisiä laidunmaita. Jos raja suljettaisiin, se merkitsisi Fellmanin mukaan inarilaisten poromäärien huomattavaa pienenemistä.[73] Kesti kuitenkin seuraavan vuoden kesäkuuhun, ennen kuin kenraalikuvernööri antoi lääninkanslialle selvitysmääräyksen. Maaherra ilmoitti marraskuussa kenraalikuvernöörille, että asiaan ei ole ryhdytty siksi, että selvitysmies ei pääse Torniosta Inariin. Näin siksi, että kulku sinne ei kesäaikaan onnistu, vaan oli odotettava kunnon talven tuloa ja lähdettävä vasta sitten.[74]

---

[72] Inarin verosaamelaisten kirje 13.2.1831 Oulun läänin maaherralle. KKK 348/1831. KA.

[73] Oulun lääninkanslian kirje kenraalikuvernööri Zakrevskille 3.8.1831 ja Jacob Fellmanin todistus 15.3.1831. KKK 348/1831. KA.

[74] Oulun läänin maaherran kirje 18.11.1832 kenraalikuvernööri Mensikoville. KKK 348/1831. KA.

Inarilaiset lähestyivät maaherraa uudemman kerran tammikuun alussa 1833 kahdella kirjelmällä. Toisen kirjeen oli allekirjoittanut Pehr Inger, Matts Halt ja Ivar Skåre. Siinä inarilaiset pyysivät, että he edelleen saisivat käyttää entisiä laidunalueitaan. Toisen kirjelmän olivat laatineet ”verolappalaiset” Henrik Kyrö, Olof Valle, Matts Valle ja Isak Padar. He ihmettelivät sitä, ettei kuutta inarilaista porosaamelaistaloutta päästetty laiduntamaan Kuolaan, kun samaan aikaan Norjan saamelaisten suuret tokat levittäytyivät koko Utsjoen alueelle paikallisten asukkaiden kiinteistä kodista alle kahdenkymmenen kilometrin päähän. Lisäksi kuusi taloutta Kuolan puolelta tuli inarilaisten laidunalueille. Keneltäkään näistä ei peritty erillistä laidunmaksua.[75]

Oulun läänin maaherra Stiernschantz lähetti oman muistionsa ja saamansa kirjeet eteenpäin kenraalikuvernöörille kahden viikon perästä. Tällä kerralla hän liitti kirjelmän mukaan myös kruununvouti Jacob Heickellin ja nimismies Paul Ekdahlin muistiot todistaakseen, että inarilaisten valitukset olivat aiheellisia. Virkamiesten kirjeissä todistettiin myös rajan sulkemisen tuhoisa vaikutus Inarin poronhoidolle ja se, ettei laidunmaksuja Inarin, Norjan tai Kuolan kesken ollut peritty ikimuistoisiin aikoihin.[76]

Maaherran mukaan ei ollut epäilystäkään siitä, etteivätkö inarilaiset olleet joutuneet laittoman kohtelun alaisiksi. Nyt oli keskusvallan ratkaistava vain se, oliko viimeisen viiden vuoden ajan inarilaisilta todistettavasti peritty vero laillinen vai ei. Maaherran mukaan se ei ollut, sillä sen olivat kantaneet yksityiset saamelaiset, eikä siitä ollut mitään laillista dokumentoitavaa määräystä. Suullinen sopimus ei näin laajassa asiassa voinut olla pätevä, sellainen sitoi maaherran mukaan vain yksittäisten henkilöiden tekemiä sopimuksia. Maaherran mukaan kuolalaisten toiminta oli laitonta ja asiaankuulumatonta. Hänen mukaansa tämänkaltainen mielivalta oli vaarallista koko yhteiskunnalle: Jos jotain maksuja perittiin, niiden hoitaminen oli ”korkeimman vallan” asia.[77]

---

[75] Henrik Kyrön, Olof Vallen, Matts Vallen ja Isak Padarin kirje Oulun läänin maaherralle 2.1.1833; Pehr Ingerin, Matts Haltin ja Ivar Skåren kirje Oulun läänin maaherralle 2.1.1833. KKK 348/1831. KA.

[76] Kruununvouti Jacob Heickellin muistio 20.1.1833 ja nimismies Paul Ekdahlin muistio 16.8.1833. KKK 348/1831. KA.

[77] Oulun läänin maaherran A. Stiernschantzin kirje kenraalikuvernööri Mensikoville 14.1.1833. KKK 348/1831. KA.

Kartta 8: Venäjän ja Suomen pohjoinen raja

Asia vietiin hallitsijan ratkaistavaksi marraskuussa 1833. Tämä määräsi maanmittarit alueelle, ja neuvottelut aloitettiin Inarissa helmikuussa 1834 ja sopimus allekirjoitettiin Kuusamossa maaliskuussa samana vuonna. Sen mukaan Inarin saamelaisilta tuli sulkea raja Arkangelin kuvernementtiin, Kuusamon osalta esitettiin määräyksiä porojen tekemien vahinkojen välttämiseksi sekä toivomuksia oikeudenkäyntien nopeuttamiseksi. Vuoden 1836 asetuksessa vastuu rajaolojen selvittämisestä jätettiin paikallisten viranomaisten vastuulle. Kuusamossa tämä johti pitkäaikaiseen prosessiin niittyjen omistuksesta ja tilusten jaosta. Uusi rajalinja saatiin sovittua riidanalaisilta osiltaan elokuussa 1842, mutta uusien rajankäyntien tarve koski myös pohjoisempaa rajaa. Niinpä työtä jatkettiin Kuusamosta pohjoiseen. Taukojen jälkeen uusi rajankäynti aloitettiin kesällä 1849. Asioiden käsittelyn helpottamiseksi jaettiin riidanalaiset tilukset ennen vuotta 1829 vahvistettuihin ja sen jälkeen vallattuihin. Jälleen kuultiin laajasti rajaseudun väen omia näkemyksiä maiden omistussuhteista. Neuvottelujen tuloksena suomalaiset menettivät itärajan taakse yksitoista niittyä ja kaksi niityn osaa.

Kaikkiaan Kuolan alueesta rajankäyntien seurauksena siirrettiin Suomeen noin 422 neliökilometrin suuruinen alue. Se käsitti suurimmaksi osaksi suota ja tuntureita. Kiristyvästä pakkasesta ja lumisateesta johtuen rajalinjaa avattiin vain lyhyen matkaa. Raja pyykitettiin loppuun vuonna 1850.[78] Kuolajärveltä pohjoiseen eli vuoden 1809 liitosalueen itärajan linja avattiin maastoon vasta vuosina 1861, 1870 ja 1874.[79]

Ruotsin ja Suomen rajasulku

Ikään kuin pisteen i:n päälle Suomen Lapin 1800-luvun rajankäynneille antaa Ruotsin ja Suomen välisen rajan sulkeminen porokarjalta 1889. Epäilemättä koillisen ja itäisen rajan sulut nostivat keskusteluja myös länsirajalla rajasulusta. Rajapitäjien asukkaat valittivat niittyjensä kärsivän vieraiden porotokkien laiduntamisesta alueella. Paikkakunnan

[78] Osmonsalo 1933, 62–70, 76–83.

[79] Heinänen 1993, 107–108; Rajakartat Venäjän vastaiselta rajalta, ks. Rajakartta ja -asiakirjakokoelma. KA.

poromiehet puolestaan valittivat vieraiden porojen tallovan heidän jäkälämaansa, ja vaikeuttavan näin heidän omaa poronhoitoaan. Korvauksia menetyksistä paikkakuntalaisten oli ollut vaikea saada, koska ei tiedetty, kenen porot olivat vahingontekijöinä. Enontekiön pitäjässä koko alue Tarvantojoen eteläpuolella oli näitä yhteislaitumina käytettyjä maita. Yleinen mielipide 1800-luvun loppupuolella oli, että nämä vieraat porot olivat ”esteenä kunnan asukasten elinkeinojen vapaalle kehitykselle”.[80]

Enontekiön käräjäoikeus kokoontui helmikuussa 1863 kuulemaan alueen poronomadeja ja uudisasukkaita valtakunnan rajat ylittävässä laidunkiista-asiassa. Kruununvouti Wallin suoritti asiassa tutkinnan, johon osallistui 12 miestä. Uudisasukas Pekka Pappila eli Kurkiniska Enontekiön pitäjästä todisti, että viimeksi kuluneen vuoden aikana oli sekä ruotsalaisten ja norjalaisten että suomalaisten poroja osittain tallannut ja osittain syönyt 160 kasaa hänelle kuuluneita heiniä. Vahinkoa aiheuttaneet porot kuuluivat Ruotsin saamelaisille Guttorm Valkiapäälle, Aslak Zuenangenille ja Nils Vasaralle. Pappila vaati korvausta Vasaralta neljä riikintaaleria ja yhden härkäporon. Hän uskoi, etteivät poromiehet tahallaan olleet syöttäneet hänen heiniään poroilleen vaan vahinko oli sattunut valvonnan puutteessa. Samoin todisti uudisasukas Johan Kultamaa Palojoensuusta. Hän vaati Valkiapäältä korvauksena kolmea hopearuplaa. Kuusi muuta kuultua uudisasukasta ei kuitenkaan kyennyt sanomaan, kenen poroista oli kyse eikä näin ollut pystynyt esittämään myöskään korvausvaatimuksia.

Uudisasukkaiden jälkeen Wallin kuuli paikkakunnan poromiehiä. Uudistilat omistavat saamelaiset Johan Vuopionperä, Adam Gädda ja Johan Johansson valittivat kaikki, että suomalaiset, norjalaiset ja ruotsalaiset porot olivat aiheuttaneet heille vahinkoa. He olivat tunnistaneet ruotsalaisten Isak Hetan ja Nils Vasaran poroja. Myös ruotsalaista uudisasukasta ja kestikievarin pitäjää, Johan Nivaa, kuultiin. Hän todisti, että suuri tokka poroja, jotka kuuluivat pääasiassa suomalaisille poromiehille, mutta osa myös ruotsalaisille poroisännille, pilasi edellisessä marraskuussa häneltä 12 kasaa heiniä. Korvausta hän ei ollut niistä saanut. Kaiken kaikkiaan suomalaiset uudisasukkaat olivat yhtä mieltä sii-

[80] Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 105–109.

tä, että suomalaisten porot aiheuttivat yhtä paljon vahinkoa kuin ruotsalaistenkin porot. Poronomadit puolestaan syyttivät uudisasukkaita porojen tappamisesta, mutta nämä kiistivät syytöksen. Siitä osapuolet olivat yhtä mieltä, että ongelma johtui vuoden 1852 rajasulusta. Kuten edellä Enontekiötä käsittelevässä luvussa 4 on osoitettu, riitojen syynä eivät siis olleet uudistilojen perustamiset, vaan rajansulun aiheuttama laidunalueen supistuminen. Uudessa tilanteessa rajoja ylittäneet poronomadit pyrkivät turvaamaan omat laidunalueensa.

Kiellon seurauksena norjalaiset ja suomalaiset poromiehet eivät uskaltaneet seurata ja valvoa porojaan rajan yli toiseen valtioon eikä edes aina hakea rajan yli menneitä porojaan. Poronomadit olivat jääneet kahden elämäntavan puristukseen: Norjan rannikoilla, jossa porot olivat ”ikimuistoisista” ajoista jutanneet, asui nyt yhä tihenevä joukko uudisasukaskalastajia pienine mökkeineen ja koirineen, jotka hätyyttivät, purivat ja jopa tappoivat poroja. Etelärajalla puolestaan tulivat vastaan heinämaitaan suojelevat talonpojat. Kaikkien käräjillä kuultujen mukaan tilanne oli ikävä; kaikkein mieluummin he elivät rauhassa ja sovussa keskenään.[81]

Ongelman kartoittamiseksi istunnossa tehtiin selkoa myös alueen poronhoidon rajoista ja määristä. Alueen saamelaiset jakaantuivat vuonna 1863 neljän kylän alueelle. Könkämän kyläkunnassa oli asukkaita 272 ja poroja 15 606, Lainiovuoman kyläkunnassa asui 267 henkeä, joilla oli poroja 11 490. Rommavuoman kyläkuntaan kuului 60 henkeä ja 3 100 poroa ja Suonttavaaran kyläkuntaan 179 ihmistä ja 8 440 poroa. Könkämän kyläläiset laidunsivat porojaan heinäkuun lopulla ja elokuussa Norjan merenrannalla. Elokuun lopun ja syyskuun ajan porokarja oli Kilpisjärven alueella molemmin puolin jokea, enemmän kuitenkin Ruotsin puolella. Rommavuoman ja Suonttavaaran poromiesten porot laidunsivat puolestaan Pallas- ja Ounastuntureilla, Muonion seudulla ja lopulta Ruotsin puolella Pajalan seuduilla. Huhtikuun alussa porot jälleen alkoivat nousta poroineen takaisin kohti tunturinselkää vanhoja kulkuteitä pitkin. Levättyään välillä he jatkoivat matkaansa Norjan puolelle, jossa olivat viitisen viikkoa. Lainiovuoman

[81] Utdrag af Domboken håller vid Lagtima Tinget med Enontekis Lappmarks Tingslag den 9.2.1863. Lappfrågan II, 1861–1882. Riksarkivet, Stockholm.

kyläkunta jutasi kesäisin myös Norjaan merenrannalle ja talvisin Ruotsin puolelle Lainion kylän seuduille Jukkasjärvelle. Kuten näistä reiteistä jo nähdään, kymmenen vuotta aiemmin sovittu rajasulku 1852 ei näytä käytännössä vaikuttaneen nomadien kulkuun. Kyläkuntien toimintaalue oli edelleen kolmen valtakunnan alueella. Tämä näkyy myös laskettaessa kyläkuntien yhteistä poromäärää. Se oli vuonna 1863 yhteensä 38 636.[82]

Enontekiöläiset pyrkivät korjaamaan tilannetta niin, että pitäjä kantoi viiden pennin suuruista poroveroa jokaisesta ruotsalaisesta porosta, joka oleskeli laitumella pitäjän alueella. Vuonna 1887 poroveron suuruus oli kaiken kaikkiaan noin 800 markkaa. Kaikkiaan noin 20 000 ruotsalaisen poron arvellaan laiduntaneen Enontekiöllä. Tilanne johti paikkakuntalaisten kannalta haluttuun suuntaan: keisarin armollisessa julistuksessa 20. heinäkuuta 1888 alettiin länsirajalla noudattaa vuonna 1852 sovittua rajasulkua koskien norjalaisia poroja. Vuoteen 1900 tultaessa rajan ylittäneitä norjalaisia ja ruotsalaisia poroja oli runsaat 4 000. Ne myytiin ”Suomen kruunun hyväksi”. Kun tämä uusi rajasulku tuli voimaan, pitäjän kyläkuntien poromäärät romahtivat, valtaosan niistä jäädessä Ruotsin ja Norjan puolelle. Vuonna 1880 pitäjässä oli noin 2 000 poroa, vuoteen 1900 tultaessa määrä kasvoi 8 300:aan.[83]

---

[82] Utdrag af Domboken den 9.2.1863. Lappfrågan II, 1861–1882. Riksarkivet. Stockholm.

[83] Lapinmaan komitean mietintö 3/1905, 107–109.

8. Barentsin meren houkutus

Toisin kuin poronomadien elämään, rajasulku ei vaikuttanut tavallisten siirtolaisten muuttohaluihin rajoittavasti, päinvastoin. Kun pohjoissuomalaiset olivat vuosisadan alkupuolella muuttaneet Ruijan länsiosiin Skibotnin ja Altan seuduille, muuttovirta alkoi kääntyä vuosisadan puolivälissä aikaisempaa enemmän Itä-Ruijaan, Varangin niemimaalle. Seutu avautuu karuna, puuttomana ja kivisenä Barentsin merelle. Kun Länsi-Ruijaan oli muuttanut paljon väkeä myös Pohjois-Ruotsista, Varanki tuli olemaan nimenomaan keskisen Suomen Lapin muuttajien uusi keskus.

1. Etelä-Varangin suomalaisasutus

On syytä tarkastella lähemmin, miksi näin tapahtui. Muutoissa on aina kyse lähtöalueen työnnöstä ja tuloalueen imusta, ja niin oli asian laita tässäkin tapauksessa. Ensinnäkin tilanteeseen vaikuttivat maanomistusolot. Suositulla mutta suhteellisen rajatulla Altavuonon alueella viljeltävä maa oli jo jaettu tai tulokkaat joutuivat maksamaan siitä kovia hintoja. Suomesta muuttavilla ei tähän ollut varaa. Sen sijaan Itä-Ruijassa maata sai lähes ilmaiseksi[1] – tosin se ei ollut kovin viljelykelpoista. Tilakoot alkoivat myös pienentyä, joten ne eivät elättäneet isoja perheitä. Norjassa oli muutaman hehtaarin pientiloja vuonna 1819 noin 45 000, vuonna 1870 jo noin 84 000.[2] Toinen alueelta työntävä tekijä liittyi ohranviljelyyn. Samoin kuin Suomessa myös Norjassa maatalous kriisiytyi 1800-luvun puolivälissä kansainvälisen poliittisten

[1] Niemi 1977, 104–108; Wikan 1995, 108.
[2] Pryser 1999, 60.

kriisien kauppaan tuottamien ongelmien vuoksi. Muun muassa Krimin sota häiritsi kauppayhteyksiä Vienanmerelle ja loi talouteen epävarmuutta, mutta toisaalta se pakotti väkeä siirtymään viljelyyn: viljan saanti heikkeni Vienasta. Talouden epävarmuus puolestaan sai Altan seudun väkeä siirtymään viljelijöistä Kåfjordin kupariruukin työläisiksi. Siirtymää tuki osittain myös se, että Venäjältä virtasi edelleen alueelle halpaa viljaa ja liikenneyhteyksien paranemisen myötä myös tanskalaista viljaa oli saatavissa. Ohran viljely laski romahdusmaisesti Altavuonolla vuoden 1865 jälkeen.[3]

Kolmas seikka, jolla voidaan selittää suomalaisten siirtymistä Länsi-Ruijasta Itä-Ruijaan liittyy kalastukseen ja kalakauppaan eli Itä-Ruijan imuun. Kalakauppa vilkastui huomattavasti, kun Vesisaari sai kauppaoikeudet 1833. Kalakauppiaita asettui lukuisin määrin kasvavaan kylään ja he tarvitsivat kymmenittäin kalarenkejä. Pohjoissuomalaiset olivat tottuneet käymään kausiretkillä Jäämeren rannalla ja tieto työpaikoista levisi Suomen Lappiin. Myös tiedot valtavista kalansaaliista houkuttelivat väkeä. Norjan kauppalaivaston ja kalanviennin huimaa kasvua kuvaa se, että kauppalaivaston laivamäärä kasvoi vuodesta 1845 vuoteen 1875 tultaessa 3 400:sta 7 800:aan eli yli kaksinkertaistui. Samaan aikaan esimerkiksi kuivaturskan vienti kasvoi kyseisenä aikana runsaasta 12 000 tonnista 21 000 tonniin ja suolasillin vienti 62 000 tonnista 89 000 tonniin.[4] Varangin seutu pääsi osalliseksi tästä kalakaupan kasvusta, ja se heijastui muuttoliikkeisiin. Kuten aiemmin on todettu, Finnmarkin läänin asukasluku kaksinkertaistui vuosien 1845–1875 välisenä aikana. Vuonna 1845 läänissä oli asukkaita noin 12 800 ja vuonna 1875 noin 24 200. Suomalaisten määrä lähes kolminkertaistui ja heidän osuutensa läänin väestöstä nousi kolmestatoista kahdeksaantoista prosenttiin.[5] Tämä luku kertoo kuitenkin vain väestötilastoon kveeneiksi merkittyjen määrän, todellisuudessa Suomessa syntyneitä voidaan arvioida olleen kaksinkertainen määrä, kuten aiemmin esitetty Nessebyn esimerkki osoittaa.

---

3 Drivenes 1975, 123–134.
4 Pryser 1999, 89.
5 Store norske leksikon 5 1989, 72.

Tässä luvussa keskityn tarkastelemaan ja arvioimaan suomalaissiirtolaisten elämää Suomen rajan ja Varanginvuonon välisellä eli ns. Etelä-Varangin alueella. Se tuli osaksi Norjaa fellesdistriktin eli yhteisalueen jaossa ja muodostui 1800-luvun aikana varsinaiseksi monikulttuuriseksi alueeksi. Siellä asui kansallisuuksien mukaan väkeä vuosina 1855, 1890 ja 1910 seuraavasti:

Taulukko 21: Etelä-Varangin väkiluku etnisen ryhmän mukaan 1855, 1890 ja 1910

Vuosi	Suomalaisia		Kolttia		Saamelaisia		Norjalaisia		Yhteensä
	Lkm	%	Lkm	%	Lkm	%	Lkm	%	Lkm
1855	176	18	24	2	596	60	226	22	998
1890	862	45	18	1	733	38	337	17	1 932
1910	900	25	26	1	742	21	1.928	54	3 570

Lähde: Lunde 1979, 132.

Alueen enemmistönä olivat vielä 1855 tunturisaamelaiset eli poronomadit, vuonna 1890 enemmistön muodostivat suomalaiset ja 1910 norjalaiset. Muutos kuvaa hyvin yleisemminkin Pohjois-Norjan norjalaistumiskehitystä. Alueen suomalaisvaiheesta kertoo se, että vuonna 1890 suomalaisten osuus oli kasvanut 45 prosenttiin. Norjalaisia oli 17 % ja saamelaisten osuus oli laskenut 38 prosenttiin ja kolttien vajaaseen prosenttiin. Suomalaisten vahva asema heikkeni vuoteen 1910 tultaessa: heitä oli enää 25 %. Alue norjalaistui tästä lähtien nopeasti. Heitä oli 1910 jo 54 % alueen asukkaista. Tähän oli syynä toisaalta Norjan pohjoisten alueiden voimakas norjalaistaminen tiukentuneiden koulu- ja kirkkokielisäädösten ja norjalaisia suosivan maapolitiikan vuoksi.[6] Toisaalta siksi, että muuttovirta Suomesta hiljentyi 1800-luvun lopulle tultaessa.

Etelä-Varankiin muutossa oli kyse myös vuoden 1852 rajasulusta. Osa suomalaisista sesonkikalastajista (joita liikkui Jäämeren rannalla

[6] Eriksen, Niemi 1982, 87–103.

helmi – maaliskuusta kesän lopulle ja toisinaan pidempiäkin kausia noin tuhatkunta vuodessa) asettui kulkukiellon tultua voimaan vakinaisesti Norjan puolelle ja sai sen myötä kalastaa omilla veneillä.[7] Myös Norjan uudisastuttamista ja maanviljelyä tukeva maanjakopolitiikka sekä Venäjän aloittama uudisasuttaminen niin sanotulle ryssänrannalle, vaikuttivat siihen, että suomalaisia siirtyi Varangin alueelle yhä enemmän.

Vesisaaresta kehkeytyi 1800-luvun jälkipuoliskolla todellinen kveenien "pääkaupunki" Ruijassa. Matkareitti Vesisaareen kulki useimmiten Etelä-Varangin kautta. Kulkureitti lähti Kemi-Tornion seuduilta aluksi Kemijokea ylös ja sieltä sen sivuhaarojen Kitisen ja Luiron latvoille, josta useimmiten ryhmissä kulkeneet matkalaiset etenivät Inariin ja sieltä Näätämöjokea myöden Norjan Neideniin eli Näätämöön ja Bugöyfjordiin eli Reisivuonolle. Osa jatkoi veneillä matkaa yli Varanginvuonon Vesisaareen, mutta osa asettui jo etelärannalle. Varsinaisiksi suomalaisten yhteisöiksi muodostuivat Etelä-Varangissa Näätämö, Reisivuono ja Bygöynes eli Pykeija (ks. kartta). Virallisen väestötilaston mukaan eniten kveenejä asui Finnmarkin läänin alueella 1865 Vesisaaressa (769) ja Altassa (622), Pohjois-Varangerissa (328) ja Etelä-Varangissa (337).[8]

Kuten sanottu, Varankiin muuttaneet suomalaiset tulivat pääosin Pohjois-Suomesta ja toisin kuin Lyngenin ja Altan tienoille, nyt myös enenevässä määrin Keski-Lapin pitäjistä. Kuten tunnettua, pyrkivät saman pitäjän muuttajat asettumaan myös uudessa asuinpaikassaan lähelle toisiaan. Näin kerääntyi Etelä-Varankiin muun muassa sodankyläläisten siirtolaisten yhteisö. Seuraavassa tarkastellaankin heidän vaiheitaan Etelä-Varangissa.

---

7 Wikan 1995, 99.

8 Qvigstad 1926, 8.

Näätämön kylää Etelä-Varangissa. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1927. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kartta 9: Itä-Ruijan suomalaisyhteisö 1800-luvulla

Näätämössä asui vuoteen 1865 tultaessa kymmenen sodankyläläistä isäntää perheineen. Suomalaisten seurana Näätämössä asui vanhaa perua kolttia. Vuosina 1840–49, jolloin ensimmäiset henkikirjat kylästä tehtiin, siellä asui 19 suomalaista veroa maksavaa asukasta ja yhdeksän kolttaperhettä.

Pekka Riesto on saanut kunnian olla ensimmäinen suomalainen uudisasukas, joka asettui Näätämöön 1837. Vuonna 1865 Pekka asui edelleen Näätämössä vaimonsa Magdaleenan kanssa. Vaimo oli Ivalon Kyrön sukua. Pekka itse oli syntynyt 1800 Luiron latvoilla. Pariskunta vihittiin Nessebyssä, mistä he vuoden asumisen jälkeen muuttivat Näätämöön. Siellä nuoripari asettui asumaan koskisen Näätämöjoen rannalle ja sai omistusoikeuden tilaansa 1846. Riesto velkaantui kuitenkin niin paljon kauppiaalle, että menetti tilansa 1865. Ehkä tähän velkaantumiseen oli syynä suuri perhe: perheessä oli viisi poikaa ja kolme tytärtä. Vaikka vanhimmat lapset olivat jo yli 18-vuotiaita, tilan tuotto ja muut ansiot olivat niin heikot, että perhe joutui vararikkoon. Pitkään Riesto sai vielä sen jälkeen katsoa maailman menoa, sillä muistitiedon mukaan tämä ”iso ruma äijä” eli 105-vuotiaaksi.[9]

Vuosi sen jälkeen, kun Riesto oli valinnut itselleen parhaimman viljelyspaikan Hyljekosken alapuolelta, jokivarteen saapui toinen sodankyläläinen Pekan kotitalon naapurista, Mikko Orajärvi. Mikko asettui myös Näätämössä Pekan naapuriksi. Aluksi Mikko, kuten muutkin tulijat, rakensi ensiasunnoksi turvekammin. Mikon vaimo Brita Stina oli lähtöisin Kittilästä, ja perheeseen kuului lisäksi neljä- ja kolmivuotiaat lapset. Perheen asettuminen alkoi ikävissä merkeissä: perheen tytär Karoliina hukkui vuolaaseen Näätämöjokeen heti muuttovuonna. Johanpojan myöhemmistä vaiheista ei ole tietoa. Mikko Orajärvi sai omistusoikeuden tilaansa 1846 eli samana vuonna kuin naapurinsa. Mikko sai myös joen vastakkaiselta rannalta omistusoikeuden maa-alueeseen. Se aiheutti kuitenkin riitoja, ja Mikko menetti maan paria vuotta myöhemmin. Orajärven perhe koki saman kuin Rieston perhe: taloudellisten ongelmien vuoksi tila pakkohuutokaupattiin 1853. Sen sai omis-

[9] Folketellinga 1865 Sörvaranger, 25. UBT; Wikan 1995, 209; Paulaharju 1928, 214.

tukseensa Pekka Rieston poika Mikko. Orajärvi puolestaan sai kohennettua talouttaan niin, että sai 1865 hankittua uuden maapaikan. Hänellä oli kuitenkin vähän väliä riitoja kyläläisten – sekä suomalaisten että kolttien – kanssa, minkä lisäksi häntä syytettiin viinanmyynnistä. Mikko tuomittiin lisäksi ”ankaraan rangaistukseen” siveettömästä yhteiselämästä naapurinsa Anders Larsenin vaimon kanssa. Mikko Orajärvi kuoli Näätämössä 1873.[10]

Taloudellisiin ongelmiin ja kauppiaalle velkakierteeseen joutuminen oli ikävä asia siirtolaisille. Yhteisön jäseninä he joutuivat maksamaan suhteellisen paljon eri maksuja, kuten voudin, papin ja kellonsoittajan maksuja, tulli- ja kuljetusmaksuja. Kansalaisoikeudet kuten äänioikeus puolestaan oli sidottu henkikirjassa eli manttaalissa mainittuun veronmaksuun. Jos suoriutui kaikista näistä maksuista, pääsi yhteisön täysivaltaiseksi jäseneksi. Vuonna 1840 täydet oikeudet oli neljällä suomalaisella: sodankyläläisillä Pekka Riestolla, Mikko Orajärvellä ja Paul Ekdahlilla sekä Johan Grönillä.[11]

Paul Kristian Ekdahl poikkesi muista Suomen Lapin tulokkaista monessa suhteessa. Hän oli syntynyt Hyrynsalmella syyskuussa 1799, jolloin hänen isänsä oli siellä kappalaisena. Sodankylään Kalajoella syntynyt isä Erik Ekdahl (1789–1822) tuli kirkkoherraksi 1816 ja toimi virassa aina kuolemaansa saakka vuoteen 1822. Isä Ekdahl ehti olla kaksi kertaa naimisissa, ensimmäinen vaimo ja Paulin äiti oli Kalajoella syntynyt Susanna Öhman ja toinen vaimo sodankyläläinen talollisen tytär Brita Halvari eli Torvinen. Lapsia kirkkoherran perheessä oli kaikkiaan seitsemän, joista Paul oli kolmanneksi vanhin.[12]

Paul Ekdahl asui kotonaan Sodankylässä aina 22-vuotiaaksi saakka, minkä jälkeen isä lähetti hänet Åbo Akademiin opiskelemaan papiksi. Kun isä kuoli, Paul lopetti teologian opintonsa ja oletettavasti muutti Turusta suoraan Vesisaareen. Ekdahl katoaa suomalaisista kirkonkirjoista tällä erää vuonna 1824. Myös hänen kolme vuotta nuoremman veljensä Justuksen on arveltu ”paenneen” Norjaan. Paul Ekdahl

---

[10] Wikan 1995, 210–212.

[11] Wikan 1995, 102–103.

[12] Suomen kirkon paimenmuisto, osa II, 1918, 933–943; Lunde 1979, 110–111.

toimi Inarissa ja Utsjoella nimismiehenä vuodesta 1829 sekä myös lastenopettajana eli katekeettana. Ekdahl oli Inarissa juopotteluun taipuvainen ja kirkkoherra Stenbäck huomautti vähän väliä hänelle siitä. Viimein Ekdahl erotettiin katekeetan toimestaan 1836 tehdyssä rovastintarkastuksessa. Kahta vuotta aikaisemmin kirkkoherra oli kannellut asiasta kuvernöörille. Nimismiehenä Ekdahl vei kuitenkin asian käräjille syyttäen kirkkoherraa kahdesta virkavirheestä. Oikeustoimi päättyi Ekdahlin tappioon ja hänet erotettiin virastaan vuonna 1837, jolloin hän sitten siirtyi Norjaan. Ekdahlilla oli sodankyläläinen vaimo Marie Tepsell ja tämän kanssa kaksi lasta. Perhe asettui aluksi turvekammiin, mutta pian nousi hirsitalo Näätämöjoen oikealle rannalle.[13]

Nimismies Ekdahl oli Elias Lönnrot matkaseurana Kuolassa talvella 1838, ja Lönnrot mainitsee hänet päiväkirjassaan. Ekdahlin taloudellinen asema oli tuolloin kovasti heikko. Lönnrot kertoo, kuinka ”nimismies” asui tuvassa, jossa oli vain maalattia: ”Mainittu talo ei kuitenkaan ollut tavallista lappalaismökkiä parempi, siinä kun oli paljas maa permantona ja tulisijan yläpuolella aukko, jota ei edes yöksi suljettu. Pöydistä ja tuoleista ei ollut merkkiäkään, vaan oli istuttava porontaljalla, joka oli levitetty lattialle (so. maahan), ja kirjoittaessaan sai käyttää vanhaa kirstua, jolle ateriatkin katettiin. Muutenkin köyhyys oli niin suuri, ettei meillä kahdella viimeisellä aterialla ollut suolaa, jota kuitenkaan ei tarvinnut noutaa kauempaa kuin kolmen peninkulman päästä.” Tästä huolimatta asukkaat itse tuntuivat matkailijan mukaan olevan tyytyväisiä oloihinsa. Matkaa Ekdahlin mökistä Inarin kirkolle oli 15 peninkulmaa eli noin 160 kilometriä.[14] Ekdahlilta lienee jäänyt mainitsematta vieraille, ettei hän enää ollut nimismies: hänet erotettiin virastaan juuri samana vuonna.

Jos Paul Ekdahl lähti riidellen Suomen Lapista, sama selkkausten sarja jatkui myös uudessa asuinkylässä. Koltat eivät hyvällä katsoneet Ekdahlia, joka kalasti poikkipadolla kolttien joessa. Muistitiedon mukaan eräs koltta oli mennyt ja sukeltamalla repinyt rikki Ekdahlin padon. Ekdahl säikytteli kolttia ampumalla, mutta koltat olivat sitkeitä. Tarinan mukaan koltat yrittivät noitua Ekdahlin, mutta loitsut eivät te-

---

[13] Wikan 1995, 106; Lehtola 1998, 111–112.

[14] Lönnrotin kirje 26.5.1837. Lönnrot 1837 (1981), 275.

honneet tähän, koska hän oli papin poikana lukenut Raamatun kolmeen kertaan. Sen sijaan taika tarttui Ekdahlin vaimoon, joka oli heikompi ja vähemmän tunsi pyhää kirjaa. Ekdahl sai komennella harhoja näkevää vaimoaan, ennen kuin sai kolttien kirot vaiennettua.[15]

Kolttien kannalta, etenkin kahden alueella olevan kolttasuvun, Lietoffien ja Makoroffien, näkökulmasta suomalaisten yhä pysyvämmäksi jäävä asutustoiminta oli uhkaavaa. 1840-luvun lopussa suomalaisia täysivaltaisia uudisasukkaita oli kylässä jo kymmenen, kun täysin oikeuksin asuvia kolttia vain viisi. Ekdahl paransi omia asemiaan liittoutumalla kolttien kanssa muita suomalaisia vastaan. Hän muun muassa taisteli Mikko Orajärven maa-asiassa tätä vastaan kolttien tuella ja voitti kiistan. Riita kolttien ja suomalaisten välillä syttyi 1840. Uudisasukkaat olivat saaneet muuttaessaan maahan Norjan kruunulta maan käyttöoikeuden ilman ongelmia: olivathan suomalaiset nimenomaan maanviljelijöitä, joiden asettumista Pohjois-Norjaan tuettiin. Etelä-Varangissa otettiin maata käyttöön myös ilman kruunun antamaa lupaa. Koltat eivät sulattaneet kruunun lupatoimintaa omilla perinteisillä nautinta-alueillaan ja seurauksena oli asian vieminen käräjille.

Ensimmäinen käsittely, jossa Ekdahl itse oli asianomistajana, pidettiin lokakuussa 1844 ja toinen tammikuussa 1845. Tulos oli uudisasukkaita suosiva: kihlakunnantuomari antoi tiedoksi, että uudisasukkailla oli oikeus asua ja viljellä maapaikkojaan Näätämöjoen varsilla. Uudisasukkailla oli myös oikeus ottaa puita metsästä ja kalastaa joessa. Ekdahl sai itse noin 45 hehtaarin alueen eli noin kolme kertaa suuremman maa-alueen kuin koltat. Kolttien mielestä Ekdahl oli kieroillut koko prosessin.[16]

Vuonna 1845 veivät muutkin uudisasukkaat maa-asiansa tuomarille vahvistaakseen omistusoikeuden maahan. Seurauksena oli, että yhdeksän suomalaista talonpoikaa sai vahvistetuksi omistuksensa heinäkuussa 1847. Kolttien vanhoja nautintaoikeuksia maihin ei otettu huomioon. Nyt, kun uudisasukkaat näyttivät saavan omistusoikeuksia alueilleen, Ekdahl liittoutui kolttien kanssa. Uudisasukkaat ja Ekdahl alkoivat kannella toisistaan viranomaisille ja asia vietiin jälleen käräjille. Todistajia –

[15] Paulaharju 1928, 212–213.
[16] Wikan 1995, 108–111.

useimmiten asianomistajien vaimoja – kuultiin muun muassa heinä- ja porovarkauksista ja heinämaiden rajoista. Varsinainen riidan syy oli kuitenkin kalastusoikeudet. Uudisasukkaat halusivat yhtä laajat kalastusoikeudet kuin Ekdahlilla ja koltilla oli. Muihin uudisasukkaisiin nähden Ekdahlin etuna oli ruotsin kielen taito ja nimismiehenä saama kokemus. Hän osasi kirjoittaa asianmukaisesti herra tuomarille ja hänen kerrotaan pitäneen itseään enemmän ruotsalaisena kuin uudisasukkaana. Riitely jatkui kesään 1848. Oikeuden päätös oli edullinen uudisasukkaille: myös he saivat pyytää lohta Näätämöjoessa.[17] Ekdahl muutti sittemmin Näätämöstä Amerikkaan ja kuoli vuonna 1876. Vanhalla iällä hän oli uskonnollinen: hän julkaisi 1872 muun muassa uskonnollisen kirjasen ”Morgonröden”.[18]

Pykeijan suomalaiset

Toiseen kveenikylään, Pykeijaan, suomalaiset siirtyivät 1830-luvulta lähtien. Sinne sanotaan asettuneen rovaniemeläisten Halvarien veljesten, Hannun ja Rasmuksen, jo ennen vuotta 1839. Ennen heitä muistellaan kylässä asuneen Joonas-äijän ja Piippo-äijän. Muistitiedon mukaan Piippo oli pieni paksu äijä ja niin pitkäpartainen, että pienet pykeijalaiset pelkäsivät häntä. Sittemmin Piippo muutti Venäjän puolelle ryssänrannalle. 1850-luvulla kylään muutti Kalle Salmi vaimonsa kanssa. Kalle ryhtyi kauppiaaksi. Hän ajoi joka talvi monella poroaidolla Suomeen vieden ja tuoden tavaraa, joten hänestä tuli hyvinvoiva kyläläinen. Useimmiten tulijat rakensivat ensikodikseen turvekammin.[19]

Maisemaltaan Pykeijan seutu on hyvin karua ja poikkeaa täysin Keski-Lapin maisemista. Kasvillisuus siellä ei viihdy ja kylän sijainti vuonon rannassa niemen kärjessä tekee sen alttiiksi tuulille ja tuiskuille. Tänne karuille kallioille asettuivat suomalaiset niin, että siitä tuli 1800-luvun lopulla aikana tienoon suomalaisin kylä. Kaiken kaikkiaan vuoden 1865 väestölaskennan mukaan Etelä-Varangissa asui 129 Suomes-

---

[17] Wikan 1995, 110–115, 122.
[18] Lunde 1979, 111; Ks. myös Onnela 1973, 50–52.
[19] Paulaharju 1928, 194–201.

Sodankylän siirtolaisia Kullaselvassa Pohjois-Varangissa. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1926. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

sa, 16 Venäjällä ja 5 Ruotsissa syntynyttä. Ulkomailla syntyneiden osuus Etelä-Varangin asukaskannasta oli näin 150 eli 13 %. Norjan sisäinen muuttoaalto näyttää kylään tulleen pääosin Vesisaaresta, jossa etelävarankilaisista oli syntynyt 34 henkilöä. Loput kylän norjalaisista olivat tulleet lähiseudulta eli Varanginvuonon rannoilta. Sen sijaan Län-

Vesisaaren tyttöjä piiritanssissa. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1926. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

si-Ruijassa syntyneitä oli niukemmin: mikäli Altan tai Skibotnin seudulta oli muuttaneita, olivat he muuttaneet ensin esimerkiksi Vesisaareen ja vasta sieltä Etelä-Varankiin.[20]

Yksinmatkustavat lapset

Etelä-Varangin väestötilastoa tutkittaessa kiinnittyy huomio lukuisiin suomalaisiin kasvattilapsiin ja seuraavaksi tarkastellaankin tätä niukasti siirtolaistutkimuksissa huomioitua ryhmää.

[20] Folketellinga 1865 Sör-Varanger, 43–46. UBT.

Jo aiemmin, luvussa kaksi, on tullut esille niin sanottu lapsikauppa Pohjois-Ruotsista Pohjois-Norjaan. Kauppalapset olivat osa yksin eli ilman vanhempiaan matkustaneista alle 16-vuotiaista lapsista. Yksin matkustaneet lapset voidaan jakaa karkeasti kolmeen ryhmään: 1) edellä mainitut, ei vapaaehtoisesti muuttaneet ”kauppalapset”, 2) vapaaehtoisesti lähteneet lapset ja 3) osittain vapaaehtoisesti kasvateiksi muuttaneet lapset. Vapaaehtoisesti lähteneet lapset matkustivat yleensä kyläkunnan tuttujen tai sukulaisten joukossa, vanhimmat heistä menivät piioiksi ja rengeiksi, osa suoraan kaivos- ja kalastustöihin, mutta osa – varsinkin pienemmät – muuttivat Suomen Lapista Ruijaan kveeniperheisiin kasvattilapsiksi. Koska lapset olivat usein nuoria, on vaikea sanoa kasvattilasten halua muuttaa: todennäköisesti myös he kuuluivat pakolla muuttaneiden joukkoon. Osa ensimmäiseen ryhmään eli kauppalapsiin kuuluneista lapsista oli ainakin nimellisesti kasvattilapsia. Kaiken kaikkiaan voidaan todeta, että käsite ”kasvattilapsi” sisälsi monenlaista arkitodellisuutta.

Kasvattilapsijärjestelmä oli keskeinen osa 1800-luvun sosiaalihuoltoa, mutta selvästi myös eräs harjoitetun työvoimapolitiikan muoto. Kuten edellä on todettu, kasvattilapsia laskettiin olevan Suomessa 1805 noin 8 000.[21] Luku ei kuitenkaan kerro koko totuutta, vaan ainoastaan orpokoteihin ja kasvatuskoteihin sijoitettujen määrän. Maaseudulla kasvattilapsista ei välttämättä tehty virallisesti ilmoitusta, kuten Norjaan vietyjen lasten osalta tapahtui. Toiminta oli epämuodollisempaa eikä näitä lapsia tilastoitu kasvattilapsiksi. Suomessa vuoden 1852 vaivaishoitoasetuksen mukaan kasvattilapsen ottamisessa tuli etusija antaa orvoille, jotka olivat velvollisia korvaamaan työllään hoitokulunsa. Mieluummin kasvattilapsia annettiin maalaistaloihin.[22] Tässäkin suhteessa kveeniyhteisöjen kasvattilapset olivat poikkeus; perheillä oli kyllä pienet tilat, mutta suuri osa kasvattilapsen ottaneista sai elantonsa sekataloudesta, kalastuksesta ja karjanhoidosta.

Kasvattilasten ottaminen työvoimaksi oli 1800-luvun arkitodellisuutta. Etelä-Varangissa oli vuonna 1865 väestötilaston mukaan 21 kasvattityttöä ja 14 kasvattipoikaa. Heistä suurin osa asui suomenkieli-

---

[21] Fougstedt, Raivio 1953, 38–47.
[22] Pulma 1987, 31.

sissä perheissä. Tytöistä 57 % ja pojista 64 % oli nimenomaan kveeni/suomalaisperheissä. Norjalaisissa perheissä tytöistä oli 33 % ja pojista 29 %, sekaperheissä tyttökasvateista oli kymmenen ja poikakasvateista seitsemän prosenttia. Tyttöjen keski-ikä oli 12 vuotta ja poikien 11 vuotta, mikä seikka tukee työvoima-tulkintaa. Lapset olivat jo niin isoja, että kykenivät huolehtimaan perheen pienemmistä lapsista ja tekemään taloustöitä – ehkä juuri tämän takia tytöt olivat suosituimpia kasvatteja.[23]

Mutta minkälaiset perheet sitten ottivat kasvatteja? Seuraavassa katsotaan tarkemmin vuoden 1865 tilannetta.[24] Etelä-Varangissa nuorin kasvattilapsi oli tuolloin kaksivuotias Marie Mikkelsdotter, joka asui Pykeijassa suomalaisessa Erik Salimilan (Salmelan) seitsenlapsisessa perheessä. Marie oli perheen kahdeksas ja samalla nuorin lapsi ja vain vuoden perheen kuopusta nuorempi. Perhe eli kalastuksesta. Erik oli tullut Norjaan vaimonsa ja kolmen Suomessa syntyneen lapsensa kanssa 1852. Mitään erityistä syytä kasvattilapsen ottamiseen ei papin antamista tiedoista ilmene, mutta Marie oli todennäköisesti hätään joutuneen sukulaisen tai tuttavan lapsi. Perheeseen kuului vielä Suomesta vuotta aiemmin Norjaan tullut kalastaja.[25] Kuusivuotias Inger Karen oli puolestaan kasvattina kauppias John Johnsenin perheessä. Perheeseen kuului vaimo ja neljä 8–18-vuotiasta lasta sekä 23-vuotias renki.[26] Tässäkin tapauksessa kyseessä lienee ollut sukulaisen tai tuttavan lapsi. Näissä perheissä kasvattilapseksi ottamisen syy näyttää olleen sosiaalinen.

Paitsi sosiaalisista syistä monilapsisissa perheissä kasvatteja näyttää olleen perheissä, joissa omat lapset olivat jo aikuisia. Näissä tapauksessa motiivi oli hyväntekeväisyys. Muun muassa kahdeksanvuotias Beret Strimp asui kasvattina maanviljelijä-kalastaja Anders Biggan perheessä. Perheeseen kuului Andersin vaimon lisäksi heidän kolme aikuista lastaan. Beret lienee perheen Venäjällä syntyneen äidin sukulainen: myös tämän sukunimi oli Strimp.[27] Myös 60-vuotias Ravna Paulsdotter oli

---

23 Folketellinga 1865 Sörvaranger. UBT.

24 1800-luvun väestötilastoissa perheenjäsenet esitellään aina lähtökohtaisesti miehen, ”perheen/talouden pään”, nimen alla.

25 Folketellinga 1865 Sörvaranger, 27. UBT.

26 Folketellinga 1865 Sörvaranger, 4. UBT.

27 Folketellinga 1865 Sörvaranger, 3. UBT.

ottanut perheeseensä kasvattipojaksi kuusivuotiaan Jörgenin. Itsellään hänellä oli kolme kotona asuvaa aikuista lasta.[28]

Myös lapsettomuus oli yksi kasvattilapsen ottamisen motiivi. Etelä-Varangin vuoden 1865 väestötilastossa vanhin kasvattityttäreksi merkitty oli 30-vuotias Risten Mortensdotter, joka oli Matis Mostin ja tämän vaimon ainoa lapsi. 18-vuotias kasvattitytär Marie Matisdotter ja 8-vuotias kasvattipoika Paula Mikkelsen olivat puolestaan Ivar Paulsenin ja Lisa Olsdotterin ainoat lapset. Suomessa syntyneen 30-vuotiaan Matis Henrikssen Mostin ja 44-vuotiaan Margit Matisdotterin niin ikään ainoa lapsi oli Suomessa neljä vuotta aiemmin syntynyt Karen, joka ”oli tullut tänne lapsena”.[29]

Eräs tärkeä motiivi ottaa kasvattilapsia oli työvoiman tarve. Muun muassa 14-vuotias Ravna Persdotter oli kasvattina kalastaja-maanviljelijä Anders Matissenin perheessä, johon kuului Andersin 39-vuotias sisar ja tämän nelivuotias poika sekä lisäksi 50-vuotias renki. 18-vuotias Agneta oli puolestaan kasvattityttärenä perheessä, johon kuului vanhempien lisäksi viisi 4–17-vuotiasta lasta ja renki. Myös 16-vuotias Inger asui perheessä, jossa vanhempien lisäksi oli viisi 5–13-vuotiasta lasta ja renki.[30] Näissä perheissä kasvattilapset oli otettu hoitamaan mitä ilmeisemmin pienempiä lapsia.

Periaate, jonka mukaan alle 16-vuotiaat lapset olisi merkitty kasvateiksi ja sitä vanhemmat piioiksi ja rengeiksi, ei näytä pitävän paikkaansa. Etelä-Varangissa oli vuonna 1865 piikoja yhteensä 50 ja renkejä 40 eli suhde oli samansuuntainen kuin kasvattien kohdalla: piioista oli enemmän kysyntää kuin rengeistä. Alueella ei ollut isompaa maataloutta, joten renkien kysyntäkin oli vähäisempää. Renkejä tarvittiin täällä kalastuksessa, kaupassa, kuljetuksissa ja pienimuotoisessa maanviljelyksessä. Palvelijoiden keskimääräinen ikä oli korkeampi kuin kasvateilla, naispuolisten osalta 25 ja miespuolisten osalta 27 vuotta. Piioiksi merkittyjen ikäjakauma oli kuitenkin lavea: vanhin piika oli 63-vuotias ja nuorin 12-vuotias Marie Andersdotter Neidenista. Hän palveli Boman Fodrovitsin perheessä. Isäntä oli 70-vuotias kalastaja ja emäntä

---

[28] Folketellinga 1865 Sörvaranger, 9. UBT.
[29] Folketellinga 1865 Sörvaranger, 6, 8. UBT.
[30] Folketellinga 1865 Sörvaranger, 9, 18. UBT.

60-vuotias. Perheeseen kuului lisäksi heidän 20-vuotias poikansa ja 22-vuotias tytär sekä 26-vuotias huonemies. Perheeseen kuului myös 7-vuotias kasvattipoika Anders Jakobsen. Koko perhekunta oli kreikkalaiskatolinen ja todennäköisimmin venäjän- tai koltankielinen kasvattityttö Marie mukaan lukien. Isännän kohdalla mainitaan, että hän ymmärtää norjaa. Ehkä Marien tehtävänä oli huolehtiminen kasvattipojasta ja taloustöistä. Saattaa olla, että kasvattipoika oli lähisukulainen, mutta Marie vieraampi ja oli siksi piian eikä kasvattitytön statuksella.[31] Toisessa tapauksessa piika, Stina Persdotter (Tiina Pekantytär) oli 13-vuotias ja palveli Suomesta 15 vuotta aiemmin (1840) tulleen Tommas Persen Gunarin (Tuomas Pekanpoika Kunnarin) taloudessa Pykeijassa. Tuomas oli 22-vuotias kalastaja ja yksivuotiaan Oton yksinhuoltaja. Voi olla, että Tiina oli Tuomaksen sisar. Hänen tehtävänään oli varmaankin nuoresta iästään huolimatta toimia varaäitinä, hoitaa lasta ja tehdä taloustyöt. Tiina itse oli tullut Suomesta kahdeksan vuotta aiemmin Norjaan.[32] Ruokatalous oli niin yksinkertainen, ettei ruoanvalmistus tarvinnut erityistä ammattitaitoa.

Lasten työssäkäynti oli 1800-luvulla pikemminkin sääntö kuin poikkeus. Aiemmin esillä olleessa Kåfjordin ruukissa lapset muodostivat peräti 32 % koko ruukin työntekijöistä (1834). Norjalaista lapsityötä tutkinut Ellen Schrumpf on osoittanut, että 1875 Norjan maaseudulla oli yli 13 000 iältään 13–14-vuotiasta lasta, jotka oli rekisteröity kodin ulkopuoliseen palkkatyöhön. Palkkatyöläislapsista oli tyttöjä hieman (53 %) enemmän kuin poikia. Valtaosa (80 %) tytöistä toimi palvelijoina mutta pojista vain kolmasosa. Sukupuolen mukaisesti jakaantuneet työmarkkinat näkyivät myös lasten sijoittumisessa: poikia toimi tehtaissa, käsityöammateissa ja maa- ja metsätaloustöissä sekä kuljetuksessa ja merimiehinä.[33] Palvelijan tai piian ammatti olikin leimallisesti 1800-luvun tytön ammatti. Kveenitytöt eivät tästä poikenneet.

---

[31] Folketellinga 1865 Sörvaranger, 19. UBT.
[32] Folketellinga 1865 Sörvaranger, 26. UBT.
[33] Schrumpf 1997, 50.

Naisten elämänkaari pohjoisissa siirtolaisyhteisöissä rakentui samantyyppiseksi kuin Suomen Lapissakin: vähän yli kymmenen vanhana tyttö siirtyi pikkupiiaksi, jos kotiolot vain sen sallivat, ensisijaisesti samaan kylään ja usein sukulaisen luo. Seuraava työhistorian vaihe oli piikuus, jota seurasi avioliitto ja perheen perustaminen. Naimaton piika oli todennäköisemmin piika koko elämänsä ellei hän sitten siirtynyt uusiin avautuviin työpaikkoihin. Perheen perustanut siirtolaisnainen palasi lasten kasvettua takasin palkkatyöhön tai alkoi hoitaa lastenlapsiaan. Hän saattoi tehdä töitä kaivoksessa, kuten Kåfjordin tapauksesta olemme nähneet, tai toimia kalastajana, kuten Nessebyn tapauksessa. Töitä tehtiin 1800-luvun siirtolaisuusyhteisöissä, kuten Pohjoiskalotin muissakin yhteisöissä, niin kauan kun jaksettiin. Eronneen vanhemman naisen viimeinen asuinpaikka oli useimmiten samalla kylällä olleen sukulaisen talo tai oma vaatimaton mökki tai kammi. Kalotin alueen vanhus päätyi köyhäintaloon vain, jos hän muutti suurempiin taajamiin. Harvaanasutuilla alueilla niitä ei ollut.

Kanadaan 1900-luvun alkupuolella muuttaneita suomalaisnaisia tutkineen Varpu Lindströmin mukaan suurin osa siirtolaisnaisista päätyi kotiapulaiseksi. Näin siitä huolimatta, että he tulivat erilaisista oloista ja omasivat erilaista ammattitaitoa. He olivat kotimaassaan olleet työttömiä, maatilojen ”ylimääräisiä” tyttäriä sekä kaupunkien tehdastyöläisnaisia ja kotiapulaisia. Kielitaidottomuus kavensi heidän työmahdollisuuksiaan ja suurin osa naisista valitsi palvelustyön, siivouksen, tiskaamisen, pyykkäämisen, tarjoilun, ruoanlaiton ja lastenhoidon. Kotiapulaisen töistä maksettiin suhteellisen hyvin verrattuna tehdastyöhön. Monet naiset hakeutuivat myös hyvää palkkaa nauttineiden metsäkämppien kokkien ammattikuntaan tai osuustoimintapohjalta toimineiden ruokaloiden emänniksi. Tärkeä peruste juuri palvelijan ja kotiapulaisen toimen ottamiseen oli asunto. Nuorille naisille, joita siirtolaisnaiset pääosin olivat, oli taloudellisesti edullisinta saada sekä työpaikka, asunto että ruoka talosta.[34] Samanlaisessa tilanteessa olivat monet Ruijaan 1800-luvulla muuttaneet nuoret tytöt. Sukulaisen tai

[34] Lindström 1991, 127–156.

tutun luo kasvatiksi tai apulaiseksi lähteminen oli sekä taloudellisesti että sosiaalisesti turvalliseksi koettu vaihtoehto kotipaikan vaikeiksi käyneiden olojen jälkeen.

Myös kansatieteilijä Hanna Snellman on todennut 1960–70-luvulla siirtolaisiksi Etelä-Ruotsiin muuttaneita lappilaisia käsittelevässä tutkimuksessaan, että siirtolaistyttöjen työura alkoi lähes aina kotiapulaisen töillä sukulaisen tai tuttavan luona. Tytöt olivat muuttaessaan ehkä vain 16-vuotiaita eivätkä päässeet heti tehtaisiin. Heidän lähtöpäätökseensä vaikutti juuri se, että he muuttivat tuttujen kanssa tai perässä ”ketjumuuttona” heidän luoksensa ja asuivat heidän kodeissaan. Näin oli varmasti myös monien Ruijaan muuttaneiden 1800-luvun kasvattilasten tilanne. Sukulaiset saattoivat ottaa Keski-Lapista lähtiessään mukaansa sukulaistytön, pikkusiskon tai mummon apulaiseksi ja seuraksi uuteen paikkaan. Samoin kuin Snellmanin tutkimuksessa Ruijaan muuttaneet matkasivat ryhmissä ja ketjuissa siten, että samalta seudulta lähteneet siirtolaiset asettuivat lähekkäin myös uudessa kotipaikassaan.[35] Ensin lähtivät miehet, useimmat vain tilapäisesti kalastamaan Jäämerellä. Joskus miehet lähtivät hyvinkin suurissa ryhmissä; ”Näin lähes 200 miestä jotka oliwat kokoontuneet yhteen paikkaan Sodankylässä, josta lähtiwät poro-kyydillä ajamaan Norjan rantaa kohti; ja luulen Muonion joen kautta sinne menewän saman werran.”[36] Mutta kohta jo osa lähteneistä alkoikin jäädä meren rantaan, ja vaimo ja lapset tilattiin tulemaan perässä.

2. Suomen Jäämeren-politiikan synty

Suomen Lapista nälkää pakoon lähteneet suomalaissiirtolaiset eivät tienneet rakentaessaan vaatimattomia turvekammejaan Pykeijaan tai Näätämöön, kuinka merkittäväksi argumentiksi heidän asettumisensa Jäämeren rannalle vielä nousisi 1800-luvun loppupuolen poliittisissa keskusteluissa. Seuraavassa luvussa valotetaan suomalaisten kulttuurivaikuttajien ja poliitikkojen kiinnostuksen heräämistä Jäämeren rannikkoseutua kohtaan.

---

[35] Ks. Snellman 2002, 92–93, 97, 104, 183–184, 190.
[36] Kirje Kemistä 17.5.1864, Suometar 30.5.1864.

Haminan rauhansopimuksessa 17. syyskuuta 1809 kirjoitetaan, että se on laadittu ”molemminpuolisen rauhantahdon elähdyttämänä”, jotta luotaisiin perusta onnelliselle rauhalle, naapurisovulle ja luottamukselle Ruotsin ja Venäjän, niiden hallitsijoiden ja alamaisten kesken. Siinä suhteessa asiakirjan sanoma on ollut enemmän kuin onnistunut; Ruotsi ja Venäjä eivät ole sen jälkeen nostaneet miekkaa toistaan vastaan. Sodan välikappaleeksi jääneen rajamaa-Suomen historia on sen sijaan rakentunut hyvin toisenlaiseksi. Voidaankin hyvin yhtyä siihen näkemykseen, että vuosien 1808–09 tapahtumat ovat yksi merkittävimmistä käännekohdista Suomen historiassa. Mutta sitä se oli myös – ja ennen muuta – Pohjoiskalotin historiassa. Kuten olemme tämän tutkimuksen sivuilta nähneet, rauhanasiakirja sai aikaan moninaisten poliittisten, sosiaalisten, taloudellisten ja kulttuuristen tapahtumien vyöryn, joka ulottui alueen väestön arkipäiväiseenkin elämään. Muutoksen laaja-alaisuutta kukaan rauhansopimuksen laatija ei varmaan osannut ennustaa. 80 vuotta kestäneet rajariidat ovat vain yksi osoitus niistä vaikeuksista, joita uudessa tilanteessa jouduttiin kohtaamaan. Muutokset koskivat kuitenkin sekä eri väestöryhmien elinkeinoja, elämäntapoja, identiteettiä että sivistyksellistä ja uskonnollista elämääkin.

Suomen Jäämeren-politiikan synnyn ensitahdit lyötiin vuoden 1808–09 sotarumpujen paukkeena. Sitä ennen Lappi ei kuulunut Suomeen ja oli olemassa vain 1600-luvulla alkanut Ruotsin Jäämeren-politiikka. Vielä vuoden 1595 rajanvedossa Ruotsin valtakunnan asukkailla oli vapaa oikeus kalastaa Jäämeressä. Kuten aiemmin on esitetty, vuoden 1613 rauhassa tuo oikeus kuitenkin menetettiin ja Norja-Tanska sai Jäämeren rannan herruuden. Pussiin jääneiden Lapin asukkaiden tie Jäämerelle pysyi kuitenkin avoinna aina vuoteen 1826 saakka. Koska käydyt rajaneuvottelut olivat kahden kauppa, Norjan ja Venäjän, suomalaisten edut jäivät huomioonottamatta neuvotteluissa, kuten olemme edellä nähneet. Syntynyt tilanne herätti suomalaisissa aikalaisissa ja myöhemmin tutkijoissa suurta närkästystä. Erityisesti suomalaiset halusivat korostaa, että Haminan rauhansopimuksessa taattiin yleisesti, että Suomen Lapin asukkaat tulisivat Venäjän yhteydessä säilyttämään kaikki ne oikeudet, joita heillä oli ollut Ruotsinkin yhteydessä. Suomalaisten mukaan tämä koski myös vapaata kalastusoikeutta. Kuten olemme nähneet, rajavedot vuosina 1826 ja 1852 tuomitsivat kuitenkin Suomen tylysti ulos Jäämereltä.

Venäjän ja (Ruotsi-)Norjan rajaneuvottelujen aktualisoiduttua pohjoisilla raja-alueilla 1820-luvulla ajankohtaistui myös Suomen Jäämerenkysymys. Pääpaino vuosisadan alkupuoliskon kannanotoissa oli ennen muuta taloudellisissa kysymyksissä, toiveissa saada pohjoissuomalaisten kalastusoikeudet ja vanhat kauppareitit säilytettyä ja Inarin seudun porolaidunkiistat ratkaistua. Tämä olisi tarkoittanut sitä, että vanha Jäämeren talousalue, johon Suomen Lappikin kuului, olisi säilynyt ikivanhojen kulkureittiensä mukaisesti pääpiirteissään entisellään. Paikallisten olojen raportointi oli kirkkoherrojen ja virkamiesten tehtävä, ja heidän selvityksistään onkin löydettävissä mainintoja rajaseudun väestöä huolestuttaneesta uudesta tilanteesta. Niinpä Utsjoen rajapitäjän kirkkoherra Jacob Fellman laati1822 muistion, joissa hän esittää oman kauppapaikan perustamista suomalaisille Paatsjoen suulle.[37] On selvää, että kirkkoherra välitti tällä esityksellään juuri paikallisten toiveet keskushallintoon; olemmehan edellä fellesdistriktin (yhteisalueen) jakoa käsittelevässä luvussa jo todenneet, että paikalliset rajariidat nousivat pintaan juuri 1822.

Jotta tämä mielenkiinto asettuisi laajempaan kontekstiinsa, on todettava, että suomalaisten tiedemiesten mielenkiinto oli herännyt ”ulkosuomalaisiin” ja ”suomensukuisiin” kansoihin, heidän juuriinsa ja asuinalueisiinsa jo paljon aiemmin. Kiinnostus kansanelämään ja kansanrunoihin nousi vapauden ja valistuksen ajan eurooppalaisten ajattelijoiden kirjoituksista ja suomalaisten tiedemiesten ulkomaanmatkojen seurauksena. Tässä suhteessa 1700-luvun lopun merkittävin suomalainen vaikuttaja, tutkija, humanisti ja tiennäyttäjä oli Turun akatemian opettaja Henrik Gabriel Porthan (1739–1804). Hän oli syntyjään viitasaarelainen kirkkoherran poika. Porthan toimitti Suomen ensimmäistä lehteä, edisti suomalaista kielentutkimusta sekä tutki suomalaista runoutta ja mytologiaa. Hän julkaisi Suomen keskiajan historian keskeisiä lähteitä ja loi pohjan suomalaisten muinaishistorialle. Tästä syystä Porthania on sanottu Suomen historiankirjoituksen isäksi. On myös sanottu, että hänen merkityksensä aikakaudelleen oli suurempi kuin kenenkään muun ja yhtä suuri kuin J. V. Snellmanin 1800-luvulle. Porthan

[37] Fellman IV 1906, 211–212.

Parkkinan kylän raittia Petsamossa. Kuvaaja Claes Tandefelt vuonna 1939.
Kuva: Yksityiskokoelma.

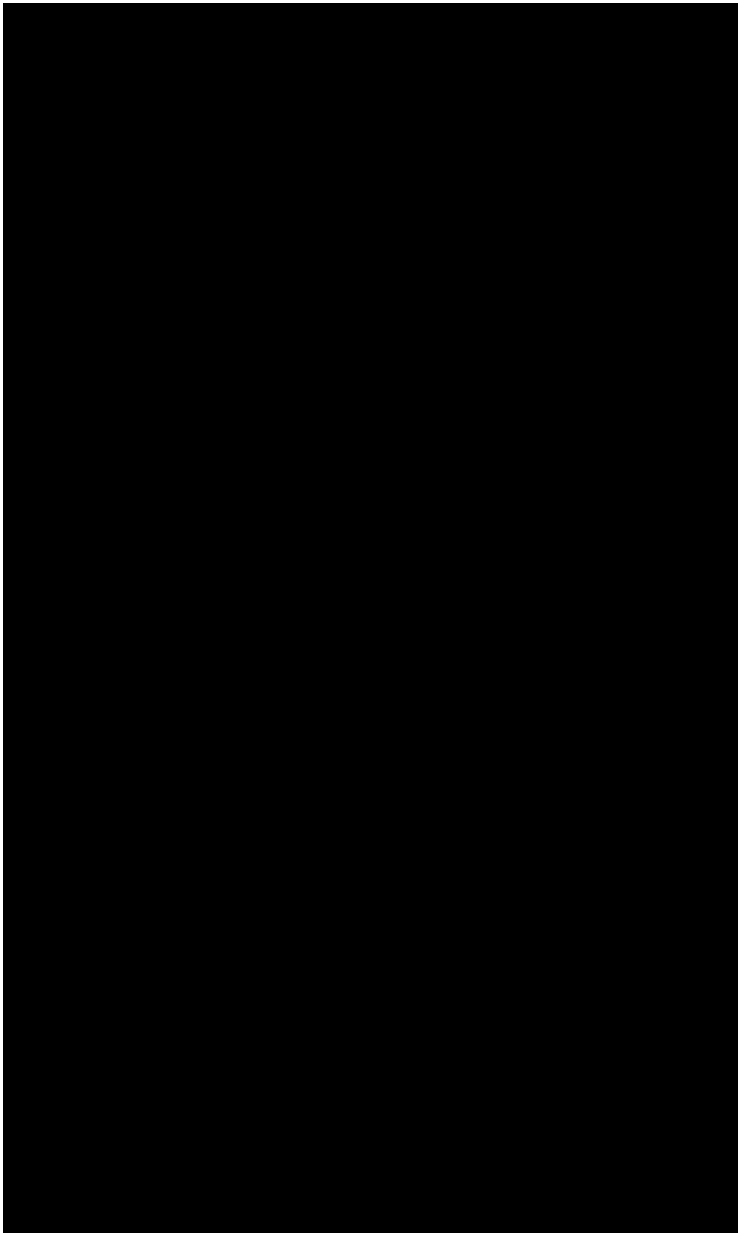

korosti myös maantieteen tarkkaa tuntemusta: isänmaan menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden oikea tajuaminen suorastaan pakotti nojaamaan paikallistietouteen.[38]

Autonomian ajan alussa Suomen maatiedettä ja paikallistietoutta alettiin aikaisempaa järjestelmällisemmin kartoittaa Suomen kansan ja sen historian ”näkyväksi tekemisen” hengessä. Turun yliopiston ylioppilaat kiersivät kesäisin maakunnissa runonkeruumatkoilla. Matkat ulottuivat pohjoiseen ja naapurimaihin asti. Vuosina 1817 ja 1821–22 Ruotsin metsäsuomalaisten parissa kiersi Karl Axel Gottlund. Vuonna 1826 matkusti puolestaan A. J. Sjögren (1794–1855) Lapissa, Kuolan niemimaalla ja Karjalassa. Sitä ennen hän oli tehnyt matkat Inkeriin (1816, 1817). Sjögren teki tunnetuimman matkansa pohjoiseen vuosina 1824–29. Hänen matkareittinsä pohjoisessa kulki ruotsalaisen Göran Wahlenbergin jalanjälkiä eli harvemmin kuljetuilla seuduilla Keski-Lapin halki, mutta matka ulottui myös Venäjän puolelle. Matka alkoi Pietarista, jossa Sjögren oli toiminut kotiopettajana ja kirjastonhoitajana. Se eteni ensin Aunukseen, sieltä Itä-Suomeen ja Lappiin. Takasin Pietariin hän tuli Kuolan ja Arkangelin kautta. Laajassa, 400-sivuisessa ja alaviittein varustetussa raportissaan ”Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark” (1828) Sjögren piirsi kartalle Suomen Lapin pohjoisia alueita, mutta myös Kuusamon seutua hyvin yksityiskohtaisesti ajan tavan mukaan. Muun muassa alueen väestömäärät, elinkeinot, maaviljelyksen tuotot, papisto, kylät ja lämpötila saavat paikkansa raportissa. Sjögren teki muistiinpanoja jo matkan varrella Sodankylässä. Paluumatkallaan hän sairastui ja selvityksen julkistaminen viivästyi parilla vuodella: teoksen esipuheen Sjögren allekirjoitti toipilaana elokuussa 1826 Arkangelissa, jossa hän valmisteli kirjansa loppuun. Matka päättyi Pietariin kesällä 1829. Pietarissa Sjögren teki näyttävän uran Venäjän akatemian akateemikkona, kirjaston ulkomaisen kirjallisuuden päällikkönä ja kieltentutkijana.[39]

Ajan tavan mukaan tutkimusmatkailijat, niin myös Gottlund ja Sjögren, kirjoittivat matkakertomuksiaan sanomalehtiin, ja näin tuntemus rajaseuduista ja Suomen suvusta alkoi 1830-luvulta lähtien levitä.

---

[38] Manninen 2000, 12; Blomstedt 1986, 337–339.

[39] Kansallinen elämäkerrasto V, 1934, 129–132.

Pohjoisten rajariitojen jatkuttua esitti Jacob Fellmanin kollega Utsjoen kirkkoherra Carl Stenbäck omassa muistiossaan (1835) jo, että pysyvän jalansijan saaminen suomalaisille Jäämeren rannalta olisi koko valtakunnan edun mukaista. Kirkkoherra esitti, että keisari (ei Norja) luovuttaisi kaistaleen Jäämeren rantaa suomalaisille.[40] Myös tutkimusmatkailija Elias Lönnrotista tuli Jäämeren talousalueen puolestapuhuja. Hän otti kantaa vuonna 1837 pohjoisen rannikkoalueen väestön oloihin ja seudun omistuskysymyksiin, mutta suuntasi kritiikkinsä norjalaisia (ei tsaaria) kohtaan. Matkaaja kuvaa kuinka Näätämön jälkeen alkoi norjalaisten alue, joka ”luonnottomasti kyllä” sulki Suomen lappalaiset erilleen Jäämerestä. Näin Lönnrotin mukaan siitä huolimatta, että heidän kaikki kauppareittinsä kulkivat merelle. Rajasäädösten takia alueen väestön oli vaikea hakea tarvekaluja, jauhoja ja suoloja Pohjanmaalta ilman, että he rikkoivat asetuksia. Niinpä heidän oli pakko syyllistyä rikokseen. Jotta tämä estettäisiin ja Suomi pääsisi yhteyteen meren kanssa, Lönnrotin mukaan olisi Paatsjokivarteen perustettava ”suomalais-lappalainen” kauppala. Lönnrot yhtyi näin Fellmanin ja hänen kauttaan paikallisten näkemyksiin alueen taloudellisesta kehittämisestä. Lönnrotin mukaan pohjoinen raja oli vedetty vääryydellä: kansa puhui, että norjalaisia rajaherroja oli lahjottu maakaistaleilla. Venäläinen rajaherra oli tarinan mukaan puolestaan saanut viisi mustaa revonnahkaa ja jokainen mukana ollut merimies hopearuplan.[41] Nämä yksittäisten henkilöiden ja Oulun lääninhallinnon virkamiesten kannanotot liittyivät suoraan käynnissä olleisiin pitkittyviin rajaneuvotteluihin, kuten aiemmin on kerrottu. Lopputuloksen näkökulmasta katsottuna pohjoisen läänin virkamiesten kannanotoilla ei ollut vaikutuksia: kalastusoikeus menetettiin Norjalle, eikä tsaari ollut kiinnostunut vastaamaan suomalaisten huutoon kalastusaseman aikaansaamiseksi Jäämeren rannalle.

Aivan uudelle tasolle Suomen Jäämeri-kysymyksessä siirryttiin 1860-luvulle tultaessa. Kun siihen saakka oli esitetty muistioita ja selvityksiä, nyt alkoi varsinainen aihetta koskeva dialogi. Nyt alettiin ajaa aikaisempaa järjestelmällisemmin kalastusoikeuksien sijasta suomalaisen maakaistaleen saamista Jäämeren rannalta. Jäämeren rantakaistale-kysy-

---

[40] Onnela 1980, 33–37.

[41] Lönnrot 1837 (1981), 272.

Kartta 10: Suomeen liitettäväksi suunniteltu Jäämeren ranta-alue

Lähde: Sarva 1917, 15.

mys politisoitui, ja siitä tuli fennomaanisen politiikan keskeisin pohjoista koskeva argumentti.

Keskustelun ja vaatimusten nouseminen toiselle tasolle tapahtui vaiheessa, jossa toivo Norjan alueelle sijoittuvasta kalastussatamasta vuoden 1852 rajasulun myötä oli jo menetetty. Asiaa kannattaneiden toiveet kiinnittyivätkin nyt keisariin ja Suomen ja Venäjän väliseen pieneen aluevaihtoon Karjalan Kannaksella. Helmikuussa 1864 suomalaisten ihannoima keisari Aleksanteri II allekirjoitti kuulutuksen, joka koski jo suunnitteilla olevaa aluesiirrosta Suomen ja Venäjän välillä. Kuulutus koski Kivennavan pitäjässä olevan Rajajoen kivääritehtaan erottamista Suomesta ja yhdistämistä Pietarin kuvernementtiin. Eräs perustelu aluesiirrolle oli se, että tehtaan työntekijät ja muu väki olivat venäläisiä, eivätkä he osanneet suomea eivätkä tunteneet Suomen lakeja. Kuulutuksen toinen osa oli Lapin kannalta merkittävä: ”Me armollisesti tahdomme ilmoittaa että vastineeksi kysymyksessä-olevasta maasta vasta tulee annettavaksi Suomelle joko se rantamaa Jäämeren luona itäpuolella Jaakopinjokea ja lähellä Stolboan lahtea, jonka heittämisestä kalastuspaikoiksi suomalaisille Lappalaisille kysymys tätä ennen on nostettu, taikka, krateerauksen ja arvostelemisen jälkeen, rajalla Suomea kohtaan olevia käytetäviä tiloja yllämainituista kuvernementista.”[42] Vaikka lupaus oli ehdollinen – *joko - tai* – suomalaisten toimenpiteiden keskeinen argumentti tästä lähtien tuli olemaan *keisarin lupaus* Jäämerenkäytävästä.

”Suomi-raiwo” nousee

1860-luvun alussa alkaneen Jäämeri-keskustelun johtavat hahmot olivat maan nimekkäimpiä suomalaisuusmiehiä, mutta myös Pohjalaisen Osakunnan kantavia hahmoja, kuten J. V. Snellman ja Yrjö Koskinen. Jo aiemmin yliopiston ja osakunnan siirryttyä Helsinkiin M. A. Castrén, Z. Topelius ja E. Lönnrot kirvoittivat 1830-luvulla piirissään suomalaisuuskeskustelun ja suunnittelivat osakuntatovereidensa kanssa suomen kielen opintoja. Tosin vain osa heistä pystyi täyttämään lupauksen suomen kielen tutkinnon suorittamisesta. Tutkinnotta jäivät

[42] Keisarillisen Majesteetin Armollinen Kuulutus annettu 15.2.1864 (allekirjoitettu senaatissa 15.2.1863); Ks. myös Paloposki 1967, 53–73.

Petsamon luostari. Kuvaaja Claes Tandefelt vuonna 1939. Kuva: Yksityiskokoelma.

muun muassa J. V. Snellman ja M. A. Castrén. Maakunnallisesta innostuksesta kertoo se, että kun pohjoista koettelivat katovuodet, organisoi Pohjalainen Osakunta varainkeruun alueelle vuonna 1832. Keruu-innostuksen aloittivat Lönnrotin järkyttävät kuvaukset. Pohjalainen J. L. Runeberg puolestaan antoi seuraavana vuonna runokokoelmansa tuoton samaan tarkoitukseen. Sen sijaan Lapin ”omat pojat” eivät näytä esiintyneen erityisen aktiivisesti asiassa. Kaiken kaikkiaan osakunnassa oli vuosina 1828–37 Lapin liitosalueella syntyneitä kahdeksan miestä: Torniosta oli viisi ylioppilasta sekä Alatorniolta, Sodankylästä ja Ylitorniolta kustakin yksi. Lisäksi Rovaniemeltä oli kaksi, Kemistä ja Tervolasta kummastakin kolme ja Kemijärveltä yksi ylioppilas.[43] Pohjalainen Osakunta jaettiin sittemmin kahtia etelä- ja poh-

[43] Helanen 1937, 255–256, 274, 285–287, liitetaulukko II.

joispohjalaiseen, vaasalaiseen ja oululaiseen fraktioon (1837) ja koko osakuntatoiminta kiellettiin. Nämä eivät kuitenkaan lannistaneet pohjalaisia toimijoita, jotka uusin voimin lähtivät rakentamaan Suomea 1860-luvulta lähtien. Jäämeren käytävä -kirjoittelu oli osa aikansa nationalistishenkistä keskustelua. Kiihkeimmät keskustelut Jäämeren käytävästä ajoittuivat 1860–80-luvulle ja jälleen 1910-luvulle.

Kun pohjoista kalastusasiaa käsiteltiin senaatissa joulukuussa 1863, senaattori J. V. Snellman kuvasi kuulijoille aikaisempia rajasopimuksia ja esitti, että ongelman ratkaisemiseksi suomalaiset voisivat myöntyä pienentämään esittämäänsä aluevaatimusta. Sovinnonhaluinen Snellman kaavaili myös, että haluttu Jäämeren ranta-alue voisi olla yhteinenkin venäläisten kalastajien ja Suomen saamelaisten kesken. Hän osoitti myös kartalta oman ehdotuksensa aikaisemmin esitettyjen maa-alueen rajoista.[44]

Keskushallinnon ja Oulun lääninkanslian virkamiesten tehdessä selvityksiä konkreettisesta rajankulusta, kulkivat kulttuurintutkijat edelleen kenttätöissä. Kuten aiemmin on esitetty, David Skogman matkusti Ruijassa ja Norrbottenissa tarkkailemassa Suomen siirtolaisten oloja vuonna 1864. Skogmanin oli lähettänyt matkaan edellä mainittu professori Yrjö Koskinen (aikaisemmin Forsman, 1830–1903). Koskinen oli ammentanut suomalaismielisyytensä 1840-luvulla kotikaupunkinsa Vaasan koulun opettajilta ja Pohjalaisesta Osakunnasta. Hän oli myös tutustunut Antero Vareliukseen suomen kielen opintojen merkeissä ja oli Siperiasta palanneen M. A. Castrénin harras ihailija. ”Ulkosuomalaisia” alueita harrastanut suomalainen sivistyneistö muodosti tässä vaiheessa jo kiinteän seurustelu- ja tutkijaverkostonsa.

1860-luvun nousevan kansallismielisyyden hengen tuntien oli luontevaa, että myös Yrjö Koskinen otti kantaa Rajajoen ja Jäämeren käytävän aluevaihdokseen ja ennen muuta Suomen alueen laajentamiseen pohjoiseen käsin. Koskinen piti suomalaisten velvollisuutena tutkia, oliko Ruijaan suuntautuvaa suomalaista uudisasutusta tuettava vai oliko se estettävä. Sitä, että ”valtioseikat” olivat näillä kaukaisilla mailla ”hyvin omituista laatua”, oli Koskisen mukaan tehtävä Suomessa tunnetuksi. Hän ihmetteli Kirjallisessa Kuukausilehdessä maaliskuussa 1868, että

[44] Senaatin pöytäkirja 14.12.1863. KA.

”sitä tuskin voi uskoa, kuinka paljon kinaa ja taistelua on kestänyt Lapin autioista tuntureista, joita luonto ei ole varustanut niin erinomaisilla aarteilla, että näyttäisi syytä olevan käydä niiden omistamisesta tukkanuottasilla”. Norjalaisia näytti Jäämeren rannalla huolestuttavan Venäjän kasvava valta: suomalaiset siirtolaiset edustivat tässä konstellaatiossa venäläistä vaaraa.[45]

Yrjö Koskisen mukaan vuoden 1826 rajanveto oli suuri vääryys ”Suomenmaalle ja Suomen-puolisille Lappalaisille”. Hänen mukaansa Suomen intressinä oli 1825–26 rajaneuvotteluissa saada nimenomaan saamelaisten entiset oikeudet pysytettyä entisillään. Suomea ei kuitenkaan edes pyydetty neuvottelupöytään eikä kukaan ollut näin valvomassa Suomen lappalaisten etua. Norjalaiset pelkäsivät Venäjän ryöstävän heiltä Varangin alueen hyvät satamat eivätkä suostuneet keskustelemaan vaihtokaupasta, jonka mukaan Norja olisi saanut Etelä-Varangista korvauksen Enontekiön Lapista. Turhaan suomalaiset olivat vedonneet Strömstadin sopimukseen (1751), jossa rajanylitykset vielä sallittiin. Koskisen mukaan koko raja-asia oli 1800-luvun puoliväliin tultaessa niin pilattu, että ”lappalaisraukat saavat sekä Norjassa että Suomessa ihan suotta kärsiä valtakuntain turhan kateuden ja epäluulon tähden”. Syy vuoden 1826 rajasulkuun oli Koskisen mukaan Norja: se oli purkanut Strömstadin sopimuksen lappalaisten tappioksi.[46] Jotta suomalaisten ”oikeudet” Ruijan rannalla tulisivat historiallisesti perustelluiksi alueella kiersi huhuja, joiden mukaan muinaiset jotunit olisivat olleet suomalaisia. Koskinen jättää kuitenkin Ruijan suomalaisten esi-isiksi väitetyt jotunit, kainulaiset ja ”permalaiset” omaan arvoonsa ja toteaa, että Ruijan suomalaissiirtolaiset olivat pääosin paljon nuorempaa, isonvihan perua.[47]

---

[45] Y. K. (Yrjö Koskinen), Kirjallinen Kuukausilehti maaliskuu 1868, 61–62; Koskinen suoritti tutkintonsa historiasta ja hänet promovoitiin tohtoriksi 1860. Sitä ennen hän oli julkaissut kuuluisan teoksensa Nuijasodasta. Vuonna 1862 hän väitteli aiheenaan Suomen suvun muinaisuus ja seuraavana vuonna hän sai hoidettavakseen ensin yleisen historian professuurin ja sittemmin 1870-luvulla Suomen historian oppituolin.

[46] Yrjö Koskinen, Kirjallinen Kuukausilehti huhtikuu 1868, 91–94.

[47] Yrjö Koskinen, Kirjallinen Kuukausilehti toukokuu 1868, 115.

Yrjö Koskinen selittää 1869 ilmestyneessä teoksessaan *Oppikirja Suomen kansan historiasta*, että sana ”fennomaniia” (eli Suomi-raiwo eli Suomi-kiihko, YK) mainitaan ensimmäisen kerran Ruotsissa 1810 ilmestyneessä kirjasessa ”Lyceum” (vihko I, sivu 6). Eli heti Suomen irrottauduttua Ruotsista. Kirjasen mukaan fennomania kasvoi Turun yliopistossa ”waikuttaen sekä ylioppilaiden mielipiteisiin että tieteilemisten luonteeseen”. Suomi-kiihko alkoi Koskisen mukaan kieliharrastuksena Jaakko Juteinin (1781–1855) johdolla. Juteini oli talonpoikaislähtöä Hattulasta ja tuli tunnetuksi vuodesta 1815 suomenmielisenä runoilijana, joka vaati suomen kieltä lainkäyttöön ja opetukseen. Jälkipolville Juteinin nimi on tullut tunnetuksi etenkin 1816 ilmestyneestä runosta ”Arvon mekin ansaitsemme”. Muiksi Suomi-raiwon esitaistelijoiksi Koskinen mainitsee kielentutkijat Gustaf Renvallin ja Reinhold von Beckerin sekä tietysti H. G. Porthanin, Karl Axel Gottlundin, Zacharias Topeliuksen (vanhemman) ja A. J. Sjögrenin. Yhdyssiteenä näillä Suomi-kiihkon miehillä olivat lehdet, kuten Mnemosyne (1819–23), Turun Wiikkosanomat (1820–27) ja Åbo Morgonblad (1821).[48]

Suomi-raiwon alullepanijoiden lisäksi Koskinen luettelee koko joukon tunnettuja fennomaaneja, mutta hän ottaa oppikirjassaan esille myös pohjoiset alueet. Pohjoisen asuttamisesta hän toteaa, että ensin alueelle oli tullut ”hämärä”, ehkä ugrilais-lähtöinen muinaiskansa, joita kutsuttiin finneiksi, jotuneiksi, jatuleiksi ja hiisiksi. Heidän jälkeensä vaelsivat lappalaiset eli ”saamelaiset” (jota sanaa Koskinen käyttää) pohjoiseen ja Skandinaviaan. Koskisen mukaan ”lappalaiset” oli suomalaisten antama nimi poropaimentolaisille, jotka asuivat ”suomalaisten perimmäisessä lopessa eli Lapissa”. Heidän jälkeensä tulivat muut suomensukuiset kansat, kuten karjalaiset, hämäläiset ja vepsäläiset. Pohjoisen oloista Koskinen mainitsee oppikirjassaan myös rajakiistat. Hän toteaa, että yleensä valtiolliset suhteet Ruotsiin ja Norjaan olivat olleet hyvät, mutta ”pieni selkkaus Jäämeren rannikon suhteen antoi aihetta diplomaattisiin keskusteluihin” vuoden 1826 yhteisalueen jaon johdosta.[49]

Koskisen *Oppikirja Suomen kansan historiasta* ei ollut mikä tahansa koulukirja, vaan kuten Yrjö-Koskisen elämänkerran kirjoittaja Rafael

---

[48] Koskinen 1869, passim.

[49] Koskinen 1869, 3–5, 544–545, 557–558.

Koskimies toteaa, siitä tuli suomalaisuusliikkeen manifesti ja kansallisen kehityksen dynaaminen liikkeellepanija. Ilmestyttyään se nostatti kiihkeän polemiikin. Koskinen tarkastelee Suomen historiaa esihistoriasta aina 1860-luvulle nimenomaan suomalaisuuden näkökulmasta. Kriitikkojen mukaan Suomesta tai suomalaisesta kansallistunnosta ei voida puhua ennen vuotta 1809; Suomi oli vain yksi Ruotsin maakunnista ja suomea puhuneetkin olivat ruotsalaisia. Koskisen tutkimusote oli arvostelijoiden mukaan näin kokonaisuutta ja historiaa tarkoituksellisesti vääristävä. Fennomaaneille oppikirja oli sen sijaan uuden aikakauden alku, ja lukuisia kirjoituksia siitä, oliko Suomen kansalla historiaa, ilmestyi oppikirjan nostattaman keskustelun myötä.[50] Historian professori J. R. Danielson-Kalmari puolestaan totesi arvioidessaan oppikirjasta noussutta kohua, että se oli mielenkiintoisin tieteellinen väittely, jota Suomessa oli koskaan käyty. Se avaa myös ymmärtämään vuosisadan lopun keskenään taistelleiden aatesuuntien (fennomaanit, svekomaanit) eriäviä käsityksiä kansasta ja suomalaisuudesta.[51]

Lapin historian näkökulmasta on merkittävää, että Koskinen nosti näin tunnetussa kirjassaan myös pohjoisen esille. Liitos-Lappi pääsi näin ”viralliseen” historiaan kansakoululaisille välitettäväksi, ja vähin erin se otettiin myös Suomen kartalle.

Lappi-tietous leviää

Pyrkimys Suomen pohjoisten rajojen määrittämiseksi Jäämerelle asti näkyy 1800-luvun jälkipuoliskon sanoma- ja aikakauslehtikirjoittelussa. Lapin pitäjistä oli toki ilmestynyt kirjeenvaihto-artikkeleita Etelä-Suomessa ilmestyneissä lehdissä jo pitkin 1800-luvun alkupuoliskoa ja kuten lukija on huomannut, niitä on käytetty muun muassa tässä tutkimuksessa lähteenä.[52] Vuosisadan lopulla siirryttiin vielä pohjoisem-

---

50 Ks. Koskimies 1974, 92–112.

51 ”Kuinka on Suomen historia kirjoitettava?”, kirj. J. R. Danielson-Kalmari 1919, 63–91; Ks. myös Tommila 1989, 83–95.

52 Lappia/Pohjois-Suomea koskevien artikkelien lukuisuuden voi todeta nopeasti käymällä läpi mm. Helsingin yliopiston kirjaston Historiallisten sanomalehtien kokoelman artikkelihakemistoa. Http://digi.lib.helsinki.fi/digi/aurora/hakemisto.jsp?currCat=2428.

maksi. Etelä-Suomen väelle alettiin esitellä aikaisempaa laajemmin nimenomaan Jäämeren rannikkoseutuja, jotka olivat suurelle yleisölle vierasta Ultima Thulea. Pohjois-Norjaa ja siellä asuvia suomalaisia siirtolaisia käsitteleviä artikkeleita ilmestyi Oulussa ilmestyneiden Oulun Wiikko-Sanomien, Pohjois-Suomen ja Kaiun lisäksi lähes kaikissa tuon ajan johtavissa lehdissä kuten Finlands Allmänna Tidningenissä, Åbo Tidningenissä, Suomettaressa, Uudessa Suomettaressa ja Helsingfors Tidningarissa. Pohjois-Norjassa alkoi lisäksi ilmestyä 1877 suomenkielinen sanomalehti, Ruijan Suomenkielinen Lehti, jota luettiin myös Suomessa. Lukuisissa artikkelissa korostui nimenomaan Ruijan suomalaisten nurjaksi arvioitu kohtelu.[53]

Muissakin aikakauslehdissä kuin Kirjallisessa Kuukausilehdessä alkoi ilmestyä vuosisadan lopulla artikkeleita Jäämeren rantojen oloista. Muun muassa Suomen Kuvalehdessä esiteltiin huhtikuussa 1874 Ruijan Kaajoen eli Kåfjordin seutuja: ”Täällä kävijä, kun ensikerran tämän seudun eteläisen luonteen (maanviljelys, ruukki) näkee, ei tahdo uskoa silmiänsä. Mutta wieläkin wähemmän hän tahtonee uskoa korwiansa, koska hän seudun yleisen kielen kuulee. Sillä siitä hän on aiwan kohta hawaitsewa, että wäestö täällä, keskellä wierasta maata, on enimmäksi osaksensa s u o m a l a i n e n !” Paikalliset olivat selittäneet kirjoittajalle suomalaisten muuton Ruijaan venäläisten syyksi: nämä olivat ison vihan ajoista painostaneet heidät tänne pakoon. Toinen syy muuttoon oli ollut rajasulun aiheuttama kalastuskielto vuodelta 1826 ja kolmas syy muuttoon olivat katovuodet. Toimittajaa askarrutti suomalaisten maine ”wieraassa maassa”, olivatko nämä häpeäksi ja kunniaksi kotimaalleen. Tyytyväisenä kirjoittaja toteaa, että oli ”wastaansanomaton totuus”, ettei Ruijassa ilman ”kainulaisten” (suomalaisten) apua saatu toimeen mitään käsivoimia tarvitsevaa työtä. Alueella vanhastaan asuneita norjalaisia moitittiin kovin laiskoiksi ja haluttomiksi outoon työhön. Vieläpä professori J.A. Friis, joka ei kirjoittajan mukaan katsonut hyvällä suomalaisia, oli myöntänyt, että suomalaiset siirtolaiset olivat norjalaisia etevämpiä.[54] Mitä enemmän suomalaissiirtolaisista tie-

[53] Oulun Wiikko-Sanomien kirjoittelusta ks. Ryymin 2003, 84–94.
[54] ”Jäämeren Rannikko”, Suomen Kuvalehti 1.4.1874, 81–82.

Näkymä Hammerfestin vilkkaaseen kauppa-kaupunkiin. Piirros on julkaistu Suomen Kuvalehdessä 15.4.1874.

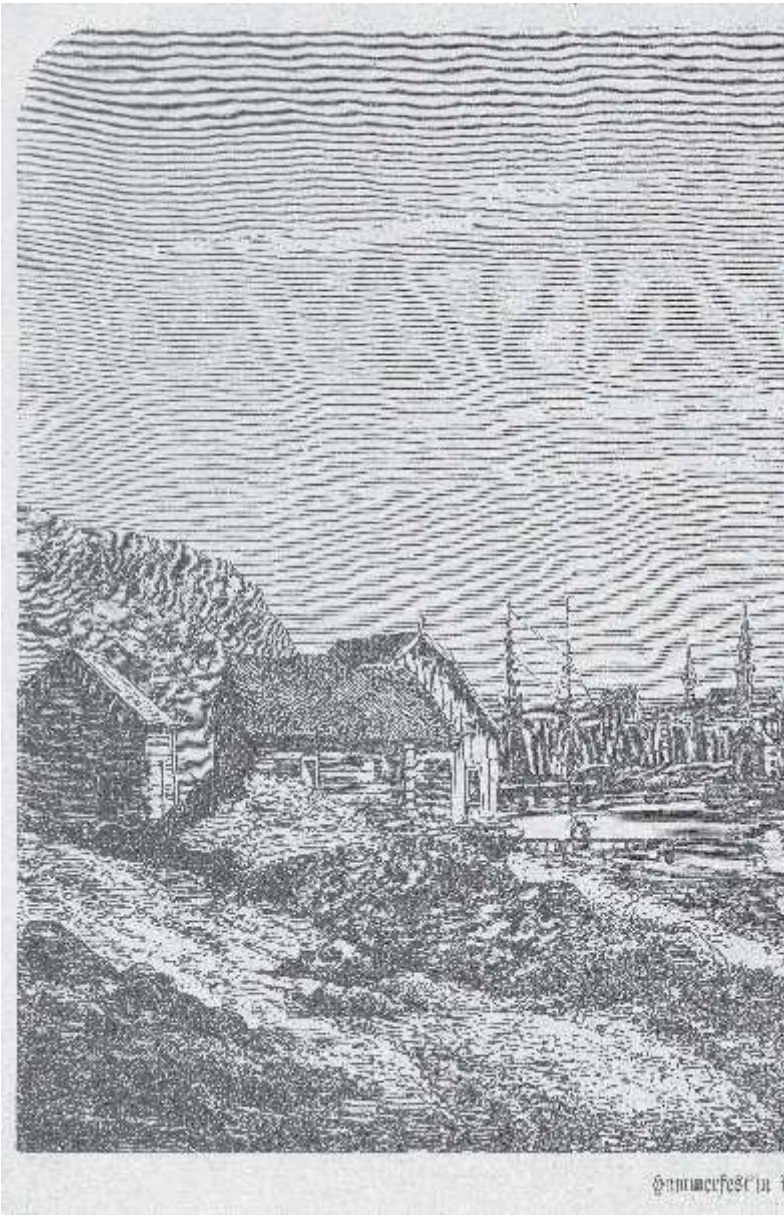

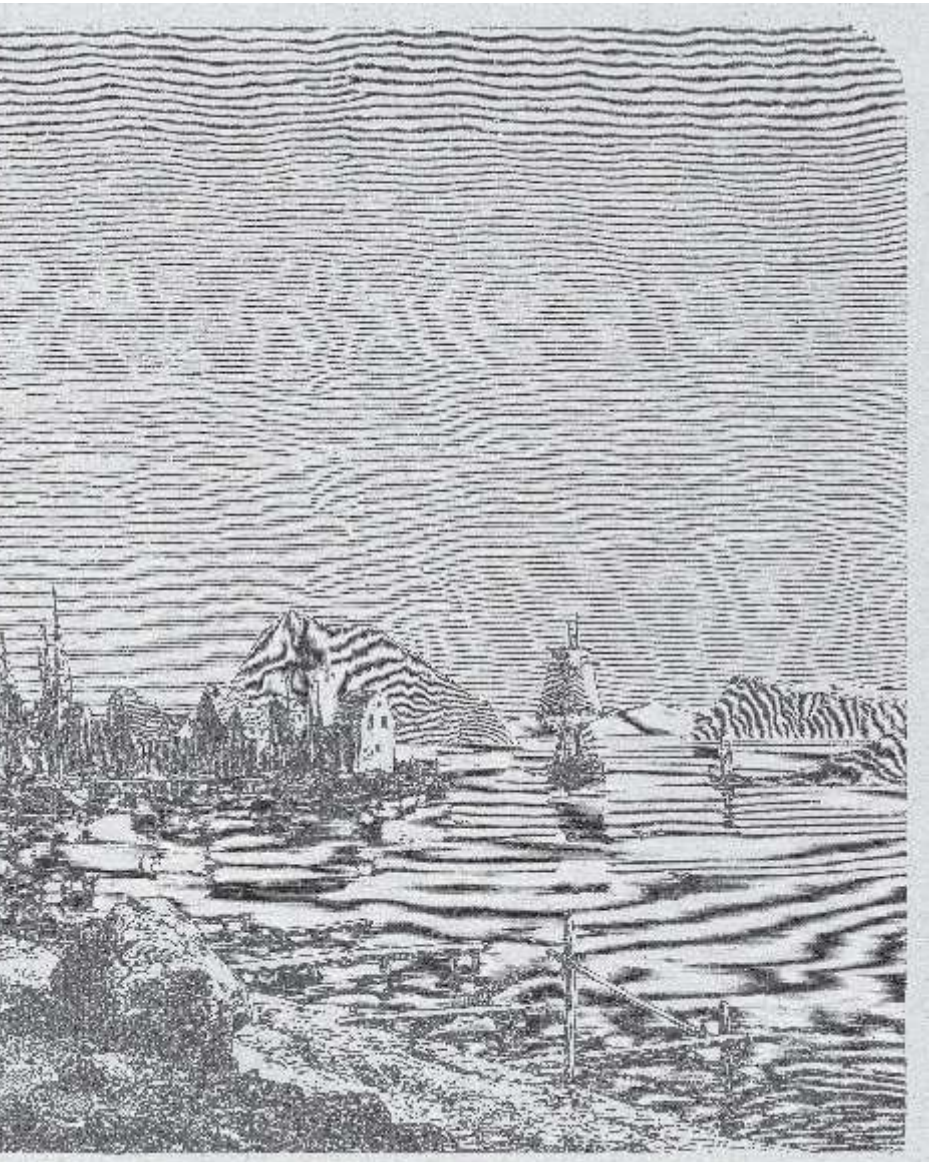

aupunkt Murjoshi. — Stn. 57.

dettiin, sen urhoollisempaa kuvaa heistä rakennettiin lehdistössä.[55] Näissä kirjoituksissa ei enää luotu niin korosteisesti kuvaa rahvaan epäsiisteydestä, sivistymättömyydestä, ruokatottumuksista ja erikoisista elämäntavoista kuten matkailijat vielä 1800-luvun alkupuoliskolla ahkerasti tekivät. Nyt aika oli uusi: ”kansa” sai uuden kaiun ja idealisoitui.

Kuten aiemmin on todettu, myös säätyläisvirkamiesten suhtautuminen kansaan oli vielä vuosisadan alussa ylimielinen. Eurooppalaisen kansanrunousinnostuksen ja aitouden kaipuun myötä suhde rahvaaseen alkoi vähin erin muuttua, ainakin suomalaisuusliikkeen harrastajien keskuudessa, vaikka luotu kuva oli edelleen monta kertaa ulkokultainen ja romantisoitu. J. L. Runebergin runoelmassa *Hirvenhiihtäjät* (1832) kuvataan talollisten ja torpparien köyhää elämää savupirteissä romanttis-idealistisessa hengessä. Samoin oli laita Zacharias Topeliuksen vuonna 1845 ilmestyneessä *Finland framställdt i teckningar* -teoksessa.

Pohjois-Suomi ei jäänyt paitsi ajan kuumasta keskustelusta. Oulun Wiikko-Sanomissa julkaistiin tammikuussa 1879 kirjoitus ”Mitä on Suomenkansa?”. Sen kirjoittaja oli lehden vakinainen toimittaja ylioppilas Kaarlo Kramsu (1855–95). Kramsu tuli tunnetuksi suomenmielisistä ja talonpoikia ihannoivista runoistaan. Hänen ensimmäinen runokokoelmansa *Runoelmia* ilmestyi vuonna 1878. Kirjoittaja toteaa Oulun Wiikko-Sanomien artikkelissa hyvillään, että Ruotsin hallitus oli ryhtynyt viime aikoina kantamaan huolta ruotsinsuomalaisten henkisistä tarpeista ja salli heidän häiritsemättä säilyttää oman kielensä ja kansallisuutensa toisin kuin oli Ruijassa, jossa 6 000 ruijansuomalaista sai kokea paljon ”nurjuutta ja sortoa”. Syyksi tähän tilanteeseen kirjoittaja näkee sen, että suomalaiset eivät halunneet Ruijassa sulautua norjalaiseen kansallisuuteen, vaan suurella itsepintaisuudella pysyivät omassa kielessään ja kansallisuudessaan. Varsinainen kysymys, mikä oli Suomen kansa, kirjoittaja vastaa toteamalla, että ”se on koko se kansa, joka kieleltään ja kansallisuudeltaan on suomalainen, asupa siitä sitten osa suuriruhtinaskuntamme ulkopuolellaki. Wiron, Inkerin, Aunuksen,

[55] Teemu Ryyminin väitöskirjan ”Den nordligste finner. Fremstillingen av kvenene i den finske litteraere offentligheten 1800–1939” päälähde ovat juuri 1800–1900-luvun vaihteen sanomalehtiartikkelit, ks. Ryymin 2003, 84–96, 132–139, passim.

Wienan, Norrbotten'in ja Ruijan suomalaiset eroawat kyllä suuremmassa tai wähemmässä määrässä tawoiltaan ja uskonnoltaanki toisistaan ja meistä, waan kieleltään ja alkuperältään owat he kuitenki weljiämme, kansalaistamme". Ne rajat, jotka jakoivat Suomen kansan neljän eri valtakunnan alamaisiksi, eivät olleet kirjoittajan mukaan "missään merkityksessä niinsanottuja luonnollisia rajoja". Suomen rajat olivat valtiollisten olojen synnyttämiä ja sotien muuttamia. Valtakunnanrajat eivät kuitenkaan voineet hukuttaa isänmaanrakkautta. Niinpä "isänmaa Suomi" oli koko se maa, jossa Suomen kansaa asui.[56]

Tämä laajennettu käsitys isänmaasta, "suursuomesta", nousi pikku hiljaa keskusteluihin vuosisadan loppua ja uuden vuosisadan alkua kohti. Sittemmin 1920-luvulla alettiin puhua "henkisen Suur-Suomen" luomisesta.[57] 1880-luvulla maakaistale Jäämeren rannalta sai uutta julkisuutta, kun se vietiin valtiopäiväkäsittelyyn.

Suomalaisuusaatteen pohjoinen ulottuvuus

Suomalaisuusliike oli jo hyvin organisoitunut 1880-luvulle tultaessa, ja liikkeen toimijoiden puheet alkoivat saada enemmän myös konkreettisia ilmentymiä. Jäämeren-käytävä nostettiin uudelleen esiin vuoden 1882 valtiopäivillä, jolloin porvarissäädyn edustaja, uusikaarlepyylläinen lakitieteen kandidaatti ja kirjailija Robert Castrén (1851–1883) teki anomuksen pienen maa-alueen saamiseksi Jäämeren rannalta Suomelle. Robert Castrén ei ollut kuka tahansa porvari, vaan jo tuolloin edesmenneen Suomen suvun kunnioitetun tutkijan Mathias Aleksander Castrénin ja Natalia Tengströmin ainoa poika. Robert Castrén oli mukana liberaalisessa puolueessa, jossa Leo Mechelin oli keulahahmona. Valtiopäiväaikanaan hän oli Helsingfors Dagblad -lehden päätoimittaja.[58]

Castrénin anomuksessa muistutetaan, että Venäjän hallitus oli jo 1854 antanut luvan Suomen lappalaisten harjoittaa kalastusta ja hylkeenpyyntiä venäläisten rannikolla lähellä Norjan rajaa. Neljä vuotta

---

[56] "Mitä on Suomenkansa?" Oulun Wiikko-Sanomia 15.2.1879.

[57] Rajaseutu 1/1924, 2; Nygård 1978, 240.

[58] Kansallinen elämäkerrasto I, 1927, 395.

myöhemmin (Suomen) valtion kustannuksella varustettiin pari venekuntaa kokeeksi harjoittamaan siellä kalastusta ajatuksella, että jos koekalastuksessa onnistuttaisiin, se lisäisi suomalaisten mahdollisuuksia oman maakaistaleen saamiseksi. Asiaan tuli kuitenkin käänne, kun venäläiset alkoivat suunnitella Karjalan Kannaksella olevan Rajajoen kivääritehtaan siirtämistä Suomen puolelta Venäjän osaksi. Kuten edellä esitettiin, neuvottelut johtivat 1864 ”keisarin lupaukseen”. Tästä oli kulunut jo 18 vuotta ilman, että mitään olisi tapahtunut. Castrén toteaa, että syyt tähän viivytykseen olivat ”yleisölle” tuntemattomat, mutta arvelee viivytyksen johtuneen siitä, ettei alueen suuruudesta ollut päästy yksimieleisyyteen. Tilanne oli Suomen kannalta hankala: Suomen Lapista ja etelämpääkin muutti jatkuvasti väkeä kalastamaan Norjan puolelle ja he saattoivat suuressakin määrin jäädä sille tielleen. Tämän sesonkikalastajien muuttoliikkeen estämiseksi oman rantakaistaleen saaminen oli tärkeää: ”Todellisella huolella katselee isänmaan ystävä tätä maamme pohjoisosassa olevan, jo ilman tätäkin harvan ja vähälukuisan väestön alati kestävää siirtymistä”.[59]

Ongelmana oli, että suomalaiset siirtolaiset ja sesonkikalastajat suosivat Norjan rannikkoa esitetyn venäläisen rannikon sijaan: Ruijassa oli jo heidän sukulaisiaan, siellä puhuttiin suomea, laki- ja oikeusolot olivat siellä Suomen kaltaiset ja kalakauppa oli helpompaa. Siellä oli myös lääkäreitä, sairashuoneita ja muita ”sivistyksen” etuja. Ne puuttuivat harvaanasutulta Venäjän rannikolta. Senaatin talousvaliokunnan mukaan suomalaisten muutto Norjaan voitaisiin estää vain, jos järjestettäisiin Muurmannin rannalle yhtä hyvät olot kuin Norjassa oli. Tämä tarkoitti kauppalan perustamista saatavalle maakaistaleelle. Siirtolaisille oli tarjottava myös rakennusaineita ja polttopuita. Rannikkoseudulla jo olleet siirtokunnat tuli liittää tulevaan Suomen alueeseen.[60]

Jäämeren käytävä oli esillä hallituksen virallisessa lehdessä, Finlands Allmänna Tidningenissä, jossa julkaistiin aiheesta tammikuussa 1885 neljäosaisen kirjesarja. Siinä Inarin nimismies X. Nordling kertoi, mitä

---

[59] Robert Castrénin anomus, allekirjoitettu 5.2.1882. Senaatin asiakirjat. Anomusmietintö N:o 38, 1882, 1–4.

[60] Senaatin talousvaliokunnan mietintö N:o 12, 15.2.1882. Senaatin asiakirjat. Anomusmietintö N:o 38, 1882, 4–10.

Lappiin oikeasti kuului: aikaisemmat selvitykset Lapista olivat olleet nimismiehen mukaan heikkoja siksi, etteivät kirjeenvaihtajat tunteneet alueen oloja. Kirjoituksessa moitittiin Norjan asettamaa kalastuskieltoa suomalaisille: väestö oli valittanut kiellosta ahkerasti. Vahinkoa oli tullut rajasulusta myös poromiehille, joiden poroja oli vaeltanut teille tietämättömille. Myönteistä kehitystä sen sijaan olivat porokarjan määrän nousu sekä karjanhoidon ja maanviljelyksen leviäminen pohjoisimpiinkin pitäjiin: tämä oli juuri rajasulun seurausta.[61]

Uudessa Suomettaressa ilmestyi marraskuussa 1885 kirjoitus otsakkeella ”Rettelöistämme Ruotsin ja Norjan kanssa Lapissa”. Kirjoituksessa moititaan avoimesti Norjan yhä tiukentuvaa norjalaistamispolitiikkaa. Suomalaiset oli artikkelin kirjoittajan mukaan pakotettu ensin muuttamaan vakinaisesti Norjan puolelle epäämällä heiltä suomalaisina kalastusoikeus, ja nyt heidät pakotettiin luopumaan suomen kielestä. Samaan hengen vetoon norjalaiset kuitenkin halusivat laajentaa omien kansalaistensa laiduntamisoikeutta Suomen puolella: ”Tätä anastustuumaansa ajawat suurella taidolla ja sitkeydellä sekä diplomatisten mutkateiden kautta.” Kirjoittaja paheksui myös sitä, että norjalaiset olivat pyytäneet venäläisen virkamiehen tutustumaan Lapin rajaoloihin sillä ajatuksella, että rajasulkua voitaisiin ehkä hieman huojentaa. Venäläisen oppaana oli ollut norjalainen nimismies, jonka kirjoittaja arvelee esittäneen asiat yksipuolisesti. Kirjoittaja edusti kantaa, ettei rajanhöllennyksiä tulisi missään tapauksessa antaa varsinkaan nyt, kun sulku oli osoittautunut myönteiseksi suomalaisille.[62]

Kaiken kaikkiaan 1860–80-luvulla käyty keskustelu Jäämeren käytävästä on nähtävä kiihtyneen suomalaisuusinnostuksen kontekstissa. Suomen Lapin historian näkökulmasta sillä oli kuitenkin aivan oma arvonsa: Jäämeri-yhteyden nouseminen johtavien fennomaanien kirjoituksiin todistaa sitä, että viimeistään nyt Lappi perukoitaan myöten miellettiin tai ainakin haluttiin mieltää osaksi suomalaista Suomea.

---

[61] Finlands Allmänna Tidning 10.1.1885, 13.1.1885, 15.1.1885 ja 21.1.1885.
[62] Uusi Suometar 11.11.1885.

Turvekammit olivat Ruijan siirtolaisten ensimmäisiä asumuksia.
Kuva on Petsamosta. Postikortti.

721

Keskustelu Jäämeren käytävästä intoutui jälleen 1910-luvulla. Koska aihe ei enää varsinaisesti kuulu tämän tutkimuksen piiriin, otetaan tässä esille ainoastaan yksi esimerkki innostuksesta. Näin siksi, että se osoittaa hyvin sen, miten paljon toiveita ja odotuksia Lappiin ja Jäämeri-yhteyteen asetettiin. Arvostettu historian professori Väinö Voionmaa otti kiihkeästi kantaa Jäämeri-yhteyden puolesta. Hän julkaisi 1918 kirjan *Suomi Jäämerellä*, joka ilmentää hyvin itsenäisyyden alun Jäämeri-politiikan latautunutta tilannetta. Voionmaa kirjoittaa, että Jäämeren avautuminen Suomelle ei merkinnyt ainoastaan vanhan vääryyden korjaamista ja ”pohjoisimman Suomen paikallisen elinkysymyksen ratkaisemista, vaan myöskin suurenarvoisen tuotantolähteen ja tärkeän siirtola-alueen avaamista koko maallemme”. Kuten Yrjö Koskinen myös Voionmaa perusteli Jäämeri-yhteyttä muun muassa paikallisen väestön elinkeinojen säilyttämisellä, mutta puhuu samalla avoimesti suomalaisesta elintilasta, suuremmasta Suomesta. Barentsin yhteys tuli olemaan Suomelle Voionmaan mukaan ensi askel ulos suureen vapaaseen maailmaan. ”Se on oleva ensimmäinen elonmerkki suurenevasta Suomesta.”

Perustellessaan Suomen oikeutta Jäämerelle Voionmaa kartoittaa Suomelle mahdollisesti tulevaa toiminta-aluetta. Arviota leimaa vahva Eurooppa-keskeisyys. Voionmaa nimittää Jäämerta Atlantin valtameren suureksi lahdeksi, joka ulottuu Islannista Beringin salmelle Siperian ja Alaskan rajalle. Tosiasiallisesti Jäämeri kiertää napaseudun ja nuolee Kanadan rosoista pohjoisrannikkoa ja Grönlantia. Jäämeri on leimallisesti kolmen mantereen, Euroopan, Aasian ja Amerikan välimeri. Euroopan Välimerta se on kuitenkin viisi kertaa suurempi. Kartoittaessaan Jäämerta Voionmaa pitää Euroopan puolesta Jäämerta koko Jäämeren tärkeimpänä osana sen saaliiden ja meriliikenteen vuoksi. ”Ja sen rannoilla asuvat Euroopan sivistyskansain pohjoisimmat etuvartijat.” Näillä etuvartijoilla Voionmaa ei välttämättä tarkoittanut Jäämeren maissa tuolloin asuneita Euroopan noin 30 000 saamelaista, 230 000 Siperian jukuuttia, Amerikan 40 000 inuiittia ja muita lukuisia alkuperäiskansoja. Hän toteaa kuitenkin ”merikansa” inuiittien saavuttaneen melko korkean sivistystason kalastuksen ja hylkeenpyynnin ansiosta. Sen sijaan Euroopan ja Aasian Jäämeren rantaseutujen alkuperäisasukkaat oli-

vat metsästäjiä ja poronhoitajia, joiden kohtaloksi oli tullut sulautuminen eurooppalaiseen kulttuuriin ja talouteen. Euroopan Jäämeren alue ulottui napapiirille asti ja jakaantui näin kolmeen talousalueeseen: merivyöhykkeeseen, tunturialueeseen ja metsä- ja järvivyöhykkeeseen.

Vaikka Suomelle kuului vain kolmisen prosenttia Jäämeren maiden ”arktista aluetta” eli Suomen Lappi napapiiriltä pohjoiseen, Suomella oli kuitenkin Voionmaan mukaan oikeus myös meren rantaan. ”Suomi on tässä merimaassa usealla sopimuksella, viimeksi v. 1826 tehdyllä, jolloin Suomen etujen valvominen on törkeästi laiminlyöty, työnnetty mereltä pois, siltä on mielivaltaisesti suljettu pääsy Jäämerelle.” Tämän vääryyden takia Suomelle oli tullut ”mitä luonnottomin” pohjoisraja. Voionmaa kehuu Suomen Lapin asemaa koko Jäämeren alueen keskukseksi: se oli lähellä tärkeää Varangin vuonoa, sillä oli laajat metsävarat ja suotuisat asuinalueet ja sen joet olivat oivallisia kulkuväyliä. Kaiken kaikkiaan Suomen Lapilla oli sen naapurialueisiin verrattuna suuremmat talous- ja kulttuurielämän mahdollisuudet. Suomen

Lappi oli Voionmaan mielestä ”Jäämeren Lapin alueen maantieteellinen sydän ja siitä syystä myös sen tuleva talous- ja sivistyskeskus”.[63]

Jäämeri-yhteys nostaa Lapin päivänpolitiikan näyttämölle

Suomen Lapin kannalta Jäämeren käytävä -keskustelu oli erittäin merkittävä: ensinnäkin keskustelu teki tunnetuksi Lappia, sen elinoloja ja väestöä, niin keskushallinnon päättäjien kuin lukevan yleisönkin keskuudessa. Lehtikirjoittelu oli aktiivista ja tietoa pohjoisesta oli levinnyt myös hätäapukeräysten myötä etelän maaseudulla elävän rahvaan keskuuteen, kuten aiemmin on todettu. Senaatissa 1852 hyväksytyn Lapinmaan olojen kehittämisohjelman myötä Lapista ja Jäämeren käytävästä puhuttiin myös säätyläisten seuraelämässä, kahvihetkinä ja lounailla. Toiseksi, keskustelujen sisältö kertoo hyvin sen, kuinka pitkälle Lapin ”sosiaalikurinalaistaminen” tai haltuunotto oli saatettu vuosisadan loppupuolelle tultaessa: Lappi ei ollut enää ”toinen”, outo ja vieras alue, vaan osa Suomea. Käsite ”Suomen Lappi” sai nyt myös

[63] Voionmaa 1918, 7, 11, 25, 30–33.

sisällöllisen suomalaisen muotonsa. Ulkoisen fyysisen muotonsahan se oli saanut vuosien 1809–52 rajaneuvottelujen myötä.

Kansallisuusaatteen elähdyttämän suomalaisuusliikkeeseen sitoutuneen sivistyneistön kiinnostus myös pohjoiseen kansanelämään vahvistui vuosisadan puolivälissä. Toisin kuin M. A. Castrén 1800-luvun alkupuoliskolla saamelaisia ei enää välttämättä enää nimitelty likaisiksi, sivistymättömiksi eikä uskottomiksi, vaan heille vaadittiin oikeutta omaan kieleensä ja elinkeinoonsa. Saamelaisten uusia asema näkyi myös heidän kulttuurinsa näytteille asettelussa kuten edellä on nähty: Pariisin näyttelyssä (1878) heidän käsityönsä ja taitonsa tulivat näyttävästi esille. He eivät olleet enää kummallisia erikoisuuksia, vaan kulttuuriltaan rikas kansa. Kaikkien Suomen sukuun kuuluneiden kansojen (myös saamelaisten) elämäntavasta kiinnostuneiden kulttuuri-fennomaanien rinnalla kasvoi kuitenkin myös toinen suuntaus. Militantti poliittinen suomalaisuusliike, joka samaan tapaan kuin panslavistit Venäjällä, vaati suomen kielen ja suomalaisen kulttuurin herruutta koko suurruhtinaskunnassa. Kuten tunnettua, jyrkimmillään aitosuomalaisuus ilmeni maailmansotien välisellä kaudella, jolloin aggressio kohdentui erityisesti ruotsinkieliseen suomalaisuuteen.

9. Wenäjän Lappi avautuu

Kun Etelä-Varangin rantaa matkustaa Grense Jakobselviltä itään, tullaan Venäjän Lappiin, Kuolan niemimaalle ja haluttaessa aina Siperian pohjoisosiin saakka. Kaiken kaikkiaan Jäämeri syleilee monen tuhannen kilometrin matkalla Venäjän pääosin autioita pohjoisia rantoja. ”Wenäjä on suurin waltakunta koko maan päällä”, sanotaan suomalaisessa 1800-luvun puolenvälin maantiedon kirjassa ja aivan oikein. Venäjän imperiumi ulottui Napoleonin kukistumisen ja Wienin kongressin (1814) jälkeen Jäämereltä Mustallemerelle, Siperiasta Suomen ja Puolan länsirajoille. Suurvallan kasvusta kertoo se, että vuonna 1800 maassa oli asukkaita vajaat 40 miljoonaa, vuoteen 1860 tultaessa runsaat 70 miljoonaa.[1] Luoteinen maankolkka Venäjän maasta muodosti Arkangelin läänin, jossa oli vuosisadan puolivälissä noin 220 000 asukasta. Läänin pääkaupunki oli 11 000 asukkaan Arkangeli,[2] joka – samoin kuin Oulun läänin pääkaupunki Oulu – oli kaukana etelässä napapiirin takaa katsottuna. Pohjoissuomalaisille läheisin alue Venäjän Lapissa oli Kuolan piirikunta, jolla oli yhteistä rajaa Suomen Lapin kanssa noin 250 kilometriä. Piirikunta kattoi Kuolan niemimaan Kantalahdesta Jäämeren rannikolle.

1. Kuolan muuttuva asema

Kansainvälisissä kriiseissä etenkin raja-alueiden olot vaikeutuvat, kuten olemme nähneet muun muassa Tornion tapauksessa. Samaa voidaan sanoa myös raja-alue Kuolan oloista. Vuoden 1809 jälkeen Kuolan alu-

---

1 Turpeinen 1991, 4.

2 Geografia eli Maan-Tieto 1855, 28; Opisanie rossiskoj imperii 1845, 31.

een väestön olot vaikeutuivat, kun Venäjä osallistui Englannin vastaiseen saartoon. Kuolan kaupunki ja koko Kuolan niemimaa jäivät tuolloin lähes ilman sotilaallista puolustusta. Tämä kostautui vuosina 1809–10, kun englantilaiset hävittivät rannikkoa. Muun muassa Kuolan kaupunki ryöstettiin. Englantilaisten hyökkäykset koituivat etenkin kalastaja-kauppiaille ja rahdinkuljettajille taloudellisesti tuhoisiksi, sillä tihutyöt kohdistuivat myös aluksiin. Kuolan väestö toipui hitaasti sodan tuhoista, sillä aluetta – kuten Suomen Lappiakin – koetteli vuosina 1810–11 nälänhätä. Muun muassa vuoden 1811 aikana yksistään Kuolan kaupungissa kuoli 150 ihmistä puutteeseen. Taantuma näkyi myös kaupungin kalastaja-alusten määrässä: vuonna 1800 turskaa pyytäviä aluksia oli 460, vuonna 1817 enää 371. Väestön hätää pyrittiin lieventämään myöntämällä Kuolan, Vienan Kemin ja Sumin kaupungeille privilegio Norjan kauppaan. Vasta 1838 kauppa avattiin myös kaupungin ulkopuolisille asukkaille. Alueen asukkaiden turvattomuus konkretisoitui uudelleen Krimin sodan aikana 1854. Jälleen Jäämeren rannikkoseudut ja Vienan meren tienoot joutuivat englantilaisten hävittämiksi. Taloudellisesti Kuolan alueen kehitys oli 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla erittäin hidas. Kolme suurinta erillistä elinkeinoryhmää muodostivat Vienan meren lohta ja hylkeitä pyytävät venäläiset pomorikauppiaat, Kuolan kaupungin tienoon Jäämeren turskanpyytäjät ja saamelaiset, jotka pääsääntöisesti saivat elantonsa kalastamalla ja pitämällä poroja ja metsästämällä.[3]

Kaikkiaan 24 yksittäisen kylän ja 6 700 asukkaan muodostaman Kuolan piirikunnan keskus, Kuolan kaupunki, koki kovia 1800-luvun alun sotatoimissa. Vielä vuonna 1800 kaupungissa oli noin 1 400 asukasta, joista kauppaa käyviä porvareita 174. Näistä suurin osa harjoitti kalastusta ja kalakauppaa. Kaupunkilaiset yrittivät vakaannuttaa kalalla käytyä kauppaa perustamalla kalastusyhtiötä, mutta ne epäonnistuivat. Ensimmäinen yritys 1813 päätyi konkurssiin ja toinen 1847 viranomaisten vastustukseen. Tuottavinta kauppaa käytiin norjalaisten ja Arkangelin pomorien kanssa ja joillekin kauppiaille kertyi myös varsin suuria pääomia.[4] Itämeren kaupan merkityksen kasvaessa Venäjän kau-

[3] Ushakov 1972, 220–234, 238, 244, 308–309; Armstrong 1965, 43.
[4] Ushakov 1972, 231–233; Opisanie Rossiskoj Imperii 1845, 111.

Kartta 11: Kuolan niemimaa

passa pohjoisen kaupan merkitys laski. Lisäksi englantilaisten sotatoimien vuoksi suurin osa pohjoisen kaupasta suuntautui Kuolan sijasta Arkangeliin. Kuolan kaupungin tullin sulkeminen elokuussa 1825 oli vakava merkki kaupan taantumasta. Taloudellinen epävarmuus heijastui kaikille elämän aloille. Kaupungissa ei ollut 1800-luvun alkupuoliskolla esimerkiksi yhtään teatteria. Sen sijaan kaupunkikuvaa koristi kolme kirkkoa, kaksi kapakkaa ja vankila. Kun varuskunta siirrettiin vuonna 1800 suojelemaan Solovetskin luostaria, kaupunkiin ei jäänyt koulua. Vuonna 1839 tämä puute saatiin korjattua, kun kaupunkiin perustettiin kaksivuotinen koulu. Sen suosio ei kuitenkaan ollut suuri, ja niinpä vuonna 1847 sitä kävi 23 poikaa ja kaksi tyttöä. Köyhillä ei ollut varaa pitää lapsiaan koulussa. Koulutuksen suhteen Kuolassa tilanne oli heikompi kuin maan sisäosissa.

Terveydellinen tilanne oli kaupungissa myös heikko. Vuonna 1834 alueella riehui ”kuumetauti”, joka tappoi 26 kaupungin asukasta. Etelämmässä Kantalahdessa riehui puolestaan kolera vuonna 1848. Pahoja kolera-epidemoita oli myös vuosina 1831 ja 1853, karjaruttoa vuonna 1855, isorokkoa 1840, 1856 ja 1858 ja pernaruttoa 1864 ja 1874. Pikkulasten kuolleisuus oli suurta etenkin saamelaisten keskuudessa. Kuolan niemimaalla työskenteli vain yksi lääkäri. Kaupungin väkiluku laski sotilaallisten ja taloudellisten levottomuuksien ja tautien vuoksi niin, että se oli 1847 noin 620 henkilöä. Vuonna 1866 kaupungissa asui noin 730 henkeä.[5] Koko Venäjän Lapissa väkeä oli 1859 kaikkiaan 9 134, joista venäläisiä 4 971, karjalaisia 1 956 ja saamelaisia 2 207.[6]

Kuolan kaupunki oli rakennettu niemen kärkeen Kuola- ja Tuulomajokien liittymäkohtaan. Varsinainen kaupunki kaksine pääkatuineen oli Kuolajoen varressa. Keskellä kaupunkia oli suuri tori, jonka keskellä oli kirkko. Kirkkokorttelin ympärillä näkyi vielä jälkiä vallihaudoista muistona Pietari Suuren 1704 rakennuttamasta suojalinnoituksesta.

---

5 Rippas 1894, 94; Ushakov 1972, 237–243; Gulevitsh 1883, 106; Arhangel'skija Gubernskija Vedomosti nrt 44, 45, 47, 48, 1840, nrt 28–29, 1848, nr 13, 1849, nr 28, 1853, nr 45, 1855, nr 12, 1856, nrt 18 ja 23, 36, 37 ja 49 1858 ja 1874.

6 Friis 1880, 165.

Pohjois-Norjasta ja Suomen Lapista kulkivat ikivanhat kauppatiet Kuolan niemimaalle. Kuvassa kolttia tulossa taakkoineen Kuolasta. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1914. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Rannassa oli makasiineja ja veneitä. Kaupungin edustalla oli pieni saari, jossa oli hautausmaa.[7]

Kaupunkilaisten arkielämä oli maalaismaista niin kuin muissakin 1800-luvun alun pikkukaupungeissa. Kaupungin katuja ei oltu tasoitettu: ”Isoja kuoppia ja korkeoita, ruohoisia multaläjiä oli tuhkatiheässä.” Kadut kasvoivat ruohoa eikä kaupungin talokanta ollut kovin kehuttava. Rantakadulla tosin kauppiaiden talot olivat laudoitettuja ja maalattuja. Karja kuljeskeli kaduilla. Tammikuun alussa 1829 kaupungissa laskettiin olleen 160 eläintä, joista 50 lypsylehmää, 350 poroa ja 200 lammasta sekä 250 kanaa. Sen sijaan hevosia oli vain kaksi. 1880-luvun alussa karjan määrä oli vähentynyt entisestään. Lisäksi kaupunkilaiset omistivat koiria, joita käytettiin yleisesti halkojen ja veden kuljettami-

[7] Ervasti 1884, 45.

seen. Naisten sanotaan olleen Kuolassa paljon itsenäisempiä kuin sisämaassa; kalastavat miehet olivat alinomaa merellä ja naiset olivat tottuneet ottamaan vastuun lapsista ja kodeista.[8]

Mathias Aleksander Castrén kävi Kuolan kaupungissa matkallaan Siperiaan keväällä 1841. Kaupungin seuraelämä oli juuri ennen paaston alkua vilkas ja rattoisa, virkamiehiä asui kaupungissa runsaasti ja kauppa kävi. Kulkijat otettiin sydämellisesti vastaan, ja joka ilta viikon ajan vieraat saivat kutsuja herrasväen juhliin, joissa tarjottiin muun muassa kalapiirakoita ja marjalikööriä.[9] Varsinaista suomalaista siirtokuntaa Kuolassa ei ollut, sillä sinne ei saanut asettua uudisasukkaksi. Kuolassa oleilevat suomalaiset, joihin matkailijat siellä törmäsivät, olivat näin rannikon tai eteläisempien seutujen asukkaita. 1880-luvun alussa kaupungissa asui kolme suomalaista perhettä.[10]

Kun suomalainen pappi J. F. Thauwon kävi Kuolassa keväällä 1870, kaupungin yleisilme, sen mahtavuus ja loisto, oli kokonaan muuttunut sitten Castrénin vierailun. Kaupungin tuhosivat englantilaiset Krimin sodan aikana. Nämä pommittivat kaupungin hajalle ja tulipalo tuhosi loput. Kaupungin ympärillä olleet muurit hävitettiin maan tasalle. Vaikka kaupunki oli uudelleen rakennettu, talot olivat heikkokuntoisia ja kaupungin yleisilme ankeampi. Uusi kivikirkkokin oli aikaisempaa vaatimattomampi. Väkeä kaupungissa oli vuonna 1870 noin 600, joista 400 luettiin porvarissäätyyn. Kaupunkilaisista suurin osa sai elantonsa kalastuksesta, veneitä oli vähintään 60. Venäjän valtio oli pyrkinyt kohentamaan venekantaa lupaamalla lainoja norjalaismallisten kalanpyyntiveneiden rakentamiseksi. Kalakauppaa hallitsi alueella Kuolan kalakeisariksi sanottu Martimiani Basanin. Kauppalaivoja kaupungissa oli 20. Lisäelantoa kuolalaiset saivat pitämällä muutamaa lehmää.[11]

Oululainen A. V. Ervasti arvioi Lönnrotin tavoin Kuolan kaupunkia kyläksi, jolla ei ollut mitään tulevaisuutta. Lönnrotinkaan arvio (1837) Kuolan kaupungista ei ollut kovin kehuva. Hänen mukaansa Kuola oli mitätön kaupunki, joka sijaitsi yli neljänkymmenen kilometrin pituisen

---

8 Ushakov 1972, 213–214; Ervasti 1884, 45–46.
9 Castrén 1852 (1967), 99–102.
10 Thauwon 1870, 243; Ervasti 1884, 46.
11 Thauwon 1870, 241–243.

ja talvellakin sulan Kuolanlahden päässä.[12] Kaupungin tulevaisuudennäkymät olivat arvioitsijoiden mielestä synkeitä siksi, että sen sijainti pitkän vuonon pohjukassa ei suosinut sen kasvua kalakaupunkina. Arveltiin, että ainoastaan kaupungin siirtäminen lähemmäksi Jäämeren rantaa voisi pelastaa sen. Samaa mieltä oli myös norjalainen Friis käytyään kaupungissa vuonna 1867. Kaupungilla oli kyllä jo 300 vuotta vanha historia, mutta asukkaita oli vuoteen 1802 tultaessa vain ”kylällinen” eli 892. Lönnrotin mukaan kaupungin sosiaalinen rakenne oli tarkan hierarkkinen: vallassäätyyn kuuluivat virkamiehet, kauppiaat ja muut säätyläiset muodostivat oman verkostonsa.[13]

Kaupungin koulu- ja terveystoimi olivat jokseenkin heikossa kunnossa. Koulua pitävä paikallinen rovasti oli viinan ”kärventämä” ja kappalaisensa kanssa pahasti riitaantunut. Itse koulurakennus oli vanhan ja rapistuneen talon yläkerrassa. Oppilaita oli 30, heistä tyttöjä oli kolme. Koulunkäyntiä haittasi se, että monet vanhemmat ottivat lapset pois koulusta lähtiessään kalanpyyntiin Jäämerelle ja toivat heidät takasin syksyllä. Lääkäriä kaupungissa ei ollut, ”mutta haavuri sentään”, jolla oli lääkkeitä hallussaan.[14] Kaiken kaikkiaan kirkon taloudellinen ja poliittinen valta Venäjällä oli 1800-luvulla heikko: kirkko oli jo Pietari Suuren päivistä lähtien alistettu valtion yhdeksi ministeriöksi.[15]

Arkangelissa ilmestyneessä Arhangel'skija Gubernskija Vedomosti -lehdessä läänin pohjoisosan asioita käsiteltiin 1840–70-luvulla suhteellisen vähän. Kuolan ja eteläisemmän Kemin piirikuntien talonpoikien oloja luonnehdittiin Arhangel'skija Guberbskija Vedomostissa vuonna 1843 kurjiksi. Alueen talonpojat olivat täysin riippuvaisia kalastuksesta. Jos kalaa ei tullut, talonpojat olivat kauppiaiden antamien lainojen varassa. Lainat puolestaan olivat tehneet talonpojista isäntiensä velkavankeja: se näytti artikkelin kirjoittajan mukaan tulleen alueella tavaksi. Ainoa seik-

---

[12] Lönnrotin kirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle Kajaani 8.3.1838. Lönnrot 1836–37 (1981), 210–211; Lönnrotin päiväkirja Kuola 13.2.1837. Lönnrot 1836–37 (1981), 253.

[13] Ervasti 1884, 44–47; Lönnrot 1841 (1981), 325.

[14] Thauwon 1870, 142–143.

[15] Laitila 1995, 15.

ka, joka saattoi talonpoikia parempaan elämään, olisi ollut maan hankkiminen heille.[16]

Eniten palstatilaa läänin lehdessä saivat kalastusolot. Vuonna 1850 moitittiin lehdessä Arkangelin läänin kalastusoloja kaiken kaikkiaan kehittymättömiksi. Alueella ei toiminut yhtään kauppakomppaniaa eikä yhtään nykyaikaista kalanjalostustehdasta vaikka siellä kävi vuosittain jopa 5 000 kalastajaa. Muurmannin rannikolla ei ollut myöskään mitään tiloja ja altaita kalojen suolaamista varten, ei varastoja eikä kunnollisia asuntoja kalastajille. Suolan tuontia rajoitettiin, mikä nosti sen hintaa. Suolan puute heikensi kalan laatua.[17] Vuonna 1866 todettiin lehdessä, ettei kalastusoloissa ollut tapahtunut suurta edistystä. Monet talonpojat olivatkin luopuneet kalastuksesta ja siirtyneet harjoittamaan ”leipäkauppaa” norjalaisten kanssa. Suurimpana ongelmana elinkeinon taantumalle nähtiin yleiset rauhattomat olot: suuri osa saaduista tuloista haihtui rommiin ja likööriin. Verrattuna norjalaisten kalastustoimeen arvioitiin venäläisten olevan kaukana jäljessä. Kun norjalaiset purjehtivat kalastamaan kauas avomerelle, heikot veneet pidättelivät venäläisiä rannan tuntumassa, mikä näkyi myös saaliiden määrissä.[18]

Kaiken kaikkiaan venäläiset itse arvioivat Kuolan rannikon oloja Norjaan verrattuna huomattavasti heikommiksi. Syyksi tähän katsottiin se, että Norjan valtio tuki pohjoisen alueen asutusta. Muun muassa laivaliikenne sai valtion tukea. Toisessa venäläisessä arviossa Kuolan pohjoisosan tyhjyyttä ei voitu selittää ilmastolla eikä elinkeinojen puutteella, vaan pikemminkin ”perinteisiin takertuvalla” venäläisellä kansanluonteella. Väki ei halunnut asettua Kuolan pohjoisosiin, vaan palasi talveksi kotiseuduilleen toimettomuuteen. Jälleen tilannetta verrattiin Pohjois-Norjaan. Siellä oli kaupunkeja monikerroksisine taloineen sekä tarjolla koulutusmahdollisuuksia ja ylellisyyksiä. Norjalaiset eivät myöskään olleet tyytyneet käymään kauppaa vain lähiseuduilla, vaan kauppa suuntautui koko Eurooppaan.[19] Jotkut alueen kalastusveneitä omista-

---

[16] O byte krestjan Kols'kago i Kemskogo yezdov. Arhangel'skija Gubernskija Vedomosti (AGV) nr 22, 1843.

[17] Bol'shaja-zemlja i bol'shezemel'skie promysli. AGV nr 44, 1850.

[18] Navigatsija i promysly v Belom more v 1866 godu. AGV nr 13, 1867.

[19] AGV nr 30, 1867; Promyslovyj Murmanskii bereg. AGV nr 51, nr 52 1868.

vista kauppiaista olivat yrittäneet kehittää menetelmiä, joilla kalan rasva saataisiin kerättyä, mutta kalastajat eivät osanneet käyttää tarkoitukseen hankittuja koneita. Myös yleisesti käytetty siimalla pyynti oli tuottamatonta. Ei siis ihme, että kalastuselinkeinon kehittämiseksi vaadittiin rationalisointia, pyyntimenetelmien kehittämistä ja pyyntialueiden laajentamista. Norjalaisten malli toimi hyvin: rannikolla liikennöi postihöyrylaiva ja kalan menekin varmistivat sadat kauppalaivat ja paikalliset ostajat. Norjalaisilla oli myös monipuolisemmat kalastus- ja jalostusmenetelmät kuin venäläisillä. Venäläisiä kalastajien toimia rajoitti ennen muuta se, että he olivat veneitä omistavien isäntien renkejä ja sidottuja tämän harjoittamaan kalakauppaan. Ainoastaan Kuolassa oli yksityisiä kalastajia, jotka saattoivat vapaasti myydä kalansa hyvällä hinnalla Pietariin. Muurmannin alueen kalastuksen saattoi nostaa arvostelijoiden mukaan vapaakauppa.[20]

Arkangeli, alueen kauppakeskus, jatkoi kauppaansa Kuolan pikkukaupungista poiketen myös Krimin sodan vuosina. Sodan aikana norjalaiset kauppiaat saivat erityisluvin pysytettyä kauppalaivojen kulun Kuolan rannikolla. Englannin ja Ranskan hallitukset suostuivat siihen, että Vienanmeren satamat, erityisesti Arkangelin ja Onegan lähellä olleet satamat ja niihin johtavat tiet, rauhoitettiin sotatoimilta. Näin Finnmarkin ja Vienanmeren alueen talonpoikien kauppa ei häiriintynyt.[21]

Venäläisten pomorien kauppamatkat

Kuten edellä on jo käynyt ilmi, Kuolan alueen tärkeimmät elinkeinot olivat 1800-luvulla kalastus ja kauppa pyyntitalouden lisäksi. Kaupalla oli hyvin vanhat historialliset perinteet olivathan norjalaiset harjoittaneet ainakin 1000-luvulta lähtien turkiskauppaa Jäämeren rannikolla ja Vienanmerellä bjarmien ja karjalaisten kanssa. Turkikset vaihtuivat ajan myötä kalaan ja kauppakumppanit bjarmeista venäläisiin. 1500-luvun alussa norjalaisten ja venäläisten välillä oli voimassa vapaakauppasopimus ”rajattomassa” Finnmarkissa. Yhteistyö toimi hyvin: norja-

[20] Promyslovyj Murmanskii bereg. AGV nr 56, 1868.

[21] Englannin ja Ranskan Vienanmeren merivoimien komentajien yhteinen kirje 12.8.1854. Byteshandeln mellan Finmarken och Archangel under Krimkriget 1854. Utrikesdepartementet, vol 4494. Riksarkivet. Stockholm.

Vardön eli Vuoreijan linnoitus ja satama avautuvat Barentsin merelle. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1926. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

laiset myivät kalaa venäläisille ja venäläiset toivat viljaa. Vaikka Finnmarkin kauppa privilegisoitiin sittemmin suurkauppiaille ja venäläisten kaupankäynti kiellettiin, norjalaisten ja venäläisten kauppa kasvoi voimakkaasti 1700-luvulla. Vanha turskakauppa jatkui laittomana ja suhteellisen avoimena: venäläisten matkat ulottuivat Finnmarkin ohella nyt myös Tromssaan. Kalan vastikkeeksi venäläiset kauppiaat tarjosivat ryynejä, jauhoja, köysiä, hamppua ja tervaa. Vaikka venäläiskauppaa yritettiin lopettaa, siinä ei onnistuttu. Vuosien 1787 ja 1796 säännöksillä kauppa vapautettiinkin Finnmarkissa.[22]

[22] Venäläisten kauppa päättyi vuonna 1916. Brox 1952–54, 517–522.

Finnmarkin väestölle ja etenkin varankilaisille pääosin Arkangelista saapuvien venäläisten kanssa harjoitettu suoramyynti eli kojukauppa oli edullista. Keväällä jäiden lähdettyä Vienanmerestä purjehtivat pomorit jauho- ja vaihtotavaralastissa Varangille. Heinäkuussa heitä odotettiin tekemään turskakauppoja. Tullaus oli lähinnä muodollisuus. Pomorien oleskelu norjalaissatamissa heinäkuun puolivälistä elokuun puoliväliin oli hektistä yöttömän yön aikaa. Kaikki tuntuivat olevan liikkeellä naiset ja lapset mukaan lukien. Norjalaiset saivat vaihdettua venäläisille heikompilaatuisia tavaroita kuin muualle maahan.[23] Venäläisiä kauppiaita on sanottu ruijalaisten hyväntekijöiksi, sillä siksi suuri merkitys viljaa tuovilla kauppiailla alueen asukkaille oli. Venäläinen vilja oli myös selvästi edullisempaa kuin Kööpenhaminasta tai Bergenistä tuotu. Erityisesti kato- ja sotavuosina 1807–14 venäläisellä jauholasteilla oli tärkeä merkitys koko Pohjois- ja Keski-Norjan selviytymisessä joskin englantilaiset pyrkivätkin katkaisemaan kauppareitin. Kriisin jälkeen myös norjalaiset viranomaiset suhtautuivat myönteisesti pomarien kauppaan, vaikka rahvaan riippuvuus kauppiaista nähtiin toisaalta epäsuotuisena kehityksenä. Asiaa käsiteltiin stortingetissä eli Norjan parlamentissa ja Pohjois-Norjan oloja käsittelevässä Finnmark-komissionissa ruijalaisten aseman parantamiseksi kaupassa mutta venäläiset säilyttivät kuitenkin aloitteen kaupankäynnissä. Vuoteen 1860 tultaessa muun muassa heidän aikaisempi kuukauden myyntiaikansa piteni kahdella viikolla. Venäläiset saivat suoran myyntioikeuden Finnmarkin lisäksi Tromssan alueelle ja oikeuden harjoittaa vaihtokaupan lisäksi käteiskauppaa.[24] Vaikka varankilainen ja arkangelilainen kulttuuri ja tavat olivat kovin erilaisia, kauppamiehet tulivat hyvin toimeen keskenään: kumpikin tarvitsi toista. Kieleksi kehittyi ”venäjännorja”.[25]

Myös venäläisten aikalaisten arviot norjalaisten ja venäläisten välisestä kaupasta 1860-luvulle tultaessa osoittavat, että maiden välinen vaihtokauppa oli jatkuvassa kasvussa. Kaupan kasvulla oli myös myönteisiä seurauksia kuluttajille. Yhä kasvava laivaliikenne johti nimittäin siihen, että myös Venäjällä tuli tarve vakuuttaa laivoja ja niiden lasteja. Paitsi

[23] Lunde 1979, 224–226.
[24] ks. Brox 1952–54, 523–527.
[25] Brox 1952–54, 529.

taloudellinen turva itse kauppiaille ja tuottajille oli vakuuttamisen seurauksena myös kilpailukyvyn nousu ja hintojen aleneminen. Muurmannin alueen kaupassa nähtiin kuitenkin edelleen paljon kielteisiä piirteitä. Vaihtokaupassa harjoitettiin keinottelua, pyrittiin rakentamaan laajoja monopoleja ja salakuljetus kukoisti etenkin rommin, likööri n, sokerin ja teen kaupassa. Eräänä suurimmista ongelmista nähtiin se, että kauppa keskittyi Arkangeliin. Aikalaiset uskoivat, että Kuolan alueen kehittämiseksi oli ulkomaisten kauppalaivojen pääsy kalanostoon Muurmannin rannalle sallittava ja lisäksi rakennettava alueelle tulli.[26]

2. Viides tie Jäämerelle

Vaikka Lappi oli vuoden 1809 jälkeen osa suurta Venäjän keisarikuntaa, suomalaisten matkustaminen Kuolan niemimaalla tai ylipäätään keisarikunnan alueella oli alkuvaiheessa hankalaa. Ensin rajoilla ja sitten vielä matkakohteissa kulkijan oli näytettävä voimassa oleva passinsa. Jos siinä oli ongelmia, kulkija palautettiin omalla kustannuksellaan takaisin Suomeen. Voidaan sanoa, että suomalaisten oli helpompi kulkea Pohjois-Ruotsissa ja Ruijassa kuin Venäjän Lapissa.

Kuolassa liikkumisen hankaluudet sai konkreettisesti kokea Elias Lönnrot, joka kulki kaksi kertaa, vuosina 1836–37 ja 1841–42, Kuolan halki. Silminnäkijäkuvausten saamiseksi alueesta seuraamme seuraavassa hieman tarkemmin ensin Lönnrotin ja tuonnempana pastori J. F. Thauwonin matkareittejä ja kohtaamisia alueen väestön kanssa. Torniosta Jäämerelle pyrkivä kulkija saattoi valita viisi reittiä: 1) Tornion-ja Muonionjokien kautta kulkevan vanhan markkinatien Länsi-Ruijan rantaan eli Altaan tai Skibotniin, 2) Kittilän suunnasta Inariin ja sieltä edelleen Näätämöön jatkuvan reitin tai 3) Kemijärvi–Kuolajärvi–Kantalahti–Kuolan kaupunki -reitin, 4) Kemijokea ja Kitistä myöten Inarijärvelle ja Näätämöön vievän kulkutien tai 5) Kuusamon kautta Kanta-

[26] Ob ottshet ekspeditsii isledovavshei rybney i zvernye i promysly Belago i ledovitago morei. AGV nr 5, 1867; Korrespondentsii Arhangel'skih vedomostei, Iz Notozera. AGV nr 14, 1868.

lahden alueelle ja sieltä suoraan pohjoiseen suuren Imandrajärven ohitse Kuolavuonolle johtavan reitin. Lönnrot valitsi itäisen reitin.

Hänen ensimmäinen matkareittinsä kulki Kuusamosta Kierettiin ja sieltä Kantalahdesta Kuolan kaupunkiin ja sieltä edelleen Suomen Lappiin Näätämöjoelta Inariin, Sodankylään ja sieltä takasin Kuusamoon. Toinen pohjoisen retki kulki päinvastaiseen suuntaan: Lönnrot lähti liikkeelle Suomen Kemistä, kulki Kuolajärven (Sallan) kautta Inariin ja Karasjoelle Norjan puolelle. Sieltä hän jatkoi matkaa Kuolaan, Vienan Kemiin ja Arkangeliin. Paitsi teiden puute ja ilmaston ankaruus, matkantekoa hankaloitti Kuolan niemimaan väestön epäluuloisuus matkustajia kohtaan. Väestö ei välttämättä ollut tietoinen parikymmentä vuotta aiemmin tehdyistä rajamuutoksista. Ihmiset suhtautuivat Lönnrotiinkin hyvin epäluuloisesti. Jeletjärvellä, joka sijaitsee Kuusamon korkeudella Venäjän puolella, häntä epäiltiin vakoilijaksi. Hänet oli muka lähetetty tutkimaan maan varallisuutta, jonka jälkeen Ruotsi tulisi sotimaan alueelle. Lönnrot oli järkyttynyt: ”Niin vähän he tietävät, että luulevat Suomen olevan Ruotsin vallan alla, eivätkä uskoneet saman keisarin hallitsevan sekä Suomea että Venäjää.”[27]

Lönnrotilla oli myös jatkuvasti ongelmia passinsa kanssa. Sitä kysyttiin häneltä joka kylässä ja aina siinä tuntui olevan jotain vikaa. Passiongelma liittyi lähes aina kuljetuksiin ja matkarahojen suuruuteen. Eräässä kylässä hänet uhattiin jopa panna köysiin.[28] Toisinaan hän joutui pysyttelemään majapaikassaan ryöstämisen pelossa. Eräänkin kerran häntä pyydettiin saunomaan, mutta Lönnrot ei uskaltanut, koska oli kuullut, että ryöstäjät kuristavat ja tukehduttavat uhrinsa saunassa.[29]

Matkallaan Kieretistä Kuolaan Lönnrot tapasi muutamia alueella asuvia suomalaisia. Kieretin lähellä Heinäjärven kylässä asui leski kahden lapsensa kanssa. Nainen oli syntyisin Kuusamosta ja tullut kylään vanhempiensa kanssa lapsena. Perhe eli Lönnrotin mukaan kurjimmassa tilassa, jossa ihmisen voi kuvitella elävän. Leski pyysi matkamiestä ennustamaan kädestään: hän halusi tietää kuolisiko hän ennen kevättä

---

[27] Lönnrotin päiväkirja Jeletjärvi 28.1.1837. Lönnrot 1836–37 (1981), 236.

[28] Lönnrotin päiväkirja Kieretti 1.2.1837 ja 2.2.1837. Lönnrot 1836–37 (1981), 242–247, 251–252.

[29] Lönnrotin päiväkirja Jeletjärvi 28.1.1937. Lönnrot 1836–37 (1981), 237.

nälkään. Perhe tuli toimeen kerjäämällä joka aamu noin seitsemässä talossa. Lapset eivät voineet osallistua kerjäämiseen, koska heillä ei ollut vaatteita. Niinpä he makasivatkin päivät pitkät uunin päällä. Koudassa, Kantalahdessa ja Knäsöissä Lönnrot tapasi useampia suomalaisia perheitä. He olivat suurimmaksi osaksi muuttaneet karjalaisista kylistä tai Suomen puolelta rajapitäjistä. Kaksi perhettä oli lähtöisin Kemijärveltä. Lönnrotin mukaan he elivät pienissä kurjissa saunoissaan.[30]

Kantalahdessa Lönnrot tapasi vielä muutamia suomalaisia, joista vain yksi Kuusamossa syntynyt talonpoika kuului olleen kohtalaisen varakas, mutta muut suomalaiset olivat perin köyhiä. Kun tieto hänen saapumisestaan levisi, hänen luokseen tuli potilaita. Hän kävi myös kahdessa suomalaisessa perheessä, jotka olivat kotoisin Kuolajärveltä. Kumpikin perhe eli osin kerjäämällä, osin satunnaisilla työansioilla. Molemmissa perheissä arvosteltiin Kuolassa asumista ja kehuttiin kotiseutuja. Kantalahden väki viljeli vähän, joten leipää ei maasta saatu. Ainoastaan naurista viljeltiin. Pääasiallisesti elanto saatiin kalastuksesta.[31]

Lönnrot teki matkan Kantalahdesta Kuolan kaupunkiin kauheassa helmikuisessa pyryilmassa. Kansanperinteen kerääjä oli menettää hermonsa, kun hänen ajurinaan toiminut ”ämmä”, kääntyi kesken matkaa matkustajan suuntaan ja ”paneutui loikoomaan”: hän ei voinut pyryilman vuoksi istua kasvot menosuuntaan päin. Kaiken kukkuraksi oli hevoskuljetuksesta siirrytty Kantalahdessa porokyytiin: ”Poron tapa kääntyä sarvineen ahkioon päin ja töllistellä on ikävintä, mitä porokyydillä ajaen olen kokenut.” Saavuttuaan vihdoin rasittavan matkan jälkeen Kuolan kaupunkiin, Lönnrot totesi monimerkityksellisesti: ”Tulin vihdoin tänne, missä minulla ei enää ole ollut tunnettua maailmaa.”[32]

Lönnrotin matka jatkui Kuolasta yhdessä Inarin nimismiehen Paul ”Paavali” Ekdahlin kanssa maaliskuussa alussa 1837. Retkikunnan piti jatkaa matkaa Kuolasta Venäjän ja Norjan rajalle Muotkaan. Kuolan

---

[30] Lönnrotin päiväkirja Jeletjärvi 28.1.1837 ja Kuola 13.2.1837. Lönnrot 1836–37 (1981), 238–239, 255–256.

[31] Lönnrotin päiväkirja Kuola 13.2.1837 ja 14.2.1837. Lönnrot 1836–37 (1981), 256–259.

[32] Lönnrotin päiväkirja Kuola 14.2.1837 ja 19.2.1837. Lönnrot 1836–37 (1981), 257–259, 263.

kaupungissa oli muotkalaisia saamelaisia kaupanteossa, ja he olivat luvanneet ottaa suomalaiset mukaansa. Kun vihdoin saamelaiset oli saatu koolle retkikunnan matka alkoi kohti Jäämeren rantaa. Jos saamelaiset olivat persoja viinalle, eivät olleet tuohesta muidenkaan retkikunnan jäsenten suut. Lönnrotin päiväkirjan mukaan matka oli kostea: ”Matkan varrella saamelaisten osoittama vieraanvaraisuus ja oma ajattelemattomuus pitivät minut suurimman osan päivää tilassa, jota ei suinkaan voi kutsua raittiiksi.” Lönnrot muisti kyllä raahautuneensa useaan otteeseen poron ja pulkan perässä niin kauan kunnes poro väsyi häntä vetämään. Paitsi viinanjuonnin syntiä harrastivat matkalaiset myös tupakanpolttoa, jota osa Venäjän saamelaista piti suurempana syntinä kuin viinaa. Myös Muotkassa seurue harrasti viinanassakoiden tutkiskelua. Vasta matkalla Muotkasta Petsamoon nassakoiden anti loppui: ”Siihen päättyi ja oli jo aikakin päättyä tämän yltäkylläisyyden.”[33]

Lönnrotin toisella, tammikuussa 1841, tekemällä matkalla hänellä oli seuranaan norjalainen pappi Nils Stockfleth. Miesten seurue hajosi kuitenkin ennen Venäjälle siirtymistä. Rajamuodollisuuksien ankaruutta kuvaa se, että jälleen Lönnrotilla oli vaikeuksia passinsa kanssa. Lönnrot ei saanut tarkastusmerkintää passiinsa rajalla ja joutui palaamaan takasin Petroskoista. Lönnrot oli yrittänyt saada passinsa kuntoon jo Suomen puolella ja lähetti sen Stockflethin mukana Ouluun, mutta siellä asia ei korjaantunut ja Lönnrot joutui palaamaan Suomeen.[34]

Sittemmin Lönnrot teki vielä yhden matkan Kuolaan Mathias Aleksanteri Castrénin kanssa. Miehet tapasivat toisensa marraskuussa 1841 Kemin emäkirkolla ja lähtivät nousemaan ylös Kemijokea. Kemistä Rovaniemelle oli uusi maantie. Rovaniemeltä Kemijärvelle päin tie oli niin huonosti raivattu, että miehet tuskin pääsivät läpi. Näillä korkeuksilla Kemijoki olikin varsinainen valtatie, mutta jää oli joessa vielä niin heikko, ettei sitä voinut hevosella ajaa. Miehet matkasivat kaksi viikkoa Kuolajärvelle (Sallaan), mistä heidän tarkoituksensa oli siirtyä Venäjän puolelle. Kuten aiemmin on kerrottu, he eivät harmistuneena saaneet

---

[33] Lönnrotin päiväkirja Lähtö Kuolasta 9.3.1837 ja Päivä Muotkassa ja Matka Muotkasta Petsamoon maaliskuu 1837. Lönnrot 1836–37 (1981), 265–270.

[34] Lönnrotin päiväkirja Petroskoi 19.3.1841. Lönnrot 1841–42 (1981), 298–299.

Kota asukkaineen Nuortjaurilla Kuolassa. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1914. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

järjestettyä kyytimiehiä. Kiukuissaan tutkimusmatkailijat lähtivät ylös kohti Sodankylää ja Inaria, jonne he saapuivatkin joulukuun alussa 1841. Ensin miehet kulkivat hevoskyydillä, kunnes he siirtyivät porojen vetämiin rekiin. Inarissa he kuulivat että tunnettu norjalainen pappi Stocfleth oli Karasjoella, jonne miehet suuntasivatkin kulkunsa. Oltuaan kymmenen päivää Stockflehtin vieraana, Lönnrot ja Castrén palasivat Inariin, mistä jatkoivat matkaa Kuolan kaupunkiin. Vietettyään rentoa elämää Kuolassa viikon, lähtivät ystävykset Arkangeliin.[35]

Kuten edellä esitetystä kertomuksesta ilmenee, suomalaisille Kuola oli kuin ulkomaa passikäytäntöineen ja kulttuurieroineen. Toisaalta kertomuksesta käy ilmi, ettei Kuolaan siirtyneiden suomalaisten olot olleet kehuttavat: muutto Kuolaan oli kuitenkin ollut parempi vaihtoehto kuin nälkäkuolema jatkuvista katovuosista kärsivällä kotiseudulla. Kolmanneksi, Lönnrotin retket kertovat myös suomalaisten tiedemiesten kiinnostuksen heräämisestä Kuolan niemimaata kohtaan.

---

[35] Lönnrot 1841–42 (1981), 71–105.

3. Karabellan kansaa

Vaikka Lönnrot tapasikin suomalaisia Kuolan-matkoillaan pohjoissuomalaisten varsinainen muuttoliike alkoi Venäjän Lappiin hieman myöhemmin. ”Ryssänrannalla” suomalaiset tarkoittivat Ruijan rajalta Jacobselviltä lähtevää ja Kildiniin Kuolavuonon itäpuolelle asti ulottunutta ja Venäjälle kuulunutta ranta-aluetta vuononpohjukoineen ja Kalastajasaarentoineen. Norjalaiset nimittävät 400 kilometriä pitkää aluetta Muurmannin rannaksi, Murmankysteniksi, mikä itse asiassa tarkoittaa norjalaista rannikkoa (ks. kartta 11). Suomelle sittemmin hetken aikaa (1920–44) kuulunut Petsamo oli näin osa ”ryssänrantaa”. Alue kuului ennen vuotta 1826 kalotin maiden yhteisalueeseen eli fellesdistriktiin. Verot alueen harvoilta asukkailta perivät tuolloin sekä Norjan että Venäjän valtiot. Vuoden 1826 rajankäynneissä alue jäi Venäjälle.[36] Vielä 1870-luvun maantieteellisessä esittelyssä Jäämeren saaret ja ranta luettiin niin sanottuun Venäjän jäiseen vyöhykkeeseen: ”Kasvillisuutta siellä ei ole lainkaan, ei ole asukkaitakaan. Ainoastaan lyhyen kesän ajaksi tulee sinne ihminen meren riistaa pyytämään.”[37]

Aina 1800-luvun alkupuolelle alueella ei ollut pysyvää asutusta. Osa kuolansaamelaisista jutasi kesäkyliinsä meren rannikolle, jonne saapui huhti-syyskuun välillä myös tuhansittain venäläisiä kalastajia Vienan Kemin ja Onegan alueilta sekä myös norjalaisia kalastajia. Ensimmäiset pysyvät asunnot ilmestyivät rannikon länsiosaan 1850-luvulla. Muuttajat olivat norjalaisia ja suomalaisia perheitä, jotka asettuivat Kalastajasaarennolle ja idemmäksi Uuravuonolle. Venäläiset hyväksyivät muutot: tulihan alue nyt asutettua pysyvästi. Krimin sodalla oli oma tärkeä merkityksensä Muurmannin rannikon asutushistoriassa. Kuten aiemmin todettiin, englantilaiset saattoivat mellastaa mielin määrin rannikon harvaan asutuilla seuduilla niin vuosina 1809–10 kuin 1854. Muun muassa tästä syystä sinne haluttiin pysyvämpää asutusta.[38] Vuonna 1860 Venäjän hallitus antoi määräyksen, jonka mukaan norjalaiset, suomalaiset ja muut ulkomaalaiset saivat asettua rannikolle. Asettumi-

---

[36] Saether 1977, 52.
[37] Maantieteellisiä kuwaelmia V. Venäjä I, kirj. Kaarle Suomalainen. 1878, 17.
[38] Armstrong 1965, 43; Ushakov 1972, 244.

sen ehtona oli kuitenkin Venäjän kansalaisuus. Tulijat saivat myös verovapauden venäläisten uudisasukkaiden tapaan. Seurauksena oli, että suomalaiset perustivat ensimmäisen kolonian eli siirtokunnan vuonna 1864 Urskivuonon länsirannalle (Uuraan) ja norjalaiset samana vuonna Vaidoon (Vaitolahteen), Zemljannajaan ja Petsamon vuonolle. Vuonna 1867 asui Muurmannin rannikolla 61 norjalaista ja 114 suomalaista. Paikalliset viranomaiset katsoivat asuttamisen alkukehitystä yleensä myönteiseen sävyyn, mutta kiinnittivät huomiota uudisasukkaiden harjoittamaan laajaan metsänhakkuuseen: asutustoiminta piti saada tarkempaan valtion valvontaan. Asiasta kirjoitettiin vuodesta 1864 lähtien myös Arhangel'skija Gubernskija Vedomosti -lehdessä ja viranomaiset ottivat asian omakseen.

Lehden mukaan jo Petsamon luostarin olemassaolo kertoo, että alueella saattoi asua. Lehdessä esiteltiin ensimmäisten uudisasukkaiden – etenkin suomalaisten – erinomaista sopeutumista ankariin oloihin. Suomalaisia pidettiin jopa ”parhaimpana elementtinä” Muurmannin asuttamisessa. Asumisen suurimmaksi eduksi nähtiin se, että merialueet olivat purjehduskelpoisia ympäri vuoden. Uudisasukkaita kuvattiin myönteisessä sävyssä. He olivat rakentaneet pieniä taloja, elivät kalastuksesta ja harrastivat vihannesten viljelyä ja karjanhoitoa. Karja oli lehden mukaan hyvin hoidettua ja voi ja maito hyvälaatuista johtuen hyvistä heinämaista ja hyvästä hoidosta. Hallinnollisesti erillään olevat uudisastustusyhteisöt sen sijaan olivat hankalia: kirkollisia ja koulupalveluja asukkaille ei voitu tarjota. Lehden kanta oli kaiken kaikkiaan myönteinen uudisasutukselle. Rannikko sopi, toisin kuin väitettiin, maanviljelylle ja karjanhoidolle. Norjalaiset olivat jo osoittaneet, että karjanhoito sopi pohjoisille alueille ja maanviljely tuli joka tapauksessa olemaan sivuelinkeino. Kalastajien pysyvä asettuminen Muurmannin rannikolle oli lehden mukaan ”mahdollista, hyödyllistä ja välttämätöntä”. Lehdessä moitittiin venäläisiä siitä, etteivät nämä norjalaisten ja suomalaisten tapaan olleet halukkaita muuttamaan pohjoiselle rannikolle. Syyksi nähtiin se, että liian rikkaita näin vaikea elämä ei kiinnostanut, kun taas köyhät olivat niin köyhiä, ettei heillä ollut mahdollisuutta muuttaa pohjoiseen. Siksipä valtion lainat ja muut taloudelliset helpotukset tuli ottaa käyttöön, jotta myös venäläisiä saataisiin muutta-

maan alueelle ja kilpailemaan norjalaisen kalakaupan kanssa.[39]

Arkangelin kuvernöörin Gagarinin johdolla nimettiin 1868 komitea ja laadittiin Muurmannin alueen asuttamissuunnitelma. Asuttaminen sai uutta pontta vuoden 1868 jälkeen, jolloin nälänhädän kurjistaman maakunnan talouselämää pyrittiin elvyttämään asutuslailla. Tällä lailla tuettiin samalla pomorien siirtymistä lähemmäksi kalastusalueitaan.[40]

Vuoden 1868 asutuslaki lupasi uudisasukkaille paljon. Muuttajien eloa helpotettiin monin tavoin. Muuttajat saivat samat oikeudet kuin pomorikauppiaat Norjan kauppaan sekä tullivapauden tuoda tavaroita ulkomailta omaan käyttöön ja siirtokuntiin myytäväksi. He saivat myös oikeuden valtion lainaan, ottaa vapaasti puutavaran valtion metsästä taloihinsa ja veneisiinsä, oikeuden lainata tai ostaa viljaa valtion viljamakasiineista sekä oikeuden metsästykseen ja kalastukseen asuma-alueillaan. Muuttajat saivat kaiken tämän lisäksi vapautuksen sotapalveluksesta kolmeksi ja erinäisistä veroista yhdeksäksi vuodeksi. Lisäksi norjalaiset ja suomalaiset saivat asioida viranomaisten kanssa äidinkielellään. Asukkaat saivat lisäksi ostaa leipää valtion kaupoista käteisellä tai velaksi. Kaikki oikeudet ulotettiin koskemaan myös niitä saamelaisia, jotka halusivat asettua pysyvästi asumaan rannikolle. Kaiken lisäksi luvassa oli valtion kylien uudelleenorganisointi ja muuttovapaus. Lain taustalla oli maaorjuuden lakkauttanut laki vuodelta 1861. Varsinaisesti Kuolan niemimaalla ei ollut maaorjia, koska siellä ei ollut suurtilojakaan. Uudistus vaikutti kuitenkin Kuolaan sillä tavalla, että alue jaettiin kahdeksaan kyläyhteisöön, jotka toimivat samaan tapaan kuin etelän kylät: verot ja muut viranomaisasiat hoidettiin valitun kylänvanhimman johdolla. Joka tapauksessa uuden asutuslain ehdot täyttivät laatijoidensa toiveet: 1872 asui Muurmannin rannikolla 582 henkilöä ja vuotta myöhemmin noin 800. Heistä enemmistö oli suomalaisia eli 305, norjalaisia muuttajia oli 245 sekä venäläisiä ja karjalaisia noin 250. Muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta asettuivat tulijat alueen länsiosiin.[41]

---

[39] Kolonizatsija Murmanskago Rossiiskago berega. AGV nr 38, 1864; Kolonizatsija Murmanskago berega. AGV nr 61, 1874.

[40] Gulevitsh 1883, 38–39; Ushakov 1972, 310–311; Saether 1977, 52–53.

[41] Engelhardt 1899, 116–119; Gulevitsh 1883, 39–42; Saether 1977, 54; Ushakov 1972, 309–309.

Käytännössä kuvernöörin lupaukset eivät kuitenkaan toteutuneet: metsiä oli helppo luvata hakattavaksi kun niitä ei ollut kuin Petsamojoen varressa. Kalastusalueilla uudisasukkaat valloittivat kolttien kalastuspaikkoja lohijoilta ja vuonoista. Ensimmäinen valtion viljamakasiini puolestaan avattiin vasta 1880, joten muuttajat olivat viljakauppiaiden armoilla.[42] Asuttaminen tapahtui kaiken kaikkiaan rauhallisesti ja omaaloitteisesti ja valtion rooli jäi vähäiseksi. Tämä tarkoitti sitä, että asukkaat jäivät oman onnensa nojaan, valtasivat itse asuinpaikkansa ja hankkivat rakennusmateriaalit. Muuttajien tuli kuitenkin ilmoittautua virallisesti alueen asukkaiksi, mutta verohelpotuksia se ei toivomuksista huolimatta tuottanut.[43]

Hallinnollisesti Muurmannin rannikosta tuli 1870 Murmanskin maakunta, jonka länsipuoli jakaantui kolmeen kuntaan, Petsamoon, Kalastajasaarentoon ja Uuraan. Järjestystä pitämään avattiin samana vuonna Kuolassa poliisikamari. Alueen terveysolot, luterilaisten kirkolliset tarpeet ja kouluolot sen sijaan jäivät vielä hoitamatta. Uuraan kyllä rakennettiin pieni luterilainen kirkko 1870-luvulla mutta pappia sinne ei saatu. Lapsia opetettiin kirjoittamaan ja lukemaan kotona, jos opetettiin. Asukkaiden tyytymättömyydestä kertoo se, että alueelta muutti yksistään 1882 Amerikkaan 70 henkilöä.[44] Vaurain ja menestyvin näistä kunnista oli Kalastajasaarento, jossa asui 1874 yhteensä 340 henkeä ja jossa toimi muun muassa kolme kalanmaksaöljytehdasta.[45]

Suomalaiset siirtokunnat

Kuten aiemmin todettiin, pohjoissuomalaisten Venäjän Lappiin muuttaminen ei ollut yksin 1800-luvun loppupuolen ilmiö, vaikka Suomesta väkeä työntyikin erityisen paljon juuri 1860-luvun nälkävuosien myötä. Kemin rovastikunnasta on tietoja, että jo 1810-luvun alussa väkeä muutti Kuolan niemimaalle. Näin etenkin Kuusamosta, Kemijärveltä ja Sodankylästä.[46] Juuri näitä köyhissä oloissa eläneitä muuttajia

[42] Saether 1977, 54–55.
[43] Ushakov 1972, 320.
[44] Saether 1977, 55–56.
[45] Kolonizatsija Murmanskago berega. AGV nr 61, 1874.
[46] Onnela 1973, 58.

Lönnrot tapasi matkallaan 1830-luvun lopulla. Kirkonkirjojen perusteella tehtyjen laskelmien mukaan Venäjälle muutti Iijoen pohjoispuoliselta alueelta henkilöitä oheisen taulukon mukaisesti. Rinnalla samaan aikaan muihin maihin muuttaneiden määrät.

Taulukko 22: Iijoen pohjoispuolelta ulkomaille muuttaneet 1808–70

	Venäjä		Norja		Ruotsi		Amerikka		Muut maat		Yhteensä
Vuosina	Lkm	%	Lkm	%	Lkm	%	Lkm	%	Lkm	%	Lkm
1808–10	35		78		6		–		–		119
1811–20	33		50		36		–		–		119
1821–30	3		57		88		–		–		148
1831–40	24		564		108		–		–		696
1841–50	20		180		50		–		4		254
1851–60	38		423		73		2		8		544
1861–70	267		1368		97		49		36		1817

Lähde: Savolainen–Kokkonen 1964, 600.

Verrattaessa siirtolaisuussuuntia havaitaan, että Venäjä oli pohjoissuomalaisten toiseksi suosituin muuttoalue Norjan jälkeen. Venäjän viranomaisten kiinnostus siirtolaisia kohtaan heräsi, kuten aiemmin on kerrottu, 1860-luvulla. Vuonna 1864 lähetti Arkangelin kuvernööri Uuraan kylään suomea puhuneen selvitysmiehen. Hänen mukaansa alueella asui kahdeksan norjalais-, yhdeksän suomalais- ja kahdeksan ruotsalaisperhettä eli kaikkiaan toistasataa henkeä. Näillä oli 66 nautaa ja 112 lammasta. Olot siirtolaisten keskuudessa olivat selvitysmiehen mukaan tyydyttävät, joskin olisi ollut suotavampaa oman papin ja lasten koulunkäynnin vuoksi, että siirtolaiset asuisivat lähempänä toisiaan.[47]

Kaikkiaan Muurmannin rannalla asui 1882 625 suomalaista 11 paikkakunnalla. Eniten väkeä oli Pummangissa (220) ja Uurassa (150). Lähtökunnan mukaan suurimman siirtoväen muodostivat kuusamolaiset 264 hengellä, sitten kiantalaiset, kemiläiset ja sodankyläläiset, joista

[47] Ervasti 1884, 97.

kaikista pitäjistä oli muuttanut Muurmannin rantakyliin 43–45 henkilöä. Muut suomalaisten suosimat paikkakunnat olivat Muotka, Vaitolahti, Saanivuono, Kervanto, Litsa, Kuola, Kaakkuri, Tsipnavolak ja Sepuska (ks. kartta). Muuttajat asettuivat usein kotipitäjästä tulevien muiden muuttolaisten kanssa samaan kylään. Esimerkiksi Sodankylän 43 muuttolaisesta kaikki asettuivat Uuraan ja kuusamolaisista puolestaan suuri osa Pummankiin.[48]

Kalastajasaarennon yhteisöt olivat puhtaasti norjalais-suomalaisia. Suomalaiset asuivat länsirannalla, norjalaiset itärannalla. Heidän tärkein yhteisönsä oli koillisessa Kalastajasaarennossa sijaitseva Tsipnavolak. Ensimmäinen norjalainen siellä lienee ollut vesisaarelainen Ingebrigt Knudsen. Vuonna 1875 kylässä oli 31 vakinaista asukasta, kaikki norjalaisia. Osa heistä oli tullut tutuksi harjoittaessaan alueella rommi- ja muuta tuontitavarakauppaa ja asettui sitten aloilleen. Suomalaiset yhteisöt niemimaan länsiosassa saivat pian suomalaiset nimensä: Kervanto ja Pummanki.[49]

Suomalaiset olivat 1800-luvun loppuun tultaessa suurin kansallisuusryhmä Muurmannin rannikolla. Vuonna 1899 heitä oli 42 % rannikon asukkaista, norjalaisia oli 8 % sekä venäläisiä ja karjalaisia yhteensä 44 %. Viranomaiset suosivat 1850–70-luvulla ulkomaalaisten muuttoa alueelle ja 1890-luvulta lähtien venäläisten muuttoa. Nationalismin nousu sekä vuonna 1881 tapahtunut tsaarin murha heijastuivat ulkomaalaispolitiikan kiristymiseen. On kuvaavaa, että vuosina 1899–1911 norjalais-suomalaisten muuttajien osuus laski 50 prosentista 41 prosenttiin. Samalla nousi venäläisten osuus 29 prosentista 47 prosenttiin.[50]

Akkalan ja Uuraan väkeä käännyttämässä

Muurmannin luterilaisten uudisasukkaiden kirkollisia oloja ei ollut järjestetty kuten aiemmin on kerrottu. Ortodokseilla tilanne oli parempi. Kuolasta kävi toisinaan pappi ja kirkolliset toimitukset saattoi suorittaa myös Petsamon luostarista käsin. Vasta vuonna 1900 yhteisöt saivat suomalaisen papin. Muurmannin alueen asukkaat turvautuivat

[48] Mustakallio 1882, 117–121; Onnela 1973, 64, 67.
[49] Saether 1977, 57–58.
[50] Saether 1977, 63–64; Engelhardt 1899, 82–83.

vanhoihin kotiseurakuntiinsa ja Vesisaareen tarvitessaan kirkollisia toimituksia.[51] Uuraan alettiin kyllä rakentaa – pääosin suomalaisin varoin – rukoushuonetta 1873, mutta rakennus jäi keskeneräiseksi.[52] Niinpä ei ollut ihme, että jotkut evankelis-luterilaiset papit kokivat velvollisuudekseen matkata sielunhoitotyöhön noille pohjan perille.

Kuolajärven kirkkoherra J. F. Thauwon kuuli loppiaisena 1868 Jäämereltä palaavilta miehiltä yllätyksekseen, että Jäämeren rannalle oli siirtynyt ainakin parin sadan suomalaisen joukko. Erityisesti häntä järkytti uutinen siitä, että maanmiehet olivat pohjan perillä täysin ilman sielunhoitajaa ja kuulemansa mukaan surivat syvästi tätä asian tilaa. Niinpä Thauwon ryhtyi valmistelemaan ”tutkinto- ja lähetysretkeään”. Hän kirjoitti Uuraan, josta hänelle vastasi suomalainen uudisasukas Mauriz Bergström: uuralaiset ottivat innostuksella vastaan papin tulotiedon. Bergström pyysi pappia myös ilmoittamaan ”Suomen Esivallalle” heidän surkean tilanteensa. Thauwon rohkaistui anomaan matkarahaa senaatilta ja saikin sitä. Koska matka suuntautui Venäjän keisarikuntaan papin tuli kuitenkin hankkia lupa myös Venäjältä kenraalikuvernöörin kautta. Sekin onnistui, ja pappi pääsi matkaan vihdoin tammikuussa 1870. Kaikkiaan Thauwon kävi Jäämeren rannalla viisi kertaa, viimeisen kerran kesällä 1874.[53]

Thauwonin matkareitti kulki aluksi Kuolajärveltä seitsemän peninkulman pituisen asumattoman alueen halki. Seurue, johon kuului papin lisäksi lukkari ja opas, pyrki Tuntsajokivartta pitkin rajan yli Juonniin ja sieltä Akkalan saamelaiskylään. Kulkuvälineenä miehillä oli seitsemän poroa. Matkanteko oli hidasta ja viiden matkustuspäivän jälkeen seurue ylitti Leipijoella Suomen ja Venäjän rajan, jonka tunnisti avoimeksi hakatusta linjasta. Rajan pinnassa olleen Juonnin kylän ensimmäinen asukas oli tarinan mukaan ollut kuolajärveläinen Kustaa Kurvinen, joka tuli alueelle 1850-luvulla. Thauwonin käydessä kylässä siellä asui 36 henkilöä seitsemässä perheessä. Asukkaita oli hermostuttanut se, että Venäjän viranomaiset olivat alkaneet kysellä passeja: vain kolmella perheellä oli sellainen.[54]

---

[51] Saether 1977, 55–56.
[52] Ervasti 1884, 79–80.
[53] Ervasti 1884, 79; Thauwon 1870, 214.
[54] Thauwon 1870, 214–216.

Lohipato Tuulomajoella. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1914. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Miksi kuolajärveläiset sitten pyrkivät Venäjän puolelle? Syyt olivat taloudellisia. Ensinnäkin alueen komeat ja korkeat jokitörmät kasvoivat oivallista nurmea, josta monenkin talon karja sai helposti ravintonsa. Lisäksi alueen lukuisat järvet olivat kalarikkaita. Kalastuksen ja karjanhoidon lisäksi saattoivat uudisasukkaat metsästää peuroja ja metsälintuja. Asukkaat viljelivät nauriita ja olivat edellisenä kesänä aloittaneet myös perunan ja ohran viljelyksen hyvällä menestyksellä. Ainoa uudis-

asukkaiden harmi asutuksen edelleen levittämisessä oli se, että maat kuuluivat saamelaisille. Kirkkoherra Thauwonin mukaan siitä ei ollut mitään hyötyä Venäjän kruunulle vaan maat oli hänen mukaansa saatava Suomelle korvaukseksi Rajajoen asetehtaan alueista.[55] Alueen uudis-

[55] Thauwon 1870, 216–217.

asukkaista Thauwon ei kuitenkaan juuri sano hyvää sanaa: useimmat heistä olivat sekä köyhiä että saamattomia.

Thauwonin toinen pysähdyspaikka matkalla pohjoiseen oli Akkala. Yhtä rumaa ja surkeaa seutua sai papin mukaan hakea. Tienoo oli yhtä jänkää ja metsä vaivaiskasvuista kuusikkoa. Pienet ja matalat tuvat olivat vieri vieressä: ovista pääsi sisään kumartamalla syvään. Vaikka kylä ei näyttänyt erityisen merkittävältä, Akkalan lapinkylällä oli tietty tärkeä roolinsa raja-alueella. Kylän lappalaiset olivat nimittäin arvossapidettyjä maagillisten taitojen haltijoita eli kansanparantajia ja ennustajia. Suomenkin puolelta ihmisiä saapui Savoa myöden parannuttamaan itseään tai hakemaan apua esimerkiksi kadonneiden tavaroiden etsinnässä.[56]

Kun Thauwon saapui kylään, miesväki oli lähtenyt kylästä Kantalahteen veronmaksuun ja vaimoväki oli lasten kanssa vain kotona. Pappi otettiin ystävällisesti vastaan ja peuranpaisti laitettiin heti kiehumaan. Keiton lisäksi tarjottiin kapahaukia ja keitettyä peurankuuta, jota saamelaiset, samoin kuin kuolajärveläisetkin, pitivät suurimpana herkkuna. Juomaksi oli vettä, sillä saamelaisilla ei ollut täällä lainkaan lehmiä. Saamelaiset kertoivat, että Venäjän kruunu on yrittänyt saada heitä hankkimaan lehmiä tarjoamalla lainaa, mutta aina he olivat panneet vastaan. Papin mukaan näin siksi, että saamelaiset olivat niin laiskoja tekemään heinää ja heidän vaimonsa niin tottumattomia lehmien hoidossa. Kaikkiaan Akkalan kylässä asui 59 saamelaisia 13 perheessä. Kaikkiaan arveli Thauwon, että viimeisen 30 vuoden aikana saamelaisten määrä oli laskenut kolmanneksella, mistä pappi veti sen johtopäätöksen, että saamelaiset kuolevat sukupuuttoon. Suurimmat syyt lukumäärän vähenemiseen oli hänen mukaansa suuri lapsikuolleisuus, mikä johtui taas siitä, ettei äideillä ollut antaa heille ravintoa. Ne taas, jotka selvisivät tästä vaarasta, lannisti ylenmääräinen viinan käyttö.[57]

Akkalan väen uskonnollinen elämä oli luterilaisen papin mukaan niin ja näin. Samaa todisti M. A. Castrén matkaltaan Akkalassa 1841. Kylän asukkaiden opilliset käsitykset olivat perin hämärät ja hengellinen pimeys suurta. Kun akkalaisilta kysyi montako jumalaa heillä oli, vastukseksi saattoi saada kolme tai seitsemän tai kymmenen. Saattoipa

---

[56] Castrén 1852 (1967), 91.

[57] Thauwon 1870, 218–219.

joku vastata, että heillä oli paljon jumalia tarkoittaen saamelaisten vanhoja jumalia. Vanhemmat saamelaiset eivät tienneet Vapahtajasta mitään. Juhlien aikana saamelaiset kuitenkin kumarsivat Jumalan kuvan edessä ja ristivät itseään. Mutta seremonia päättyi usein naurunremakkaan: joku alkoi aina ilvehtiä ja se nauratti muita. Kun saamelaiset näkivät Juonnin uudisasukkaiden lukevan kirjaa, he pitivät näitä pilkkanaan sanomalla, etteivät tuollaiset paperit maksa mitään.[58] Kirkkoherra ja Castrén näyttävät arvioineen saamelaisten uskonnollisuuden tai pikemmin sen puutteen samalla tavalla kuin pohjoisruotsalaiset tai ruijalaiset papit.

Karabellan houkutus hiipuu

Päästyään vihdoin rasittavan matkan jälkeen varsinaiseen kohteeseensa Uuraan alkoivat kirkkoherra Thauwonin näkemykset Venäjän Lapin ihmisistä olla myönteisemmät: maatilkkujaan viljelevien uudisasukkaiden elämäntapa miellytti papin silmää enemmän kuin kalastajien ja porohoitajien elämä. Uuran kylän asuttaminen alkoi 1860, jolloin sinne siirtyivät ensimmäiset suomalaiset. He olivat Pekka Marjavaara vaimoineen Sodankylästä, Tuomas Törmänen Kuusamosta ja Ruijassa syntynyt suomalainen Juhana Arpela. Kaikki olivat tulleet Muurmannin rantaan Ruijan kautta ja heitä oli houkutellut alueelle Uurajoen lohet ja Karabellan niemen kuulun kalastuspaikan läheisyys. Karabella oli suomalaisten käyttämä nimitys Kalastajasaarennon koillisosasta. Karabellan satama oli ”sievä, pyöreähkö lahelma”. Ruijasta Karabellan alueelle suomalaisia työnsi Ruijan verotuksen kiristyminen sekä polttopuiden ja niittyjen niukkuus. Osa pakeni Ruijasta velkaannuttuaan alueen kauppiaille. Vieläkin runsaammin väkeä olisi tullut, mutta olojen epävarmuus uusilla asuinalueilla jarrutti monien muuttoa. Muuttajia Uuraan tuli 1861 yhdeksän, 1862 seitsemän, 1864 viisitoista, 1866 kaikkiaan 26, seuraavana 17 ja 1868 peräti 32, mutta sen jälkeen tulijoiden määrä romahti viiteen. Sama kehitys tapahtui myös muissa rannikon siirtokunnissa. Paikalliset sanoivat syyksi huonoja kalansaaliita.[59]

---

[58] Castrén 1841 (1967), 91; Thauwon 1870, 220–221.

[59] Thauwon 1870, 259; Ervasti 1884, 91.

Mielenkiintoista tässä siirtokuntien muuttoliikkeen laskussa on se, että uudisasutusta tukeva laki ”uudisasukkaiden Magna Charta” annettiin 22. marraskuuta 1868. Luulisi, että se päinvastoin olisi lisännyt alueen houkutusta. Miksi siis ruijalaiset ja suomalaiset eivät enää hakeutuneet uudisasukkaiksi? Tärkein syy oli se, että laista huolimatta mitään sen lupaamia parannuksia ei juurikaan ollut toteutettu käytännössä. Uudisasukkaat selittivät Thauwonille, että he olivat kymmenisen vuotta toivoneet itselleen oikeusturvaa ja kun laki saatiin, se tuotti pettymyksen. He olivat joutuneet siirtämään myös pellonraivausta odottaen yhteismaiden jakoa. Sitä odotellessa he eivät olleet uskaltaneet sijoittaa kunnon rakennuksiin, vaan asuivat pääosin pienissä mökeissä, joiden navetat olivat turpeesta. Syy asumusten heikkouteen oli myös siinä, että hirsimetsiä oli alueella niukasti ja uuralaiset eivät olleet saaneet lupaa hirren hakkuuseen Vienanmeren rannalla asuvalta ”metsäherralta”. Henkensä pitimeksi uuralaiset olivat vuokranneet Kuolan porvareilta kalastusoikeuden Uurajoen lohenpyyntiin vuosittain. Viranomaisten kanssa ilmenneistä vaikeuksista huolimatta uuralaiset olivat pyrkineet vakauttamaan asemaansa maksamalla veroa Venäjälle. Sillä perusteella he olivatkin saaneet vapaasti viljellä niittyjä, ottaa halkopuita ja harjoittaa kalanpyyntiä merestä. Vaikeina vuosina he saivat jauhoja velaksi Kuolassa olevasta valtion viljamakasiinista. Tämä tuki loppui kuitenkin uuralaisten järkytykseksi uuden lain myötä: jauhoja ei ollut saatu kahteen vuoteen ja uuralaiset kärsivät nälänhätää.[60]

Keskushallinnon hyvää tarkoittava laki oli näin kääntynyt uudisasukkaita vastaan: lakia ei ryhdytty soveltamaan, mutta aiemmat tukitoimet lakkautettiin sen perusteella. Uuralaisten ahdingossa konkretisoitui regionaalisen valtakoneiston todellinen valta-asema perifeerisillä alueilla. Keskusvallan päätökset eivät yksinkertaisesti saavuttaneet paikallisia yhteisöjä, kun välittävä instanssi, regionaalinen valta – joka Venäjän Lapissa oli keskittynyt Kuolan kaupunkiin – veti asukkaiden mukaan välistä. Tämä näkyi esimerkiksi siitä, että Kuolan porvarit vastustivat valtion pyrkimyksiä ”hyysätä” rannikon uudisasukkaita. Valtion tuki olisi itsenäistänyt asukkaat kauppiaiden vallasta. Vuoden 1868 Magna Chartan mukaan uudisasukkaille tuli antaa uudistalolainaa 50

[60] Thauwon 1870, 260–261.

150 ruplaa yhteistä takausta vastaan. Laina tuli maksaa kuudessa vuodessa takaisin. Näitä lainoja ei kuitenkaan kukaan saanut. Siirtokunnan väki oli monia kertoja lähettänyt kirjeitä, anomuksia ja valituksia viranomaisille, mutta koskaan niistä ei kuultu jälkikäteen mitään. Syyksi kyläläiset arvelivat sen, että uudisasutusta vastustava virkamies oli myös postinhoitaja. Kuolan porvareille uudisasukkaiden itsenäistyminen tiesi taloudellisia tappioita: he menettivät edulliset kala- ja maarenkinsä ja kalapaikkojen verot. Porvareita raivostutti myös se, että uuden lain mukaan uudisasukkailla oli oikeus tuoda kuuden vuoden ajan tullittomasti tavaraa ulkomailta ja vastaavasti viedä ns. koloniatuotteitaan ulkomaille. Porvarit olivat tehneet lukuisia valituksia keskushallintoon siirtolaisille myönnettävistä oikeuksista. He olivat luvanneet jopa asuttaa rannikon Venäjän saamelaisilla ja tarjoutuneet totuttamaan heidät maanviljelykseen ja karjanhoitoon. Osittain Kuolan porvarien katkeruuteen saattoi olla syynä myös se, että eräs tanskalainen, H. J. Ballisen, joka oli Pietarin rikkaimpia kauppiaita, olisi pystyttänyt Karabellan niemeen ison kauppa-aseman. Nyt saivat uuralaiset myydä kalansa sinne eivätkä olleet enää riippuvaisia Kuolan porvareitten polkuhinnoista. Ballisen antoi kalastajille velaksi jauhoja toisin kuin Kuolan porvarit.[61] Venäläiset myönsivät kyllä, että Ballisenin kauppasiirtolalla oli suuri merkitys Kalastajasaarennon taloudelliseen nousuun, mutta heittivät samalla varjon sen ylle väittämällä, että kaupan hoitajana oli norjalaisen rommikauppiaan sukulainen Ulsen, joten odotettavissa oli kasvavaa rommikauppaa.[62]

Kirkkoherra Thauwon vierailuaikana uuraalaiset ja muut suomalaiset yhteisöt olivat valmiita puolustamaan oikeuksiaan ja vaatimaan olojensa kohentamista. Tästä näkökulmasta katsottuna pappi ei ollut heille ainoastaan sielunhoitaja vaan myös poliitikko. Kirkkoherra täytti tehtävän ja hänen aloitteestaan kutsuttiin kyläläiset yhteiseen kokoukseen niin Uurassa kuin muissakin kylissä. Kansalaisaktiivisuus huipentui julkilausumaan, jossa yhteisön jäsenet sitoutuivat maksamaan Suomesta tulevalle papille osan palkasta kansalaiskeräyksellä, perustivat rukoushuonekassan ja vaivaiskassan. Kyläläiset päättivät anoa keisarilta

---

[61] Thauwon 1870, 261–263, 142.

[62] Kolonizatsija Murmanskago berega. AGV nr 61, 1874.

myös alueelleen venäjän kielen tulkkia ja pienten lasten opettajaa eli katekeettaa. Suomalaisten siirtokuntien järjestäytyminen alkoi pontevasti kevättalvella 1870. Apua näihin pyrintöihin siirtokunnat toivoivat Suomen senaatilta.[63]

Toisen suomalaisen, oululaisen lehtimiehen A. V. Ervastin vierailuaikana (1883) alueen väestö oli edelleen tyytymätöntä yhteiskunnallisiin oloihinsa. Metsästä annettiin puita vain niukasti, jokivarsien yhteisniittyjen käyttö riitautti väkeä ja uskonnolliset olot olivat kuin ”pakanamaassa”. Mielenkiintoista siirtolaisten kritiikissä oli se, etteivät he arvostelleet Venäjän valiota vaan Suomen hallitusta. Uuraalaiset valittivat katkerana, että ”jos Suomen hallitus antaa asiain näin mennä eikä meistä sen enempää huoli, niin 50 vuoden perästä jok’ainoalla on risti kaulassa”. Lisäksi Muurmannin rannan asukkaat valittivat yleistä turvattomuutta ja lakien suojan uupumista. Väkivallan tekijät saattoivat karata ilman seuraamuksia. Turvattomuutta lisäsi asukkaiden mielestä se, että venäläisillä oli ”aivan sekava käsitys itsensä ja toisen omasta”, niinpä esimerkiksi suomalaisten pyydykset saaliineen saattoivat hävitä.[64]

Kaiken kaikkiaan pastori Thauwonin matkakirjan anti on mielenkiintoinen dokumentaarisuudessaan. Se avaa elävän ja liikuttavan näkymän Muurmannin rannan suomalaisiin siirtolaisyhteisöihin, niiden arkisiin huoliin ja elämisen ehtoihin. Olkoonkin, että kertomuksessa on paljon uskonnollista ja isänmaallista paatosta: siinäkin suhteessa se on aikansa kuva. Jos siirtokuntien perheiden elämä ei ollut ruusuilla tanssimista 1800-luvun loppupuolella, sitä vähemmän se oli sittemmin 1900-luvulla.[65]

4. Kuolan saamelaisten elämää

Millaisen kuvan muut Kuolan kävijät ja tutkijat sitten ovat antaneet Kuolasta ja etenkin sen saamelaisväestöstä? Kuten edellä on todettu

---

[63] Thauwon 1870, 262–264.

[64] Ervasti 1884, 99–101.

[65] Sodankylän Lokasta Kuolan niemimaalle muuttaneen perheen jäsen, Sven Lokka, on kirjoittanut useampia kirjoja suomalaissiirtolaisten elämästä näillä alueilla 1900-luvun alkupuoliskolla.

Kuolassa saamelaisten elämä koki siellä suuria muutoksia 1800-luvulla uudisasutuspolitiikan vahvistumisen myötä. Karkeasti jaettuna alueen saamelaiset jakaantuivat neljään ryhmään. Koillis-Kuolassa, Jäämeren ja Tuulomajoen vesistön välisellä alueella asuivat koltat, heidän eteläpuolellaan Akkalan saamelaiset ja itäpuolella Kildinin saamelaiset. Kuolan niemimaan itäosissa asuivat puolestaan Turjan saamelaiset. Heillä kaikilla oli oma kielensä ja omat tapansa.[66] 1800-luvun sosioekonomiset ja poliittiset muutokset olivat Kuolan saamelaisten kannalta historiallisesti erittäin merkittäviä, olivathan saamelaiset eläneet ja harjoittaneet siida-järjestelmään perustunutta omaehtoista talouttaan ja kulttuuriaan jo vuosisatoja. Merkkejä itäsaamelaisista, joiksi Kuolan saamelaisia on kutsuttu, on Nuorttijärven ja Suonikylän osalta löydettävissä asiakirjoista 1500-luvulta lähtien. Asutus on kuitenkin satoja vuosia vanhempaa. Saamelaisten siidat sijaitsivat pääosin Kuolan niemimaan sisäosissa ja rannikolla. (ks. kartta 11). Kullakin kyläkunnalla oli omat tarkat kalastus- ja metsästysmaansa, kuten muillakin kalotin saamelaisryhmillä. Talvisin saamelaiset asuivat talvikylissä sisämaassa ja kesäisin kesäkylissä, kuten Norjan porosaamelaiset. 1800-luvun puolivälissä Venäjän valtion harjoittaman uudisasutuspolitiikan myötä kasvoivat saamelaisten paineet vaeltavan elämäntavan muuttamiseksi pysyväksi asumiseksi, mikä onnistuikin sittemmin 1910-luvun lopulla. Se, mikä ehkä näkyvimmin erotti itäsaamelaiset Norjan, Ruotsin ja Suomen saamelaisista, oli uskonto. Itäsaamelaiset olivat ortodokseja, länsisaamelaiset luterilaisia.[67]

Arkangelin läänin saamelaisten lukumäärä vaihtelee hieman eri lähteissä, mikä johtuu siitä, ettei alueella kulkenut juurikaan valtion henkikirjoittajia eikä verottajien tiedot olleet luotettavia. Historioitsija I. F. Ushakovin mukaan alueella asui 1782 noin 1 300 saamelaista ja 1850 noin 1 700. Näistä suurin osa asui Kuolan alueella. Vuonna 1785 on Kuolassa arveltu olleen 243 saamelaisperhettä. Heistä porotaloudesta eli

---

[66] Mm. Tanner 1929, 32.

[67] Vanhin säilynyt venäläinen saamelaisten asemaa koskeva asiakirja lienee vuodelta 1517 oleva suurruhtinas Vasili Ivanovitsin privilegiokirja ja määräys Norjan rannikon saamelaisille, ks. Mikkola 1941, 108–119; Tanner 1929, 62–63; Ruotsala 2002, 118–140.

73 ja kalastuksesta 170 perhettä. Porotalous oli alueella suhteellisen uusi elinkeino, sillä vielä 1700-luvulle tultaessa saamelaiset elättivät itsensä pääasiassa metsästyksellä ja kalastuksella. Majava- ja hirvieläinkantojen vähetessä saamelaiset alkoivat vuosisadan loppua kohti siirtyä porotalouteen. Kun vuonna 1785 oli poroja Kuolassa noin 4 700 luku kasvoi vuoteen 1828 tultaessa 10 000:een. Vuonna 1844 arvellaan poroja olleen noin 15 000 ja 1897 jo 40 000. Jälkimmäisessä tapauksessa saamelaiset omistivat poroista 63 %. Kalastus oli kuitenkin leimaa-antavin elinkeino Kuolan saamelaisille. Noin 70 % saamelaisista harjoitti merikalastusta ja kaikki järvi- ja jokikalastusta. Saamelaiset myivät kulkeville kauppiaille kalaa, kalarasvaa, turkiksia, poron nahkoja, linnun höyheniä ja muita luonnosta saamiaan tuotteita. Vastaavasti he ostivat jauhoja, verkaa, veitsiä, kirveitä ja talttoja.[68] 1800-luvun lopulle tultaessa Kuolan alueella asui jo 9 140 asukasta, joista venäläisten osuus oli 6 020, saamelaisten 2 040, suomalaisten 850 ja norjalaisten 230.[69]

Venäläiset ovat kuvanneet Kuolan saamelaisia hieman samaan tapaan kuin suomalaiset omia saamelaisiaan. Vuonna 1845 ilmestyneessä Venäjän imperiumin kuvauksessa heitä arvioitiin pienikokoisiksi, suuripäisiksi ja lyhytkaulaisiksi. Heidän silmänsä olivat vinot, ihonsa punakka, hiuksensa tumman ruskeat, ja partansa lyhyet. Kädet heillä sen sijaan olivat pitkät ja poskipäät ulkonevat. Heidän luonteenpiirteisiinsä katsottiin kuluvan sävyisyys, jopa orjamaisuuskin. Samalla he olivat itsepäisiä ja avosydämisiä, mutta aina valmiita vilppiin. Heidän oppimiskykynsä arvioitiin vähäiseksi. Heidän ruokavalioonsa kuuluivat poronliha ja kala, mutta he olivat viime aikoina oppineet syömään myös venäläistä ruisleipää.[70] Toisessa, vuonna 1849 ilmestyneessä venäläisessä arviossa puolestaan saamelaisten elämää kuvataan osin romanttisessa sävyssä. Luoja oli antanut saamelaisille hienon sielun, tosin nämä sielulliset ominaisuudet olivat vielä piilossa karkean kuoren alla. Muutoin kirjoittaja yhtyi edelliseen näkemykseen saamelaisten älykkyydestä eli saamelaisten älyllinen tietoisuus oli rajoittunutta ja vähäistä. He saivat ponnistaa kaikki voimansa puijatakseen ja pyydystääkseen metsän-

[68] Ushakov 1972, 214–217; Engelhardt 1899, 91.
[69] Tiedot on vuodelta 1897, Engelhardt 1899, 83.
[70] Opisanie Rossiiskoi imperii, osa II, 1845, 39.

eläimiä. Saamelaisten kaikki huolet keskittyivät siihen, kuinka he saivat hankittua päivittäisen leipänsä ja niinpä he keskeytyksettä tekivät kovasti töitä. Kirjoittajan mukaan saamelaisten kanssakäyminen venäläisten kanssa oli pilannut heidän hienoja henkisiä ominaisuuksia. He olivat saaneet huonoja vaikutteita etenkin epärehellisiltä kauppiailta. Hyvä puoli kanssakäymisessä oli kirjoittajan mukaan se, että saamelaiset olivat oppineet venäjää.[71]

Tämäntyyppisten romantisoivien ja elinkeinojen osalta osin realististenkin kuvausten rinnalla oli myös kuvauksia, joista heijastuu 1800-luvun alkupuolen maailmankuva. S. V. Maksimovin matkakuvaus pohjoisesta vuodelta 1856 kertoo, että saamelaiset eivät olleet enää muuta kuin venäläisten renkejä. Ulkonäöltään he olivat samojedien ja venäläisten välimaastossa saavuttamatta kuitenkaan venäläisiä, joiden keskuudesta ”löytyvät todelliset urhot ja kaunottaret”. Maksimov lainaa myös erään paikallisen ihmisen arviota saamelaisista: ”Niin kuin tiedetään, lappalainen ei ole älykäs ihminen. Luoja ei antanut hänelle järkeä, niin kuin veljillemme. Lappalaiselle on helppo tehdä pahaa, koska hän on hyvä”.[72] Saamelaisista ei yksikään osannut lukea aikalaistietojen mukaan. Jos he tulivat kouluun he eivät oppineetkaan, koska opetus oli venäjänkielistä.[73] Niin sanottuja kirkon kouluja, joissa saamelaislapsia alettiin opettaa venäjän kielellä, perustettiin 1800-luvun lopulla. Saamelaislasten oppimisen suurimpana ongelmana oli se, että papit eivät osanneet saamea. Vain Paatsjoen pappi, joka kirjoitti vuonna 1895 kuolansaamelaisille tarkoitetun aapisen, osasi saamea.[74] Ongelma oli siis sama kuin Norjassa ja Suomessa. Saamelaisten ”kiltteyttä” ja mukautuvaisuutta M. A. Castrén kuvaa vertaamalla saamelaista hyvin hitaasti virtaavaan puroon; tuskin näkee virtaako se lainkaan. Jos puron tielle tulee este, se kääntyy kauniisti sivulle, mutta pääsee kuitenkin lopulta päämääräänsä. ”Sellainen on lappalainen luonne: hiljainen, rauhallinen, taipuvainen. Rauha on hänen ensimmäinen kysymyksensä, rauha on hänen jäähyväistervehdyksensä, rauha on hänelle kaikki kaikessa.”[75]

---

71 Vereshtshagin1849, 33–34, 76–77.
72 Maksimov 1890, 218–232.
73 Castrén 1852 (1967), 91; Ushakov 1972, 242.
74 Sergejeva 1995, 73.
75 Castrén 1852 (1967), 93–94.

Castrén ajattelussa on nähtävissä hyvin 1800-luvun alkupuolen romantiikan ajalle tyypillinen luonnonlapsi-ajattelu.

Hallinnollisesti Kuolan saamelaiset olivat 1800-luvulla ns. kruunun talonpoikia eli he olivat verotuksellisesti ja lain edessä periaatteessa samassa asemassa kuin alueella asuneet venäläiset talonpojatkin.[76] He muun muassa saivat samat oikeudet Jäämeren asuttamiseen kuin muutkin uudisasukkaat.[77] Venäläisen historioitsija I. F. Ushakovin mukaan venäläiset virkamiehet kohtelivat saamelaisia kuitenkin häikäilemättömästi ja halveksivasti. He saattoivat myös ottaa itselleen osan saamelaisten maksamista veroista.[78] Vaikka saamelaisille taattiin 1866 ”ikuinen maidensa hallinta”, jo kaksi vuotta myöhemmin annettiin kolonisteille lupa metsästää ja kalastaa samoilla alueilla.[79] Tsaarin ajan Venäjän lainsäädännössä oli käytössä käsite toisheimolainen (inorodets), joka tarkoitti ei-venäläisiä kansoja. Näitä ryhmiä saatettiin kohdella esimerkiksi verotuksessa eri tavalla, heillä saattoi olla myös omat avioliittoon tai asevelvollisuuteen liittyvät säädöksensä.[80] Saamelaisten asettumista aloilleen arveltiin Arhangel'skija gubernskija vedomosti -lehdessä tukevan verohelpotusten myöntäminen heille. Saamelaisten velkaantumisen estämiseksi esitettiin puolestaan valtion kauppojen perustamista pohjoiseen.[81]

Myös tunnettu norjalainen tutkija J. A. Friis kirjasi matkakirjaansa Venäjän Lapin väestön erilaisuutta. Hän matkusti veneellä ensin Finnmarkista Uuravuonolle ja sieltä edelleen Kuolan kaupunkiin. Uravuonolla hän tapasi ”äärimmäisen köyhiä” luterilaisia saamelaisia, jotka olivat kesäpaikoillaan vuonon rannalla kotineen ja koirineen. Paitsi yhteinen uskonto näitä rajaseudun Venäjän saamelaisia yhdisti etelävarankilaisten kanssa sama murre. Saattaa olla, että osa Friisin tapaamista saamelaisista oli Inarin, Utsjoen ja Etelä-Varangin muuttolaisia. Osa oli selkeästi Venäjän saamelaisia, sillä he puhuivat venäjää ja saamea. Saamelaisten vaatetus oli samanlainen kuin Norjan tunturi-

---

76 Ushakov 1972, 369.
77 Engelhardt 1899, 119.
78 Ushakov 1972, 373.
79 Ushakov 1972, 371.
80 Lallukka 1995, 13; Ruotsala 2002, 124.
81 Voprosy o loparjah. AGV nr 5, 1868.

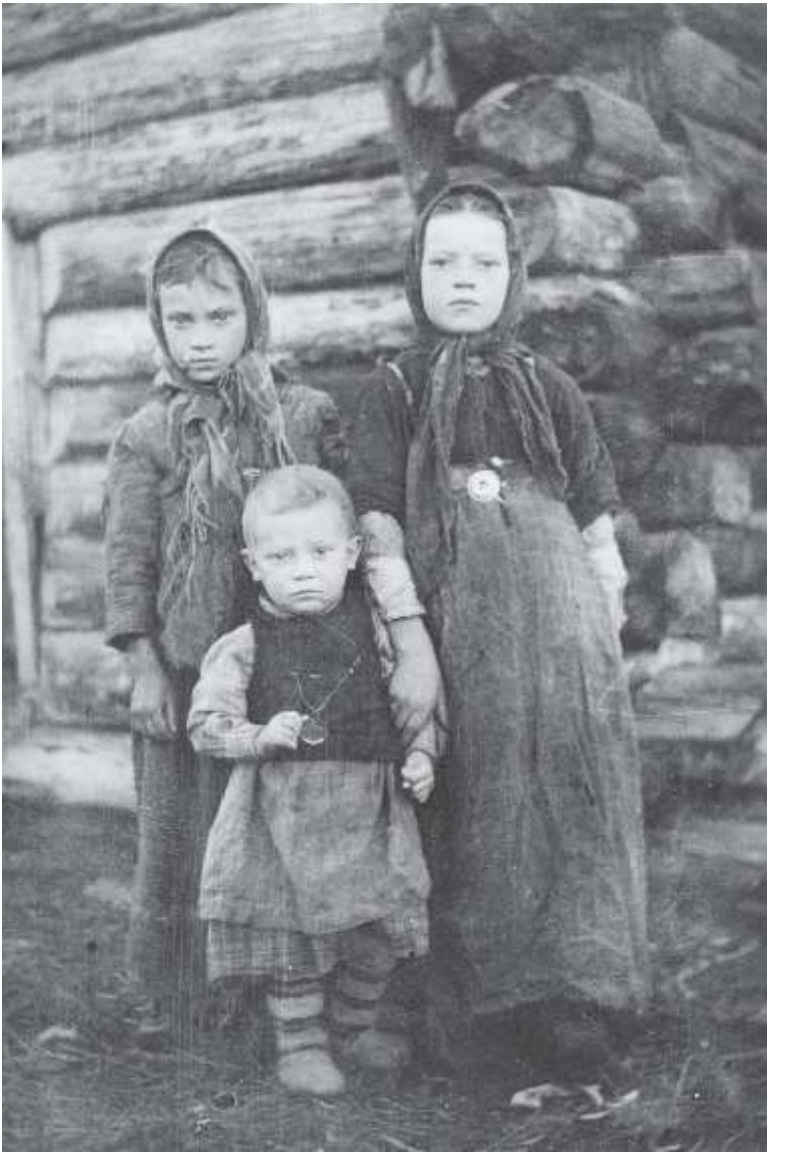

Madzasjaurin lapsia Kuolan niemimaalta. Kuvaaja Samuli Paulaharju vuonna 1914. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

saamelaisilla. Friis näki myös venäläisissä ja saamelaisissa yhtäläistä näköä, joka poikkesi ”eurooppalaisesta”. Varsinkin Kuolan kaupungin naiset eivät saaneet ulkomuodon osalta kovin korkeaa arvosanaa. Itse asiassa Friis ei nähnyt kuolalaisissa naisissa juurikaan sellaisia, joita olisi voinut kutsua kauniiksi. Naisten iho oli keltaisen tumma, nenät nykeröt ja poskipäät korkeat. Friisistä näytti siltä, että asukkaat olisivat puolittain venäläisiä ja puolittain saamelaisia, mutta toisaalta hän tiesi, että sekaavioliitot eivät tulleet kyseeseen. Venäläiset avioituivat vielä harvemmin saamelaisten kanssa kuin norjalaiset ja ruotsalaiset.[82] Kaiken kaikkiaan saamelaisten arveltiin olevan katoava kansa, joka sopeutui ja sulautui valtaväestöön nopeasti. Saamelaisten itsensä väitettiin usein sanovan, että he eivät enää ole saamelaisia, vaan venäläisiä. Saamelaisten käsitys itsestään ei ollut venäläisten mielestä kovinkaan korkea eivätkä he välttämättä antaneet arvoa perinteilleen, mutta rakastivat kuitenkin vapaata elämäntapaansa.[83] Yhteiskunnallisten uudistusten, joita saamelaisten aseman parantamiseksi suunniteltiin 1800-luvulla, arveltiin olevan tilapäisluontoisia, ikään kuin ylimenovaiheen ratkaisuja.

Ponoin saamelaiset

Venäjän Lappi alkoi kiehtoa yhä enemmän tutkimusmatkailijoita 1800-luvun puolenvälin jälkeen. Paitsi koltat kiinnosti matkailijoita myös muut Kuolan saamelaiset kuten Turjan saamelaiset. Suomalainen Arvid Genetz teki nuorena suomen kielen tohtorina matkan Kuolaan kesällä 1877. Yksi hänen tutkimuskohteistaan oli Kantalahden kanssa samalla leveysasteella oleva, mutta Kuolan niemimaan itäosassa ja Barentsinmeren rannalla oleva saamelais-venäläinen ”kurja ja pieni” Ponoin kylä. Kylässä oli 1830-luvulla 16 taloa, mutta kalastuksen vapauduttua väkimäärä kasvoi niin, että 1870-luvulla taloja oli jo 40. Väestötilaston mukaan asukkaita Ponoin kunnassa oli 1858 kaikkiaan 478 henkeä, heistä suurin osa kuului ns. Turjan saamelaisiin, joka muodosti oman erityisen ryhmänsä Kuolan saamelaisten joukossa. Heillä oli muun muassa oma murteensa ja omat kulttuuripiirteensä.

---

[82] Friis 1880, 147, 152.
[83] Engelhardt 1899, 84.

Ponoin kuntaan kuului Ponoin kylän lisäksi kahdeksan muuta pientä kyläyhteisöä, jotka sijoittuivat jokien varsille. Ponoin kylän asukasmääräksi 1869 arvioitiin 16 saamelaisperhettä eli 63 henkeä. Heidän lisäkseen kylässä asui myös venäläisiä.[84] 1800-luvun lopulle tultaessa Ponoin pitäjässä asui 220 venäläistä ja 450 saamelaista.[85]

Kyläläisten pääelinkeino oli kalastus: ”Kalalla heidän täytyi lunastaa itselleen leipä, vaatteet, hirret huoneita varten ja melkein kaikki muut elämän tarpeet, sillä leipä täällä ei kasva”. Saamelaiset eivät olleet nähneet koskaan ruista kuin jauhona ja kutsuivat sitä leipää kasvattavaksi heinäksi. Alueella ei myöskään ollut metsää ja asukkaat joutuivat vedättämään polttopuut 30 virstan päästä. Karjaa asukkailla ei ollut muutamia lampaita ja lehmiä lukuun ottamatta. Laitumet Ponoi-joen penkoilla olivat niin jyrkät, että heinämies joutui niittämään polvillaan. Heinän jatkoksi ponoilaiset kokosivat syksyisin jäkälää. Tietä kylään ei ollut ja väki kulki veneillä ja pororaidoilla: ”Tie lappalaisessa merkityksessä ei olekaan muuta kuin suorin kohta, jota myöden voipi niskaa taittamatta päästä paikasta toiseen”.[86]

Venäjän uudisasutusta tukeva politiikka alkoi näkyä konkreettisesti saamelaisten elinoloissa siinä määrin, että 1870 Ponoin saamelaiset olivat valmiita hylkäämään elämäntapansa ja asettumaan aloilleen taloihin kuten uudisasukkaat jos heille taattaisiin samat kalastusoikeudet ja heinämaat kuin uudisasukkaillekin.[87] Ponoilaisten anomus on kuvaava esimerkki siitä, miten kulttuurinen ”sulautuminen” käytännössä käynnistyi. Kukaan heitä ei pakottanut hylkäämään elintapojaan, mutta heidän oli pakko mukautua uusiin olosuhteisiin selviytyäkseen eteenpäin ja pystyäkseen elättämään perheensä.

Kuolan niemimaan poronhoito alkoi muuttua 1880-luvulla, kun alueelle muutti idästä suurporonhoitoa harjoittavia komeja eli syrjäänejä. Kuten Helena Ruotsala on esittänyt, komit ajoi liikkeelle heidän omalla alueellaan riehunut pororutto, joka saastutti laitumet pitkiksi ajoiksi. Aluksi tulijoita oli 65 hengen ryhmän 6 000 poron kanssa. Vä-

---

[84] Kuropjatnik 2000, 39–40.
[85] Rippas 1895, 94.
[86] Genetz 1878 (1963), 302–304.
[87] Kuropjatnik 2000, 40.

hitellen taitaviksi kauppamiehiksi osoittautuneiden komien ja heidän porojensa lukumäärä kasvoi niin, että he ottivat haltuunsa Kuolan niemimaan poronhoidon. 1900-luvulle tultaessa Kuolan niemimaalla oli 12 lapinkylää, jotka kollektivisoitiin 1920–30-luvulla.[88]

Suuri Kuolan retki

Suomalaisten 1800-luvun tutkimusmatkailijoiden kartoitusmatkat kruunasi keväällä 1887 järjestetty Kuolan retki, johon tämäkin ”matkakirja” on hyvä päättää. Kuten edellä olemme nähneet, suomalaiset olivat siihen saakka kulkeneet tuttuja reittejä rajan yli Kantalahteen ja sieltä Imantero-järvelle ja lopulta Kuolan kaupunkiin. Nyt luonnontieteilijät halusivat ottaa haltuunsa Kuolan niemimaan vielä ”tuntemattomat” keskiosat. Matkaan lähti kahdeksan tiedemiestä, jotka halusivat viedä Suomea Euroopan tieteen kartalle. Kuola oli suhteellisen lähellä ja siten helposti lähestyttävä. Sen nähtiin olevan myös osa luonnontieteellistä ”suur-Suomea”. Toki jo aikaisemmista retkistä ja kertomuksista Kuola oli tullut tutuksi, sen kylät ja vesistöt tunnettiin. Muun muassa 1861 tehtiin retki Lappiin. Retkellä mukana olleista eläintieteilijä K. E. Inberg ja kasvitieteilijät N. I. Fellman, P. A. Karsten ja G. Selin kukin tekivät myös retken Kantalahti–Kuola -reitillä, mutta hekään eivät uskaltautuneet vaikeakulkuiseksi koettuun niemimaan sisäosaan.

Kuten sanottu retken osanottajat olivat luonnontieteilijöitä, eläintieteilijä, 41-vuotias J. A. Palmén oli retkikunnan johtaja ja idean isä. Muut ryhmään kuuluneet olivat lääkäri Reinhold Envald, joka myös oli käynyt kaksi kertaa Muurmannin rannikolla, kasvitieteilijät V. F. Brotherus ja A. O. Kihlman. Jälkimmäinen oli käynyt kerran aiemmin Inarissa. Retkikunnan geologi oli maisteri Wilhelm Ramsay, maanmittarina toimi ylioppilas A. G. Petrelius. Hän puolestaan oli ollut mukana vuosina 1882–84 tehdyllä Sodankylään ja Kultalaan suuntautuneella matkalla eli ns. revontulitutkijoiden retkellä. Muita mukana olleita olivat eläinten säilömisestä vastannut vahtimestari Gustaf Nyberg ja me-

[88] Ruotsala 2003, 131–134; Ks. myös Paulaharju 1921b, 21–28; Pennanen 2000, passim.

renkulkija, majakkamestari D. J. Sjöstrand, joka oli seilannut aiemmin myös Jäämerellä ja Vienanmerellä.[89]

Retkikunta eteni Kuolaan kolmena ryhmänä, joista osa kulki hieman eriaikaisesti tuttua reittiä Kuusamosta Kantalahteen Kuolan kaupunkiin. Suureksi Kuolan retkeksi nimetyn matkan toinen osa, Palménin johtama ryhmä, matkusti Kuolaan meritse, reittiä Helsinki–Tukholma–Trondheim–Kuola. Tämä retkikunnan osa teki matkoja Nuorttijärven ympäristöön lähelle Suomen rajaa, Imantero-järven rannalle ja sisämaahan Voroninskiin. Brotherus puolestaan lähti retkelleen Kuolan kaupungista laivalla ja kulki pitkin rannikkoa itään ohi Kildinin aina Ponoihin ja Arkangeliin asti. Välissä hän pistäytyi sisämaan järvillä. Oppaana miehillä oli paikallisia saamelaisia. Palmen kulki vielä heinä–syyskuussa läpi Kuolan niemimaan sisäosan Luujärveltä Ponoi-jokea myöden Ponoin kylään Barentsin meren rannalle. Kotimatkalle miehet lähtivät elo–syyskuussa 1887. Osa astui Litsassa höyrylaivaan, joka vei heidät Arkangeliin. Sieltä matka jatkui Petroskoihin, Pietariin ja lopulta Helsinkiin. Osa matkasi aluksi samaa reittiä lähtien Ponoista ja päätyen Moskovaan ja sieltä edelleen Helsinkiin. Juuri ennen lähtöä Kihlman kirjoitti päiväkirjaansa: ”Me olemme täten onnellisesti toteuttaneet suunnitelmamme.”[90] Nyt suomalaiset tiedemiehet olivat ottaneet haltuunsa ”koko” Kuolan niemimaan.

***

Kihlmanin päiväkirja, samoin kuin kaikki ne noin 50 pääosin 1800-luvulla kirjoitettua matkakertomusta[91], joita tässä työssä on käytetty lähteenä, on kiehtova ja antoisa. Erityinen viehätys matkakirjoissa yleensäkin on siinä, että ne kuljettavat lukijaa kylästä toiseen, tutustuttavat alueen asukkaisiin, kertovat arkipäivän sattumista ja vieraan katseesta paikalliseen kulttuuriin. Kaiken kaikkiaan matkakirjojen anti on selkeästi kaksitasoinen.

---

89 Retkisuunnitelmasta ks. Uusi Suometar 20.3.1887; Rikkinen 1980, 9–19.

90 A. O. Kihlman, Dagbok i Ryska Lappmarken 1887 I–IV. Kairamon kokoelma. KA; Rikkinen 1980, passim.

91 Tässä tutkimuksessa matkakirjat ovat yksi lähdeaineistotyyppi muiden lähteiden rinnalla eivätkä tutkimuskohteita sinänsä.

1) Yhtäältä niistä voidaan poimia matkailijoiden näkemyksiä pohjoisesta väestä ja heidän elinoloistaan. Kuva, joka niistä muodostuu on hyvin säätysidonnainen ja sitä kautta ylemmyydentuntoinen: rahvas on likaista, köyhää ja sivistymätöntä. Toisaalta ne antavat hyvän kuvan aikansa tieteellisistä intresseistä ja tavoista tehdä tutkimusta. Osa kuvauksista on myös etnografisesti mielenkiintoisia ja antoisia: muun muassa ihmisten arkipäivää, pukeutumista, ruokakulttuuria, terveydenhoitoa, suhtautumista lapsiin ja työtapoja on kuvattu hyvinkin yksityiskohtaisesti. Usein matkakuvauksista näkyy keiden aiempien tutkimusmatkailijoiden kirjoituksia kulloinenkin kulkija on lukenut ennen omaa matkaansa. Osa matkoista on ainakin osin sepitettyjä: kulkija on käynyt vain Torniossa tai Aavasaksalla, mutta kuvaa matkakertomuksessaan poronomadien elämää. Tätä kautta matkakertomuksista hahmottuu myös matkareitit. Vielä 1800-luvun alkupuoliskolla tärkein Lapin reitti oli Tornion–Muonionjokilaaksoa pitkin kulkeva reitti Pohjois-Norjaan. 1800-luku oli kuitenkin maantieteellisesti ”sisämaiden” haltuunoton aikaa: Keski-Lapin pitäjät Sodankylä ja Kittilä sekä Inari avautuvat myös tutkimusmatkailijoille uudella tavalla. Samoin kuin edellä esitetty Kuolan niemimaankin ”tuntematon” sisämaa. Lappi otettiin haltuun paitsi henkisesti/tiedollisesti myös fyysisesti/maantieteellisesti.

2) Aivan toinen taso matkakertomuksissa on niiden tekijöiden omat tarinat. Matkailijat kuvaavat enemmän itseään kuin paikkoja, joissa liikkuivat. Nykyisin matkakirjojen, matkaoppaiden ja tutkimusmatkailijoiden tekemien kertomusten tutkijat muodostavat aivan omat tutkimusgenrensä, jotka liittyvät osin kirjahistorian ja suulliskirjallisen kulttuurin analyysiin, toisaalta tieteen historiaan. Matkakirjallisuuden lajityyppi yleistyi käsikirjoituskulttuurin osana 1600–1700-luvulla ja matkapäiväkirjojen ja muistiinpanojen painaminen yleistyi romantiikan ajalla. Niiden luonteeseen kuului olennaisena osana se, että niitä luettiin ääneen seuroissa ja salongeissa ja niiden tarkoitus oli myös huvittaa yleisöä. Kaikki tässä työssä käytetyt matkakirjat on jo painettu ja osa niistä ilmestyi ehkä painamisesta johtuen useita vuosia matkan teon jälkeen. Tämä näkyy myös työn tuloksessa: kirjoitettu matka on jo toinen matka kuin minkä kertoja on fyysisesti tehnyt kuten Yrjö Varpio on to-

dennut.[92] Lähdekriittisesti tarkasteltuna matkakirja tai tutkimusmatkan kertomus on näin siis aina tulkinta eikä niistä ole syytä hakea ”faktoja”, vaan pikemminkin tunnelmia, asenteita ja mentaliteetteja. Siksi tässä tutkimuksessa matkakirja on yhtä arvokas lähde kuin virkamiesraporttikin. Matkakirjojen tulkinnallisuutta lisää kuitenkin se, että rajat matkakirjojen, esseiden, muistelmien ja elämäkertojen välillä ovat hämäriä. 1800-luvun matkakirjallisuuden häilyvä raja kulki tieteellisen matkakuvauksen ja epätieteellisen, matkailijakeskeisen matkakuvauksen välillä. Matkakirjojen tutkijat ovat myös korostaneet, että matkakertomus korostaa kertojan ja lukijan kokemusten välisiä eroja: samalla kun tutkitaan matkakirjallisuutta, on analysoitava myös lukijan lähtökohtia.[93]

Missä määrin kertojan sukupuolella on merkitystä kertomuksissa on tässä yhteydessä vaikea sanoa, sillä joukkoon kuuluu ainoastaan yksi naisen tekemä kertomus, joka osittain poikkeaa muista ”Lapinkirjoista”, mutta ei kuitenkaan merkittävästi. Lajityypiltään teos on epätieteellinen kertomus. Ranskalaisen ”vaimon” Leonié d’Aunetin matkakertomus (1838) perustuu osittain aikaisempien kulkijoiden kertomuksiin ja ainoastaan jossain yksityiskohdissa ihmisten, olojen tai ruokakulttuurin kuvaamisessa on hieman yksityiskohtaisempi. Tutkimusmatkat ovat olleet miesten maailmaa, joten naisten kertomukset ovat tästäkin syystä harvinaisia poikkeuksia. Kaiken kaikkiaan matkakirjatraditio kuuluu yhteiskunnan modernisoitumisprosessiin ja kulttuurin eri lohkojen eriytymiseen. 1800-luvun alun tutkimusmatkailijoiden yksityiskohtaiset kuvaukset täsmentyvät ajan myötä tieteellisiksi raporteiksi ja erkaantuvat selkeämmin epätieteellisistä kuvauksista. Tämäkin prosessi liittyi ihmisten maailmankuvan muutokseen. Valistuksen ajan tutkija jäljensi näkemänsä yksityiskohtaiseksi kuvaukseksi omaa tarkkaa luokitteluaan käyttäen, romantiikan ajalla vieras paikka sai vähin erin oman arvonsa ja havainnot suhteutettiin alueen yleisiin oloihin.[94] Lappia koskeva suhteuttaminen on vienyt ja näyttää yhä vievän kuitenkin oman aikansa, stereotypiat ja ennakkoluulot pohjoista kohtaan ovat yllättävän syvällä, vieläkin.

---

[92] Varpio 1997, 9–10.
[93] Stadius 2002, 292–314; Varpio 1997, 13; Hapuli 2003, 20–24.
[94] Ks. Eliasson 1996, 49–59.

Yhteenveto: Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla

”Tänne päättyi vaivalloinen retkemme, merkillisin mitä milloinkaan on tehty, retki jota en suurestakaan rahasummasta olisi halunnut jääneen tekemättä.”[1] Itse en voi päättää omaa matkaani näin suureellisesti kuin tämä menneen ajan ranskalainen matkailija. Vettä, väkeä ja puuta on virrannut Kemijoessa niin paljon hänen ajoistaan, ettei retki Lappiin voi olla enää tutkimuksellisesti niin neitseellinen kuin tuolloin. Sen sijaan voin yhtyä huudahduksen jälkimmäiseen osaan: mistään hinnasta en olisi luopunut matkastani 1800-luvun pohjoiseen maailmaan. Olen kulkenut tutkimuksellisesti kansan ja virkamiesten parissa, poikennut kodista uudispirtteihin, pappiloista kruununtaloihin. Kyliä olen kiertänyt melkoisesti ja esitellyt niiden asukkaita nimeltä mainiten. Näin lopuksi on syytä vetää yhteen ”matkapäiväkirjaani”. Haluan nostaa tässä esille kolme ilmiötä, jotka liittyvät tutkimustehtävääni ”Pohjoiskalotin rajankäynnit ja vuorovaikutus vuosina 1808–1889” ja jotka nousevat tekstistä tarinoiden, dokumenttien ja taulukoiden lomasta: 1) Suomalaisten ekspansio/rajanylitykset Pohjoiskalotilla, 2) viranomaisten ja rahvaan suhde sekä käsitteisiin saamelainen ja uudisasukas liittyvä problematiikka ja 3) Lapin väestön vuorovaikutusverkostot.

Suomalaisten ekspansio Pohjoiskalotilla

Pohjoiskalotilla laajimmalle levinneet kansat ovat saamelaiset ja suomalaiset. Kumpikin kansa asuu kaikissa neljässä maassa kuitenkin siten, että saamelaiset ovat vähemmistönä kaikissa neljässä maassa, suomalai-

[1] Regnard 1731 (1982).

set kolmessa. Nämä ryhmät ovat myös ylittäneet eniten 1800-luvun aikana täsmennettyjä valtakunnanrajoja mutta myös kulttuurisia rajoja. Voidaan sanoa, että suomalaiset ottivat maantieteellisesti haltuunsa Pohjoiskalotin juuri 1800-luvulla. Tosin jo sitä ennen suomalaisia asui etenkin Pohjois-Ruotsissa mutta myös Pohjois-Norjassa. Olipa eräät asettuneet Kuolan niemimaallekin. Ruotsin Norrbottenissa asui 1800-luvun lopulla vajaa 14 000 suomalaista, Norjan Ruijassa noin 7 000 suomalaissiirtolaista ja Kuolan niemimaallakin Muurmannin rannikolla eli kolmensadan hengen suomalaisyhteisö. Suurin osa heistä oli etsimässä parempaa elämää naapurimaasta. Suomalaisia olivat vetäneet uusille asuinsijoille puheet suurista kalansaaliista ja rukiisemmasta leivästä, toive omasta maatilkusta. Kotoa heitä olivat työntäneet kadot ja nälät, puute ja huoli.

Sitä mukaa, kuin suomalaisten määrä kasvoi naapurimaissa, alkoivat kiistelyt ja keskustelut heidän asemastaan vähemmistönä. Näin etenkin Pohjois-Norjassa. Toiset leimasivat heidät rikollisiksi, toiset kehuivat hyviksi työmiehiksi. Toiset vaativat heidän norjalaistamistaan, toiset halusivat kotikielen turvan edes jumalanpalveluksiin. Suomalaisten aseman uudelleenarvio liittyi laajempaan, kansallisuusaatteen myötä kiihtyneeseen keskusteluun, jota käytiin kaikissa Euroopan maissa. Norjassa se oli myös tiukasti sidoksissa toisen vähemmistön, saamelaisten, asemasta, kielestä ja kulttuurista käytyyn väittelyyn. Kuten tunnettua vähemmistöt hävisivät kiistelyn 1800-luvun lopun kiihkeässä nationalistisessa ilmapiirissä: vähemmistökansat alkoivat vähin erin sulautua valtaväestöön, mutta eivät kuitenkaan kokonaan. Ruijan suomalaiset muodostivat jo 1800-luvulla oman elävän ja sitkeän alakulttuurinsa, jota on elvytetty entistä ehommaksi etnisen mobilisaation myötä viimeisen 30 vuoden aikana. Saman kehityskaaren on käynyt myös Norrbottenin suomalaislähtöinen meän-kielinen väestö.

Suomalaisten ekspansio ja keskustelu heidän vähemmistöasemastaan naapurimaissa ei jäänyt huomiotta suomalaisuusliikkeen piirissä toimineilta kulttuurintutkijoilta eikä poliitikoilta. Tosin ajatus yli ”valtioiden rajat ylittävästä Suomesta” ei paikallistunut ainoastaan Pohjoiskalotille, vaan ”heimoalue” käsitti myös osia Karjalasta ja Baltiasta. Oululainen kirjailija Kaarlo Kramsu määritteli Suomen kansan 1879 näin: ”Se on koko se kansa, joka kieleltään ja kansallisuudeltaan on suomalai-

Kartta 12: Suomalainen kielialue Pohjoiskalotilla 1800-luvulla

nen, asupa siitä sitten osa suurruhtinaskuntamme ulkopuolellaki".[2] Kramsun kannanotto kuvaa oivallisesti 1800-luvun lopun ajan henkeä.

Suomalaisuusliikkeen pohjoinen ulottuvuus konkretisoitui Jäämeren käytävä -keskustelussa, joka alkoi kohta Suomen sodan jälkeen, viimeistään 1820-luvun rajaneuvottelujen myötä. Näissä rajaneuvotteluissa alettiin purkaa monisatavuotista fellesdistriktiä eli kalotin maiden yhteisaluetta. Alkuvaiheessa Jäämeri-kysymyksessä oli kiistaa Norjan kanssa porolaitumista ja vanhojen kalastusoikeuksien pysyttämisestä Suomen Lapin asukkailla. Viimeistään 1860-luvulla riidan perusteet kuitenkin muuttuivat ja suomalaiset alkoivat vaatia kokonaista maakäytävää Jäämerelle Venäjältä. Voidaan sanoa, että ilman 1800-luvun pohjoissuomalaisten hiljaista muuttoliikettä ja suomalaisia siirtokuntia Jäämeren rannalla, olisivat 1860-luvulla vahvistuneet vaatimukset maakäytävästä Jäämerelle olleet vailla perusteita. Näin leimallisesti suomalaiset koloniat Itä-Ruijassa, kuten Vesisaari, Pykeija tai Näätämö, ja Muurmannin rannalla tekivät tietämättään palveluksen säätyläisvetoiselle suomalaisuus- ja heimoliikkeelle.

Kun Suomen Lappi käsitteenä muodostui Suomen sodan ratkaisujen myötä Suomeen liitetyllä alueella asui noin 10 000 ihmistä, joista noin 9 000 oli suomalaista. Tämä väestö liitettiin osaksi Oulun laajaa lääniä. Siirtymä oli etelän suuntaan suhteellisen kivuton, puhuttiinhan samaa kieltä ja muun muassa kirkkohallintoa oli jo aiemmin ohjattu Turusta käsin. Kivuliasta sen sijaan oli tottua uuden rajan läheisyyteen kuten Alatorniota tai Torniota käsittelevistä luvuista olemme saaneet nähdä: eniten haittaa uudesta rajasta oli kaupalle ja sukuverkostoille. Vuosisadan lopulla alueen[3] väkimäärä oli lisääntynyt noin 25 000 henkilöön.[4] Siinä vaiheessa monet hallinnolliset rajat oli jo muutettu: Lapin kihlakunnan lisäksi Suomen Lappiin kuului nyt myös osia vanhasta Pohjanmaan maakunnasta eli Kemin kihlakunta. 1910-luvulla lappilaiset haaveilivat oman läänin perustamista, mutta se toteutui vasta 1930-luvulla.

---

2 Oulun Wiikko-Sanomia 15.2.1879.

3 Vuonna 1809 Suomeen Ruotsista yhdistettyyn liitos-Lappiin kuuluivat Tornio, Alatornio (ja Karunki), Ylitornio (ja Turtola), Muonionniska (ja Kolari), Enontekiö, Kittilä, Sodankylä, Inari ja Utsjoki.

4 SVT, Väestötilastot 1865–1900.

Tuetut uudisasukkaat ja alistetut saamelaiset?

Otsakkeen väite on tahallisen provokatiivinen, mutta siinä tiivistyy julkisuudessa ja monissa tutkimuksissa menneinä vuosina esiintynyt vääristynyt otaksuma Suomen Lapin suomalaisten ja saamelaisten historiasta ja heidän keskinäisistä suhteistaan. Kun käsiteparia uudisasukkaat – saamelaiset ajatellaan 1800-luvun yhteiskuntakehityksen näkökulmasta näin polarisoituneeseen vastakkainasetteluun sisältyy yksi perustavaa laatua oleva ajatusvirhe. Sitä mukaa kun uudisasutus levisi Lapissa, sitä selvemmin alueella asui kolme etnistä ryhmää, saamelaiset, suomalaiset ja saamelais-suomalainen sekaväestö. Elinkeinon mukaan väestö ei ryhmittynyt etniseksi: Uudisasukkaiden ryhmä koostui sekä suomalaista että saamelaisista. Myös kalastajasaamelaisten joukossa oli alunperin suomalaista väestöä, kuten Nessebyn kohdalla havaittiin. Ainoa ryhmä, jossa näyttää etnisyys ja elinkeinoryhmitys pääosin kohtaavan, oli poronomadien ryhmä. Kaiken kaikkiaan voidaan sanoa, että käsitepari saamelaiset – uudisasukkaat ei ole tutkimuksellisesti verrannollinen. Vastinpareja haettaessa uudisasukkaat – poronomadit tai poronomadit – kalastajasaamelaiset tai saamelaiset – suomalaiset ovat sen sijaan verrannollisia käsitteitä.

Toisaalta jos ajatellaan sitä, miten virkamiehet kohtelivat Lapin kansaa, otsakkeen dikotomia on myös tässä suhteessa ongelmallinen: 1800-luvun alkupuoliskon ja sitä varhaisemmat yhteisöt olivat leimallisesti sääty-yhteisöjä, eivät etnisiä. Niinpä myös yhteisöjen sisäinen hierarkia rakentui ensisijaisesti säädyn ja vasta toissijaisesti etnisen ryhmän mukaan. Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että napapiirin takaisen Lapin väestö jakaantui harvalukuiseen säätyläistöön (papit, virkamiehet, kauppiaat) ja rahvaaseen (suomalaiset ja saamelaiset pientilojen uudisasukkaat, saamelaiset kalastajat, poronomadit, tilattomat). Kansan omakaan sisäinen hierarkia ei näyttänyt perustuneen ensisijaisesti etniseen ryhmään vaan varallisuuteen: varakkaimmat porokapitalistit luettiin tilastoissa talonpoikaissäätyyn (he saivat osallistua muun muassa valtiopäivämiesten valintaan),[5] kun sen sijaan köyhimmät saamelaiset kuuluivat yhteisön loisiin tai irtolaisiin suomalaisten kanssaveljiensä ja -sisariensa

[5] Kilpi 1913, 146–147; Korpijaakko 2000, 37, 103.

tapaan. Kulttuurisesti säätyero oli myös selvä: säätyläistö puhui kotikielenään ruotsia ja sillä oli vuorovaikutusverkostonsa etelään, rahvas oli suomen- tai saamenkielistä ja vailla etelän yhteyksiä. Säätyvallan aikana ero virkamiehistön ja rahvaan välillä oli sekä taloudellinen, sosiaalinen että kulttuurinen.

Tässä tutkimuksessa käytetyn lähdeaineiston perusteella ei voida myöskään tehdä johtopäätöstä, että virkavalta/kruunu olisi suosinut Lapin maata ja karjaa hoitavaa väkeä etnisin perustein. Keski-Lapissa saamelainen ja suomalainen elämäntapa, kulttuuri ja asuminen muistuttivat paljon toisiaan. Kummallakin oli mahdollisuus ryhtyä kruunun tukemaksi uudisasukkaaksi jos tahtoi. Myös uudisasukkailla oli mahdollisuus hankkiutua poronomistajaksi. Näin tapahtuikin. Kirkkoherrat ja virkamiehet moittivat kumpaankin ryhmää aika ajoin viinaan meneväksi, sivistymättömäksi, likaiseksi tai jumalattomaksi; kodat ja pienet savupirtit näyttivät ulkopuolelta, erilaisesta kulttuurista tulleesta säätyläisestä yhtä luotaantyöntäviltä.

Tässä yhteydessä on kuitenkin syytä muistaa tärkeä tutkimuksessa esiin tullut eroavaisuus. Selkeän poikkeuksen saamelaisten joukossa muodostivat elämäntavaltaan muista, pysyvissä pirteissä elävistä saamelaisista, erottuvat poronomadit. 1800-luvun yhteiskuntaelämässä he olivat uhka liikkuvan elämäntapansa perusteella. Mutta tämäkään kruunun painostus poronomadien elämäntavan muuttamiseksi ei ollut luonteeltaan ensisijaisesti etnistä: samaan kohteluun joutuivat myös muun muassa romanit, laukkukauppiaat, kerjäläiset ja muut ”irtolaiset”.

Eriarvoiset vähemmistöt

Vähemmistö on aina suhteellinen käsite. Ruotsin aikana suomalaiset olivat pieni kielivähemmistö ja sitä he olivat vielä enemmän Venäjän aikana. Kun tarkastellaan Suomen Lapin saamelaisten asemaa vähemmistö-problematiikan kautta, heidän lukumääränsä oli marginaalinen. Suomi sai omat saamelaisensa Suomen sodan seurauksena. Vuonna 1809 heitä arveltiin olevan noin 900. Vuonna 1811 heidän määränsä oli noin 750. Kun koko maan väestömäärä oli noin 860 000, oli saamelaisten osuus 0,1 %. Vanhan Suomen autonomiseen Suomeen liittämisen jälkeen saamelaisten osuus kutistui kokonaisväestömäärästä

entisestään. Vertailun vuoksi sanottakoon, että suomenruotsalaisia oli vuonna 1815 Suomessa noin 160 000 eli 14,5 % väestöstä. Venäläisiä sotilaita oli Suomessa vuosina 1810–60 vaihtelevasti 9 000:sta 55 000:een mieheen. Vuoteen 1900 tultaessa saamelaisia oli Lapin kihlakunnan pitäjissä eli napapiirin takana vajaat 1 500.

Kysymykseen, oliko Suomella Venäjän osana omaa vähemmistöpolitiikkaa, voidaan vastata varauksellisen myönteisesti, vaikkakaan termiä ”vähemmistö” ei tuolloin käytetty eikä se esiintynyt itsenäisenä toimintaohjelmana. Suomella oli kuitenkin selkeä ja määrätietoinen uudisasutuspolitiikka Lapissa ja siihen sisältyi de facto myös saamelaisvähemmistön asemaa määrittävä ohjeistus. Mutta se koski pääosin vain poronomadeja, ei kaikkia saamelaisia etnisenä ryhmänä.

Ruotsin Lapinmaan itäisten osien, ns. liitos-Lapin ja samalla saamelaisalueiden yhdistäminen Suomen suuriruhtinaskuntaan 1809 tuotti suomalaisille hallintovirkamiehille pohjoisen vähemmistökysymyksen, johon oli otettava kantaa ennen muuta rajaseuduilla käytyjen rajanylitysten ja riitojen järjestelyissä. Ruotsin vallan aikana keskushallinnolla oli ollut oma suhtautumistapa tuon aikaisiin vähemmistöihin, romaneihin ja juutalaisiin. Heidän asettumistaan Ruotsin valtakuntaan pyrittiin lainsäädännöllä ja muilla toimilla estämään. Näin jyrkkää politiikkaa ei harjoitettu saamelaisia kohtaan. Miksi 1800-luvun suomalaisen hallintovirkakunnan suhtautuminen saamelaisiin oli sitten myönteisempi kuin muihin vähemmistöihin? Osittain suhtautumistapaan vaikutti Ruotsin vallan ajan perintö: vähäväkistä kansaa, joka muutenkin näytti olevan kuolemassa sukupuuttoon, asui etäällä pohjoisilla tiettömillä seuduilla ja josta oli hyötyä ”rajavahteina” sekä turkis- ja porotavarakaupassa, ei koettu uhkaksi. Lisäksi eurooppalaisessa katsannossa saamelaiset edustivat eksotiikkaa, jota sekä valistuksen että romantiikan ajan tiede- ja kulttuurielämä kaipasi. 1700-luvun ranskalais-ruotsalaisia tiedesuhteita tutkivan Päivi Maria Pihlajan mukaan Lapista tuli valistuksen aikana ruotsalaisen tiedeyhteisön tavaramerkki ja erikoistumisalue.[6] Kun Suomi sitten Haminan rauhan jälkeen sai osan tästä kansasta, se oli entisestään pienempi ja uhanalaisempi. Saamen kansa näytti liukenevan muuhun väestöön ilman painostustakin, mutta sen

[6] Pihlaja 2004, passim.

yhteen ryhmään, poronomadeihin, koettiin tärkeäksi kohdentaa kuitenkin samansuuntaista painostusta ja yhdenmukaistamista kuin vaeltaviin romaneihinkin.

Lappiin kohdistui 1800-luvullakin hallinnollisina toimenpiteinä, joiden keskeinen tarkoitus oli yhdenmukaistaa ja sulauttaa pohjoinen väki muuhun Suomeen. Eräänä tärkeänä kulmakivenä voidaan pitää Fabian Langenskiöldin muistiota, jonka hän esitteli senaatille 1852. Siinä luotiin selkeä ohjelma Lapin alueen kehittämisestä. Ei ole sattuma, että juuri 1850-luku oli Lapin pitäjien aktiivisinta uudistilojen perustamiskautta. Jo sitä ennen aluetta oli kartoitettu keskushallinnon toimesta Ruotsin vallan ajan perinteitä noudattaen. Järjestelmällisiä kartoitustöitä ja selvityksiä jatkettiin heti vuoden 1809–10 rajaneuvottelujen myötä. Vuoden 1852 muistio oli seurausta näistä rajajärjestelyistä. Virkamiehet organisoitiin tuottamaan tietoa pohjoisista alueista ja maaherrat, papit, nimismiehet, kruununvoudit ja piirilääkärit tekivät työtä käskettyä. Lappiin tai paremminkin Lapin porttiin, Tornioon, tehtiin myös lukuisia vierailuja keskushallinnosta. Muun muassa lääkintöhallituksen johtaja Gabriel Bonsdorff ulotti tarkastusmatkansa Tornioon vuonna 1819, itse keisari Aleksanteri I vieraili kaupungissa samana vuonna ja senaatin virkamies C. F. Richter kävi selvittämässä Tornion oloja 1832. Aikaisempaa täsmällisempiä tilastollisia tietoja myös pohjoisista alueista julkaistiin C. C. Böckerin toimesta vuonna 1833 ja Gabriel Reinin kokoamana vuosina 1853 ja 1867. Etnografisia tietoja alueelta keräsivät kotimaiset ja ulkomaiset tutkimusmatkailijat.

1880-luvulle tullessa Lappi oli maantieteellisesti, väestöllisesti ja elinkeinollisesti kartoitettu, sen rajat oli määritelty ja monikulttuurinen liitosalue oli kytketty hallinnollisesti ja kirkollisesti tiukasti Suomeen. Suomen karttoihin piirrettiin, tosin hitaasti, myös täsmälliset ja suljetut rajat saanut Lappi. Muu Suomi alkoi tuntea jo paremmin pohjoista liitostaan: katovuodet, kansalta kootut hätäapukeräykset, rajariidat, Jäämeren-kysymys ja osaltaan myös lestadiolaisuus tekivät Lappia tunnetuksi etelän lehdissä. Pohjoisen väestön eksoottisemmasta puolesta saatiin lukea tutkimusmatkailijoiden/toimittajien/kirjailijoiden kertomuksista.

Pohjoiset vuorovaikutusverkostot

Kuten edellä on esitetty, Lapin väestön arjessa etnisyys ei muodostunut ensisijaiseksi erottelukriteeriksi alueen ihmisten taloudellisessa eikä aina sosiaalisessakaan kanssakäymisessä. Säädyn ja varallisuuden mukaan muodostuneet yhteiskunnalliset kerrostumat olivat aktiivisessa vuorovaikutuksessa toistensa kanssa. 1800-luvun alkupuoliskon Lapissa voidaan hahmottaa lukuisia päällekkäisiä, lomittaisia, eri luonteisia ja eri kestoisia vuorovaikutuskenttiä eli verkostoja. Karkeasti sanottuna päävuorovaikutusjärjestelmiä eli -kenttiä oli neljä. Ihmisiä liikuttivat yli rajojen taloudelliset, sosiaaliset, uskonnolliset ja hallinnolliset pyrkimykset. Lisäksi kukin näistä pääkentistä sisälsi kymmeniä suppeampia alueellisia tai paikallisia vuorovaikutusverkostoja.

1) Alueellisesti laajin, Torniosta Jäämerelle, Kuolasta ja Arkangelista Narvikin seuduille ulottuva vuorovaikutuskenttä oli kalotin markkinaalue, *Jäämeren talousalue*. Se ylitti valtiollisia, kulttuurisia ja etnisiä rajoja ja kosketti lähes kaikkia kalotin asukkaita tavalla tai toisella. Järjestelmän ketjussa oli aivan yksittäisiä poronomadeja (rahdin ajo, porotuotteiden myynti), talollisia ja pienten uudistilojen omistajia (suolan osto, voin myynti), kalastajia (kalan myynti, viljan osto) sekä paikallisia virkamiehiä ja kirkkoherroja, kauppiaista ja välittäjistä puhumattakaan. Järjestelmä ulottui Keski-Lapin jänkäseudulta Vienanmeren rantaan, Torniosta ja Tornionlaaksosta Länsi-Ruijaan ja Ruotsin tunturiseudulta Norjan rannikolle.

Toisia edellistä suppeampia taloudellisia vuorovaikutusverkostoja olivat porojen vaellusreittien muodostamat kentät, sukujen *porotalousalueet*. Myös niiden vuorovaikutuskentällä toimi sekä saamelaisia, suomalaisia, norjalaisia, ruotsalaisia että venäläisiä ja myös niiden sisällä toimi vielä pienempiä verkostoja, kuten muun muassa kolttien ja venäläisten lahja- ja vastalahjajärjestelmä Jäämeren rannikkoseudulla. Ennen rajasulkuja (1826, 1852) porotalousalueet ulottuivat valtakuntien rajojen yli. Oman porotalouspiirinsä muodostivat muun muassa Kautokeinon poronomadit, jotka vaelsivat poroineen Suomen käsivarteen ja Muonioon saakka sekä Ruotsin puolelle. He olivat aktiivisessa vuorovaikutuksessa pääosin suomalaisten ja ruotsalaisten uudisasukkaiden ja rannikkoseudun norjalaisten kanssa, mutta verkostoon kuuluivat myös kyydittävät tutkimusmatkailijat sekä virkamiehet ja papit. Utsjoen ja

Ruijan poronomadeilla oli myös omat valtakunnanrajat ylittäneet porotalousalueensa. Ennen mainitut rajasulut ja 1800-luvun lopulla kruunun rakentama *paliskuntajärjestelmä* tuhosivat – tai paremminkin sanoen muovasivat kansallisiksi alueiksi – vanhat porotalousalueet.

Vastaavasti myös Keski-Lapin *uudisasukkaiden sekatalousalue* vuorovaikutuskenttineen ulottui laajimmillaan valtakunnanrajojen yli (sesonkikalastus Ruijassa, rahdinajo Kuolaan ja Tornioon). Pienempiä taloudellisia vuorovaikutusverkostoja toimi lukuisia eri pitäjien ja kylien välillä. Niitäkin suppeammat vuorovaikutussuhteet rakentuivat sukujen ja perheiden muodostamien työosuuskuntien ja työliittojen sisälle. Selkeästi oman taloudellisen toimintakenttänsä muodosti *maanviljelysalue*, alinen Tornionjokilaakso Tornion seutu keskuksenaan.

2) Taloudellisten verkostojen lisäksi *toinen merkittävä kommunikaatioverkosto oli luonteeltaan sosiaalinen*. Eräs sosiaalinen toimintakenttä koostui Lapin säätyläisistä, jotka muodostivat oman toimintapiirinsä moninaisessa, monitasoisessa ja -aikaisessa sosiaalisten järjestelmien kentässä. Tosin kuin monissa muissa vuorovaikutusjärjestelmissä säätyläisten verkosto ulottui maantieteellisesti kalotilta etelän suuntaan, pääosin *Ouluun ja Pohjanmaalle* mutta myös muuallekin Suomeen ja Ruotsiin. Samanlaiset koulutus-, avioliitto- ja sukusiteet etelän suuntaan oli myös Ruijan, Norrbottenin ja Kuolan säätyläisillä. Sosiaalisten verkostojen ytimenä olivat suvut, joiden vuorovaikutussuhteet etenkin rajaseuduilla sekä Ruijan ja Kuolan siirtolaisten yhteisöissä olivat valtakunnanrajoja ylittäviä. Rajoja ylittävä sosiaalinen verkosto oli myös muun muassa venäläisillä Donin kasakkojen yhteisöllä Torniossa. Lapin säätyläisverkosto erosi kahdessa keskeisessä asiassa alueen muista asukkaista: se oli kirjallisen kulttuurin ja ruotsinkielisen suullisen kulttuurin kenttää. Juuri näiden seikkojen – kirjallisen kulttuurin ja sen kautta aukenevan ja laajenevan maailman ja taloudellisen ja poliittisen eliitin kielen – avulla harvalukuinen säätyläistö ylläpiti kulttuurista hegemoniaa Lapissa. Rahvaan tapa ilmaista itseään oli ennen muuta suullinen. Vain harvat pystyivät tuottamaan vielä 1800-luvun alussa kirjallista aineistoa tai lukemaan muuta kuin uskonnollista kirjallisuutta.

1800-luvun alkupuolella Keski-Lapissa oli erotettavissa myös ns. metsälappalaisista polveutuvat suomalaistuneet suvut ja niiden monikulttuuriset vuorovaikutussuhteet. Maantieteellisesti niiden toimintaalue sijoittui pääasiassa Keski-Lappiin, Kittilään, Sodankylään, osin

Enontekiölle ja Inariin. Utsjoella puolestaan oli sukujärjestelmiä, jotka olivat rakentuneet leimallisesti samaan etniseen ryhmään (saamelaisiin) kuuluneista suvuista. Niiden verkostot ulottuivat Norjan ja Suomen rajan molemmin puolin.

Sukuyhteisöjen määrittämät vuorovaikutuskentät näkyivät konkreettisesti myös pohjoisen pienissä uudisasukaskylissä. Samoin kuin useimmissa sosiaalisissa vuorovaikutussuhteissa olivat saamelais- ja uudisasukasyhteisöjen vuorovaikutusjärjestelmien taustalla myös taloudelliset sitoumukset. Sukuyhteisöjen sosiaalis-taloudelliset vuorovaikutusverkostot olivat toimintatavoiltaan tarkasteluajanjakson alkuvaiheessa luonteeltaan kollektiivisia. Isonjaon, rajasopimusten sekä maan- ja tilajakojen myötä – Lapissa pääosin 1800–1900-luvun vaiheen tienoilla – kollektiivinen maanomistus ja sen myötä kiinteä sukuyhteisöllisyys alkoi vähin erin rapautua vahvistuvan individualismin ja omaisuuden yksityistämisen myötä, jolloin myös vuorovaikutussuhteet muotoutuivat uusin perustein.

Sosiaalisten vuorovaikutusjärjestelmien kollektiivinen luonne näkyi myös muun muassa siinä, miten yhteisöt hoitivat vanhuksensa, vaivaisensa tai vaikkapa alkeisopetuksensa. Muun muassa kasvattilapsijärjestelmä oli osa suvun ja yhteisön harjoittamaa taloudellista ja sosiaalista huoltoverkostoa. Myös lasten ottaminen aikuisten mukana palkkatyöhön ja suomenkielisen opetuksen järjestäminen (kuten Kåfjordin siirtolaisyhteisössä) sekä muu vapaaehtoisuuteen perustuva (harrastus)toiminta olivat osa sosiaalista vuorovaikutusjärjestelmää. 1800-luvun jälkipuoliskolla sosiaalisten vuorovaikutusjärjestelmien dynamiikka muuttui, kun yhteisön ja yhteiskunnan vastuuta alettiin korostaa suvun ja perheen kustannuksella.

3) Oman erityisen vuorovaikutusalueensa kalotin alueella muodosti *lestadiolainen herätysliike*. Myös sen toimintakenttä ulottui valtakunnan rajojen yli. Se oli luonteeltaan sekä sosiaalinen, uskonnollinen että yhteiskunnallinen. Aluksi liikkeen toimijoiden vuorovaikutuskenttä ulottui suhteellisen suppealle maantieteelliselle alueelle Tornion- ja Muonionjokivarsiin mutta 1850-luvulta lähtien lestadiolaisuuden luonne muuttui liikkeen laajentuessa. Sen myötä liikkeen sisäisten suppeampien vuorovaikutuskenttien lukumäärä moninkertaistui, mikä oli omiaan hajottamaan koko järjestelmää, mikä tapahtuikin 1800-luvun lopulla ja jatkui seuraavalla vuosisadalla.

4) Neljäs päävuorovaikutusjärjestelmä Lapissa oli luonteeltaan *hallinnollinen*. Vuorovaikutuskentän keskiössä olivat pitäjien pappilat ja kruunun virkatalot. Ne toimivat yhtäältä paikallisen ja alueellisen väen ja toisaalta lääninhallinnon ja keskushallinnon välittäjinä. Tästä välitystehtävästään johtuen pappien ja virkamiesten toimintapiiri oli kansallisesti rajoitetumpi kuin edellä esitettyjen verkostojen, joskin pohjoisen papeilla oli yhteyksiä myös valtakunnanrajojen yli (kuten kirkkoherrojen keskinäiset yhteydet etenkin rajapitäjissä ja heidän toimimisensa tutkimusmatkailijoiden oppaina). Hallinnollinen järjestelmä oli luotu Lappiinkin jo Ruotsin vallan aikana.1800-luvulla verkostoa tiivistettiin ja yhteyksiä Suomen etelän ja pohjoisen välillä lujitettiin. Tämä tapahtui muun muassa eriyttämällä suuria seurakuntia (Kittilä erotettiin Sodankylästä ja Inari Utsjoesta). Myös tuomiopiirijärjestelmää uusittiin tehokkaamman vuorovaikutuksen edistämiseksi (Lapin tuomiokunta eriytettiin omaksi tuomiokunnakseen). Samalla kruunun haltuunotto ja kontrolli liitos-Lapin pitäjistä ja niiden asukkaista tehostui. Mutta kuten sanottu kysymys oli sittenkin vuorovaikutussuhteesta, ei yksipuolisesta kruunun käskyttämisestä: virkamiesten ja paikallisväestön kanssakäyminen oli sinällään jo osoitus vuorovaikutuksesta.

Lappi matkalla moderniin

Kaiken kaikkiaan Lapin vuorovaikutusjärjestelmät olivat valtataistelun areenoja tai kenttiä kuten Pierre Bourdieu asiain ilmaisisi. Niihin liittyi paljon eriarvoisia vaihtosuhteita ja valtaa uusintavia käytäntöjä, mutta rahvaan näkökulmasta myös paljon vallankäytön mahdollisuuksia. Lapin säätyläiset olivat täysin riippuvaisia muun muassa kuljetuksissa ja tavaran toimituksissa paikallisista. Rahvas oli myös heidän yleisönsä sekä käännytystyön ja sivistämisen kohteensa, mikä vaikutti säätyläisten käsityksiin pohjoisen väestä ja pikemminkin lisäsi vuorovaikutteisuutta kuin vähensi sitä.

Yhteiskuntatieteissä on esitetty, että perifeeristen alueiden yhteiskuntakehitys olisi leimallisesti tai pääosin ulkoapäin määräytynyttä.[7] Tietyllä yleisyyden tasolla (globaalin talouden ja maailmanmarkkinoi-

[7] Ks. Kerkelä 1996, 99.

den näkökulmasta katsottuna) tämä varmaan pitääkin paikkaansa, mutta mitä lähemmäksi alueita (tässä Pohjoiskalottia) ja paikallisia yhteisöjä (pitäjiä, kyliä, talouksia) tullaan, sitä monikerroksisemmaksi ja moniselitteisemmäksi yhteiskunnan muutos käy. Jos lähtökohdaksi otetaan talouselämän kehitys, tulkinta ulkoapäin määräytymisestä näyttää saavan eniten tukea – olihan Jäämeren talousalue ollut jo vuosisatoja osa eurooppalaisia markkinoita. Toisaalta kalotin asukkaat näyttävät olleen taloudellisessa mielessä myös hyvin itseohjautuvia. Heidän toimintaansa leimaa aktiivisuus ja rationaalisuus, mikä näkyi muun muassa saamelaisten ammatinvaihdoissa tai tulijoiden hakeutumisena pitkiä verovapauksia nauttiville uudistiloille. Vaikka taloudellisen raamin piirsikin turkisten, voin tai porotuotteiden kysyntä etelässä, pohjoiset asukkaat loivat läheltä katsoen pohjoisen oloihin soveltuvia omanlaisiaan taloudellisia järjestelmiä. Eräs esimerkki tästä on saamelaisten ja uudisasukkaiden omavaraistalouden perustaksi muovaama sekatalousjärjestelmä. Koska kruunun ja paikallisen väestön suhde oli vuorovaikutussuhde, myös kruunu otti mallia pohjoisesta ekonomiasta: saamelaisten vanha porotalousjärjestelmä muokattiin vuosisadan lopulla valtiojohtoiseksi paliskuntajärjestelmäksi. Sitä ainakaan ei tuotu etelästä, vaan se oli vanha pohjoisen väen itsensä luoma taloudellinen järjestelmä.

Kun ajatellaan yhteiskunnallisen muutoksen ulkoapäin ohjautuvuutta sosiaalisista tai kulttuurisista suhteista käsin, väite vaikuttaa niin ikään liian mustavalkoiselta. Yhtenä ongelmana on, että ulkoa määräytymisen väitteen voidaan nähdä sisältävän olettamuksen, että pohjoisen asukkaat olisivat olleet avuttomia alistujia tai heikomman osaansa hiljaa tyytyviä ja että myös kaikki sosiaalinen ja kulttuurinen muutos (taloudellisen lisäksi) olisi tullut etelästä käsin. Tässä tutkimuksessa käytetyn lähdeaineiston perusteella näin jyrkkää johtopäätöstä ei voida tehdä. 1800-luvun pohjoisen väestöllä oli omat vahvat kulttuuriset ja sosiaaliset muistinsa ja toimintatapansa. Näin jälkijättöisesti voisi sanoa, että eräs osoitus tästä on saamelaisten tai kveenien kulttuurin pysyminen hyvin hengissä niinäkin vuosikymmeninä, jolloin sitä ei tuettu eli ennen 1960-lukua. Ihmiset olivat hyvin tietoisia omista oikeuksistaan ja eduistaan, kuten olemme nähneet paikallisyhteisöjen väestön kannanotoista. He pyrkivät muokkaamaan omaa sosiaalista todellisuuttaan (jota todistaa muun muassa Alatornion pitäjämiesten virkamiehiin kohdistama kritiikki tai utsjokelaisten vaatimukset saada kruunun oikeus-

järjestelmä toimimaan myös rajaseudulla). Kalotin kansa arvioi kruunun tarjoamia etuja ja vaihtoehtoja oman, perheen tai suvun saamasta hyödystä käsin. Kuolajärveläiset kieltäytyivät viemästä ”etelän herroja” Lönnrotia ja Castrénia Kuolaan, koska nämä eivät suostuneet maksamaan sitä mitä ajurit pyysivät. Perunanviljelyä ja orastavaa kunnallishallinnon järjestämistä vastustettiin, koska niistä ei katsottu olleen suoranaista taloudellista hyötyä pitäjän asukkaille. Sen sijaan ne kruunun hankkeet, jotka olivat asukkaille edullisia, hyväksyttiin (kuten uudisasuttaminen ja tuomarin kuljetukset).

Toisaalta jos ajatellaan 1800-luvun alun pienten sukuyhteisökylien hajoamista vuosisadan aikana, yhteisöjen suurimpia muuttajia olivat muuttoliike, väestön mobilisaatio (uudisasutus) ja maanjaot (isojako, tilojen pilkkomiset). Siinä mielessä ulkoapäin ohjautuvuus kosketti myös paikallisia sosiaalisia suhteita. Sosiaalisen vuorovaikutuksen kautta myös pohjoisen alueen kulttuurinen kehitys sai uusia piirteitä ja merkityksiä. Kulttuurin muutos on aina prosessi, ja niin se oli myös 1800-luvun maailmassa. Vuonna 1809 syntynyt Suomen Lappi alkoi jäsentyä muuttoliikkeiden, elinkeinovaihdosten ja eteläjohtoisen hallinnon myötä monikulttuuriseksi lappilaiseksi kokonaisuudeksi. Luonteenomaista pohjoisen 1800-luvun muutosprosesseille olivat sekä fyysiset että kulttuuriset rajanylitykset ja niihin liittyvä vuorovaikutus.

Kaiken kaikkiaan näyttää siltä, että 1800-luvun loppuun tultaessa eurooppalainen maailmantalous alkoi vaikuttaa aikaisempaa selvemmin kalotinkin kansaan. Rovasti Mathias Castrénin 1802 julkaiseman kertomuksen *Kuvauksia Kemin pitäjän taloudesta ja luonnosta* esipuheessa sanotaan, että taloudellinen valveutuminen johti Lapissa siihen, että ”olosuhteet, joihin ennen oli halveksittu koskea, saivat nyt ihmeteltävän suurta huomiota osakseen ja sivistynyt sääty temmattiin tieteessään eristyneestä asemasta jokapäiväisen elämän palvelukseen”.[8] Avainsana oli nimenomaan talous: Max Weber on osuvasti todennut, että vanhaa yhteiskuntaa leimasi poliittinen käskeminen, uutta modernia eli teollistuvaa yhteiskuntaa sen sijaan taloudellinen kohdentaminen. Voidaan siis sanoa, että sosiaalinen ja kulttuurinen muutos tai pysähtynei-

[8] Castrén 1802 (1916), 4; Laajan, 27 sivua käsittävän esipuheen on allekirjoittanut nimimerkki A. H-s.

syys joutuivat alisteisiksi taloudelliselle vallalle 1800-luvun lopulla jo pohjoisessakin. Weberin tunnettu lausahdus ”maailman lumouksen haihtumisesta” kuvaa hyvin tätä ilmiötä.[9] Länsimaisittain rationaalinen kulttuuri tulvi rajaseutujen enemmän maagisen, luonnonuskoisen, taianomaisen, toisella tavalla rationaalisen kulttuurin yli. Jürgen Habermas on kuvannut länsimaiden modernisoitumisprosessia toteamalla, että keskushallinnon hallinto- ja taloussysteemi työntyi (paikallisten) yhteisöjen sisään, osaksi yhteisöjen ihmisten elämismaailmaa (Lebenswelt, the everyday world) ja kolonisoi ne.[10] Pohjoisessa se tarkoitti sitä, että staalot ja etiäiset saivat vähitellen väistyä tai painua unohduksiin tieteellisempien ja järkiperäisempien uskomusten tieltä, maailma alkoi vapautua taiasta ja niiden myötä vanha Lappi jäi historiaan.

---

9 Ks. Weber 1989, 86–87; Kerkelä 1996, 61–62.

10 Habermas 1981, 534; Tuori 2000, 91.

Luettelo kartoista, kaavioista ja taulukoista

Kartat

1: Ruotsalais-suomalaisten joukkojen etenemistie Tornion seudulla 1809
2: Suomeen 1809 yhdistetty Lapin liitosalue pitäjineen
3: Norrbottenin suomalais-, saamelais- ja ruotsalaisalueet sekä vuoden 1867 viljelysraja
4: Poronomadien kulkureitit Pohjoiskalotilla 1751–1852
5: Lestadiolaisen herätysliikkeen levinneisyysalue 1840-luvulla
6: Länsi-Ruijan suomalaisasutus 1800-luvulla
7: Fellesdistrikt eli yhteisalue
8: Venäjän ja Suomen pohjoinen raja
9: Itä-Ruijan suomalaisyhteisöt 1800-luvulla
10: Suomeen liitettäväksi suunniteltu Jäämeren ranta-alue
11: Kuolan niemimaa
12: Suomalainen kielialue Pohjoiskalotilla 1800-luvulla

Kaaviot

1: Kuolleisuus Alatorniolla ja Torniossa 1809–80
2: Tornion väkiluvun kehitys 1805–90
3: Ruotsiin rajoittuvien pitäjien väkiluvun kehitys 1810–90
4: Enontekiön väkiluvun kehitys 1805–90
5: Sodankylän ja Kittilän väkiluvun kehitys 1805–90
6: Inarin ja Utsjoen väkiluvun kehitys 1805–90

TAULUKOT

1: Tornion kautta meritse vietyjen tavaroiden määriä 1810–59
2: Ruotsin Tornionjokilaakson pitäjien väkiluvun kehitys 1810–70
3: Tromssan läänin väkiluku etnisen ryhmän mukaan 1845, 1865 ja 1891
4: Saamelaisten lukumäärä ja osuus Enontekiön pitäjän väestöstä 1810–1900
5: Köyhäinapua saaneet sukupuolen mukaan Kittilässä, Sodankylässä, Inarissa, Alatorniolla ja Torniossa 1805–65
6: Katekeettojen määrä Lapin kihlakunnan pitäjissä 1809–80
7: Avioliiton ulkopuolella syntyneiden lasten osuus Kittilässä, Sodankylässä, Inarissa, Utsjoella, Alatorniolla ja Torniossa 1810–60
8: Verotilojen lukumäärä kyläkunnittain Sodankylässä ja Kittilässä 1830, 1845 ja 1875
9: Verotilojen määrän kasvu vuoden 1809 Lapin liitosalueella 1820–75
10: Verotilat pinta-alan mukaan Sodankylässä ja Kittilässä 1830, 1845 ja 1875
11: Suomalaisten jauho- ja viljalahjoitukset tammi-heinäkuussa 1857 Oulun lääniin
12: Yleishyödyllisten seurojen ja valtion avustukset maatalouden edistämiseksi Lapin kihlakunnassa 1830–1865
13: Uudistilojen perustaminen Lapin kihlakunnassa pitäjittäin 1830–1901
14: Saamelaisten lukumäärä ja osuus väestöstä Inarissa 1810–1900
15: Verotilojen määrä Inarissa 1830, 1845 ja 1875
16: Inarin poromäärät ja omistajat etnisen ryhmän mukaan 1750–1900
17: Alatornion, Ylitornion ja Muonionniskan seurakuntalaisten maksamat verot 1833
18: Verotilojen määrä Utsjoella 1845 ja 1875
19: Saamelaisten lukumäärä ja osuus väestöstä Utsjoella 1810–1900
20: Etelä-Varangin väkiluku etnisen ryhmän mukaan 1855, 1890 ja 1910
21: Iijoen pohjoispuolelta ulkomaille muuttaneet 1808–70

Liite 1.

Oulun läänin saamat lahjoitukset tammi – heinäkuussa 1857 Venäjältä, Ruotsista, Englannista ja Saksasta[1]

Lahjoittaja	Ruplaa		Jauhoa mattoa eli säkkiä	
Venäjältä:				
Keisari			700	
Keisarinna	2 000			
Kenr.kuv. Berg			200	
Kenr.kuv. Berg, keräys	600			
Kreivi Zakrewski	3 000			
Avustuksena Pietarista	12 000			
Nordiska Biet -lehti	465			
Pietarin keräys	945			
Pietarin ev-lut srk	445			
Moskovan keräys	923			
Pietarin keräys	131			
Saksal. seura Pietarissa			18	
Saksal. seura Pietarissa	125			
Suomal. seura Pietarissa	700			
Venäjältä kerätty	172			
Kauppias Krautzoff	100			
Yhteensä	21 606	ruplaa	918	säkkiä

[1] Tilitys 1.7.1857 saaduista avustuksista, Oulun lääni. KKK 214/1856. KA.

Ruotsista:		
A. I. Arfvidsson ja		
C. D. Arvedson, keräys	1 043	
A. I. Arfvidsson ja		
C. D. Arvedson, keräys	758	
A. I. Arfvidsson ja		
C. D. Arvedson	1 055	
A. I. Arfvidsson ja		
C. D. Arvedson	560	
C. D. Arvedson	527	
A. I. Arfvidsson ja		
C. D. Arvedson	1 055	
kenr.luut. Lefrén	734	
kenr.luut. Lefrén	152	
kenr.luut, Lefrén	527	
kenr.luut. Lefrén	633	
kenr.luut. Lefrén	527	
kenr.luut. Lefrén	527	
C. A. Scharff & Co Tukholma	20	
Yhteensä	8 118	ruplaa
Englannista:		
Ruotsalainen kirkko Lontoo	198	
Kauppias Unonius Lontoo	192	
”Ystävät Englannista”	3 000	
”Ystävät Englannista”	8 725	
”Ystävät Englannista”	3 000	
Henry Dresser & Co	300	
Yhteensä	15 415	ruplaa
Saksasta:		
Herrat Bouch ja		
Durkoop Hampurista	1 142	
Lyypekin keräys	640	
Hampurilainen kauppahuone	100	
Yhteensä	1 882	ruplaa

Kaikki yhteensä47.021 ruplaa ja 918 säkkiä jauhoja (säkki oli 147 kg)

Lähde: Tilitys 1.7.1857 saaduista avustuksista. Oulun lääni. KKK 214/1856. KA.

Lähteet

Painamattomat lähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

–Alatornion henkikirjat 1825, 1830, 1850. Mf.
–Alatornion seurakunnan kirkonkirjat 1808–10. Mf.
–A. O. Kihlman, Dagbok i Ryska Lappmarken 1887 I–IV. Kairamon kokoelma.
–Böckerin kokoelma I–II.
–Gabriel Bonsdorffin matkakertomus 1822. Senaattiin saapuneet vuositilastot ja -kertomukset 1808–25. Senaatin arkisto.
–Enontekiön kirkonkirjat: Vihittyjen luettelot 1836–65, muut asiakirjat 1789–1812. Mf.
–Enontekiön käräjien pöytäkirjat 1850–59. Lapin tuomiokunnan arkisto.
–Inarin kirkonkirjat: pitäjänkokousten pöytäkirjat 1852–70, muuttajien luetteloita 1850–65. Mf.
–Inarin käräjien pöytäkirjat 1852–59. Lapin tuomiokunnan arkisto.
–Kenraalikuvernöörinkanslian (KKK) Oulun lääniä koskevat asiakirjat 1810–90.
–Kittilän käräjien sakkoluettelot. Lapin tuomiokunnan arkisto.
–Kittilän seurakunnan kirkonkirjoja, kuolleiden luetteloita, rippikirjoja 1850–70. Mf.
–Kittilän talvi- ja syyskäräjien pöytäkirjat 1830, 1860. Lapin tuomiokunnan arkisto.
–Luettelo Tornion kauppiaista ja käsityöläisistä 1812. Senaattiin saapuneet vuositilastot ja -kertomukset 1808–25. Senaatin arkisto.
–Maaherran kertomukset 1810–70. Oulun lääni. Mf.
–Maakirjat 1830, 1845, 1875, 1905: Sodankylä, Kittilä, Inari, Utsjoki, Enontekiö. Mf.
–Rajakartta ja -asiakirjakokoelma
–Sodankylän seurakunnan kirkonkirjoja, rippikirjoja, kuolleiden luetteloita, perukirjoja 1740–1890. Mf.
–Senaatin pöytäkirjoja 1810–1865. Senaatin arkisto.
–Sotavahinkojen korvausanomukset 1808–11. Oulun lääni. Senaatin kamaritoimituskunnan arkisto.
–Tornion kirkonkirjat: Vihittyjen luettelot 1870. Mf.

–Tornion Pietari-Paavalin ortodoksisen sotilasseurakunnan henkikirjat 1827–79.
–Utsjoen kirkonkirjat: Rippikirjoja ja kuolleiden luetteloita 1836–1866, pitäjänkokouksen pöytäkirjat 1852–60. Mf.
–Vankila-asiakirjat 1807–1917: Willmanstrand. Senaatin arkisto.
–Venäläiset sotilasasiakirjat 1865 ja synnintunnustuksella käyneet 1861–63, 1871.
–Veronkanto-asiakirjat. Oulun lääni. Senaatin kamarikonttorin arkisto.
–Vuoden 1813 vilja-avustuskomitean arkisto.
–Ylitornion seurakunnan rippikirjat 1852. Mf.

Oulun Maakunta-arkisto (OMA), Oulu
–Katselmuspöytäkirjat. Sodankylä 1837–63.
–Kemin Rovastikunnan väkilukutaulut 1805–65.
–Kemin Rovastikunnan arkisto, Tarkastuspöytäkirjat Kittilän, Sodankylän ja Utsjoen seurakunnista 1828 ja 1837.
–Kittilän piirin nimismiehen arkisto: Sodankylän postitien historia lyhykäisyydessään.
–Kittilän varavankilan vankiluettelot 1855–70 ja kirjeitä 1860–62.
–Pekka Raittilan kokoelma. Laestadiania 10.
–Oulun läänin lääninkanslian arkisto: Maaherran muistio 1840, Saapuneita kirjeitä 1839–1850.
–Oulun läänin Talousseuran arkisto: Pöytäkirjoja, toimintakertomuksia, saapuneita kirjeitä, luetteloita, muistioita 1828–70.
–Oulun läänin turvattomain lasten haara-komitean arkisto. Oulun lääninhallituksen arkisto.
–Tornion ja Kemin Lapinmaiden maakirja 1810. Venäjälle jääneet alueet. Lapin kruununvoudin arkisto.
–Tornion ja Lapin kruununvoutien arkistot: Veronkantoasiakirjoja ja verotukseen liittyviä luetteloita 1810–97, Saapuneita kirjeitä ja luetteloita 1810–11, Saapuneita kertomuksia 1865–75, Pöytäkirjoja ja pöytäkirjanotteita 1865.
–Tornion piirilääkärin arkisto.

Kittilän seurakunta, Kittilä
–Kirkonkokousten pöytäkirjat 1881–91.
–Piispantarkastuksen pöytäkirja 1886.

Tilastokeskuksen kirjasto, Helsinki
–Väkilukutaulut 1805–65

Turun Maakunta-arkisto (TMA), Turku
–Turun tuomiokapitulin arkisto, Saapuneita kirjelmiä, Utsjoki, Inari 1828–50.

Universitetets Bibliotek (UBT), Tromsö
–Folketellinga 1865: Alta, Ibestad, Lyngen, Nesseby, Sör-Varanger, Vadsö, Vardö

Statsarkiv (SAT), Tromsö
–Liste over folke 1845: Lyngen

Riksarkivet, Stockholm
–Byteshandeln mellan Finmarken och Archangel under krimkriget 1854. Vol. 4494.Utrikesdepartementets arkiv.
–Landhövdingars skrivelser till Kung. Maj:t 1808–40. Norrbottens län.
–Lappfrågan I–II -asiakirjat 1825–82

Painetut lähteet

Aho Juhani, Orjamarkkinat. Teoksessa Juhani Aho, Kootut lastut II. WSOY. Porvoo 1921, 266–271.
Andelin A., Kertomus Utsjoen pitäjästä. Suomi 1858, 173–299.
Andersson G. A., Tietoja Sodankylän ja Kittilän pitäjän aikaisemmista ja myöhemmistä vaiheista. Kemin uusi kirjapaino. Kemi 1914.
d'Aunet Léonie, Matka Hammerfestista Tornioon v. 1839. Kääntänyt Marja Itkonen-Kaila. Tornionlaakson vuosikirja 1977, 201–243.
d'Aunet Léonie, Voyage d'une femme au Spitzberg. 1854.
Berg von Edmund, Kertomus Suomenmaan metsistä 1858. Kustannus Oy Metsälehti. Jyväskylä 1995.
Bergholm Axel (toim). Sukukirja, osat I–II. 1984.
Bidrag till Sveriges Officiela Statistik. Del H.1865.
Biografinen nimikirja. Toim. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1879–83.
Boström H. J., Släkterna Åström från Kalix och deras utredningar. Genealogiska anteckningar. Helsingfors 1925.
Bremer Fredrika, Midsommar-resan, en vall-fart. Stockholm 1848.
Buch von Leopold, Resa igenom Norrige åren 1806, 1807 och 1808. Stockholm 1814.
Calamnius J. W., Muinais-tiedustuksia Pohjanperältä. Suomi 1868, 191–196.
Castrén Mathias, Kuvauksia Kemin pitäjän taloudesta ja luonnosta. Pohjolan Sanomain liite 1916.
Castrén M. A., Tutkimusmatkoille Pohjolassa. WSOY. Helsinki 1967. 1.p. 1852 ja 1855.
Colliander O. I., Suomen kirkon paimenmuisto. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia VIII. Helsinki 1910.
Clarke Edward Daniel, Matka Lapin perukoille 1799. Idea nova oy. Raamattutalo. Pieksämäki 1997.
Daa Ludvig Kr., Skisser fra Lapland, Karelstranden og Finland. Kristiania 1870.
Deutsch H., Oekonomiska anteckningar rörande norra delen af Uleåborgs län,

under resor derstädes åren 1814 och 1815. Näköispainos Tornedalica nr 9, 1970.
Dictionary of English Language and Culture. Longman. Essex 1992.
Düben von Gustaf, I Lappland 1868 och 1871. Reseberättelse av Gustaf von Düben. Umeå 1989.
Düben von Gustaf, Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske. Ethnografiska studier. Östervåla 1977. 1.p. 1873.
Ervasti A. V., Suomalaiset Jäämeren rannalla, matkamuistelmia. Oulu 1884.
Fellman Jaakko, Poimintoja muistiinpanoista Lapissa. Koonnut ja suomentanut Agathon Meurman. WSOY. Helsinki 1980.
Fellman Jacob, Anteckningar under min vistelse i Lappmarken.I–IV. Helsingfors 1906.
Fellman Jacob, Lapin-vuosieni muistiinpanoja. Teoksessa Suomen sana 5. WSOY. Porvoo 1963, 7–25.
Finska regeringskonseljens och senatens underdåniga berättelser af åren 1812 och 1816 om Finlands ekonomiska tillstånd, förvaltning och rättsskipning. Todistuskappaleita Suomen historiaan. Suomen Historiallinen Seura VII. Helsinki.
Freds Fördrag Emellan Hans Maj:t Konungen af Swerige och Sweriges Rike Å ena, samt Hans Maj:t Keisaren af Ryssland Och Ryska Riket Å andra sidan. Fredrikshamn den 17 September 1809.
Friis J. A., En sommer i Finmarken, russiske Lapland og Nordkarelen. Christiania 1880.
Fougstedt G. – Raivio A., Suomen väestön sääty- ja ammattiryhmitys vuonna 1751–1805. Tilastollisia tiedonantoja 40. Helsinki 1953.
Gaimard Paul, Voyages en Scandinavie, en Laponie, en Spitzberg et aux Feröé, pendant les années 1838, 1839 et 1840 I–II. Atlas historique et pittoresque. Paris 1842–55.
Genetz Arvid, Matkamuistelmia Venäjän Lapista. Suomen Kuvalehti 1878. Myös teoksessa Suomen sana 5. WSOY. Helsinki 1963, 301–310.
Geografiga eli Maantieto. 2.p. Kuopio 1855.
Grape Erik, Utkast till Beskrifning öfver Enontekis Sokn i Torneå Lappmark. Kong. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar 1803–1804. Näköispainos Tornedalica 1969.
Gripenstad Georg, Kautokeino 1852. Några tidsdokument. Tornedalica 1990.
Grot Jakov, Matka Suomessa 1846. SKS. Helsinki 1983.
Hans kejserliga Majestäts Nådiga Förordning, angående allmänna fattigvården i Storfurstendömet Finland 22. Mars 1852.
Heikel K. A., Kertomus Hengellisistä Liikunnoista Lapissa ja Pohjanmaalla viimeisinä kolmena-kymmenenä wuonna. Ensimmäinen osa. Oulu 1873.
Hetta Lars–Baer Anders, Usko ja elämä. Kautokeinon saamelaisten hengellisestä elämästä, Lars Levi Laestadiuksen herätyksestä ja lestadiolaisuuden alkuvaiheista ennen vuotta 1852. Girjegiisá. Utsjoki 1993.
Helland Amund, Tromsö Amt. Del 19:1 og 2 av Norges land og folk. Kristiania1899.

Historiallinen Arkisto XXX. Pöytäkirjat 1921.
Hoegguér von Daniel, Vildmarksliv i Lappland för hundra år sedan. Wahlström & Widstrand. Stockholm 1928. 1.p. 1841.
Huutavan ääni korvessa 1852–54. Aikakauskirja. Pori 1938.
Jernström A. Mauritz, Material till Finska Lappmarkens geologi I. Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk. Finska Vetenskaps-Societeten. 21. Häftet. Helsingfors 1874.
Kansallinen elämäkerrasto I. WSOY. Porvoo 1927.
Kansallinen elämäkerrasto II. WSOY. Porvoo 1929.
Kansallinen elämäkerrasto III. WSOY. Porvoo 1930.
Kansallinen elämäkerrasto IV. WSOY. Porvoo 1932.
Kansallinen elämäkerrasto V. WSOY. Porvoo 1934.
Keisarillisen Majesteetin Armollinen Kuulutus 15.2.1864.
Kivi Aleksis, Seitsemän veljestä. Helsinki 1961. 1.p. 1870.
Komitean mietintö n:o 5. Helsinki 1908.
Koskinen Yrjö (Yrjö-Koskinen Yrjö-Sakari), Oppikirja Suomen kansan historiasta. SKS. Helsinki 1869.
Koskinen Yrjö, Suomalaisten uutis-asutuksesta Jäämeren rannikolla. Kirjallinen Kuukausilehti 1868, nrot 3–5, 63–69, 91–94, 115–123, 154–158.
Kruununmetsämaitten asuttamisesta. Komiteamietintö 12b/1901.
Laestadius Lars Levi, Saarnat 1–3. Esikoislestadiolaiset. Lahti 1996, 1998 ja 2000.
Laestadius L. L., Yleisen uudisviljelytoiminnan mahdollisuuksista ja eduista Lapissa. Tukholma 1824. Uusi painos Pohjolan painotyö. Rovaniemi 1999.
Laestadius Petrus. Journal av Petrus Laestadius för första året av hans tjänstgöring såsom missionär i Lappmarken 1827 I–II. Näköispainos Stockholm 1928.
Lapinmaan komitean mietintö 3/1905.
Linné von Carl, Lapinmatka 1732. Karisto. Hämeenlinna 1993.
Lönnrot Elias, Matkat 1828–1844. Helsinki 1981.
Maantieteellisiä kuwaelmia V. Venäjä 1. Kirj. Kaarle Suomalainen. 1878.
Marmier Xavier, Pohjoinen maa. 1800-luvun Lappia ja Suomea ranskalaisen silmin. SKS:n toimituksia 727. Toim. ja kääntänyt Marja Itkonen-Kaila. Helsinki 1999.
Maunu J. A., Lars Levi Laestadius. Elämäkerrallinen kuvaus. Oulu 1891.
Mikkola J. J., Kolttakylän arkisto. Lapin Sivistysliiton julkaisuja. n:o 8. WSOY. Helsinki 1941.
Morel-Fatio L., Paysages du Nord. Librairie de A. Courcier. Paris 1856.
Murman Johan Wilhelm, Runoja ja satuja keräämässä Pohjan perillä v. 1854. SKS:lle annettu matkakertomus. Suomen sana 14. WSOY. Helsinki 1965, 245–249.
Mustakallio Johannes, Matka Jäämeren rannalle kesällä 1882. Kuopio 1883.
Neovius Ad., Suomen evankelis-luterilaisen kirkon matrikkeli. Kuopio 1898.

Norsk Biografisk Leksikon V. Bind XV. Oslo 1966.
Nykysuomen sanakirja 4. Helsinki 1993.
Nykysuomen sanakirja 3. WSOY. Porvoo 1978.
Opisanie Rossiskoj Imperii v istoritsheskom, georafitsheskom i statistitsheskom otnosheijax. Tom Pervyj, kniga II, Arhangel'skaja Gubernija. Sankt Peterburg 1845.
Paulaharju Samuli, Kiveliöitten kansaa. Pohjois-Ruotsin suomalaisseuduilta. Porvoo 1937.
Paulaharju Samuli, Kolttain mailta: kansatieteellisiä kuvauksia Kuollan-Lapista. Helsinki 1921b.
Paulaharju Samuli, Lapin muisteluksia. Helsinki 1922.
Paulaharju Samuli, Ruijan suomalaisia. Kustannusosakeyhtiö Kirja. Helsinki 1928.
Paulaharju Samuli, Taka-Lappia. Helsinki 1927.
Paulaharju Samuli, Torniolaiselämää 1800-luvun keskivaiheilla. Teoksessa Tornio 1621–1921. Kirjola. Oulu 1921a, 115–148.
Quennerstedt Axel, I Torneå och Umeå 1808–1809.I. C.W.K. Gleerups förlag. Lund 1901.
Qvigstad J., Bosätningen i Sör-Varanger för 1870. Tromsö Museums Årshefter 48. 1925. Tromsö 1926.
Qvigstad J., Den kvenske indvandring til Nord-Norge. Tromsö Museums Årshefter 43. 1920. Tromsö 1922.
Qvigstad J., Sörvaranger. Tromsö Museums Årshefter 43. 1920. Tromsö 1922.
Raittila Pekka, Jakob Fredrik Liljeblad. Yksinäinen herätysajan pappi. (Sisältää Liljebladin kirjeenvaihtoa). Tornionlaakson vuosikirja 1968, 73–125.
Raittila Pekka, Lestadiolaisuuden matrikkeli ja bibliografia. Helsinki 1967.
Regnard Jean Francois, Retki Lappiin. Otava1982. 1.p. ranskaksi 1731.
Rein Gabriel, Statistisk teckning af Storfurstendömet Finland. Förra delen. Wasenius & Komp. förlag. Helsingfors 1853.
Rein Gabriel, Uleåborgs län. Helsingfors 1867.
Report of the Committee for the Relief of Famine in Finland 1858.
Rode Fr., Optegelser fra Finmarken. Skien 1842.
Roman Abraham, Berättelse om Norrbotten och dess Lappmarker, enligt Kongl. Maj:ts och Rikets Höglofl, BergsCollegii Beslut. Zacharias Haeggström. Stockholm 1818.
Rosberg J. E., Lappi. Kansanvalistusseura. Helsinki 1911.
Runeberg J. L., Vänrikki Stoolin tarinat II. Karisto. Hämeenlinna 2000. 1.p. 1860.
Senaatin asiakirjat. Anomus mietintö no 38. 1882.
Schubert von Fr. Wilh., Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finland och Ingermanland, åren 1817, 1818 och 1820. Georg Schultz. Stockholm 1825.
Sjögren Anders Johan, Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark. Helsingfors 1828.

Skjöldebrand A. F., Piirustusmatka Suomen halki Nordkapille 1799. WSOY. Helsinki 1986. 1.p. ranskaksi 1801–03.
Skogman David, Suomalaiset Ruotsissa ja Norjassa. Suomi 1870, 129–200.
Snellman J. V., Matias Alexander Castrénin elämäkerta. Teoksessa Johan Vilhelm Snellman, Teokset 3. Gummerus. Jyväskylä 1982, 408–457. 1.p. 1870.
Släktkalender III. Utgiven av P. E. Gadd. Helsingfors 1960.
Slekten Figenschou. Gjövik Trykkeri 1987.
Stockfleth Nils Vibe, Bigrag til Kundskab om Qvenerne i Kongeriget Norge. Christiania 1848.
Stockfleth N. V., Dagbog over mine missionreiser i Finmarken. C 1799. 1997. Christiania 1860.
Store norske leksikon 5. Oslo 1989.
Sukukirja I–II. Suomen Muinaismuistoyhdistys. Otava. Helsinki 1984.
Sundt Eilert, Om finnerne. Folkvennen. Et Tidskrift udgivet af Selskapet för folkeoplysningens fremme. Tolvte årgang. Cristiania 1863.
Suomalaisesta Tutkimusretkestä Sodankylään ja Kultalaan v. 1882–1883 ja 1883–84 ynnä kuvaelmia Lapista. Matkueen jäsenten kirjoittamat. J.C.Frencell ja Poika. Helsinki 1885.
Suomen elämäkerrasto. WSOY. Helsinki 1955.
Suomen historian dokumentteja 1. Helsinki 1968.
Suomen historian dokumentteja 2. Helsinki 1970.
Suomen kirkon paimenmuisto II. Toim. O.I. Colliander. Otava. Helsinki 1918.
Suomen Virallinen Tilasto III. Maatalous I–II. 1869.
Suomen Virallinen Tilasto VI. Väestötilasto 1865–1920, 2003.
Svenskt biografiskt lexikon 13. Stockholm 1950.
Sveriges krig 1808–1809, Del II. Stockholm 1895.
Sveriges krig 1808–1809, Del V. Stockholm 1905.
Sveriges Officiella Statistik. Socialstatistik. Skogarbetarnas levnads- och arbetsförhållanden i Värmland, Dalarna och Norrland. Stockholm 1916.
Tanner V., Antropogeografiska studier inom Petsamo-området. Helsingfors 1929.
Thauwón J. F., Matka-muistelmia Wenäjän Lapista. Kirjallinen kuukausilehti 1870, 214–223, 240–245, 259–265, 299–304.
Topelius Zacharias, Maamme kirja. Helsinki 1985. 1.p. 1875.
Topelius Zacharias, Vanha kaunis Suomi. Helsinki 1978. 1.p. ruotsiksi 1845.
Tuderus Gabriel, Lappalaisia käännyttämässä. Teoksessa Suomen sana 21. WSOY. Helsinki 1966, 512–516.
Turi Johan, Kertomus saamelaisista. WSOY. Helsinki 1979. Saamenkielinen alkuteos 1910.
Turun hiippakunnan paimenmuisto 1721–1809 I–II. Koonnut Eero Matinolli. Moniste. Ei vuosilukua.
Uusi sukukirja I. Otava. Helsinki 1943–46.
Uusi sukukirja III. Otava. Helsinki 1970.

Varelius Antero, Suomen kansaa. Kansatieteellisiä havaintoja suurruhtinaskunnan alueelta. SKS:n toimituksia 424. Helsinki 1985. 1.p. 1847.
Vereshtshagin V., Otsherki Arhangel'skoi gubernii. Sankt Peterburg 1849.
Wacklin Sara, Sata muistelmaa Pohjanmaalta. Scripta historica XV. Oulun historiaseura ry. Gummerus. Jyväskylä 1989. 1.p. 1845–46.
Wahlenberg Göran, Geografisk och ekonomisk beskrifning om Kemi Lappmark i Vesterbottens höfdingdöme. Stockholm 1804.
Wasastjerna Oskar, Ättor-taflor öfver på Finlands Riddarhus. Borgå 1880.
Wegelius Johan, Mielipide Yrityksiä Taloudenpidon Haitoista ja Apukeinoista Kemi-Lapinmaassa. Jacob Mercell. Turku 1758. Suomennos markkinointi-instituutti. Helsinki 1972.
Wegelius U., Oulun läänin talousseuran 75-vuotinen historia. Oulu 1904.
Wennerström Ludv., Tilastollinen ja biografillinen Suomen Evankelis-lutherilaisten seurakuntain ja papiston matrikkeli. Porvoo 1885.
Zetterstedt Johan Wilhelm, Resa genom Sweriges och Norriges Lappmarkes år 1821. Lund 1822.
Årsberättelser afgifna af Föreningen för värnlösa barns uppfostran i Finland för åren 1872, 1873 och 1874. Helsingfors 1875.

Lehdet ja vuosikirjat

Arhangel'skija Gubernskija Vedomosti 1840–74
Daily News 1857
Finlands Allmänna Tidning 1885
Kristillisiä sanomia 1872–73
Morgenbladet extranummer 1897
Norrbotten 1859
Norrbottens Posten 1848–52
Norrlands-Posten 1838
Oulun Wiikko-Sanomia 1829–90
Pohjolan sanomat 1940
Päivätär 1864
Rajaseutu 1924
Revue des Sciences 1878
Ruijan Suomenkielinen lehti 1926
Sanan saattaja Viipurista 1840
Sanomia Turusta 1878
Suomen Kuvalehti 1874
Suometar 1859, 1864
Suomi 1848–1900
The Times 1857
Tornedalica 1990
Tromsö Tidende 1840, 1844, 1854, 1865

Uusi Suometar 1885, 1887
Valvoja 1890
Verden Gang 1909
Wiborg 1859
Åbo Tidningar 1841

Sähköiset tietokannat ja tv-dokumentit:
http://www.a-m-e-r.com/recherches/RB/Bonaparte.htm
http://bucht-boucht.com
http://www.digi.lib.helsinki.fi/digi/aurora/hakemisto.jsp?currCat=2428
http://www.genealogia.fi: Suomen Sukututkimusseuran historiakirjat
http://www.migrationinstitute.fi
Leivo Seppo, "Lars Levi Laestadius, Pohjoiskalotin herättäjä": http://www.teolinst.fi/luennot/sl000216.htm

"Kuljen aina valtavirtaa vastaan". TV 1 -dokumentti Pierre Bourdieusta. 22.12.1996.

Kirjallisuus

Aarseth Björn, Fra Nordkalottens historie. En samling artikler. Ottar nr 84/1975, 6–54.
Aikio Aslak, Inarinsaamelaisten avioliitot suomalaisten kanssa 1731–1920. Kirjoituksia Inarin historista. Toim. Veli-Pekka Lehtola. Kustannus Puntsi. Inari 1998, 46–59.
Aikio Olavi, Syväjärven vuosisadat 1600–1900. Pohjolan Painotuote Oy. Rovaniemi 2000.
Aikio Samuli, Inarin ja inarilaisten nimiä. Teoksessa Inari Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään. Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inarin kunta. Oulu 2003, 96–113.
Allardt Erik–Starck Christian, Vähemmistö, kieli ja yhteiskunta. WSOY. Helsinki 1981.
Anderson Benedict, Imagined communities. Verso. London 1991.
Andresen Astri, Russiske Östsamers rettifheter i Norge 1826–1925. Hovedoppgave i historie våren 1983. Universitetet i Tromsö.
Annanpalo Heikki, Aikain muistot. Lapin kuvauksia neljältä vuosisadalta. Edita. Helsinki 2000.
Anthoni Eric, De västerbottniska områdenas förening med Finland. Historisk Tidskrift för Finland 1922, 1–23.
Antonsen Jan, Tre stammers möte i Kvaenangen 1865–1900. En analysr av etnisitetsangivelser i folketellinger. Hovedoppgave i historie 1993. Universitetet i Tromsö.

Anttonen Marjut, Etnopolitiikkaa Ruijassa. Suomalaislähtöisen väestön identiteettien politisoituminen 1990–luvulla. SKS. Helsinki 1999.
Appadurai Arjan, Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. Teoksessa The Anthropology of Globalization. A Reader. Toim. Jonathan Xavier Inda ja Renato Rosaldo. Oxford 2002, 46–64.
Apo Satu, Naisen väki, Tutkimuksia suomalaisten kansanomaisesta kulttuurista ja ajattelusta. Hanki ja jää. Helsinki 1995.
Ariès Philippe, Barndomens historia. Gidlunds. Avesta 1982.
Armstrong Terence, Russian Settlement in the North. Cambridge1965.
Arve F. E., Hajanaisia piirteitä Tornion kaupasta. Teoksessa Tornio 1621–1921. Kirjola. Tornio 1921, 50–90.
Barth Fredrik (ed.), Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. Universitets Folaget. London 1969.
Bergenstråle C. G. A., Kungl. Västerbottens krigshistoria. Stockholm1917.
Björklund Ivar, Fjordfolket i Kvaenangen. Tromsö 1985.
Björklund Ivar, Kvaen–Same–Norsk. En sosial-antropologisk analyse av "De tre stammers möte". Universitetet i Tromsö 1978.
Björklund Ivar, The anatomy of a millennarian movement. Some organizational conditions for the Sami revolt i Guovdageaidnu in 1852. Acta Borealia 2/ 1992, 37–45.
Björn Leif, En handelsmann minnes Skibotn-markedet. Menneske og miljö i Nord Troms 1981.
Blomstedt Yrjö, Kustavilainen aika. Teoksessa Suomen historia 4. Weilin&Göös. Helsinki 1986, 185–346.
Bottolfsen Öystein, Finnmark fylkekommunens historie 1840–1990. Finnmark fylkekommune. Vadsö 1990.
Bourdieu Pierre, Distinction: a social critique of the judgement of taste. Routledge & Kegan Paul. London 1984.
Brox Arthur, Russehandeln i Finmark og Troms. Heimen BD. IX.1952–54.
Carlson Kristina, Maan ääreen. Otava. Helsinki 1999.
Castrén Kaarlo, Lestadiolaisuus Suomessa venäjän viranomaisten pelon kohteena. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja XXIII 1933. Helsinki 1934.
Castrén Robert, Finska deputationen 1808–1809. Helsinki 1879.
Coates Kenneth–Powell Judith, The Modern North. People, Politics and the Rejection of Colonialism. Toronto 1989.
Dahl Helge, Språkpolitikk og skolestell i Finnmark 1814–1905. Universitetsforlaget. Oslo 1957.
Danielson (Danielson-Kalmari) Joh. Rich., Suomen sota ja Suomen sotilaat vuosina 1808 ja 1809. Weilin&Göös. Helsinki 1896.
Danielson-Kalmari J. R., "Kuinka on Suomen historia kirjoitettava?" Puolen vuosisadan takaista väittelyä. Uuden Suomettaren muistojulkaisu. SKS. Helsinki 1919.
Douglas Mary, Puhtaus ja vaara. Ritualistisen rajanvedon analyysi. Vastapaino. Tampere 2000.

Drivenes Einar-Arne, Åkerbruk og fedrift i Altafjirden på 1800-tallet. Produkjon og konsum. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Tromsö 1975.
Eenilä Jukka, Ruotiukkoja ja huutolaisia. Muistikuvia entisajan sosiaalihuollosta. Tammi. Helsinki 1971.
Elenius Lars, Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939. Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns norr 34. Umeå 2001.
Eliasson Pär, Att skriva ett landskap eller platsen betydelse i botaniken. Göran Wahlenberg i Lappland 1800–1810. Teoksessa Villfarelsens blick. Essäer om resan som kultur. Toim. Raoul Granqvist. Stockholm 1996.
Englund Peter, Kirjeitä nollapisteestä. Historiallisia esseitä. WSOY. Helsinki 2003.
Engelhardt Alexander Platonovich, A Russian province of the North. Westmister 1899.
Ericsson Tom, War and Local Society–Social and Demographic Changes in Northern Sweden after the War between Sweden and Russia. Teoksessa Between the Imperial Eagles. Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820. Meddelande 58–59. Armémuseum 1998–1999. Stockholm 2000, 337–347.
Eriksen Hilmar, Det gamle Astafjord og Ibestad I. Trondheim 1981.
Eriksen Knut Einar– Niemi Einar, Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940. Oslo 1981.
Eriksen Knut Einar–Niemi Einar, "Suomalainen vaara" – Pohjoisen raja-ongelmia ja vähemmistöpolitiikkaa. Teoksessa Suomalaiset Jäämeren rannalla. Toim. Maija-Liisa Kahlamo. Siirtolaisuusinstituutti. Turku 1982, 79–108.
Foucault Michel, Seksuaalisuuden historia. Helsinki1999.
Foucault Michel, Tarkkailla ja rangaista. Otava. Helsinki 2000.
Fryckman Jonas–Löfgren Orvar, Den kultiverande människan. Lund 1979.
Gadamer Hans-Georg, Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Gesammelte Werke. Band 1. Tübingen 1986.
Gadd Carl-Johan, Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia 3. Natur och Kultur. Borås 2000.
Gebhard Hannes, Lestadiolaiset eli n.k. hihhulit. Valvoja 1890, 228–238.
Giddens Anthony, Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia. Keuruu 1984.
Grönfors Martti, Suomen mustalaiskansa. WSOY. Helsinki 1981.
Gulevitsh V., Murmanskij bereg v promyslovom i sanitarom otnoshenijah. Arhangelsk 1883.
Guttormsen Helge, Kvensk innvandring til Nord-Norge. Ottar 3/2001, 22–27.
Gäfvert Björn, Disaster Strikes Sweden – the Wars of 1805–1809. Teoksessa Between the Imperial Eagles. Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820. Meddelande 58–59.

Armémuseum 1998–1999. Stockholm 2000, 287–318.
Haataja Kyösti, Maanjaot ja talojärjestelmä. Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julk. B-sarja no 37. Weilin&Göös. Helsinki 1949.
Habermas Jürgen, Theorie des kommunikativen Handelns I–II. Frankfurt am Main 1981.
Hage Ingebjörg, Skibotn marknadplass og landsby. Menneske og miljö i Nord-Troms. Årbok 1985, 40–55.
Hage Ingebjörg, Markkinat ja lestadionismi. Fotefar mot nord. Tromsö 1996.
Hahn S., Brody A. ja Fürstenberg W., Juutalaisten historia. Suomen juutalaisten seurakuntien keskuskomitea. Helsinki 1958.
Halila Aimo, Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1721–1775. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia V. Oulu 1954.
Hall Stuart, Identiteetti. Vastapaino. Tampere 1999.
Hall Stuart, Kulttuurin ja politiikan murroksia. Vastapaino. Tampere 1992.
Hannerz Ulf, Cultural complexity: studies in the social organization of meaning. Columbia University Press. New York 1992.
Hapuli Ritva, Ulkomailla – Maailmansotien välinen maailma suomalaisnaisten silmin. SKS. Helsinki 2003.
Harju Erkki, Rajajokien suvereniteettisaarten historiaa ja nykypäivää. Tornionlaakson vuosikirja 1983, 68–84.
Harper Kenn, Give me my father´s body. The life of Minik, the New York eskimo. Washington Square Press. New York 2001.
Hauglid Anders Ole (red.), Marked va'gammel god tid. Mennesske og miljö i Nord Troms 1981.
Havas Väinö, Lestadiolaisuuden historia pääpiirteissään. Suomen Lähetysseuran Lestadiolainen Haaraosasto. Oulu 1927.
Hederyd Olof, Haparanda efter 1809. Tornedalens historia 3. Haparanda 1992.
Hederyd Olof, Vuono – en by vid Bottenviken. Birkkarlens förlag. Luleå1988.
Heikkinen Hannu, Sopeutumisen mallit. Poronhoidon adaptaatio jälkiteolliseen toimintaympäristöön Suomen läntisellä poronhoitoalueella 1980–2000. SKS. Helsinki 2002.
Heikkinen Kaija, Karjalaisuus ja etninen itsetajunta. Salmin siirtokarjalaisia koskeva tutkimus. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja no 9. Joensuu 1989.
Heinänen Hannu, Sallan historia. Sallan kunta ja seurakunta. Salla 1993.
Heinänen Hannu, Tornionjokilaakson tilusvaihdot Haminan rauhan jälkeen (1809–1824). Suomen historian pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopisto 1980.
Heiskala Risto, Sosiologia modernin yhteiskunnan itsetietoisuutena ja kansallisena traditiona. Teoksessa Sosiologisen teorian nykysuuntauksia. Toim. Risto Heiskala. Gaudeamus. Helsinki 2000, 9–37.
Helander Elina – Kailo Kaarina (toim.), Ei alkua ei loppua. Saamelaisten puheenvuoro. Like. Helsinki 1999.
Helanen Viljo, Suuri murros. Pohjalainen osakunta 1828–1837. WSOY. Porvoo 1937.

Helsti Hilkka, Kotisynnytysten aikaan: etnologinen tutkimus äitiyden ja äitiysvalistuksen konflikteista. SKS:n toimituksia 785. Helsinki 2000.
Heljala Minna, Miksi Keskikatu on tärkeä Torniolle. Tornionlaakson vuosikirja 1996, 221–235.
Henriksson Markku, Toinen aalto: eurooppalaiset rosvo- ja löytöretket Amerikassa. Gaudeamus. Helsinki 1997.
Hiltunen Mauno, Enontekiön Lapin asutus, maanomistus ja nautinta 1500-luvulta 1800-luvulle. Pro gradu -tutkielma. Historian laitos. Oulun yliopisto 1978.
Hiltunen Mauno, Sodankyläläinen Enontekiöllä: Herra Vuolevin matka Upsalan kautta Enontekiölle ja vähän muuallekin. Teoksessa Rohkea, reima ja horjumaton. Samuli Onnellalle omistettu 60-vuotiskirja. Oulun Historiaseura. Oulu 1998, 215–239.
Hirn Sven, Lappalaiset matkakirjoissa ja maailmalla. Opusculum. Vol.2, no 3/ 1982, 113–133.
Hirn Sven, Suomi matkakirjallisuudessa. Matka Suomessa. Näyttelyluettelo. Helsingin yliopiston kirjasto. Helsinki 1990, 3–29.
Hobsbawm Eric, Nationalismi. Vastapaino. Tampere 1994.
Hobsbawm Eric, Introduction. Teoksessa Hobsbawm Eric and Ranger Terence (ed.), The Invention of Tradition. Cambridge University Press. Cambridge 1983, 1–14.
Holmberg Åke, Ruotsi vuoden 1809 jälkeen. Gummerus. Jyväskylä 1966.
Honko Lauri (ed.), Tradition and Cultural Identity. NIF Publications No 20. Nordic Institute of Folklore. Turku 1988.
Hroch Miroslav, Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge 1985.
Hytönen Viljo, Suomen paloviinakysymys Aleksanteri I:n aikana. Raittiuden ystävät. Helsinki 1905.
Hytönen Viljo, Talonpoikaissäädyn historia Suomen valtiopäivillä 1809–1906. Helsinki 1923.
Hårdstedt Martin, Finska kriget 1808–09 och dess förutsättningar – nya perspektiv på en vattendelare i svensk-finsk historia. Historisk tidskrift (Stockholm) 4/2000, 587–608.
Hårdstedt Martin, Living Off the Country – Logistics, Local Resources and Civilian Society in the North of Sweden during the Swedish-Russian War of 1808–1809. Teoksessa Between the Imperial Eagles. Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820. Meddelande 58–59. Armémuseum 1998–1999. Stockholm 2000, 348–371.
Inari Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään. Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inarin kunta. Oulu 2003.
Ingold Tim, Hunters, pastoralists and ranchers. Cambridge 1980.
Isaksson Pekka – Jokisalo Jouko, Kallonmittaajia ja skinejä. Rasismin historiaa. Like. Helsinki 1999.

Itkonen Tuomo, Jakob Fellman Suomenlapin Agricolana. Helsinki 1948.
Itkonen Tuomo, Inari. Inarin kirkkojen ja paimenten muisto. Kemi 1952.
Itkonen T. I., Suomen lappalaiset vuoteen 1945. I–II. WSOY. Helsinki 1984. 1.p. 1948.
Jaako Kaisa, Kolarin asutuskehitys autonomian aikana (1809–1917). Tornionlaakson vuosikirja 1995, 145–159.
Johansen Oscar Albert, Finnmarkens politiske historie. Kristiania1923.
Johnsen Ben – Skjerven Ove, Lyngsalpene. Universitetsforlaget 1984.
Jokipii Mauno, Kveenikysymyksen historiallista taustaa. Teoksessa Suomalaiset Jäämeren rannalla. Toim. Maija-Liisa Kalhamo. Siirtolaisuusinstituutti. Turku1982, 19–71.
Joustela Kauko E., Suomen Venäjän-kauppa autonomian ajan alkupuoliskolla vv. 1809–65. Helsinki 1963.
Julku Kyösti, Suomen itärajan synty. Studia Historica Septentrionalia 10. Rovaniemi 1987.
Junnila Olavi, Verotus Suomessa 1800-luvun alkupuoliskolla. Suomen historia 5. 1986, 74–75.
Juntunen Alpo, Suomalaisten karkoittaminen Siperiaan autonomian aikana ja karkoitetut Siperiassa. Suomen Vankeinhoidon historiaa osa 3. Helsinki 1983.
Kaartvedt Alf, Det Norske Storting gjennom 150 år. Bind 1. Oslo1964.
Kaivola Eila, Mathilda Fogmanin asema ja merkitys lestadiolaisessa herätysliikkeessä. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 45–47. Helsinki 1959, 73–112.
Kalleinen Kristiina, “Isänmaani onni on kuulua Venäjälle”. Vapaaherra Lars Gabriel von Haartmanin elämä. SKS. Helsinki 2001.
Kariniemi Annikki, Riekon valkea siipi. Otava. Helsinki 1967.
Kauranen Kaisa, Rahvas, kauppahuone, esivalta. Katovuodet pohjoisessa Suomessa 1830-luvulla. Historiallisia tutkimuksia 204. SHS. Helsinki 1999.
Keilhau Wilhelm, Det norske folks liv og historie. Oslo1931.
Kerkelä Heikki, Vanhan maailman peilissä.: modernin yhteiskunnan synty ja pohjoinen aineisto. Gaudeamus. Helsinki 1996.
Khazanov A. M., Nomads and the outside world. Cambridge 1984.
Kilpi O. K., Suomen ammatissatoimiva väestö ja sen yhteiskunnalliset luokat 1815/75. I osa Maaseutu. Helsinki 1913.
Klinge Matti, Kaksi Suomea. Otava. Helsinki 1982.
Koivurova Erkki, Ylitornion ensimmäinen piispantarkastus. Tornionlaakson vuosikirja 1963, 44–50.
Kopsa-Schön Tuula, Kulttuuri-identiteetin jäljillä. Suomen romanien kulttuuri-identiteetti 1980-luvun alussa. SKS. Helsinki 1996.
Korpijaakko Kaisa, Saamelaisten oikeusasemasta Ruotsi-Suomessa. Lakimiesliiton kustannus. Helsinki 1989.
Korpijaakko-Labba Kaisa, Saamelaisten oikeusasemasta Suomessa – kehityksen

pääpiirteet Ruotsin vallan lopulta itsenäisyyden ajan alkuun. Sami Instituhtta. Diedut No 1/1999. Kautokeino 2000.
Kortelainen Yrjö, Entistä Enontekiötä. WSOY. Helsinki 1995.
Kortesalmi J. Juhani, Pohjois-Vienan poronhoito. Kansatieteellinen arkisto 41. Vammala 1996.
Kortesalmi J. Juhani, Poronhoito. Teoksessa Suomen maatalouden historia. Osa 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle. Toim. Viljo Rasila, Eino Jutikkala ja Anneli Mäkelä-Alitalo. SKS. Helsinki 2003, 562–578.
Koskimies Rafael, Y. S. Koskisen elämä II. Nuijamieheksi luotu. Otava. Helsinki 1974.
Kulonen Ulla-Maija, Saame kielikunnassamme. Teoksessa Johdatus saamelaistutkimukseen. Tietolipas 131. SKS. Helsinki 1994, 87–100.
Kulpakko Toivo, Kittilän lestadiolaisuus 1930-luvulle tultaessa I–II. Lapin Kansa 7.–8.7.1978.
Kuropjatnik Marina, The Ter Sámi accounting to the Russian census of 1858: Ethno-social characteristics. Acta Borealia 2/2000, 39–48.
Kvist Roger, Den samiska handeln och dess roll som social differentieringsfaktor – Lule Lappmark 1760–1860. Acta Borealia 2/1986.
Kvist Roger, Sociala prosesser i det rennomadiska samhället. Scandia. Band 55:1. 1989, 97–113.
Kylä Kitisen varrella. Aska 1600–1994. Askan kylätoimikunta. Kemijärvi 1994.
Kähkönen Esko I., Kansanopetus Suomen Lapissa ennen kansakoulua. Lapin korkeakoulun kasvatustieteiden osaston julk. A 1. Rovaniemi 1989.
Laitila Teuvo, Suomensukuiset ortodoksit idän ja lännen rajalla: rajan merkitys kulttuurien kohtaamisessa ja ymmärtämisessä. Teoksessa Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailman rajoilla. Toim. Tuija Saarinen ja Seppo Suhonen. Snellman-instituutti. Kuopio 1995, 25–36.
Lallukka Seppo, Neuvostoliiton kansallisia vähemmistöjä koskeva politiikka. Teoksessa Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailman rajoilla. Toim. Tuija Saarinen ja Seppo Suhonen. Snellman-instituutti. Kuopio 1995, 13–24.
Lappekodisillen. Den förste nordiske samekonvensjon? Diedut nr 3/1998. Sámi Instituhtta.
Lappi. Maa, kansat, kulttuurit. Toim. Ilmo Massa ja Hanna Snellman. SKS. Helsinki 2003.
Larsson Björg, Finnfondet. Et fornorskningsinstrument. Universitetet i Tromsö 1989.
Lassinantti Ragnar, Förord. Teoksessa Er.J. Grape, Utkast till beskrifning öfver Enontekis sokn i Torneå Lappmark. Tornedalica 7. 1969, I–VI.
Lassinantti Ragnar, Pohjoiskalotti. Tornionlaakson vuosikirja 1965, 127–136.
Lauerma Matti, Vuoden 1808 sota. Teoksessa Paikallisyhteisö ja sotalaitos. Paikallishistoriallisen toimiston julkaisuja 5. Toim. Heikki Rantatupa. Jyväskylä 1983, 84–112.

Lehtola Teuvo, Kolmen kuninkaan maa. Historian Inari. Kustannus Puntsi. Inari 1998.
Lehtola Veli-Pekka, Saamelaiset. Historia, yhteiskunta, taide. Kustannus Puntsi. Inari 1997.
Lehtonen Heikki, Yhteisö. Vastapaino. Tampere 1990.
Lehtonen O. I., Kuvauksia Oulun läänin oloista Aleksanteri I:n aikana. Historiallisia tutkimuksia VIII.1. SHS. Helsinki 1925.
Lehtonen O. I., Kuvauksia Oulun läänin oloista Aleksanteri I:n aikana. Historiallisia tutkimuksia VIII.2. SHS. Helsinki 1936.
Liakka Niilo, Yleiset maanviljelyskokoukset järkiperäisen maatalouden edistäjänä Suomessa. Historian Aitta VI. Otava. Helsinki 1936, 105–117.
Liikanen Ilkka, Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. Historiallisia toimituksia 191. SHS. Helsinki 1995.
Lindén K. E., Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809. Helsingfors 1908.
Lidman Hans, Nordkalotten. Oslo 1959.
Lindgren Anna-Riitta, Pohjoiskalotin vähemmistökielet. Assimilaatiosta emansipaatioon?
Teoksessa Pohjoiset identiteetit ja mentaliteetit. Osa 1. Outamailta tunturiin. Toim. Marja Tuominen, Seija Tuulentie, Veli-Pekka Lehtola ja Mervi Autti. Kustannus Puntsi. Gummerus. Jyväskylä 1999, 159–174.
Lindström Gunnar, Hätäavustus 1808 ja 1809. Historiallinen Aikakauskirja 1904, 75–83.
Lindström Varpu, Uhmattaret. Suomalaisten siirtolaisnaisten vaiheita Kanadassa 1890–1930. WSOY. Helsinki 1991.
Liukkonen Juhani, Katekeettakoulu Suur-Sodankylässä 1837–1950. Acta Universitatis Ouluensis series E.14. Oulu 1993.
Lohi Seppo, Nainen lestadiolaisuudessa 1800-luvun Suomessa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 86, 1997, 111–128.
Lohi Seppo, Sydämen kristillisyys. Lars Levi Laestadius ja lestadiolaisen herätyksen alkuvaiheet. Oulu 1989.
Lunde Aage, Sör-Varangers historie. Sör-Varanger kommune. Vadsö 1979.
Lång K. J. – Mohell Ulla, Syrjinnän estämisen ja vähemmistöjen suojan institutionaaliset rakenteet. Teoksessa Vähemmistöt ja niiden syrjintä Suomessa. Toim. Taina Dahlgren, Juhani Kortteinen, K.J. Lång, Merja Pentikäinen ja Martin Scheinin. Ihmisoikeusliitto ry:n julkiasusarja n:o 4. Yliopistopaino. Helsinki 1997, 20–31.
Lähteenmäki Maria, Jänkäjääkäreitä ja parakkipiikoja. Lappilaisten sotakokemuksia 1939–45. Historiallisia tutkimuksia 203. SKS. Helsinki 1999.
Lähteenmäki Maria, Kotini on vanha siida. Teoksessa Suvaitsevaisuus. Toim. Mikko Lahtinen. Tanner-Akatemia. Helsinki 2001, 52–68.
Lähteenmäki Maria, Taudin merkitsemä perhe. Teoksessa. Keulakuvia ja peränpitäjiä. Vanhan ja uuden yhteiskunnan rajalla. Toim. Riitta Oittinen ja Marjatta Rahikainen. Professori Yrjö Kaukiaisen 60-vuotisjuhlakirja.

SHS. Helsinki 2000, 147–162.
Lähteenmäki Maria–Ruotsala Helena, Matkalla pohjoiseen–lappilaisuuden ja karjalaisuuden konstruktioita. Teoksessa Kubanista Kannakselle. Nykytulkintojen Karjala. SKS. Ilmestyy 2004.
Lönnqvist Bo, Suomenruotsalaiset. Kansatieteellinen tutkielma kieliryhmästä. Gummerus. Jyväskylä 1981.
Maksikov S. V., God na severe. Moskva 1890.
Manninen Juha (toim.), Porthanin monet kasvot. Kirjoituksia humanistisen tieteen monitaiturista. Helsinki 2000.
Miettinen Martti E., Kruununvouti Hackzell lestadiolaisen herätysliikkeen kuvaajana ja arvostelijana. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XLVII. Xenia Ruuthiana. Helsinki 1945, 233–255.
Miettinen Martti E., Lestadiolainen herätysliike I. Mikkeli 1942.
Miettinen Martti E., Pohjoisen Tornionlaakson oloista Lestadiolaisen herätysliikkeen syntyaikoina. Pohjois-Pohjanmaan Maakuntaliiton julk. 1. Oulu 1943.
Mikkola J. J., Vanhoja venäläisten kulkureittejä Suomeen ja Skandinaviaan. Historiallinen Aikakauskirja 1/1932, 2–11.
Minde Henry, Folketilveksten i Alta 1680–1825. Hovedoppgave i historie 1975. Tromsö universitet.
Minde Henry, Constructing "Laestadianism": A case for Sami survival? Acta Borealia 1/1998, 5–25.
Moberg Arvid, Kopparverket i Kåfjord. Ett bidrag till Nordkalottens historia. Lund 1968.
Mustakallio Hannu, Lestadiolaisuus valtiollisena vaarana. venäjän sisäministerin tiedustelu "hihhulilahkon opista ja sen toiminnan laadusta" vuodelta 1909. Teoksessa Vaikka voissa paistais? Juhlakirja professori Osmo Jussilalle 14.maaliskuuta 1998. Toim. Jorma Selovuori. WSOY. Helsinki 1998, 198–224.
Mäkinen Ilkka, "Nödvändighet af LainaKirjasto": Modernin lukuhalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot. SKS. Helsinki 1997.
Nahkiaisoja Tarja, Enarens befolknings- och kolonisationshistoria under åren 1805–1920. Teoksessa Kvist Roger (red.), Foredrag vid Nordiska Samehistoriska symposiet Lövånger 13.–14.2.1995. Umeå 1995, 155–163.
Nahkiaisoja Tarja, Inarin asutushistorian piirteitä 1800-luvulla. Teoksessa Kirjoituksia Inarin historiasta. Toim. Veli-Pekka Lehtola. Kustannus Puntsi. Inari 1998, 61–68.
Nahkiaisoja Tarja, Inarin asutus ja väestö 1750–1870. Teoksessa Inari Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykyaikaan. Toim. Veli-Pekka Lehtola. Inarin kunta. Oulu 2003.
Nelson Clark Marie, Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–68. Studia Historica Upsaliensia. Uppsala 1988.
Nelson Clark Marie, Through a Looking Glass. Report on the Famine in

Norrbotten as seen through the Eyes of Norrbottens-Kuriren 1867–1869. Historisk Tidskrift (Stockholm) 2/1984, 179–204.
Nervander Aleksanteri I:n matkat Suomessa. Otava. Helsinki 1906.
Niemi Einar, Esbensen-dynastiet i Vadsö. Teoksessa Nessekongene. Red. Nils M. Knutsen. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1988, 42–64.
Niemi Einar, Laestadianismen – dens bakgrunn og betydning for de finske innvandrarne. Stensil-serie B-historie nr 3. Institutt for samfunnvitenskap. Universitetet i Tromsö 1974.
Niemi Einar, Oppbrudd og tilpassing. Den finska flyttingen til Vadsö 1845–1885. Vadsö kommune. Vadsö 1977.
Niemi Einar, The Pomor trade from a Norwegian perspective. Teoksessa The Barents Region. Our Natural and Cultural Heritage. Tromsö Museum 1995, 26–36.
Niemi Einar, "Urfolk", "Nasjonal minoritet", "Innvandrer". Minoritetepolitikken og kampen om kategoriene. Stensilserie nr 59. 2000. Universitetet Tromsö, 19–27.
Niemi Einar, Vadsös historie, bind I. Vadsö Kommune. Vadsö 1983.
Nielsen Jens Peter, Altas historie. Bind 2. Alta 1995.
Niemelä Yrjö L. U., Ounasjoen maa. Lapin Painotuote Oy. Kemijärvi 1989.
Niemi Einar, Oppbrudd og tilpassing. Den finske flyttning til Vadsö 1845–1885. Vadsö 1977.
Nohrström Walter, Isojaot Suomessa Venäjän vallan aikana. Suomen maanmittauksen historia II. Porvoo 1933.
Nordnorsk kulturhistoria 1. Ed. Randi Rönning Balsvik og Michael Drake. Tromsö 1994.
Nygård Toivo, Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa. Studia Historica Jyväskyläensia 31. Jyväskylän yliopisto. Jyväskylä 1985.
Nygård Toivo, Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen: aatteellinen heimotyö itsenäisessä Suomessa. Otava. Helsinki 1978.
Näkkäläjärvi Klemetti, Siita eli lapinkylä yhteisöelämän perustana. Teoksessa Siiddastallan. Siidoista kyliin. Inarin saamelaismuseon julkaisuja 3. Pohjoinen. Oulu 2000, 138–147.
Närhi Matti, Venäläiset joukot Suomessa autonomian aikana. Teoksessa Venäläiset Suomessa 1809–1917. Historian Arkisto. SHS. Helsinki 1985, 161–180.
Onnela Samuli, Muurmannin rannan suomalaiset v. 1887–1888. Scripta Historica III. Acta Societatis Historicae Ouluensis. Oulun historiaseuran julkaisuja. Oulu 1973, 55–113.
Onnela Samuli, Paul Christian Ekdahl – unohdettu omakustantaja vuosisadan takaa. Kaltio nro 29 1973:2, 50–52.
Onnela Samuli, Sodankylä, Sompio ja Kemikylä osana Kemin Lappia vuoteen 1747. Teoksessa Suur-Sodankylän historia 1. Toim. Aimo Kehusmaa ja Samuli Onnela. Gummerus. Jyväskylä 1995, 81–262.
Onnela Samuli, Suomalaisesta kveenitutkimuksesta. Teoksessa Suomalaiset

Jäämeren rannalla. Toim. Maija-Liisa Kahlamo. Siirtolaisuusinstituutti. Turku 1982, 72–78.
Onnela Samuli, Suomen Jäämeren kalastuspaikkakysymys autonomian aikana. Scripta Historica VI. Oulun historiaseuran julkaisuja. Oulu 1980, 31–92.
Osmonsalo Erkki K., Fabian Langenskiöld. Valtiollinen elämäntyö. Historiallisia tutkimuksia XXIV. Helsinki 1939.
Osmonsalo Erkki K., Suomen rajapolitiikka Venäjän vallan aikana I. Historiallisia tutkimuksia XVII.1. SHS. Helsinki 1933.
Osmonsalo Erkki K., Suomen valloitus 1808. WSOY. Helsinki 1947.
Outakoski Nilla, Lars-Levi Laestadiuksen saarnojen maahiskuva verrattuna Kaaresuvannon nomadien maahiskäsityksiin. Oulu 1991.
Paasilinna Erno, Kotiseudulla ja vierailla mailla. Otava 1988.
Paasilinna Erno (toim.), Kaukainen pohjola. Valikoima arktiksen kuvauksia. Karisto. Hämeenlinna 1968.
Paasilinna Erno, Kylmät hypyt. Hämeenlinna 1967.
Paasilinna Erno (toim.), Laaja Lapinmaa. Valikoima Lapin kirjallisuutta 2. Karisto. Hämeenlinna 1965.
Paasilinna Erno (toim.), Tunturit puhuvat. Valikoima Lapin kirjallisuutta 1. Karisto. Hämeenlinna 1963.
Paasivirta Juhani, Suomi ja Eurooppa. Autonomiakausi ja kansainväliset kriisit 1808–1914. Helsinki 1978.
Paine Robert, Laestadianism og samfunnet. En studie fra Nord Norge. Tidskrift for samfunnsforskning 1965, 60–73.
Palmstierna C. F., Sverige, Ryssland och England 1833–1855. Kring novembertraktatens förutsättningar. Stockholm 1932.
Paloposki Toivo J., Rajajoen asetehtaan alueen liittäminen Venäjän keisarikuntaan v. 1864. Historiallinen Aikakauskirja 1/1967, 53–73.
Partanen Seppo, Sankareita, veijareita ja huijareita. Lapin kullankaivajien tarina. Edita. Helsinki 1999.
Pennanen Jukka, Jos ei ole poropaimenia, kansa häviää. SKS. Helsinki 2000.
Pentikäinen Juha, Castrénilainen “pohjoisen etnografian” paradigma. Teoksessa Kaukaa haettua. Toim. Anna Maria Viljanen ja Minna Lahti. Suomen Antropologinen Seura. Helsinki 1997,
Pentikäinen Juha, Saamelaiset – Pohjoisen kansan mytologia. SKS. Helsinki 1995.
Pentikäinen Juha, Saamelaisten uskomusmaailma. Teoksessa Johdatus saamelaistutkimukseen. Tietolipas 131. SKS. Helsinki 1994, 130–162.
Persson Anders, 1808 Gerillakriget i Finland. Ordfront. Stockholm 1986.
Perälä Väinö, Kuinka Torniosta tuli rajakaupunki. Teoksessa Tornio 1621–1921. Kirjola. Tornio1921, 91–94.
Perälä Väinö, Lehtiä Tornion kaupungin historiasta. Teoksessa Tornio 1621–1921. Kirjola. Tornio1921, 10–35.
Pihlaja Päivi Maria, Valistus, tiedeyhteisö ja pohjoiset kuvat. Pohjoisen tutkiminen ruotsalais-ranskalaisissa tiedesuhteissa 1700-luvulla. Käsikirjoitus 2004.

Pitkänen Kari, Väestörakenteen muuttuminen ja väestökehitys. Teoksessa Suomen taloushistoria 1. Tammi. Helsinki1980, 367–385.
Pohjanen Bengt, Huutavan ääni. Barents Publisher & Perussanoma. Hämeenlinna 1999.
Pohjola Antti, Isojaot Inarin, Enontekiön ja Utsjoen kunnissa. Teoksessa Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Maanmittaushallitus. Helsinki 1983.
Pollard Sidney, Marginal Europe. The Contribution of Marginal Lands since the Middle Ages. Clarendon Press. Oxford 1997.
Postman Neil, Lyhenevä lapsuus. WSOY. Helsinki 1985.
Pratt Mary Louise, Imperial eyes: travel writing and transculturation. Routledge. London 1992.
Pryser Tore, Norsk historie 1814–1860. Det Norske Samlaget. Oslo 1999.
Pulma Panu, Kerjuuluvasta perhekuntoutukseen. Teoksessa Suomen lastensuojelun historia. Lastensuojelun Keskusliitto. helsinki 1987, 7–268.
Pulma Panu, Vaivaisten valtakunta. Teoksessa Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia. Jouko Jaakkola, Panu Pulma, Mirja Satka ja Kyösti
Urponen. Sosiaaliturvan Keskusliitto. Helsinki 1994, 15–70.
Puntila L. A., Ruotsalaisuus Suomessa. Aatesuunnan synty. Otava. Helsinki 1944.
Pursiainen Ilpo, Suomalais-ugrilainen millenarismi. Historiallisia papereita 15. Lopun ajat kautta aikojen. Helsinki 2001, 1–12.
Raittila Pekka, Lestadiolaisuus 1860-luvulla. Leviäminen ja yhteisönmuodostus. 2.p. Akateeminen Kustannusliike. Helsinki 1976.
Raittila Pekka, Lestadiolaisuus – Pohjoiskalotin ilmiö. Teoksessa Suomalaiset Jäämeren rannalla. Toim. Maija-Liisa Kahlamo. Siirtolaisuusinstituutti. Turku 1982, 109–118.
Raittila Pekka, Lestadiolaisuus suomalaiskansallisena ja kirkollisena liikkeenä. Valvoja 1/1962.
Rantatupa Heikki, Alatornion historia. Tornion kaupunki. Tornio 1988.
Rasila Viljo, Jutikkala Eino, Mäkelä-Alitalo Anneli, Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle. SKS. Helsinki 2003.
Rikkinen Kalevi, Suuri Kuolan retki 1887. Otava. Helsinki 1980.
Rippas B., Otshet o poezdke na Kol'skij poluostrov letom 1894 goda. S-Peterburg 1895.
Ruotsala Helena, Anteeksi mutta missä voin nähdä aitoja saamelaisia. Teoksessa Etnospektri. Kirjoituksia kirjavasta identiteetistä. Toim. Juha Hyvärinen ja Tapio Mäkelä. Turun yliopisto. Turku 1991, 128–143.
Ruotsala Helena, Muuttuvat palkiset. Elo, työ ja ympäristö Kittilän Kyrön paliskunnassa ja Kuolan Luujärven poronhoitokollektiiveissa vuosina 1930–1995. Kansatieteellinen Arkisto 49. Helsinki 2002.
Ryymin Teemu, "Den Nordligste finner". Fremstillingen av kvenene i den finske litteraere offentligheten 1800-1939. Dr.art.-avhandling. Institutt for

historie det samfunnsvitenskapelige fakultet. Universitetet i Tromsö. Juni 2003.
Saether Ola, Nordmenn på Murmankysten. Teoksessa Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1992, 69–84.
Saether Ola, Om norske kolonister på Murmankysten. Ottar nr 94–95 1977, 52–66.
Saressalo Lassi, Kveenit. Tutkimus erään pohjoisnorjalaisen vähemmistön identiteetistä. Tampere 1996.
Sarva Gunnar, Venäläis-norjalaisen yhteisalueen ja Suomen välinen raja ennen vuotta 1826. Historiallinen Arkisto XXXIV. Helsinki 1925.
Sarva Gunnar, Suomen ja Norjan välisen rajan sulkeminen v. 1852. Historiallinen Aikakauskirja 1/1920, 1–29.
Sarva Gunnar, Suomen pääsy Jäämerelle. Selonteko kysymyksen aikaisemmista vaiheista. Senaatin kulkulaitostoimituskunnan toimesta. Senaatin kirjapaino. Helsinki 1917.
Savolainen Pekka – Kokkonen Erkki, Siirtolaisuus Lapin alueelta vv. 1808–1930 srk:n kirkonkirjojen mukaan. Historiallinen Arkisto 59. Helsinki1964.
Schöyen Carl, Tre stammers möte av Skouluk-Andaras betretninger. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1977. 1.p. 1918.
Schrumpf Ellen, From full-time to part-time: Working children in Norway from the nineteeth to the twentieth century. Teoksessa Industious Children. Work and Childhood in the Nordic Countries 1850–1990. Toim. Ning de Coninck-Smith, Bengt Sandin ja Ellen Schrumpf. Odense University Press. Odense 1997, 47–78.
Sergejeva Jelena, Kuolan saamelaiset: menneisyys ja nykyisyys. Teoksessa Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailman rajoilla. Toim. Tuija Saarinen ja Seppo Suhonen. Snellman-instituutti. Kuopio 1995, 67–81.
Sergejeva Jelena, The Eastern Sámi: A short account of their history and identity. Acta Borelia 2/2000, 5–37.
Siikala Jukka, Kulttuurin käsite ja etnografian ongelma. Teoksessa Kaukaa haettua. Toim. Anna Maria Viljanen ja Minna Lahti. Suomen Antropologinen Seura. Helsinki 1997, 20–34.
Sivertsen Dagmar, Laestadianismen i Norge. Tromsö 1955.
Skagen Kaare, Litteraturen omkring oppröret i Kautokeino 1852. Ottar nr 103. 1978, 87–97.
Snell William, Suomen sodan loppuvaiheista Tornion seutuvilla. Tornionlaakson vuosikirja 1966, 69–73.
Snellman Hanna, Göteborg – Sallan suurin kylä. SKS 2003.
Soikkanen Hannu, Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta: maalaiskuntien itsehallinnon historia. Maalaiskuntien Liitto. Helsinki 1966.
Soininen Arvo, Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle. Historiallisia tutkimuksia 96. SHS. Helsinki 1974.

Solbakk Aage, Deanuleghki – Tanadalen. Slekter, historie. Cállidlágádus. Tana 2001.
Spencer Rainier, Race and Mixed-Race: A Personal Tour. Teoksessa As we are now: mixblood essays on race and identity. Toim. William Penn. University of California Press. Berkley 1997, 126–139.
Stadius Peter, Reseberättelsen som kulturhistoriskt forskningsobjekt. Historisk Tidskrift för Finland 3/2002, 292–314.
Stoor Maritta, "Enköhän mie itte tiiä parhaiten, kuka mie olen". Suomea puhuvien saamelaisten ja nk. lappalaisten etnisyys. Teoksessa Pohjoiset identiteetit ja mentaliteetit. Osa 1. Outamailta tunturiin. Toim. Marja Tuominen, Seija Tuulentie, Veli-Pekka Lehtola ja Mervi Autti. Kustannus Puntsi. Gummerus. Jyväskylä 1999, 67–80.
Ståhlberg K. J., Irtolaisuus Suomen lakien mukaan. Helsinki 1983.
Suolahti Gunnar, Y. S. Yrjö-Koskisen elämä I. Nuori Yrjö Koskinen. Otava. Helsinki 1974.
Suolinna Kirsti – Sinikara Kaisa, Juhonkylä. Tutkimus pohjoisuomalaisesta lestadiolaiskylästä. SKS. Helsinki 1986.
Tapaninen L. P., Perä-Pohjolan herännäisyys. Kristikansan kalenteri. WSOY. Helsinki 1925, 128–141.
Tarkiainen Kari, Finnarnas historia i Sverige 2. Helsinki 1993.
Tarkiainen Kari, Tornionlaaksolaiset, kielivähemmistö rajalla. Historiallinen Aikakauskirja 3/2001, 245–251.
Teerijoki Ilkka, Sotalaitos ja sotilaat. Teoksessa Tornionlaakson historia II. 1600-luvulta vuoteen 1809. Gummerus. Jyväskylä 1993, 120–142.
Tegengren Helmer, En utdöd Lappkultur i Kemi Lappmark. Studier i nordfinlands kolonisationshistoria. Acta Academiae Aboensis Humaniora XIX.4. Abo Academi. Åbo 1952.
Teinonen Markku, Symboliset rajat etnisessä kohtaamisessa. Teoksessa Näkökulmia kulttuurintutkimukseen. Toim. Teppo Korhonen ja Pekka Leimu. Täydennyskoulutuskeskus. Turku 1997.
The Barents Region. Our natural and Cultural Heritage. Tromsö Museum. Tromsö 1995.
Tiihonen Seppo, Hallinto ja kansalainen 1809–1917. Teoksessa Suomen keskushallinnon historia 1809–1996. Hallintohistoriakomitea. Edita. Helsinki 1996, 383–421.
Tiihonen Seppo, Herruus. Ruotsi ja Venäjä. Hallintohistoriakomitea. Helsinki 1994.
Toivonen Elina, Sodankylän suurpitäjän kruununmetsätorpat ja torpparit. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopisto.
Tommila Päiviö, Suomen autonomian synty 1808–1819. Valtioneuvoston kanslia. Helsinki 1984.
Tommila Päiviö, Suomen historiankirjoitus. WSOY. Helsinki 1989.
Troyat Henri, Aleksanteri I. WSOY. Helsinki 1981.
Tuisku Tuula, Nenetsien ankarat elämän ehdot tundralla ja kylässä: poronhoi-

don sopeutumisstrategiat ja delokalisoitumisprosessi Nenetsiassa. Acta Universitatis Lapponiensis 23. Lapin yliopisto. Rovaniemi 1999.
Tuominen Marja, Lukkari poikineen. Mikrohistoriallinen katsaus Kittilän seurakunnan vaiheisiin. Teoksessa Pohjoiset identiteetit ja mentaliteetit. Osa 1. Outamailta tunturiin. Toim. Marja Tuominen, Seija Tuulentie, Veli-Pekka Lehtola ja Mervi Autti. Kustannus Puntsi. Gummerus. Jyväskylä 1999, 45–73.
Tuori Kaarlo, Kriittinen oikeuspositivismi. WSOY. Helsinki 2000.
Turpeinen Oiva, Lastensuojelu ja väestökehitys. Lastensuojelun lääkinnöllinen ja sosiaalinen kehitys Suomessa. Teoksessa Panu Pulma ja Oiva Turpeinen, Suomen lastensuojelun historia. Lastensuojelun Keskusliitto. Helsinki 1987, 271–470.
Turpeinen Oiva, Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808–1905. Helsinki 1991.
Turpeinen Oiva, Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868. Helsinki 1986.
Turpeinen Oiva, Oolannin sota. Tammi. Helsinki 2003.
Ushakov I. F., Kol'skaja Zemlja, otsherki istorii Murmannskoj oblasti v dooktjabr'skij period. Murmansk 1972.
Vahtola Jouko, Maailmanmatkaajia Lapissa. Teoksessa Lappi 1. Karisto. Hämeenlinna 1983, 135–161.
Vahtola Jouko, Tornio – vuosisatojen portti Lappiin ja länteen. Tornionlaakson vuosikirja 1996, 19–33.
Varpio Yrjö, Matkalla moderniin Suomeen. 1800-luvun suomalainen matkakirjallisuus. SKS. Helsinki 1997.
Vaughan Richard, The Arctic. A History. Sutton Publishing. Bridgend 1999.
Viinanen Voitto Valio, Inarin rajahistoria I. Pohjoiset valtarajat Inarin-Jäämeren alueella 1500-luvulta 1800-luvulle. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys. Rovaniemi 2002.
Vikman K. O., Suomen kansan lukutaidon synty ja kehitys Ruotsin vallan aikana. Helsinki 1910.
Viljanen Anna Maria, Etnisyys=rotu=kulttuuri? Teoksessa Kulttuurintutkimus. Toim. Jari Kupiainen ja Erkki Sevänen. Tietolipas 130. SKS. Helsinki 1994, 143–163.
Virkkula Seija, Lappi kirjallisuudessa barokista romantiikkaan. Acta Universitatis Ouluensis. Humaniora. Oulu 2000.
Virrankoski Pentti, Suomen historia 1. SKS. Helsinki 2001.
Virtanen Veikko, Suomen vankeinhoito I. 1808–1831. Historiallisia tutkimuksia XXIX.1. SHS. Helsinki 1944.
Voionmaa Väinö, Suomi Jäämerellä. Edistysseurojen Kustannus-osakeyhtiö. Helsinki 1918.
Vorren Ørnulv, Mennesket og reinen. Ottar 101/1977, 5–12.
Wallin Väinö, Itämainen sota Suomessa. WSOY. Porvoo 1904.
Wallin Väinö, Suomen maantiet Ruotsin vallan aikana. Societas geographica

Fennica. Helsinki 1893.
Wallis Velma, Kaksi vanhaa naista. Alaskan intiaanien legenda petoksesta, rohkeudesta ja selviytymisestä. Like. Helsinki 2002.
Weber Max, Maailmanuskonnot ja moderni länsimainen rationaalisuus. Kirjoituksia uskonnonsosiologiasta. Vastapaino. Tampere 1989.
Vähä Eero, Katsaus tulevaisuuteen. Teoksessa Tornionlaakson historia II. 1600-luvulta vuoteen 1809. Gummerus. Jyväskylä 1993, 389–405.
Wikan Steinar, Grensebygda Neiden. Nordkalott-Forlaget. Sör-Varanger museums forlaget. 1995.
Ylikangas Heikki, Mikä mies oli nimismies? Lakimies 1982, 60–65.
Ylikangas Heikki, Nurmijärven rosvot. Maankuulun rikollissakin nousu ja tuho 1820-luvun Suomessa. WSOY. Helsinki 2003.
Ylikangas Heikki, Puukkojunkkareiden esiinmarssi. Väkivaltarikollisuus Eteläpohjanmaalla 1790–1825. Keuruu 1976.
Ylikangas Heikki, Käännekohdat Suomen historiassa. WSOY. Helsinki 1987.
Zorgdrager Nellejet, De rettferdiges strid. Kautokeino 1852. Samisk motstand mot norsk kolonialisme. Samiske Samlinger. Nesbru 1997.
Österberg Eva, Bönder och cetralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur. Scandia. Band 55:1. 1989, 73–95.